

PREFACE.

—20—

My object in bringing out the edition of Amarakosha with Kshirasvāmin's Commentary is to make this valuable commentary easily accessible to Sanskrit scholars. I have succeeded in tracing many quotations met with in this commentary to their original sources. Still there are some quotations which I have not been able to verify and there remain some difficulties which I could not solve. These latter have been shown in the Notes and in Appendix I. My acknowledgments are due to Prof K. B. Pathak and Sirdar K. C. Mehendale for the help which I have received from them in the course of this work. I must also tender my thanks to Dr. G. K. Garde for his kindness in supplying the interesting reference to Saka kings in the *Ashṭāngasāgraha* of Vāgbhaṭa.

POONA

March, 1913. }

K. G. OKA.

This edition of Amarakosha with the commentary of Kshirasvāmin has been prepared from the following Manuscripts from the Deccan College collections :—

A—No. 88 of 1871-72. The age of the Ms. is Samvat 1678 i. e. 1622 A. D. It is very old and tolerably correct. It contains the text and the commentary on the 2nd and 3rd Kāndas and not on the 1st, as the first 52 leaves of the copy are wanting. It is reliable, though the copyist is somewhat careless.

B—No. 333 of 1875-76. The age of the Ms. is Samvat 1690 i. e. 1634 A. D. It is complete and comes from Jaipur. It is very reliable, as the copyist never interpolates extraneous information. It is, therefore, taken as basis in preparing the present Edition.

C—No. 332 of 1875-76. This Ms. is a new copy and contains the text and the commentary on the 1st Kānda and the first two *vargas* of the 2nd. It is said to be one of the Kāshmere collections. It is full of mistakes.

D—No. 273 of 1880-81. The age of the Ms. is Samvat 1812 i. e. 1756 A.D. It is complete and probably copied from the same original as A. It is, unreliable, as the copyist interpolates not only extraneous information, but his own information and that from later commentators as well. It is very incorrect and the copyist is very careless.

E—No. 505 of 1884-87. This Ms. is correct and reliable, but it contains the text and the commentary only on the 1st Kānda.

F—No. 506 of 1884-87. This Ms. does not contain the text and the commentary on the 1st Kānda and the first four *Vargas* of the 2nd. It is otherwise reliable and tolerably correct. It is very old and the copyist is somewhat careful.

N. B.—Besides omissions and additions of letters, ह्रस्व for दीर्घ a *Mātrā* for *anusrāra* and a line for *Visarga* are very frequent in the Manuscripts. The letters च for प or प for च, व for च or च for व, स for स or स for स, द for ढ or ढ for द, न for र or र for न, &c. are met with on every page.

INTRODUCTION

Amarasinha's lexicon well-known to every Sanskrit student, is the oldest work of the kind now extant. It is of great interest to note that, though the production of a Buddhist, it has been universally accepted as an authority by the Brahmans and the Jainas alike. The fact that it has been commented upon by Buddhists like Subhâtichandra, by Jainas like *Asâdharapandita* and *Nâchirâja*, and by Brahmans like *Kshirasvâmin*, *Mallinâtha** and *Appayyâdikshita* testifies to its usefulness to every class of Sanskrit students. It is a well-known fact that translations of the *Amarakosha* into Chinese and Thibetan have been recently discovered.

Many commentaries on the *Amarakosha* have been published, the most well-known of these being the one by *Maheśvara* and the other called *Vyākhyâsudhâ* by *Bhânurji-Dikshita*. But the oldest and most important commentary now extant is the one by *Kshirasvâmin* which is here offered to Sanskrit scholars. Its interest mainly lies in the fact that *Kshirasvâmin* quotes numerous authorities, sometimes without naming them, in support of his statements. The date of this commentator is now known. He quotes *Bhoja* and is quoted by *Vardhamâna* in the *Ganaratnamahodadhi*, and therefore belongs to the second half of the eleventh century. He was a man of profound learning, proofs of his erudition being found on every page. His works will be noticed in the Notes. He appears to have been a native of Central India from his use of the words प्राच्य, प्रतीच्य, उदीच्य, &c. His attachment to *Râjasekhara* and to *Sri Bhoja* makes this view highly probable. His mention of many words as *Desi*, which are really found in the Hindi and other Northern dialects, points to the same conclusion. *Kshirasvâmin* was a devotee of *Siva*, as is obvious from the introductory verse and other indications in the commentary, and his name seems to have been suggested by the god

---

* *Mallinâtha's* commentary is called *Amarapadaparîjâtam*

Kshiresvara Mahādeva at Kākupada near Kanoj In his commentary, on page 47, he enumerates all the well-known towns situated in Central India. This circumstance may also be taken as confirmatory of the view that he was not a native of Southern India, but belonged to Central India.

A list of authorities quoted by him is given below :—

Lexicographical Authorities.

1 Kātya	9 Abhidhānakāra
2 Muni	10 Abhidhānasesha
3 Bhāguri	11 Anekārtha
4 Māla and the Mālakāra	12 Śriharsha
5 Nighantu (Vedic)	13 Durga
6 Śāsvata	14 Bhoja
7 Amaramāla	15 Rudra.
8 Nāmamālā	

Commentators

1 Upādhyāya	4 Achāryāh
2 Gauda	5 Nārāyanah
3 Bhoja	6 Tikā

Medical Authorities.

1 Susruta and Sausrutāh	5 Indu
2 Vaidyāh (chiefly Charaka)	7 Chandranandana
3 Dhanvantari and his Nighantu (medical)	8 Dhātuvīdāh
4 Vāhata or Vāgbhaṭa	9 Nīmih
5 Chandra	10 Haramekhalam.

Kesava in his Kalpadruma enumerates the Koshakāras thus :—

कालदायवस्वतिव्यादिभिरुपममहम्(क)रा । सहस्राङ्गमहेसाया विनयन्ते भिन्नान्तिमाः ॥

If the order, in which Kesava enumerates the names, may be taken as chronological, Kātya necessarily stands as foremost in time. He is cited with great respect and so often by Kshirasvāmin as to suggest his priority to Amarasimha. We are told that the year begins with Hemanta :—हेमन्तादि कृतस्वाम्भः, and Kshirasvāmin cites Kātya as his authority thus :

आदाय नामांतीर्ष दो दो माषाद्यः स्यतः । (p. 23)

From this it would appear that Kātya is older than Amarasimha. The same remark may be made as regards muni who may probably be identified with Vyāḍi. The third in the list is Bhāguri, as to whose priority to Amarasimha, Kshīrasvāmin thus remarks on p. 70 :—

बृहती तु निदिग्विकेले मायुरिवाक्याद् ग्रन्थकृद् भ्रान्तः ।

On page 148 we meet with the remark of Kshīrasvāmin that Mālākāra was led astray by mistaking सर for शर in Bhāguri's statement :—एतच्च द्रष्टव्यम् and that this author, *i.e.* Amarasimha, was in his turn misled by the latter. It is thus clear that in the opinion of Kshīrasvāmin Bhāguri and the Mālākāra preceded Amarasimha. It may be pointed out here that the author of the Mālā is not only frequently quoted as an authority, but is sometimes adversely criticized by Kshīrasvāmin.

S'āsvata, as it contains Anekārtha Samuchchaya only, is an incomplete work though frequently quoted by Kshīrasvāmin. It is nevertheless much fuller than Amarasimha's Nānārthavarga, though in some places both agree word for word, *e.g.* अनु and अनुप. On these grounds the S'āsvata may be regarded as a later work than the Amarakosha. According to the last verse in Prof. Zachariae's edition :—

महाशलेन कविना वराहेन च धीमता । सह सम्यक् परामुखं निर्दिष्टोऽयं प्रयत्नतः ॥

it was composed in consultation with Varāha who may be identified with Varāhamihira. On page 118 Amarasimha says that अतिश्रु means अनिश्चय, while Kātya and Mālā say that अतिश्रुः means अतिश्रुः. Kshīrasvāmin adds that :—आश्रुतेन एवमेवमाह 'for this very reason S'āsvata gives both the meanings'. This constitutes a further proof of S'āsvata's posteriority to Amarasimha.

The next authority quoted by Kshīrasvāmin is Durga who together with Bhoja are his latest authorities. The Vedic Nighaṇṭu is twice quoted. The Amaramālā is thrice quoted though we know nothing as to its age and authorship. The Nāmamālā is thrice, or four times quoted. Some quotations appear on pp. 72, 75 and 169 which are ascribed to Rudra by Bhānujī Dikshita.

Among the commentators on Amarakosha, who preceded Kshīrasvāmin, are Upādhyāya, Gauda and Bhoja. According to

Rādhākānta, Upādhyāya is Achyutopādhyāya whose commentary on Amarakosha is called Vyākhyā pradīpa. Gauda was another commentator on Amarakosha before Kshirasvāmin. Both these commentators are quoted and criticized. The third is Bhoja about whose commentary we know nothing. Nor do we know anything about the commentators Achāryāh, Nārāyanah, &c.

Medical Authorities.

Since Kshirasvāmin refers by name to Susruta thus :—
 सुधृतस्तवाह (p. 80), पवनेष्टोपीति सौधुताः (p. 64), it may be inferred that the frequent reference to वैद्याः may be intended generally for Charaka. The next medical authority after Charaka and Susruta is Dhanvantari who in the opinion of Kshirasvāmin is older than Amarasimha :—
 बालपक्षो यवासः खदिरश्चेति यथेषु धन्वन्तरिपाठमदृष्ट्वा बालपुत्रभ्रान्त्या प्रत्यकृद्वा-
 तनयमाह (p. 62). अर्थे- उपचिन्ता दन्ती पृथिनपर्णी चेति । अत्र दन्त्या दन्तीभ्रान्त्या प्रत्यकृदुप-
 चिन्तनाह (p. 69). पुष्करमूले त्रीणि नामानि । पद्मपत्रमिति प्रत्यकृद् भ्रान्तः । पद्मवर्णेति
 लिपिभ्रान्त्या पद्मपर्णमिति बुद्धवान् । यदाह- मूल पुष्करमूल च पौष्करं पुष्कराद्वयम् । काश्मीर
 पुष्करजटा धीर तत्पद्मवर्णम् (धन्वन्तरिः) (p. 79). शीतलवातक इत्येका संज्ञा यद्धन्वन्तरिः
 शणपर्णी शीतलवातक इत्याह । Amarasimha considers शीतलवातक as a compound
 and treats वातक and शीतल as separate terms for शणपर्णी (p. 80).

From these and other similar remarks it is obvious that Dhanvantari, whose work is known as Nighantu, must have preceded Amarasimha by a long interval. Vāhata or Vāgbhata, who was a Buddhist, is thrice or four times referred to in this commentary. His reference to the Śāka kings being very fond of onions enables us to assign him to the second or third century A. D.

लघुनानन्तरं वायोः पलाण्डुः परमौषधम् । साक्षादिव स्थितं यत्र शकाधिपतिर्जीवितम् ॥

यस्योपयोगेन शकाङ्गनाना लावण्यसारादिव निर्मितानाम् ।

कपोलकान्त्या विजितः शशाङ्को रसातलं गच्छति निर्विदेव ॥ (अष्टांगसमूह उत्तरस्थान Oh. 49).

Other medical writers Chandra, Indu and Chandrabandana are very frequently quoted, especially in his comments on the वनौषधिवर्ग, by Kshirasvāmin. But nothing is known about their works. A गणनिषट्ठ by Chandrabandana is mentioned in a list of writers of medical Nighantus. Two or three references to Nimi show him to have been a medical writer about whom nothing definite is known. Nor do we know anything about the हरेन्सलतन्त्र, an ancient medical treatise mentioned on page 71. धातुविदः mentioned on page 156 may, for aught we know, be medical authors.

Grammarians.

प्रत्याः, प्रतीत्याः and उदीत्याः are referred to here and there in this commentary. Pāṇini, Kātyāyana and Patanjali are of course frequently referred to. The grammarian Chandragomin is cited nearly nine or ten times. Not only does Kshīrasvāmin quote Kāṣikā but reproduces even its mistakes (see Comment. on सहायता and pp. 183 and 192). Lastly, the grammarian Bhoja is also quoted with great respect as श्रीभोज.

Philosophical Authors.

The Dharmasūtras of Gautama are quoted on pp. 28 and 114. Jaimini's Pūrva-Mimāṃsā-Sūtra is quoted on p. 28. Sāṅkhya-sāstra is referred to on page 25, while Sāṅkhya-lārikā is quoted on page 217. We find mention of the Vaiśeṣhika doctrine on page 25. Yoga-sāstra and its Sūtras are cited on pp. 13, 119 and 191. The great Mimāṃsā-writer Kumārila-bhaṭṭa is quoted on pp. 28, 166 and 207. The seven principles recognised by the Jains are mentioned on page 187; while Buddhism and its principles are mentioned on pp. 25 and 203.

Other authors and works quoted by Kshīrasvāmin in his commentary are too numerous to mention here. For the convenience of Sanskrit scholars, they are given in a separate list. (Vide Appendix I).

The age of Amarasimha.

In the Kālavarga, page 23, Amarasimha says :—

द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतस्तेष्वनं शिभिः ।

Upon this Kshīrasvāmin remarks thus :—माघाद्युपक्रमस्ततोयनारम्भात् । It is obvious from this statement that in the days when Amarasimha lived or shortly before his time, the sun's course to the North must have commenced in the month of Māgha. Similarly the other remark of Kshīrasvāmin :—हेमन्तादि उत्तरस्यारम्भः may be taken as confirmatory of the same view. From this it may be inferred that Amarasimha must have flourished 15 or 16 hundred years ago. Another clue to his age is found in the fact that he, though a Buddhist, follows the Pāṇinian system of grammar. The line :—

शालाशोणि परा राजायनुष्यादिराजकात् । (p. 236)

is a rendering of Pāṇini's well-known Sūtra समाराजानुष्याहं and not

of Chandra's simpler and more intelligible Sūtra ईश्वरार्थादणःसमा. A justifiable inference from this and many other Sūtras is that Chandra's grammar was not before Amarasimha when he wrote his work. In this connection it is interesting to note the well-known line current amongst the orthodox Pandits :—अमरसिंहो हि पापीयान् सर्वे भाष्यमच्छुस्त ।

Kshirasvāmin commenting on the word आप्य says :—

आप्यं तु लक्ष्यात् । अत एव- आप्यं वेति चान्द्रं सूत्रम् । (p. 40).

On page 161, while explaining मन्द, Kshirasvāmin says :—

मन्दते स्वपितीव मन्दः । अत एव मदि जाड्य इति चान्द्रो धातुः ।

On page 157 the commentary has :—सप्तस्योर्णा सशोर्णं, गृहस्थगवर्द्धादि । But here Kshirasvāmin does not cite Chandra's *Lingānusāsana* which says :—सशोर्णं कारणं कम् । From these it may be inferred that Amarasimha preceded Chandragomin. Since Chandragomin, from whom the grammarian Vasurāta (A. D. 480) is said to have learnt grammar directly, belongs to the fifth century A. D., Amarasimha may be assigned to the fourth century A. D.

A correct explanation of the word जम्बु is found in *Susruta*, *Charaka* and even in *Vāgbhata*. But Amarasimha attaches to the word a wrong meaning. (See Dr. Hoernle's *Osteology* p. 166.) This fact may indicate that Amarasimha was posterior to *Vāgbhata*.

In passing it may be remarked that Amarasimha, though a Buddhist, had strong leanings towards Sāṅkhya philosophy as it evident from the use of the words :—

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधान प्रकृतिः त्रियाम् । (See p. 24 and Com. thereon).

This philosophy of Kapila was revised by *Iśvarakrishna* or *Vindhyavāsin*, the rival of *Buddhamitra* and his pupil *Vasubhandhu* (A. D. 480). Amarasimha says :—

अन्तरामवसत्त्वे गन्धर्वो दिव्यगायने । (p. 207)

'अन्तरामवसत्त्वं (i. e. अन्तरा मरणजन्यनोर्मध्ये भव सर्वं यातनाशरीर) is one of the senses of the word गन्धर्व'. *Kumārila-bhaṭṭa* in his *S'loka-vārttika* says :—

अन्तरामवदेहस्तु नेष्यते विन्ध्यवासिना । तदस्तित्वे प्रमाणं हि न किञ्चिद्वगम्यते ॥

The theory of the existence of अन्तरामवदेह is rejected by *Vindhyavāsin*. This shows that Amarasimha was not acquainted

with the revised notions of Sāṅkhya philosophy as propounded by *Iśvarakrishna*. This circumstance again strengthens the probability that *Amarasimha* lived prior to *Iśvarakrishna*, that is, in the 4th century A. D.

Amarakosha was translated into Chinese by *Gunarāta* of *Ujjayini* in the sixth century (see *Max Muller's India: What can it teach us?* 1st Ed. p. 328). In the *Kāvya-darsa* of *Dandin* who flourished in the latter half of the 7th century (See *Indian Antiquary* Oct. 1912, p. 232) we meet with words indicative of 'likeness' thus:—

इवद्वययाद्यब्दाः समाननिमज्जनिमाः । तुल्यसकाशनीकाराग्नकाशप्रतिरूपकाः ।

सदस्सदस्यवादिषनातीत्यानुवादिनः । सकलजसदस्यमसखोपमितोपनाः ।

These words or many of them appear to have been suggested to *Dandin* from the following lines in the *Amarakosha*—

वद्वा यथा तथेद्वैदं साम्ये— (p. 228).

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदस्यः सदस्यः सदक् ।

साधारणः समानश्च स्वरुत्तरेदे त्वमी । निमज्जकाशनीकाराग्ननीकारोपमादयः । (p. 164).

Dr. Bhandarkar has found the words तन्त्र प्रपाने सिद्धान्ते (p. 215) of *Amarasimha* quoted in the *Kāśikāvivaranaṇapāṇjikā* of *Jine-drabuddhi* who has been shown by *Prof. Pathak* to have flourished in the beginning of the 8th century. A reference to *Amarakosha* is also found in the *Amoghavritti* written in Saka 789.

SOME ABBREVIATIONS &c.

सू.—Pāṇini's सूत्र or सूत्रांश

वा.—Kātyāyana's वार्तिक or वार्तिकानि

य.—यणसूत्र or यणसूत्रांश

उ.—उणादिसूत्र or उणादिसूत्रांश

का.—कारिका or कारिकाश

भाष्य.—भाष्यवचन

इ.—भाष्यकारेष्टि

श.—शङ्कवचन

धा. सु.—धातुपाठान्तर्गतसूत्र

[ ] Variants are generally shown in rectangular brackets.

) Additions and emendations proposed are included in ordinary brackets.

ERRATA &c.

Page.	Line.	for	स्मृताः	read	सूता.
16	9		रवारणम्		रपवारणम्
"	11	"	दाक्षयणी	"	दाक्षायणी
18	17	"	कामुखा	"	कामुका
49	17	"	बन्धुको	"	बन्धूको
66	6	"	काकचिषी	"	काकचिषी
70	4	"	कासारः	"	कासरः
85	18	"	कुटहारिणी	"	कुटहारिणी
94	15	"	पुण्यवत्यवी	"	पुण्यवरयवी
"	30	"	असत्कृतयोः	"	असत्कृतयोः
104	23	"	चन्द्रोपशतशकं	"	चन्द्रोपशतशकं
115	13	"	दाहविलोदि	"	दाहविलोपादि
123	21	"	आभीय	"	अभीयं
129	28	"	सेन्याद्वहिः	"	सेन्य(स्य) बहिः
137	16	"	पयगाहुः	"	पृथगाहुः
145	18	"	मिबने	"	मिनव
148	11	"	(स्तम) छाग	"	(स्तुभ)च्छाग
152	3	"	भृतभुक्	"	भृतिभुक्
160	7	"	परास्कन्द	"	पारिस्कन्द
"	13	"	वाचस्तिष्ठन्त्य	"	वाचस्तिष्ठन्त्य
165	21	"	जीर्ण	"	चिर्ण
168	30	"	(ष्टावनं)	"	(ष्टावनं)
183	30	"	भोले	"	भोले
181	8	"	गार्गक	"	गार्गक
188	24	"	रचना	"	रचना
206	22	"	after धेष्टयथा- and {	insert वरदायेः । ईवाग्निवे यथा-	
213	28	before वरं कृपयन् द्रापी }			
217	26	for	विबोधयता ।	read	मिबोधयता ।
232	29	"	द्वाद्गणाली,	"	द्वाद गृणाली,

Note — A few misprints are corrected and omissions supplied in the Notes

अथ
श्रीमदमरसिंहविरचितं
नामलिङ्गानुशासनम् ।

भट्टश्रीरस्वाम्युत्प्रेक्षितेनामरकोशोद्घाटनेन सहितम् ।

प्रथमं काण्डम् ।

द्योगजेशाय नमः । दिग्गण्डिनि सिवयोस्तिष्ठद्ययान-
 गोरौचनार्चविष्टस्यविष्टोचनं यः ।
 अन्योन्यगाढपरिरम्भनिपीडनेन
 पिङ्गीभवन् बहिरिव स्फुटितोत्तुणः ॥ १ ॥
 अद्याप्यमित्रमुद्रो योर्याथिभिरमरदोरा एव युषाः ।
 उद्घाट्यते ययेन्द्रे गृहीय नामान्यानि ॥ २ ॥
 प्रकृतिप्रसूयवार्पयन्स्त्वस्तसमस्तैर्मिदण्डिगदान्वाम् ।
 इति समाष्टैः पथिभिर्नाम्ना वारायण कुर्मैः ॥ ३ ॥
 ममा अनिघनकृतो विवरीतारथ वन विप्रान्ताः ।
 नामानि तानि मद्रक्तु गहनग्रहो अभ्यवसिताः स्मः ॥ ४ ॥
 सहजो यः समुत्पद्य क्षीराप्येः शोपि मस्यते ।
 चान्द्र इवत्र किं कुर्वो गतानुगतिक जगत् ॥ ५ ॥
 वस्त्वेष तत्र हि भवेत् क्रियतेन्यथा यत्
 कञ्चिदयेदिनमपि कस्मिंश्चिदेन ।
 सतिनान्तरविचारवणान् प्रतीर्ष्य-
 स्तेनाहमेव वन दुर्जनचक्रवर्ती ॥ ६ ॥
 (भिठु) भद्रतिष्ठपगङ्गाया विभ्यतो वा परस्मा-
 दारचनममहायै नीरसं दूष्य वा ।
 भरिपसितुमुदारान्-टोक्यामोनिबन्ध्या
 तदपि मयकृत्या दूष्यते किं विदध ॥ ७ ॥
 जाता विषमृजः क्रमेण मुनिभिः सस्मरन्माणादिनाः
 गण्डाः सवसन्तादसाधुभिरपन्नयः स्व भो प्रातरः ।
 वाग्देव्याव कृता भदेक्षारणा भाना यतोस्मान्नया
 न्याप्ये वन्तं नि वर्तनाय भवतां यद् नृत्तयः कल्पिताः ॥ ८ ॥

यस्य ज्ञानवयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
 सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥
 समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।
 संपूर्णमुच्यते वर्गेर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥
 प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
 स्त्रीपुंनपुंसकं क्षेत्रं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥
 भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।
 कृतोत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां कमाहते ॥ ४ ॥

यस्य भगवतो ज्ञानदयबोधोपकल्पयोः सिन्धोः समुद्रस्यैव गम्भीरस्यापारस्य । अगाधस्थान्यैर-
 प्राप्तज्ञानदयावधेः । अनघा निष्पापा गुणाः क्षान्त्यादयो बोधिपक्षा [रक्षाः] सन्नाशिनः । सः- अक्षयः-
 अक्षोभ्यो जातो मारजित्वादनन्तज्ञानसन्तानो वा । भो धीरा योगिन- ध्येय प्रति धियमीरयती[न्ती]-
 ति कृत्वा श्रिये भोगार्थे [सौह्यार्थे] अनिश्चिमान मृत मरण यन्त्रेयमृताय मोक्षार्थे च सेव्यतामाराध-
 ताम् । लेशस्पृशेति समुद्र-अस्य विष्णोः क्षयो निवासः । अगाधोत्तलस्पर्शः । रत्नादिमत्तवाग्निमैल-
 गुणः । लक्ष्यर्थे पीयूषार्थे च सुरैः सेवितः ॥ १ ॥ ग्रन्थारम्भेऽभिप्रेतमिद्विद्वेत्तुं जिनमनुस्मृत्य श्रोतु-
 प्रोत्साहनार्थं स्वप्रवृत्तिप्रयोजन साभिधेयमादिवाक्येनाह । समुद्रस्य सहाय्य-अन्यतन्त्राभ्यभिधान-
 शास्त्राणि लिङ्गानुशासनानि वा [च] संक्षिप्तैर्लघूकृतैः प्रतिसंस्कृतैः प्रत्येकं परिपाटीस्थापनादिना
 कृतोत्कर्षैः संपूर्णं लक्ष्यलक्षणभ्यां संक्षेपं पुरितं, वादान्तशान्तपूर्वैति (सू.) प्यन्तस्य निपातनान् ।
 वर्गः सजाति[तीय]समूहः, सुसंग्रहणार्थं वर्ग्यन्ते विज्ञातीयया अस्मिन्नित्यसारवर्जनाद्वा । नाम्नामभि-
 धानानां लिङ्गानां च स्त्रीपुंनपुंसकानामनुशासनं व्युत्पादकं शास्त्रमुच्यते ॥ २ ॥ अथ श्लोकत्रयेण परि-
 भाषां शास्त्रव्यवस्थापनार्थेनाह । प्रायशो बाहुल्येन क्वपि चेत्यर्थः । रूपस्य भू स्ये वन्तादेर्विभक्त्य-
 ल्लगादेः-अम्-भावेदेव्याकारस्य भेदेन विशेषेण स्त्रीपुंनपुंसकानीह द्वेयानि, यथा-लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा,
 पिताकोज्ज्वल धनुः । तथा कुत्रचित्साहचर्यान्, यथा-अश्ववगभिनी, वस्त्रात्मन्, सुरज्येष्ठः, विषद्विष्णुपदम् ।
 अत्राश्वपुत्रद्वयविपत्ति साहचर्यं स्त्रीपुंनपुंसकानि । क्वचिद्विद्वद्विशेषविधानात्, यथा-योदिवौ द्वे क्षियाम् ॥
 द्वन्द्वभिः पुमान्, स्त्रीष्वे त्रिविष्टम् ॥ ३ ॥ अत्रामरकोशे भिन्नलिङ्गानां प्रातिपदेष्वनुक्तानां भेदमाख्यातुं
 द्वन्द्वो न कृतः, परवद्विद्वद्दि स्वाभाविकवलिङ्गम्, यथा-कुम्भश्च भिदुर पविः, न तु बुलिशभिदुर-
 मवय इति । तथैकशेषो न कृतः, शिष्यमाणादिङ्गस्यैव हि प्रतीतिः स्यात्, यथा-नभः सः धावणे
 जमाः, न तु सधावणौ नभसौ इति । तथा संकरो न कृतः-संकरो व्याप्तिप्रता-साहचर्यात्तद्विद्वत्त्वं हि
 स्यात्, यथा-स्त्वः स्तेजः स्तुतिर्भूतिः, न तु स्तुतिः स्तोत्र स्तवो नुतिरिति । एतच्च कमाहते यत्र
 संप्रहर्षोकादौ ऋममात्रं विवक्षितं तत्रानुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव, यथा-वर्गाः पृथ्वी-
 पुरश्चामृद्वनोपधिगृहादिभिः । नृपक्षत्रविद्वद्भेः साङ्गोपाङ्गोरिहोदिता इत्यत्र द्वन्द्वसंकरो, भ्रातादा-
 यश्शेषश्च कृतः । उपाध्यायश्च कमाहते इत्यन्तर्गदं मन्वानः क्रमेणाहते परिपाठोपादेयेष्व ग्रन्थ
 इति व्यददत् । गौडोपीत्यमबुद्ध्वा यथात्र सङ्काः कमाहतेनुकर्मं विना भिन्नलिङ्गानां न कृतः-
 अभिधानानुकर्मेणाभिधानं तु कृत एव, यथा-रूपदोस्तु जटाजूः पिनाकोज्ज्वल धनुः, प्रमथ्यः स्तुः
 पारिपदा इति । मालाकारो हि स्त्रीलिङ्गदंज्र प्रकरणेनिरदिङ्गत् । श्रीभोजस्त्यम्यथा व्याख्यन्-
 यर्थेन द्वन्द्वरूपसंकरः कमाहते कर्मादिनिर्देशं विना भिन्नलिङ्गं यदुक्ता ॥ स्युस्तदा न कृताः, पर्याय-
 निर्देशं विना यदुक्तं कृता एव, यथा-विद्यापरापरोयन्त्रशोणवर्षाकेतवः, तथा, पुनो पुनश्च दुहिता च,
 तथा नानार्थ-पञ्च श्लोकेना नाम इत्येवार्थसूचनेति ॥ ४ ॥ यत्र लिङ्गलव्यसमाहारस्तत्र शिथिलि

त्रिलिङ्ग्यां त्रिविधं पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।

निपिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वमाह ॥ ५ ॥

स्वरत्नस्य स्वर्गनाकत्रिविद्विदशालयाः ।

सुरलोको द्योविबौ द्वे खियां कृबि त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

अमरा निर्जरा ववाखिदशा विबुधाः सुराः ।

सुपर्वाणः सुमनसखिविदशा दिवौकसः ॥ ७ ॥

आदितेया दिविषदा लेखा अदितिनन्दाः ।

आदित्या ऋभवोस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

पद प्रयोज्यमिति परिभाष्यते, यथा-त्रिषु स्फुलिङ्गेष्वेकमिष्यते । तथा मिथुने क्षीपुसलिङ्गे द्वयोरिति पदं होयम्, यथा-बह्वेदयोगज्वालकोटी । तथा निपिद्ध लिङ्गं यत् तच्छेषार्थं निपिद्धलिङ्गादवशिष्टं लिङ्गं होयं, विदोपनिषेधे शेषान्वयज्ञानात्, यथा-ध्वोमयान विमानोप्रीति, क्षीलिङ्गे निपिद्धे विमानस्य पुन-
र्मुसकविधिः । तथा तुष्टान्दोने यस्य तत्त्वन्तमयराज्यं आदित्यस्य उद्यादि न पूर्वं न मजते-अग्निमेव सवम्भन इत्यर्थः । न्यायसिद्ध चेन्न-तुना पूर्वस्माद्विशेषोद्योतनात्-अथशब्देन चार्थान्तरागमनात्, यथा-
पुलोमना घनीन्द्राणी नगरी त्वगरावती, निष्कानवरत्नान्नमन्यथातिशयो भर इति । आप्तितस्यानविषय
चेन्न ॥ ५ ॥ स्वर्गे परे च लोके स्वरिति वक्ष्यमाणत्वेऽहं प्रचुरप्रयोगार्थं स्वर्गोपादानं, वक्ष्यति च
भूतिप्रयोगा ये तेषु पर्यानिष्ठाणि तेषु ते । अम्ययमिवातिस्वत्कार्थम् । सुष्ठु-अम्येनैः स्रग्ः, घन् । नास्यक
दुःखमत्र नाक, नाभिद्यमानविरिषो वा, नम्राणनपदिति (सू०) यत्र प्रकृत्या । तृतीया घोर्लोकप्रि-
द्विः-वृत्तिविषये दिवौकसविविधत्वोपपत्तिः, दीप्यन्त्यहेति घनपेक्षदिविचानम् (वा०), पूस्यामधिक्य
च वृत्तौ निभागवत् । प्रभाषां प्रज्ञादीना यौरित्येके । त्रिदशप्रत्ययादयः सुरसद्वानुपलक्षणम्, एव
योगिष्यु सर्वत्रोमेयम् । घोषाज्योपकारान्तेऽस्ति, अम्ये गोतोषित् (सू०) इत्यत्र-ओतोषितिति
(वा०) न्यासान्तरात्र नात् । दीप्यन्तस्या दौ, दिवेः द्विप् । तृतीय विष्टपं त्रिविष्टपं भूर्भुवःस्वरिति
भुतेः । सिविष्टपमिति प्राच्याः, प्रायेण क्षेत्रे पवी शसो च व्यत्यस्य पश्यति । यैर्मानापे । ऊर्ध्वलोकाया
अमृताः ॥ ६ ॥ न भिद्यन् इत्यमराः । निष्कान्ता जराया निर्जराः । दीप्यन्तीति देवाः, देवसेवमेया-
दयः पचाद्विषु इष्ट्या इति-इत्युपेति (सू०) को नास्ति । त्रिदश परिमाणमेषा त्रिदशा, संख्यया-
व्ययेति (सू०) बहुव्रीहिः, बहुव्रीहौमध्यैरेकजबहुगगात् (मू०) इति इच्च समंसान्तः, अयस्त्रिदश देवाः
सोमपा इति भुतेः । तिस्रो दशा नवोवस्था येपाग्निं गौडः । विबुध्यन्ते विबुधाः । सुष्ठु सुराः,
सुर-ऐश्वर्ये-कः, सुरा-एवामस्त्येति वा, अर्शआदिभ्ये ऽच् (सू०), यतोऽपिजाता सुरा तैः पीता,
सुष्ठु राजन्ते वा । सोमन पर्व चरितमेपा सुपर्वाणः । सुष्ठु गन्त्यन्ते सुमनसः, अमृन् । दिवि-ओन्नो
निवास एषा दिवौकसः, सुसमानार्थो दिवसोद्वेष्टित, शृणोद्वेष्टितान् (सू०) वा सिद्धिः ॥ ७ ॥
अदित्या अपलान्यादितेयाः, वृद्धिकारादकिनः (ग०) इति उच्यन्तान्-स्वभ्यादङ् (सू०) । इदन्तापु
दित्यादित्यादित्येति (सू०) च-अदित्याः । एव देवदेतेयाः । दिवि सोदन्तोति दिविषदः, सप्त-
द्विपेति (सू०) द्विप्, इहदन्तात्सप्तम्याः (सू०), इहदुष्मन्त्राय (वा०) इत्यङ्, सुषामादित्यात्
(मू०) पत्वम् । पक्षे सुसदः । लिखन्ते चित्रादो प्यनार्थं लेखा । इत्यति ऋभवः । ऋतयेऽदि-
तिवाची ततो भवन्तीति गौडः, इत्यकरणे मिनद्वादिभ्यउपलक्षणात् (वा०) । यस्मिन् स्वप्न
एवामस्त्याः । न भिद्यन्ते-अमर्त्या, इतिवृत्तिरितन् (उ०), स्वाधे यन् । अमृतमयोऽवेषामस्त्या-

बहिर्मुखं कृतभुजो गीर्वाणा दानवारय ।
 वृन्दारका देवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम् ॥ ९ ॥
 आवित्यविश्ववसवस्तुपिताभास्वरानिला ।
 महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवता ॥ १० ॥
 विद्याधराप्सरसरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनरा ।
 पिशाचो मुहकः सिद्धो भूतोमी देवयोनय ॥ ११ ॥
 असुरा वैत्यदेतेयवनुजन्द्रारिवामवा ।
 शुक्रशिष्या वितिसुता पूर्वदेवा सुरद्विष ॥ १२ ॥
 सर्पह सृगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागत ।
 समन्तभद्रो भगवान् मारजिहोफजिज्जिन ॥ १३ ॥

अथः ॥ ८ ॥ बहिर्मुखमेवौ बहिर्मुखा । गीरेव निप्रहानुप्रहसमयौ बाणोल्लमेवौ गीर्वाणा ।
 प्रशस्त वृन्दमस्त्रेषां वृन्दारका, वृन्दगृह्णाभ्यामारकनृचकव्य (वा०) । देव एव देवता, देवासत्
 (सू०), स्वार्थिका प्रकृतितो सिद्ध्यवचनान्यतिवर्तन्तेषु । देवैव वैवत, प्रज्ञादित्वात् (सू०)
 स्वार्थे-अण्, विशेषाविधे पुस्तक रूपभेदात् क्लृप्तत्वं तच्च प्रचुरप्रयोगम् ॥ ९ ॥ एते द्वादशावादिना सधेन
 पुक्ता गणदेवता, सधचारिणो बहुवचनान्ता वा । एकत्वं तु समुदायेष्वपि कृता शब्दा अवयवेष्वपि
 वर्तन्त इति । द्वादशादित्या । सधोदश विश्वेदेवा, आद्राप्ते विशन्तीति । अष्टौ यस्य, वस-तीति ।
 यद्विंशतुपिता, बुध्यन्तीति । क्तु पश्चिमाभास्वरा, आभास-त इति, स्थेसभासेति (सू०) वरच् ।
 एकोनपञ्चाशदनिला । यद्विंशद् द्वे शते महाराजिका, महाराजशब्दोऽस्त्रेषामिति । सास्य देवता (सू०)
 इति माहाराजिका इत्येके, महाराजप्रोष्ठपदाद्वम् (सू०) । द्वादश साध्या, साध्यन्त आराध्यन्त इति ।
 एकादश रुद्रा । वृपिताया धौद्रपातः कजलपुराणादौ दृष्टा ॥ १० ॥ देवा योनिर्द्युपतिस्थानमेवा,
 देवाणा इत्यर्थः, देववददृष्टसहोभ्य परमाणुस्य सधो जायन्ते वा । नाग अप्येवम् । तथा च द्वितीय
 मर्थे-सिद्धगुणकभूता हि पिशाचा देवयोनय इति भागुरि पपाठ । पिशाचरा जीमूना
 हनादयः, खड्गगुटिकाजनादिविद्याधारिणश्च । अमुं सरम्यप्सरसो देवयोदिन-रम्भादयः ।
 यक्षा कुबेरादयः ऋद्धीश्वरा । रक्षासि मायाविनो लक्ष्मिधरासिनः । गन्धर्वाः सुमुहप्रभृतयो
 देवगायना । किनरा अश्वादिमुखा कुङ्कुमरिणः । पिशाचा पिशिताशास्तामसा स्वय निर्मसः ।
 मुहका निधियाला मणिमदादयः, गृह्णन्तीति । सिद्धा, सिध्यन्तीति प्राप्ताः शुण्डाश्चर्मा विशासु
 प्रभृतयः । भवन्तीति भूता बालप्रहृदयो हिंसा छदानुचरा वा, यतेश्वो भूतयति ॥ ११ ॥
 असुरा सुराया अपानान्, शुरविरुद्धा वानर्यवत्, अस्यन्ति देवानिति वा । दिनिर्दनुष सुर-
 मातरौ, अनया जातरवर्देतेया इति, आदित्या आदितेयवत्सिद्धम् । अनयादवत् इ भद्रा इति पूर्वदेवा ।
 सुराद्विष-तीति सुरद्विष, सत्सुद्विषेति (सू०) विष ॥ १२ ॥ सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति सुगत
 शोभनज्ञान । तथागत सत्यज्ञान, तथेति सत्यार्थ वितथक्त्वं । बुध्यते बुद्ध । धर्म सत्त्वोद्धरणा-
 दिस्तेन राजते धर्मराज, धर्मस्य राजा वा । सपूर्णान्त निष्पन्न भद्रमस्य समन्तभद्र । ऐश्वर्यस्य सम
 प्रस्य धर्मस्य यशस धियः । वैराग्यस्याय मोक्षस्य पण्डा भय इति स्वतः ॥ तद्वान् । मारान् काम-
 कोपादोञ्जयति मारजित् । बौद्धालु रुद्रधमार क्रेशमारो मृगुमारो देवपुत्रमारथेति चतुरो मारानाह ।
 छोकाः प्रयाति तपसा छोकति । जयति भव जिनाति वा निन ॥ १३ ॥ दिव्य चक्षुर्दिव्य श्रोत्र

पृथग्निर्वाचानुस्मृतिः परचित्तज्ञानमात्रपक्षय ऋद्धिचेति पृथग्निश्च अस्य सन्तीति । दानक्षान्तिशीलबोध्य-

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनि- शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्ध- शौद्धोदनिश्च सः ।

गौतमश्चार्कवन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धाताब्जयोनिर्दुहिणो विरिञ्च- कमलासनः ।

रुद्रा प्रजापतिर्वधा विधाता विश्वसृद् विधिः ॥ १७ ॥

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्चरः ।

दामोदरो हृषीकेशः केशवी माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥

पूर्वनिर्वाचानुस्मृतिः परचित्तज्ञानमात्रपक्षय ऋद्धिचेति पृथग्निश्च अस्य सन्तीति । दानक्षान्तिशीलबोध्य-
भ्यान्ध्यान्तिबलोपायप्रणिधानज्ञानानि दृष्ट वक्ष्याम्येति । अद्वय विज्ञानद्वैत ब्रह्मब्रह्मद्वयवादी ।
विनयति शास्तीति विनायकः । मन्यते मुनिः, मनेदच (उ०), तेषामिन्द्रः । मुनिस्तु भीमवत्, सन्ति
पदेषु पदैकदेशा इति । प्रिया योगविभूत्या पत्नो निविष्टः, प्रिया पत्न इव वार्षिता वा । शास्ति विनयति
विनेयाभ्यास्ता, तुन्तुजोशसिद्धिदृष्टिभ्यःसत्प्रयाचानिर्दी (उ०) । तारी च ॥ १४ ॥ पस्तु शकेषु
जातः शाक्यमुनिर्बुद्धावतारः- शकोभिजनोस्येति, शब्दिकादिभ्योऽम् (सू०) स शाक्यः सिंह इव
शाक्यसिंहः, उपमितव्याप्राप्तिभिः (सू०) इति समासः । शाक्योपि भीमवत् । सर्वेषु सिद्धो
निष्पन्नः । अत एव सिद्धार्थः, यच्छास्त्रतः-सिद्धार्थो बुद्धसर्पपी । बुद्धोदनस्य राज्ञोपत्य
शौद्धोदनिः, शकन्वादिवात् (वा०) पररूपम् । गौतमो गौतमगोत्रावतारात् । अर्कवन्धुः सूर्यवत्सत्वात् ।
मायादेवी बुद्धोदनस्य राज्ञो भार्या तस्याः सुतः स इति । इत्यागमोक्तावतारभेदादृष्टयद् नामानि ।
[सर्वज्ञो धीतराणैर्हन् केवली तीर्थकृष्णिमक्रिकालविहाया ऋष्याः] ॥ १५ ॥ ब्रूति ब्रह्मा । आत्मना
मब्रह्मात्मभूः । अत एव स्वयंभूवन्दे लब्धे स्वभूनिष्ठस्यैव वचः । एव सर्वत्रोत्प्रेषम् । परमे पदे तिष्ठतीति
परमेष्ठी, परमेष्ठ्यःकिदिति (उ०) इति, तत्पुष्पेकृतीति (सू०) सप्तम्या अलङ्, स्थास्यिन्स्फुणा
वचस्यात् (वा०) पत्यम् । पितृणामपि पिता पितामहः, पितृव्यमातुल्यमातामहपितामहाः (सू०)
इति साधुः । हिरण्यं गर्भेभ्य हिरण्यगर्भः, हिरण्यस्य गर्भो वा ब्रह्माण्डप्रगवत्वात् । भूरादीन् एत लोका-
गौष्ठ इति लोकेशः ॥ १६ ॥ धाता विधाता कर्ता, वेर्यो धातुर्वचोक्त- उपसर्गाणां द्योतकत्वात् । दुध-
क्षत्रोभ्यो दुहिणः । विरिद्धे सूते विरिञ्च, विमिहसे रिच्यते- उद्यते वा, विरिञ्चिरिति प्राच्या ।
विदपाति सृजति विश्वमिति वेपा, विधाति सृजति वेधा, विध वि शब्देऽनुत्, विषाजोविधचेतिवा (उ०) ।
विश्वं सृजति विश्वसृद्, प्रथमस्रजसृजेति (सू०) यः, स्रजान्द्रोन्ते (सू०) । विधत्ते विधि, उपसर्गेशोः
किः (सू०) । सत्पुनिस्रजानन्दो यः । स्वविरो देश्याम् ॥ १७ ॥ वेवेष्टि व्याप्नोति विश्वं विष्णुः,
विपेःकिञ्चेति (उ०) नुः । नरस्यापत्यं नावयणः, नडादिभ्यः फक् (सू०) । नारा सलिलं नारममयं
नरसमूहो वायनमस्य, आपो नारा इति श्रोक्ता इति स्मृतेः । तथा नरान्वातामि भूतानि नाराणीति तेषा-
मयनं मार्गः । कृष्णोवर्णेन कर्पयति वारीन् । विकृष्टस्यापत्यं वंशुष्टः, विकृष्टतर्हदादिवक्त्रो वा संहिता-
दिषु तथा दर्शनात् । विष्टर इव धवसी कर्णावस्य विष्टरधवा, विष्टरकृतजैश्वं धवोभ्यां निर्गतास्येति वा, अथवा
विष्टरेधवतरो ध्रुयते वा । दाम- उदरे यस्य स दामोदर, बाल्ये हि चापल्याद्वारा बद्धोभूत् । हृषीवागामि-
न्द्रियाणामीशो बशिताद् हृषीकेशः । प्रशस्ताः केशा विद्यन्तेस्य- यदि वा केशिनमपुर् हतवान्-
केशवः, केशाद्वीन्यतरस्याम् (सू०) । माया ऋष्य्य पत्नो भर्ता माधवः, मधोपत्य वा ।

वैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।

पीताम्बरोच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥

उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चरुपाणिश्चतुर्भुजः ।

पद्मनाभो मधुरिपूर्वासुदेवस्त्रिधिक्रमः ॥ २० ॥

देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।

वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरघोक्षजः ॥ २१ ॥

धिव्भंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाच्छनः ।

यसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकइन्दुभिः ॥ २२ ॥

बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोच्युताग्रजः ।

देवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥

नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्गको मुसली हली ।

सर्कपणः सीरपाणि. कालिन्दीभेदना बलः ॥ २४ ॥

स्वभूः स्वतो भवतीति ॥ १८ ॥ पुण्डरीके इवाक्षिणी अस्य पुण्डरीकाक्षः, बहुमीहीवक्ष्यक्ष्णोः स्वाह्वादिति (सू०) वच्, प्रसन्नलोचन इत्यर्थः । या भुवं विन्दतीति गोविन्दः, बराह-
रूपेण गोः पृथिव्या उद्धर्ता, तद्वत् गोवर्धनाचलोद्धारद् गवां खाता, अनुपसर्गास्त्रिभुविन्देति (सू०) वाः ।
गरुडो ध्वजनिह्न बाहनत्वेस्य । पीतो अम्बरो वासस्त्री अस्य । न व्यवर्तेच्युतः । शृङ्गस्य विकारो घनु-
रस्यस्य शार्ङ्गी । विष्वक्सर्वव्यापिनी सेनास्वेति विष्वक्सेनः । जनार्दयति जनार्दनः, नन्यादित्वाङ्गपुः
(सू०) ॥ १९ ॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजबाहुपेन्द्रः । इन्द्रस्यावरं जातोऽनुज इन्द्रावरजः । पद्मं नाभावस्य पद्म-
नाभः, अचप्रत्ययव्यति (सू०) प्राङ्निर्देशाच्च । मधुनाम्नोऽसुरस्य शिर्षमधुरिपुः । बहुदेवस्यापत्य
वासुदेव, जगत्या सर्वहृदये वसतीति वासुः— कल्पान्ते दीप्यतीति देवः, वासुधार्सा देवश्च वासुदेवः ।
त्रयो विक्रमा अस्य त्रिविक्रमः, त्रिषु लोकेषु वा विक्रमः. पादभ्यासोऽस्य ॥ २० ॥ शूरस्यापत्यं शौरिः ।
पुरुषोत्तमः पुरुषोत्तम इति सप्तमीवरपुरुषः, ननिर्धारणे (सू०) इति षष्ठीसमासनिर्देशान्, कर्मधारये
॥ सम्महत्परमोत्तमेति (सू०) उत्तमपुरुष इति स्थान् । पुष्पफलपत्रवाम्बिता वनमालास्थास्तीति वन-
माली, मीढादित्वादिनिः (सू०) । बलिं ध्वसते बलिध्वसी, सुध्वजातोऽपिनिस्ताच्छरीर्ये (सू०) ।
अधः कृत्वाक्षणीन्द्रियाणि जातोऽघोक्षजः, अघोक्षणां जितेन्द्रियाणां वा जायते प्रलक्ष्मीमवति, अक्षर्जं
ज्ञानमधोऽस्य ॥ २१ ॥ विश्वं विमर्तन्ति विश्वभरः, सञ्ज्ञायामृतवृजीति (सू०) खच् । मधुकैटभा-
सुरो जितवान् । विघ्नते विघ्नः । श्रीवत्सलस्यो रोमावर्तो वसति लाञ्छनमस्य श्रीवत्सलाञ्छनः । गदा-
प्रज्ञो दाराहो मुञ्जकेशोऽपिचक्षामी पुराणपुरुषो बभ्रुरित्याद्युक्तम् । हरौ जाते ह्यनका दुन्दुमयश्चास्य नेदुः,
अनकदुन्दुभो बहुदेवस्य पितेत्येके ॥ २२ ॥ बलेन भद्रो बलभद्रः, बलस्त्वनुनिष्पादिन्यायेन भीमवत् ।
प्रलम्बं नाम्नासुर इतवान् प्रलम्बघ्नः, अमनुष्यकर्तृकेच (सू०) इति ङक् । [देवतीं रमयतीति,
नन्यादित्वाङ्गपुः (सू०) ल्युः] । रामः सितान्द्रित्वान् । कामान् पालयति कामं स्मर वाप्रवृत्तात्कामपालः
॥ २३ ॥ रौहिण्या अपत्यं रौहिण्यः, शुभ्रादित्वात् (सू०) ङक् । तालमृक्षोद्भो भ्रजोऽस्य तालाङ्गः ।
सर्कपति सहारमूर्तितात्सर्कपणः, नन्यादित्वाङ्गपुः (सू०) । कालिन्द्या यमुनाया भेदना हलेनाकर्णनात् ।
सात्वतोपि । [एककुण्डलोन्वत इत्याद्युक्तम्] ॥ २४ ॥ भदयति भदनः, ल्युः । मनन मत्-चेतना,

मदनो मन्मथो मार प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
 कन्वर्पो दर्पकोनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मर ॥ २५ ॥
 शम्भ्वरारिर्मनसिजः कुसुमेपुरनन्यजः ।
 पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥
 ब्रह्मसूत्रं प्यकेतु स्याद्वनिरुद्ध उपापतिः ।
 लक्ष्मी पद्मालया पद्मा कमला श्रीहैरिप्रिया ॥ २७ ॥
 शंखो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्रवणं सुदर्शनः ।
 कौमोवकी गवा खड्गो नन्वकः कौस्तुभो मणिः ॥ २८ ॥
 गरुत्मान् गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।
 नागान्तर्को विष्णुरथः सुपर्णः पक्षगाशनः ॥ २९ ॥
 शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।
 ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

अनुदासोपदेशनवतीति (सू०) अनुनासिकलोपे शुक्र, मतौ मनसो मथ [मन्भार्तति] मन्मथः ।
 त्रियन्तेन मारः । प्रद्युम्न शुभ्र वनमस्य प्रद्युम्न । मीन' केतन ज्वजोस्य मीनकेतन', मीनो जलचरोप-
 लक्षणम् । मन्मथस्य कुसुमायाम्, क इषोस्य कदर्पं क दर्पयति वा । दर्पयतीति दर्पक' । न विशतेह-
 मस्येत्यनङ्ग, ईश्वरदर्पदेहवान् । कामयतेनेन काम, कामोस्त्यस्य वा, अशोआदित्वात् (सू०) ।
 [पञ्च शरा अत्येति पञ्चशर', सम्मादन घोचन च तथा समोहन विदुः । शोषणं मरणं चैव पञ्च बाणा
 मनोभुव ॥ मदोन्मादनश्चैव मोहन घोषणस्तथा । शरीपनः समाह्वयता पञ्च बाणा इमे स्मृता ॥]
 स्मरन्त्यनेनेति स्मर, पुंसि सज्ञायाम् प्रवेणे (सू०) ॥ २५ ॥ शम्भ्वरोधुरभेदस्तस्यादिः शम्भ्वरारिः । मनसि
 जायते मनसिजः, उ, हलन्तात्सप्तम्या (सू०) अलुक् । न मनसोन्यस्माज्जायतेन-यजः । पुष्पाणि
 धनुरस्य पुष्पधन्वा, वासनायां (सू०) इत्यङ् । आत्मना भवत्यात्मभू, यद्वागुरि — शम्भ्वरारिः
 स्मर स्वजः । हृच्छयश्चैत्रसक शृङ्गारयोनि पुष्पकेतुश्च ॥ २६ ॥ यत्र ज्ञान सूर्यते ब्रह्मसू । कश्य-
 नामा मृग' केतुरस्य (कश्यपकेतु) । उपा बाणदुहिता (तस्या पतिः) । बलादयो हरेर्भ्रातृपुत्रप्राप्ता,
 यद्वागुरिः — मत्सृष्टं प्यकेतुश्च विज्वक्सेनात्मजायम । संहितासु त्वेकं यत्र बाणदेवसकपर्वणप्रयुक्ता-
 निरुद्धाद्ययम्य चतुर्व्यूहात्मकमाहुः । विश्वकेतुरित्यपवादः । लक्ष्यते लक्ष्मी, लक्ष्मेर्मुत्त्व (उ०) शीघ्रप्रत्ययान्त,
 अत एव उपायतावाभावाद्, दृष्ट्याम्योदीर्घास्तुतीति (सू०) शुक्रोपाभायः । पञ्च विशतेस्याः पद्मा, अर्जु-
 नः आदित्वादत् (सू०) । एष कमला । त्रयतीति श्री, किञ्चिन्निप्रच्छिद्यि (उ०) इत्यादिना किञ्चिर्घी ।
 मा रमा अधिजा-इन्दिरित्याश्रयम् ॥ २७ ॥ पञ्चजने पातले भव पाञ्चजन्य, यहिर्देवपञ्चजनेन्यथोक्ते
 वक्त्रमाद् (वा०) ज्य' । लक्ष्मीपतेरिति शेष । मुखेन दृश्यते (सुदर्शनं), मापाम्याश्रयिपुर्वाति (वा०)
 सुत् । सुदर्शनं पुंसि लोकाग्रमत्वालिङ्ग्यस्य, यथा— यन्धुरेष जगता सुदर्शनः (शिशु०) । विष्णु
 कुमोदक शौरिरिति कुमोपाभात्, कुमोदकस्यैव नोमोदकी लक्ष्मीपतेर्यदा । संहितासु मेण्डावी कोपो-
 दकीति पाठ, कुपोदकाज्जातोत्यप्रायश्च । नन्दयतीति नन्दक । कु भुव स्तुभ्नाति व्याघ्रोति कुस्तुभेभ्य-
 स्तस्याय कौस्तुभ ॥ २८ ॥ गरुड पक्षा चन्द्रस्य गरुत्मान्, शय (सू०) इति वस्व यवादिपाठाग्रहः ।
 गरुडिर्भवते गरुड, शृपोदरादित्वात्प्राहृक् (सू०), गिरति नागान्वा । नृक्षस्यापत्य तात्स्थं, गर्गादित्वाद्यन्
 (सू०) । विनताया अपत्य केन्तेय, श्रीभ्योऽट् (सू०) । सुपर्णो हेमपक्ष्यात् ॥ २९ ॥ श भवत्यस्या
 शृष्ण्भु, मितद्वादित्वात् (वा०) डु । ईशे— ईश । पद्मना सुरनपतिरथा पतिः । शिव' भवत्करत्वात् ।
 ईशे— ईश्वर, ताच्छीत्ये शेषभावेति (सू०) वरन् । महेश्वरो महोदधिवद्भूः । शूण्यति दिनस्ति शर्म' ।

मृतेशः खण्डपरशुगिरिशो गिरिशो मृडः ।
 मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥
 उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालमृत् ।
 वामदेवो महादेवो विरूपाक्षखिलोद्भनः ॥ ३२ ॥
 कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।
 हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकखिलपुरान्तकः ॥ ३३ ॥
 गङ्गाधरोन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।
 व्योमकेशो मयो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥
 कपर्दीस्य जटाजूटः पिनाकोजगवं धनुः ।
 प्रमथाः स्युः पारिषदा ब्रह्माण्याद्यास्तु मातरः ॥ ३५ ॥

ईशानः, ताच्छास्त्रेष्वनन्तं (सू०) शक्रः, कुनोद्धेति (सू०) टः ॥ ३० ॥ गिरि इति - उपमोगेन
 तनूकरोति गिरिशः, गिरिर्वासास्तीति, सोमादित्वाच्छः (सू०), गिरौ शेते वा गिरिशः, गिरिद्वन्द्वसि
 (वा०), लोके त्वाशुशुक्षिणिवत् । मृडति मुच्यति मृडः । मृत्युं जयति मृत्युंजयः, संशयान्मृत्युंजीति
 (सू०) खच् । कृत्तिधर्मं वासोस्य कृत्तिवासाः ॥ ३१ ॥ उग्र्यति कुधा समवेति- उग्रो रोदहात् । श्रीः
 सोमा कण्ठस्य श्रीकण्ठः । नीलगलत्वाच्छित्तिर्वालः कण्ठोस्य शितिकण्ठः । वामः धेष्टो देवः, ससारे
 वामत्वाद्वा । विरूपाणि त्रित्वादक्षीण्यस्य विरूपाक्षः, बहुमोहोसकम्भरूपो स्वाह्वात् (सू०) पञ्च ॥ ३२ ॥
 कृशानुरेता रोतोस्य कृशानुरेताः, देव्या सोढुमशक्यत्वाद्गमो हि क्षिप्तं रेतः, अत एव पादकिः कुमारः । धूर्जटा
 जटास्वस्य धूर्जटिरिति निरुक्तम् । नीलः कण्ठे लोहितश्च केतोतो नीललोहित इति पुराणम् । हरत्यर्थं
 हरः, हरते- अच् । स्मरं हरति स्मरहरः, हरतेरनुग्रहमे (सू०) अच् । भिमर्ति भर्गः, भृञ्जयन्तेनेन काम-
 कालादयो वा । त्र्यम्बकान्यस्य त्र्यम्बकः, त्र्यगणां सोक्तानामम्बकः पितेर्यागमः, दौर्भूमिरापस्ति-
 सोम्वा अस्थेति वा । (त्रिपुरान्तकः) त्रिपुरीति भाष्यदर्शनेषु लोकाभयशक्तिपुरा पात्रादी (पात्रा-
 धन्तस्यन) ॥ ३३ ॥ गङ्गाया धरधकधरादिवन्, अन्यथा कर्मण्यण् (सू०), संशयान्मृत्युंजीति
 (सू०) खच्- वा स्यात् । अन्धको नामानुरस्तस्य रिपुः । क्रतु दक्षयज्ञं ध्वसतेवस्यं क्रतुध्वंसी । व्योम
 द्यौः के मूर्ध्नि शोतेस्य व्योमकेशः, शीष्णो द्यौः समवर्ततेति श्रुतेः, गङ्गायां धारयितुं व्योमव्यापिनोस्य केशा
 वा व्योमकेशः । भवत्यस्माद्विश्वं भवः । विभ्यत्यस्माद् भीमः, भीमादयोपादाने (सू०) । तिष्ठतीति
 स्थाणुः । रोदनाद्रुः, सोरोदीयदरोदीतद्रुस्य रुद्रत्वमिति श्रुतेः, रोदयत्यरिखीर्वा, रोदेर्जितुक्च (उ०) ।
 अहिर्बुध्नोष्टमूर्तिश्च [महानादो] गजामुरारिश्च । भंढानटो देश्याम् । शिपिविष्टो वृषाकपिर्भैरवो नानार्थे
 ॥ ३४ ॥ ईश्वरस्य जटाजूटः कपर्दनामा, कं शिरः पिपर्ति कपर्दः, औणादिको दः । अस्य धनुः, पिनशते
 पिनाकः, शलाघोप्यनेकवर्षेषु बधयते । अजगवे विप्रतिपत्तिर्गम्यते, गण्ड्यजकात्संज्ञायां (सू०) इति
 मत्वर्थे वे- अजस्त्वमिति साध्यम् । अथाजगवोस्थिविवारस्तदाणि वृद्धिः स्यात्, यत्कात्यः- धनुर्वद-
 न्याजगवं पिनाकिवर्गोचरम् । प्राच्यास्तु, गण्ड्यजगादिति पेटुः । अजगवं धनुः प्रोक्तमिति तु पा-
 द्यात्या अपि । प्रममन्ति प्रमथाः, अच् । परिषदि साधवः पारिषदाः, भक्षाणां (सू०) इति प्रकृते
 परिषदोप्यइति (सू०) योगविभागाद् गणः । सपाते प्रमथे गण इति गणा अपि । अस्याद्यै परिवारत्वेन
 मान्ति वर्तन्ते मानृनाम्न्यः । माद्री मोहद्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी चर्ममुण्डा च काल-
 चर्कणीति च । ब्रह्माणित्यानुगागमामावाचैव प्राशेदं नाम । कथंचिज्जातित्यात्, माद्रीऽजाताविति (सू०)
 माद्रीत्याद्या इत्येके पेटुः, यद्भागुरि- माद्रीत्याद्या मातरः स्युताः । रेवत्यो देश्याम् ॥ ३५ ॥ भवने

विभूतिर्भूतिरन्वयमणिमादिकर्मप्रथा ।

उमा काल्यायनी गौरी काली हेमवतीर्वरः ॥ ३६ ॥

शिवा मयानी रुद्राणी शर्वोणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकात्मिका ॥ ३७ ॥

विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।

अप्येकवन्तहरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा पद्माननः ।

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभृर्गुहः ॥ ३९ ॥

बाहुलेयस्तारकजिह्मिशास्त्रः शिखिबाहनः ।

पापमातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रीडधारणः ॥ ४० ॥

इन्द्रो मरुत्यान्मधवा बिहौजाः पाकशासनः ।

वृद्धभयाः सु-शु-वासीरः पुनहताः पुरंदरः ॥ ४१ ॥

भूतिः । अणिना महिमा लपिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमंशिता वधिता- ईषद्य यन्कामावसायितेस्तथै-
श्वर्यम् । भूतिविभूती समानार्थे लोचनविलोचनवत् । उ मेते माहा तपसो निपिद्य (कुमा०) इत्यु-
मा । काल्यायनी । हिमवतोर्गलं हेमवती । ईष्टे तपच्छत्या ईश्वरा, स्पेक्षामेति (सू०) वरत् । अस्मोदराशु-
कर्मगिरवत् (उ०) उरधाया इत्यमितीवरी ॥ ३६ ॥ शिवा न्तः भयस्करीन्वाच्छिववत्, येच्छाम्बतः-
शिर्व भद्रं शिवः शम्भुः शिवा गौरी शिवामया । पुराणे च शिवस्य ह्रीं शिरी । भवस्य ह्रीं भवानी,
इन्द्रवरुणननेति (सू०) ह्रीं शम्भुः । एव शर्वाम्यादि । अपर्णा तपसि पर्णानामभ्यनघानात् । पर्वतस्या-
पय पार्वती । दुःखेन गन्तुं शक्यतेस्त्वां दुर्गा, सुदुरोचिकरणे (वा०) इति शः । वन्दौ कोपना,
पञ्चविचारं (सू०) ह्रीं, इन्द्रकेऽनः (सू०) इति हस्तः । अम्बेवमिका । जगन्माना- अम्बौ
मैत्री सती वासायणी च । गगनादिका देवता ॥ ३७ ॥ विघ्नो नायको नियन्तास्व विनायकः,
अन्येषां विनंता वा । अथ एव विघ्नानां राधा विनियन्ता । द्वयोर्मांजोरस्य द्वैमातुरः [गाह्येयोपि दंतः],
मगुल्लंभ्यासमपूजायाः (सू०) इत्यगु, अन्वयस्येति च । गुह्येनान्वितवन्तन्वादेकवन्तः । मत्सूरे
हेरम्यते शय्यायते हेरम्ब इति नेरकाः, देवीपदप्रत्ये तु मन्त्रे । आचुर्येपि ॥ ३८ ॥ इतिशानां
बहुलाख्यानामप्यम् । सहर्षा सेनास्य महासेनः । शरवणे जन्मास्य शरजन्मा । पद्माननः इतिशानां
ममिषाया कणा स्तनशानात् । स्कन्तं शुक्रं देवीस्य स्कन्दवतीना स्कन्दः । गृह्यते तृतां गुहः, क
॥ ३९ ॥ विघ्नानां व्यतो विघ्नश्च, भगनाङ्गवदुन्म (सू०) । शिखी मयूरो बाहुनमस्य शिखि-
बाहनः । पार्श्वं मातृत्वमभ्यर्च्य पाञ्चानुरः । शक्तिधरः शक्तिधरः, अभ्यया शक्तिधरः । शक्तिधरो वा
स्तुत् । कुमेते ब्रह्मचारिवान्, इन्धितो गारोमेति वा । क्रीडौ गिरिस्तेन हास्य क्रीडासमग्रविहार्य
गच्छती मागो रदोमुत्, अतस्त्वं सारयति क्रीडधारणः, स्यु । स्वानी च । गाह्येयोपि ॥ ४० ॥
मृदणी मृदुलीरिस्तुजिनमिदौ मृदिकेश्वरः । कर्णमोर्गो ॥ बाहुञ्ज चर्ममुञ्जतिचरि [च कर्वि-]-
केति यच्छजम् ॥ इन्द्रः परमेश्वरवीरान् । मरुतो देवा इन्द्रस्य मरुत्यान्, लक्ष्मीमत्त्वये (सू०)
इति सर्वज्ञा पदकार्यं नन्व नास्ति । योर' सौख्यमत्वात्तीति मफ्या, मपुस्तन (उ०)
इयत्तं तु निरातितस्य मध्वेतिम्यस्य । पदे सौ अदेशादौर्ण्यवान्मयक, मफ्या-
महुत्स्य (सू०) । वेदेति विं व्याकर्मोक्तोत्वा विजोका, विरुं वा- औजोत्स्य, एषोदार्शिवत् (सू०)
मृदि । विदं मेदने क, विदं मेदकनोक्तोत्वा । पाकानां द्वितिगर्गा । उक्तः । मृदे भवती अरयेति हस्त-

जिष्णुर्लैखर्षभ-शक्रः शतमन्युर्विवस्पाति ।
 सुत्रामा गोत्रमिद्वज्री वासवा वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥
 वास्तोष्पाति सुरपातिर्बलाराति-शचीपति ।
 जम्भभेदी हरिहय-स्वाराणनमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥
 संक्रन्दनां दुष्कृद्यवनस्तुरायाप्येधवाहनः ।
 आखण्डल सहस्राक्ष क्रमुक्षास्तस्थ तु प्रिया ॥ ४४ ॥
 पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ।
 हय उच्चैः श्रयाः सूतो मातर्छिन्नन्दन वनम् ॥ ४५ ॥
 स्यात्प्रासादो वैजयन्तो जयन्त-पाकशासनिः ।
 ऐरायतोभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभा ॥ ४६ ॥

श्रवा, वृद्धेभ्य ऋणोति वा । शोभना नासीरा अभेसरा अस्य सुनासीर, शु पूजाया श्वशुरवन्, शुना-
 सीरयोरपत्यमित्येके । पुरु प्रभूत हृत यथेष्वाह्वानमस्येति पुरुहूत । पुराण्यरीणा दारयति क्षिपुर वा पुर-
 दर, वाचयमपुरंदरौच (सू०) इति साधु ॥ ४१ ॥ जयनशीलो जिष्णु, गन्निस्त्वध्वस्तु (सू०) ।
 लेखर्वभो देवप्रेष्ठ । शक्नोति शक्र । शत मन्यव ऋतवोस्य शतक्रतु । दिव स्वर्गस्य पति पृथ्वा-
 पतिप्रेति (सू०) अलुकि, कस्कादित्वात् (सू०) सत्वे च दिवस्याति । सुष्ठु प्रायते सुतामा, म-
 न्ति, शोभन ग्राम बल वास्य । गोत्रान् गिरान्यसृष्टेदाद् मिश्रवान् गोत्रमिह । वस्वपत्य वासव । वृत्र-
 हलजम्भनमुनयोसुरा । वर्पतीति वृषा, कनिन् ॥ ४२ ॥ वास्तोर्गृहक्षेत्रस्याधिष्ठाता वास्तोष्पाति,
 पृथ्वा अलुकि पत्य, वास्तोष्पातिगृहमधा-छव (सू०) इति लिङ्गात् । हरय- पिङ्गा हया अस्य
 हरिहय ॥ ४३ ॥ स्वर्गे राजते स्वाराट्, कुतोपेपूर्वस्यदीर्घाण- (सू०), ब्रधप्रस्वेति (सू०) प ॥ ४३ ॥
 सकन्दयति रिपुञ्जी सकन्दन, स्यु । दुष्ट च्यवते परदारोपु रेतस्सुतेर्बुधपवन, चलनशब्दाभादिति (सू०)
 दुष्ट, दु जेन च्यवते रणद्धा । तुर त्वरितं साहयत्नमिभक्त्यलंस्तुरापाट्, तुर वेग सहते वा, छन्दसि
 सह (सू०) इति ष्वि, नहिद्वितिवृत्ति (सू०) पूर्वपदस्य दीर्घ, सहे- साट् स (सू०) इति
 पत्यम् । मेधा वाङ्मनस्य, इन्द्रो हि मेधानाविश्य वर्पति, मेघं ऐरावतो वाभ्राधिष्ठान्तान् । आखण्डयति
 भिनतयरीनासण्डल । झम्भन्देवान् क्षियल्लयिवसति क्रमुक्षा, यद्वा- अर्तेर्भुक्षिनक् (उ०), पथिमभ्यु-
 भुक्षामात् (सू०) । प्रचीनवर्द्धिरहिहा वृत्तनापाट् पुलोमिति । उग्रधन्वा च पुराणे ॥ ४४ ॥ पुलोमो
 मुनेर्जाता, अत एव पोलोमी । शचते शची, शच श्व गतो । इन्द्रस्य क्षीन्द्राणी, इन्द्रवरुणेति (सू०)
 क्षीबानुक्षी । तस्येति प्रत्येकं स्वर्णवे । अमरा विद्यन्तेस्याममरावता, मतोवह्मणोनजिरादीना (सू०)
 इति दीर्घ । उच्चैः श्रवसां अस्वोच्चैः श्रवा । तस्य सूत सारथिर्मतलस्वापत्य मातलि । तस्योपवन,
 मन्दयति मन्दन, स्यु ॥ ४५ ॥ विजयने विजयन्तो जिष्णु, झच्, तस्याय (सू०) इत्यण्, वैजयन्ती
 अस्यास्तीत्येके । तस्य पुत्रो जयन्त, पाकशासनस्यापत्य (पाकशासनि) । इरावत्यन्धो जात ऐरावत ।
 अभ्ररथत्वादभ्रमातङ्ग, अभ्ररूप इत्येके, यत्कात्य- ऐरावत विजानीयाप्रागमम्बुदगोचरम् । इरा-
 वणोद्भव ऐरावण, विमापौषधीति (सू०) वा शत्वम् । अग्रे खे माति न भ्राम्यति वा मन्थरगामि
 नीलवाद्भ्रमुस्तद्भार्या, यद्भ्रमम्- अभ्रम्बा जघनान्तोदोलितकर (वा० रा०) । मुरगजो मजमल्लभ
 ॥ ४६ ॥ हाट् स्पर्जथुरस्यास्तपति हादिनी । बध्यति शालेव न प्रतिहन्यते वज्रम् । कुलिन पर्वता-
 व्ययति पक्षच्छेदेन दम्बुरोति कुलिश, कुत्सित क्षिपति तदण्येत्यरीना । भिनति तच्छील भिदुरम्,
 विदिमिदी-छट कुरन् (सू०) । पुगाति पवि, हीरकस्य पविर्दशया प्रसिद्धत्वात् । शत बह्वय को-
 ञ्जस्य शतरोटि । स्वयति स्वय, शृङ्गाति (उ०) उ, द्योगन्त्यस्वि धारा अस्वेति सान्तो वा ।

द्वाविनी वज्रमखी स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ।
 शतकोटिः स्वसुः शंबो-वो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ४७ ॥
 द्योमयानं विमानोखी नारदाद्याः सुरर्षयः ।
 स्यात्सुधर्मा वैधसमा पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥
 मन्दाकिनी विषद्वग्ङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।
 मेरुः सुमेरुर्हमाद्रीरत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥
 पञ्चैते द्युतरयो मन्दारः पारिजातकः ।
 संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥
 सनत्कुमारी वैधात्रः स्ववैद्यावम्बिनीसुती ।
 नासत्यावम्बिनी वल्गावाम्बिनेयी च तावुभी ॥ ५१ ॥
 स्त्रियां बहुष्पत्सरसः स्वर्चस्या उर्वशीमुखाः ।
 हाहा हृहृश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवीकसाम् ॥ ५२ ॥

॥ विद्यतेऽस्य शंबः, कणभ्याम्यमेति (सू०) वः । दम्भोति खेदयति दम्भोलिः । अन्नाति शैलान्नानि,
 न शनैर्याति वा । व्याधामोपि ॥ ४७ ॥ द्योमि यान्मलेन द्योमयानम् । विमानि वर्तन्तेऽस्मिन्नेवा
 विमानम् । नार नरसमूह इति भिनति कलहेनारः । आद्यशब्दादेवलादयः । सुराश्च ते ब्रह्मादिपुत्र-
 स्यादपयश्च, पट्टीसमासो वा । सुष्ठु धर्मोऽस्या सुधर्मा, यद्वर्च- सुधर्मानवमा पुरी (सभा) (रघु०),
 धर्मोऽनिचूकैवलात् (सू०) । सह मान्यस्या समा स्थानएहम् । पीयते पीयूषं, पीयेरूपम् (उ०) ।
 नास्ति नृतमत्तानृतम् । सुष्ठु पीयते सुधा, धेद् पाने । समुद्रनवनीत देवाम् ॥ ४८ ॥ मन्त्रमकल्पवृक्ष
 मन्दाकिनी, अक अग कुटिलायां गतो । सिद्धसिन्धुश्च । यत्कामाग्रस्य नाम्नां च वक्ष्यामः । मिनोति
 विशाल्युक्तत्वाज्ज्योतीषि मेरुः । सुमेरुभिर्गार्थः, इन्द्रमहेन्द्रवत् । हेम्भोर्हिर्होमादिः । रत्नानि रानावस्य
 रत्नसानुः ॥ ४९ ॥ मन्दा आराधारा अस्य सरलत्वान्मन्दारः । पारिणः पारवतोऽधेर्जातः पारिजातकः ।
 सतन्मन्तेस्मिन्पुष्पाणि सतानः । कल्पवृक्षः सकल्पपूरणात् । हरेरिन्द्रस्य चन्दनं, कपे पीतं वा ॥ ५० ॥
 सनन्तिर्यं कुमारः । सनात्कुमारीषि । विधातुरपर्यं वैधात्रः । वैद्यसहिताप्रणेतृत्वादत्रोक्तः । न- असत्या-
 वसाधू नासत्यौ, नभ्रान्नपादिति (सू०) नन् प्रकृत्या । अश्विनो सर्वथाभिरुद्धौ । दस्यतो
 हरतो रोगान्द्वयो । अश्विन्या अपत्यं- दकि- अश्विनेयौ । उभाविति द्विवादकवचनाभावः ।
 आगुरित्तशह- नासत्यदयो वमजावर्कजावम्बिनी यमी, नासत्यसहितौ वल्गाविति व्याख्येयः,
 न त्वेको नासत्योन्यो दयः ॥ ५१ ॥ घृतावी मेनका रम्भा- उर्वशी च तिस्रोत्तमा । सुकेशी मञ्जुघोषा-
 याः कप्यन्तेऽसरसो मुनेः । अश्विनः सता अश्वरस इत्येकानि शब्दशक्तिस्वाम्भवात्, अपरा इत्यपि
 वर्धनात् प्रायिकं बहुत्वम् । ऊरु अश्रुते नरावपस्वोऽस्मद्वत्तादुर्वशी, पृथोदरादिवात् (सू०) हरः,
 यत्तदय- ऊरुद्वयं नरसस्य मुनेः सुरलीति (त्रि०) । मुखचन्द्रादम्भोदयः । हाहा एको हृहृ-
 न्यः, एक नामेत्येके, गन्धर्वौ च हाहा हृहृरिति तु लक्ष्यम् । आत्मपन्निकानुकारात्पुंसैतो, अव्ययमिति
 श्रीभोजः । आद्यशब्दात्पुंसुमुखा गन्धर्वो देवगयना ॥ ५२ ॥ अहमत्पूर्वं बालप्रिः । विश्वानरस्यापत्यं
 वैश्वानरः, विदादित्वादनं (सू०) । बहो इत्थं बह्विः । पीतयोथा षोडशमस्येत्यागमः, वीतिरशनामिति
 प्राच्याः । धनं जयति धनेजयः, संज्ञायाम्बुतृजति (सू०) सच । उदकत्वामान्युत्तराण्येदशतमिति (नि-
 रक्त), कुटितस्याम्भतो योनिर्धूमजत्वान्मेघानां, अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगिति च (मनु०), कूर्ध्व योनिरस्येत्येके,
 यदाहुः- अह्नोयोनिर्यदातः सत्रमश्मनो कोदमुत्थितम् (मनु०) । ज्वलति ज्वलनः, जुचस्त्व्येति (सू०) पु-
 च । प्राप्ता वेदा अरमायात्वेदा, जाते जाते नियते वा । तन् न पातयतीति तन्मन्त्रात्, देवधर्तृत्वात्, नभ्र-

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोन्तकः ।
 राक्षसः कीणपः कृत्यात्कृत्यादांस्तप आशरः ॥ ५९ ॥
 रात्रिचरो रात्रिचरः कर्तुरो निकपात्मजः ।
 यातुधानः पुण्यजनो नैर्जतो यातुरक्ष्मी ॥ ६० ॥
 प्रचेता वरुणः पाक्षी यादसांपतिरप्पतिः ।
 श्वसनः स्पशन्तो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥
 धृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।
 समीरमारुतमदञ्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥
 नभस्वद्वातपवनपवमानप्रमञ्जनाः ।
 प्राणोपानः समानश्रोदानो व्यामञ्ज वायवः ॥ ६३ ॥
 शरीरस्था इमे रंहस्तरसी न रयः स्पदः ।
 जयोद्य शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥
 सत्यरं चपलं तूष्णमघिलम्वितमाशु च ।
 सततेनारताभ्यान्तस्तताधिरतानिशम् ॥ ६५ ॥

॥ ५९ ॥ रात्रौ चरतीति रात्रिचरः, चरेष्टः (सू०), रात्रेऽर्तविभाषा (सू०) इति पक्षे लुम् ।
 कर्तुरो वर्णेन, कर्षं हिंसायां वा । निकषा रक्षसां मातेति [नाम] माला, अतो नैकपेयभ्रान्त्याकैकमेयमद्भुः ।
 यातुनि यातना पीयन्तेस्मिन् यातुधानः । पुण्यजने विपरीतपक्षमया । निर्द्वन्द्वैर्विकारस्वरूपस्य नैर्जनः ।
 यातयति ध्यययतीति यातुदधो मीमवन् । रक्षसस्तद्वशः । वियुतेति । क्षीनाज्ञो न नाथे ॥ ६० ॥
 प्रचेतयते प्रचेताः, अद्भुतः । शृणोति वरुणः । यादसा जलचराणां पतिः, यादःपतिरिति वाच्ये पक्षे वाक्या-
 ध्यतुप्राणम् । अपां पतिरप्पतिः । श्वसन्त्यनेन श्वसनः । स्पृशति स्पर्शनः । वाणि वायुः, कृवापार्जितुन्
 (उ०) । मातरि खे भवति मातरीत्या ॥ ६१ ॥ धृषन्मृगविरोधोपेत्य धृषदश्वः, धृषन्लघुशुगाः सन्तश्चा
 भस्तेत्यके । गन्धवहः । अकारादनुपपदात्कर्मेतिपदं (भवति) विप्रतिपेधेन (वा०) इत्यस्य प्राथि-
 क्यत्वात्पक्षे धर्मव्यति (सू०) गन्धवाहः । अन्त्यनेनानितः, न मिलति वा, मिल गृह्णे । समीरयतीत्यादि
 चान्नघञ्जोति (सू०) युधि च समीरसमीरणौ, समोति समि (मी) र इत्यन्येकदेशविकृतस्यामन्व-
 र्वात् । विद्यन्तेनेन नश्यः । नश्यदेव आहतः, स्पर्शे- अण् ॥ ६२ ॥ नमोऽस्यास्तीति नभस्तान्,
 तद्योमन्वये (सू०) इति भस्मना । पवते पवनः, युच । तथा पवमानः, पूर्यज्ञोऽद्यात् (सू०) ।
 प्रमनति प्रमञ्जनः । प्रकम्प्यते मद्वावलय । वृष्ट्याकुलभ्रष्टस्तु क्षब्धामाहन् । प्रसरणेन-अपसरणेन-आस-
 मन्तान्-कथं-व्याप्तया च - अनिलनेनेति, घन् । आनयतेर्दान्तस्यैतानि स्वर्णानि योगशास्त्रम् । एते
 शरीरे व्यापका अपि निवृतस्यानरथाः, यदाहुः- इति प्राणो गुदेयानः समानो नाभिस्थितः । उदानः
 कण्ठदेशस्थो व्यामः सर्वशरीरगः ॥ ६३ ॥ वायोऽर्पमानाह । रंह-यनेन रंहः । स्पर्शनेन तरः, अशुन ।
 शिपति इत्ये वातेन रयः, अश् । स्पन्दतेनेन स्पदः, स्पन्देजवदनि (सू०) साधुः । जवनं जवः, जुह
 गतो, जदोर (सू०) । शीघ्रानि । वेगे नानाथे । शिघ्रमि व्याघ्रोति शीघ्रम् । तरते स्म त्वरितं तूष्णं
 च, विनापान्तादिकर्मणोः (सू०) इतीद्, ज्वरत्वेनेति (सू०) उपधाया कृद् । लघ्यते लघु । क्षिप्रं
 क्षिप्रम् । अरमव्यय, अतरेचि वा नायेत्यन्ये, यच्छब्दाभ्यतः- अरमद्वेष्टाद्वयस्य शीघ्रशीघ्रगदीरपि ।
 इति स्म इतम् ॥ ६४ ॥ सद्य त्वरता वतीत्यारम्भः । न विलम्बने स्माविलम्बितम् । अशुन आशु, कृवा-
 पार्जितुन् (उ०) । सर्वगगतिवचनो जवः धर्मवचनास्तु शीघ्रद्वय इति - अयमेव । सदागतिप्रदायादाह ।
 संतन्यते स्म सतत, समोवाहिततयोरिति (का०) पक्षे मल्लः । आरतविरतावतशब्दा विरामार्थमन्तो
 ममुपनासः । न भ्राम्यति स्थायान्तरम् । अविद्यमाना निशानानिशम्, अर्था विपुतिस्थानम् ॥ ६५ ॥

नित्यामवरताजस्रमप्यथातिशयो भर ।
 अतिबेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥ ६६ ॥
 तीव्रेक्रान्तनितान्तानि गाढबाढदुदानि च ।
 क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वेस्यात्त्रिवेषां सत्त्वगामि यत् ॥ ६७ ॥
 कुये च रत्नचम्बकसखो यक्षराइगुत्यकेश्वर
 मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो घनाधिप ॥ ६८ ॥
 किनरेदो वैश्रवण पौलस्यो नरवाहनः ।
 यक्षैकपिङ्गैडविडभीवपुण्यजनेश्वरा ॥ ६९ ॥
 अस्योद्यानं वैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूवर ।
 कैलास स्थानमलका पूर्वमार्गं तु पुष्पकम् ॥ ७० ॥
 स्यात्किनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयु ।
 निधिर्नां शेषधिर्भदा पद्मशंखाद्यां निधेः ॥ ७१ ॥

इति स्ववर्गः । १ ।

नियतं भव नित्यम् । न जस्यति तच्छीलमजस्रं, नमिक्मीति (सू०) २ । [सप्तकमासकुं च ।]
 अतिशये जययनेनातिशयः । भरः पूर्णता, भृ भरणे, ऋदोरप् (सू०) । अतिशया त वेगमर्थे मात्रा च ।
 निभर्ति भृशम् । उद्गाढते व्योद्गाढम् । नि शेषेण भरोत्र निर्भरम् ॥ ६६ ॥ तीव्रति तीव्र,
 ताव व्योस्ये, एक् । एको निधितोभ्योत्रैक्रान्तम् नितान्तमिति स्म नितान्तम् । बाहते बाढम्, क्षुब्धत्वात्तन्वान्तेति
 (सू०) बाढ भृशे साधु । दृढ स्थूलकलत्रोरिति (सू०) दृढ बलवति साधु । अतिमर्यादं
 दृढ च । सततमविरुद्धे प्रवर्षसवतिशय इत्यर्थभेदः । असत्त्वं गुणक्रियाविशेषणत्वादद्रव्यवृत्तिवे
 सति शीघ्रं वा अपुसके, यथा - भृशं मूर्खं, भृशं याति । एतन्मप्यायत्सत्त्वगामि इत्यवृत्तिं तद्विप्रलिङ्गा,
 यथा - शीघ्रां श्री, शीघ्रोश्च, शीघ्रं दुर्लभम् । सत्त्वगामीति किं - भरोय, गुणातिशयोक्तम् ॥ ६७ ॥
 कुत्सितं के-वेरं देहोस्येति कुवे-वेरं, कुटिलत्वात् । श्वम्बकस्य सखा श्वम्बकसखः, राजाह सखिभञ्जत् (सू०) ।
 मनुष्यस्यैव धर्म इमंभुलवादिरेव मनुष्यधर्मा, धर्मादनिर्भवेकत्वात् (सू०) । धनं दयते रक्षति धनदः,
 एव र्थात् । राजा यक्षणां राजा राजराजः ॥ ६८ ॥ विभवस्योत्तराय वैश्रवणः, विभवसा विप्रहो
 विभवणेन वृत्तिरात्रिविक्रम्यायो, शिवादिभ्योऽण (सू०) । पुलस्तोरपत्य गोत्रं वैरस्तयः । नरो वाहनमस्य
 नरवाहनः, बाह्यमादितात् (सू०) इत्यनेन नरस्यानाहितवाचित्वाद्-न्त्व नास्ति, पूर्वपदाऽज्ञायां (सू०)
 इत्यपि नास्ति क्षुब्धादित्वात् (सू०) । किनरादिस्वाभ्येपि ज्ञात्या यक्षः, यजेयैश्चैर्वा स्मम् । एकपिङ्गः
 पिङ्गलङ्कनेनत्वात् अतो आगुरिणा हर्षंश्च उच्यते । इहविशं मातास्येति, ऐलविलोपि इत्योरेकत्वस्मर-
 णात् ॥ ६९ ॥ अस्म्येति प्रत्येकं सप्तम्येति । उद्यानवस्तिप्रयानम् । चित्ररथेन यन्धर्वराजेन निर्वृतं चित्र-
 रथम् । नलं कूवरं रथावयवोस्य नलकूवरः । वेत्योर्जलभूम्योरास्ते, के (जले) सप्तमस्य वा कैलासः
 रक्तविरतस्याय रक्तविराट् (कैलासः) । अलत्यलका, अल भूषणे, क्षिप्रकादित्वात् (वा०) इत्या-
 भावः । पुष्पमिव पुष्पकम्, इवेप्रतिरुक्तौ (सू०) कन् ॥ ७० ॥ किंविप्रोर्भुसत्त्वात्किनरः, कुत्सितो
 नरो वा, किंशेषे (सू०) इति समामः । मयते मयुः । नियतं धीयते निधिः, किं । शेष्यते शेष स्या-
 ध्यधनं धीयतेस्मिन्शेषेति । ना पुलिङ्ग इति काकाक्षित्वात् । उच्यते च - महापद्मं पद्मं शखो मन्-
 रकण्डोपी । मुमुन्दकुन्दनीलाथ सर्वेषु निषयो नवः ॥ ७१ ॥ इति स्ववर्गः । १ ।

द्योदिवी द्वे स्त्रियामन्नं व्योम पुष्करमम्बरम् ।
 नमोन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म समम् ॥ १ ॥
 वियद्विष्णुपर्वं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।
 दिग्गस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ॥ २ ॥
 प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्नाः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥
 उत्तरा दिगुदीची स्याद्विद्यं तु त्रिषु दिग्भवे ॥ ३ ॥
 इन्द्रो बह्निः पितृपतिर्नैकेतो यरुणो मरुत् ।
 कुर्वेर ईशः पतयः पूर्वार्दिनां दिशां क्रमात् ॥ ४ ॥
 ऐरावतः पुण्डरीको वामन कुमुदोऽञ्जनः ।
 पुष्पदन्तः सार्यभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ ५ ॥
 ह्रीवालयं त्वपादिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ।
 अभ्यन्तरं त्यन्तरालं चक्रयालं तु मण्डलम् ॥ ६ ॥
 अन्नं मेघो वारिबाहः स्तनयितुर्वलाहकः ।
 धाराधरो जलधरस्तद्धित्वाश्च यारिदाम्बुम्ब ॥ ७ ॥

न भ्राजतेऽन्नम्, इ. । अम्बति व्योम, जलवस्त्रिन्दीनि (मू०) उन्नम् । पुष्क वारि रति (अम्बति) पुष्करम् । अम्बते घट्टम्बतेम्बरम् । न यमस्ति आति नमः । अन्तर्दक्षाम्ब्रान्तरिक्षम्, पृषोदरादिन्वात् (सू०) इत्यम्, वावाश्रयिष्योन्तरीक्ष्यते वा, छान्दसमित्त्वम् । गगन्त्यनेन गगन [क-ल्लविकापो ममेगंश्चेति (उ०) गः] । नास्तेऽन्तेऽस्मानन्तम् । खन्यते खम् ॥ १ ॥ वियच्छति विर-
 मति विपत् । विष्णोः पद क्रमोश्च विष्णुजदम् । आकाशान्ते सूर्यादयोऽकाशान्, न काशते वा, छान्दो दीर्घः । निजहाति सर्वं विहाय । ताराण्यो मेघाणा च । महाविठ देवताम् । दिगलवकाश्च दिक्, ऋ-
 त्विन्द्रवृक्षमिन्द्राग्निगिति (सू०) सायुः । ईं कुरुजाति विस्तारयति कङ्कुर । काशते काश । अश्वने आश । हस्त्यनवा हरिर् ॥ १ ॥ ययासह्येन प्राची पुरा, अवाची दक्षिणा, प्रतीची पश्चिमा, सर्वनाम्नोवृत्ति-
 म्भेदे पूर्वपदस्य पुर्वभावः (वा०) । प्राग्भ्यो यथाबाह्वोरुल्लस्यन्, अरो म्प्रायै । अपानीनि कात्यः, जगदिन्वान्तरे वत्त च । अक्षयै प्राचीनाद्याः । उत्तरत्यतिशयेनोपैश- उत्तरा । उत्तरमेवत्यल्लोत्पामुदीची ।
 (दिशं) दिगादिभ्योऽन् (मू०) ॥ १ ॥ विदिग्ये प्रसिद्धा दिक् । [एते क्रमस्तुर्वादीना दिशा विदिशा च पतयः] । रविः शुक्रो महामुक्त स्वर्वातुर्मानुजो विष्णुः । बुधो बृहस्पतिश्चैव दिशामोशास्तथा प्रहाः ॥ १ ॥ दिशां वारका गजा दिग्गजाः क्रमात्, ऐरावतः पुण्डरीकः कुमुदोऽञ्जनवामना इति भागुरिः क्रम व्युत्पत्त्यन् ।
 मालाधि- ऐरावतः सुप्रतीक इति । पुण्डरीकश्च दिव्योऽकृतियुग्मा सहा एताः । सोमनानि प्रतीकान्तराणा-
 न्यस्य सुप्रतीकः । करिष्योऽप्रसुकपितृपितृव्यनुपमाः क्रमात् । ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना [वा-
 मना] वाज्रनावती ॥ ५ ॥ दिशोऽदिमदिशम्, विमक्ययैऽयौमावः, अव्ययोभावेऽहरन्मृतिभ्यः (मू०)
 समासान्तः, अव्ययीमावश्च (सू०) इति न्युपकाव्यने । तिसृषु दिग्विदिक्, उमक्ययदेशान्, यदशु-
 यान्यावामन्तरास्त्वानि विदिश प्रदिशश्च ताः (अमरमार्ग) । अन्तरमवधायकालान्तरास्तम् । वक्रा-
 कोण वस्त्रे चक्रवाच, वाडते वा, वाट् आश्रय्ये । मण्ड [पञ्च] नि मण्डलम् । सुवह्ये दिशार्मयतु-
 र्तेयन्ति प्रयुज्यान्मान्येनेति सभ्यः ॥ ६ ॥ अभ्रत्यो रति वाद्यम्, अभ्र गत्यर्थः, न प्रत्यन्यातो-
 र्मादित्येके, यदुक्त- न प्रत्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभावि तान्यन (पुराण) । मेहति विजति मेघः,
 न्यह्क्वादिन्वाद् (मू०) यः । (स्तनयितुः) स्तनेद्यौतादिकान् स्तनिहविषुपिगदिम दिभ्योऽगोरितुच्
 (उ०) । वलाकाभिर्हयते वलाहक, वारिवाहको वा ॥ ७ ॥ हन्यते कबुना घनः, मूर्धनिः (मू०)

घनजीभूतमुदिरजलमुग्धमयोनयः ।

कादम्बिनी मेघमाला त्रिपु मेघमयञ्जियम् ॥ ८ ॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषं रसितादि च ।

शोपाशतहृदाह्लादिन्यैरायत्यः क्षणप्रभा ॥ ९ ॥

तद्धित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपलापि च ।

स्फूर्जन्धूर्वजनिष्पन्ने मेघज्योतिरिरमद् ॥ १० ॥

इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तवेव ऋजु रोहितम् ।

वृष्टिर्वर्षं तद्विधातेवमाहावयद्गो समी ॥ ११ ॥

धारासंपात आसारः शीकरोम्बुकषाः स्मृताः ।

यर्पोपलस्तु करका मेघच्छलेद्भिर्दुर्दिनम् ॥ १२ ॥

अन्तर्धा द्यवधा पुंसि त्यन्तर्धिरयोरणम् ।

अपिधामतिरोधानपिधानाच्छादनामि च ॥ १३ ॥

हिमानुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदयान्धवः ।

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोपधीशो निशापतिः ॥ १४ ॥

इति साधुः । जीवनस्य जलस्य मृतः पुत्रस्यो जीमूतः । मोदन्तेनेन मुदिरः । धूमो योनिरस्य धूमयोनिः ।
कमाददते कादम्बा मेधास्ते सन्त्यस्या कादम्बिनी, कदम्बे विरागो वास्तव्यम् । मेष्का देवपाम् ।
(अभिष) समुद्राभ्रादपः (सू०), छान्दमत्वमतञ्चम् ॥ ८ ॥ आदिशब्दाद् ध्वनितगर्जादि । श पि-
यति शम्बा, शम्बेति श्राव्याः— घम्भ (य)ति नायन तेज इति व्याख्यन् । शतहवोर्विर्विद्यतेस्याः
शतहवा, वाइवयोतिशत । ऐरावतोग्रगो नागस्तस्व स्त्री— ऐरावती । क्षणप्रभा— अचिरद्युतिः ॥ ९ ॥
सादयति सद्धिः, तावेर्णिङ्कृष्य (उ०) । सुदाग्रात्रिणैकदिवसोदामनी, तेनैकदिव् (सू०) इत्यण् । विद्यो-
तते विद्युत् । चञ्चला [वज्रज्वाला च] देव्याम् । स्फूर्जन् स्फूर्जयुः, दिव्यतोषुष् (सू०) । निष्पन्नेः सप्तदोष-
शब्दः, अशान्यापात इत्येके । एतेन वज्राशाम्योस्तद्धिदेर्द्वज्वल मन्वते । इरयाम्भसा भावति— इरमद्,
उपपश्यैरमदेति (सू०) साधुः [धूमज्योतिःखलिलमदृता सप्त एव मेघस्तत्तत्तं ज्योतिराविर्ज्वन्मेघज्यो-
तिरियुष्यते । विद्युदाद्यं वद्वानलज्योतिरेव न मेघज्योतिस्तेन शम्बा शतहवोर्विद्युदाद्या अभिलक्षिता
इति] ॥ १० ॥ मेघप्रतिफलिता हि सूर्यरश्मयो धनुसाराणे दृश्यन्ते तदेवेन्द्रधनुस्तपाते ऋज्वर्कं रोहि-
तम्, रोहः संजातोत्येति, रोहितवाद्वा, ऋचकः (सू०) इति प्रकृतिभावः । वर्षम्, अजिघो मयादी-
नामुरसह्याननपुमकेकादिनिवृत्त्यर्थम् (वा०) । तद्विधाते तस्य वर्षस्य विधाते निरोधे (अवश्राहः, अव-
ग्रहः), अवग्रहो वर्षप्रतिघन्वति (सू०) यम् (विभाषा) ॥ ११ ॥ वदधाराणां संततं पतनं धारा-
संपातः । आसारणमासारः, स्रष्टिरे (सू०) इति घञ् भावे । शीकरो सिधति शीकरः । स्मृता वातेरिताः,
मत्कारणः— आसारो वेगवद्वर्षे वातास्त वरि शीकरः । कृणाति हिनस्ति कीर्यते वा करका, क्षिपकादिः
(वा०), कमण्डली च करक इति पुंस्यपि वक्ष्यति । अहरलहर्निशोपलक्षणम् । आङ्गि मेघेन चक्षणा-
वच्छादनमिति यथिकरणे सप्तम्यौ वा, यद्भागुदिः— दुर्दिनं छान्दकार्यदे । बार्दलं देव्याम् ॥ १२ ॥ अन्त-
र्धानमन्तर्धा, अन्तर्धदस्याह्विविधिप्रत्ययपूर्वगन्तात् (वा०), आतयोपसर्गे (सू०) इत्य् । (अन्तर्धि) उपस-
र्गेयोनिः (सू०) । वृष्टिभापुरिषोपमिति (वा०) पक्षे विधानम् । निरोम्भोर्धोति (सू०) गति वात्समासः ॥ १३ ॥
आङ्ग दत्ताचन्द्रसौ मिमीते कालमस्यति परिकल्पने वा माघ चन्द्रस्यः । मा अयुष्यते घत्समागाममिति वद ।
उनत्तान्दुः, उन्देरिषादेः (उ०) । विषयन्त्वेन सुरा विधुः, घट् पाने । शुभ्रांशुः सितकरः । ओपधीशो आप्या-
यकत्वादेशोपाः ॥ १४ ॥ अद्वयो जातोन्जः । जीवयति जैवानुक, जीवेरानुकण्ठद्विध (उ०) । सूत्रेभूतं

अञ्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ।
 द्विजराजः अशधरो नक्षत्रेणः क्षपाकरः ॥ १५ ॥
 कला तु षोडशो भागो दिम्बार्द्धा मण्डलं त्रिषु ।
 भित्तं अकलखण्डं वा पुंस्यर्धोर्धं समंगकं ॥ १६ ॥
 चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ।
 कलङ्काङ्की लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ॥ १७ ॥
 सुपमा परमा शोभा शोभा कान्तिर्यतिष्ठतिः ॥ १८ ॥
 अवश्यायस्तु नीहारस्तुपारस्तुहिमं हिमम् ।
 प्रालेयं मिहिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १९ ॥
 शीतं गुणे तद्वदर्थः सुशी(पी)मः शिशिरो जडः ।
 तुपारः शीतलः शीतो हिमः सतान्यलिङ्गकाः ॥ २० ॥
 ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसंभवः ।
 भैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २१ ॥

सोमः, सूर्यते वा, नवो नवो भवति जायमान इति ध्रुवे । गतायति क्षीयते ग्लौर्मृगाङ्कः (३०) ।
 (द्विजराजः) यतः सोमो राजा द्विजातीनाम् । क्षपां करोत्युद्योतयति क्षपाकरः । सुवामूर्तिः [सुवामूर्तिः]
 आलेयो रोहिणीरा [सख] य । अष्टतनिर्गमः, समुन्नवनीत वेश्याम् ॥ १५ ॥ चन्द्रमेवेति शेषः । पद्भिरभिका
 दश षोडश, पञ्चदशं दत्तदशकासूत्ररपदादेरुत्वंच (वा०), षोडशाना पूरणः, तस्यपूणेङ्ग (सू०) । वलयति
 सख्याति कला । विम्बति माति विम्बमाभोगः, सांज्ञायम् । भिद्यते स्र भीतं शकले साधुः (भित्तशकलं) ।
 शक्यते भेषु शकलं शकलो वा । खण्डयते खण्डे खण्डो वा । खण्डं भागच्छेदाच्च । नृणोति-अर्थो
 भागो निर्देशात्पुंलिङ्ग, वाच्यलिङ्ग इत्येकं, यद्वाका-खण्डमात्रवृत्तितायामभिधेयलिङ्ग इति । समप्रतिभागे
 त्वर्थं नपुंसकम् । [सामि] दल नैवेष्टि ॥ १६ ॥ चन्द्रोत्पत्त्यो चन्द्रिकम् । कुमुदानामिव विकाशहेतु-
 स्वात्कौमुदी । ज्योतिरस्यस्या ज्योत्स्ना, ज्योत्स्नातमिलेति (सू०) साधुः । प्रसादो नैर्मन्यम् । कन्यते लक्ष्यतेनेन
 कलङ्कः । अकि लक्षणे (अव्ययतेनेनाङ्कः) । (लाञ्छनं) लाछि लक्षणे । चहयति चिह्नं, चह
 परिकल्पने । लाञ्छनसादृश्यार्थचिह्नादि स्वीये । अभिज्ञानं च ॥ १७ ॥ प्रवृत्ता कान्तिः सुपमा, सुपु समेति,
 सुपामादित्वात् (सू०) परम् । काम्यते कान्तिः । छयति छिनत्त्यसार छविः ॥ १८ ॥ अवश्यायते-
 वश्यायः, श्याद्वशयेतिषणः (सू०) । निक्षिपते नीहारः । गुण्यस्त्वनेन तुपारः । तोहल्ययति तुहिन,
 तुहिरदने । हिनोति यर्धते जलमनेनेति हिमम् । प्रलयादापतं प्रालेयः, केकयमित्रसुप्रलयानांयादिरवः
 (सू०) । मेदति मिहिका नीहारः, [मिहिकापि] । नीहाराया तन्वया घूममहिषी । घूमिका च दद्याम् ।
 (हिमानी) हिमारण्ययोर्महत्वे (वा०) टीपास्तु च ॥ १९ ॥ गुणे जाच्ये शीतं ह्यने, श्येरो भावेकः
 (सू०), द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यइति (सू०) सप्रसारण, संप्रसारणस्येति (सू०) दौषेः । तद्वदर्थः शीत-
 वत्पर्याया अभिधेयलिङ्गाः । सुपु द्यावते सुशीमः । शिनोत्वर्थं द्यावतेवा शिशिरः । जलति जडः, जल
 जाच्ये । शीतं लाति शीतलः । (हिमः) हिमादेः-अञ्जोदिवाद् (सू०) ॥ २० ॥ चन्द्रप्रसङ्गा-
 दायतमुक्त्या प्रस्तुतमाह । भवति ध्रुवः, कः । उत्तानपादस्यापत्य, रुपित्वाद् कृष्यन्धकेति (सू०) अणि
 प्राप्ते, वाह्यदिरदिन् (सू०) । अग्न्यायति स्वस्मितवानगस्त्यः । मित्रावरुणयोरेतत्वं भैत्रावरुणिः,
 कपिसमुदायस्याग्नित्वादिस्, देवताद्वन्द्वेवानर् (सू०) । पतिगुण्यलोपेवमुद्रा, न मुद्रा राति, लोपा-
 मुद्रा । समानो धर्मोत्पत्त्यः सधर्मिणी फनी ॥ २१ ॥ न धराति नक्षत्रं, शर गतिरिहसनयोः, नभ्रा-

नक्षत्रमृक्षं भ तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।
 दाक्षायण्योश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी ॥ २२ ॥
 राधा विशारता पुष्यं तु सिध्यतिष्यो श्रविष्ठया ।
 समा धनिष्ठा स्य प्रोष्ठपदा भाद्रपदा स्त्रियाम् ॥ २३ ॥
 मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।
 इत्यकास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति या ॥ २४ ॥
 ध्रुवस्पतिः सुराचार्यो गीर्षं-गीष्प-तिर्धिपणो गुरुः ।
 जीव आङ्गीरसो वाचस्पतिश्चित्रशिसण्डिज ॥ २५ ॥
 शुक्रो देव्यगुरु काव्य उशना भार्गव कवि ।
 अङ्गारक कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुत ॥ २६ ॥
 रोहिणेयो बुध सोम्य समी सौरिशनैश्चरो ।
 तमस्तु राहुः स्वर्भानु सैहिकयो विधुस्तदः ॥ २७ ॥

पुनरादिति (सू०) कन् प्रकृत्या । ऋषति गच्छति, ऋणोति तमो वा- ऋक्षम् । भा विद्यतेस्य भम् ।
 तरन्त्यनया तारा । (तारका) इत्यर्थे कन्, तारकाज्योतिषीति (वा०) इत्याभात्, स्त्रीवेपि यच्छा-
 भवत् - नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारक तारकापि च, उच्य च- द्वित्रैर्व्योम्नि पुराणमौक्तिकघन (मणि)-
 च्छाये. स्थित तारकै (विद्वत्शाल०) । अवतेषु, उड गतो वा । दाक्षायण्योश्वनात्यादितारा समविधातिर्भाति ।
 दक्षस्यापत्य दाक्षायणी, अतइन् (सू०) अनन्तरापत्येपि द्वेपायनवत्, यजिनोवेति (सू०) फक्,
 यद्वा- इतोमनुष्यजाते (सू०) इत्यत्र- हा उपसह्यानात् ङीप्, कौरव्यमाङ्गकाभ्याच (सू०) इति
 शकारादामुरायणवत् फ - तद्धित । अथान् युङ्क्त्ययुक्, अश्वकर्मण्याजानात् ॥ २२ ॥ राभ्नोति
 कार्यं राधा । विशाखति व्याप्नोति विशाखा, शासु व्याप्नोति । पुष्यसिधौनक्षत्रे (सू०) साधु, पुष्पात्यर्थान्पुष्य,
 सिष्यन्त्यनेनार्था सिष्य । त्वेपति तिष्य, त्विप दीप्तो, अन्नपावि (उ०) । ध्रुवते शुभकमणि श्रविष्ठा ।
 दधानि धन करोति धनिष्ठा, श्रविषनिभ्यामिष्ठन् (सू०) । प्रोष्ठे सारौ पदावस्या प्रोष्ठपदा, अर्थमहणाद्
 भद्रपदा, सुपात सुधेति (सू०) साधु, फल्युनीप्रोष्ठपदानाचनक्षत्रे (सू०) इति वा बहुत्वम् ॥ २३ ॥
 मृगस्येव शार्पं शिरोरस्य, ये ताराणा तजवस्थानान्, शार्पं प्रकृत्य-तरम् । अग्रे हायनोस्या आप्रहायणी,
 मार्गशीर्षादारभ्य सप्ततरप्ररुते, आप्रहायण्यश्च-भाद्रपद (सू०) इति निर्देशादण् । इन्वका इति पश्य
 तारा, इ वन्ति प्रीणन्तीन्वका, महतो देवता इत्यत्र नक्षत्रमित धुते । इन्वकास्तारका इत्यलोसुर
 इति- उगादीं प्रीमोर्जद्वयो व्याकरोत् ॥ २४ ॥ [वृहता पतिर्वृहस्पतिः] तद्वृहतो करपत्योश्चोरदेव-
 तयोरिति (वा०) सुप्तलोपी । गीर्षति - गीष्पति, अहरादीनापत्यादिपु (वा०) इति वा रेफ, पक्षे
 कश्चादिदर्शनात् (सू०) पत्यम् । धिपणास्यास्तीति धिपण । गृणात्यपादिशति गुरुः, कुप्रोद्व (उ०) ।
 जी-यतेनेन मृतसंजीवनीज्ञत्वान्जीव । अद्विरसोपत्यत्वादाङ्गीरस । चित्रशिसण्डिज. सप्तपिज, समुदा
 येषु हि वृत्ता. शब्दा (अवयवेषु वर्तन्ते) इति । वाचस्पति, अङ्कि पष्ठपा पतिपुत्रेति (सू०)
 सत्वम् ॥ २५ ॥ शुक्रो रदस्य शुक्रद्वारेण निर्गतत्वान् । कवेरपत्य का-प, कुर्वदिभ्योप्य (सू०),
 कविस्त्वभेदादयथा- जमदग्निर्व पञ्चममकदानमवायत्, च तुर्वर्थाप्यत्र (चतुर्वर्णादीनास्कार्थे उपसह्यानाम्)
 इत्येके । वटीत्युशना, ऋषुशानइति (सू०) सावनइ । अङ्गारपत्य भार्गव । अङ्गानिर्वादि पीनतरादङ्गा-
 रकः, आरस्तु भीमवत् । कौ जायते कुज । मूमेरपत्य भोम, शिरादित्वादण् (सू०) । वक्रोपि ॥ २६ ॥
 रोहिण्या अपत्यम् । सोमः पितापि देवतास्येति, सोमादप्यण् (सू०) । श्वान्द्रमसावनिध । सूरस्यार्क
 श्वापत्य सौरि, मार्गस्तु तन्पेदम् (सू०) इत्यणि । शनिमन्दार्पद्वयुक्तान् उग्रामुत्रोमितश्च स ।

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिसुराश्चित्रशिराण्डिन ।

राशीनामुद्रयो लभं ते तु मेघवृषादय ॥ २८ ॥

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिनाकरा ।

भास्कराहरकरत्रधनप्रभाकरविभाकरा ॥ २९ ॥

भास्त्रद्विवत्त्वत्सत्ताम्बहरिदम्बाप्परश्मयः ।

विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ ३० ॥

धूमणिस्तरणिर्मित्राश्चित्रभानुर्विरोचन ।

विभावसुर्ग्रहपातिस्त्रिपांषतिरहर्षातिः ॥ ३१ ॥

भानुर्हस्तः सत्स्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

मातरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशी पारिपांशिका ॥ ३२ ॥

सूरसूतारुणोऽनूतः काश्यपिर्गङ्गाग्रजः ।

परिवेपसु पारिधिरुपसूर्यकर्मण्डलः ॥ ३३ ॥

तमस्करिवातम्, सान्तःकालं च । रवयति मुक्ता चन्द्रासौ गडु । स्वभांति स्वभांशु, पूर्वपदात्सङ्गाया (सू०) न जयम् । सिंहिकाया अपय संहिरेय । विपु तुदति विपुतुद, विध्यत्पोस्तुद (सू०) इति सङ्ग । अत्रापिशाचो महकगोत्थ देदयाम् । केन शिखाति वाच्यम् ॥ २७ ॥ सप्त च ते ऋषयश्च, दिव्सहस्रे-
मगायामिति (सू०) द्विषु । मुखसङ्घातत्पमिरोवसिष्ठमुत्स्यगुल्फा । चित्र शिखण्डशूरास्त्येषाम् । सप्तपरिषेकन ऋतु । (त राशय) मेघो वृषोप मिथुन कर्कट सिंहकन्यके । गुलाय वृधिको धन्वी मकर कुम्भमीनका ॥ २८ ॥ इति सूरः । सूर्येते सूर्य, रात्र्युत्पद्यति (स०) साधु । इयति-
अर्यमा । आदितेरत्यमादित्य । द्वादशामानो रणप्पस्य (द्वादशात्मा) । दिना दिनं करोति दिवाकरः, दिवात्रिभाप्रभति (सू०) ट । भास्कराहस्करा ऋक्शित्वात् (म०) प्रथेते वपन । भासु सन्त्यस्य भास्वान् ॥ २९ ॥
विनस्तेनोत्स्यास्तीनि विवस्वान्, तसोमस्त्वर्षइति (गु०) भवताया पदस्यैव इत्य नास्ति । हरितो नीला
अथवा अस्य (हरिदश्च) । विहन्तरात्मान निरुतव, अमेण तेन शातनात् । अर्कयति तपत्यर्कं,
सहयते ॥ । मतणस्यापय नार्तण्ड, मृताण्डमनाययेति मार्तण्डो वा । मेहति मिहिरः, आदित्याम्ना-
यते वृष्टिरिति स्मृति (मनु०) । अरधोत्स्यस्याहण, वर्णन वा । पूषति पर्व (वर्ष) न पूषा, इन्-
हन्पूषार्यम्णाशौ (सू०), सोम (सू०) इति नियमाद्विधाभावः ॥ ३० ॥ दिवि मणिरेव धूमणि,
अत एवाभ्यर्मानिर्गगनमणिम्यादयोपि । तन्त्यनेन तमस्तरवि । मेघति मित्रः । विरोचते विरोचन,
अनुदात्तेतथ (सू०) इति युञ् । विमा दमिर्षेभु धनमस्य विभावसु । अह्न पतिरहर्षाति, अहरादी-
नापयदिषु (सू०) इति वा रेफः ॥ ३१ ॥ माति मातुः । हन्ति तमो हस्त । मुख्यतः सविता । रूपते
स्तुते रविः । कर्मसाक्षा जगच्चतुरगुमाती [लेङ्गवन्तु] जयातनु । [इहो मणो] धामनिधि [अ-
पिनीपतिरिति ज्ञेयम्] । प्रयोनो दिनमणि खद्योतो लोकचायव । श्येन्मुघत्तम प्रोक्त पद्मिनोदन्त
इष्यते । मठरस्यपत्य मठर । दण्डोस्यास्त नि दण । इन्द्राद्या ऋषादय नामान्तेण कर्मपरिचारका
यत्सौर (तन्त्र) सू- तत्र शक वमषार्थे दग्धाचो दग्धनयन । वहेन्नु दक्षिण पाद पिङ्गला
यामन [नमन] थ म । यमपि दक्षिण पार्श्वे भवेत्तत्सङ्गा । ए-मन्यावयवा (पाताटा) [शुद्ध-
हराराखरादय । तेषु प्रधा-यत्तय एवोच] । परित पार्श्वे वतन्ते पापार्थिका, परिसुराव (सू०)
इति चन्द्रार्ण्डक ॥ २२ ॥ मत सारथि । (वश्यपस्य पत्य काश्यपि) ऋध्न्यवेक्ष्यण् (सू०), वा
स्य इति सभ्य पाठः, बाह्यादिबाह्या (सू०) । परिता (विध्यत) व्यप्यतनन परवय । परितो
मेते परिधि । समापे स्यस्य प्रतिष्ठितिरुपसूर्यकर्म, मर्मण्डल च ॥ ३३ ॥ कीर्तत किरण । वस

किरणोत्थमयूखांशुगमस्तिगुणिपृश्न(रश्म)य ।
 भानु* करो मरीचिः स्त्रीपुसयोर्दीर्घाति. स्त्रियाम् ॥ ३४ ॥
 स्यु प्रभा रुचिस्त्विह भा माशुविगृह्णतिदीतय ।
 रोचि. शोचिरुभे क्लीवे प्रकाशो द्योत आतप ॥ ३५ ॥
 कीर्णं कवोष्ण मन्दाष्णं कटुष्ण त्रिषु तद्वति ।
 तिग्मं तीक्ष्ण खरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३६ ॥
 इति व्योमदिग्बर्ग । २ ।

कालो दिग्बोध्यनहापि समयोप्यथ पक्षति ।
 प्रतिपद द्व रश्म स्त्रीत्वे तद्वाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥
 घन्तो दिनाह्नी वा तु क्लीवे दिवसवासरौ ।
 प्रत्यूषोहर्मुखं काल्यमुप प्रत्यूषसी अपि ॥ २ ॥
 प्रभात च दिनान्ते तु साय सध्या पितृप्रसू ।
 प्राह्णपराह्णमध्याह्नास्त्रिसंध्यमथ शर्वरी ॥ ३ ॥

न्यास्मिन् रमा उल्ल । मिनति क्षिति तमा मयूय । अस्तुते- अणु । गा बभस्ति दीपयति गभस्ति ,
 घृषोदरादि (म०) । निघति घृणि । निघति स्पृशति या क्षमा शुद्धि, भुर वृष्टये प[व]पनि सि
 घति घृ[वृ]णिशिर्येके । कामने कर । ग्रियतस्मिन्मो मराचि । दीर्घते दीप्यते दापिति ॥ ३४ ॥
 प्रभाद नामादि धरदिनताभात्र प्रथक्काय घति-उभयोरिन्दुप्रस्तावाक् पुनरिन्दोपादान सामान्यार्थम् ।
 दीपयातसदयो ह्यसाधारणा अपि क्वचि साधारणाकृता, यथा मुखदासि, चन्द्रातप । रोचन रुक् ।
 भ भागी धानुभेदान् । शोभिर्नमत्याधोत्र ॥ ३५ ॥ करचोणे (म०) इति का-कर-कसमुदायात्
 त्रैलोक्यम् । ण्पा धर्ममे त्रे ह्रावच, धमिगृह्णतिवेभिधेयलिङ्गत्वम् । तेननातिगमताक्ष्णो । ख राति खरति
 वा खरम् । तद्वदिति ध क्लीव ध धमिनि त्रिध्विति दिश्यते । अस्पृष्णार्थं वतन्, यदाहु - तिग्म तीक्ष्ण
 कटु ग स्यात् । अ-यन त्वचारा- ता-ग मि । मृगाणा तृष्णास्याम् (मृगतृष्णा) । मराचिप्रति-
 कृतिर्मराचिः । म्रिधम मित्रनाम्बरकरा प्रनेफलिता यन्वेनामान्ति, अत एव महमरीचिज्ञेयते ॥ ३६ ॥
 इति व्योमदिग्बर्ग । २ ।

कस्यनि कालयति वा चरं काठ । दिश्यतश्च दिग् । न- ईहनेत्रानेह, अणु, कटुशनसु इदशोने
 हमाच (म०) इति सावनम् । रामेने समय । पक्षरः मुल प्रारम्भदिन पक्षति । प्रतिपद्यने उपक्रम्यते-
 नय प्रनिपत् । गा प्रनिपदाया य गा ता, त-वेने निधि छाणुडिग्य ॥ १ ॥ घसति तमो पस्यते-
 (अशने)स्मिन् गा घय । घति तमा दिनम् । न जहाति कालमह, ननिजहाते (उ०) इति
 कनेन् । दी-यनि । इवम् । वस-त्वस्मिन् वासरम् । ग्रन्यूपनि निष्ठा प्रनिवृत्ति, प्रतिगता- उषा
 ईतदा प्रयूप । काठे गातु कान्य, शाश्वत क-यमप्याह- क य प्रभात सञ्च च कृत्यो नीरोग-
 दभयो । उद(लोप)यव रररूप, कमुन् । एवं प्रयुप ॥ २ ॥ भानु प्रवृत्त प्रभात, आदिकर्म
 िरत (म०) । विभात न्युच । गे गगा देशम् । ग्रान प्रमे क्यम् । मायमव्ययम् । सायाह्नादिदर्शनात्,
 ३ । इयधेति (म०) णा तोषि, स्यति दिनगाय, मायमोह मले पथनि आप्यं त्वनिटनिवृत्त्यर्थम् । सध्याय
 मया सभायन अहाराग्रां वास्या मया । पितृन् प्रवृत्ते पितृग्रम, ब्रह्मणो ह्येषा पितृग्रमवित्री तनु ।
 पार-भा-पर मध्य पाद्म, राजाह-पतिव्यष्ट (म०), अहोहृणेत्येभ्य (म०) । तिस सध्या समा-
 हन त्रिपथम् । आपन्नावा (वा०) इति प १ खीव नष्ट, यन्माला- त्रिसध्व तु नपुसकम् ।
 शृणाने येथा शर्वरी ॥ ३ ॥ नश्यति तन्मृशेति चेथा निष्ठा, आतथोत्सर्ग । (म०) इति वन

निशा निर्गन्धिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।
 विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥
 तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ।
 आगामिवर्तमानाहर्षुक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥
 गणरात्रं निशा बह्व्यः प्रदोषो रजनीमुखम् ।
 अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामग्रहौ समौ ॥ ६ ॥
 स पर्व संधिः प्रतिपत्पञ्चदशोर्यदन्तरम् ।
 पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥
 कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राक्ता निगाकरे ।
 अमावास्या त्वमावस्यां वर्णः सुवैन्दुसंगमः ॥ ८ ॥
 सा ह्येन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहः ।
 उपरानो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दो च पूर्णि च ॥ ९ ॥
 सौपपुष्योपरक्ता द्वावग्न्युत्पात उपाहितः ।
 एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिगाकरो ॥ १० ॥

निशीथोऽस्य निशीथिनी, महानिशाऽस्या । रात्रिः सुत्र रात्रिः । आग्रन्तयोरर्धयामयोर्दिनव्यवहागद्वित्रया-
 या । अणमवसर दशति क्षणदा निश्रान्तिप्रदेशपर्यः । अन्वये क्षपा, विश्रान्ति (सू०) । विभावरी विभावरी,
 कनिष्, वनोरच (सू०) इति डीप्-रघ । रत्नयति तमसा रजनी । यामाः सन्ध्या यामिनी । ताम्य-
 न्यस्या तमी । (के भुजयन्ति स्तनमण्डलानि कर्दशसुगा चन्द्रमसः कुनः श्री । किमाह सीता दशवक्त्रनीला)
 हारा महादेवता तमातः (विश्रान्ति) इति तमपि । वासतेयी मालायाम् ॥ ४ ॥ रात्रिः काकाक्षिवत् ।
 तमोऽस्म्यस्या तमिस्रा, ज्यो वातमिसेनि (सू०) माधुः । ज्योत्स्नी तामसीन्यणप्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्यउपसंख्यानं
 (वा०), क्षाम्बतस्तु-ज्योत्स्ना ज्योतिष्मती रात्रिर्ज्योत्स्ना चन्द्रमसः प्रमेति । पूर्वोपराहयोः पक्षयोरिव
 मध्ये वर्तमानस्यान्वर्तमानाद्दे यदाया निशा- निशामप्येपि दिवस- पक्षिणीत्याहुः ॥ ५ ॥ गणानां रात्री-
 णा समाहारः, अह-सर्वकदेशेति (सू०) सख्यावाद्बु समासान्तः, रात्राह्वाः पुत्तीति (सू०) अस-
 माहारे हि पुंस्त्वम् यन्माह्ला-गणरात्र बहुवचनम् । ग्रारघ्या दोषा यस्मिन् (प्रदोषः) । समावेशेव ।
 अर्ध रात्रेर्धरात्रः, अर्धतपुंसकमिति (सू०) तत्पुरुषः । नियतं मेरतेस्मिन् भूतानि निशीथः, अत एव
 काल्या निशीथ सुप्तजनमह । याति यामः । ग्रहियतेस्मिन् ग्रहरः, पुंसिभङ्गायाच. (सू०) ॥ ६ ॥ स
 सन्धिः पर्वेति संध्यः, दुर्गाधि-प्रतिपत्पञ्चदशोस्तु संधिः पर्वं ग्रहिक ककुप् । प्राच्यास्तु पर्वसन्ध्या-
 क्यमाख्यन्, रूपमेशद्वये । पक्षान्त इति योगनालसंज्ञा । पूर्णो माध्वः पूर्णमास्तत्र भवा पौर्णमासी ।
 पूर्णो मायो वर्तेते वास्या, पूर्णमासादण् । पूष्य पूर्णि, ऋग्वेदिभ्यः किन्निश्रवत् (वा०) इति नर्वे,
 पूर्णि मिमति पूर्णिमा, कः ॥ ७ ॥ सा पूर्णिमा कलाहीने निशाकरे, अनुमन्यतेसुमतिः । पूर्णे, राति सुखं
 राक्ता । (अमावास्या) अमा सह वसतोम्या चन्द्रासी । (जमावस्या) अमावस्यदन्त्यतरस्या (सू०)
 इति ष्याति पक्षे कृष्णमासो निपादयते । दश्यते यात्रिकैर्दर्शितं, न दश्यते चन्द्रोस्मिन् विपरीतलक्षणया ।
 ८ ॥ मिनी मिता बाला कलाग्र्याम् । कुहर्विस्मापिनेत्यर्थः, कु हन्ति तमसा वा । उपरज्यते छायेने-
 नोपरागः । ग्रह्य ग्रहः, ग्रहट्ट (सू०) इत्यप् ॥ ९ ॥ इन्दु राहुग्रस्तः सौपपुष्यउपरलक्ष्य । एव पूषापि ।
 अमिष्टत उपमर्गः, उप-आसनमदितनरशेषप्रहितः, भूमवेत्वात्प उरगात् उर्येके । एकयोक्त्या- अपृथ-
 श्वचनेन रोदसीवन्, न तु पुष्पवाभेन्दुः सूर्यो वोच्यते, पुष्य विचारः प्रकाश इत्यर्थः ॥ १० ॥ निमेषो-
 क्षिप्तन्दकालः । काशते काश । ताः काशक्षिप्तकलयति कालं कर्त्ता । ताः कलाक्षिशक्षणलक्षणः,

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशन्तु ताः कला ।
 तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥
 ते तु त्रिंशदहोरात्र पक्षस्ते दश पञ्च च ।
 पक्षौ पूर्वापरो शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥
 द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्याद्वृत्तस्तरयनं त्रिभिः ।
 अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १३ ॥
 समरात्रिदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।
 मार्गशीर्षे सहा मार्गे आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥
 पौषे तैपसहस्यो द्वौ तथा माघेय फाल्गुन ।
 स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मघुः ॥ १५ ॥
 वैशाखे माघयो राधो ज्येष्ठे शुभः शुचिस्त्वयम् ।
 आपादे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥ १६ ॥
 स्फुर्नभस्यप्रोष्ठपदभाद्रमाद्रपदा समाः ।
 स्याद्वाश्विन इषोप्याश्वयुजोपि स्यान्तु कार्तिके ॥ १७ ॥
 बाहुलार्जो कार्तिकिको हेमन्तः शिशिरोस्त्रियाम् ।
 वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

क्षयु हिनायाम् । ते क्षणा द्वादश, मुहुरियानि मुहूर्ता द्विचत्वारिम् ॥ ११ ॥ ते मुहूर्ता त्रिंशदहोरात्र सहिता रात्रिरहो-
 रात्रः, अह सर्वकदेशस्य (मू०), द्वन्द्वे त्वहोरात्रात्रिभो पुर्था । तेहोरात्रा पञ्चदश, पचति भूनातीति पक्षः, पक्ष
 परिग्रहे वा । शुक्लो मासस्य पूर्वपक्ष इच्छत्यग्र, यतश्चेन्नित्यताया साक्षा । तौ पक्षौ मा-ग्नद्वस्तस्वाये
 मास इति निर्वचनेन चान्द्रेण यानेनायम् । सौरमासनाक्षत्रमार्गस्त्वन्यथा, मरयति मिमंति वा (माघ)
 ॥ १२ ॥ इत्यति श्रुतु । माघशुभमस्ततोयनारम्भान् । यदाह तेर्कशुभिश्रिभि, अयतेर्कैर्नैनायनम् । उत्तरा
 दक्षिण ॥ याज्ञेय गति, ते द्वे अयने गितिले यत्परो वर्गम् ॥ १३ ॥ समो रात्रिर्दिवौ मघ, अचनुर-(मू०)
 इत्यादिना साधु । विषु साम्येययम्, तद्विषुवतस्य विषुवा, विषुव च, वा मन्वधे लिङ्गान् (अन्येभ्यो-
 विद्वर्यते) । दिग्गिरिस्तपदभोपधाट्टनमन्धे (वा०) इति हि विषुव(ण)शब्दो युक्त । मृगशीर्षेण
 युक्ता मार्गशीर्षी पौर्णमास्यामिन, सास्मिन्पौर्णमासी (मू०) इत्यण् । सहोरात्रमिन् सहा, मन्वधे-
 मासाम्बोरिति (मू०) यत्र, तस्य उगरोरकारेणो-ति (वा०) पक्ष उर्, पुस्त्य शोका, सह्य
 महरयथ हेमन्तकारु इति छान्दोगम् । एष तथा - नभा । भीमरन्मृगशीर्षस्य मुगत्यामर्ग । आग्रहा-
 यणी पौर्णमास्यस्मिन्माघाग्रहायनि, आग्रहायण्य रथाट्ट (मू०) ॥ १४ ॥ (पौष - तैप) आग्र-
 हण्-द्वयम् । तथा च- पुन्ययुक्ता पौर्णमासी पौषो मासे तु यत्र गा । नभा स पौषो माघायाधैवदे-
 वादरापरे - इति ऋधिसटोहित । गदे स्वास्तोति सदस्य, मन्वधेमास्य-योरिति (म०) यत् । एव
 तारयनमस्यौ । तपोम्यामतीति तथा (पायुगिर) विभायपायु श्रिवणशक्तिर्नैर्वाग्रष्ट (मू०)
 मधुरन्तोस्यामिति मधु, मधेर्नच (म०) इति यम्प वा उर् ॥ १५ ॥ राधया युक्ता पौर्णमासी-
 भस्मिन् राध । शुभिशोभ्य शुभः, शुभात्परेकारेण (वा०) इति रेफः । शुभियनेत्य दुर्नि,
 शकार । न भागा मरयण्यत्तत्तय नभा ॥ १६ ॥ भीमरन्मृग (वा) रणा भर्त्री पौर्ण-
 मास्यामिन् भाद्र । इत्यो- दद्वय विपत्तय-द्वय, अह ॥ १७ ॥ वृत्तभिर्युक्ता वारुणी पौर्णमा-
 स्यामिन् वारुण । ऊर्-अप यत्र वारुणी-ऊर् । दिग्गान्त्रय हेमन्त, एषादरादि (मू०) ।
 (विशिरः) शिनोत्सवे शर्त्ता, शिर् निशो । वसन्तरिमन् शुभ, वस्ते भुव वा वगन्तः, शर । युतु

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।

स्त्रियां प्रावृद् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

पडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगेः क्रमात् ।

संवत्सरो वत्सरोद्धो ह्यायनः स्त्री शरत्समाः ॥ २० ॥

मासेन स्याद्द्वोरात्रः पैत्रो वर्षेण देवतः ।

देवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ सृणाम् ॥ २१ ॥

मन्यन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा पापं किल्विपकल्मषम् ।

कलुषं वृजिर्मेनोचमद्वो दुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

रभते सुरभति वा सुरभिः । फल्युद्देश्याम् । गिरन्त्यस्तु प्रीत्यः । ऊष्मप्रतिकृतिरूपकः ॥ १८ ॥ निदघाते-
स्मिन् निदाघः, पञ्, न्यङ्नाद्विपात्तकुरम् (सू०) । उप(ओष)ति- उष्णः । तपति तपः, अण्,
यङ्क्षयम्- तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः (शिशु०) । प्रवर्पति प्रावृद्, नहिचतिरूपीति (सू०) दीर्घः ।
भूम्नि बहुत्वे, वर्षमस्यानां वर्षन्ति वा वर्षाः । क्षीर्यन्तेस्वां पाकेनैवधयः शरत् ॥ १९ ॥ यत्काल्यः-
आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वो द्वो मासास्तुः स्मृतः । हेमन्ताद्धि वत्सराभ्यारम्भः । ऋतुः पुलङ्गः । संवसन्ति
ऋतवोस्मिन् तत्सराः, ऋतुपरिवर्तानां द्वासौ, यद्भागुरिः- सर्वगुणपरिवर्तस्तु स्मृतः संवत्सरो युगेः ।
परिवत्सरोपि । इदावःसर इद्वत्सरोनुपन्सरथ ज्योतिषे । आप्यतेवद् । जहाति-ऋतून् ह्यायनः, हथवीहि-
कालयोः (सू०) इति श्रुद् । समन्ति समाः, सह सान्ति वर्तन्ते ऋतवो यासां वा, क्षीरबहुत्वेयं यथा-
जोभ्यासहस्र समाः । समांसमाविजायते (सू०) इत्येकन्वेपि दृश्यते ॥ २० ॥ मासेन पौहपेति शेषः ।
पितृणामय पैत्रः, देवतार्थे विभ्यः स्थान् । तत्र कृष्णः पक्षोऽहः शुक्लो रात्रिः । वर्षेण पौहपेति शेषः । [देवताना-
मयं देवतोद्दोरात्रः] तत्रोत्तरायणमहः- दक्षिणायनं रात्रिः । [ब्रह्मणोय ब्राह्मः] अहोरात्र इत्येव । देवेर्हि
सप्तष्टिः (पृथग्विधैः) त्रिभिर्द्वोरात्रशतैर्देव्यं वर्षं, तद्वाद्दशभिः सहस्रेर्लोकाधिकं चतुर्गुणं, तच्च देवानामेक युगे,
सहस्रहस्र ब्रह्मणो दिनं भूतानां स्वितीकात्र, तावत्येव रात्रिर्भूतानां प्रत्यकात्रः । [यन्मनु-]- जगदामाहुः
सहस्राणि वर्षाणां तु कृत युगम् । तस्य तावच्छतो सध्या संध्याश्च तथाविधः ॥ इतरेषु ससंध्येषु ससध्या-
नोपु ॥ त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि ज्ञानानि च । वदेत्तत्परित्यज्यतमादौषे चतुर्गुणम् । एतद् द्वा-
दशसाहस्र देवानां युगमुच्यते ॥ [देविकानां युगानां तु सहस्र परित्यज्यता । ब्राह्ममेकमहर्षेयं तावती रात्रि-
रुच्यते ॥] ये द्वे देवे युगरहस्रे तौ सृणा कर्तव्ये, सर्वनाथा विधीयमानान्धमानादिङ्गग्रहणे कामचारः । एकः
स्त्रियां कल्पयति, द्वितीयः क्षय कल्पयति (अतः कल्प इत्युच्यते) ॥ २१ ॥ मनुनां स्वयम्भुव[स्वारोचिषोत्तमि-
तामसिरेवत] नाश्रुपदेवस्वतादीनां प्रजापतीनामन्तरमवकाशोऽविवर्त्तः । तैर्हि चतुर्दशभिर्मन्यन्तरेव ब्रह्मणो दिन-
म् । संवर्तते प्रलीयते कल्पते क्षीर्यन्तेस्मिन् न जयत् । उत्पत्त्यन्तोऽविधिः कल्पान्तः । एषः कल्पोऽक्षयार्थोऽन्यो
ब्रह्मदिनार्थः, यच्छाश्वतः- कल्पः द्वास्त्रे विधौ न्याये सवर्तं ब्रह्मणो दिने । सहस्रो युगावयवः परिवर्त-
य ॥ २२ ॥ क्षयहेतु पापमाह । पवनते षट्कः । पात्यसमष्टपाप्मा पाप च । केलयति किल्विपम्
कलयति कल्मष कलुष च । वर्जयते वर्जयन् । एतेनः । न जहात्यम् । अहर्लहः । दुरोति इरितम् ।
दुष्कृत्यते स्म दुःकृतम् । एनोह्य सान्नी । मालायां क्लिषम् । मलोनेकायेषु ॥ २३ ॥ भार्गवादिभिः,

स्याद्धर्ममस्त्रियां ण्यश्रेयसी सुकृतं वृष ।
 मुत्प्रीति प्रमदो हर्ष प्रमोदामोदसंमदा ॥ २४ ॥
 स्यादानन्दधुरानन्दः शर्मशातमुखानि च ।
 श्च श्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥
 भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।
 शस्त चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥
 मतल्लिका मर्चाचिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ ।
 प्रशस्तवाचकान्यमन्ययः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥
 देवं दिष्टं भागवेयं भाग्यं स्त्रीं निवर्तिर्विधिः
 हेतुर्ना कारणं वी-वीजं निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥
 क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुष प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।
 विशेषः कालिकोवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥
 अनुर्जननजन्मानि जनिस्तपस्तिरुद्भवः ।
 प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्तुशरीरिणः ॥ ३० ॥

यागाहो जपुसक- तानि धर्माणि प्रयमान्यासन् (धृति) . फले तु पुमान्- एष धर्मं सनातनः
 (मनु०) इति विशेषोऽस्य नेष्ट । लोकरुधर्मा नाट्यधर्मेति पारिभाषिको धर्मश्चन्द्रोप्यस्ति । पुनाति पुण्य
 पुण्यकर्मणि शुभे च । अतिशयेन प्रशस्य श्रेय । ईयमुनि प्रशस्तस्यधः (सू०) । सुक्रियते स्म सुकृतम् ।
 वर्पति वृषः, कः । प्रमदसंमदाहर्षे (सू०) साधु ॥ २४ ॥ आनन्दनमानन्दयु, द्वितीयश्च (सू०) ।
 शुणाति हेश शर्म । श्यति दुःख घात, शो तनूररणे, तन् । शोभनानि खानीन्द्रियाण्यभिन् मुखयति
 वा सुलम् । श आगामि श्रेयत्र श्व श्रेयस, श्वोवसीय च, श्वोवसीय श्रेयस (सू०) इत्यन् । भन्दते
 भद्र, भदि कल्याणे । कस्य नीरुजत्यमगति कल्याणम् । मङ्गयते मङ्गलम् । शोभते शुभम् ॥ २५ ॥
 भवनशाल भावुक, (लघुपठपद) स्वाभूतप्रेति (सू०) उन्न् । प्रशस्तो भवोऽस्यास्ति भविकम् ।
 मदनार्हं मध्य, भव्यमेवेति (गू०) साधु । कुशान्- लाति कुसित इति वा कुशलम् । क्षिणोति
 हेशान् क्षेमः । शस्यते स्म शस्तम् । प्रशस्त च । नि श्रेयस मालायाम् । सुरत कात्य । इव्य इति
 विशेष्यालिङ्गतायामभिधेयालिङ्गम् । आदिशब्दशब्दभ्रमश्चिरभद्रादय ॥ २६ ॥ निरस्तावय-
 वा एवैते प्रशस्तार्था, अत एव प्रशस्तावचनैश्च (सू०) इति नित्यममात्रः । प्रशस्तो गौर्गोमतल्लिका,
 माकाणमचर्चिका, गोप्रकाण्डम्, कटोद्घ, कुमारतिलज, तल्लजक इति तु लक्ष्यम् । सधोद्घोणप्रश-
 स्तोरिति (सू०) उद्घोऽगमसोपे । एत्य. ॥ २७ ॥ देवस्यात्मन इदं देव पूर्वकर्म । दिश्यते इम
 दिष्टम् । भगवैश्वर्यादेरिदं भाग, भागमेव भागोपेयम्, भागरूपनाम-भोपेय (या०) । भागवय (सू०)
 भागवम् । नियम्यतेनया नियति । निर्धार्यतेनेन विधिः । भावेष्वात् भरितव्यता च । हिनोति हेतुः ।
 कार्यतेनेन कारणम् । वीज्यतेनेन वेति वा बीजम् । निदीयते जन्मतेनेन निदानम् । आशवारम्भे कारण
 मुपादानकारणम्, सहकारिकारणमन्यन् ॥ २८ ॥ (क्षेत्र) देहमात्र चेतयते क्षेत्रज्ञ । अतति सचर-
 त्वात्मा । पुरि शयनात्तुरणाद्वा पुरुष । प्रधत्तेन सर्वे प्रधानम् । प्रारम्भाक्रियतेनय प्रकृति, सत्त्वरज-
 स्तमसां साम्यात्तस्या- अन्वयत्तत्वा । काल्पितो देहादेर्भेदोक्त्या- अन्वयपरिप्यतिर्भावनादिः । गुणा
 प्रहतेर्धर्मा । सत्त्वं साधुत्तप्रकाशकं ज्ञानमुखदेतुः । रजो रागात्मकं दुःखदेतुः । ताम्यलनेन तम
 आवरकं मोहदेतुः ॥ २९ ॥ जनन जनु, जनेष्टि (उ०) । उत्पत्तिसाहचर्यानि स्त्री, दू (पू) ।
 जन्मो, भोदादिष्वान् (सू०) । जायते जन्तु ॥ ३० ॥ (व्यक्ति.) निवेष्टावस्था । चेतनि चित्, क,

जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता :

चित्ते तु चेतो हृदयं स्वान्तं ह्यन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

इति कालवर्गः । ३ ।

तुद्भिर्मनीषा धिपणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संचित्प्रतिपज्ज्ञामित्वेतनाः ॥ १ ॥

धीधारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् ।

चित्ता भोगो मनस्कारद्वर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहो विधिकित्ता तु संशयः ।

संदेहद्वापरो धाथ समौ निर्णयनिश्चयी ॥ ३ ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो दाहचिन्तनम् ।

समौ सिद्धान्तराद्गन्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥ ४ ॥

संबिदाग्नौ प्रतिज्ञानं नियमाश्रयसंश्रयाः ।

अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

अमुनि चेतः । हियते विषयेहृदयम् । स्वानति स्वान्तं, सुन्पस्वान्तेति (सू०) साधुः । हियते हृद् दान्त
प्रकृत्यन्तरमास्ति, तदाधारोपि हृत्पुष्परीकम् । सन्वते मनः मन । एव मानसम्, स्वार्थेऽण् ॥ ३१ ॥
इति कालवर्गः । ३ ।

मनुते मनीषा, मनस एव- ईषा वा । दे (दि) वेष्टि धिपणा, धिप शब्दे । ध्यायति धीयते
धास्या धीः । धेते धीः- मोहस्त मुष्णाति शेमुषी, रामेः कसावैवाभ्यासलोपे होव्या । उपलब्धिर्धा-
हुलकावितन्, पित्वाददि त्वज्जम्भा स्यात् । प्रतिपत्तिः प्रतिपत्, सर्वे गत्यर्थो ज्ञानार्थः । ज्ञप्तिः, कथ-
विशोपणार्थः, मिताह्वयः (सू०) । सांख्ये तुद्भिर्मनीषंते पर्यायाः, वैशेषिकादौ चतुर्दशापि
दुष्पर्यायाः ॥ १ ॥ मेधते सपष्टतेत्या मेधा । मनसो व्यापारः संकल्पः । विकत्त्वोपि । पूर्वोक्तस्य
चित्तस्य सदानद्वारेण स्वे धे धर्ममाश्रय इति धीः ज्ञाः । पुनः पुनर्मनसि कर्षणं मनस्कारः, अतः
कर्मसंज्ञा (सू०) सन्धम् । समाधानमवधानं प्रणिधानं च । चर्चनं सख्यानं विचारणं । विमर्शो
वासना । मावसा, सस्कारोऽनुभूतावविस्मृतिरिति वक्तव्यम् ॥ २ ॥ अध्याहारणमपूर्वोत्प्रेक्षणम् । तत्पनेन
समायविपर्ययो तर्कः, तर्कणं वा, तर्कं मापार्थः । उभयकोटिरपृष्ठज्ञानं विचित्रता- एकत्रानाख्येः, कितः
समाये सन् । श्मिद्विद्वान्मानार्थयोः सशब्देनैषोर्थो दोष्यते, उपसर्गस्य वा सोर्थो धातुपापिबशात्प्रकाशते ।
एव सर्वत्र । द्वौ पक्षौ परो नम्र द्वापरः, पृथोदरादित्वात् (सू०) आत्वम् ॥ ३ ॥
मिथ्यादृष्टिः परलोकाभावशुद्धिः । नास्ति परलोक इति मतिर्वैय, अस्तिनास्तिदिर्नमतिः
(सू०) इति छ् । व्यापादनं व्यापादः, ण्यन्तादच् । रादः शिद्वन्तो निश्चयोस्य रादान्तः ।
मिथ्यामतिरतस्मिन्तदिति ज्ञानम् ॥ ४ ॥ पक्षोक्तिः प्रविष्टाङ्गीकारवैयुभयीह प्रतिज्ञाः । संबिज्ञानं
यथा- सत्संक्रियान्तीता, नियमोपि, यथा- संबिदलङ्घयेन सः । धर्मनृनमनेकार्थत्वादुपसर्गसाक्षा
तत्त्वदर्शकम् । आगमनमागः, अमेध ह- (उ०) इति चकाराट् हः ॥ ५ ॥ मोक्षविषया मोक्षफलो वा
धीः (अमम्) । मोक्ष [प्रतिपादक] शास्त्रादन्यत्र शिल्पे चित्रादौ शास्त्रे च धीर्विज्ञानम् । मोक्षं मुक्ति-
मोक्षः पक्षेभ्य आत्मनः पृथग्मानः । अत एव कैवल्यारूपा । निर्वाणमिति निर्वाणं, निर्वाणोऽवाक
इति (सू०) साधुः, पैओने शोषणे । अतिशयेन प्रशस्य श्रेयः । निश्चित श्रेयो निश्चयसम्, अचतुरेति

मोक्षे धीज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।
 मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोभिः श्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥
 मोक्षोपपन्नोऽथाज्ञानमविद्याहमतिः स्त्रियाम् ।
 रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥
 गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।
 कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥
 तुवरस्तु कपायोस्त्री मधुरो लघणः कटुः ।
 तिक्तोऽम्लश्च रसाः पुंसि तद्वत्सु पटमी त्रिषु ॥ ९ ॥
 विमर्दांत्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।
 आमोदः सोतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥
 समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्घ्राणतर्पणः ।
 इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥
 पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्मं स्यादामगन्धि यत् ।
 शुक्लशुभ्रशुचिश्चेतविशदश्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

(सू०) साधुः । अविद्यमानं मृतमलामृतम् ॥ ६ ॥ आद्यभ्योपवर्जनमपवर्षः । मङ्गानन्दोपुनर्भवश्च ।
 विरुद्धं वेदनमविद्या, अधर्मानर्थवद् विपर्यये मन्, यदाह— अन्तिताशुविदुः खानात्मसु नित्यशुचिमुखात्म-
 ह्यतिरविद्या । अहमित्यस्य मननमहमतिः, अनात्मन्यात्माभिमानात्, अहमिति विमक्तिमतिरूपको
 निपातः । रूपाद्याः पञ्च, विस्मिन्मिति ब्रूयन्ति विषयाः, पञ्चाद्यन् (सू०), परिनिविश्यः सेवसितसयेति (सू०)
 पत्वम् ॥ ७ ॥ ग्राह इन्द्रियाणि चरन्त्येषु गोचराः, गोचरसचरेति (सू०) साधुः । इन्द्रियैरभ्यन्त इन्द्रि-
 यार्थाः । अर्थाश्च । हृष्यस्त्रेण हृषीकम् । विषयोऽस्यास्तीति विषयि । इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियं,
 इन्द्रियमिन्द्रमिहृगं (सू०) इति साधु । वाक्त्रयाणिपादपाशुपस्यास्य बचनादानगस्तुसर्गानन्दरूपकर्म-
 साधनमिन्द्रियम् । मनः पटानि नेत्रजिह्वाघ्राणत्वक्श्रोत्राणि धीहेतवो बुद्धीन्द्रिजानीत्यर्थः ॥ ८ ॥ तु
 इति लौतादावरणादीनादिको वरन् । कपति कष्टं कर्पावः । मधु माधुर्यमस्यास्तीति मधुरः, कष्ट-
 मुपीति (सू०) १ । लुनाति जाड्यं स्रवणं, मन्वादिवात् (सू०) त्युः, गत्वं च । कटुसाधुणोति
 कटुः । तैगति रम तिकनः । अम्यलम्पलः, अमेलं इत्येके— अम्लमाहुः । तुषरायाः पट्, रस्यन्त इति
 रसाः । गुणमात्रे रसः पुंसि, गुणवद्वृत्तित्वे तेभिधेमलिङ्गाः ॥ ९ ॥ सुरभिमात्यगन्धादिर्परिमर्दोत्पन्नो
 ह्यो गन्धः परिमलः । स गन्धातिदूरव्यापी मनोहारी वा, समन्तान्पोदन्तेनेनामोदः । वाच्यलिङ्गात्
 सागुणात्— अधिकारोयम्, (अधिकारार्थः) गुणाः शुद्धादय इत्येतस्मात्प्रत्ययमिधेयलिङ्गाः ॥ १० ॥
 अत्र यो ये मति प्रसिद्धस्तदनुवादे नान्यविधिः । निर्हरस्रवश्य निर्हारी । शुद्ध रभने सुरभिः । शो-
 भनो गन्धोऽयं गुगन्धिः, गन्धस्येदुत्पत्तीति (सू०) इति । मुखं वासयत्यनुलिम्पति मुखवासनः, मुख-
 वसयोनय इत्येके, मुखवःस्रव्यागुहासन इति आशुतिः, यतः—आमोदो नित्योऽस्यास्ति अन्ये द्वौ द्वौ मि-
 त्तादुः ॥ ११ ॥ दुर्गन्धिः (श) रणे दुर्गन्धे च, श्रुतिर्विदः पूतेरिव वा गन्धोऽयं । विस्मयति विस्मं,
 विस्म उत्सर्गः । आमोपको मन्मन्त्येव गन्धोऽस्यामगन्धि, उपमानाच्च (सू०) इति । शोकति मनोरिम्-
 ह्युत्तः, शुक्ल गतो । शोमन्तं शुभ्रः । शुष्यति शुचिः । पिबिना कर्णे, श्वेतते श्वेतः । विस्तीयते विशदः,
 विशति चिते वा । द्यायने श्वेतः । पण्डते याति मनोऽग्निमन्त्रादहः— उणादौ (अरः) ॥ १२ ॥ अव-
 दापनं शोषनेऽश्लक्षः । शिबोति मनः शिवः, शिप् बन्धने । गो(गु)रते मनोऽग्निमन्त्रोः, गुरी उत्सर्गः

अवदातः सितो गीरोवलक्षो धवलोरुन ।
हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीपत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥
कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।
पीतो भौरो हरिद्राम पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥
लोहितो रोहितो रक्तः शोण कोकनवच्छविः ।
अव्यक्तरामस्त्वक्श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥
श्याव स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।
कटारः कपिलः पिङ्गपिङ्गङ्गी कट्टपिङ्गली ॥ १६ ॥
चित्र किमीरकस्मापशव-व-संताश्च कर्तु-र्बु-ने ।
शुगे शुक्रादय पुंसि-शुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥
इति धीवर्गः । ४ ।

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाण्माणी सरस्वती ।
व्याहार उक्तिर्लपित आपित ध्वजं धवः ॥ १ ॥

शार एव गौर । अवलक्ष्यतेवलक्ष । धूयते मलेस्त्य धवत्, धावेर्नृसिधेति श्रीमौजः । अर्ज्यतेर्जुन ।
हरति हरिण । पाण्डु पाण्डुत्वमत्वास्तीति पाण्डुर, नगपाशुप्राज्जभ्योर (वा०) । ईषदप्यक्ष पाण्डु,
धूनीति धेनो धूसर ॥ १३ ॥ वर्णान् कर्षति कृष्ण । नील वर्णः, क । सितविक्षोभितः । श्यामते
श्याम । श्याम श्यामव लपति श्यामल । कालयति मन काल । मेघयति (मचति) मिश्रीभवति
मेचक, मेचक शिखिकम्बाम इति दुर्गः । पीयने वर्णात् पीत । पलाशस्य वर्णस्याम पालाशः । पीतरक्तः
कृष्ण, शान्भ्यत्तः पलाश इत्याह—राक्षसे किंशुके वर्णे पलाशाख्य हरित्यपि । हरति हरित ॥ १४ ॥
रोहति रोहित, रलयोरेकत्वम् । शोणनि शोण, शोण वर्णः । कोकनवच्छवि पद्मान । पीतरक्तस्तु
पिञ्जर । रागान नीहिलम् । इमलंश्वे । पाटलवर्ण (पाटल), पाण्डुत्वत्वा ॥ १५ ॥ श्यामते
श्यामो धूमरादयः । कर्षेर्मेर्कस्येव वर्गेत्यस्य कपिश, लोमादिस्थान् (सू०) ॥ धूनीति धूम राति
वा धूम । धूमवर्णं लपति धूमल । कट्टति कटारः । कर्षेर्वर्णं लपति कपिल । पिङ्गति पिङ्गल ।
पिङ्गति पिङ्गल । कन्दते वदु । पिङ्ग लपति पिङ्गल । वधुरनेर्कार्थे । पिङ्गङ्गो रोपनापाण्डुरिति
कात्य ॥ १६ ॥ वीयते वित्तम् । वीर्यते किमीरः । कलयति वर्णन् कस्माप । शवति याति वर्णा-
व्यवह । एति वर्णानेतः । विवर्ण वर्णैः कर्तुर, कर्षति वा । शुगमाने वर्तमाना शुगा पुंसि, पठस्य
शुक्रः । शुगवद्गुणितत्वा लभेयल्लिङ्गा, शुक्र पठ, शुक्रा शाटी, शुक्र वस्त्रम् । वर्णादनुशत्तात्तोवधा-
द्योन (सू०) इति रवेर्ना र्वेता, लोहिता लोहिता ॥ १७ ॥ इति धीवर्गः । ४ ।

रूपमेदानुसन्धा शब्देनेदानाह ब्राह्मीति । ब्राह्मण इयं ब्राह्मी, ब्राह्मो जाताविति (सू०) साधु ।
यत एव शब्दब्रह्मणोधिगज्याः पद्याया एते । व्याहारदयस्त्वधिष्ठेया । विद्यते भारती । भाष्यते भाषा ।
शुणति वा । उच्यते वाक्, विज्वचिप्रच्छति (वा०) विप्, दीर्घोत्पत्तारण च । भाष्यते शब्दते
वार्णा । सर पसरणमस्यस्या सरस्वती । उच्यते नच, अमुन् ॥ १ ॥ सस्वतादप्यस्यत इत्यवर्धनः ।
अपमृष्टः शब्दोपपादः, गात्री गोष्ठी गोपानलिङ्गादि । शास्त्रे व्याकरणतर्कशास्त्रादौ यो वाक्य स शब्द,
लोके समुद्रयोपादिरपि । वक्तव्य वाक्य, चजो कुषिण्यतो (सू०), वचोऽशब्दस्यार्था (सू०) इत्य-
न्यत वाच्यम् । तिङ्न्तसमूहो यथा- पचति भवति- पाको भवतात्पर्यः । मुरन्तचयो यथा- प्रकृतिवि

अपभ्रंशोपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचक ।

तिङ्मुखन्तवयो वाक्य क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥

धृति स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ।

स्त्रियाभृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

शिक्षेत्पावि श्रुतेरङ्गमोङ्कारप्रणवी समो ।

इतिहास-पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रय स्वर ॥ ४ ॥

आम्नीक्षिकी वण्डनीतिस्तर्कविग्रार्थशास्त्रयो ।

आख्यायिकोपलब्धार्था पुराण पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

प्रयन्धकल्पना कथा प्रयहलिका प्रहेलिका ।

स्मृतिस्तु धर्मसहिता समाहृतिस्तु समूहः ॥ ६ ॥

इमिद हि महात्मनाम् (भट्ट०), अत्रत्याहारस्त्वत्त हि वाचकमात्रम् । कारकान्विता सप्तद्वार्या वा क्रिया वाक्यम्— देवदत्त गामभ्यान् गृह्ण । दण्डेन । सर्वत्र काङ्क्षयायोग्यतावशाद्भित्तत्वं लक्षणं, यज्जे-
मिनि — अर्थकरादेक वाक्य साकाङ्क्ष चेद्विभागे स्यात् । भट्टेभिः— साकङ्क्षावयव भेदे पराना-
काङ्क्षशब्दकम् । कर्मप्रधान गुणवेदार्थे वाक्यमुच्यते ॥ एक शब्दस्मरणेन्यदर्थस्मरणस्य वाक्यस्य
लक्ष्मेत्येके ॥ २ ॥ ध्रुयते धृति । विदित्यनेन धर्मं वद । आम्नायते पारंपर्येणाभ्यास । त्रयोवयवास्त्रयी,
अपभ्रंशप्रयुद्धार । त्रयनुवादाच्छास्त्रादिविधिरिति लिङ्गपकरूपेणो नोन्मवनाय । निगमेनेत्यर्थः ।
वेदिको विधि — चोदनालक्षणेर्धर्म, यन् भीतम् — श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः । स्मृत्युक्तोपि वैदिक
एव, वेदमूलत्वात्स्मृत्यै । तद्विधिरिष्टास्त्रयस्त्रयीधर्मोऽयं पूर्ताह्य इत्येके । ऋच्यते स्तुयतेनेत्या ऋह् । स्मृति
पापं सम । इत्यतेनेन यजु ॥ ३ ॥ अह्यते ज्ञापनेनेनात्रयमुत्कारम्, शिक्षा कन्यो-य कण्ठ निरुक्तं
परोतिवा नति । छन्दोविचितिरित्येते पञ्चगो वेद उच्यते । (ओङ्कार) स्वरार्थं वार, वर्णाकार
(वा०) इत्यत्र निर्णीतत्वात् । प्रणुते प्रणवः । इति ह आसीद्येनेतीतिहास, इतिवधर्म, इ क्लिप्तार्थः ।
पुरावृत्त पूर्वचरितम् । उदात्तानुदात्तस्वरिता, ऊर्ध्वमाक्षीयत इत्युदात्त । एकध्रुतेस्तु स्वराविभाग ॥ ४ ॥
प्रत्यक्षगमा-वामाक्षितस्म पञ्चादीक्षणमन्वीक्ष, सा प्रयोगेन वक्ष्या सा-न्वीक्षिकी तर्कविद्या । दम्भतेनेन
दम्भन वा दण्ड, स नीमते दम्भ प्रति प्राप्यते यथा सा दण्डनीतिरर्थेच्छात्म् । वार्ता वैद्यवर्गो वक्ष्यते ।
आवष्टे-आकृशाधिका वृत्तार्थेभ्यनादर्पचरिताद् । युगपि नव (भव) पुराय यत — सर्गश्च प्रति
सर्गश्च यतो मन्वन्तराणि च । वरानुचरितं चैव पुराण पञ्चलक्षणम् (विष्णुपु०) ॥ ५ ॥ प्रयन्धस्यै
कल्पना कथा कादम्बरीदिदृशयत्वात् । प्रहने प्राधान्य भजते प्रयहलिका । प्रहेलक्यभिप्राय सूचयति
प्रहेलिका, हिल हावकरणे । शास्त्री प्रहेलिका वया— पानाय पनुमिच्छामि त्वत्त कमललोभने । यदि
दास्यसि नेष्टानि नो धेद दास्यसि वेदि मे ॥ आर्थी यथा— जह सासुभाइ भगिभा पद्मामहरमि
(वम देसु । ता की समुद्रम् [अ] मुहो दिभ्रममि निवेगम् [अ] दि (दि) मि ॥ (यदि
यज्ञ भगिभा पतिव एण्डे दीपक दहि । तत् किं समुद्रम् [द] मुहो इत्ये निवेगयति दष्टम् ॥)
नवेप्रदीर्घागानां मन्वादिभि स्मरण स्मृते । धर्मं स्मृयतेस्या धर्ममाहिता । समाहरणं
। ॥ ६ ॥ आर्णवादिधर्म [दिव सेन] सनस्यते कश्चिन्नेनेनय समग्र, सज्ञायांसमजेनि (सू०)
। तत्तयत्, ऋदलोभते (सू०) वा, तंमार्तकवा-कृष्यभाव, समाकयति सर्वप्रातिपदिकेभ्य-
०) मुक् इत्ये, तत् अत्रयत् (सू०), यय— दामोदरवरायात विद्वन्मृत्येनेन । दृष्ट
गमनेन शतयत् नमस्तत्तम् ॥ किं वदतां किंवदन्ती लक्षणाद् । श्रुतिभिरुक्त विद्यतेस्मो
॥ १, प्रयन्धवादिभ्योऽपि (सू०) । दृष्टय चरितस्यानोऽन्यात् । उपने— उदत्त, वदेसम् (सू०) ।

समस्या तु समासार्था किंवदन्ती जनश्रुतिः ।
 यात्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्त स्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥
 आख्याह्वयः अविधानं च नामधेयं च नाम च ।
 ह्यतिराकारणाह्वानं संहृतिर्वहुभिः कृता ॥ ८ ॥
 विवादो व्यवहारः स्यादपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।
 उपोद्घात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥
 प्रश्नोत्तरयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरं समे ।
 मिथ्याभियोगोभ्याप्यानमय मिथ्याभिधानम् ॥ १० ॥
 अविज्ञापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।
 यदाः कीर्तिः समा(म)ज्ञा च स्तरः स्तोत्रं स्तुतिर्भुक्तिः ॥ ११ ॥
 आग्नेहितं द्विखिरुक्तसुसैर्घुष्टं तु योषणा ।
 काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकमीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥ १२ ॥
 अवर्णाक्षेपनिर्वादिपरीवादापवादवत् ।
 उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥
 पारुष्यमतिवादः स्याद् मत्सरं त्वपकारणी ।
 यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥
 तत्र त्यागारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।
 स्यादामारणमालापः प्रलापोनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

आह्वयतेनेनाह्वयः, बाहुल्यवाद् यः ॥ ७ ॥ नमलनेन नाम । (नामधेय) भागस्वनामभ्योपेयः । (वा०)
 स्वार्थे । आकारणमाकारणा, युच्, लुङ्मन्त्रेन समाहारो वा । बहुभिः कृता या ह्यतिः सा सहृदिः, १६-
 शाह्वय इति भागुरिः ॥ ८ ॥ विविधो वादः । (विवादः) । ऋणादानादिर्व्यवहारः, यन्त्रवृत्तिः । (याह्व०)
 —वि नानार्थेव सदेहे हरण हार उच्यते । नानासदेहहरणाद् व्यवहारः पक्षीर्तितः ॥ वाचो मुञ्चमारम्भः ।
 उप समीप उच्यते हन्त उपोद्घातः, यदाहुः—चिन्ता प्रवृत्तिः, उपोद्घातमुपोद्घात प्रवृत्ते । उपोद्घाति-
 यत उदाहारः । वाचा शरीरस्यर्धन (शपन) । शपथोऽर्थस्यमरमाला ॥ ९ ॥ प्रच्छन प्रश्नः, यजया-
 वेति (सू०) नई, छुडो छुडेति (सू०) च । अनुयोगः पर्यनुयोगः । पृच्छा भिदाक्षी (पिद्भिदादीति)
 । उत्तरमत्यनेनोत्तर, उदा वा तरप् । मिथ्याभियोगोस्तत्काक्षेपः । मिथ्यादूषणमविज्ञाप इत्येके ॥ १० ॥
 ध्वन्द्वं शब्दः प्रसिद्धः (प्रणाद), यत्कात्या — शब्दो गुणानुरागोत्यः प्रणादः । यात्यस्तने वा दिशो
 यशः । कृतिर्युतीति (सू०) कीर्तिः साधुः । समाज्ञायतेनवा समज्ञा । शोकामिदये अनेकार्थे ॥ ११ ॥
 (आग्नेहित) द्विभूते पूर्वाचार्यसंज्ञेया, अतश्च भेद उन्माद इति पेडुः । द्वौ वाग्यौ त्रीन् वाराम्बेति, द्विजि-
 चतुर्भ्यः सुच् (सू०) । निघञ्दनाविचक्षणो पुष्टिरनिघञ्दने (सू०) इति नेट् । (योषणा) प्र्यामथ-
 न्येयुष (सू०) । वायति काकु । आदिशब्दात्कादि ॥ १२ ॥ अरयो विररितवर्ण-
 नम् । निष्कन्तो वादात्रिवादः । उपक्रोशवद्वर्णादयः पुर्णाति वाक्ये प्रौढिभ्याम्यथोक्तिः ॥ १३ ॥
 (पारुष्य) मेव कृपाः (इति) वाच्यतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ मैथुनमुद्दिश्य गाली द्रव्यं, दूषणमित्येके । क्षा-
 रणापि, क्षारणाक्षारणाक्रोशः साभिवापामिमैथुना इति दुर्गा ॥ १५ ॥ (अनुवक्ष्य) वीन-पुननेनोक्तिः ।
 (विलापः) अनुवचनमित्यर्थः । (निपलाप) निरुद्ध प्रलपनम् । मिथोन्योन्यमुक्तिप्रयुक्तो संलपः ।

अनुलापो मुहुर्भाषा विलाप परिदेवनम् ।
 विप्रलापो विराधोक्तिः सलापो भाषण मिय ॥ १६ ॥
 सुप्रलाप सुवचनमपलापस्तु निह्व ।
 सदेशवाग्वाचिक स्याद्वाग्मेदास्तु त्रिपुत्तरे ॥ १७ ॥
 रुप(श)ती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।
 अत्यर्थमधुरं सान्त्व सगत हृदयगमम् ॥ १८ ॥
 निष्ठुर परस्परं ग्राम्यमन्त्रीले सूत्रतं प्रिये ।
 सत्यथ सकुलक्षिप्रे परस्परपराहते ॥ १९ ॥
 लुप्तवर्णपदं यस्तु निरस्तं त्वरितोदितम् ।
 अम्बूकृतं सान्निष्टेवमवद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥
 अनक्षरमयाच्य स्यादाहृतं तु मृपाथकम् ।
 अथ म्लिष्टमधिस्पष्टं वितथ त्वनुत वच ॥ २१ ॥
 सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ॥ २२ ॥
 शब्दे भिनादनिनदध्यनिध्यानरवस्वना ।
 स्वाननिघोषनिर्ह्रादनादनिस्वाननिस्वना ॥ २३ ॥
 आरवारावसरवाविराया अथ मर्मर ।
 स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम् ॥ २४ ॥

सकृदापि ॥ १६ ॥ कौयमालेशाभियोगो दापाकोटी दुरेपणा । अली वाट चटु खाषा मेष्णा मिध्या
 विक्षत्यन- इति वक्ष्यम् । दुरेपणा दुरभिग्यानम् । (चाटु, चटु) मेष्णा आघन, चटतीति चटः
 जुग, उन्च । क, चाटुकम् । असत्या तु खाषा विरुद्ध कत्यन (विक्षत्यनम्) । केष्णादिना धेगतेर्धे
 मुखररुण बाबक, बाबोव्याहृताबाया (सू०) इति ट्ठ् । उत्तरे वक्ष्यमाणा, यथा- रुपती वाक्,
 रपञ्चाप्य, रपद्वच ॥ १७ ॥ (रुपती) हिसैत्यर्थ, न तां वदेदुपती (पा) पापस्त्रोक्याम् । अत उपतीत्य
 सभ्य पाठ । कलासु साधु कल्या, कान्येति कात्याया । सान्त्वयनेनेति सान्त्व, सामयतेर्वा-औणादि-
 कत्वात् । (हृदयगम) गमे-मुपवक्ष्यन्तात् (वा०) खच् ॥ १८ ॥ निश्चितं तिष्ठति निष्ठुम् ।
 निकुटं च । ग्रामे भव ग्राम्य, ग्रामाद्ययव (सू०) । असम्बन्धस्त्वनिहेतुधाभर्त्तल- अश्रीपद भाषणादि ।
 प्रियं सत्यं वचनं सूत्रतं, सूत्रयते सुन सूत्रं तद्वत् च सूत्रम् । अन्योन्यविरुद्धं सकुलं क्षिप्तं च, यथा-
 अधो भणिमुषाविष्यतमनन्गुलितवयत् । समपीव प्रत्यमुचतमविहोव्यपूजयत् ॥ १९ ॥ (प्रस्त)
 असंपूर्णोच्चारितम् । अनम्बुने-म्बुनं करणमम्बूकृतं, यदौच (सू०) इति दीर्घ । निष्ठुरस्पर्कारः, ध्रिबु
 ध्रिवावादाप (चाटु-सू०) १५ भणिष्ठन्तम् । असम्बद्धं दृष्टादटिमादि वाक्यं समुदायार्थद्वयम् ॥ २० ॥
 (अनक्षर) विराधे नञ् । (आहृतं) यथा-एष व-ध्यायुनो याति खुरणरुनशखर । मृगनृणांभासि
 स्मात् शशासृङ्गाधनुर्धर ॥ सोष्टुष्टनं तु सोष्ट्रास भणितं रातकुञ्जितम् । धन्य इय मनोहारी विस्फ
 मकरोदितमिति वाच्यतात् । म्लच्छे म्लष्ट, सुव्यस्वान्तपान्तेति (सू०) साधु । विगतं तथा सय यत्र
 वितथम् ॥ २१ ॥ सति साधु सत्यम् । तथा साधु तथ्यम् । समयते सम्यक्, तदेव समीचीनं, समीची
 समीचीना वाक्, समं ग्रामे (सू०) इत्यधतावप्रत्यये सामि, नमैतन्, सम्यक्त्वव्ययम् । वाग्मेदास्त्रि
 पूका, (यथा) सत्यादी, सत्यं शब्दः सत्यं वच । यदा ॥ सत्यवाक्वादिना तद्वति वर्तन्तं तदापि
 त्रिषु यथा सय कुल, सया स्त्री, सय पुमान् । एव ग्राम्यनिष्ठुरादयः ॥ २२ ॥ (निनाद इ०) नौग
 दनदात् (सू०) वा, स्वनदशब्दां (सू०), विभाषा चिह्नशब्दां (सू०), उपसर्गशब्दां (सू०) इति च
 यथास्व धनयो ॥ २३ ॥ मर्मरेति शब्दानुकरणम् । स्वनिते इत्येव (भूषणानाम्), शिञ्जापि ॥ २४ ॥

निकाणो निष्ण काण कण कणनमित्यपि ।

वीणायाः कणितं प्रादः प्रकाणप्रकणादयः ॥ २५ ॥

कोलाहलः कलकलस्तिरर्था वासि-शि-तं रुतम् ।

स्त्री प्रतिध्रुत प्रतिध्वाने गीतं गानमिमं समे ॥ २६ ॥

इति शब्दादिवर्गः । ५ ।

निरादर्पमगान्यारण्यजमध्यमधैवताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठांत्यिताः स्वराः ॥ १ ॥

काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनी तु मधुरास्फुटे ।

कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

समन्वितलयस्त्वेकतालो वीणा तु चलका ।

विपश्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥

ततं वीणादिकं वाद्यमानद्वं सुरजादिकम् ।

वंशादिकं तु सुपिरं कांस्यतालादिकं धनम् ॥ ४ ॥

एते कणितमात्रे वीणायामवीणायां च, कणोवीणायाच (सू०) इति चञ्चरेण नवित्यनुसर्ग इति (च) सामान्येनानुकर्षणात् । उपसर्गात्तपो वीणायामेव घनो विक्रान्तासोपसर्गार्थं हि तत्र वीणाप्रदेशम् । एवं शुकलपुष्पादि ॥ २५ ॥ कोलाहलं सूकरानादन्ते आसयति कोलहलं । कले ताव्यक्तं, आमीकमे द्विर्मात्रं । एतन्मध्य वासि-शि-तविधिः, तिर्यङ्गो मृगपत्यादयः, तिर्यङ्गेतिश्च पक्षपादं सवतीति । प्रतीपं ध्रुयते प्रतिध्रुतं । पदस्वरतालावधानात्मकं गान्यवरागगालादिकं गीतं, प्रावेशिन्यादि ध्रुवरूपं गानमिति भरतापुष्पो विशेषो नास्ति । ॥ २६ ॥ इति शब्दादिवर्गः । ५ ।

विपश्चीस्मिन् रागो निषदः, निषदोपि । रूपमो ये तत्त्वशक्तिवत्, यदाहुः—पद्मं नयूरं मुवते गायस्त्वपनमापिण । अनाविकं तु गान्धारश्चेष्टं कणति मध्यमम् ॥ पुष्पसाम्राज्ये काले पिकः कूजति पद्मम् । भैरवं हेष्टते नानी निषदं गृह्णे गज ॥ गा भवति [गा वाच घासति] इति गान्धारः । पद्मस्यो जातं पद्मं, यदाहुः—नासा कण्ठमुरस्तालं चित्ता दन्ताश्च ससृशन् । पद्म-सजायते यस्मात्तस्मात्पद्म इति स्मृतं । धैवतामयं धैवतं । दारवी गान्धर्वी च द्वे वीणे स्वरापरी, यद्यसुरजादयोऽनुकरणमात्रेणेति नोष्ठा ॥ १ ॥ ध्वनावित्येव, मधुरेणे शब्दे काकली, ईषत्कलोस्याम् । कलति कलयतीति वा कल । मन्दते मन्द्रं, मद्रोपि । ध्वनाभिन्नेव, तारयति स्वनं स्वानेभ्यस्तारः, यद्वाऽन्तिलः—तृणमुरासि मन्द्रस्तु द्वयिचिन्तिविधौ ध्वनिः । स एव कण्ठे मध्यं स्वातरः शिरसि गीयते ॥ कलमन्द्रतारा गुणितिद्वा ॥ २ ॥ समन्वितोऽनुवर्तोऽन्यो हुतादिर्यन्, एकं समस्तं लोमानमस्तेकतालः, अभि-धकालमानं द्वयं । एकं तननमस्यैकतालो वा, एकतानमनाहुर्मिति दुर्गं । वेतिजं यते स्वरोत्था वणा । वणते (वाणते) स्वरोत्था वलकी, वलति (वलति) मौनो वा दृग्गर्थः । विपञ्चयेत स्वरोत्था विपश्ची । घोषवती च । (परिवादिनी) परिवदत्यवदं सप्तस्वरतत्त्वं ॥ ३ ॥ तन्त्राग्नननात्तत्त्वं । आदिशब्दात्तैरन्त्राव-णदस्तैर्यथादि । आनग्नते स्म चर्मणानदम् । अवनदं च । आदिशब्दाद् दर्दुरवरद्वदि । सुपिच्छदं विद्यतेस्य सुपिरम्, सुपिरमिति आच्यः, उपसुपीति (सू०) २ । कलमयस्तालो वादिकम् । आ-दिशब्दाच्छब्दादि । हन्यते फलं, मूर्त्तौ फलं (सू०) ॥ ४ ॥ वद्यते (वाद्यं, वादिनः), आमुयते च, यद्भर-तः—ततं वैवाचनदं च घनं सुपिरमेव च । चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोषं लक्षणाद्विदम् ॥ मयन्ते मदस्याः, मूद-अह्यं वैपाम् । मुखवेष्टनाभाता सुरजा । मेदा एषा विशेषा । अन्कास्यास्तत्त्वी कयः ।

चतुर्विधमिदं पाद्यवादित्रातोद्यनामकम् ।
 मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्क्यालिङ्ग्यभ्योर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥
 स्याद्यशःपटहो दक्षा भेरी स्त्री हुन्दुभिः पुमान् ।
 आनकः पटहोस्त्री स्यात्कोणो घीणादिवादनम् ॥ ६ ॥
 घीणादण्डः प्रवालः स्यात्कुम्भस्तु प्रसेवकः ।
 कालम्बकस्तु कायोस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥
 घायप्रभेदा दमकमङ्गुलिण्डिमसर्द्धराः ।
 मर्दलः पणचोन्ये च नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥
 विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्समोद्यो धनं क्रमात् ।
 तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥
 ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं-तं च नर्तने ।
 तौर्यत्रिकं नृत्य-त-गीतपाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

उत्सङ्गस्थत्वात् । आलिङ्ग्योस्यास्त्वालिङ्ग्यो[ग्वः] आलिङ्ग्य वादनात् । कर्षाकृत्यैकेन मुखेन बाद-
 नाकर्ष्यं कायति- कर्ष्यक आभोगिकाह्वये, आहुय- हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्यो यवमप्यस्तयोर्ध्वकः । आ-
 लिङ्ग्यर्ष्वेव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगा ॥ नाट्ये चेतत् ॥ ५ ॥ यन्त्रादौ यशोर्य पटहो हन्यते स
 यशःपटहः । ङगिष्यक्त कायति दक्षा । विभ्यलस्या रणे भेरी । मम्मापि । हुन्दुशब्देन भाति भाय-
 यति वा हुन्दुभिः । आ-अनिलानकः । द्वौ द्वौ भिमाधोवाहुः । कुणलनेन कोणो वादनकाष्ठ ङ्गापु-
 पयोगी, कुण शब्दे । शततन्त्रीरप्यनेन वाद्यते, अत एव कोणो वादित्रवादनमित्याहुः ॥ ६ ॥ वृजवी-
 णादण्डः प्रवालः, उदलादिवाणः (ज्वलिप्रतिवसन्तेभ्योः), वच्छाम्बत - प्रवालो वृजवीदण्डे
 विद्रुमे नवपञ्चवे । कङ्कते ककुभः, दण्डाध' स्यादगम्भीरार्थं दारुमय माण्ड यद् भक्षयाच्छाद्यते । केव-
 लम्बन्ते तन्त्रयोत्रेष्वपत्रशे कोलम्बकः, कुल सख्यान इत्यस्माद्धा-अम्बच् । येन कर्मणा (१) उपन-
 ह्यते (उपनाहः), अत्र तन्त्र्यो निबन्ध्यन्ते च (निबन्धनम्) ॥ ७ ॥ दमित्वङ्क्य शब्दमियति दमहः ।
 मङ्गुल कायति मङ्गुलधारणात्, मङ्गुल जलवाद्यमाहुः । ङिण्डिमसर्द्धरी स्यादानुकारात् । सर्द्धरः करटे-
 त्येके । मर्दवे मर्दलः, मर्दं लाति मर्दल इति तु कचयः । पणाशत्यन्तस्तन्त्रीकः । पणवः । अन्ये हुङ्ग-
 कागोमुखादयः । नृत्यति नर्तकी, शिल्पि, निधुन् (सू०), नृतिसनिरजिभ्य परिगणनं (वा०) ।
 ससति संनमति लासिका ॥ ८ ॥ किलम्बितादीना लवणां तत्त्वादायः यशोरा इत्यभिधानकारः,
 नाट्ये तु विलम्बितानुसारेण क्रमात्तराया वाद्यप्रकाराः । कात्स्न्य क्रियम्- आवापनिष्क्रमादिकया मान
 परिच्छेदक प्रतिष्ठाहेतुस्तालः- वदनुयादि (?), मे[मे]माया मा[गा]नक्रिययाः कालनियमहे-
 तुरित्येके, यद् दान्ति- तत्र हेवा- कलापाता. पादभाना[पादमान]स्त्वेष्व च । मात्ता च परिव-
 र्त्य वस्तु चैव विशेषतः ॥ मा[गा]नमे[मे]ययोरन्यूनान्धिक्ये श्लिष्टता लये द्रुतादिः, वाद्यादी-
 नामन्योन्य समस्यमिति यावत् । तालविशेषस्तु लयोन्य ॥ ९ ॥ [नाट्यशास्त्रे प्रत्येक भेदोस्ति । तत्रो-
 दतकरणान्न हारनिर्वर्त्यमारभरीकृतिप्रधान गीतकानुसारित्वादादौ तण्डु (सुनि) ना प्रणीते ताण्डवम् ।
 ललितार्थाहाराभिनयं केशिकीकृतिप्रधान वासकसज्जादिकार्यकाचरित दोचालि[लि]कादिनिबद्धं
 श्लिष्टत्वात्तास्यम् । नृत्यं [त] त्वङ्गविशेषमत्र निवाहान्युद्वादै ।] नाट्य तु सर्वरसं पञ्चसंभि चतु-
 र्वृति दशरूपकाश्रय नटकम्, तदाह- नृणा[ता]दि त्रय समुदितं- त्वयस्येदं त्रिप्रमाण तौर्यत्रिकं
 नाट्यं च । आभ्यामन्यङ्गुलनम्रात्रम् ॥ १० ॥ भ्रुवः कुपन आसनमस्य, इकोहस्तोङ्ग्योपासकस्य (सू०)

भ्रुकुंसञ्च भ्रुकुंसञ्च भ्रुकुंसञ्चेति नर्तकः ।

स्त्रीविषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाज्जुका ॥ ११ ॥

भगिनीपतिरावुत्तो मायां विद्वानथावुकः ।

जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ।

देवी कृताभिषेकायामितरास्तु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

अब्रह्मण्यमवध्याक्तौ राजस्थालस्तु राश्रियः ।

अम्बा माताथ बाला स्याद्वासूरीयस्तु मारिपः ॥ १४ ॥

आत्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठाभिर्वहणे समे ।

हण्डे हजे हलाह्वान नीचा चर्दी सखीं प्रति ॥ १५ ॥

अहगहारोङ्गयिक्षेपो व्यञ्जकाभिनयो समौ ।

निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिप्याद्विकसात्त्विके ॥ १६ ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।

वीरान्तरौघ्री च रसाः शङ्कारः शुचिरञ्ज्वल ॥ १७ ॥

इति हस्वः, अभ्रुकुसादीना (वा०) इति च पक्षे- अत्वम् । एवं भ्रुकुञ्चादि । गणयती-
श्वरान्- ईश्वरो गणः पञ्चोक्तस्यस्या वा गणिका वास्तुस्या । अज्जुका- असत्प्रकृतिप्रत्ययवि-
भागा देशोदपद्रवाया । नाट्योक्तौ नाट्यविद्यया मान्यत्रेस्थधिकारः ॥ ११ ॥ भावयति भाव
इत्ययमसाम्राट्पादग्यनाम्बेया प्रयोगे न दोषः, यद्भरत- मान्ये भवोपि वक्तव्यः किञ्चित्तेषु मारिपः
॥ १२ ॥ (देवी) श्रीमहादेव्या वासवदत्तादी । अहताभिषेकराक्षीमध्यादेकेका भट्टिनी पद्मावल्यादिः ॥ १३ ॥
पद्मानर्हस्य ब्राह्मणस्य पूज्यत्वे, न ब्रह्मणि साधु (अब्रह्मण्य), साधुर्वैवत (तत्रसाधु) । नाट्यादग्यनं
राष्ट्राधिकृतौ राश्रियः, राश्राकारपौरुषः (सू०) । अम्बयते शब्दते बालेः, लोकेष्वम्बा हस्वविधे-
(अम्बार्धनचोर्हस्वः) । काश्यते प्रीत्या वास्तु । आरत्पापकेभ्यः कर्मभ्यो जात आर्थोत्प्रेणीयोभिपम्यो वा
। मर्षणात्सद्गान्मारिपः । मायापि यथा परिपत्यर्पद ॥ १४ ॥ अता मादेवार्तिका । नियत स्थाने निष्ठा ।
निःशेषेण बह्वन रामाप्तिर्निर्वहणम् । मुक्तप्रतिमुखवर्मावमर्पनिर्वहणस्या हि पञ्च सधयः । नाट्योक्तौ नीचां
प्रति हण्डे आह्वान, चर्दी प्रति हजे, सखीं प्रति हला ॥ १५ ॥ अहवस्य स्थानास्थानान्तरानयनमङ्ग-
हारः स्फिरहस्तादिर्हीनिराङ्ग । अञ्जकि व्यञ्जकः । अभिमुख्य नीयतेभ्योनेताभिनयः, वाचिकाद्विकाराद्यै-
सादिस्फारयो भावसूचकः । अङ्गेन यन्निर्वृतं तत् (अद्विक), तत्र भवत्येवेति- अप्यामादित्वात्
(वा०) ट्, निर्वृतेषुपुत्तादिभ्यः (सू०) इति योगविभागादङ्गवा । रत्त्यं मनो गुणो वा तेन निर्वृतः
सात्त्विक, यदाह- सत्त्वोत्प्रे मनसि ये प्रभवन्ति भवास्ते सात्त्विका इति, समाहितमनस्कत्वादानुकर्तु-
र्जायन्ते ॥ १६ ॥ रत्नदयो भावा अनुक्रियमाणा- सामानिके- रत्नन्त इति रसाः, यदाहुः-
निभावैरनुभावैश्च युक्तोय व्याभिचारिभिः । आसराद्यत्वात्प्रधानत्वस्यत्येव तु रसीमवेत् ॥ वत्सलं.
पुत्रादिस्नेहादना रतिभेद एव । वान्तस्त्वलोकिकत्वापोक्तं, चशब्दात्सधृष्टो वा । शृङ्गारस्तमत्व-
मियति शृङ्गारः । उत्तमपुत्रप्रकृतिर्वेन शृङ्गारोदिरहितत्वात्शुचि (शुद्ध) । उज्ज्वले वेपथेचित्येन च ।
लक्षणमेतन्न त्वेती शृङ्गारस्पर्शागो ॥ १७ ॥ उत्साहो हि वीररसस्य स्थायी भावः, एव
स्थायी भावः रसैतत्तयवास्वायत इति सर्वरसत्वात् कदाचित् । शोकस्या-
यिप्रगव. कदणो रसो धर्मद्वारेणोक्तः । [शुष्कतेनया] घृणा । दयनेनया दया, दय रक्षणे, मिदयश्च

उत्साहवर्धनी धीरः कारुण्यं करुणा घृणा ।
 कृपा दयानुकम्पा स्यादनुशोष्ययो हसः ॥ १८ ॥
 हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।
 विस्मयोद्भूतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १९ ॥
 धारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ।
 भयकरं प्रतिभयं रौद्रं तृणममीं त्रिषु ॥ २० ॥
 चतुर्दशं वरखासो भीतिर्भीं साध्वसं भयम् ।
 विकारो मानसो भावोनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥
 गयोभिमानोहंकारो भानश्चित्तसमुच्चतिः ।
 अनावरः परिभवः परीभावस्तिरस्त्रिया ॥ २२ ॥
 रीढाद्यमाननायज्ञायहेलनमसूक्ष्णम् ।
 मन्दार्क्षं ह्रीक्ष्णं घ्रांटा लज्जा सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

(विस्मिदादिभ्यो ह्) । कृपे कृपा, भिदादिवाद् (सू०) । अनुक्षेपान्ति समदु ता भवन्त्यनेनानुकोशः ॥ १८ ॥
 स्य म्येव तु रसीभवेदिति भावरसयो पर्यायत्वेन ध्वनिति । (हस, हास) स्वनहसोर्वैलम् (सू०) ।
 हसनीय हासे साधु वा हास्यम् । बोधेर्निन्दायां सन्, बीभत्सास्य बीभत्स, अप्रह्वयात् (सू०), अर्श
 आदभ्याच् (सू०) । जुगुप्साप्रभवश्चादिकृत, यदाह-विष्ठाकृमिज उद्ग्रेणी क्षामगो दधिरादिभि ।
 बीभत्सा द्विविध इति, रसे तु पुमान्- तद्वति त्रिलिङ्ग । (बीभत्स, विकृत) द्वयमित्यनयो पर्या-
 यतामाह । प्राक्वद्भावसरसयो पर्यायत्वम् अद्भुतस्य विस्मयस्याविभावामकत्वात्, विपूर्वं हिमद् अद्भुतं यः ।
 अन्- आश्चर्योर्वैल्यम्, तस्य भजनमद्भुतम्, अदिभरेडुतच् (उ०) । आचरणाय, आश्चर्यमनिले
 (सू०) इति साधु । चित्रं कदाचिद्दीने, अच् ॥ १९ ॥ भारोरयं प्राञ्जनकृद् भैरव । दारयति
 चित्तं दारुण । भापयते भीषण । विभ्यत्यस्माद् भीम । (भीम) भीमादयोपादाने (सू०) ।
 (घोर) घुर भागार्थे । विभ्यत्यस्माद् भयानक, आनङ्गं त्रिभिध (उ०) । भयं करोति भयकर,
 मेघं तमपशुह्वज (सू०) सच् । प्रतिगतं भयेन प्रतिभयम्, कृगतिपादय (सू०) इति समासः ।
 रुद्रस्यायं रौद्रं क्रोधाम्ना । अमी अद्भुताश्च उग्रान्गान् रमणु पुलिङ्गास्तद्वति त्रिलिङ्गा । रौद्रादिकं
 तु रसं नृसकमिति नारायण ॥ २० ॥ रसे नुक्त्वोच्चावचभावानाह इति । दीपेन्ते-
 स्माह, लिङ्गभेदेर्धमाद् द्विलिङ्ग, दरी गुहा । साधूनस्यति साध्वसम् । भयं भी,
 सत्त्वादिभ्यं क्तिन् (वा०) । भीतिभय, अजिघी- भयादीनामुपसंख्याननपुसकेतादिनिवृत्त्यर्थम्
 (वा०) । वेतसा मण्यते मुखेति स्फकारणप्रवृत्ति वा चित्तश्रितिविशेषा भावः, भाषयति करोति
 रमन्वा, यद्भरत- नानामितयस्यवद्वान्भाववान्तं रसानिमान् । यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्य-
 योग्याम् ॥ ते च- रतिर्हासस्य श्लेष्म क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्स विस्मयक्षाम स्यायि
 भावा रसोद्भवा ॥ भावो योनुभावयति मुखशङ्गादि, यदुक्- अनुभावस्तमिनय पश्चादर्थप्रकाशनम्
 ॥ २१ ॥ व्यभिचार्यादीनाह । मत्समो नास्तीति भजनं मान । समत इता दर्पोवलेपोपि । (परिभव
 दयादि) परीभुतोवज्ञान (सू०) इति वा घञ् । (तिरस्त्रिया) तिरो-त्पथौ (सू०) गतिः, परिभवेन्तप्यु-
 पचारात् अतः-तिरसोगताविति (चान्द्रसू०) सत्वम् ॥ २२ ॥ रिह कल्याणदौ, रेहण रीडा, क, होह (सू०),
 टूलोपेपूर्वस्यार्धेण (सू०) । अवहेलनमवहेल, हेड अनादरे, डलयोर्वैल्यम् । अवहेलापि । न सुभु- उक्ष-
 णामसूक्ष्णमिति लक्षणयावज्ञा गम्यते, यत्कौटिल्य - अयमुचै सिन्वतीति दार्ध्वारायणं प्रात्राजीव ।
 अमूर्धगमित्येके, सूर्यते - यत्सहल (सू०) इति यज्ज्यात् । निष्करोभिभव परीभावो न्यकारश्च ।

क्षान्तिस्तितिक्षाभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।
 अक्षान्तिरौर्ध्वास्य तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥
 वीरं विरोधो विद्वेगो मनुशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।
 पश्चात्तापोनुवापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥
 कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिषा रुदकुधौ स्त्रियाम् ।
 शुची तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥
 प्रेमा ना प्रियता हार्द प्रेम स्नेहोय दोहदम् ।
 इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा वृद् वाञ्छालिप्ता मनोरथः ॥ २७ ॥
 कामोभिलापस्तर्षश्च सोत्यर्थं लालसा द्वयोः ।
 उपाधिर्ना धर्मचिन्तापुंस्याधिर्मानसी त्यथा ॥ २८ ॥
 स्याच्चिन्ता स्पृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे ।
 उत्साहोध्यवसायः स्यात्स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥
 कपटोत्सी व्याजदभोपधवच्छुद्धकैतवं ।
 कृत्स्तिर्निकृतिः श्लाघ्यं प्रमादीनवधानता ॥ ३० ॥

मन्दमक्षि यत्र तन्मन्दक्षम् । मीढावनसवप्रेन्दुरिति स्नेहलज्जावशाद्विबधुखनमति मुखमिति मन्दास्य-
 मित्येके । (मीढा) मीडादसु देवमुदीक्ष्येति पुंस्त्वपि । सा सज्जा परस्मात्तत्रावहे जा (य) तेनप्रपा
 ॥ २३ ॥ (क्षान्तिः) बाहुलकातिरन् । (तितिक्षा) गुत्तिज्ञानिभ्यः- (सू०), निन्दाक्षमाभ्याधि-
 प्रतीकारेभ्यो (वा०) सन् । क्षमा मर्षः सहन च । अभिचारेण ध्यानमभिध्या, परस्वविषयस्पृहेत्येके,
 दोषचिन्तापूर्वं परस्वे लिप्तेत्यर्थः, अतस्तस्य- विषयप्रार्थनाभिध्या । भार्यादेः परदर्शनासद्वेगे रुडाऽक्षा-
 निरीर्ध्या, अत्र तु परेतर्क्यासहन भद्रार्थमर्थः मन्यते य ईर्ष्युः पयित्ते, अतिवत् । (असूया) असूनु
 कण्ठादिः ॥ २४ ॥ वीरस्य कर्म वीरं, इन्द्रादुन्मैरमैधुनिकयोः । (सू०) इति लिङ्गादण् । इयमीर्ध्या-
 सूयाद्वैपण्या भेदाद्- द्वेषो ना रपादमूषेभ्येति मालाकारो भ्रान्तः । मन्यते मनुर्वैयमिह, यच्छा-
 म्यतः- निषक्षन्ति कृत्र मनु मनुस्वरदेश्चयोः । शोचन शुक् । (विप्रतीसारः) उपसर्गस्यवध्यम-
 लुप्तेषु बाहुल (सू०) इति दीर्घः, पक्षे विप्रतीसारः । अनुद्ययो वक्ष्यते ॥ २५ ॥ प्रतिहृयतेनेन प्रतिश',
 करणेहनः (सू०), परीयः (सू०) इति बाहुलकाद् पठ्य च । शुची शुद्धे, तृतीयादिपुमादितपुंसत्वात्
 (सू०) बाळ पुम् । (शील) शील समाधाने । चर्येनेन चरितम् । चरिष्य च । (उन्मादः) चित्ता-
 नवधिरितिभूतापविशात् ॥ २६ ॥ प्रियम्य भावः प्रेमा, प्रियस्त्वयेति (सू०) प्राप्तेः । हृदयस्य कर्म
 हार्दम्, युवादिवाद् (हृयनन्त्युवादि-धौष्), हृदयस्यहृदयेखयदण्त्वातेषु (सू०) । प्रीतिः प्रेम,
 प्रीतिं मन्येन् (अन्धेभ्यापिदयन्ते) । दोहमाकर्ष्य ददाति दोहदम् । मन एव रघो दूरगामि यत्र मनो-
 रपः । मनोपवी च ॥ २७ ॥ सातिशयेनेच्छ भर्त्स लसते लालसा, छल इत्यावा वा । उप समीपे-
 आविरस्य, उपपन्न अधिर्वा- उपाधिः । आधीयते चिन्तानेलेलापि ॥ २८ ॥ (आध्यान) चिन्तना-
 याम् । चिन्ति (ति) श्च । छित्तेनापि श्लाघ्य (उत्कण्ठोत्कलिकयोः), आध्यात्मवेद सब्रजन्ति, यत्का-
 शिका- अध्यानमुत्कण्ठापूर्वक स्मरणम् । उद्यमोद्योगौ च (अद्यवसायार्थो) । उत्साहः सातिशयो
 वीर्यं, वीरस्य कर्म, वीरवीर्यं च (सू०) इति गण- (सूत्र-) पाठात्साधु ॥ २९ ॥ के मूर्ति पठ इवाच्छा-
 दक कपटः । उपाधीयते स्फुटिकस्यैव सिन्दूरमुपधिः । छाद्यतेनेन रूप छय, इत्यन्तर्प्रवृत्तिषुचेति (सू०)
 हृत् । कितवस्य कर्म केतवम् । कुत्सिता सुतेहिंसार्थं कुपृतिः, पूर्वतु वदना फलम् । निकृता
 कृतिर्निकृतिः । शटस्य कर्म शाठ्यम् । अनवहितत्वं कार्यवलेपः ॥ ३० ॥ कृत्स्नमित्युपतेनेन कृत्स्न

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ॥ ३१ ॥

स्त्रीणां विलासविश्वोक्तविभ्रमा ललितं तथा ।

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ॥ ३२ ॥

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा ली(खि)ला च नर्म च ।

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडाखेला च कुर्वनम् ॥ ३३ ॥

धर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ।

अवहित्याकारगुप्तिः समौ सवेगसंग्रमौ ॥ ३४ ॥

स्यादाच्छुरितकं हासः सोप्रासः स मनाक् स्मितम् ।

मध्यमः स्याद्विहसित रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ॥ ३५ ॥

तन्वते वा (कुतुक), प्रज्ञादिवात् (सू०) स्वार्थे वाण्, तुलौकिको वा ॥ ३१ ॥ शृङ्गारभावभ्यो रस्य दि-
भ्यो मनोविकारभ्यो जाता क्रियायेष्टा अलङ्काराख्या लीलाद्य (हावा), हयन्त्यनेनेति हाव, यदाह-
स्याद् भावसूचको हावो हेलास्येवानुभावनम् । हिल हावकरणे, हेल् अन दरे वा । इतिषद्भावनकारार्थो-
दिलकिञ्चितादयोपि । अत्र भरतः- अलङ्काराद्य नाप्यर्थज्ञेया भावरसाधया । यौवनेभ्यधि-
का स्त्रीणां विकारा वनप्रगात्रजा । देहात्मक भवेत्सर्व सखाद्राव ससुवित । भावात्ममुत्थितो हावो
हावाहेला समुत्थिता ॥ तथा- हाव शृङ्गारभावामो रम्योक्तिस्मितविक्षिप्तम् । शृङ्गारप्रौढिमा हेला
हेवाको यौवने हि य ॥ किं च- लीला विलासो विच्छित्तिर्ब्रम म्लिकितम् । मोक्षयित कुट्टिमैत
विश्वोक्तो ललित तथा । विहृत चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः ॥ प्रियम्यानुस्मृतिर्लीला शिष्टा
भावेयचेष्टितै, लीद् श्लेषणे । विलासो ह्येव विवेको य प्रियाप्रावासानादिषु, रस श्लेषणे । मण्डनानाद-
न्यासो विच्छित्ती रूपदर्पत, विशिष्टा छित्तिर्भाङ्गिरत्यर्थः । चित्तरस्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मत ।
हर्षाद्भित्तगीतादिभ्यामिभ्र किर्त्ति लि] किञ्चित्, अलोक किञ्चित्मित्यर्थः, विलीति कण्ठकूजिन वा,
यथा किलिकिताराव । मोक्षयित प्रिय स्मृत्वा साङ्गभङ्गविजृम्भणम्, गु प्रमर्दने । तु लोपचार
सौख्येपि हर्षात्कुट्टिमैत मतम्, पुद्गच्छेदनदी, तेन मित, इत्य लक्ष्यात् । विवेकोऽभिमतप्राप्तावपि
गर्वादानादर, विषु क्षेपे, विपूर्वस्य गुप्तेवोपप्रसो विश्वोक्त । अनाचायोपदिष्ट स्याल्ललित रसिचेष्टितम् ।
वक्ष्यमाणभाषण व्याजाद्विहृत दर्शितेद्विहृतम्, अवसराभ्य वचन व्याजादिना ह्य विहृतम् ॥ ३२ ॥
द्रवति हृदयमनेन द्रव । विलम्बनेन कलि, विल क्रीडाया, केरु चलने वा । नृणाति नर्म । यकरोपि ।
अजयत इति व्याजोऽनस्वमाच्छादन, यथा- ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयति काम् (नागा०) । अपदि-
श्यतेपदेश, अतद्रूपस्य तादृश्य क्रीडार्थं वचनेयम् । स इव लक्ष्यते लक्ष्यम् । निभच्छलच्छायादयो
प्युपचरात् । एते केलिपरिष्वङ्गिते रुढा, क्रीडया खेलन, लुक्का (वातुका) पणिकादीयेके ।
(कुर्वन) कुर्वनमित्येके, कुर्व क्रीडाया, उपधायाच (सू०) इति दीर्घाभावधिन्य ॥ ३३ ॥ जिघर्ष-
नेनाहर्गं पर्म । निदाघतेनेन निदाघ, न्यह्वादि (सू०) । प्रलीयते क्रियात् प्रलय सान्निवको भावः,
मूर्च्छेत्यर्थः, यदाहुः- स्तम्भे विचेतनत्व प्रलये गतचतनत्वमत एव । सहसैव निपतन भुवि भवति
गद्गद्भूतशैथिल्यात् ॥ (अवहित्या) अह्नैकृतस्य रोमाञ्चादच्छादनादबहि स्थितत्वम्, अवहितमित्येके ।
(सवेग) भयादिना कर्मस्वावेग ॥ ३४ ॥ उत्प्रास्यते सामर्थेन्यः क्रियतेनेन, सोपहास इत्यर्थः ।
आच्छुरण परच्छेदनम्, अवच्छुरितमिति कात्यः । स हास ईपरिमताह्य । रोम्पामयनं रोमायः ।
रोमाणि ह्यह्यन्यनेन रोमहर्षणम् । पुलको रोमविक्रियापि ॥ ३५ ॥ (कन्दित) भावे क (नपुसके
भावेक) । (जम्भ) मुखादिविकास, पणि पुणन्, अप्रत्यये (सू०) स्त्री, क्रीडत्व त्वञ्चिधौ भयादिभ्यः

क्रान्तितं रुदितं कुष्ठं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ।
 विप्रलम्भां विसंवाद्वा रिङ्क्षणं स्तलनं समं ॥ ३६ ॥
 स्यान्नित्वा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेदा इत्यपि ।
 तन्द्री प्रमीला भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः स्त्रियाम् ॥ ३७ ॥
 अट्टिः स्यादसौम्येक्षिण संक्षिप्तिप्रकृती त्विमे ।
 स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाय वेपथुः ॥ ३८ ॥
 कम्पोथ क्षण उद्धयो मह उद्धय उत्सवः ॥ ३९ ॥

इति नाट्यवर्गः । ६ ।

अधोभुवनपातालबलिसद्गरसातलम् ।
 नागलांकोय कुहरं सु(शु)पिरं विवरं विलम् ॥ १ ॥
 छिद्रं निर्व्ययनं रोकं रन्ध्रं श्वघ्नं यथा सु(शु)पिः ।
 गर्तावदौ भुवि श्वघ्ने सरन्ध्रं सु(शु)पिरं त्रिषु ॥ २ ॥
 अन्धकारोस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।
 ध्वान्ते गाढेन्धतमसं क्षीणेयतमसं तमः ॥ ३ ॥

दर्शनामेष्टम् । अर्थाङ्कतासगहन (विसंवाद्) । स्वपमोदेः स्वरूपन (रिङ्क्षणं), सिञ्जितोक्तिः, रिङ्क्षणमित्येके ॥ ३६ ॥ निवर्तं प्रायेतस्या निद्रा । सविशन्तीन्द्रियग्नयः सवेद्यः । स्वपनं स्वप्नः, स्वपोनम् (सू०) । इन्द्रियाणां तननं श्मयस्या तन्द्री, निद्रा तन्त्रेयत्वन्तेऽपि । प्रमीलन्तीन्द्रियाण्यस्यां प्रमीला । भ्रुकुटिन्ये भ्रुकुसवन्नैस्त्वम् । अन्ये स्वरुदिरिलेनेन सवधन्नि, यद्दुः— भ्रुकुटिर्दृगसोम्या स्यात् ॥ ३७ ॥ सोमदेवताकत्वेन लक्षणयाधिकृत सोम्य, सोमलक्ष्यम् (सू०), शाखादिनाम् (सू०) सोम्य इत्याहुः । अष्टौम्ये विरुद्धे दर्शन इत्यर्थः । इमे द्वे त्रिषु स्वरूपादेः पञ्चमो ॥ ३८ ॥ (वेपथुः) द्विगोष्ठ्यु (सू०) । क्षणने दुःखं क्षणः । महः—अकारान्तः, शान्तस्तु तेनोपै. प्रीतिः । उद्धुनाति दुःखमुद्धवः । उत्सूने मुनमुद्धवः । उद्धर्पणमुद्धवः नैविन्द्य निर्धुनिः । प्रयोगार्थं सगीनकं गुणनिष्ठा । प्राङ् नाट्याप्युद्धवः स्यात् । नाट्यार्थोपक्षेपः पूर्वं प्रस्तावना मुखं च स्यात् ॥ ३९ ॥ इति नाट्यवर्गः । ६ ।

पतन्त्यस्मिन् पातालम् । रसमास्तकमयः, रस्य भूतलं पृष्ठं वाक्च । कुञ्चित कृत्वा हरति विस्मा-
 पकं वा इदम् । सुविषयमत्रापि मधुवनं, कथयुरीतिः (सू०) । श्वाश्वतस्तु निरस्तावयनीं सुपिर-
 क्षी मन्वते, यदाहुः— गतं गर्तान्तिने वाधाविशेषे सुपिर त्रिषु । विविक्ते विवरम् । मिलति विल, विठ
 केदने ॥ १ ॥ छिद्रं (श्र) ते छिद्रम् । निर्व्ययतेनेन निर्व्ययनम् । रोचते प्रकाशतेनेन रौति वा रोक्म् ।
 रगति रन्ध्रम् । भ भेर्मानि [प्रन्त] श्वघ्नम् । उष्यतेस्या वया, मिश्रस्तिवादः (सू०) । युषु स्थिति
 सुपिः । गिरति गर्तः, गर्तापि । अन्त्यस्मादन्तः । सिद्धशानुवादाच्छुभ्र भूतान्तेन, यत्कात्यः— श्व-
 गन्वादिवाधा भुक्ते विवरवाक्काः ॥ २ ॥ अन्व करोत्यन्वकारः । ध्वन्स्वान्तेति (सू०) ध्वान्त
 साधुः । तमोस्य स्तिप्ति तमिस्रं, ज्योत्स्नातामिस्रेति (सू०) साधुः, क्षीतमतनम् । तिम्यतीव तिमि-
 रम् । ताम्यन्त्यनेन तमः, अयुम् । भूमिच्छायां च । अन्वयस्तन्त्रं च ततमयन्धतमसम्, अवगमनये-
 भ्यस्तमसः (सू०) इत्यन् । क्षीणि ध्वान्तेवदीनं च ततमयन्धतमसम् ॥ ३ ॥ (यन्त्रसम्) समन्तातमः ।
 न—अग नागाः, नत्राडिति (सू०) नत्र प्रकृष्टा । वट्टा आल्लानि कादयेषां, मुद्रादितान् (सू०)
 दक्ष, न तु— क्षीम्योदक् (सू०) वट्टकमण्डलोभ्यन्त्यसूत्रविदेः (सू०), सर्वेभ्योन्वे देवयोनयोनी ।

त्रिष्वक्संतमस नागा काद्रवंयास्तदीश्वर ।
 शेषानन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनसे ॥ ४ ॥
 तिलित्स स्यादजगरे शयुर्चाहस इत्युभौ ।
 अलमर्दो जलव्याल समी राजिलङ्घुमुभौ ॥ ५ ॥
 मालुधानो मातुलाहिर्निमुक्ता मुक्तकञ्चुक्रः ।
 सर्पं वृदाकुर्मुजगो भुजगोहिर्मुजगम ॥ ६ ॥
 आशीचिपो विषधरश्चक्री व्याल सरीसृपः ।
 कुण्डली गृधपाञ्चभुभ्रवा काकोदर फणी ॥ ७ ॥
 दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलशय ।
 उरग पन्नगो भोगी जिह्मग पयनाशन ॥ ८ ॥
 निष्वाहेय विपास्थ्यादि स्फटाया तु फणा द्वयोः ।
 समौ कञ्चुकनिर्मोकी क्ष्येदस्तु गरल विषम् ॥ ९ ॥

(वाय) घोटे हरिरस्मिन् शिष्यते वा । वसुक्स्यापत्य वासुकि । गोरिख नासिकास्य, अन्नासिकायाः सङ्गान्नसच स्थूलत् (सू०), मोनासाय नियन्त्रितागदरजा (विद्वद्वा०) इति मोनातोऽपि ॥ ४ ॥
 (तिलित्स) तिल गतो । वरीन्द्रोपि । अजा शिरस्यजगर अजो नित्यो गरोस्य वा । शतेत्यर्थं शयु ।
 बाह गते स्थिति बाह्वन् - अवल । चक्रमण्डली च । न लग्नवर्धयति निर्विपन्वात्, अलीय गर्दलसिगर्द इत्यक । राजि देहे लाति राजिल । कुण्डति कुण्डम, दुर्दि दुर्दि निम्जजन, कुण्ड[ड] भापते कुण्ड[ड] भ इत्येके, निर्बिषो द्विमुखोहि, स्वय च- किं महोरगविषोपि किमो राजिलेपु गरुड प्रवर्तते (रघु०) ॥ ५ ॥ मालुर्मातुलाह्नौपधिस्तत्र भानमस्य मालुधान । सर्पभदा एते । (मुक्त-कमर) सर्प इति शेष । सर्पति सर्प । विषते व्यायच्छति वृदाङ् । भुजेन कौटिल्येन गच्छति, गमे मुने (पा०), खबाङ्गि (वा०), गमध (सू०) इति ड खब एव त्रैलोक्यम् । अहस्माहि ॥ ६ ॥
 आश्या विषमस्य, आशीस्तालुगता दद्या तया विद्धो न जीवति, प्रबोदतादित्वात् (सू०) रेफलोपे आर्धशब्देयमिति सम्प्रदायः । चक्र मण्डलाकारतास्यास्ति चक्री । शठन हन्तुमुद्यमेत्यास्ति व्याल, अइ उपमे । कुटिल सर्पति सरीसृप, नित्यकोटित्येगती (सू०) इति बन्, (यन्त्रविचेति) लुक्, पचायद् (नदिमहिपवादीति), रीदृकृत (सू०) । गूढा वादा अस्य गूढपात् । चक्षुरी भवसो अस्य चक्षुभ्रवा, अत एव गोकर्ण । काकस्यैषोदरमस्य काकादर काकोल विषमुदरेस्य वा ॥ ७ ॥
 दर्वीकर फण एव करोस्य प्रहारादौ दर्वीकर । गर्हित दक्षति दन्दशूक, लग्नसद्वरति (सू०) यद्, यजजपदशायड (सू०) इत्यूक, जपजभद्वहति (सू०) अनुस्वार । विले शेते विलशय, शयवास वासिष्वाकालात् (सू०) इति सम्प्रदायः अङ्गु । उरसा गच्छयुरग, उरसोलोपश्च (वा०) इति ड । पन्था न गच्छति (पन्नग), नभान्नपद- (सू०) इत्यस्यापलक्षणत्वाम् प्रकृत्या । भोग सर्पदेह-कुटिला गतिर्वास्यास्ति भोगी । जिह्म बर्क गच्छति जिह्मग । कुम्भीनस कञ्चुको लेलिहानश्च । राज-सपा भुजगभुक् ॥ ८ ॥ आहो भवमाहेय दनिकुक्षीति (सू०) उन् । स्फटन्ति विरोर्यन्तेनया स्फटा, द्वये वर्तमानाया स्फटामा फणावि द्वयो, फेत्येके । फण गतो (फणा) । दर्वि कपेलुश्च । कञ्चुकमिव कमपते बध्यतनेन (कञ्चुक) । निर्मुच्यते निर्मोकोहित्वक । निर्मोयनी च । दर्वित मोहयति दर्वड । गिरिति जीव गर, गर लाति गरल श्यामश्यामलवत् ॥ ९ ॥ नवामी विषप्रकारा । काकमेवक काकोल, ईपत्कोलति सस्यायति वा । कालस्य वर्षस्य कूत्रेण कालकूट, गृयुसबन्धा व्याभो वा । हलति विलि-सति जग्न न विलिङ्गति च इलाहल, हलैव हलतीति लङ्गे हालाहलौ हलहलश्च, यथा- श्लिग्ध भव-

पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः शौक्लिकयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥

वारवो वत्सनामश्च विपमेदा अमी नव ।

विपवेद्यो जाड्युलिको व्यालमाह्वहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

इति पातालमोगिवर्गः । ७ ।

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

तद्देवास्तपनाधीचिमहारीरवररीरवाः ॥ १ ॥

संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्त्यास्तु नारकाः ।

प्रेता घेतरणो सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्कृतिः ॥ २ ॥

घिट्टिराजः कारणा तु यातना तीव्रवदना ।

पीडा याधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥

स्यात्कष्टं कुच्छ्रमाभीलं जिघ्र्सेषां भेद्यगामि यत् ॥ ४ ॥

इति नरकवर्गः । ८ ।

स्मृततुल्यमहो कलत्रं हलाहलं विपमिवाप्रगुणं तदेव, यथा— काममपायि मयैन्द्रियदुर्गैर्यद्यपि दुष्कृत-
हालहलं च, यथा वा— मयु तिष्ठति यानि बोधितां हृदये हालहलं महाविषम् (भट्ट-गृह्यम्) । सुरा-
शुक्लिकदरास्तु देशेषु भवाः सौराष्ट्रिकादयः । ब्रह्मणः पुत्रः [यद् याज्ञवल्क्यः— त्वं विप ब्रह्मणः पुत्रः
धृत्य धर्मे व्यवस्थितः] ॥ १० ॥ वन्त्येव नाभिरस्य वत्सनामः । (जाड्युलिकः) वसन्ता-
दित्वात् (सू०) ठक्, जाड्युलिको विपमिपगिति मागुरिः । अहितुण्डेन दंष्ट्रयति (आहितुण्डिकः)
॥ ११ ॥ इति पातालमोगिवर्गः । ७ ।

नटाः कायन्त्यास्मिन् नरकः १ (नारकः) अन्येनामपि (अन्येभ्योपिदृश्यते) इति बाहुलकाद्वा
दीर्घः । निष्कान्तः— अयाभिरयः, अयोतुक्लं देवम् । तपति सनापयानि नरनः, तारन्त्येन वा । अयन्त्य-
स्मादधीचिः, विरुद्धा धीचयोत्र वा, जिघ्र्सेषः । रुहर्हसः क्रन्दश्च तत्र भवो रौरवः ॥ १ ॥
संहियन्तेषु संहारः, संघात इत्येकं । कालान्वयोमयानि सूत्राण्यत्र कालसूत्रम् । आदराब्दसा-
मिध्यान्वतामिध्यादयः । सरवाः प्राणिनः, सीदन्तीति । प्ररुपेणैताः प्रेताः । परेता अतिवाहिका (ता)-
॥ । नारकी नदी, विगततरणो व्यर्के पातलि यथा वेतरणी, विगततरणिवर्नाका वा । निष्कान्तः शून्यः स-
न्मार्गाभिरुक्तिः ॥ २ ॥ विराति केशं विस्त्रिरेके हृत्क्षेपः । आजयते—आजः, किञ्चिद्विप्रच्यति (वा०) कि-
ब्दीर्घां, आ— अजयते वा, आजूवेतनयोर्विधिः कर्मकृत्कर्मणोरपीति शाश्वतः । (कारणा) कृत् हितायां,
णिच् । यत् निकारादौ, णिच्, यातयानि यातना नारकदुः १ दुष्टानि खान्यस्मिन् दुःखम् । प्रसूतेर्जात
दुःखः, (आमनस्यं) अमनसा मावः, वैमनस्यमित्यर्थः । पश्य मनःपीडयो इति सभ्याः, यन्माला-
दुःखं प्रसूतिजे इत्येव पीडा याधा च वेदना, दुःखमाविः प्रसूतिजमिति कात्यः ॥ ३ ॥ कविश्रुति पटं।
कष्टभाविष्यतीत्याहुः (का०), कुच्छ्रमहनयोःकपः (सू०) इति नेट् । कर्पति कृतति वा कृच्छ्रम्,
आसमन्ताद्रिषं लातीति—आभीलम् । एतानि शरीरपीडयानि, लक्ष्ये तु नवाप्येकर्षाः । एषां दुःखादीनां
मध्यादिशोष्यानेश दुःसकटकृच्छ्राभिलिङ्गानि, यथा—सेय दुःखा च दुःखपादा च, दुःखः सुतो निर्गुणः,
सर्वं दुःखं विवेकिनः ॥ ४ ॥ इति नरकवर्गः । ८ ।

समुद्रोद्विखरूपारः पारावारः सरित्पतिः ।
 उदन्वानुदधि सिन्धु सरस्वान्सागरोर्णव ॥ १ ॥
 रत्नाकरो जलनिधिर्याद पतिरपांपति ।
 तस्य प्रभेदा क्षीरोदो लवणोदस्तथापरं ॥ २ ॥
 आपः स्त्री भृष्टि वार्वारि सलिल कमल जलम् ।
 पय कीलालममृत जीवन भुवन वनम् ॥ ३ ॥
 कवन्धमुदक पाथ पुष्कर सर्वतोमुखम् ।
 अम्भोणस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशः (स) वरम् ॥ ४ ॥
 मेघपुष्पं धनरसस्त्रिपु द्वे आप्यमम्मयम् ।
 भद्रगस्तरङ्गम ऊर्मिर्वा स्त्रिया धीचिरथोर्मिषु ॥ ५ ॥
 महःसृष्टालकलाली स्यादावर्तोम्मसां भ्रमः ।
 पृपन्ति बिन्दुपृपताः पुमांसां विप्रुष स्त्रियाम् ॥ ६ ॥
 चक्राणि पुटभेदाश्च भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।
 कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

समुनति समुद्र । अप- उदक धीर्गते स्मश्रुद्विखरूपारः, कमण्यधिरर्णव (सू०) इति किं,
 पेयमासवाहनभिषुच (सू०) इत्युदकस्येद । न कुं पृणाति मर्यादापालनादकूपारः । पारमावृणोति
 पारावारः, पारमिवावरमस्य वा दुःख रत्नत् । उदकमस्त्यस्योदन्वान्, उदन्वानुदधौच (सू०) इति
 साधु । स्पन्दते सिन्धु । सरासि क-त्यस्य सरस्वान् । सगरैः खात सागर । अर्णोत्याश्चर्णवः, अर्ण-
 सोलोपथ (वा०) इति च सलोपथ ॥ १ ॥ यादासि पाति यादपति, पाथ पतिरित्येके । सुगममेव
 हि मध्यमपाते — इति दर्शनरसमासे पृष्ठया अलुह । धीचिमाली सर[शर]ध्वजोच्चारपारथ ।
 (क्षारोद) उदकस्योद सन्नायाम् (स०) । अपरे दधुदपृतोदसुरोदेक्षुदस्वादूदा ॥ २ ॥ आनुवन्यापः
 स्त्रिया बहुव्ये । वृणोति वार्वारि च । सरति सलिल, रत्नोदेव्यम् । काम्यते, कमलम् । जलति जलम् ।
 पयते पीयते वा पय, पय गतौ, पीड् पाने । कीला ज्वाला अलति वारवति कीलालम् । भवत्यस्मात्सर्वं
 भुवनम् ॥ ३ ॥ क कथ्नाति कवन्ध, कवन्धश्चत — कवन्ध सलिले दण्डे । कमन्धमिति द्वे माश्री
 इत्येके । उनर्युदकम् । पीयते पाति वा पाथ । पुष्पाति पुष्करम् । सर्वतोमुख सर्वदिग्गते । अमत्यम्भ ।
 कणोल्लर्ण । तुदति तौति वा तोय, तु. सैन आवरणयोः ॥ । नयति नीरम् । [पस्यते स्त्रियति वा
 क्षीरम्] । अम्बनि(ते) अम्बु । धीं वृणोति शोवरम् ॥ ४ ॥ मेघानां पुष्प प्रसव । दक जीवनोय च,
 यथा दकलाकणिका । (अथा विचारोम्मयम्) एराचोनित्य (वा०) इति मयद् । आप्य तु लक्ष्यान्,
 भत एव आप्यवेति चान्द्र सूत्रम् । (भद्रग ३०) भद्रगते तरङ्गैरेति केति काश्चानि, ऊर्मिर्वा
 स्त्रियामिति वाचाशिवन् । धीची तु नित्य स्त्री ॥ ५ ॥ ऊर्म्यं लोल [लोलयति] उल्लोल । कल्पतेनेन
 नय इति कलोल, वृत्तितो लोल इत्येके । लट्ही- ओपथ । आवर्तते मण्डलेन भ्रमत्वावर्तः । पपति
 गिगति पृपन्, रूपभेदा ऋवे । बिन्दति बिन्दु, विदि अवयवे । विगत प्रोपो दादोस्या विपु ॥ ६ ॥
 चक्राकारेण यान्त्यध (चक्राणि) । पुट भिन्ना निर्यान्तीत्युपपत्त्याद्योऽल्लेख । चक्राणीति माला । नदी-
 चट्टारका इति च गौडो आ-तः । तेनानो-ये भ्रमा प्रगत्याया जल्पया । कूलति कूल, कूल आवरणे ।
 रणपथम्भो रोध । तरन्त्यस्मात्तीरम् । तीरप्रनारे दीपप्रदीपवत् । तस्यत आदन्त्यतेग्मगा तटम् ॥ ७ ॥
 (नद्या) परे पार्श्वे कूल पार, पार्श्वत समान्यतोऽस्मिन्नि वा । शर्वाक् पार्श्वे कूलमवाप्नु, यदाह — अर्वाक

पारावारे परावाचीं तरि पात्रं तद्वन्तरम् ।
 द्वीपांस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥
 सोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ।
 निपट्वरस्तु जम्वालः पङ्कोष्ठी आवकदंभी ॥ ९ ॥
 जलोच्छ्रुताः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ।
 नाथं प्रिलिङ्गं नौतार्यं द्विषां नौस्तरणिस्तरीः-रिः ॥ १० ॥
 उडुपस्तु (पं तु) ध्रुवः कोलः स्रोतोन्मुत्तरणं स्वतः ।
 आतरस्तरपण्यं स्याद् द्वोणी काग्राम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥
 सांयात्रिकः पोतयणिक्कर्मधारस्तु नाविकः ।
 निरामकाः पोतयाहाः कूपको गुणवृक्षकाः ॥ १२ ॥
 नौकादण्डः क्षे(क्षि)पणी स्यादरिजं केनिपातकः ।
 अग्निः स्त्री काग्रकुडालः सेकपात्रं तु सेवनम् ॥ १३ ॥

कुलमवारं स्यात् । परावाची इत्येके, अर्वाश्चन्दस्यान्यनक्षत्रान् । न वार्वियतेहरार न जियते वा । तयोः
 कुलमोर्म्यं, पोयते पातं प्रवाहः । द्विषा गता आपोष द्वीपम् । अन्तरपामन्तरीपं, द्वयन्तर्दरसर्गोन्वोपईत्
 (मू०), ऋक्षरूपूरिति (मू०) अः समानान्तः ॥ ८ ॥ तच्छट तोयान्केनोत्थित पुलिनं, पुलौ महत्त्वमस्या-
 स्ताति, तद् द्वीपमिति भाला- वा ना द्वीप च पुलिनम् । तदेव प्रकृत पुलिनं, सिकताम्यास्ति सैकतं, देशमुवि-
 लम्बौ च (मू०) इत्यत्र । [निषीदन्त्यस्मिन् निषीदन्ते वृणोति वा निषट् । जनति प्रपते जम्वालः ।
 पञ्चमे पङ्कः । पोयन्तेस्मिन्वाहः । इणोति कर्म०] । विखलष ॥ ९ ॥ जन प्रवृद्धमुच्छ्रुतेति
 परिषदति यैर्निर्गममार्गैर्ले परीवाहाः, यद्व्य-उपाजिताननमार्गानां त्याग एव हि रक्षणम् । तदाक्षौ (तदागौ)
 द(मंस्वाना परीवाह इवाम्बुजम् (पवनम्) (चलन्त्यम्०) ॥ परीवाहो वि । कूपप्रतिकृतिः कूपकाः,
 शुष्कनद्यादौ अकार्यं गताः क्रियन्ते, यत्काल्यः- विवरान् कूपासनदुः । विदारयति इना विदारकः,
 मालान- सुधी (ग्ना) विक्रोसाय कूपकाः । (नाय) नौवयोपैवेति (मू०) यत् । सुयते नौः,
 ग्लानुदिम्याङीः (उ०) । तरन्त्यनया तर्गिस्तराद्य ॥ १० ॥ उडुप्यते- उडुप्युगन्तः । कन्नमेतेन
 कोलः, कोलति तंस्यायति वा कोलः, यच्छ्रुत्वा- पेन्प्रवत्योः कोल कोल तु वदरीकृतम् ।
 स्वतोत्कृतिमम् । आतरन्त्येनानरु, आवाप इत्येके । पणनेनेन पणः, पो सप्त पणं मूय, सापी
 (तद्रथापु) यत् । कष्टमुल्लक्षणं, काष्ठास्त्रिभिर्नौ जलवारिषो द्वेनी, इवन्त्यमोस्याम्, होणिका ल-
 म्बुवदिनीयेके पेटुः ॥ ११ ॥ सुनिदिनाया याव सदाया, सा प्रयोजननन्य (प्रयोजनम्) सायात्रिकः ।
 पवते वातेन पोतो वदन्म् । कर्णेरिति, कर्णः धोत्रमर्पित चेति दुर्गः । नावा तरति नाविकः, नौद्व-
 कष्टम् (मू०) । निदन्तु सत्ता निवानघ- निना(यौ) नाय । गुनश्चो वन नौरज्जा वध्यते, पोते
 पञ्जपयाथाधार इत्येके । कूपे- आकारयते काग्रति कूपकः, गौडस्तु जलान्तस्तस्मिन्कूपकालाह ॥ १२ ॥
 येन नौवापतेनौ नौकादण्डः । तिष्येनेन द्वेनी, धोत्रमप्रस, जिपेत्युपाध्यायः । के जले नावो
 येन निपातयन्ति ॥ केनिपातः, इल्लन्तादेति (मू०) अलुङ् । इत्यनेनारिजम्, हस्यादि कोटिपात्र
 वा । न विमर्शयिः । काष्ठे कुडालः काष्ठमयो वा, येन निखन्यते अत्र पोतादिक कुपेन पूर्यते । (सेवन)
 येन नावो जलमुदिश्यते ॥ १३ ॥ अचित्- सानपात्र तु पेतोत्थिवथे त्रिषु समुद्रिन्म् । समुद्रिको मनु-
 ष्योत्थिवप्रादादौ नः समुद्रिका [जना समुद्रिका न नौ-] ॥ अर्षे नचोर्धनव, नचोद्विगोः (मू०),
 अर्षाच (मू०) इति टच् । नागवतिक्लान्तवितुं जलम्, अतिर्नाः पुमान् स्त्री वा । तिष्यागाथा-

क्लीबेर्धनाव नायोर्धेतीतनोकेतिनु त्रिषु ।
 त्रिष्वामाघात्प्रसञ्जाच्छ कलुषोनच्छ आविल ॥ १४ ॥
 निम्न गभीर गम्भीरमुत्तान तद्विपर्यय ।
 अगाधमतलस्पर्श केवर्ते दाशधीवरौ ॥ १५ ॥
 आनाय पुंसि जाल स्याच्छृणसूत्र पवित्रकम् ।
 मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्वडिश मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥
 वृधुरोमा झपो मत्स्यो मीना विसारिणोण्डज ।
 विसारः शकली चाथ गढक शकुलार्थक ॥ १७ ॥
 सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उल्पी शिशुक समी ।
 नलमीनश्चिलिचिम प्रोष्ठी तु शफरी द्वयो ॥ १८ ॥
 क्षुद्राण्डमत्स्यसघात पोताधानमथा झपा ।
 रोहितो मद्गुरः शाला राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥
 तिमिगिलादयश्चाथ यादांसि अलजन्तव ।
 तज्जदा शिशुमारोप्रशङ्कवो मकरादयः ॥ २० ॥

अधिकारोयम्, अभिविधावाह । अच्छद्यते न च्छद्यते वाच्छ । क लुपति हिनास्ति कलुष । आ-
 ख- एलयत्नाविल, आविल्यत- आभिषेते वा, विल मेदन ॥ १४ ॥ नमति निमनति वा निम्न,
 म्ना अभ्यासे । गमे भिय राति गमीर गमार वा । ऊर्ध्व तन्यते- उत्तान गमीरादन्यत् । नास्ति गाध-
 प्रतिष्ठास्यागाधम् । नास्त तलेष्वस्पर्शस्यातलस्पर्शम् । के(जले) वर्तते केवर्तो मत्स्यादिस्तस्य य
 (पातक) । यति दक्षति दाप्नोति वा मत्स्यान्दाश । धीवत- आगियते धीवर ॥ १५ ॥ वृत्तित वेण्वे-
 स्यां मत्स्या कुवेणी, वेणु गतो, मत्स्यबन्धनीत्यर्थ । मत्स्यकरण्डिका च । वलिन् (मास्यान्) इयति
 बलिशम् । विष्यतेनेन वेधन, विध विधान इत्यस्मात्, व्यधर्म्यधनमिति स्यात् ॥ १६ ॥ रोम पक्षान् ।
 क्षपति क्षपः । मायति मत्स्य, मच्छेपि । मानाति मीन । मद्गुरो (मन्दिमद्गुरो) विचारी,
 सतो विसारिण, विसारिणोमत्स्ये (सू०) इति स्मार्थेऽण् । सुस्थिरे (सू०), व्याधिमत्स्य-
 बलेषु (वा०) इति कर्तरे विसार । शकलानि वृष्टे सन्त्यस्य शकली, सशक इत्यर्थ ।
 शक्ली च । गडति पुच्छच्छेदनासिद्यति गढक । शकुलोत्र मत्स्यमात्रे ॥ १७ ॥ विसोपा
 नाह । राहस्यदंष्ट्रे यादालो नाम मत्स्यः । पाठीनश्चिन्तवि, बहुदम्पत्वात्प्राप्त्यतीति, मत्स्यत्वेन पटयते
 वा । एतो दाशपात्सर्पोयौ । शिशुमारप्रतिकृति (शिशुक) । उल्पीरान्त, उल्मप्यतीति । सुपिर-
 तृणान्तपारी नलमीन नक्षत्रो वा । चीयते मीयते च चिलिचिम, चिलिचिमस्त्रिदोषदृष्टिदिति वैद्या ।
 प्रोपति पित्तकारित्वात्प्रोष्ठी । घषान् राति क्षोभ्रगत्ताच्छफरी ॥ १८ ॥ सूस्माधाण्डानि मृताश्च मत्स्या
 क्षुद्राण्डमत्स्या । पोता आधीयतेत्र पोताधानम् । झपा मत्स्यविशेषा अमी । रोहितो रण्यवात् । मयति
 मद्गुर । दाडति दाळते वा शाल । राज्य सन्त्यस्य राजीवो वज्राभ । कम्पेति गन्तु शकुल ।
 तिम्यति तिमि ॥ १९ ॥ तिमि गिलति तिभिगिल, गिलऽगिलस्य (वा०) इति मुम् । आदिशब्दातिमिगि-
 गिज्जन्यान्दी जेतादय । याति याद । अलजन्तुर्जलचरः । उनत्युद । शङ्कतेस्माच्छङ्क । मा कुयो-
 किंचिदिति प्रत्ययन्त्यमान्यकर । आदिशब्दाज्जलस्तिम्राहावा ॥ २० ॥ की क्षीयते कुलीर, कुलिन-
 मीरयति वा, जनकमक्षयवात्, यत्कौटिल्य- कर्तृत्वधर्मावा हि राजपुत्रा जनकभक्ष । कृणोति
 कर्कटक । कुपति कुम्पति वा कुर्म । काम्यते नश्वर्य के मडति वा कमठ । कष्टेन पिबति कच्छप ।

स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ।
 ग्राहोवहारो नरस्तु कुम्भीराय महीलता ॥ २१ ॥
 गण्डपदः किंचुलुको निहाका गोधिका समे ।
 रक्तपा तु जल्लोकायां खियां भूक्षि जलौकसः ॥ २२ ॥
 मुक्तास्फोटः खियां शुक्तिः शंखः स्यात्कम्बुराखियाम् ।
 शुद्रशंखाः शंखनखाः(काः) शम्बूका जलशुक्यः ॥ २३ ॥
 भेके मण्डरुधपांमूशातुरष्टवर्गैराः ।
 शिली गण्डुपद्मी मेकी वर्षाभ्वी कमठी इलिः ॥ २४ ॥
 महुरस्य भिया गृङ्गी दुर्भामा दीर्घकोशिका ।
 जलाशया जलाधारास्तत्रागाधजलो ह्वः ॥ २५ ॥
 आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।
 पुंस्तेवान्धु ग्रहिः कूप उपपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥
 नैमिस्त्रिकास्य धीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ।
 पुष्करिण्यां तु स्वातं स्यादत्रातं देवत्रातकम् ॥ २७ ॥

पृच्छति ग्राहस्तन्नुनागाख्यं, विभाषामहः (सू०) इति च. । अवह्रियतेनेति, गोचरादिसूत्रेऽवहारोपी-
 त्युपसह्यानात् (वा०) यम्, पुंसिसंज्ञायां प्रत्यये (सू०), अवह्रति वा, द्वाद्व्यधेति (सू०)
 याः । न कामति नमः । कुम्भिनमस्त्रियति कुम्भीरः । (महीलता) भूमिसूतानं कुम्भे. ॥ २१ ॥
 गण्डवो ग्रन्थयः पदान्पस्य यण्डपदः । किंचिल्लभ्यति किंचुलुः, लकान्तो वा । निजहाति गुण्यति च
 (निहाका, इ०), शिखेय्यादयोऽयं जलधरः प्राणी । टकः (गणोष्ट्रः) विबने-मुदाशीचोरिति (वा०)
 नियमप्रक्षया, टक्, क इत्येके । आ- उच्यते, ओकउच के (सू०), उणादौ सान्तोऽन्यः । स लुकादि-
 वज्रलुकेति श्रीमौजः ॥ २२ ॥ मुक्ता स्फुटन्त्यस्यामुक्तास्फोटः । शोक्त्यि शुक्तिः, शुक्र गतौ, किच् ।
 क् खगति शाम्यति वा शङ्खः । काम्यते कम्बुः । सूत्रमनवदिजा, कुम्भयः, शकनका इत्यसत् । धुङ्काश्च ।
 या वान्ति शम्बूका जलमाश्रयाः ॥ २३ ॥ शिमेति भेकः । मण्डरुधपां मण्डरुधे वा सरो मण्डकाः । वर्षाभु
 भवति वर्षाभूः । घसति घासते वा घाहः, साह्य इत्येके । ह्वते ह्वः । ह्णाति ह्यधेः कर्णौ वर्धुः ।
 शिनोति शिलति वा शिली । गण्डपदाज्जातिः पुण्यो वा दम् । (वर्षाभ्वी) भुवधेति (उ०) छान्दसो
 र्धात् । दौलपति दुर्ले. । कूर्मी च ॥ २४ ॥ मण्डरादयो मत्स्यः । गृङ्गाति गृङ्गी, साह्ययायोग्यतया भिया ।
 गण्डकाकारं दीर्घकोशात्, दुष्टो नामो नमनमस्या दुर्भामा, दुःसन्त्येके । जलमाशयो हृदयमस्य जल-
 शयः, जलमाशेत्य वा । साम न्येनोपक्रमेयम् तत्र जलाशयेष्वपी निशेषाः संग्रहान्ताः । (ह्रः) ह्रादौ
 इत्यः ॥ २५ ॥ नियतं विन्ययत्र निशानम् । आह्वयन्तेस्मिन्नात्र आह्वयः, निपनवाहाश्च. (सू०) इति
 साधु, कूपसमीपे शिलादिनिबद्धं पशुशानाथं दूषोद्धृताभ्युत्थानम् । अनन्त्यमेनान्वयति बान्धुः । प्रज-
 हात्यम्बु प्रदि. । कुसिताः कोर्वा-आपोर नृपः । उदक पीयतेस्मिन्मृदानम् ॥ २६ ॥ अस्य कूपस्यान्ते
 रज्ज्यादिधारणाय दाहयन्तं व्यसं त्रिका । कूपस्रोतः- इष्टेकाभिर्विनष्टाते कीनाहो नान्दीपहादयः । पुष्क-
 रादिभ्योदेशे (सू०) इतीति. । नाग्यदिकुण्डमकृत्रिममाखातमित्येके ॥ २७ ॥ (तट गः) तत्र आपाते,
 तटाक इत्येके, तटा-यकति तटाभिमचन्ये । पद्माकरो योग्यत्वात् । कमातरत्यल कसारः, कातपृच्छति
 या न्द्वयशम्भुत्वात् । महसरः सरसी, गौरीदत्ताद्रीप् (पित्रेऽदिभ्यश्च) । शिशनि मयन्त्यस्मिन्ने-
 शन्तः, शब् । परते गत्वल्, पल गबौ । उप्यतेस्या वर्षा । दीर्घेव दीर्घिका, सहापाकन् (सू०)

पद्माकरस्तढागोस्त्री कासार सरसी सर ।
 वेदान्त पल्लव चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥
 खेय तु परिस्ताधारस्त्वम्भसा यत्र प्रारणम् ।
 स्यादालवालमावालमावापोय नदी सरित् ॥ २९ ॥
 तरङ्गिणी शैवलिनी ताटिनी द्वादिनी धुनी ।
 स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥ ३० ॥
 भङ्गा विष्णुपदी जङ्घतनया सुरनिम्नगा ।
 भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥
 कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।
 रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥
 करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ।
 छुत्तत्रिस्तु शतद्रु स्याद्विपादा तु विपाद खियाम् ॥ ३३ ॥
 शाणो हिरण्यवाह स्यात्कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ।
 शरायती चेन्नयती चन्द्रभागा (गी) सरस्वती ॥ ३४ ॥
 कावेरी सरितोन्याय सभेद सिन्धुसगमा ।
 द्वयो प्रणाली पयस पवत्या त्रिषु तूत्तरी ॥ ३५ ॥

॥ २८ ॥ (खेय) ईषलन (सू०) इति यत्, दुर्गवर्जनसातिका । परिचन्यते परिस्ता, ङ । (आ-
 धार) क्षेत्रादिसेकार्थं यत् संवीयतेऽम्भ । पृथक्सेकार्थं तले इवतोऽम्भस्य स्थान, यदाहु - आलवाल विदु-
 र्धरा धारण इवतोऽम्भस्य, मुनिव - अपा धारणमाधारस्तदस्य बालसारम्, आद्ययते सन्यते - आल-
 वालम् । आवलते वहिर्निर्गमादम्भोत्रावालम् । आ - उष्यतेऽम्भोत्रावाप ॥ २९ ॥ नदद् पच्छादि, धीप् ।
 शरीर सरित् । हृदोऽल्लस्या, हृदिनीत्येके । धुनोति धुनी । आ - अपगच्छति, अपवन्तिना वेदो (मे)-
 मायेन च गच्छति वापगा । बृल्लका निर्धरिणी नोषोवका सरस्वती च ॥ ३० ॥ गी गाते गच्छति
 गङ्गा, अग गच्छति वा । विष्णुपदौषा विष्णुपदी, कुम्भपदीपुष (सू०) इति साधु । जङ्घना पता
 धं प्रथ त्वक्तेति काट्वी । भर्गवायतारिता भागीरथी ॥ ३१ ॥ (कालिन्दी) कलिन्दैराजा । यमेन
 यमना यमुना, यमी च । (रेवा) रेव इव गती । नर्मधे सोमवर्धनेन पुरवरावतारिता (नर्मदा) ।
 मेकलोद्रे सभवेत्या ॥ ३२ ॥ गौरीविवाहे हस्ताप्रदानतावाग्नाता (करतोया) । सितेव सैती (वा-
 हिनी), यन्मास्ता - सन्तम्या बाहुदाधुनी । बाहु भेदायते रीर्यते बाहुदा, बहुदेन कार्तवीर्यार्जुनेन व
 तारितेत्यागम । छुत्तत्रिमातु वा तुदति त्रुद्रि, एतद्वपुष्यमाना स्तित्त्र सितदुर्बेत्याहु, इम मे
 गङ्गे समुने सारवति त्रुद्रिति दि श्रुति । वलिष्ठशापमयाच्छतथा इत्या शतद् । वरिष्ठं विपा रेतवती
 विपाद् ॥ ३३ ॥ (खेय) नदोदम्, शोणं वर्णयन्ती । हिरण्य वहति (हिरण्यवद्) । कृत्रिमास्या
 च हेमकेतवो कुल्या, कुले कुल्याये साप्ती, यदाहु - कुल्याधीन कुत्र विपादिया - (?) प्यवरिपता ।
 शरण्य कुल्यान्त्ये कुल दा हलमुच्यते ॥ सारणी च । शरादी-नि (सू०) इति संधे शरावती ।
 (चन्द्रभागा) चन्द्रभागायां विरेभ्यां प्रवहति, चन्द्रभागाणां धिति (ग०) शपु, चन्द्रेण भागतो-
 म्यन्ता चन्द्रभागेन्द्रे । सरांश्च गन्दराणां सरस्वती ॥ ३४ ॥ कदेरस्य ज्येदेरस्येय कावेरी । सराद्रिशोपा
 एव, कन्दा सरपूरेकमेव यदादेव्यादा । कन्दा भिन्नसो सभेदो नदीनाम् । प्रणद्व्यम्भोदया
 प्रणाली यत् निर्गमनमार्गो मच्छन्नुचि, (अवे) री-पुण्ड्रदेराहु ॥ ३५ ॥ तत्रमप (सू०) इत्यप्,
 रेवरेवपतेति (सू०) अन्वम्, दाहिनायनेत (सू०) शराय शपु । शुगभि (न्य) प्रयोजन

देविकायां सरस्वां च भवे दाविकसारवौ ।
 सौगन्धिकं तु कलारं हलक रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥
 स्यादुत्पलं कुबलयमथ नीलाम्बुजन्म च ।
 इन्दीवरं च नीलेस्मिन् सितं कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥
 शालुकमेपां कन्दः स्याद्वारिपर्णी तु कुम्भिका ।
 जलनीली तु शैवालं शैवलोथ कुमुद्वती ॥ ३८ ॥
 कुमुदिन्या नलिन्यां तु वि-वि-सिनी पद्मिनीमुखाः ।
 या पुंसि पद्मं नलिनमरविन्द महोत्पलम् ॥ ३९ ॥
 सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।
 पङ्केदहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥
 वि-वि-सप्रसूनराजीयपुष्कराम्भोरुहाणि च ।
 पुण्डरीकं सिताम्भोजमय रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥
 रक्तोत्पलं कोकनदं नाला नालमयास्त्रियाम् ।
 मृणालं वि-वि-समञ्जादिकदम्बे पण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥
 कर्हाट शिफा कन्द किञ्जल्कः केसरस्रियाम् ।
 संपर्तिका नवदलं बीजकोशो (पो) वराटकः ॥ ४३ ॥
 इति वारिवर्गः । ९ ।

सौगन्धिकादयम् । के क्वादेते कलार, शारद शुरु चेतत् । हलति घूर्णते हलकम् । रक्तान् संधीनकृति
 रक्तसंध्यक, रक्त संधेय वा, रक्तोत्पल चेतत् ॥ ३६ ॥ उत्सल्यते उत्पल्यते वा उत्पलम् । कौ बलते
 प्राणिति कुबलयम्, कुत्सितो बहिर्बलय पत्रवेदनमस्येति धीभोजः । विशेषानस्याह । इन्दुतीन्दीवर
 कुबलयदलनीलेति सामान्यस्य विशेषवृत्ते । अस्मिन् सिते, कौ मोदते कुमुद, कः । के रौति
 केरवो हस्तस्त्वेषे दिव्य केरवम् ॥ ३७ ॥ शालते शालक, कन्दो मूलमेपामुत्पलदीनाम् । (वारिपर्णी)
 वारि पिपति, फल्गा नाम शाक, शरत्के । कुम्भोत्सल्यस्या कुम्भिका, कुम्भीको वारिपर्णी स्यादित्येके ।
 नीलिनाख्या जलशूकोपि, पोते जले शैवल शैवाल च, शौदो-गलनूरलनवालन (उ०), शैवलं शै-
 वालमिति तु ब्रुविष्य । कुमुदिन्या (लताया) कुमुद्वती, कुमुदनश्चेतसेभ्योऽमृतम् (सू०) ॥ ३८ ॥ नडाः
 सन्त्यस्या नलिनी, पुष्करादिभ्योदेशे (सू०) इतीति । मुखशब्दात्पुटकिम्बन्धिन्यम्भोजिन्याया ।
 पणते लक्ष्मीर पद्मम् । नला सन्त्यस्य नलिनम् । अरान् राजाविन्दत्यरविन्दम्, अनुपसर्गादनुपवि-
 श्चेति (सू०) हा ॥ ३९ ॥ शतपत्रं हलं बहुपत्रकम् । कमलमोलते भूपयति कमलम्, केन सस्यते वा
 कमलम् । कुशे जले रोते कुशेशयम् । ताम्र प्ररुषो रसोत्य ताम्ररसम्, ताम्र प्रकर्षावस्तारतम्यवत्,
 ताम्ररुद्गी रस्यते वा ॥ ४० ॥ राज्य सन्त्यस्य राजीवम् । पुष्पाति पुष्करम् । नालीक च । पुणति मन्-
 गल्यरावापुण्डरीकम् ॥ ४१ ॥ कोकप्रकाशा नदन्त्यरिपन्, आहुत्य-रणावजे रक्तकृमुदे पुष्पे कोक-
 नद स्मृतम् । पद्मदिगन्त्यस्य द्विलिङ्गायपाठ, (नाला) नल कम्पे । मृदयेत्यते मृणालम् । विस्वते-
 उक्त्यते विस्वम् । सनोतेते पण्ड, सत्ताभावोबाहुल्यम् ॥ ४२ ॥ क रदयतीति, कर्हाट् कुलोत्पान्
 पद्मादीनयति कर्हाट । शिनोति दारयति श्मा शिफ । कन्त्यति कन्द पद्मादिमूल, कन्त्यतेनिध्यते वा,
 कन्दोष्ठी । किञ्जल्यति पद्मीभवति किञ्जल्क । के सरति केसरम् । संपर्तयति वेष्टयति संपर्तिका, पद्मा-
 दीनां नवोद्विप्र दल शरच्चन्द्रिकारयम् । बीजाना पद्माक्षाणा कोशो बीजकोश । वरमयति वराटक,
 वर्यिकेत्यर्थ, वरच्छाभ्यस्त-बीजनोत्प्रे सरोजस्य वपदे च वराटक ॥ ४३ ॥ इति वारिवर्गः । ९ ।

उक्त स्वर्ग्योमदिकालधीशब्दावि सनात्प्रकम् ।
पातालभोगि नरक वारि चैषा च सगतम् ॥ १ ॥

द्वितीयं काण्डम् ।

यर्गा पृथ्वीपुरुषामृश्वनीपाधिमृगादिभि ।
सृष्टस्रक्षत्रविदशूद्रै साङ्गोपाङ्गैरिहोदिता ॥ १ ॥
भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वमरा स्थिरा ।
धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षिति ॥ २ ॥
सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुधरा ।
गोत्रा कु पृथिवी पृथ्वी क्मावनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥
मृत्पृथिवी प्रशस्ता तु मृत्ता मृत्स्ना च मृत्तिका ।
उर्वरा सर्वसस्याढ्या स्यादृष क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥
ऊपवानूपरो ऋष्यप्यन्यलिङ्गी स्थल स्थली ।
समानौ मरुधन्वानी द्वे खिलाग्रहे समे ॥ ५ ॥

अथाक्कावर्गान् सप्रहेणावसरति । एषा स्वर्गादीनां सगत प्रसक्तनुसङ्गिक्रियानुगत वेदासुरमेधादिक
शोक्तम् । शब्द इति रसगवादिग्रहणम् ॥ १ ॥ [इत्यमरसिंहकृते नामलिङ्गानुशसने । स्वरादिकाण्ड
प्रथम साङ्ग एव समर्थित ॥] इति श्रीमत्क्षीरसाधुभिरुक्तैस्तेमरकोशोद्घाटने स्वर्गादि काण्ड
प्रथम सपूर्णम् ।

श्रीगणेशाय नमः । अथ द्वितीयकाण्डे वर्गान् संहरति । अङ्गोर्मुदादिभिर्हवाश्चैव क्षित्वादिभि
सह वर्तमाने पृथ्वादिभि सपादिता वर्गा इह वक्ष्यमाणे काण्डे वदितुमारब्धा उदिता, आदिकर्मणि
क्त (सू०) अ वासायाभूतवच (सू०) इति क्त ॥ १ ॥ भवत्यस्मात्सर्व भू, रेफान्त एवमय, यथा भूर्भू
व इत्य । रसा स यस्या रस्यते वा रसा । विश्व विमर्ति विश्वभरा सज्ञायाश्चतुर्जति (सू०) खच ।
क्षोतिभू (रु)प क्षोणी । जिनाति जायते वा ज्या इत्येति मूर्धन्याख्या, यच्छाम्भ्वत् - ज्या मौर्वा
ज्या वसुधरा, उदेति निघण्टु । कत्रपस्येय काश्यपी, आर्गेणेन जित्वा हारम् दत्ता । क्षियन्त्येता
क्षिति, क्षि निशाने ॥ २ ॥ वसु धन धत्ते वसुधा । उर्वी दिस्तीर्णं वात् । वसु धारयति वसुधरा ।
गोला शैला सन्त्यहसा गोत्रा, गात्रावते वा । कायति कूयते वा कु । प्रवते पृथनावनारिता वा पृथि-
वी, प्रथ विवन्सप्रसारण च (उ०) । पृथ्वीति, योतोपुणवचनान् (सू०) ईप् । क्षमते भार क्षमा ।
भवति प्रजा अन्यते वा तृरैरवनि । दैत्यमदायागान्मेदिनी । महति मही । भूतधार्त्र रत्नगर्भा विपुला
सगराम्बरा च, रत्नवर्तति भागुरि । समा, इत्य च नानार्थे ॥ ३ ॥ मृयते मृत् । (मृत्तिका) मृद-
रितकृत् (सू०) स्वार्थे । (मृत्ता, इ०) स्वार्थे सस्ने प्रशलायाम् (सू०) । कृष्णभूय कृष्णमृत्तिका-
दभूम उद्दमृदि । पाण्डुमम पाण्डुमूच, कृष्णोदकपाण्डुपण्यापूराणामभूरेत् (वा०) । उर्वते धुषमुर्-
मियति वा (उर्वरा) । (ऊप) ऊप कजायाम् ॥ ४ ॥ (ऊपर) ऊपरसीतिर (सू०) । स्थलति
(स्थलम्) । स्थल्यकृत्रिमा चेत्, जानपदकुण्डगोणस्थलेति (सू०) डोप्, कृत्रिमा तु स्थला । म्रियन्ते
तृपार्ता अरिम मर । दधति धन्वति वा धवा । खिल शून्य लाति खिलम् । न प्रहृन्त्यते हलादिभि-
रभटनमृष्य क्षेप्रादि ॥ ५ ॥ चङ्गम्यते जङ्गम्, यतमानेरृष्यवृद्धेति (उ०) छाधु, शनन्तवात् डप् ।
वेशन्त्यस्मिन् विष्टपति वा विष्टपम्, एष्टप्य प्रतीपाते । अथ जम्बुद्वीपनवमासो भरतस्य क्षतिवस्थेद

त्रिप्यथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत ।

लोकोयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।

प्रत्यन्तो म्लच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मर्ध्यं विन्ध्यहिमागयोः ।

नीवृज्जनपदा देशविपयी तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

त्रिप्यागोष्ठाश्रद्धप्राये नव्वाञ्जुल इत्यपि ।

कुतुब्धान्कुमुदप्राये वेतस्वान्महुवेतसे ॥ ९ ॥

शाद्वलं शादहरिते सजम्बाले तु पङ्किलः ।

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंक्षि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

श्रीं शर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावति ।

वेदा एवादिमावेवमुक्तेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

देशो नद्यम्बुवृष्टयम्बुसंपन्नप्रीहिपालितः ।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

भारतं नाम (वर्षं) भूम्येकदेशः, वृष्यते सिच्यते वर्षम्, तथा च- हिमवान्देमकुञ्च निपथो मेरुन्तरे । नीलः श्वेतश्च शङ्खीयान् गण्यमादनमष्टममिति सीमाविच्छिन्नान्यन्यानीतिरुपगम्यार्थं वर्षाणि । शरा- बला नद्या मर्यादायाः प्राक्खट्वरितो दक्षिणो देशः प्राच्यः ॥ ६ ॥ शरावत्या अवधेः पश्चिमेन सह- रित उत्तरो देशः (उदीच्यः), यदाह-प्राग्पुदयो विमजते ह्रस्वः शीरोदके यथा । विदुषा शब्दसिप्यर्थं सा नः पातु शरावती (काश्चिका)॥ प्रतिगतोन्तमुक्ताये- सुपादिदेशः (१) प्रपन्तः । (मध्यमः) य- न्मनुः- हिमवद्भिन्त्ययोरन्तर्गतेप्रग्विनशनादपि । प्रत्येव दयागात्र मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ ७ ॥ आर्या- आवर्तन्तेस्मिन्नावर्तं, यन्मनुः- आसमुद्रात् वै पूर्वशसमुद्रात् पश्चिमान् । तयोरेवास्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ नियतं वर्ततेस्मिन् नीवृत्, नहिकृतिवृषीति (सू०) दीर्घः । जनाना पद जनपदं, पुस्वं लो- कत्, जर्तर्वास्तमानो रात्राह्योयम् । दिश्यते देशः स्यात्तमात्रम् । शिषिनोति विपयः । उपवर्ततेस्मि- नुपवर्तनं, उपावर्तनमिति क्तात्यः । पञ्चकार्पांनहुः ॥ ८ ॥ गोष्ठसशब्दनात्यप्रवाच्यलिङ्गाः । तदस्मि- न्प्रस्तातिदेहेतप्राम्नि (सू०), कुमुदनश्चेतस्मिन्महोदमतुर् (सू०), वज्रशादङ्गुल (सू०) ॥ ९ ॥ शादेन शप्येण नीलं, य-द्वृष्टाश्वत्थ- शप्यकर्दमयो- शाद । शीवने हिमन् शादं, शादोस्त्यस्मिन्वा- द्भ्यो देशः, हृदलच्, यथा- न हि कोटरसत्येनौ तस्मैवति शाद्वलं, शाद्वला दूर्वेति च नीलस्यो- पनारात् । पङ्कोत्प्रासितं पङ्किलः, पिच्छादित्वादिलच् (सोमप्रदियामादीति) । अनुगता आपोनानूपम्, ऊदनेर्देशे (सू०) आकारस्य-ऊकारं, ततो दीर्घः, अप्रत्ययश्च । कण्ठ्यायो य स कच्छः, तथाविधोन्प्रायः, कच्छमिति जाला ॥ १० ॥ देशेनृषिजनौन (सू०), सिन्धुताश- रान्ध्याच (सू०) इत्यश्मनुषी तु सार्वत्रिकौ । तदाह- मध्यान्मः (सू०) इत्यनादेर्गुणसत्त्व्यानात् (आदेधेतिवक्तव्यम्) आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे नियमात् । शर्कराश्रमप्राया मृतः । सिकतासिकतिलौ देशे, सर्वत्र तु सिकतः सिकतायाश्च ॥ ११ ॥ नद्यम्बुजातरास्यमवर्षीतो नदीमातृक । वर्षजनीदिवर्षितश्च देशो देवमातृकः, देवोभ मातायेति ॥ १२ ॥ नपुजनात् (सू०) इति सुप्रकीर्ति समासान्ताभावात्, राजन्वान्तोराज्ये (सू०) इति साधुः । देशो विपयोपलक्षणम्, यथा- राजन्नांशिक उच्यते । राजमानुषके देशे (राजवान्) । गावस्तिष्ठन्त्यान् गोष्ठं, घञर्थेनविधानम् (वा०), अन्नाम्नये-

सुराग्नि देशे राजन्वान्त्यात्ततोन्मत्र राजवान् ।
 गोष्ठ गोस्थानक तत्तु गोष्ठीन भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥
 पर्यन्तम् परिसर सेतुराली स्त्रिया पुमान् ।
 यामलूरश्च नापुश्च वल्मीक पुनपुंसकम् ॥ १४ ॥
 अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।
 सरणि पद्धतिः पथा वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥
 अतिपन्था सुपन्थाश्च सत्पथश्चाचिंतेध्वनिः ।
 व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥ १६ ॥
 अपन्थास्त्वपथ तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे ।
 प्रान्तर दूरशून्योष्वा कान्तार वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥
 गन्धूति स्त्री कोशयुग नल्यः किष्कुचतु शतम् ।
 घण्टापथ ससरण तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

इति भूमिवर्गः । १ ।

पू स्त्री पुरीनगर्यां वा पत्तनं पुटभेदनम् ।

स्थानीय निगमोन्यस्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥ १ ॥

भूमौत्यादिना (सू०) पचम् । यत्र गावः प्रागाश्च (गोष्ठीन), गोष्ठात्तत्तुभूतपूर्वं (सू०) इति सञ् ॥ १३ ॥
 परितः सरन्त्यस्मिन्नरिखते ग्रामादेः परिच्छदम् । सन्वति बध्नन्ति स सन्तु पुलिङ्ग । आलय (त्य)-
 तेऽभ्योत्राणि त्वंस्त्रिणः, सत्यार्थं जलाधारणोक्तम् । सक्रमस्तु तरणार्थं यन्माला—सक्रमो दुर्गसंहरः ।
 वाम लयते वामेर्वा वामलूरः । न—अथ तं नाकुः । वलन्ते प्राणिनोऽत्र वल्मीकम् ॥ १४ ॥ [अयन्ते]
 वर्तन्त मार्गान्ति—अतन्ति पद्यन्ते सरन्ति वानेनति वाक्यानि । पद्भ्यां हन्यते पद्धतिः, हिमकापिहतिपुच
 (सू०) इति पत् । पदमस्मिन्दश्य (सू०) इति यति पथा, पथस्तदर्थे (सू०) । एके पादा
 अस्यामेकपदी, कुम्भपथादौ (कुम्भपदीपुत्र) साधु ॥ १५ ॥ (अतिपन्था, इ०) नपूजनात् (सू०)
 इत्यन्तं स्वतिग्रहणाद्, 'नक्षत्रधूमिगति' (सू०) सामासान्ता न भवति । सथासौ पन्थाश्च सत्पथः, समासन्तोऽच् ।
 विरुद्धोष्वा व्यन्ध, उपसर्गभवन (सू०) इत्यच् । निरुद्ध पन्था विरप । कुत्तिनोष्वा पन्थाश्च (कदध्वा,
 इ०), को कस्तपुरवेचि (सू०), कापथ्यस्यो (सू०) । विपथ कापथ च क्लृप्तमाहुः, यद्धामनः—
 (पथ सहपाव्यथादे) सरयाभ्यवपूर्वकम् पथ (क्लृप्ता) इति ॥ १६ ॥ (अपन्था) पथाविभाषा
 (सू०) इत्यच्, अपथनपुसकम् (सू०) । शृङ्गैरटन्ति—अस्मिन्शृङ्गाटकम् । सस्थानक (सस्थान)
 चर च । प्रगता अन्तरेस्मात्प्रान्तरं दूरशून्यो मर्गः । कस्याम्भसान्तमृच्छन्ति कान्तारम् । कान्तार-
 प्रन्तरे एकार्यं आहुः ॥ १७ ॥ (गन्धूति) गोर्धूनौछन्दस्तुपसह्यान (वा०), अच्यपरिमाणेव (वा०)
 इत्यवादश । (नल्य) णल गन्ध (वन्धे), किष्कुहस्तस्तेषां चतुःशती न वामिति माला, कात्यस्तु
 नन्व [विश] इत्यशतमाह । घण्टापलक्षिणानां हस्तिना पथा घण्टापथ, चाणक्योक्ताऽष्टदण्डः ।
 राम्यकसरन्त्यनेन ससरण, यद्दुर्ग—बुधे ससरण वर्त्म मज्जादीनामसकलम् । पुरोपापनकर चोक्तम्—
 तत्ससरणं पुरं राजधानीं तस्मा उपनिष्कराख्यमुपनिष्कीर्यतेव सैन्यमिति ॥ १८ ॥ यावापृथिव्यौ
 रोदस्यौ यावाम्भौ च रोदसी । दिवस्पृथिव्यौ गवास्तु [दिवः पृथिव्यां सङ्घेय] दमा स्यात्प्रवणाकर ॥
 इति भूमिवर्गः । १ ।

। पक्षे ॥ पुरं नगरं च वाशब्दात्पसनसाहचर्यं कृत्वे । पूर्यते पू । नगा सन्धस्य नगरं, नगासु-
 पाण्डुभ्योर (वा०) । पत्तन्यस्मिन्नत्तनम् । पुट्य माण्डवासनानि भिद्यतेस्मिन् पुटभेदनम् । तिष्ठत्य

तच्छास्त्रानगरं वेगो वेद्याजनसमाश्रय ।
 आपणस्तु निपायायां विपणि पण्यवीथिका ॥ २ ॥
 रथ्या प्रतीली विशिखा स्थाञ्चयो वप्रमस्त्रियाम् ।
 प्राकारो घरणः साल प्राचीनं भ्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥
 भित्तिः स्त्री कुड्यमङ्कं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।
 गृहं गेहोदवसित वेष्टम सद्य निकेतनम् ॥ ४ ॥
 निशान्तप(व)स्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ।
 गृहा पुसि च भूम्येव निकाय्यनिलघालया ॥ ५ ॥
 यासः कुटी द्वयो शाला सभा संजवन त्विदम् ।
 चतु शालं मुनीनां ॥ पर्णशालोटजोस्त्रियाम् ॥ ६ ॥
 धैत्यमायतन तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा ।
 आचक्षन् शिल्पिशाला अपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

स्मिन्निष्ठपटप्रामाण्ये स्थानीयम् । नियत गच्छन्त्यस्मिन्नेगम्, गोचरसचरोति (सू०) साधु ।
 नानार्थोपपन्नान्, दुर्गन्धैः राजधानी च । मूलनगर राजधानी ततोऽन्यसमुदायस्थान (शाखानगर),
 शाखेत्युपराङ्गोपलक्षणम् ॥ १ ॥ [स्वस्वनाकेनमयोग्याया विदेहा मिथिला पुरी । महोदया कन्यकुब्जा
 कन्यकुब्ज महोदयम् ॥ काशं वाराणस्यरणी विदिशा बोधयिन्त्यपि । प्राग्ज्योतिष कामरूप द्वारका
 द्वारवत्यपि ॥] विशाखस्मिन्कासुला वेदा । आपणन्तेस्मिन्नगरं, गोचरसचरोति (सू०) साधु ।
 निपादन्त्यस्या निपया, सञ्चाल्यममजनिपदेति (सू०) व्यप् । विपण्येस्या विपणिर्गमित्रीथी ।
 आयो वगिक्त्वानेन्यौ हृदरर्गन्यामाहु, वच्छाञ्चत- आपण पण्यवीथी च द्वे विपणिस्तृकम् ॥ २ ॥
 रथ बहति रथ्या, तद्बहतिरथयुगेति (सू०) यत् । प्रतेत्येते प्रतेली । विगताशिखा मुण्डितेव समन्ता-
 द्विशीर्षेते जनसमर्द्धेन वा विशिखा । विपण्यादित्येककथनाहु, यत्पुनरित्य - विशिखाया पौर्वाणक-
 प्रचार । नीयत चय प्राकाराधार । उभयतस्मिन्प्र । प्रक्रियते प्राकार, सादकारयो कृत्रिमइति
 (वा०) दीर्घः । हुगोति घरण । स्यति पर्यन्त करोति राठ । प्राणव प्राचीन विमापाश्चेरदिकूस्त्रियाम्
 (सू०) इति खः, प्रचारमित्येके । म्रियतेनवा इति । वागे बली- आवेष्टनेपि ॥ ३ ॥ भिद्यते भित्ति ।
 कुड्या साधु कुड्य, पृथोदगदिवान् (सू०) इत्यम् । तन्कुड्यमन्तर्न्यस्तासि, एष्यत एष्टकम् ।
 गृह्यति गृह, गेहेक (सू०) । उदय भेगेति स्मोर्ध्वमवसृज्यते बोधवसितम् । विदन्त्यस्मिन् वेष्टम् ।
 संदिन्यस्मिन्सद्य सदनम् । निकेत्येतिस्मिन्निकेतनम् ॥ ४ ॥ निशाम्यन्त्यास्मिन् निशान्त, निशाया
 अन्तोनेत्येके । अस्तयायति सप्राप्तोभवति परवम् । भवन्यस्मिन् भवनम् । अमवतोस्मिन्नगर, अगान्त्वत्ता-
 नियति वा । मन्द्यते मुण्यतेन मन्दिरम् । (गृह) भूमे बहुल्ये, गृहणीत्यप्याहु । निजीयते निकम्ब,
 पाण्यसान्नाभनिशान्यति (सू०) साधु । निशान्यन्तेस्मिन्नित्य । आख्ययन्तेस्मिन्नाख, पुतिधशायप
 (सू०) ॥ ५ ॥ उभयतस्मिन्वास । कुड्येनेत्या कुट्टा । शा(श)रन्त्यस्या शाला, शालते वा । सह
 मान्यस्या सभा । वसतिर्नासतेयी निवेशनमावसय सस्यायोपि । सजनि सजवन्ते वास्मिन्सजवनम् ।
 ननस शाला समाहृतास्तु शाळम् । इद गृह मुनिवपान्य पर्णशालाह्वयम् । अटेर्देखा तुण्यदेजायत
 टम् ॥ ६ ॥ चिन्त्या इद चय देवकुने[ल]महाहृष्टोष्वगा[वृक्षाद्युपा]श्रय । आयतन्तेस्मिन्नायतनम् ।
 मन्दन्तेव मन्दुरा । आविचन्यवेचन गृहादन्त्यत्कारणा कर्मस्थान, तेन शिल्पशालेति सभ्यः पाठ ।
 प्रविचन्यत्वा प्रया, घनर्वकविधानम् (वा०) ॥ ७ ॥ मन्द्यतेस्मिन्मठ, मठ निघाते । छत्रशीला

मठञ्छात्रादिनिलयो गञ्जा ॥ भविरागृहम् ।
 गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥
 वातायनं गवाक्षोय मण्डपोस्त्री जनाधयः ।
 हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूमुजाम् ॥ ९ ॥
 सौधोस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ।
 स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोपि च ॥ १० ॥
 विच्छदकप्रभेदा हि भयन्तीश्वरसङ्गनाम् ।
 खचगारं भूमुजामन्तपुरं स्याद्वराधनम् ॥ ११ ॥
 शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्याद्वृद्धः क्षोममस्त्रियाम् ।
 प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥
 गृहायमहणी देहल्यङ्गन चत्वरजिरे ।
 अधस्ताद्धारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥
 प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकः ।
 यलीकनीधे पटलप्रान्तेथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

विर्वाधितञ्छात्रा, छत्रेण गृहतेरा लक्ष्यते, छत्रादिभ्योण (सू०) । सत्रशाला प्रनिधयश्च । बौद्धानां तु विहारोस्त्री । गञ्ज इति इन्द्रस्यैवा स्त्रीया गञ्जा । वसाय वासमध्ये वा गृहम्, अपवरकं कोष्ठम् । [कुट्टिमोस्त्री निबद्धा भूधन्द्रमाला शिरोगृहम्] । न स्थिते हिस्ते कृतरक्षचादरिष्टम् ॥ ८ ॥ गवामिवास्त्रीणि यत्नेति गवाक्ष, इन्द्राक्षयो समासेचेत्यङ् (१) । इन्द्रस्यैवा मन्युः, [मत लम्बोपाधय स्यादवप्रोवो मतवारणः] । मण्डपेने नानालोकैर्मण्डप । हरति मनो हर्म्यम् । आदिशब्दाद्वाचगृहादि । वाच इत्येन, प्रसीदन्वास्मिन्प्रासादः, सादकारणे कुत्रिमरुति (वा०) दीर्घः ॥ ९ ॥ सुधाशुभ्रं सौधम् । उपक्रियत उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनम् । स्वस्तिं कायति स्वस्तिकः । नन्दी-आवर्तोऽत्र नन्द्यावर्तः । आदिशब्दादुचकवर्धमानाया ॥ १० ॥ विच्छदकप्रभेदा रचनविशेषा, उच्छृदिर्द्वारो, विशिष्टेच्छा-निर्मितो विच्छदक इत्येके । स्त्रीगामगारं, अङ्गमन्तेस्मिन्तरोधनम् ॥ ११ ॥ शुद्धः शुद्धा श्रुता अत्र शुद्धान्तः । एते महिष्यामपि तारभ्याद्वान्ते । अष्टन्यङ्ग्य [द्यने] त्रि बहोश्चलकः, अत्र अतिक्रमहिंसयोः, प्राकाराग्रे रण्यहमेति कीटिल्यः । (क्षोमः) क्षुण्णति शब्दायन्ते योषः (अत्र), अतः क्षोमः प्राकारधारणार्थोऽन्तरः क्षोमाह्वय इत्येके । प्रहण्यते प्रघणः प्रघाणः, अगारैकदेशेप्रघणःप्रघाणश्च (सू०) । अत्यने भूयतेलिन्दः । द्वारप्रकोष्ठद्विद्वारप्रकोष्ठचतुष्किकन्ते- उपालिन्दकाहया ॥ १२ ॥ द्वारार्थं गृह्यते यया, बौध्याल्येत्येके, बुध्नोदुम्बरमिति सम्भोयः । अत्रगृह्यते द्वारसाक्षनयावमहणी । दिश्यते देहली । अङ्गलताङ्गनम् । चत्यते चवरम् । अजन्यनाजिरम् । सन्मादीनामाधारदारु शिलारयः, स्तम्भोर्ध्वं दार्वन्तरस्थापनार्थं यदासज्यते सा शिलेति 'गौड' । स्तम्भदेशिर्यर्थः, द्वारसाक्षाधऊर्ध्व-दारुणी शिलानासे इति माला, यदाह- नाम्ना दारूपरि द्वारस्थायो दारु शिला त्रियाम् । ऊर्ध्वो-दुम्बरमुत्तरासङ्गोपदुम्बर देहलीत्याचार्याः ॥ १३ ॥ (प्रच्छन्न) खच्छक इत्यस्य । पार्श्वद्वारमेकमत-दिति कात्यः, यदाह- प्रच्छन्नमन्तद्वारं यत्पक्षद्वारं तदुच्यते । छादवान्तो बलोकाह्वयः, वर्तते सवृणो-तीति, कुञ्जाद्बहिर्वाथी येन च्छद्यते । नियतमिन्द्र नीयते वाम्मोनेन नीधम् । पट लाति पटलम् । छाद्यतेनेने छदिः, इत्यन्त- ह्वाये, इत्यन्त्राविशुच (सू०) इति ह्रस्वः ॥ १४ ॥ गोपायति गोपा-नसी । पटलधारो वंशप्रप्रो वलमौ वलभ्याधूया वा, वल सवरणे । विशिष्टं दृश्यते विदृक्कः, पक्षिवि-

गोपानसी तु बलभीष्टावने वक्रदासणि ।
 कपोतपालिकायां तु वितङ्कं पुनर्पुंसकम् ॥ १५ ॥
 स्त्री द्वा द्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्विस्तु वदिका ।
 तोरणोस्त्री बहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥
 कूटं पूर्वारि यद्वस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु ।
 कयाटमररं तुल्यं तद्विष्कम्भोर्गलं न ना ॥ १७ ॥
 आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।
 संमार्जनी शोधनी स्यात्संक्रोचकरस्तथा ॥ १८ ॥
 क्षिप्तं मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणः ।
 समो संवसथग्रामौ वेष्टमभूर्वास्तुरत्रियाम् ॥ १९ ॥
 ग्रामान्त उपगत्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ।
 घोष आभीरपट्टो स्यात्पङ्कजः शवरालयः ॥ २० ॥

इति पुरवर्गः । २ ।

महीध्रे शिखरिष्माभृद्धार्यधरपर्वताः ।

अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

धामार्थं बहिर्निर्गमितं दाह, वक्रदासाधारः, पक्षिङ्किर्द्वं तत्रोत्कीर्णं ॥ १५ ॥ प्रतिहिन्ते प्रतिव्यन्तेनेन
 प्रतीहारः । नानार्थे बलजम् । दाहपरिक्ता चतुरक्षा विधान्तिभूः, विगतं तद्वर्तं यत्रोति वितर्दिः । विद-
 न्यस्या वेदी । महगलार्थं तुरन्त्यत्र तोरण द्वाराग्रे स्तम्भोपरि रचितं सिंहद्वाराख्यम् । महगलसक्तो-
 रणे ध्वं भवेद्गुन्दमालिका । गोप्यते गोपुरं प्रतेली ॥ १६ ॥ दुर्गद्वारावतरणार्थः क्रमनिम्नो हस्तिन-
 सानो मृकूटः— अपसोपानाख्यः (कूटम्), बहिर्तटमन्तःसोपानयुक्तं गुह्यार्थमित्येके । कं शिरः
 पाटवति प्रविशतां कदाटो द्वारपट्टः, अत्रादित्याद्वत्तम् (ग०) । इत्यर्थः, अरि च । विष्कम्भो बन्धनि-
 मितं, विष्कम्भाख्यवर्म्भाख्यश्च । विष्कम्भात्येके वेदुः । श्रेणाकर्षणेन गलसर्गल दाहमयो लोहो
 वा वण्डः । न ना पुमान् भवति । परिपञ्च ॥ १७ ॥ आरोहतेवद्वर्गते बनेनारोहणम् । सहोपानमस्त्य-
 स्मिन् सोपानम् । निधयति भित्तिं नियता श्रेणिः सोपानपङ्क्तिर्वात्र निश्रेणिः । अधिरोहन्त्यवरोहमिति
 च यथा दाहमवा साविरोहणी । बहुलपञ्चा रजोवारणी, मार्जना पूतं हि बहुलीकृतं धान्याद्याहुः ।
 समूहनी पदनीति स्मर्ताः । बहुकरी वर्धनी च । (शिष्टे) धुल्यादाविति शेषः । अपकीर्यतेवक्ररः
 ॥ १८ ॥ गृहादेर्निःक्षिप्यते प्रवेक्ष्यते न येन तन्मुखं, गङ्गादेर्द्विर्हरणम् । निवृत्तं कर्षणमत्र निकर्षणः ।
 संवसन्त्यत्र सवसथः । ग्रस्यते भूमिभिर्ग्रसः । द्रुमं ग्रामघानं खेत्तुं च । वसन्त्यस्मिन्वास्तुः, वसेत्तुत्र-
 गरेणिव (२०) ॥ १० ॥ अन्ते निहृत्तार्थं सत्यप्रवेगादुपगत्य, उपगलने समीपभरणे साधु वा ।
 सीयते बध्यते सीमा, [मनः] (मू०) डाडुना—यामन्वतरस्याम् (सू०) । सीम्याधाव्यदौ (?) मालकोष्ठी
 ग्रामान्तराटवी । घोषयति गात्रात्र घोषः । आविर्भूतमिति ईर्यन्ति वा गा आभीरा गोपाः । पटवते
 पट्टिः— गृहालिः, कुटीरामकयोः पट्टिरिति तु ज्ञाश्वतः । पच्यतेस्मिन् पङ्कजः । शवान्तं अमन्ति
 शवरा आरण्यचाण्डालाः ॥ २० ॥ इति पुरवर्गः । २ ।

मही ध रयति महीध्रः, मूलविभुज्यादेत्वारकः (कप्रकरभेमूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्) । हर्षमशक्नो-
 हार्थः । शिष्यते धारः । पर्वताणि छन्त्यस्य पर्वतः, तत्पर्वतद्भ्याम् (दा०) । अद्यतेदिः । गात्रयते
 गोत्रः । गीर्यते गिरिः । शिलानामय शैलः, सत्वधेवाण् (अण्व) ॥ १ ॥ अन्तं छेयते वदिय न लो-

लोकालोकश्चक्रवालास्त्रिकूटस्त्रिककुत्समी ।
 अस्तस्तु चरमक्ष्माभृद्दयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥
 हिमवान् निपद्यो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रि (प्र) क ।
 गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥
 पापाणप्रस्तरस्यावोपलाश्मानः शिला दृषत् ।
 कूटोस्त्री शिखर शृङ्ग प्रपातस्त्वतटो भृगु ॥ ४ ॥
 कटकोस्त्री नितम्बोद्रे. स्तु प्रस्थः सानुरस्त्रियौ ।
 उत्सः प्रस्त्रयणं यारिप्रवाहे निर्झरो शरः ॥ ५ ॥
 वरी तु कन्दरो वा स्त्री वेषत्पातविलं गुहा ।
 गह्वर गण्डसौलास्तु च्युताः स्पूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥
 खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।
 उपत्यकात्रैरासजा भूमिर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

कथेतनकृत्वालोकोः । चक्राकारेण बलते बाह्वते वा चक्रबाह्वः, बाह्व आह्वये, आवृष्टप द्वीपान् स्थितो
 लोकोः । निष्कृत्पर्वते (मू०) इति साधु । अस्यलक्ष्मीदीनस्यते वास्त । चरन्त्यत्र चरम. पञ्चमो
 मन्दरादयः । उदयन्तेस्माद् प्रह्ला उदयः ॥ २ ॥ नियत सोदन्त्यस्मिन् निपद्य । वि दृश्यते विन्ध्यः, अज्यादेः
 (३०) । मात्स्याकारतास्यास्ति माल्यवान् । परित्यज्याया भवः पारियात्रिकः. रसरोहवत् । गन्धेन मादयति
 गन्धमादनम्, [प्रयोगे च पुलिङ्गता दृश्यते, मुगन्धिर्गन्धमादन इति कालिदासः] । आदिशब्दान्म-
 लयमन्दरायाः । हिमाचलोदिराज स्यान्मलयध्वन्दादलः ॥ ३ ॥ पिनष्टि, प्रस्त्रुणाति, गिरति, उपलाति,
 अस्नाति, क्षिनेति, ह्णातीति वाक्यानि । कूट (य) ति कूट, कूट्यते चार्कदाबाभ्याम्, कूट दाहे ।
 शिखास्यास्ति शिखर, शिखायादङ्गध्वनेर. (वा०) । शृणाति शृङ्गम् । प्ररतत्यस्मात्प्रपातः । तत्प-
 न्चोत्तरः । प्रपातस्तु ततो भृगुरिति पाठे प्ररयते यतस्तदास भृगु । विमर्ति भृगुयने वा भृगु ॥ ४ ॥
 कन्त्यावृणोति कटको मध्यभागे मेतलस्थः । स्त्रीत्यम्भः स्तु । प्रतिष्ठनेस्मिन्ममभूभागत्वात्प्रस्थ,
 पमयेद्विधानम् (वा०) । सनोति ददाति सुप्तं साधु । द्विचन्द्रयोःपञ्चमी । उत्तरदक्षिणा-उत्तर । प्रस्त्रयण-
 स्मात्प्रस्त्रयणम् । निर्झरिते निर्झरः । प्रगताम्बु [-नि] झरिते निर्झरस्यवित्येकोऽपि । दंयने दरी, पचादित्वाद्वा
 (भट्टिहोति) । कुम्भित दीयते क दृणाति वा कन्दरा, पक्षे स्नातुमान् कन्दरोपि । समे इत्यर्थः,
 देवघातममृत्क, (विल) विल भेदेन । गूहति गुहा । अगे हूहिनि गाग्रने वा गह्वरम् । अश्रुतक-
 विलविषये गुहा गह्वर च येके पूर्वेण सह मन्वन्ति, तत्काव्य-देवघाते विवे गुहा, शाश्वतोप्याह-
 गह्वरं विलम्बो । गग्राः शैला द्व स्पूलवाद् गण्डशैला, (च्युता) भूम्नादिना गलिता ॥ ६ ॥
 [दन्तकान्तु कर्दहिनर्यत्रप्रदेशप्रियंता गिरे] । सन्दन्ते छोटादयोस्या. खनिः सान्वेध । अ कीयन्ते
 भानवेस्मिन्नाहारः । गज्राणि, दन्तुश्चत - सगङ्गागारं विदुर्गेष गनो गज्रागुरागृहे । मुख्यपर्वतान्ते धुर-
 पर्वता पादा इवाप ग्यकाशराण्य । अदेर्भूविशियेन, उपावि-यायकस्यात्र मन्दयोः (मू०), नयामयोः
 (मू०) इत्यत्र स्पष्ट. - (स्त्रयणनिषेध) उपगम्यानां द्वाभावात् ॥ ७ ॥ भस्ते धनु । आदिशब्दान्म-
 ल्यगुहादि, ददातुः - शुभंभ्यः प्राप्तिं हरिताल मन.शिला ॥ गिरिगणनकाराणां लोदगुहा. सहिद-
 गुहाः ॥ गन्धमादनमन्ये च पापावो गिरितभवाः ॥ विशेषेण धानुधनुचन्दनेव प्रणिदे, गिरिकं हेम-

धातुर्मेनःशिलाद्यद्रंगैरिकं ॥ विशेषतः ।

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

इति शैलवर्मः । ३ ।

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

अमात्यगणिकागृहापवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।

स्यादितद्वेच प्रमद्वनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

धीध्यालिरायलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ।

वन्या वनसमूहे स्याद्दृक्कुरोभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥

वृक्षो महीरुहः शास्त्री विटपी पादपस्तृकः ।

अनोकहः कुटः सालः पलाशो द्रुमागमाः ॥ ५ ॥

यानस्पत्यः फलेः पुष्पात्तरपुष्पाद्वनस्पतिः ।

ओषधिः फलपाकान्ता स्याद्वनभ्यः फलेमहिः ॥ ६ ॥

स्येके, गिरो भवामिति गिरिणाविपहोमिरिकादण् । स्थान इति शेषः । कुञ्जिरावरणार्थं लोकात् । व्यधिकरणे सप्तम्यौ ॥ ८ ॥ इति शैलवर्मः । ३ ।

अटव्यस्यामटवी । इमति प्राभ्यन्तरारण्यम् । वेपन्ते भवेनात्त विपिन, वेपितुष्टोऽस्वथ (उ०) इतीगन् । गाह्यते गहनम् । कन्यते गम्यतेस्मिन्काननम् । वन्यते सेव्यते वन वृक्षबहुल स्थानम् । पूर्वः सहानयोरेक्यमाहुः । सत्रं नानार्थे । हिमरण्ययोर्महत्वेदीपातुको (वा०) । कुटाद् एवाश्लिष्यन्ता निष्कुटाः ॥ १ ॥ आरमन्त्यस्मिन्प्रारामः । करणेन निर्वृत्तः कृत्रिमो वृक्षप्रगुहः । समीप वनस्थोपवनम्, तुस्पत्येन नैकव्यात् । अमात्यगणिकयोःपल्लवार्थत्वात्सार्वावाहादीनामपि ॥ २ ॥ आक्रीडन्त्यासिद्धा-क्रीडः । उद्यान्यस्त्रितुद्यानम् । साधारणं राज्ञीभिः सह । प्रमदार्थं वनं प्रमदना वा प्रमद्वनम्, वपापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुल (सू०) इति ह्रस्वः । अन्तःपुर तत्स्था देव्यः ॥ ३ ॥ विपिन्यनया धीधिः । आला-त्यालिः । आवलत्यावलिः । पङ्क्त्यते पङ्क्तिः । श्रीयते श्रेणिः । सान्तरा पङ्क्तिर्नैस्तारा लेखा, यदाह मूले-लेखास्तु राजय इति । लिख्यन्ते लेखाः । राजन्ते राजयः, पङ्क्त्यपङ्क्तिमाधारणाः । (वन्या) पाशादिभ्याम् (सू०) । अङ्क्यतेङ्कुरः, अकि लङ्गणे । उद्भिद्यत्त उद्भिद् । प्ररोहोपि ॥ ४ ॥ वृथपते छिद्यते वृक्षः, वृक्षति वृणोति वा । शास्त्री, ग्रीष्मादी (ग्रीष्मादिभ्यश्च) पादेर्लुः विभति पादपः, एवमट्प्रिपः [चरणाय प्रसिद्धः] । [तरन्वनेनातप तदः । अनयाः शकटस्थाकं गर्ग इन्ति-अनो-फहो निर्बचनात्] । द्रुवैकैकदेशोस्यास्ति द्रुमः, वृद्धभ्यामः (सू०) । दृशज्योपि, अनयवेषु हि दृताः शब्दाः समुदायेष्वपि वर्तन्त इति । न गच्छत्यगमः । अगनयौ नानार्थे । कुञ्जोऽगच्छोपि ॥ ५ ॥ वन-स्पतिर्ननस्पतिः, पारस्करादिरवात् (सू०) सुट्, भवेयं दित्यदित्येति (सू०) ण्यः । पुष्पेभ्यो जातेः फलेर्लुभिः (वानस्यात्) । पुष्प विना तैः फलेः (वनस्पतिः) । ओषं रुजं धययोपधिः, फलपाक एवान्तो यस्याः । फलानि गृह्णातीति, फलेप्रदिरात्मभारिख (सू०) इति साधुः ॥ ६ ॥ वननाति फलं वन्यः । अवके शून्ये- श्वेवकेषी । फलं बह्वस्यातीति, फलवर्धभ्यामिन् (वा०) । प्रकलति स्म प्रकु-लः, निकला विशरणे, के- उत्तरस्यातः (सू०) श्युत्वम् (तिचेत्युत्वम्) । अनुपसर्गात्कुञ्जीवेति

घन्ध्योफलोवकेदी च फलवान्फालिनः फली ।

प्रकुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥

फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ।

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुर्ह्रस्वशाखाशिकः क्षुपः ॥ ८ ॥

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मी वल्ली तु व्रततिर्लता ।

लता प्रतानिनी वीरुद् गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

मगाधारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाकायाधिस्तरोः ॥ १० ॥

समे शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे ।

शाखाशिफाधरोहः स्यान्मूलाद्याग्रं गता लता ॥ ११ ॥

शिरोग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोद्भिनामकः ।

सारो मज्जा नरि त्वक्छी वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

(सू०) फुल्लः साधु । उत्फुल्लतफुल्लयोपसह्यानाम् (बा०) । प्रफुल्लेति पाठे फुल्ल विकसने, अच् । विगत आकोनः संकोचोऽस्य व्याकोशः । विशेषेण कचति विकच' । स्फुटति स्फुटः ॥ ७ ॥ (त्रिषु) वा-
क्यलिङ्गत्वान् । (स्थाणुः, इ०) तिष्ठति ध्रुवति शङ्कतेऽस्मात् । ह्रस्वः शाखा । शिफामूलानि चारय,
क्षुप्यते क्षुपः सूक्ष्मलतादिप्रतानः ॥ ८ ॥ प्रकाण्डो गण्डस्तद्विहिते, उद्भिद्विशेषः स्तम्बस्तृणसंपातो वा,
तिष्ठतीति स्थ', स्व स्तोम्यजमकौ (उ०) । गुडति गुल्मः । नानार्थे विटपः । वलते वेष्टते वल्ली गुह-
क्यादिमौषद्यादिषु । दृढशाखापि (लता), यच्छ्राग्भवतः- लता व्रततिराख्याता लता शाखा च
शाखिनाम् । प्रकण्डा ततिरस्याः प्रततिव्रतती च, जपादित्वाङ्ग्यं (ग०) । लाति (लतति) लता ।
लतानां प्रतानोऽस्यस्याः प्रतानिनी वा लता विकट्, वल्कात्यः- वीरुत्त्वपणञ्जलि प्रतानव्रतगामिनी ।
विरोहति [वते] वीरुत्, वीरुदिति निपातनावुपसर्गस्य दीर्घः, नहिहृतीति (सू०) दीर्घः, न्वहृक्वा-
दिबाह्वरात् (सू०) । विरुणद्धि वा, (वीरुत्), अन्धेयामभिरुष्यते (सू०) इति दीर्घः । उलप्यते
उलप', उलः सौम्रो दीप्यत्यः आवरणार्थं वा, उलप्यते वा (उलपः) ॥ ९ ॥ आरुष्यते आरोह औभ-
स्यम् । उत्सृज्यगमुच्छ्राय, उदिधयति यतीति (सू०) अनिश्चो घञ्, यत्रयर्थ- पतनान्ताः सगुच्छ-
याः । उत्सेध उग्रति', यच्छ्राग्भवतः- उत्सेधो वपुर्गति' । प्रकाण्डे प्रकाण्डो वृक्षजङ्घा । स्क-
न्धत आरुष्यते स्कन्धः ॥ १० ॥ (शाखा) शास्त्र व्यापौ, श्यत्येना वा । शिखाणि । समे इत्येव ।
शाखति शाला शायते वा, यच्छ्राग्भवतः- शाला तरुस्तन्धसारता शाला भवनभिरुष्यते । शिनाति
शेते वा शिफा । जटनि जटनं वा जट्य वृक्षादिमूलं, जट संघाते, निदाद्यद् (पिद्भिदादिभ्योद्) । एवं
शिफालतयोः पर्यायानुवत्त्वात् स्वरूपमाह । अथो रोहन्ति शाख (याः) शिफा, शिफारूपा शाखाव-
रोहोश्च यादेरित्युपाध्यायः । कुनादूर्ध्वं गता लता (पि), यदाह मूले- मूलस्याग्रं गता लतेति ॥ ११ ॥
वृक्षादिर्मूर्धोप्राख्य' । शिखरं तु वा ना पक्षे पुमान्, रूपात्यसे क्लोमे । (मूलं) मूल रोहणे । बुध्यतेनेन
बुध्नो वृक्षादेः पादपर्यायः । सरति सार, सस्त्रिये (सू०) इति घञ् । मज्जति मज्जा, [नरि पुंवि] ।
त्वच संवरेण । वल्यते छाद्यनेनेन वल्कं, वल संवरेण । वल्कं लाति वल्कन्, श्यामलवत् ॥ १२ ॥ का-
श्यते काष्ठम् । दीर्घते दाह । विरोपमाह- इन्धनं स्थिति । इन्धनेनाग्निरिन्धनमिधनं च, इपियुर्वीन्धीति
(उ०) मक् । आयमेध एषेस्तुभि दाह्यदार्ढ्यं, अपर एधः- अगोदेवीचैति (सू०) इन्धेयं च साधु ।
होमार्थं समिधश्चेत्यस्य समित् । निष्ठुर्यते निष्ठुरह्यते वा निष्ठुर', निष्ठुर इत्येके । कुञ्जति वीरुतो

काष्ठं दारिन्धनं त्वेष इध्ममेधः समित्त्रियाम् ।

निष्कुहः कौटरी वा ना वह्निर्यत्ररी स्त्रियौ ॥ १३ ॥

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।

पल्लयोस्त्री किसलयं विस्तारो विटपः स्त्रियाम् ॥ १४ ॥

वृक्षादीनां फलं सस्यं वृन्तं प्रसववन्धनम् ।

आमे फले शालादुः स्याच्छुष्के वानमुमे त्रिषु ॥ १५ ॥

क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कौरकः पुमान् ।

स्याद्गुच्छः (त्स) कस्तु स्तवकः कुड्मलो मुकुलो स्त्रियाम् ॥ १६ ॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सः (सु) मम् ।

मकरन्दः पुष्परसः परागः सुप्रनोरजः ॥ १७ ॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ।

आम्बः पौष्पवप्राक्षनेययोधिद्गुदं फले ॥ १८ ॥

वृक्षगतः, ना पुमान्, कृपात्पक्षे क्लीबे । वह्ने वह्नरिः । मन्यते मज्जते चूतादेर्नबोद्धिन् ॥ १३ ॥
पतति पतन् । अपलपयते शाल्यते पलाशम् । छायतेनेन छदनं छदश्च छादयैद्वयुदसगत्य (सू०) इति
हस्तः । दलति दलम् । पिपति पर्णम् । मादिः पत्रशिरा । पलति पल्लवः । त्रिविधस्यरति किमलयम्,
विरुसति लीयमानं वा । गवपत्रं प्रवालाख्यम् । शाखादेर्विस्तृतिर्विस्तारः, प्रपनेवावशब्दे (सू०)
इति घञ् । विटान्पाति विटपः, यत्कात्यः— स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः, विटन्याको-
शान्तस्माद्वा ॥ १४ ॥ वृक्षादीनामिति पूर्वेषां च सवन्ति । वृणोति वृन्तम् । प्रसवः पुष्पादिः,
यत्कात्यः— बन्धनं पुष्पफलयोर्बन्धनाद्गुः । शलति शालादुः । फल इत्येव, (धानं) पैमोषे शोषणे,
ओदिनश्च (सू०) इति निष्ठा नत्वम् । शलादुनाने धनिषेयसिद्ध्ये ॥ १५ ॥ शरति प्रसूयते क्षारकः ।
जालनिव जालकं नवकलिकाद्वन्द्वम् । सूदमा कलिः कलिका, वस्यते शस्यते कलिका । कुर्भते (घस्यते)
कौरकः । पुष्पसघातो रम्यत्वाद् गूयते गुच्छः, गुद् शब्दे । स्तूयते स्तवकः । गुलज्जोषि । ईद्विकक्षिता
कलिका, कुटति कुड्मलः । [मुञ्चति कलिकात् मुकुलः] । दुर्गायास्तस्मान्तरभेदं न मन्यन्ते—
मुकुलाख्या ह कलिका कुड्मल जालकं तथा ॥ १६ ॥ सुप्र मन्यते सुप्रनमः, कृपाद्गुह्यम् । पुण्यति
पुष्पम् । प्रसूयते प्रसूनम् । कुसुमम् । मय्याख्यः, मज्जयते मज्जयतेनेन पुष्पं मकरन्दः ।
परागच्छति परागः पुष्पधूलिः ॥ १७ ॥ वक्ष्यमाणं वक्ष्यभक्ष्यदि वृक्षलतापथिजातीषु लोपुसः दिलिह्गमपि
प्रसूयमाने पुष्पे फले मूले च वर्तमानं द्वाभ्यां हीनं नपुंसकजिह्वं ज्ञेयमित्यर्थः । अवयवेचप्रप्योपधि-
श्लेभ्यः (सू०) इति त्रितरास्यबोक्त्यनस्य प्रत्ययस्य लुप्रकारेण पुष्पमूलेषु बहुलं (वा०) इति लुट् ।
यधिद् अनुदात्तादेश (सू०) इत्यनो लृप् । कदम्बस्य विमरः कटम्ब पुष्पमशोकं करवीर, चदर्याः फलं
चदर कोल नालिकेराम्रं फलमामलकमिति वृक्षलक्षणस्य मयः फलेलुह् (सू०) । सूरगस्यावयवः
सूरणः कन्दः लुपियुक्तिवद्व्यक्तिवचने (सू०) इति स्त्रीपुंशौ प्राप्तौ । हरीतक्याः फलं हरीतकी, अवयवेच
प्राण्योपधीति (सू०) अण्— अनुदात्तादेश (सू०) इत्यनश्च हरीतक्यादिभ्यश्च (सू०) इति लृप्, लुपि
युक्तिवद्व्यक्तिवचने (सू०) इत्यनश्च हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति युक्तिवद्व्यपान्त्रित्वम् । आदिशब्दा-
दोदात्ताकाराक्षावदर्यादिः । अक्षत्यादेः श्रद्धादिभ्योऽण् (सू०) इति पुनर्विधः फले लुगल्लि । वेणोः
निष्वादिभ्योऽण् (सू०) । नैयप्रोधमिति, न्यप्रोधस्वनकेवलस्य (सू०) इत्येजमम ॥ १८ ॥ वृहत्याः
फलं बार्हतम् । फलति फल, फल निष्पत्तौ । जम्बवाया (सू०) इत्यणि जम्बवम्, पक्षे ओरन् (सू०)
सस्य लुकि फलं जम्बु (फलेलुह्), लृप्च (सू०) इति जम्बू— लुपि युक्तिवद्व्यक्तिवचनस्य (सू०)

बार्हतं च फले जम्ब्या जम्बू स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।
पुष्पे जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गा ब्रीहयः फले ॥ १९ ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेषु पुष्पे क्लीबेषु पाटला ।
बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुत्रराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थोऽथ कपित्थं स्युर्दधित्थग्राहिमन्मया ।
तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हैमदुग्धकः ।
कोविदारो चमरिकः कुहालो युगपत्त्रकः ॥ २२ ॥

कीलम् । पुष्पविकाशे जातर्लतायाः पुष्पजातिर्मूलती शैकालिका यूथिका, चम्पकः बहुलः शिरीषः, अनुदत्तदेव (सू०) इत्यनेन च पुष्पमूलेषु बहुलः (वा०) इत्येव पुष्प एव लुप्तः । ब्रीह्यणा फल एव, तदाह— ब्रीहयः फले स्वलिङ्गा इत्येव, ब्रीह्याति ब्रीहि, ब्रीची भरणे । यवानां फल यवा, माषा मुद्रास्तिला, ब्रीहिमुद्रा—वा विन्वादिभ्योऽण् (सू०), अयत्र अवयवेचप्राभ्योऽपधीलण् (सू०), तस्य फलपाकशुभा (वा०) इति लृप्, युक्तिरुद्भावः, स्वलिङ्गा इत्येव ॥ १९ ॥ (विदार्याद्यास्तु मूले) स्वलिङ्गा इत्येव । विदार्यं भुञ्जेत (विदारी), विदार्यां मूलविदारी, मूलप्रतिष्ठायाम् । (पाटला) अनुदत्तदेव (सू०) इत्यत्र, पुष्पमूलेषु बहुलः (वा०) इति लृप्, लृप् युक्तिरुद्भावः । आश्वत्थश्चन्द्रमारी वृहत्पञ्चमत्याद्याः । पाटलायाः पुष्पपाटलः अजा बहुलकवर्णभावात्, यच्छ्रुत्वाभवत्—पाटलकुसुमे वर्णेष्वप्यशुब्रीहिवः पाटलः । अपिशब्दात्पाटला, बिल्वारणा पाटलीत्येव । पुष्प इति किं पाटलो नाम ब्रीहिः । बोधिद्रुमो बोधिसत्त्वाख्य सर्वपकारित्वात् । तनुवृन्तत्वाद् गुरुपर्वणः सार्वत्यपि वाति चलदलः । पिप्पलानि देश्या पत्राणि, तानि सार्वत्यस्य, अर्शआदिवाद्यन् (सू०) अपठन इति मेरुक्ता । एवमाद्याः प्राकृता अपाति धन्वन्तरि, यदाह— प्रायो जना सन्ति वनेचगद्या गोपादयः प्राकृतनामतज्ज्ञा । प्रयोगेनार्था वचने प्रवृत्तिर्येतत्तत् प्राकृत इत्यदोषः ॥ किं च— रसवीर्यविषाकभ्यो मृतात्पुष्पात्फलाद्वात् । आकारोद्देशकालदेवैर्नौपय्यर्थमुच्येत् ॥ २० ॥ अश्वेषु तिष्ठलभ्येषु श्वाश्रमं पृषोदरादेवात् (सू०) सस्य तत्त्वम् । आह धन्वन्तरि— पिप्पली के- शवात्रसश्चलपलः पवित्रकः । मङ्गल्यं श्यामलोश्चयो बोधिसत्त्वो गजाशनः ॥ केदावावासमह्यत्यादयो- ग्राह्यप्रयोगस्वानोक्ताः । एवमुत्तरत्र । कपिषु तिष्ठति कपिषु कपिप्रियत्वात् । दन्ति तिष्ठति दन्तियो दधिफलत्वात् । प्राही विष्टम्भकारित्वात् । मन्मथो मदनाख्यः पर्यायेणोक्तः । दन्तेषु शठोन्मलत्वात् । आह च— कपिथोष दधियस्तु प्राही फलमुपगन्धकः । अक्षस्यदो दधिफलविरपाकी कपिप्रियः ॥ द्वयर्थं पुष्पफलं पूष्पाण्ड कपित्थं, तथा दन्तशठो जम्भारः कपित्थः । ज्यैष्ठ्ये मदनः पिण्डीतकः कपित्थो धतूरकश्च ॥ २१ ॥ उल्लङ्घिताम्बर उदुम्बरः, उल्लङ्घ्यात् । मशकवर्गभाणि फलान्यस्य जन्तुफलं, कृमि- फलं पर्यायेणोक्तः । आह च— क्षीरवृक्षे हैमदुग्ध उदुम्बरसदाफलौ । अपुष्पफलसम्बद्धो यज्ञाङ्गो श्वेत- वत्फलः ॥ आहेंद्रु— उदुम्बरस्तु यज्ञाङ्गः सुचञ्चुः श्वेतवत्फलः । हैमदुग्धः कृमिफलः क्षीरवृक्षः स काश्चन ॥ कोभूमेर्विदारणाकोविदारः, अत एव कुहालः । चमरोऽस्यास्ति चमरिकः । आह च— कोवि- दारेण कुहालः कुदारः पुण्डली कुली । ताम्रपुष्पचमरिको महायमलपत्रकः ॥ युगपत्त्रक इति यमल- पत्रपर्वयैणोक्तः ॥ २२ ॥ शरदि पुष्पति शारदः, शारदीयके । आह च— सप्तपर्णः शक्तिपर्वणस्तु सुपर्णकः । सप्तच्छदो गुल्फपुष्पस्तथा शास्त्रालोपणकः ॥ आद्रुथ— सप्तपर्णो वृहत्तकः सप्ताहो गुच्छपुष्पकः । सप्तच्छदः सप्तपर्णो युगपत्त्रको बहुच्छदः । आगमन्तामुत्र पञ्चोत्तरगन्धः, आगमनं जयन्त्यारजो मलस्तेषां वर्धतेति वा । राजा चासी वृक्षश्च, रोगराज वृथात वा राजवृक्षः । शमी शिथिलमकृतिश्च-

सप्तपर्णे विगालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।
 आरग्वधे राजवृक्षशम्याकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥
 आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।
 स्युर्जम्बीरे दन्तगठजम्मजम्मीरजम्मलाः ॥ २४ ॥
 वरणे वरुणः सतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ।
 पुत्रागे पुष्पस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥
 पारिमद्र निम्बतर्कमन्दारः पारिजातकः ।
 तिनिशो स्यन्दनो नेमी रथद्वुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥
 यञ्जुलश्चित्रकूचाथ द्वौ पीतनकर्पीतनौ ।
 आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुमौ ॥ २७ ॥
 धानप्रस्थमधुग्रीलौ जलजं मधूलकः ।
 पीलौ गुडफलः खंसी तर्कमस्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

म्याकः । चतुरङ्गुलपर्णः ॥ २३ ॥ रेवती रोगदेवता, अरेवता भव आरेवतः, आरेवते उपरोक्तेन वा, रेव
 हवती । कृता मालास्य कृतमालः, उतस्मित इव सङ्कीर्णत्वात् । आह व- कर्षिकारो राजवृक्षः
 प्रमदः कृतमालकः । आरेम्यशिम्यो शम्याको म्यधिघातोपपन्नकः ॥ आरग्वधो दीर्घफलो व्याघातव-
 दुरङ्गुलः । आरेवतस्तथा कर्णी कर्णीवान् स च रेवतः । जम्ममर्[म] ईश्वरस्यैतानि रूपाणि । दन्तगठो-
 म्भत्वात् । आह व- जम्बीरो जम्मलो जम्मः प्रोक्तो दन्तगठस्तथा । जम्बीरो वृक्षग्रीवो (पी)
 च रोचनो दन्तदर्पणः ॥ २४ ॥ वृणोति वरुणो वरणश्च पर्विण्वत्सरत्वात् । अत एव पर्वन्ते रक्षाहेतु-
 स्वात्तेषु । तिस्तस्यः शाक्य, शाक्यमेषे पाठात् । कुमारको निस्तस्यः । आह व- वरुणः श्वेतपुष्पश्च
 तित्तशाकः कुमारकः । सेतुद्रमः साधुवृक्षस्तमाद्यो मादतापहः ॥ पूगितः पुमान् पुत्रागः स इव आभा-
 न्यात् । प्रमत्ताः केसरा धस्य केसरः । आह्वन्दुः- तुङ्गः पुः कर्षितः स्मार्तनामा रजकेसरः । पुत्रागः
 पुत्रपाह्वश्च वैष्वाहित्यपकेसरः ॥ २५ ॥ पारि पारं प्राद भद्रमस्य पारिमद्रः । नियमनाभिन्वः । आह व-
 निम्बो नियमनो नेता पिबुमन्दः मुक्तिकतकः । लिम्बोश्च सर्वतोमद्रः प्रमद्रः पारिमद्रकः ॥ स्वर्धे पारि-
 मद्रः कोलिः पारिजातो देवशङ्खः । अतिक्रान्तो निशस्तिनिशः, निरकालित्वात् । स्यन्दनः स्वन्दने पट्टः,
 रथोपयोगित्वात् । रथचक्रान्ते नयति नेमिः । अतिमुक्तो विस्तीर्णत्वात् ॥ २६ ॥ वन्यते म्रयते वञ्जुलः ।
 चित्रकूलपुलेषि वाटर्धेर्ध्याम्यागावर्धकाराः । आह्वध- तिनिशश्चित्रकूलेभिः स्यन्दनो रक्षसाधकः । तया-
 रण्यो रथद्वुराव्यतिमुक्तक इत्यपि ॥ स्वर्धे वञ्जुलो वेतसः स्यन्दनोऽशोकश्च । पीतीकियतेवेन पीतनः ।
 कर्पीतनोति कपीतनः कपिप्रियत्वात् । आम्रमतस्याम्रातकः कपिचूतत्वात् । आह व- आम्रातकः पीत-
 नकः कपिचूतोऽम्भत्वातकः । शृङ्गी कर्मरदान्यव (?) नकः कीरः कपिप्रियः ॥ स्वर्धे कपीतन आम्रातकः
 रक्षः शिरीषश्च । कपीतनशब्दस्य पीतनोपपन्न इत्येके । गुडवन्मधुराणि पुष्पाण्यस्य गुडपुष्पः । मधुर-
 धानो हृमो मधुद्रुमः ॥ २७ ॥ नवप्रस्थे भवो वानप्रस्थः स्पलजत्वात् । मधु ग्रीवति मधुग्रीलः, मधु मा-
 धुर्यमग्रीले गर्भस्य मण्डलो वा । यदाह- मधूको मधुतृक्षश्च मधुग्रीले मधुलकः । गुडपुष्पा रोपपुष्पो
 वानप्रस्थोश्च माधवः ॥ अत मधूके, यदाह- मधूकोऽन्यो मधूरस्तु जलजो दीर्घपत्रकः । हस्वपुष्पः फल-
 स्वादुर्गौरिकास्यां मधूलकः ॥ पीको मधुरापीलुः पील्वत् वा । खसते खसयति वा खंसा । आह व-
 पीलुः पीतफलः खंसी घोरः गुडफलोपि च ॥ २८ ॥ अङ्गोलक्षोटः । कन्दरास्यास्तीति कन्दरावेष्टना-
 त्वन्दरालः, कर्षाल इत्येके । आह व- असोटः पर्वतीयश्च फलस्नेहो गुहाश्रयः । कीरः कन्दरालश्च
 खादुमन्त्रो मृदुच्छदः ॥ अङ्कयते कीलकैश्च्यतेऽङ्कोटः, अङ्कोलेषि, प्राकृतेऽङ्कोलः । निद्रुच्यतेस्मा-

अक्षोटकन्त्रालौ द्वावङ्कोटे तु निकोचक ।

पलाश किंशुक पर्णो वातपोथोय वेतस ॥ २९ ॥

रथाम्रपुष्पविदुलशीतवानीरवङ्गुला ।

ह्यो परिव्याधविदुलौ नादयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

सौ(शो)भाञ्जने शिष्टुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचका ।

रक्तासी मधुशिष्टु स्यादरिष्ट फनिल समी ॥ ३१ ॥

विल्वे शाण्डिल्यशैल्यौ मालूरश्रीफलावयि ।

वृक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यमोघो बहुपाट्ट ॥ ३२ ॥

स्कण्डकित्वात्रिशोचक । आह च- अक्षोटङ्कोटौ रेचौ निर्दिष्टौ दार्पकीलक । पीतसारस्ताम्रफलो गन्धपुष्पो निकोचक ॥ प्रशस्तानि पलाशानि सन्त्यस्य पलाशः, पलमन्नुत एकपुष्पवाद्वा । किञ्चिच्छुको नील किंशुक । वात पोथयति वातपाय । चन्द्रोऽत्र- पलाश किंशुक पर्णो यक्षिया रक्तपुष्पक । क्षारधृष्टो वातपायो ब्रह्महृत् समिद्धर ॥ २९ ॥ वेद्यम्भोनुवर्तते वितस्पत वा वतस । रमन्तेस्मिन्प । अन्नाणीव पुष्पाण्यस्याम्रपुष्प । विदाल्यत बेगन विदुल । शातो बीर्षेण क्षेपाद्वाह्यमनात् । वनति भजत्यम्बु बानीरा वङ्गुलध । परिविध्यतम्भसा परिव्याध । नद्या भवा नादेया, निल्य ह्यो, वतसी तु ह्ये । तिष्यर्थेऽप्यिन्द्रुर्नादेयो तकारी जलवतसी भूमिजम्बूध । चन्द्राया विभागेनाहु - वेतसो विदुलो नम्रो वङ्गुला दाधपात्रक । नादेयी गन्धपत्रज जलैका सभृतस्या ॥ नदीकूनप्रियस्त्वन्य सुशीतो घन पुष्पक । जलजातस्तत्त्विकामो विलो जलवेतस । निबुलो वेतसादन्यो वक्ष्यते (स्थलेवेतस) ॥ ३० ॥ सुष्ठु भनक्ति मुख सौभाजन । शिनोनि तैक्ष्ण्य रिष्टप । न क्षीवन्त्यनेन वृष्य [क्ष] स्वादक्षीव । मुमति गन्ध म चक्र । आहुध- शिरा स्याच्छुतमरिच मुखमभ्रतितीक्ष्णक । सौभाजनस्तीक्ष्णगन्धः सुतीक्ष्णो घनपत्रज ॥ शिष्टुर्हरितशार्क यो मनो मूत्रकारक । घनरक्तस्तीक्ष्णगन्धो सु[म] रङ्गी रसानक्षम ॥ तृताया मधुशिष्टु स्यात्- । इयर्थे माचक कइती शास्मति रोगाञ्जनम् । चतुर्थेऽप्यिन्द्रु- र्नादेयी समुद्रलवण नाली महानिम्ब सौभाजनध । मधुप्रधान शिष्टु (मधुशिष्टु) । न रिष्यत्त्व नेनारिष्टो रक्षाहृत् । पला सत्यस्य पेनिल । चन्द्रात्र- अरिष्टस्तु मुमहृत्य कृष्णवीर्योऽसाधन । रक्षाधीन हीतकन फनिलो गर्भपातन ॥ ३१ ॥ विळति निर्वाति विल्व । शाण्डिल्येऽत्र शिष्टुः प्र इत्यागमायमगौ, शाण्डिल्य इव ब्राह्मणमयवात्, शैल्य इव नानास्वपरिवर्तनाद्वा । मलते मलामालूर, मालूर्यो साति वा । श्रीप्रदानि फलान्यस्य श्रीफल । आह च- विल्वे शालादु क्षान्दित्या इयगन्ध सदाकन । शैल्य श्रीफलस्यार्द्र कङ्कः पूतिमास्त ॥ प्रशस्तया गच्छति मूले द्वय दृश्यते (प्रकृते) का । जग सन्त्यस्य जग । अत एव पृच्यत पर्कटी, इन्द्रोय, ईद-तो- व्यलि, चच्छाश्चत- रिण्या पर्कटी द्वय प्रश विष्यन्पाद । न्यू तिर्यग्गुणादि मार्गे मूलेऽयमो- दति वा न्यमोघ, न्यूका देवात् (सू) घनम् । बहव पादा प्लान्यस्य बहुपात्, सध्यामुष्- वंस्यति (सू) अन्तराय । व[य] नि वेष्टयति मूत्रेव । आह च- वग रक्तफन दृष्टी न्यमाय बुद्धो ध्रुव । हीटी वैप्रवणायासो बहुपादो वनस्पति ॥ ३२ ॥ आगी भेतराप्र तिरिटाया रक्तलघे । गालमति सावययक्षि गालव । क्षापर दावतृष । रणदि ग्रथ रोत्र, रत्योरिक्यान्प्रावि । तिरयति रोगांसीटी । नित्रि शिष्यवृद्धमनन विल्व । मार्तण्डतययद्ग मार्जन, अत एवा ग्मा(स्ता)- दन । आह च- क्षोभो रोत्र शावरकयिष्टस्तन्वहस्तन । तिरिष्टा क्षालीनय विष्टी दावययद्ग ॥ द्वितीय पादाया गालव रत्यवस्तन । जीवपुत्रा बृहत्तव पक्षि सापात्रपादन ॥ इन्द्रुध- रोत्र

मालवः शावरो लोभस्तिरीटस्तित्वमार्जनी ।

आम्रश्रुतो रसालोसौ सहकारोतिसौरभः ॥ ३३ ॥

कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्वः पिकवल्लभः ।

कुम्भोत्सृज्यलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥ ३४ ॥

शैलुः स्तेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ।

राजादनं पियालः स्यात्सन्नकद्वर्धनुः पटः ॥ ३५ ॥

गम्भारी सर्वतोमद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ।

श्रीपर्णी मटपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यय द्वयोः ॥ ३६ ॥

कर्कन्धु (न्यू) वदरी कोलिघोण्टा कुवलफेनिल ।

सौवीर वदर कोलमय स्यात्स्वादुकण्टक ॥ ३७ ॥

कपायकृद्भक्षिको मधुपुष्पक । मणोपप कलहीनो हिमपुष्पोतिभेजम् ॥ उत्पादनो वनस्पतस्तत्र
शावरादप । रोध्र शावरक श्वेतत्वगतीसारमेजम् ॥ द्वितीय पट्टिफरोधो वृहत्प्रस्तिरीटक । उताल-
कस्तित्वकश्च पत्री लक्ष्मणसदन ॥ अम्यनेमिलयत आम्र, अमिनम्योर्ध्वध्व (उ०) इति रक् ।
ध्यानति रम चत, धूप्यत इति श्रीमोजो निरबोचन् । रसमलति रसाल । सहकारयति मेलयति
छात्रमौ सहकार, सुरासक्तताद्वा । यदाह-आम्रनतो रमालश्च सचेष्टो मरिासत् । कामाङ्ग सह-
कारश्च परपुष्टमहोत्सवः ॥ ३३ ॥ कुम्भोत्सृज्यलकं शब्द वृक्षोशानिर्वाणि कुम्भोत्सृज्यलकम् । केशे भव
कौशिक, उल्लङ्घ्येव नक्षत्रस्यात् । शुद्धति रक्षति वानरेणाद् गुग्गुलु । पिपति पुर, इगुपधेति
(सू०) क, उवोष्ठपूर्यस्य (सू०) इत्युत् । आह च-गुग्गुलु कालनिर्वाणो जटायु कौशिक पुर ।
नक्षत्र निबो दुर्गे महिषाक्ष प (प) लक्ष्य ॥ ३४ ॥ शिलति शिनाति रोमान्वा शेषु शेषकश्च ।
स्तेष्माणमतति धीतवोर्यलाच्छेष्मातक, अत एव शीत । उद्दालयलङ्गमुद्दालक भवर्धेन स्तेष्माकारि-
त्वान् । बहु शृणोति श्रोताधि बहुवार । आहन्तु-शेष्ठ स्तेष्मातक शीतो वसन्तकृत्तुमस्तथा ।
उद्दालक कर्तुल शेषको भूतवृक्षक ॥ पिच्छिल इतिव शेषलक्ष्यसङ्गीतकुम्भित ॥ लेखवागे
बहुवार इति । रात्र मदन मिष्टान् । विधति सरलवात्सियाल, रि पि गती, अपियालेके । सन्नक
करोतु रसधोस्य सन्नरु । धनुष इव पगे विस्तारोस्य धनुष, धनुश्चक्रान्तो ध्वज इति गौडी
प्रान्त, यदाह-न्यालोय खम्बकम्भधारो बल्लरत्नल । सन्नकृत्वापपगे रत्नल] नस्तापयप्रिय ॥
यथै राजादन पियालः क्षीरिका च ॥ ३५ ॥ गम्भे सरसत्वाद् भारोस्था गम्भारी । कृष्यति तनूकरोति
काश्मरी काश्मर्यश्च । मधूनि मिष्ट नि पणम्यस्या मधुपर्णी, पाककर्णपर्णेति (सू०) ईप् । आह च-
काश्मर्यः काश्मरी हारा काश्मरी मधुगर्भ्यपि । श्रीपर्णी सर्वतोमद्रा गम्भारी कृषयन्तिका ॥ ३६ ॥
कर्को रोहितोन्धु कर्कन्धु, शकन्नादित्वान्तरकाम् (ना०) । वदति वदरी, वद स्थैर्ये । कोलि, कुल
सल्लाने, कुल (ट) वात्येस्माद्वा । शुष्पनि वस्य ॥ ३७ ॥ अम्रमर्षमने घोष्ठा । को भूमो वलति कुवलम् ।
फेनिल कफवर्धनात् । सुवर्दरो मय सौवीरम् । अत्र य खयो कुमर्षी, अन्ये फलार्थी, घोष्ठा तुमय-
सृष्ट, यथेन्द्रः-वदरी क्षिप्रफण्टा च रात्रवदिकरी तथा । फल तस्या सृष्टं कोल कोकिल फेनिल
कुलम् ॥ लोल सुहृत्फल तत्तु स्त्रेव कर्कन्धु कन्दुकम् । स्वादु वट्ट सिधतिमा तत्र कोल फल मनम् ॥
धन्वन्तरिः सामान्यनाह-वदर कोकिल कोल सौवीर फेनिल कुलम् । कर्कन्धु कन्दुक स्वादु वट्ट
सिधतिमा शुष्ठा ॥ यथै कुवल नीलान्न वदर च । वाग्भिलतात्कोकिलमिति च सम्भ पाठ, कोकिल-
मिति तु वैयाः । चन्द्रोपि-वदरी गोरघोष्ठा च घोष्ठा शुष्पाय कोकिला । क्षिप्रवृष्टा कोलफला
रात्रवदिकरी तथा ॥ ३७ ॥ विकट्कतो प्रसरति विकट्कन, कर्कशार्थ । सुवा सुष्ट, सा हि वेष्टकती

विकङ्कतः सुधावृक्षो ग्रन्थिलो ध्याग्रपादपि ।

पेरायतो नागरह्वा नादेयी भूमिजम्बुका ॥ ३८ ॥

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ।

काफेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके ॥ ३९ ॥

गोलिहो झाटलो घण्टा पाटलिर्मोक्षमुष्कको ।

तिलकः क्षुरकः श्रीमान्समी पिचुलझावुको ॥ ४० ॥

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैट(ट)र्षकट्फलौ ।

क्रमुकः पट्टिकाख्य स्यात्पट्टी साक्षाप्रसादन ॥ ४१ ॥

तू (नू) वस्तु यूयः ऋमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ।

तूल च नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ॥ ४२ ॥

आम्नाता । आह च- विकङ्कतः पृथुलो ग्रन्थिलः खादुकण्टकः । गोपकणः काकपादो ध्याग्रपादोप-
किङ्करी ॥ इरावला विपुल इयाथ रक्तलेशैरावतः । नागस्य सिन्दुरस्येव रङ्गोऽस्य नागरह्वा, नागच्छति
सहसा रङ्गोऽस्य वा । आह च- नागरह्वास्वरमुग्न्यो नागरह्वा मुखप्रिय । स चैरायतकः प्रेकः
सुभागकाधिरासनः ॥ न देयी नदीनाता । भूमौ जम्पतेऽयतः भूमिजम्बू । चत्वारो नागरह्वाभा इति
गौडः । आह च- जम्बू सुरभिपत्ना च राजजम्बूर्महाफला । काकजम्बूर्धैववर्णो नादेयी चेद्विशो-
त्स्य (१) ॥ ३८ ॥ तिम्बति तिन्दुकः । शितिः कालः सारो भस्मास्य शितिसारः । आह च-
तिन्दुको नीलसारश्च कालस्कन्धासिमसहः । स्फूर्जकः स्फूर्जराशेरोति । काकवर्णस्तिन्दुः काफेन्दुः ।
कुत्सितैर्लङ्घयते कुलकः, लकः आस्वादाने । कथं कुलकः काकतिन्दुकः पट्टोऽनौपि । आह च-
तिन्दुकोऽन्यो द्वितीयस्तु स्फूर्जकः काकतिन्दुकः । काफेन्दुरश्च विख्यातः सुपीलुः ककपीलुकः ॥ मर्कट-
तिन्द्राख्यः ॥ ३९ ॥ गोभिर्लिङ्गते गोलिहः, गोलीडोषि । झाटः संघातः लाति झाटलः । इत्यन्ते घण्टा । पाट-
निलारं लाति पाटलिः । मोक्षति सहते मोक्षः । मुष्कानि रोषान् क्षरत्त्वान्मुष्कः । आह च- मुष्कको
मोक्षको घण्टा मूषको रज्ज्वस्तथा । क्षुराश्रयो गोलिहश्च द्विविधः श्वेतकृष्णश्च ॥ तिलः भुजुप्तिस्तिलकः । क्षुराति
परवत्वाक्षुरकः । आह च- तिलकः पुष्पः श्रीमान् क्षुरकः श्वेतपुष्परः । पिचुलः तूलः लाति पिचुलः ।
ध्याग्रपादोऽनुकापभञ्जः ॥ ४० ॥ श्रीपर्णी सुपर्णत्वात्, पाञ्चकपर्णोऽतः (सू०) क्षीः । [कुमुदप्रातःकृतिः कुमुदिका,
कौ मोदते वा] । कुम्भी रत्नाधारत्वात् । कः रसमाहरेड्ड, आविर्भावितप्रकृतिप्रत्ययार्थे वा । कदम्बाश्रया-
तिः कपायत्वात्फलमस्य कट्फलः । आह च- कट्फलः संभवत्कथं श्रीपर्णी कुमुदा तथा । महाकुम्भी यः कम्भा च
भद्रा भद्रवताति च ॥ द्वयर्थे केड्यै कट्फलो मदनफलः च । कामनि क्रमुकः । पट्टेऽस्यास्ति पट्टी पाटला, रोध्रे यम् ।
राक्षी प्रसादयति, रोध्रप्रस्ताये व्याख्यातमेतत् ॥ ४१ ॥ तुयते तू । यूयप्रतिवृत्तित्वाच्च । ब्रह्मणि वेदे
के न धूर्ध्वद्वयः, अत एव ब्रह्मदारुः । तूत्यते तूलः, तूलीति गौडः । तूलः निष्कर्षः । आह च- तूलन्दः च यूय
च क्रमुकः ब्रह्मजः ॥ ब्रह्मदारुः ब्रह्मनिष्ठः ब्रह्मण्यः ब्रह्मचारि च ॥ नयातः सुखनीपः । श्रीणाति प्रियकः । के दाम्ब-
तिः दम्बः । हलिः प्रियः सुराधिरासनात् । धाराकदम्बो रावकदम्बश्च सौ, धूर्ध्वकदम्बोऽन्यः । आह च-
परः कदम्बः प्रावृष्यै च दम्बर्षो हलिप्रियः । नोपो धूलिकदम्बोऽन्यः सुवासारात् [तू] एषकः ॥ ४२ ॥
विशेषेणेरयाति वीराणो वा वृक्षो दुःसर्षत् । अरुपि स्फूर्जराशेऽन्यः करोति- अरुष्करः, दिवाविभाति (सू०)
ट । अग्निः सुखमस्याः साहवत्वादिप्रमुखी । मद्यः इवाति दृणाति (मद्यतकः) । आह च- मद्यतकः
रग्नो दुःखो दहनस्तपनोऽधिकः । अरुष्करा वारतर्भक्षो चाग्निमुखी धनुः ॥ गर्दभः इवाश्वस्य गर्दभाण्डः, गर्द

वीरवृक्षोष्करोमिसुखी मल्लतकी त्रिषु ।

गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतननुपार्वकाः ॥ ४३ ॥

वृक्षश्च तित्तिडी चित्राम्बिकाथो पीतसालके ।

सर्जकासनवन्धूकपुष्पम्रियकजीवकाः ॥ ४४ ॥

साले तु सर्जकार्या (ध्या) श्वकर्णका सस्यसंवरः ।

नदीसर्जो वीरतरुनिन्द्रधुः ककुभोर्जुनः ॥ ४५ ॥

राजादन फलाध्यक्ष क्षीरिकायामथ द्वयोः ।

इद्गुदी तापसतरुर्भूर्जं चर्मसृदुत्वचौ ॥ ४६ ॥

पिच्छला पूरणी मोचा स्थिरायुः शात्मलिङ्गयोः ।

पिच्छा तु शात्मलीवेष्टे रोचनः कूटशात्मलिः ॥ ४७ ॥

सप्तमं भाष्यमस्येति युक्त कन्दरालकात् । कं पीतयति कपीतनं, कपीते [ने]ति वा । आह च-
 हस्तः कपीतनं शु (शू) र्गां सुशार्धं वा दर्शनः । प्रको गर्दभाण्डश्च रमण्डल परः पूवः ॥ ४३ ॥ तिम्यति
 तित्तिडी । चित्रिमायते म्बलत्वं गुरु यकसौ चिवा, फलतयुक्तिः । आह च (चन्द्र)- अम्बिका तु
 किं वा चुका सम्बला शुक्लश्च शुक्तिः । अम्बिका च [चि] चिवा तित्तिडी च तित्तिडी । पातवर्ण-
 साल (पीतसाल) । एजते गिर्यास सर्जं । अस्य वसन । वन्धुरसवरश्चानि पुष्पाग्नय वन्धूकपुष्प ।
 काम्य वाप्रियत्वादिप्रिय । जीवयति जीवकः । नीजक इति तु निघण्टुः, सजया धीजका ज्यो वीजपूरस्तथा
 सनः । आहुश्च- वीजकस्त्वसन काम्य सैरि कृष्णोत्थ [क] प्रिय । त्रिषुपुं पीतसाल प्रियक
 प्रियसालकः ॥ सुगन्धिनीलनिर्यासस्तथा वन्धूकपुष्पक । स त्याप्रियकसालश्च महासर्जश्च नामत ॥ ४४ ॥
 स्यति सालः । कूटयति कादूः । अश्वकर्णभारतः (अश्वकर्णक) । मस्य फलं सङ्गाति सदसवरः ।
 आह च- सर्जनश्चाश्वकर्णश्च कयावी दीर्घपत्रक । सस्यसवरणः शूद सर्जक साल उच्यते ॥ वीरतरु-
 र्जुननामसाम्यात् । ककुभ सन्त्यस्य दिव्यापकत्वात् ककुभ, कस्त्वम्बलीलहया व्याख्या । अर्जुन क्षी-
 मन्मत्, इन्द्रप्रियत्वादित्ये । आहेन्दु - ककुभस्तत्तुनः पाथो नदीसर्जो घनजय । अभीफलश्चित्रयोगी
 धीतो वीरान्तकस्तथा ॥ ४५ ॥ इन्द्र कुभोर्जुनो देवदाह च ॥ ४५ ॥ क्षीरिका, क्षीरस्नादुवात्, आये
 तु मिष्टाश्रवापामनी । आह च- क्षीरिकोक्ता च राजन्यः क्षारी मृसू [प] को वृषः । राजादनो
 वृक्षश्च कपीठः प्रियदर्शनः ॥ इद्गुदी इद्गुद । तापसा क्षारण्येस्या स्नेहमुपभुं [यु] चत । भूणाति
 भूर्जं, भूर्जातो वा । आहुश्च- भूर्जो मृजो बहुपत्रो बहुत्वक्को मृदुच्छद ॥ ४६ ॥ पिच्छास्तस्या पि-
 च्छिला । पूरयति पूरणी । मुषति रस मोचा । स्थिरायुः कालसहत्वात् । शाले दैर्घ्याच्छलति वा
 शात्मली शात्मलिश्च । आह च- शात्मली रक्षपुष्पा च कुट्टी स्थिरजीवेता । पिच्छला तुलिनी मोचा
 कणकारी च पूरणी ॥ मोचनीति च । पिच्छेय पिच्छा, आनामवद्गुणिर्यमित्यत् । शात्मस्या वेष्टे
 निर्यास । आह च- शात्मलीवेष्टकः पिच्छा निर्यास स च शात्मल । मोचसारो मोचरोसो मोचनिर्ग-
 शकस्तथा ॥ रोचते रोचनं शान्यलिनेष्टेय । कूटेन कुरिसतल योरगते, दुर्गादेर्हि परमैव्यदलनार्थं सा
 क्षिप्यते । आह च- कुशात्मलि शात्मलिङ्गो रोचनं कूटशात्मलि ॥ ४७ ॥ क्षिरिण विनति भिनत्ति
 क्षिरिवित् । नक्ष रात्र्यालमस्मान्नक्षमालो मृतश्चरत्वात्, रक्तमाल इत्येके । च रजयति करज (कर-
 जश्च) । प्रकीर्यते प्रकीर्य । श्रुतिको दुर्गन्ध । कलेमार्क कलहहन्, यद्विन्दु - काञ्ची रक्तमालश्च
 प्रतिकक्षिरिवित् । घृतपूर्णकराण्य प्रकीर्यो गौर एव च ॥ पूर्तिवरज सुमनास्तथा कलहनाशनः ॥

चिरि(र)यित्वा नक्तमालः करजश्च करत्रके ।
 प्रकीर्यः पूतिकरज पूतिकः कलिमारकः ॥ ४८ ॥
 करजभेदाः पद्मग्रन्थो मर्कटवङ्गारवल्ली ।
 रोही रोहितकः प्रीहशश्रुर्वादिमपुष्पकः ॥ ४९ ॥
 गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावन ।
 अरिमेदो विदसविरे कवरः खदिरं सितं ॥ ५० ॥
 सोमयत्कोप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकी ।
 एरण्ड उरुवूकश्च रुचकश्चित्रकश्च स ॥ ५१ ॥
 चञ्चः पञ्चाङ्गुलामण्डवर्धमानव्यहम्बराः ।
 अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफला शिवा ॥ ५२ ॥
 पिण्डीतको मरुचकः श्वसनः करहाटकः ।
 शल्यश्च मदनं शकपादपः पारिभद्रकः ॥ ५३ ॥

द्वयर्थे करज काञ्चो नलख ॥ ४८ ॥ पद्म ग्रन्थोऽस्य हस्तिवारणाख्य । मर्कटवङ्गपाटनान्मर्कटी वल्ली-
 करज । अङ्गारा इव वङ्गयोस्या अङ्गारावल्ली । आह च- उदकीर्यस्तृतीयोऽस्य पद्मग्रन्थो हस्तिवारणी ।
 अङ्गारावल्ली शादस्या काकप्ली करभालिका ॥ स्वयं मर्कटी- आरमगुप्तापामार्गो वल्लीकः ॥ रोहयति
 रोहित, रोहणीत्येके छिनरुत्वात् । चञ्चद्रथ- रोहितको रोचनकः प्रीहणो रक्तपुष्पकः । रक्तप्लो
 रोहितो रक्तो रोही दादिमपुष्पकः ॥ ४९ ॥ गायत्री विप्रास्त्रातेवश्य गायत्री । बालपत्नी यवासः खदि-
 रश्चेति द्वयर्थे धन्यन्तरिपाठमदृष्ट्वा पाठपुत्रधान्त्या ग्रन्थकृद्बालतनयमाह । सूक्ष्मपर्णोप्यसौ । खदति
 खदिर, जद स्थेये । आह च- खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्ठी बालपत्रश्च जिह्वा-
 शल्यः क्षितिक्षमः ॥ अरिर्दु सरो मेद सारो[खावो]स्यारिमेदः । विदग्ग्न्धि खदिरः पूतिकदिराख्य ।
 आह च- परिमेदोरिमेदश्च गोपात्कन्धोरिमेदकः । अहिमेदोहियारश्च रिम पूयोरिमेदकः ॥ क दृणाति
 कफधावाकेश्वरः ॥ ५० ॥ सोमयत्कोऽरुणकिरवात्- शुक्रत्वाद्वा । आह च- कदरः श्वेतसारोऽस्य । सोम-
 यत्कः पाथिद्रम । अयं सोमयत्कः खदिरः कृफला करजश्च । व्याघ्रस्येव पुच्छमस्य व्याघ्रपुच्छः ।
 गन्धर्वस्य भूतविशेषस्येव मृगविशेषस्येव वा हस्तोऽस्य गन्धर्वहस्तः पञ्चाङ्गुलिपर्वत्वात् । एरमति बायु-
 मेरण्ड । उरु बायुरुवूक । रोचते रुचकः ॥ ५१ ॥ चञ्चति चञ्च, चञ्चुरित्येके । पञ्चाङ्गुलयोऽस्य
 पञ्चाङ्गुलः । आमण्डयतीत्यामण्ड, आदण्ड इत्येके दीर्घण्डत्वात् । व्यहति-व्यहम्बर, अह उद्यमे,
 व्यहम्बक[न] इत्येके । आह च- एरण्डस्तरुण शुक्रश्चित्रा गन्धर्वहस्तकः । पञ्चाङ्गुलो वर्धमान आ-
 मण्डा दार्धण्डकः ॥ रक्तोपरो हस्तिर्को- व्याघ्रो व्याघ्रतलो रुवु[वु] । उरुवूको हस्तिपर्वण्डचुस्त-
 नपत्रकः ॥ अल्पर्थे, कृटीशर्म शुण्ड भ्योत् (सू०) । शमयति दोषाशमी शिवात्वात् । सक्तव इव
 फलान्यस्याः । आह च- शमी सक्तुफला तुङ्गा क्लेशहन्त्रिफला शिवा ॥ ५२ ॥ पिण्डीमित पिण्डीतकः ।
 त्रियन्तनेन विपर्णुपत्त्वान्मरुचक, मरो वाति वा । श्वसन्त्यनेन श्वसन । कर हन्ति दु स्पशेत्वात्कर रह-
 यति वा करहाटकः । शल्यमस्वास्ति शल्य । मदनयति मदन । आह च- मदन शल्यको राक्ष
 [वाय] पिण्डी पिण्डीतकस्तथा । तस्कर करहाण्डश्च श्वसनो विपपुष्पकः ॥ द्वयर्थे मरुचको जम्भीरो
 मदनश्च, यच्छाश्वत - पिण्डीतके पद्मसन्दे करहाण्डपदविदु । पारि निष्ठाशस्त भद्रमस्य पारिभद्रकः ॥ ५३ ॥
 द्वौ स्कन्धे किलिम निर्वासास्य द्विकिलिमम् । पूतिकग्रन्थ काष्मस्य पूतिकाष्ठम् । सप्तमदण्ड दुकिलिमस्यै-
 कार्थे, यदाह- देवदाह स्मृत दाह मुराह किलिम च तत् । स्नेहविद महादाह भद्रदार्विन्द्रदाह च ॥

मम्रदारु ह्रिकिलिमं पीतदारु च वारु च ।
 पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः ॥ ५४ ॥
 पाटलिः पाटलामोघा काला स्थाली फलेरुहा ।
 कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी श्यामा तु महिलाह्वया ॥ ५५ ॥
 लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ।
 चिष्वक्सेना गन्धफली कारम्मा प्रियकश्च सा ॥ ५६ ॥
 मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकद्वद्द्वन्दुः (दुण्डु) काः ।
 स्योनाकः शुक्रनासक्षंद्रीर्ध्वन्तकुटभटाः ॥ ५७ ॥
 शोनकश्चारली तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ।
 अमृता च यस्या च त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ॥ ५८ ॥

देवकाष्ठं मम्रकाष्ठं पूतिकाष्ठं च वारु च । सुरदार्विन्द्रक्षथ तथैवाम्रदारु च ॥ अथैव पारिनादः कोलिः
 पारिजातो देवदारु च, तथा पीतदारुर्दोहरिद्रा देवदारु पूतिकाष्ठं च । किलिमं च तद्विहितं पर्वकदेशात्ता-
 त्रीमिवत् ॥ ५४ ॥ पाटला ताम्रगुण्णत्वात् । अमोघा बहुफलत्वात् । काला कालवृन्तत्वात् । स्थाली रसा-
 धारः कुम्भीत्वात् । काचस्थालीरस्येकः । फले रोहति (फलेरुहा) साहकुरकत्वात् । कुबेराक्षी यक्षाक्षि-
 तुल्यगुण्णत्वात् । आह च- पाटलोका तु कुम्भीका ताम्रगुण्णाम्बुनामिनी । स्थाली वनन्तवृन्ती ह्यादमो-
 घा कालवृन्तिना ॥ द्वितीया पाटला श्वेता निर्दिष्टा काष्ठपाटला । सा चैव श्वेतकुम्भी स्यात्कुबेराक्षी फले-
 रुहा ॥ पाटली कृष्णवृन्तेति मैत्रिणिभिः । पाटला पाटलिर्वा नेति माला । श्यामा श्यामगौरवर्णान् ।
 महिलाह्वया वनितापर्याया श्याम (म) त्वात् ॥ ५५ ॥ गवि मूसे वन्ये गोवन्दनी । गुणते क्रीडपते
 गुन्द्रा । प्रीणाति प्रियङ्गुः । फलति विशर्भते फली । चिष्वक् सिनोति सर्वतो वध्नाति चिष्वक्सेना ।
 ईषदम्माकारा कारम्मा । आह च- प्रियङ्गुः प्रियवली च फलिनी कुञ्जिनी (?) त्रिषा । वृक्षा गोव-
 न्दनी श्यामा कारम्मा वर्णभेदिनी ॥ इन्दुर्गोविन्दनीति भिनाति, यदाह- वन्दनी पुत्रशो-
 मना । गन्धप्रियङ्गुः कारम्मा लता गौर्धनभेदिनीति ॥ अथैव गुन्द्रा- एका प्रियङ्गुः च [१] ता च,
 तथा विवकीसनः प्रियङ्गुः कदम्बमेति । द्वयैव गन्धफलिनी प्रियङ्गुभ्यग्नकलिका च ॥ ५६ ॥ मण्डूक
 इव पर्णान्मत्स्य (मण्डूकर्णः) । पात्रेपूर्णास्व पत्रोर्णः । नटति वनेन नटः । कदम्बवृक्षान्मत्स्य रौक्ष्यान्क-
 द्दुरगः । दुन्द्रति शिन्विभिः कायति इन्दुकः । स्योतमुखनकनि स्योनाकः । शुक्रनाशेन पुण्यायस्य
 (शुक्रनासः) । ऋणोति हिनास्ति फलः, अत एव भाद्रुकः । कुटम्बकीमवन् नटति सन्दने कुटमटः
 ॥ ५७ ॥ शवति शोनकः, ग्रीढाः शोणकमाहुः, शोणं वने । इषवर्गलः । आह च- स्योनाकः शुक्र-
 नाशक कदम्बोप कदम्बरः । मयूरजङ्घोरल्लुकः प्रियङ्गीकः कुटमटः ॥ सत्रेकः पृथुशिम्बिष
 इन्दुषो दीर्घवृन्तकः । माद्रुकः शङ्खोफण्युवृन्तको जम्बुको नटः ॥ तिष्य मट्ठस्य फलमस्यास्तिप्यफला,
 निष्यममलके लक्ष्मीरिति । आमकते गुणनामलकी, अमल्य च । अमृता यस्या च रसायनत्वात् ।
 पात्री नानाये । आह च- यस्यामलकं तिष्यं जातीफलरसं विषम् । पात्रीकल धीफलं च तद्यमृतरुतं
 स्मृतम् ॥ विमेषस्ताद् विभीतकः ॥ ५८ ॥ अश्वोने स्याप्पान्त्वक, ना पुमान्- फले पुंलिङ्गः ।
 पुं (व) यति वृषः, इति निघण्टुषु न सवादस्तेषु तु मूत्रकर्षात्वात् । कर्षकत्वे, शयनाभ्यान्, कर्षो
 विभीतके पलवमुभये च वर्तते । भूतानामादाम् । कलेराधयो दुमः । आह च- विभीतक कर्षकयो वप-
 न्तोऽथ कर्षकः । सर्वतको भुजवायः कर्षोऽहार्थो विभीतकः ॥ इन्दुश्च- आ(अ) दार्यं यदुर्गमं न
 तुमुलं च विषेदकम् । नस्ति भयनस्या अभया । न व्यथयन्त्यगया । पथि सपुः पथ्या, हिनेत्यर्थः ।
 कायं तिष्ठति निष्कल्य न भवति कायस्या, वनरस्येकः । पूर्वं करोति पूना निवेननीत्वात्, पृथनेत्येके

नाक्षस्तुप कर्पफलो मृतावासः कलिद्रुमः ।
 अमया त्वद्यथा पट्या कायस्या पूतनामृता ॥ ५९ ॥
 हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ।
 पीतद्रु सरलः पूतिकाष्ठं चाय दुर्मात्पलः ॥ ६० ॥
 कर्णिकारः परिव्याधे लज्जुचो लिङ्गुचो बह्वुः ।
 पनसः कण्टकिफलो निचुलो हिज्जलोम्बुजः ॥ ६१ ॥
 काकोदुम्बरिका फल्मुर्मलपूर्जघनेफला ।
 अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ॥ ६२ ॥
 पिचमर्दश्च निम्बेय पिच्छिलागुरुशिशपा ।
 कापिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः ॥ ६३ ॥
 भण्डिलाप्यय चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ।
 एतस्य कलिका गन्धफली स्यादथ केसरे ॥ ६४ ॥

॥ ५९ ॥ हरति रोगान् हरीतकी । चयतेनवा घान गुदेनेनकी । आह च- हरीतक्यमया पण्या प्रपण्या
 पूतनामृता । जयाव्यय हैमवती कायस्या चनकीति च ॥ ५९ ॥ धेयसी रास्ता हरीतकी इस्तिपिप्ली च ।
 शिवाव्यया पूतनेति चन्द्रः । सरलः, लज्जुवान्, आह च- सरलः पूतिकाष्ठं च चित्रा पीतद्रुवच्छितः ।
 दुर्मात्पलानीव पुष्पाभ्यसः दुर्मेत्पलः, गुणभय यम्, अन्योभिर्गन्ध ॥ ६० ॥ कर्णिकामिर्निर्गर्णिकार ।
 द्वयर्थे परिप्राधो जलवनसः कर्णिकारश्च । लज्जन अस्त्वयने लज्जुचः । द्ययने बह्वुः । पण्यते स्तूयते
 पनसः, पणस इति दुर्गः । लोकोन्वा कण्टकयुक्तः । महामर्गेति । निचोत्पनेम्बुना निवालः
 (निचुलः) । हितमलस्य पत्रेशो हिज्जोम्बुनेतत विशेषणम् ॥ ६१ ॥ काकोदुम्बरी । फलति
 फल्गु । मल भिन्नं पावयति मलान् दिग्भेदजम्, (मन्वू) यु लुगुसायाम् । जपने गुणे फला
 न्यस्या जपनकला, आह च- काकोदुम्बरिका कम्बुराजी फल्गुकारिका । फल्गुन फलभारी च मलयू
 भिन्नभद्रजम् ॥ हिङ्गुगन्धिनिर्गन्धस्य । मलयत वेष्टयने के केमान्तः, शुभमलकेष्टेष्टाधामम् ॥ ६२ ॥
 पिचु मर्दयति पिचुमर्दः, अगेगन्धान्, पिचुमर्द इत्येकः । पनसेष्टेपीति सौश्रुताः । शाश्वतस्तु- हिङ्-
 गुनेयं वृक्षज्योयं निम्ब हिङ्गुरेतेषु च । चन्द्रनन्दनस्तु शुभमलकमाह । अगुरुगुण्यसा शिशपा
 अगुरुशिशपा, यदह- शिशपा तु महदशमा कृत्रमार स्मृतेऽगुरुः । अगुरुगुण्यस्य शिशपासारं वाह ।
 द्वयर्थे पिच्छिला शाश्वति शिशपा च, यदह- कृत्रिगुण्यसा कृत्रिमा भस्मगर्भा च सादिनी । शिरसीप्यते
 शिरः, र्धंयते वा सै कुमर्दत् ॥ ६३ ॥ भस्मयत भण्डनः, भण्डितेति, आह च- शिरीषो मृदुगुण्य
 भण्डनं शिरीषं च । कपीतनं कण्टक-श्यामर-कं पुष्टयि ॥ भण्डितेति । चम्पदेते मलयाम्पेयः ।
 चम्पनयनेभिर्भयम्क, चाम्पदेति । आह च- चम्पकं पुष्पाभयं गुणभ- शीतलस्य स । चाम्पेयो
 हैमपुष्पश्च कश्चन पट्टादिभिः ॥ गन्धः फल्मस्या गन्धकवी । त्रिवर्गगुण्यरकलेष्टाचिति द्वयर्थे ग-
 न्धरनी । के गारि केयरा चन्वरय वा केसर ॥ ६४ ॥ उरयेनेवजुमः । आह च- वज्रलं वीथुगन्धय
 मदगन्धेयं वाह । मज्जुगुण्य गृध्रगुण्य शिषी केसरकलाया ॥ अस्तुनेऽग्रेक, शाकनागकवद्वा ।
 यदह- अग्रेकं वृक्षजस्य विविधं कर्णिकारक । त्रयर्थे वज्जुने वेतसः स्वन्दगोष्ठेष्टय । विरति
 कण्टारकः । दम्पेने दाहिमः । आह च- दम्पेनो दाहिमः सरं कुट्टिम फल्गु(शा)द्वय । स्वादुम्प्ली
 रपरीषान् कर्कशं कुट्टिमम् ॥ जगन्निदं केसररतिं पुष्पं यस्य नागक्यम् । आह च- न गगुण्यो

च-व-कुलो वज्रुलोशोकि समौ करकदादिमौ ।
 चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काश्चनाह्वयः ॥ ६५ ॥
 जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ।
 श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्काणिका गणिकारिका ॥ ६६ ॥
 जयोय कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ।
 एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवमत्रयवं फले ॥ ६७ ॥
 कृष्णपाकफलाविम्वसुपेणाः करमर्दके ।
 कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छांप्यथ सिन्दुकः ॥ ६८ ॥
 सिन्दुवारोन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यापि ।
 वेणी ग(स) रागरी देवताढो जीमूत इत्यपि ॥ ६९ ॥
 श्रीहस्तिनी तु मूरुण्डी मृणञ्जत्यं (न्य) तु मल्लिका ।
 मूरुपदी शीतमीक्ष्य सेवास्फोता यतोद्धवा ॥ ७० ॥

मनो नागः केसरोः नागकेसरः । चाम्पेयो नागकिञ्चुकः कनकं हेम काष्ठमम् ॥ ६५ ॥ जयतीति जया । तर्कमियार्तिं
 तर्कारी केतुन्वात् । अग्निं मन्नाति दीपनत्वादग्निमन्थः, अत एवाग्निः । कणाः सन्त्यस्याः कणिका ।
 गणिकासमूहमियार्तिं गणिकारी, स्वार्थेऽह्, गणिं तर्कं करोति वा । अर्थे नादेयी जलजम्बूजलवेतमस्तर्कारी
 च । लिङ्गशांकर्याम्येवार्थेन जयन्ती (न्ती) श्रीपर्णमिति चार्थेन जयपर्यायमाहुः, तत्र, वनौषधिवर्गे तस्या-
 नावृत्त्यात्, यद्विन्दुः- अग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कादग्निको जयः । अरुणिः कणिका सैव तपनो वैजय-
 न्तिकः ॥ चन्द्रनन्दनाथाह- अग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कारी वैजयन्तिका । बह्विनम्योरणिः केतुर्जयः पाव-
 कमन्यनः ॥ तर्कारी वैजयन्ती च वङ्गिनिर्मयनी जया । अरुणिः जयन्ती च विजया च जयावहा
 ॥ ६६ ॥ इतिहो (कुटे) जायते कुटजः । शक्र इन्द्रवृक्षः । वने त्वचं वत्सकः । आह च- कुटजः
 कुटजः कोटी वत्सको गिरिमल्लिका । कलिङ्गो मल्लिकापुत्र इन्द्रयवोप वृक्षकः ॥ कलिं गायति कलिं,
 कलिङ्गदेशं वा, अत एव कलिङ्गं कलिङ्गी च । इन्द्रवं कुटजफल, मद्रयव तु कुटजार्ज, य-
 दाह- फलानि तस्येन्द्रया पीत्रं मद्रयवास्तथा ॥ ६७ ॥ कृष्ण पाके फलमस्य । आविजते स्माविमः ।
 सुपेणफपिमुतामः । करेण मृण्णे करमर्दः, कराम्भोपि । आह च- करमर्दकनाविम सुपेण पाणिमर्दकम् ।
 कराम्भ करमर्द च- ॥ [कालः स्कन्धः प्रकण्डोत्थ] । स्वर्थे कालस्कन्धासिन्दुकः स्वामरादिरस्तमा-
 र्थ्य । ताम्पति तमालः । तापिनच्छादयति तापिच्छः ॥ ६८ ॥ स्कन्धे सिन्दुकः । स्कन्दं कृणेति सि-
 न्दुवारः । इन्द्रस्य सुरसौ यस्मिन्, दिव्य इत्यर्थः । अत एवेन्द्राणी । निरुन्ता गुह्येन्द्राणिर्गुण्डी निर्गु-
 ण्डी च । आह च- सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः । तिलपुष्पः शीतघटो निर्गुण्डी नील-
 सिन्दुकः । वेणोव वेणी । गरमागिरिनि गरागरी मूषिकावेरमन्वात् । कणं ताडयति ताडः, मुदन्वादे-
 कणां राजनाइवत् । जीमूतो ह्यदश्च वत् । आह च- जीमूतको देवताढो वृत्तकोशो रागरी । प्रेक्षा-
 मुपिहा वेणी देवताढी च ताडकः ॥ ६९ ॥ मुचि रोहनि मूरुण्डी । हस्तिरङ्गपत्रा शास्त्रवेधनः । इतो
 घृष्टान्तनि पुण्याणि । तृणक्षये मृण्णे सप्त तृणञ्चम् । मन्थने मूर्जि मर्दयेत् । मुनि पदमया
 मूरुदी । शीतमीक्ष्य सेवास्फोता यतोद्धवा ॥ ७० ॥ मूरुपदी तया ॥ द्विरुदासी विचक्रितम्- । आस्तुत्यस्तुत्या गिरिमल्लिका ॥ ७१ ॥ शेरने रोमा अल-

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ।
 सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी ॥ ७१ ॥
 गणिका यूथिकाम्बुजा सा पीता हेमपुष्पिका ।
 अतिमुक्तं पुण्ड्रकं स्याद्वासन्ती माधवी लता ॥ ७२ ॥
 सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ।
 माघ्यं कुन्दं रक्तकस्तु बन्धुको बन्धुजीवक ॥ ७३ ॥
 सहा कुमारी तरणिरम्भानस्तु महासहा ।
 तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरण्टकः ॥ ७४ ॥
 नीला झिण्डी द्वयोर्वाणा दासी चार्तमलश्च सा ।
 सेरेयकस्तु झिण्डी स्यात्तस्मिन्कुरवकोरुणे ॥ ७५ ॥
 पीता कुरण्टको झिण्डी तस्मिन्सहचरी द्वयो ।
 औद्रुपुष्पं जपा (वा) पुष्पं धनुपुष्पं तिलस्य यत् ॥ ७६ ॥

योस्यां शेफालिका । सुप्र बहुलामोद सुवहा । नीलवर्णा (नीलिका) । आह च- शेफालिका तु निर्गुण्डी
 यमको नालमञ्जरी । अर्थे सुवहा सासा शेफालिका गन्धनाकुली च । भूतानि विशत्याह्नयति भूतवेशी ।
 मगधदेशे मथा मागधी ॥ ७१ ॥ गणिका वितार्कवर्णा । यूथो जालकमस्या यूथिका । अम्बे शब्दे तिष्ठलम्बुजा ।
 आह च- यूथिका बालपुष्पा च पुष्पगन्धा गुणोऽञ्जला । गणिकाचारमोगा च शिखण्डी श्वेतयूथिका ॥
 आह च- सुवर्गपत्नी हरिणी पीतका पीतयूथिका । अर्थे हेमपुष्पा विम्बी दु स्पर्शा पीतयूथिका च । अति-
 क्रान्तो मुक्ताभिरक्षानतिमुक्त । पुण्ड्रदेशे भव पुण्ड्रकं, मण्डकायामिति निघण्टुद्वय । मधो वसन्ते भवा मा-
 धवी । आह च- अतिमुक्ता माधवी च सुवसन्तो वनाश्रय । अतिमुक्तं कामुकश्च मण्डको भ्रमरो मव ॥ ७२ ॥
 सुप्र मन्यते सुमना मनोज्ञात्वात् । मालयलामोदैर्मालती । जायतेनवा प्रातिजाति । आह च- जातिर्मनोज्ञा सुम-
 ना राजपुत्री प्रियवदा । मालती हृदयगन्धा च वैदिका (१) तैलमागि(वि)नी । सप्त मनोज्ञपुष्पात्मनोन्द्रियाणि कालि
 सप्तला, सपति समवेति वा । नवा स्तुत्या मालास्या नवमालिका । माघे माघि भव माघ्यम् । कुन्द्यति
 कुन्द, कुन्द इति माला । यथाति चित्तं यथूक । बन्धुजीवानां बन्धुजीवक ॥ ७३ ॥ सहते परिमल सहा ।
 कु भूमिष्टमारयति कुमारी, कुत्सितो मासेस्या इति वा, जरा न आतारयेके । तरयनवा (कु ख) तरणि ॥
 यच्चन्द्रनन्दन - कुर्येकस्तरणिकुलो दुर्मायति कुलप्रिया । अर्थे सहा मुद्रपर्णी ववा (वा) तरणी च ।
 कुरण्टको हि म्लानि न गच्छति तेनाम्भान, वात्स्यायनीत एव कूर्बन्स्थाने कुरण्टकमालाश्रेत्याह ।
 वर्गपुष्पोपि । महतो विमलस्य सहा महासहा, आवन्त, यन्माला- अम्भानस्तु कुरण्टक । तत्राम्लाने,
 यो रम्यते चर्चये कुरवक । यो रम्यते कुरण्टक, कुरण्टकोपि । आह च- अविम्लानोऽपरिम्लानस्तथैवा-
 म्लानक स्मृत । रक्तपुष्पं कुरवक पातपुष्पं कुरण्टक ॥ किंरितोसौ ॥ ७४ ॥ या नीलपुष्पा
 क्षिप्वा, शुष्का सि रटन्ति । वाणा हि क्षिप्त्वा, वण शब्दे । दस्यति क्षीयते दासी । आर्तं क्षिणो
 मल्यार्तमल । सार मवा सेरेयाद्या झिण्डी- अरुणपुष्पा चेकुरवकोसौ ॥ ७५ ॥ सहचाराद्या झिण्डी
 पीतपुष्पा चेकुरवकोमो । आह च- सेरेयक सहचर सेरेयध सहचर । पीतो रक्तोय नीलश्च
 कुशमेष्ट विभावयेत् ॥ पात कुरण्टको ज्ञेयो रक्त कुरवक स्मृत । नील आर्तमलो दासी वाग
 श्चानवाययति ॥ औद्रदेशाद्भव पुष्प, जपतीति जपा । वज्रमिव दारक वज्रपुष्पम् ॥ ७६ ॥ प्रतीपो-

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ।

करवीर करीरं तु करयन्थिलावुभौ ॥ ७७ ॥

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धर्तुरः काञ्चनाद्वयः ।

मातुलो मदनश्चास्यफले मातुलपुत्रकः ॥ ७८ ॥

फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलङ्गके ।

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिञ्जकः ॥ ७९ ॥

जम्बीरोप्यय पर्णास्ते कठिञ्जरकुठेरकी ।

तितेर्जकोत्र पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ॥ ८० ॥

अर्काद्वयसुकास्फोटः (त) गणरूपधिकीरणाः ।

मन्दारआर्कपर्णेन शुक्लेर्कप्रतापसौ ॥ ८१ ॥

ध्वन्नाद्याघो विकारोऽय प्रतिहासः । शतं बहूनि प्रासाः कुन्ता इव पुष्पाण्यस्य शतप्रासः, श्वेतधासी । चण्डय (मत) ति तीक्ष्णत्वाचण्डातः, रज्जोःसौ । करवीर इव मारकस्वरकराः कर्तारो वीरा अत्रेति । आह च- हातुन्मत्तः श्वेतपुष्पः प्रतिहासधरोरकः । द्वितीयो रक्तपुष्पस्तु चण्डातो लघुस्तथा ॥ चण्डा- तरो गुम्फद्वय प्रचण्डः करवीरकः । करिण इत्यति कण्ठकैः करीरो मरुवृक्षः । केति करोति ककरः, तीक्ष्णशब्दः । आह च- करीर गूढपत्रं च शाकपत्रं नृदूफलम् । अन्ये त्रीक्ष्णतार च ककर तीक्ष्ण- वन्मरुम् ॥ ७७ ॥ उन्मत्त उन्मादकृत्वात् । धूर्तिर हिमस्ति धूर्तः, अत एव कितवः । धरति धातुन् धर्तुरः (धस्तुरः), धतुर्धमति प्राच्याः । कावनाहो भुकेस्मिन् हेमवर्णपृथ्वीदर्शनात्, यदिन्द्रुः- सैश्यां हेमनामनिः । नास्ति तुलस्य मातुलः, अमानोना. प्रतिपेधे । मदयति मदनः । आह च- धर्तुरकः स्मृतो धूर्तो देविता कितवः हातः । उन्मत्तको मदनकस्तूरी चतुल्लसया ॥ यतो धन्वन्तरि- गानुलं धतूर न तुलपुत्रक ताफलमाह ॥ ७८ ॥ रोचयति रुचकः । आह च- फलपूरो बीजपूरः केनरी बीजपूरकः । बीजकः विसराम्बलश्च मातुलङ्गास्तु पूरकः ॥ अनेकार्थे- सौवर्धलं मातुलङ्गं शिला चन्दनपङ्गी । श्रीवामरणक तेषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम् । समीरयत्तामोदं समीरणः । मरो वाति मरुवकः । प्रत्ये सानौ शुष्यति ज. द्वास्तथाप्रस्थपुष्पः । खरत्वेन फणामपत्रत्वाद्देव्यः फणिञ्जकः ॥ ७९ ॥ जम्ब्यते जम्बीरः, जम्बीरोऽपि । आह च- जम्बीरः खरपत्रश्च फणी बोधः फणिञ्जकः । मरतको मरुवको मरुमरिष्वकरण्या ॥ वर्णान्यस्यति पर्णमः । कठिञ्जं जरयति कठिञ्जरः । कुण्ठाति कुठेरकः कृष्णार्जकस्तथा । (शुक्रः कुठेरार्जकः), अर्त्ययतीति । आह च- कुठेरकस्तु वैदुष्टः सुदपत्त्रोर्जकः सितः । प (व) उपपन्नः कुठेरोन्यः पर्णसो बिल्वगन्धकः । पाठोऽस्मातीति पाठी । नेतति चित्रं चितो जन्तुं प्रायते चित्रकः, नानास्वो वा । वह्नियर्थेयो दीपनत्वान् । आह च- चित्रको दहनो व्यातः पाठीनो दाहणोऽग्रकः । ज्योतिष्को वह्नौ वह्निः पाठी पाथ्ये कृतः शिखी ॥ ८० ॥ अर्काद्वोर्ययोर्धौ वसन्तास्मिस्तयो वसुकः । आम्फुटत्यास्फोटः । मदा बहवः (बहूनि) स्वाप्यस्य गणस्तः । विकिरति पुष्पाणि विकीरणः । मन्दानियति मन्दारकः, मन्दा आरा अस्य वा । अर्कानि पर्णान्यस्यार्कपर्णः । शुक्रार्कैर्लकः, अत्यति भूषयतीति । प्रताप स्याति प्रतापसः, प्रकृष्टास्तपसा येन वा । आह च- अर्कः सूर्योद्वयः पुष्पी विद्वत्स्य विकीरणः । जम्बलः क्षीरपर्णः स्यादास्फोटो भास्करो रवि ॥ राजाको वसुको व्यको मन्दारो गणरूपकः । एकाष्टीलः सदापुष्पी स चालकः प्रतापसः ॥ ८१ ॥ दिवप्रिया

शिवमल्ली पाशुपत एकाग्रलीं वुकी वसुः ।
 वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ॥ ८२ ॥
 वत्सादनी छिन्नरुहा गुह्यची तन्त्रिकामृता ।
 जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ॥ ८३ ॥
 मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रग ।
 मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥ ८४ ॥
 पाठाम्बुग्रा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ।
 एकाग्रली पापवेली प्राचीना वनतिक्रिका ॥ ८५ ॥
 कटुः कटंभ(व)राशोकरोहिणी कटुरोहिणी ।
 मत्स्यपित्ता कृष्णभेदा चक्रादनी शकुलादनी ॥ ८६ ॥

मल्लिका शिवमल्ली, उक्त च- सुक बिस्वं सधत्तुर मुमना पाटला तथा । पद्मसुत्पद्मगोसूर्यमष्टौ पुष्पाणि
 शङ्करे ॥ पशुपतेरयं श्रियो वा पाशुपतः । एकोष्ठीलो मन्मथस्यस्य । वाति वृक, वक इति प्राच्याः ।
 वस्ते छादयति वसु । आह च- वसुवंसुक इत्युक्तं शिवार्क [इक] शिवशेखर । महा-
 पाशुपतश्चैव सुव्रतः शिवमल्लिका ॥ [जन्मवृक्षमिति नाचयति वृक्षादनी । वृक्षे रोहति वृक्षरुहा, वृक्षरो
 हेति वनेचरा.] । आह च- वन्दाक स्याद्वृक्षरुहा शेखरी कामरुद्रकः । वृक्षादनी मन्मथा कामिन्यदु-
 शिपरोहणी ॥ त्र्यर्थे जीवन्ती गुह्यची वृक्षरुहा छाकविशेषश्च ॥ ८२ ॥ वत्सानामदनं वत्सादनी ।
 छिन्ना रोहति छिन्नरुहा । गुह्यति रक्षति गुह्यची । तन्त्रयते धारयत्यावुस्तन्त्रिका । जीवयति जीवन्तिका ।
 सोमवहपशुतत्वात् । मधूनि पर्णान्यस्या मधुपर्णी । आह च- गुह्यमधुवल्ली च छिन्ना छिन्नरुहामृता ।
 छिन्नोद्भवामृतलता वरा वत्सादनी स्मृता ॥ शैवोक्ता सोमवल्ली च कुण्डली चक्रक्षणा । जीवन्ती
 मधुपर्णी च तन्त्रिका देवनिर्मिता ॥ त्र्यर्थे विशल्या लाङ्गली दन्ती गुह्यची ॥ ८३ ॥ मूर्वंति वध्नाति
 मूर्वा, अत एवास्या विकारे मूर्वा । मधुरो रसोऽस्या मधुरसा । मुरति सवेष्टयति मोरटा । तेजयस्समि
 तेजनी । स्रगति रस स्रगा, सुवेत्येके । मधूलिका माधुर्यात् । मधुन श्रेणो पशुकिर्मधुश्रेणी । गोकर्णी
 गोकर्णामपन्ना, पाकर्णपर्णति (सू०) टीप् । पीलोति पर्णान्यस्या पीलुपर्णी । आह च- मूर्वा मधु-
 रसा देवी पशुवक् पीलुपर्ण्यपि । रव(मधु)श्रेणी स्वादुरसा शिम्बपर्णी च मोरटा ॥ द्वयर्थे तेजनी तेजोवती
 मूर्वा ॥ आहन्तुः- शिम्बच्छदा मधुश्रेणी पृथुत्वप्रसवहिनी । रवश्रेणी मधुमती मुरदणी द्विजमे-
 खला ॥ आलेलनी योगवदा मोरटा च मधुस्रग । मुखो [खो] विता शिम्बपर्णी गोकर्णी सा मधूलिका ॥
 पीलुपर्णी वसन्तरी प्रमथा मधुमतीति च ॥ ८४ ॥ [पश्यते पाठा] । विद्धे कर्णी मया विद्धर्णी, शस्त्रे
 श्रुयमाणत्वात् । स्थापनी वस्तिधर्मोपयोग्या । रसते रसा । पापवेली वृक्षत्वात् । प्राचीभवा प्राचीना ।
 वने तिचरसा वनतिक्रिका । आह च- पाठम्यट्म्यट्क्री च प्राचीना पापवेलिका । वृक्षतिक्रा वनेतिक्रा
 पापिका स्थापनी वृद्धी ॥ त्र्यर्थे रसा राक्षा सद्वी पाठा च ॥ ८५ ॥ कटलाग्नौति गल कटमरा ।
 शोकरुद्वी रोहत्या शोकोरुहिणी । कटुरपितामहादा, मत्स्यार्णो पितं जीविनं वा । हृष्णो भेदन्त्ये-
 दोस्या कृष्णभेदा । शकुलानामदनं शकुलादनं शकुलादनी वा । आह च(निषण्ड)- कटुका मत्स्य
 शकुला मत्स्यपित्ता च रोहिणी । कृष्णभेदा कण्डरुहा राक्षा कटुरोहिणी । शोकोरुहिणी तिका
 चक्रादनी शकुलादनी । कटुरोहिण्येति च प्रंजा तिचकरोहिणी ॥ द्वयर्थे कटमरा वटुह्वा, कटुधी
 च ॥ ८६ ॥ आमना गुमा रसाधिपयत्वात् । न जहाति शत्रानजहा । न विगताग्नाप्यग्ना । कटु

आत्मगुप्ताजहाव्यद्गा कण्डूरा प्रावृषायणी ।

ऋष्यप्रोक्ता शूकाशिविः कपिकच्छुश्च मर्कटी ॥ ८७ ॥

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंखरी वृषा ।

प्रत्यक्षप्रेणी सुतप्रेणी चण्डा मूपिकपर्ण्यापि ॥ ८८ ॥

अपामार्गः शैखरिको घामार्गवमुग्रकौ ।

प्रत्यक्षपर्णी के(की)शपर्णी किणिही खरमञ्जरी ॥ ८९ ॥

हस्त्रिका ब्राह्मणी पद्मा मार्गी ब्राह्मणयष्टिका ।

अङ्गारखल्ली बालियशाकवर्वर्यर्धकाः ॥ ९० ॥

मन्त्रिष्ठा विकसा जिह्वा समद्गा कालमेपि(मि)का ।

मण्डकपर्णी मण्डीरी मण्डी योजनवल्गुयपि ॥ ९१ ॥

राति कण्डूरा । प्रावृषि मवा प्रवृषायणी । ऋष्यैर्मर्कः प्रोक्ता दर्शिता ऋष्यप्रोक्ता, ऋषिभिरप्रोक्ता हेय-
त्वादित्येके । शूकप्रयाना सकण्डका शिविरस्या शूकाशिविः । कर्पिन् कपति कपिकच्छुः । मर्कटी
कपिरोमफलत्वाद् । आहिन्दुः— ऋष्यप्रोक्ता न्यग्रोधा कपिकच्छुश्च कण्डूरा । आत्मगुप्ता दुरात्म्या
जाह्गर्हिदुरभिप्राहा ॥ अङ्गारखल्लिङ्गा वृषभा गुना कण्डूरा शूकाशिविः । कपिरोमफला नैव समाना
प्रावृषायणी ॥ हेया जाह्गर्लिङ्गा शैव साजहा प्रावृषायणी ॥ ८७ ॥ चित्रानेकवर्णपद्मा । न्यग्रोहाति
ह्यदि वा बहुमूलत्वाद्यप्रोषी । द्रवति द्रवन्ती । शं वृणोति शंखरी । वर्धति वृणोति वा वृषा । प्रतीची
धैर्यस्याः प्रत्यक्षप्रेणी । सुताना मूलाना धैर्यस्या सुतप्रेणी । चण्ड्यने चण्डा । मूपिकपर्णी— आख-
कर्णामपद्मा । आह व (निषण्डु)— द्रवन्ती शंखरी विना न्यग्रोधी मूपिकावृषा । प्रत्यक्षप्रेणी वृषा
चण्डा पुस्तधैर्याखण्डिका ॥ द्वयर्थे— उपवित्रा दन्ती दृक्षिपर्णी चेति, दन्ता द्रवन्तीभ्रान्ता प्रत्यङ्मुप-
वित्रामाह ॥ ८८ ॥ अण्डक (आ)मन्त्रागमार्गेत्यागमार्गं, अथ शय्य(त्या)ह्यन्वाद् । शिखरे भव-
शैखरिकः । अथर्गं मार्गं वाति घामार्गवः, घाम अर्त्रेति वा । मयूरपतिवृतिर्नयूरकः । प्रत्यक्षि
पर्णान्वह्याः प्रत्यक्षपर्णी । केरापर्णी कपिलेनत्वान्, अत एव केरावर्णितेके । किणिही जिह्वेति याति
किणिही, स्पर्शाङ्किणोत्पादकान् । आह च— अपामार्गस्तु शिखरी प्रत्यक्षपुष्पी मयूरकः । अध-शय्याप
किणिही दुर्ग्रहः खरमञ्जरी ॥ स एवोष शंखरिको मर्कटी दुरभिप्राहा । पत्रपुत्री च शिखर कृते
मर्कपिप्पली ॥ द्वयर्थे घामार्गोपामार्गः कोष्ठातकी च ॥ ८९ ॥ हन्ति रोगं हञ्जो । ब्राह्मणी पवित्र-
त्वाद् । पद्मा पद्मामपुष्पा । मृष्यति भर्गी, मृगजैत्येके, अत एव भर्गी । अङ्गारामा वृषधेस्त्या
अङ्गारखली । वा-य्याको गर्दममोग्यत्वाद् । वृणोति वर्धते वर्धय, वर्धयतिपत्यो वा । आह च—
मार्गी गर्दमशाक्य पद्मा ब्राह्मणयष्टिका । अङ्गारखली हञ्जो च वक्षो वषट्कस्त्या ॥ द्वयर्थे ब्राह्मणी शूका
मार्गी च । आहिन्दुः— वदारीतिस्तया शूका मार्गी च ब्राह्मणी मना ॥ ९० ॥ मञ्जो मनेजे वणे तिष्ठति मञ्जिष्ठा,
अध्याम्बगेभूमीति (सू०) पत्वम् । विकसति दूर विकसा । जिह्वाति प्रवरति जिह्वी । समन्ततोद्गति सम-
द्गा । काले भिष्य(त्य)ति शय्यति कालमेपी(ती) । मन्त्र्यते मन्डीरी मण्डा च । योजनवल्ली दूरमसरा । आह व
(निषण्डु)— मन्त्रिष्ठा कालमेपी च समद्गा विकसावृषा । मञ्जुका रचनष्टेव मण्डी योजनवल्गुयपि ॥ आ-
हिन्दुः— विकसा कालमेपी तु कालगोष्ठी च जिह्विका । रचा मण्डारिका चेति— ॥ ९१ ॥ याति प्रसरति

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।

रोदनी कच्छुरानन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ॥ ९२ ॥

शृङ्गिपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ।

क्रोमुवित्रा सिंहपुच्छी कलशिर्षावनिगुहा ॥ ९३ ॥

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ।

प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ॥ ९४ ॥

नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ।

रजनी श्रीफला तुल्या द्रोणी दोला च नीलिनी ॥ ९५ ॥

अयलगुज सोमराजा सुयष्टि सोमवल्लिका ।

कालमेपी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ॥ ९६ ॥

मासः । यैति यवासः । दुःस्पर्शः कण्टकारिणः । धन्वयासो मन्दस्पर्शः । कुनाशयति कण्टकिवाकु-
नाशः । रोदयति रोदयति रोदनी, रोदनाति सम्भ्या । कच्छुरा रजः राति कच्छुरा । अन्तः समुद्रान्ता
व दुरभ्याते । कच्छेण लभ्यते दश्यते दुरालभा । आह च- यासो यवासकोनन्ता बालपराना विरम्भः ।
चरमूल समुद्रातो ईधमूलो मन्दस्पर्शः ॥ धन्वयासा दुरालम्भः क्षाम्पूची च कच्छुरा । दुरालभा च
दुःस्पर्शा यावै धन्वयासः ॥ ९२ ॥ शृङ्गिपर्णी पृथक्पर्णा पृथक्पर्णा वा, यदाह
शृङ्गिरातनो । अङ्ग्रेषु भ्रमादारभ्य पर्णाशस्या अङ्गिपर्णी । कच्छुरिर्निष्ठा दलव, क्रोमु-
च्छीरिवात् । सिंहस्यैव पुच्छमस्य सिंहपुच्छः । लोकोनया सिंहपुच्छः । कलशिर्षावनिगुहा ।
धावति प्रसरति धावति । गुहति रम्य गुहा । आह च- शृङ्गिपर्णी पृथक्पर्णी कलशिर्षावनिगुहा ।
शृङ्गालविराट् (इन्द्रि) तिलपर्णी कच्छुरिच्छिका ॥ ९३ ॥ निदिग्धति निदिग्धिका । स्पृशति कण्टके
स्पृशति स्पृशी । व्याघ्री हिंस्रवात् । कण्टकः दुःस्पर्शः । कण्टकारिका । प्रचोदयति
कण्टके प्रेरयति प्रचोदनी । कलति कुली । क्षुद्रा क्षुद्रा हिंस्र, क्षुद्रातानयेरदेशो वा । राष्ट्रिकायस्या
राष्ट्रिका । बृहती तु निदिग्धिका ते भागुरिव कथं ॥ वृद्ध भ्रान्त यतोनोर्नह भद्र । आह च-
कण्टकारिका तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका । कण्टकारिका कण्टकारिका धावनी द प्रवर्धयति ॥
मथा- बृहती सिंहाभाकाता भारती की राष्ट्रिका कुली । मिश्रा स्थूलाभ्याम् बृहती तु महोष्णि ॥
भागुरिर्हि द्वयार्हतीत्य मन्वते यच्छाश्वतः - शुद्रया सुद्रवार्थक्या बृहती छदमि कचिन् । द्वयर्थे
प्रचोदनी कण्टकारिका दुरालभा च ॥ ९४ ॥ नीली काला च वर्णे, नीलाप्राणोपपत्त्या (वा०) ।
क्लीतकिका निमिमयोस्तस्या क्लीतकिका । ग्रामे ग्रामा ग्रामीणा । रजयति नाल रजयति रजनी । श्रीफला
रम्भफला । तुल्यते तुल्या । द्रव्यस्या स्पर्शाजनो द्रोणी, तणोल्लेके । दोष्ये दोला मेकेत्यने । नीलो-
स्तस्या नीलिनी । आह च- नीलिना नीलिका काला ग्राम्या तुण्य विशोषनी । तुला श्रीफलिका मेला
सारवाही च रजनी ॥ अयं मधुपर्णी गुह्यो व रजनी न लिना चते, द्वयर्थे क्लीतकिका मधुपर्णी नीलिका
च ॥ ९५ ॥ अन्तःगोरम्याज्जातापलुन । नोमेन छदनेन रातते सोमराजी । कायेन मिष्यते शब्दयते
कालमेपी कृष्णफला वात् । वात सके चयतीति विचनान्नाकुची । पूति फलमस्या पूतिफली, पाककरोति
(सू०) ईप् । अयं कालमेपी मञ्जिष्टा बृहती वाकुचिका च ॥ ९६ ॥ कथयति कृष्णा, श्यामलत्वाद्वा ।

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ।
 कपणा पिप्पली शौण्डी कोलाय करिपिप्पली ॥ ९७ ॥
 कपिचल्ली कोलवली श्रेयसी वसिरः पुमान् ।
 चव्य तु चयिका काकचिञ्चीगुञ्जे तु कृष्णला ॥ ९८ ॥
 पलंकपा त्विधुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ।
 गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यापि ॥ ९९ ॥
 चिश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ।
 शृङ्गी महौषधं चाय क्षीरावी दुग्धिका समे ॥ १०० ॥
 शतमूली बहुसुताभीरुन्दीवरी वरा (री) ।
 ऋष्यप्रोक्ताभीरुपत्नीनारायण्यः शतावरी ॥ १०१ ॥

उपकोलति सत्स्यामत्पुकुल्या । विदेहदेशे भवा वैदेही । मगधमवत्वान्मागधी । कपति चपला । कणाः
 सन्त्यस्या कणा । कपत्पुष्पा, कप कञ्जायाम् । उपणापि, उप दाहे, तीक्ष्णतण्डुलरान् । पिपति
 पिप्पली । शौण्डी शफलात् । कोला, कुल संस्थाने । आह च—पिप्पली मागधी कृष्णा चपला तीक्ष्ण-
 तण्डुला । उपकुल्या कणा इयामा कोला शौण्डी तयोपणा ॥ इन्द्रिय—पिप्पली तण्डुलकला वैदेही कृष्णा-
 तण्डुला । करिपिप्पली वृद्धकाद् गजयोम्या वा ॥ ९७ ॥ कपिचल्ली मर्कटरोमरवात् । एवं कोलवली । वस्यते
 छाद्यते रोमभिर्वसिरः । चव्य, फल चैतत्, चव्यते चव्यं च्यवते वा । आह च—चयिका कोलवली तु चव्यं
 चवनमेव च ॥ तस्याः फल विनिर्दिष्टं श्रेयसी हस्तिपिप्पली ॥ चम्पून्मन्दनः खानान्येनाह चम्पा कोला
 च चयिका श्रेयसी गजपिप्पली । चवना कोलवली तु चव्यं कुञ्जरपिप्पली । श्रेयं मर्कटवली—अपामागो
 हस्तिपिप्पली स्वर्गगुता चेति, तथा पविरोपामागं समुदलय च हस्तिपिप्पली चेति । काकवर्णी चिञ्ची
 प्रान्तोस्याः काकचिञ्ची । गुञ्जति शिम्प्या गुञ्ज । कृष्ण प्रान्तं लाति कृष्णला । रक्तिकापि ॥ ९८ ॥ पलं
 मारु कपति पलंकपा । इक्षोरी च गन्धोस्याः स्वादुकण्टकान्दिसुगन्धा । कुनो बटेव ईक्ष्वाक्युदय ।
 गवा कण्टको वेधको गोकण्टको गोक्षुरान् । गौर्महति तु युक्त, अत एव वनशृङ्गाणे भूक्षुरधायम् ।
 आह च—गोक्षुर स्वाद गोक्षुरको भक्षकः स्वादुकण्टकः । गोकण्टको भक्षकः [८] रः पटङ्गः क्षुरकः
 क्षुरः ॥ गोकण्णे गोक्षुरः कण्ठी पटङ्गक्षिकगक्षिकः । त्रिकण्टकः कण्टफलः श्वदंष्ट्र्यालदंष्ट्रकः ॥ श्वधं
 पलकयो लाक्षा गोक्षुरो गुग्गुलुच, तथा—इधुगन्धा विक्षारी कोकिलो गोक्षुरश्च ॥ ९९ ॥ विक्षार्यन्तर्विधा ।
 वैवेष्टि विषा । प्रतीपा विपस्य प्रतिविषा, अयदत्वात् । शृङ्गयुक्तयच्छृङ्गी । आह च—अतिविषा
 शृङ्गकन्दा क्षेपा विषा च मृग्युरा । श्यामकन्दा प्रतिविषा शृङ्गी उपविषा विषा [तथा] ॥ महौषधं
 तु विषं नातिविषा । श्वधं तु हि महौषधं (विषं) शृङ्गी लभ्यते चेति विषा (प) शब्दं युद्धं प्रान्तोपयम् ।
 क्षीरमवति क्षीरावी । दुग्धमस्तस्या दुग्धिका क्षीरकाकोलीयम् । आह च—द्वितीया क्षीरकाकोली क्षीर-
 शृङ्गा पयास्विनी । पयस्या [वयस्या] क्षीरमधुरा वीट क्षीराविकारिका । अत्र क्षीरावी विकारिकेति च
 ग्रन्थकृन्मन्यते, स्तिरेति विकारिकेति तु वेद्याः ॥ १०० ॥ शतं बहुनि मूल्यान्यस्याः शतमूली । बहुषा
 सुवति बहुसुता । अमीरः स्थिरपत्न्या रसायनत्वाद्वा । इन्दोर्व्युत्पलपुष्पा । वृणोति वरा । ऋष्ये प्रोक्ता-
 धिता द्वीपिवाधुत्वात् । नारायणी विगुञ्जता । शतेन वृणोति शतावरी । न हिनोलेह, अमीरोरपश्र-
 शोयं वा । हरमेखलो विषण्डी दृष्ट, यदाह—सहस्रमूली सहस्रावरी—अहेरुसिंहेति । आह च—शतवीर्यं
 शतपदी पीवरीन्दीवरी वरी । सहस्रवीर्याऽमीरश्च तुङ्गिनी बहुपत्निका ॥ ऋष्यप्रोक्ता द्वीपिवाधुर्वा [द्वी]—
 पिका वरकण्टकः । मता पुष्टयदन्ता च शतानयूर्वकण्टकः ॥ १०१ ॥ कालवति दोषान्कालीयकः ।

अहेरुरथ पीतद्रुकाली (ले) यकहरिद्रवः ।
 दावीं पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यापि ॥ १०२ ॥
 चचोमगन्धा पद्मगन्धा गोलोमी शतपर्विका ।
 शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ॥ १०३ ॥
 वृषोटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ।
 आस्फोता गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्तापराजिता ॥ १०४ ॥
 इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ।
 शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ॥ १०५ ॥
 मिथ्रेयाप्यथ सीहुण्डो वज्रः स्तुङ्ग स्त्री स्तुही शुभा ।
 समन्तदुग्धायो वेष्टममोघा चित्रतण्डुला ॥ १०६ ॥
 तण्डुलश्च कृमिस्तश्च विडङ्गं पुंमपुंसकम् ।
 च-य-ला वाट्यालको घण्टारवा तु शणपुष्पिका ॥ १०७ ॥

हरिः पीतो द्रुः स्कन्धेस्य हरिद्रः । दावीं दारुहरिद्रा च पिण्डहरिद्रतोम्या । अत्यये पचति पचंपचा ।
 पिपति रोगेभ्यः पर्जनी । आह च- हरिद्रा पीतिका पिण्डा रजनी रजनी निशा । गौरी वर्णवती पीता
 हरिता[द्रा] वरवर्णिनी ॥ अन्या दारुहरिद्रापि हरिद्रः पीतचन्दनम् । निर्दिष्टा वै कटकिनी स च काले-
 यकः स्मृतः ॥ कालीयको दागनिशा दावीपीतद्रुपीतकाः । कटकेरी पर्जन्या पीतदारु पचंपचा
 ॥ १०२ ॥ वक्ष्यतेनया वचा, वाक्पाटवकुत् । पद्मगन्धः पर्वण्यस्याः पद्मगन्धा । गोरिव लोमान्यस्या
 लोमसात्वाद् गोलोमी । शुक्ला कृष्णा च । दासी, यदाह- चचोमगन्धा गोलोमी जटिलोमा च लोमरा ।
 अन्या श्वेतवचा मेध्या पद्मगन्धा हैमवत्यपि । ज्यैष्ठ्ये शतपर्वा वृषी वचा वचा च । वैद्यानां मातेव रोगजित्वात् ।
 हिनस्ति रोगान् सिंहौ । ज्यैष्ठ्ये काम्यते दाशेका ॥ १०३ ॥ वर्पति मधु वृषः । अटान् गच्छतो रूढ-
 सटरूढः । सिंहास्याकारपुष्पत्वात्सिंहास्यः । वाजिदन्ता इव केसरान्यस्य वाजिदन्तकः । आह च-
 वासकः सिंहापर्णी च वृषो वासोय सिंहिद्र । अटरूपः सिंहमुखी मिषदमास्तारूपकः ॥ आस्फुटस्या-
 स्फोता । गिरि (रे) रत्नवत्कर्णिकास्य (स्टा) गिरिकर्णी । विष्णुक्रान्ता । अत एव रक्षाहेतुत्वात् परा-
 जिता । आह च- अक्षुरा श्वेतपुष्पा श्वेता च गिरिकर्णिका । कटभी श्वेतसारा च श्वेताख्या वापरा-
 जिता ॥ द्वयमे आस्फोता स्मरिवा गिरिकर्णिद्रा च ॥ १०४ ॥ इक्षोरिव गन्धारवाः, स्वाद्वीत्यर्थः । इक्षु-
 सवृक्षाणस्तात् (काण्डेक्षु) । कोकिलस्वेवाक्षीण्यस्य कोकिलाक्षः । इक्षु रातोक्षुरः । स एव लोकोक्त्या
 क्षुरः, पाह्यमाद्रा । आह च- तथान्य इक्षुगन्धः स्यादिक्षुरः कोकिलाक्षकः । कामः [चः] काण्डेक्षु-
 दिष्टः कांठशुर्वायसेक्षुकः ॥ शालायां भवः शालेयः, गुप्तत्वात्, अत एव शालीनः । शीतः शिवश्च ।
 (छत्रा) छत्रातपत्रा । मस्यति परिणमति मिसिः । आह च- मिथ्रेया तालपत्रो च तालपर्णी मिमि-
 स्तया । शालेयः स च शालीनो नाम्ना शीतशिवो मतः ॥ १०५ ॥ सीहुण्डः सिंहतुण्डापधराः, यन्मे-
 खलकुलिशतरु सीहुण्डो । वज्रो भेदकत्वात् । स्त्री (स्तुङ्ग) इति स्त्री स्तुङ् स्तुही च, स्तुहेति वैद्याः ।
 गुडा वृत्त्वात्, गुहेलपपाठः, यच्छाश्वत - गुदौ गोलेक्षुविकृती स्तुही शुद्धिकयोरुद । सुधापि ।
 आह च- स्तुक् सुधा च महच्छो गुडा निक्षिप्तपत्यकः । समन्तदुग्धा गण्डोरा सीहुण्डो वज्रकण्टकः ॥
 वज्रदः स्तुङ् स्तुहीत्येके पेडः । वेष्टति वेष्टम् ॥ १०६ ॥ विलति भिनति विडङ्ग विलङ्गति वा ।
 आह च- विडङ्गा जन्तुहन्त्री च कृमिघ्नी चित्रतण्डुला । तण्डुलः कृमिहामोघा केश [केस] ला भृगगा-
 मिनी ॥ बलन्त्यनया बला, बलकृद्वा । वयति वाट्यालकः । चन्द्रगन्धो बला भद्रोदनी हृदा तथा वाट्या-
 लक इत्याह । पण्टेवारीति घण्टारवा । शणस्येव पुष्पाण्यस्याः शणपुष्पी, पाककर्णपर्णेति (सू०) डीर् ।
 आह च- शणपुष्पी वृद्धपुष्पी स चोक्तः शणपण्टकः ॥ १०७ ॥ मृद्वीश्च सीकुमार्यात् । गोस्तनामा

मृद्गीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ।
 सर्वानुभूति सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत ॥ १०८ ॥
 त्रिमण्डी रोचनी श्यामापालिन्यी तु सुपेणिका ।
 काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेपिका ॥ १०९ ॥
 मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ।
 विवारी क्षीरशुक्लेशुगन्धा कोष्ठी तु या सिता ॥ ११० ॥
 अन्या क्षीरविदारी स्थान्महाश्वेतप्यर्धं (र्धं) गान्धिका ।
 लाङ्गली शारदी तीक्ष्णपिप्पली शकुलादनी ॥ १११ ॥
 खराश्वा कारवी वीप्यी मयूरी लोचयस्तकः ।
 गोपी श्यामा शारिका श्याञ्चन्दनोत्पलशारिका ॥ ११२ ॥

गोस्तनीति विशेषोपि सामान्यवृत्तेः । इति सरस्वाद् द्राक्षा । आह च- द्राक्षा नारफला वृष्णा पियाळा
 कालमेपिका । स्वाद्वी शुद्धा मधुरा मृद्गीका गोस्तनी स्मृता ॥ शरहरा च । सर्वो अनुभूतयोत्था- सर्वो-
 नुभूति, नानासौख्यं । सरति सरला विरोचनीत्वान्, सरदेत्येके । त्रयः पुटाऽऽदका अस्यात्रिपुटा,
 त्रिपुटी च, त्रयसंयुक्ते । त्रिभिर्विबने त्रिभिर्विबन्ते छापते वा त्रिहृता त्रिहृत्, त्रिपुटावाह्या ॥ १०८ ॥
 त्रिभिर्भङ्गपत उद्भास्यते त्रिमण्डी । रोचनी रुचिकर्त्रा, रोचनीत्येके । शुकेय, कृष्णामाह । पालयति पा-
 लिन्दी । सुपेणोति सुपेणी । आह च- श्यामा त्रिवृत्तमलमिका मसूरविदला च सा । कालार्धचन्द्रा पा-
 लिन्दी सुपेणी कालमेप्यपि ॥ शुक्रा चापि त्रिमण्डास्त्याकाङ्क्षा सरला त्रिहृत् । सर्वानुभूतित्रिपुटा श्यामा
 कृत्तवृद्धिणी ॥ आम्मसी रोचनी वैष कण्टिक्षोभणी तथा ॥ १०९ ॥ यष्टीर्य मधुकं यष्टामधुकम् ।
 एकदेशान्मधुकम् । इति वचः तदपि प्रतिहृति पृथक्चर्कितकं, इति तत्तत् वा । आह च- मधुयष्टी च यष्टी
 च यष्टीमधु मधुयष्टा । यष्टीमधुकं मधुकं यष्ट्याह मधुयष्टिका ॥ तद्वक्षणं इति च- इति । विदारी भक्ष्यते
 विदारी । क्षारेण शुक्रा । इष्टुगन्धा मातुर्यत्, क्षीरविदारीमृष्णोभूत्तमाशोर्व वा (पाशु देसेषु) । शुक्रं मूत्र-
 ध्माहः मृगली, रस सृजतीति, क्षोत्री ॥ लक्षणया । आह च- विदारिका मता शुक्रा स्वातुकन्दा गुणालिका ।
 ऋग्गन्धा विदारी च ऋग्वचो विदारिका ॥ त्वये- इष्टुगन्धा विदारी कोकिलाक्षको गोक्षुरश्च ॥ ११० ॥ ऋ-
 ग्व्यागन्धमस्तदयति ऋग्वगन्धा । आह च- अन्या क्षीरविदारी श्यादिलुगन्धेऽनुगन्धपि । क्षीरवर्णा
 क्षीरकन्दा क्षीरशुद्धा पयस्विनी । अथ महाश्वेता नीलस्यन्दा यवशर्करा क्षीरविदारी च, तथा ऋग्गन्धा
 मूलकं रक्तलुक् क्षीरविदारी च, तथा क्षीरशुद्धा क्षीरविदारी क्षीरवर्णको नीलस्यन्दा च । लाङ्गली
 हृणकारा । शकुलादनी मत्स्यमक्षुण्णत् । आह च- जलपिप्पल्याभिहिता शारदी तीक्ष्णपिप्पली । मत्स्या-
 दनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली शकुलादनी ॥ १११ ॥ सरमधुते खराश्वा । कारोरियं कारवी कर्मभ्येत्यर्थः ।
 दाषोऽप्रदीपन । मीनात्यभिमानं मयूरः । लोच्यते लुच्यते वा मस्तकोस्य पर्वराकारत्वात्त्वामस्तक,
 लोचमर्क इत्येके । आह च- अजमोदा वस्तमोदा दीप्यको लोचमस्तक । खराश्वा कारवी वटी मोचा
 हस्तिमयूरकः ॥ अथ मयूरकोशमार्गोजमोदा वृषश्च । गोपायति गोपी । (श्यामा) श्यामवर्णा । यच्छा-
 श्वतः- शारिकायां निशि श्यामा श्यामो य हरितासितौ । दीप्यमेनया खोपा शारिका । चन्दनाङ्गा-
 दनत्वान्, अनन्तत्येके । उत्पलामपन्नोत्पलशारिका । आहुश्च- शारिका फणिजिह्वा च गोप्यस्फीता च
 चन्दना ॥ ११२ ॥ योजनीयं योषे साधु वा योग्यम् । ऋध्नेति ऋद्धि । वृद्धेरोपधिविशेषस्यापि योग्या-
 दीनि नानानि । आह च- ऋद्धिर्गद्धि सुखं सिद्धी रयाङ्गं मङ्गलं च । ऋद्धिपुष्टा [सुष्टा] युग्मं
 योग्यं लक्ष्मी. सर्वजनप्रिया केन नयुता दम्पते वद्धी । वात्स्यानां सुगोपात, चारणी (सुगोलेके । रम-

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ।
 कदली चारणवृक्षा रम्भा मोचांशुमत्फला ॥ ११३ ॥
 काष्ठीला मुद्रपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ।
 वार्ताकी हिङ्गुली सिंही मण्टाकी दुष्प्रधर्पिणी ॥ ११४ ॥
 नाकुली सुरसा नाग(रास्त्रा)सुगन्धा गन्धनाकुली ।
 नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ॥ ११५ ॥
 विदारिगन्धांशुमती शा(सा)लपर्णी स्थिरा ध्रुवा ।
 तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कर्पासी बदरेति च ॥ ११६ ॥
 भारद्वाजी तु सा वन्या शृङ्गी तु वृ-क्र-पमां वृषः ।
 गाङ्गेरुकी नागबला ह्रया ह्रस्वा गवेधुका ॥ ११७ ॥
 धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ।
 ज्योत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजम्बुका ॥ ११८ ॥

तेत्या रम्भा । मुञ्चति रस मोचा । अशुमानिव फलान्यस्या अशुमत्फला, भातुफलख्या ॥ ११३ ॥ ईषदडील-
 मस्याः काष्ठीला, काष्णीं श्री । रस इत्येके । आह च (धन्वन्तरिः)- कदली सुकुमारा च रम्भा भातु-
 फल्य मता । कष्णीं श्री । रसश्च नि. सारा मोचा हस्तिवि(बु)वा तथा । सहा सुरा, सहाख्यात्र । अर्थे हि
 सहा मुद्रपर्णी बला नाकुली च, यतो महासहा मापयस्यते । वार्ताकं देश्याम् । मण्टाकी कण्टकार्या
 अन्येयमित्यय मन्यते, वैद्यास्त्वभिन्ना प्राहुः, यदाह- हिङ्गुली वृहतीति च ॥ ११४ ॥ नकुलानां
 दिया नाकुली । नागसुगन्धा सर्पसुगन्धत्वात् । छत्राकी छत्राभपर्णा । सुष्ठु बह्व्यामोदं सुवहा । अर्धेन
 रास्त्रार्धेन सर्पाक्षीति शीलाः, वैद्यास्तु नाकुलीगन्धनाकुली विदारिध्वरविदारिरुद्र भिन्ने मन्यन्ते ।
 आह च- नाकुली सर्पगन्धा च सुगन्धा भोगिगन्धिका । सैव सर्पसुगन्धेति- । तथा- अन्या महासु-
 गन्धा च सुवहा गन्धनाकुली । सर्पाक्षी नकुलेष्टा च छत्राकी विषमदर्नी ॥ ११५ ॥ विदार्या गन्धोस्या
 विदारिगन्धा । अश्वः सन्त्यस्या अशुमती दीर्घमूलत्वात् । शालस्यैव पर्णान्वस्याः शालपर्णी । आह
 च- शालपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिर्गन्धैरगुहा ध्रुवा । विदारिगन्धांशुमती दीर्घमूला च पीतनी ॥ तुण्डि-
 कात् गन्धादीनारयति कण्टकिबालुण्डिकेरी । समुद्रः कण्टके- कृतरक्षन्ते स्याः समुद्रान्ता, वृषप्रसक्तद्धा ।
 कल्पते कर्पासी । बदराणीव फलानि सन्त्यस्या बदरा, यन्माला- कर्पासो बदरः प्रोक्तो बादरः पिच-
 वच इ । इयं तुण्डिकेरी चित्रा कर्पासो च, अर्थे समुद्रान्ता कर्पासी यवासकः स्पृष्टा च ॥ ११६ ॥ वने
 स्या वन्या । सा कर्पासी । (भारद्वाजी) भारद्वाजघृष्टेत्यागमः । भारपि । शृङ्गाणि सन्त्यस्य शृङ्गी ।
 अत एव श्यामः । आह च- कृपमां धूर्वहो र्वां धीं त्रिं मृत्को वृषमो वृषः । वितानी ककुद्दिन्द्राक्षो
 बन्धुरो गोपति स्मृतः ॥ गाङ्गमोरयति पवित्रवान् गाङ्गेरुकी । नागानां मलरुन्नागबला । हयति
 हिनस्ति गन्धेन स्या । गवि जले-इन्द्रे (एते) गवेधुका । आह च- गाङ्गेरुकी नागबला सरगन्ध-
 निरा स्या । त्रिभुदेना तयाष्टि र्वा च । गङ्गा ह्रस्वा गवेधुका ॥ ११७ ॥ धामार्गेति धामार्गवः । घो-
 पति शाल्यायने घोषकः । स धामार्गवः पीतगुणो महाजाली, जाल वितानः । आह च- धामार्गवः
 शोभारत्नो राजकोशानर्कः फला । कर्कोट्यो पीतगुणः महाजाली तपोच्यते ॥ ज्योत्स्ना रात्रौ भासनात् ।
 पति विस्तीर्यते पटोली । जाली सविनावा । ऐरावतो नागरह्यो नादेयो भूमिजम्बुकेन्दुस्तवापि धान्त्या-
 प्रोक्ता ॥ ११८ ॥ लाङ्गलरुद्र भेदनाङ्गुली । अग्निविद्या स्त्रुमवास्त्यत्वात्, अग्निमुख्यत्वे । आह
 च- बलिहारी तु पतिनो विद्याया गवेधतनी । लाङ्गलरुद्रमिगुली गौरी दीनानन्तेन्दुगुण्यपि ॥ इयं-
 अग्निगुणः भद्रावर्धो लाङ्गलरुद्रः । कारुदेवार्हं नाशास्तं फलमस्याः काङ्गाङ्गी, काङ्गजहृष्टये ।

स्याद्वाङ्मयमिच्छिता काकाङ्गी काकनासिका ।
 गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ॥ ११९ ॥
 अजशृङ्गी विपाणी स्याद् गोजिह्वावार्तिके समे ।
 ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लव्यथ द्विजा ॥ १२० ॥
 हरेण् रेणुका कौन्ती कपिला मस्मगन्धिनी ।
 एला ल-चालुकमेलेय सुगन्धि हरिवालुकम् ॥ १२१ ॥
 चालुकं चाथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ।
 चाल ह्रीधेरवहिष्ठोदीच्यं केनाम्बुनाम च ॥ १२२ ॥
 कालानुसार्यवृद्धास्मपुष्पशीतशिवानि तु ।
 शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धलुटी मुरा ॥ १२३ ॥
 गन्धिनी गजमस्या तु सुवहा सुरमी रसा ।
 महैरणा कुन्दरुकी सल्लकी ह्रादिनीति च ॥ १२४ ॥

आह च- काकनामा ध्वाङ्मनामा ककनुङ्गना च सा । गोधाया इव पदान्यस्या गोधापदी, कुम्भ-
 पयादि (सू०) । ईषपदी च । मुगा (स्व)ति खण्डयति दोगान्मुसली । द्वयर्थे तालपर्णी मुखली
 मिथेया च ॥ ११९ ॥ अजस्रव शृङ्गास्यस्या अजशृङ्गी, कर्कशशृङ्गीत्यर्थः । विपाणी शृङ्गीःपात् ।
 आह च- शृङ्गी कर्कशशृङ्गी च वुरष्णी कर्कशद्वया । कुलीरशृङ्गी वक्रा च महापेया नडाशृङ्गायि ॥
 गोजिह्वासपत्रा । दास्यति रामन् दावी, ओषधिर्वशेष । गजवती फणिलता पातालानीतवान् ।
 द्विजं वते द्विजा ॥ १२० ॥ हरति हरेण् । रेणुका मस्मयोगन् । कुन्त्या दुर्वाससा दत्ता शौन्ती । मस्म-
 ना धूम्या गन्धयति मस्मगन्धिनी । आह च- रेणुका रात्रपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा । मस्मगमां
 पाण्डुपला मस्मगन्वा हरेणुका ॥ गन्धद्वयं चैव । एला-ल-बल्लति- एला-ल-वालुकम् । हरि पिह्वा वालुक
 हरिवालुकम् । अथैव मुरमि सल्लकी मुरा- एलवालुका च ॥ १२१ ॥ पाल्यते पालङ्क्या । मुनामुन्द
 इव मुकुन्द, मुखते रस च । कुन्दाति कुन्दुरु । आह च- कुन्दुर सरकुन्दुरु कुन्दवाग्नी विश[र]-
 ह्रायि । मुकुन्दरुहागन्धयति पाणिन्दे (सङ्गो)भीषणो बली ॥ बलने यत्नम् । त्रिहेते च हीवेरम् । वहीते
 वर्धते वहीष्टम् । उदीनीमसुर्दध्यम् । केशवर्षाय वालुकात् । अम्बुनाम शृङ्गलतात् । आह च-
 वालुकं पारि शौच च हीवेर जन्मभ्यु च । केश वज्रमुदीच्य च विह्वामवसन कचम् ॥ १२२ ॥ काल-
 मज्जरति शीतिलान्ध्या वागनुसार्यम् । इदं कालस्यायि । अश्मन पुत्र, अश्मन पुणाति या, तदुभयं
 जवन् । शीतलेन शिव शीतलिम् । द्वयर्थे शीतशिव मन्धव मिथेया केन्दु । तानि तु शैलेय, शि-
 लयां भव शैलेयम् । आह च- शैलेय पलेन इदं जीणि कल्पनुषार्यम् । स्वधिरं च शिलादुं शिला-
 पुण शिलामयम् ॥ दैत्या मुराण्यैलनानन्वात् । (मुग) मुर मरने । आह च- मुर गन्धवती दैत्या
 गयङ्गा लपमालिनी । मुरमि ध्रुवगन्ता च कुरी गन्धवती स्तुता ॥ १२३ ॥ गजमेरुवते गजमस्या ।
 मुरं वर्धति यवने मुरादा, मुलमेति विद्याः । महर्द रणमस्था महैरणा । यत्नन्व लक्षणे स्वयने गने
 सल्लकी (शङ्खी) । ल्लेस्त्वया हदिनी । आह च- सल्लकी शङ्खी हृद मुरमि मुरादा रसा । अभनूनी
 पुन्दुरुकी गजमस्या महैरणा ॥ १२४ ॥ अग्नेर्जलेन रस, मयशवनी चन्द्रा । मुभिष्य मुन्या । यदु-
 रसा पातुधी, यदुर्गुणात् । आह च- यदुर्गु ताम्बुनी च कुड्मता नदगन्वी । यदुर्गु मुभिष्य
 च यदुर्गु च शक्तिरा । शृङ्खला बहुकला पत्रैतच्छा । एव बहुग । वाश्य कर्कश वक्रा
 पुर्वव पन्कजम् । लपति मुगदीर्घमिवेश । निष्कन्ता कुट्टे कलात्रिभुवि । आह च- पत्रैर्
 मुरदेवा च त्रिदेवा त्रिदेवद्वया । एतेषा रात्रमुगन्वा च वृद्धा च द्रव्यका ॥ त्रिदेव(र्)देव । अथै

अग्निज्वालासुमिश्रं तु घातुकी घातुपुष्पिका ।
 पृथ्वीका चन्द्रवालैला निम्बुटिर्बहुलाय सा ॥ १२५ ॥
 सूक्ष्मापकुञ्जिका तुल्या कोरङ्गी । उपुटा वृष्टिः ।
 व्याधिः कुम्भ पारिभासाव्य वाप्य पाकलमुत्पलम् ॥ १२६ ॥
 शशिनी चारुपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुन्नक ।
 झटामलाज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ॥ १२७ ॥
 प्रपौण्डरीक पुण्डर्यमथ तुन्न-कुवेरक ।
 तुणि कच्छ कान्तलको नन्दिवृक्षोप राक्षसी ॥ १२८ ॥
 चण्डा घनहरी क्षेमवृष्ण (प्य) गणहासका ।
 श्यालायुध व्याघ्रनख करज चक्रकारकम् ॥ १२९ ॥
 सु (घु) पिरा विद्रुमलता कपोताद्भिर्नटी नली ।
 धमन्यजनकेशी च हनुर्हृष्टयितासिनी ॥ १३० ॥

पृथ्वीका द्विगुणत्रिकोणिका सूक्ष्मैला चण्डा । द्वयै तु विद्रुग त्रिबसूक्ष्मैला चेति लक्ष्याभावेन
 विनिश्चयः ॥ १२५ ॥ सा- एला सूक्ष्मा, उपकुम्भन्युपकुञ्जिका । तुषा- चाल्यन्वा । कुरति शब्दायते
 कोरङ्गी । त्रिगुण त्र्यभिः । नृत्यते अटि सूक्ष्मवादा । आह च- सूक्ष्मैला द्रामि [व] डा तु-य
 कोरङ्गा बहुला वृष्टिः । एला कपोतवर्णा च चन्द्रवाला च निम्बुटि ॥ द्वयै त्रिगुणा त्रिगुणसूक्ष्मैला च ।
 व्याधिपर्यायं कष्टवात् । कौ तिष्ठति कुम्भ, अस्माभ्यङ्गमूषीति (सू०) पञ्च, कुष्णाति रोगान्वा ।
 पाणिषु सोदाशयसु भवति पारिभष्य, मन्मथयति (सू०) साधु । वाप्या भव वाप्यम्, व्याप्यमित्येके ।
 पाकल व्यापिन्वात्, पाक लाति वा । उत्पल दाहहृत्पुष्पलपुष्पवादा । आह च- कुशे रोगो गदो
 व्याधिहृत्पल पाकल दृजा । वाप्य वानीरज राम कौवारं पारिभष्यकम् ॥ १२६ ॥ शशिनी शौक्ष्म्यात् । चोर-
 पुष्पी घनहरीत्वात्, रक्षो विकारादा । दृशा सन्त्यस्या केशिना । चन्द्रनन्दनोत्त- चण्डा घनहरी
 चैरी चैरुष्णा च तत्करी । तथा निशाचरी च स्यात्केशिनी धर्म्यक्यपि ॥ विद्रुगन विद्रुनक । झ-
 कवातास्या झग । आमला- आमलकीत्वात् । अज्जटययर्का रिनयणा, अद् आधयेद्भुतवत् । टाड
 यति मलास्ताढी (ली) । अमलकत्वच्छिवा । ताम्ब्यति तामलकी । आह च- तामलक्युत्तमा ताली
 तमल, क) त पुनसिनी । विद्रुनकस्त्वन्मय च दृष्टा वामलकीति च ॥ १२७ ॥ प्रपौण्डरीक वक्ष्य्य पौण्डर्य
 दाहहृत्वाप्रौढरीकम् । अस्मैकदेशानुकारकके पुण्डर्यम् । आह च- प्रपौण्डरीक वक्ष्य्य पौण्डर्य
 पुण्डरीकम् । रथपद्ममिति गौड्या । तुषत तुष । कुवेर कुसितदेह । अत एव तुषिस्थाने कुमि
 पम् । कच्छ (प्य) ते कच्छ । आह च- तुणिस्तुन्नक आपातस्तुन्निक कच्छकस्तथा । कुवेरक का-
 न्तलका नन्दिवृक्षोप नन्दक ॥ अश्वत्थकोटयम् ॥ १२८ ॥ रक्षयतस्या राक्षसी । क्षिपति वल्लस्मि
 न्ना च क्षेमक । दुपन्नक्षोरकत्वात् । गण हातयति गणहासक कोहनवत् । आह च- चोरक हा-
 तयतया दुष्पुन क्षेमका रिपु । गणहास कोहनव क्तिव फलको (चोर) च ॥ गचद्वय चेतत् । व्याघ्र-
 युध नखत्वात् । चक्रमल धूपद्रव्यै करोति चक्रकारकम् ॥ १२९ ॥ नलीय, विद्रुमलतामा । कपोताद्-
 भिर्नीलकात्वात् । नगनि बायुना नर्तयेन्वाप्री । धमनो शौचिर्वा । अज्जनायकेशा (अजनकेशी) ।
 आह च- नालिका विद्रुमलता कपोतचरण नला । उपिरा धमनी श्या निर्मण्या नर्तकी नगी ॥ हन्ति
 हनुस्तीक्ष्णप्रवात् । हृष्ट विलम्बते हृष्टविलासिनी वस्यव वा ॥ १३० ॥ तुक्लाकृति । अत एव शश ।
 कुरति विलिखति खरः, प्राणिशब्दत्वात् । कलदत्त वदीयत्रयस्येन्द्रुनोपम् । न खनति नखम् ।
 आह च- नख दारुहृ गिती करजोप खर शप । तुक्ति शश ख [च] न कोसी [ली] हनु-

शक्तिः शंखः सुरः कोलदलं नखमथादकी ।
 काशी मृत्ना तवारिका मृतालकसुराष्ट्रे ॥ १३१ ॥
 कुटन्नटे दाशपुरं चानयं परिपेलवनम् ।
 ध्रुवगोपुरगोनर्दकैवर्तामुस्तकानि च ॥ १३२ ॥
 ग्रन्थिपर्णं शुक्रवर्हं पुष्पं स्थौणेषुक्षुरे ।
 मरुन्माला तु पिशुना सृष्टा देवी लता लघुः ॥ १३३ ॥
 समुद्रान्ता बहूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ।
 तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोनशामिणी ॥ १३४ ॥
 त्यक्पत्त्रमुत्कटं मृद्गं त्वचं चोचं धरादृगकम् ।
 कर्चुरको द्राविडकः काल्य (त्य) को वेधमुत्थकः ॥ १३५ ॥

गंगाहवः सहः ॥ आदर्शसदा धानस्या तुवर्गान्वा, तुवरो हि कगरो रसः । कपति काशी । प्रास्ता
 मृद् मृत्ना, सस्त्रोप्रशंभानम् (सू०) । मिरतेनेनहेन मृतालकम् । सुगण्डेरो जतम् । आह च- सौ-
 शय्यं च मृतालङ्गः काशी काशी सुराष्ट्रे । अजिब तुवरी मृत्ना मृत्ना (त्या) मृतालकम्
 ॥ १३१ ॥ कुटन्ती नरति, कुटप्रशानि । दाशपुरे मर्दं दाशपुरं, दाशान्तिपति वा, देवर्तामुस्तकात् । बने
 जार्तं यानेयं, नपादिन्योदक (सू०) । ध्रुवते लघुदाद्वन् । गा. विपति गोपुरम् । अत एव गोनर्दम् ।
 आह च- परिपेलवं प्रद वन्यं गोपुर रसकुटप्रम् । शिवपुरं दाशपुर गोनर्दं जोगुप्तकम् ॥ १३२ ॥
 ग्रन्थिप्रधानानि पर्णान्यस्य ग्रन्थिपर्णं, ग्रन्थान्वा विपतिं ग्रन्थिमत्तवान् । शुक्रस्य वर्हाणि पर्णान्यस्य शुक्र-
 वर्हं, शुक्र वर्हमिति पदेकदेश्चत्वाद्वा द्वे संज्ञे । पुष्पति पुष्पं विद्वज्जम् । स्यूगया इद स्त्रेण स्त्रेणे-
 यम् । कुटुर स्वाहति । आह च- स्त्रेणैवक वट्टिवृत्तं शुक्रगुच्छं कुटुरलम् । विद्वज् शुक्रवर्हं च इति
 शीग्लेयकम् ॥ मरुन्माले माहृतसग ह्ये द्वे संज्ञे एते, अयं तु तुगन्दादेका मन्वते, मरात्र हिता माडा
 वा । पिशुना मन्वसूचनात् । सृष्टति मन्वे सृष्टा । देवी देवपुत्रीवान् ॥ १३३ ॥ यपूराद्यावधून्वात् ।
 कोटिवर्षानि मनु कोटिवर्षा । लङ्कासूयने लङ्कोपी, समुद्रान्तवन् । इन्द्राद्याः- सृष्टा माला पद्-
 मसुश्रिता देवी कटागुः । देवपुत्री च लङ्कोपी शिता पद्मजमुद्रिका ॥ सम्राहता कोटिवर्षा निर्मा-
 त्याद्यावन्ः स्मृता । धन्यन्तारिष- सृष्टा सम्राट्पत्नी देवी रत्न लङ्कोपिकेत्यपि । पद्मसुश्रितेवपुत्री
 निर्मान्या विपुना बहूः । धर्मं समुद्रान्ता कर्षांसी वरावक. सृष्टा च । जटाः सन्ध्या जटा । अत
 एव तपस्विनी । समाप्तानामाती । अत एवामिणी । गन्धमात्री चयम्, यदह- माधी हृगमता हिंसा
 नलदा जटिलामिणी । अत च पिशिता मेरी कन्धा च तपस्विनी ॥ द्वितीया गन्धमास्यन्ता मूतकेपी
 पय स्मृता । पिशया पूतना केपी मूतकेपी च लेमगा ॥ १३४ ॥ त्वगृध्रकल्लवम् । पभाहति पन्नम् ।
 लङ्कटं चमकाणम् । मृद्गं चापवर्तेन्याम्याम् । कोचनमिबोदकम् । वरमह्य त्वप्रपत्त्य वराहकम् ।
 आह च- त्वचं वराहं मृद्गं त्वचं चोचं चकलमुत्कटम् । कुन्ति त्वगृध्रं कर्चुरः, इतिमः । दाव-
 यति द्राविडः । उत्तकाटी काल्यः । आह च- कर्चुरो मन्मूले द्राविडः काल्य एव यः । वेधमुत्थो
 दुर्धमस्य सत्य विन्दमता पात्री ॥ १३५ ॥ ओषं धन्यकोपी पट्टाकान्ता जतिः । सैकोष्य रोगद्वः ।
 सर्वमेति ॥ इष्टतेदायमपीदध, कोषोपगतो (सू०) इत्य् । तद्विद्येयच्छादीनाह । शक्यतेनेन
 भोक्तुं शक्ति देहं वा वाकम् । पन्नं निन्नादेः, पुष्पं केविदरुदे । आदिसदरकल्ल वार्ताकवादेः, मूर्धं
 मृत्तविविदादेः, कन्दः मूरणादेः, अङ्कुरो वंशादेः । आह च- मूलतय इतिपदकल्लवन्विन्दका ।
 त्वगृध्र कर्चुरं चेति शार्कं दृशयेत् स्मृत् ॥ विन्दकं तालस्थिमन्त्रेण मीढः, यय तु शंयोत् (इ)-
 तस्य कट्मूलदेः सेकाप्रवे द्विप्रान्दुरगर्भेस्टान्मन्त्रामहे । कर्चुरं छन्द्या । शार्कविशेकनाह । तावयति

ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातो सर्वमौषधम् ।
 शाकाख्यं पत्रपुष्पादि तण्डुलीयोत्पमारिषः ॥ १३६ ॥
 विशल्याशिशिखानन्ता फलिनी शक्रपुष्प्यपि ।
 स्याद्वृक्षगन्धा छगलाण्ड्या (न्या) विगी वृद्धदारकः ॥ १३७ ॥
 जुङ्गो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमरहरी ।
 पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ॥ १३८ ॥
 हयपुच्छी तु काम्बोजी मापपर्णी महासहा ।
 तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ॥ १३९ ॥
 चर्चरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
 पलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ॥ १४० ॥
 चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बुधाम्ललोणिका ।
 सहस्रवेधी चुम्बोऽम्बुवेतस शतवेध्यपि ॥ १४१ ॥

शोरास्तण्डुलायक, लघुतण्डुलाभवाञ्जो वा । अल्प मृप (६२)-उत्पमारिषः । आह च- तण्डुलीयक उद्दिष्ट ख [च] गला (१) तण्डुलेक । भण्ड रस्तण्डुलीवाञ्जो मेघनदो घनस्वन ॥ १३६ ॥ छाङ्गलिकीर्यं पूर्वोक्तादि शाकत्वाद्विशेषात् । ऋष्यवृक्षगन्धात् ऋष्यगन्धा, ऋष्यगन्धा वृक्षगन्धेति च पाठमेव । छगल-
 शेषाण्यन्यस्याम्बुगलाण्ड्या । आवेगी वृक्षवात्, उद्देजने वा । उद्द उद्दत्त दत्तयति वृद्धदारक, उद्द
 दारकीकुक्षते वा । जुङ्गति वृक्षे दोषाञ्जुङ्ग, जुगि वर्जने । आह च- वृद्धदारक आवेगी जुङ्गको
 जीर्णवालक । अन्न कौन्क (१) गुणा स्यादजाङ्गी छगलाण्ड्यपि ॥ अर्थे वृक्षगन्धा वृद्धदारक पिष्टालक
 विदारी च ॥ १३७ ॥ ब्राह्मी पावनीत्वात् । मत्स्याक्षी मत्स्यपुष्पा । वयस्था वयस स्वैर्यहत् । अर्थे
 सोमवल्ली वाकुची गुह्वी ब्राह्मी च । हिमादना हिमजातत्वात् । आह च- क्षीरिणी कामनक्षीरी पटु
 पर्णी च कर्षिणी । विषमदुग्धा हैमवती हैमदुग्धा हिमावती ॥ स्वर्णक्षीरी स्वर्णरती सुवर्णक्षीरिकापि च ।
 अर्थे हैमवती हिमावती हरीतकी श्वेतवचा च ॥ १३८ ॥ हयपुच्छावृति । काम्बोजदेशे भवा काम्बोजी ।
 महासहेति मुद्रपर्ण्यं सहाया भिन्नेयम् । आह च- मापपर्णी तु काम्बोजी वृण्वृन्ता महासहा । आर्द्र-
 माया सिद्धवृन्ता माप मास [न] पाथु च्छिन्ना ॥ तुण्डिकेरी- ओष्ठोपमफलत्वात् । बिम्बमिव बिम्बिका ।
 आह च- बिम्बी रक्तपर्णा तुण्डि तुण्डिहरण्या च सा । ओष्ठोपमफला मोक्षा (१) पीलुपर्णी च तुण्डिका ॥
 अर्थे तुण्डिकेरी बिम्बी वर्णरी च ॥ १३९ ॥ शार्ङ्गयम्, चर्चरा चुक्रिहस्तकेषाभा, अत एव कवरी ।
 आह च- अजगन्धा खरपुष्पा वृक्षगन्धामगन्धिका । कवरी वर्दरागन्धा तुङ्गी पीतमयूरक । रस्यते
 रास्ना । आह च- रास्ना युक्तरसा रसा श्वेयसी रसनी रक्षा । युगन्धमूला रिरसा सेव युक्ताफला मता ॥
 अर्थे सुवहा रास्ना रोक्लिका नकुञ्जी च ॥ १४० ॥ चाङ्गेरी दन्तपटुत्ववीर्ययति चाङ्गेरी । चुक्रयते
 व्ययनेस्याचुक्रिका । अम्बे तिष्ठत्यम्बुध । अम्बुधेय लुनात्यम्बुधोषिषा, अपभ्रष्टोयम् । आह च- धुदा-
 म्बुलीका तु चाङ्गेरी लुगिषा चाम्ललोणिका । अर्थे- अम्बुध पाठा मोषिका चाङ्गेरी च, तथा चु-
 क्रिकाम्लिका चाङ्गेरी मण्डाक्षी च । आह च- अम्बोऽम्बुवेतसो मोगे रताम्बोऽम्बुवेतस । रक्त-
 रात्रो देतसाम्बु शतवेधी च वेधक ॥ अर्थे सुवहो वृणाम्बोऽम्बुवेतमयुक्रय, तथा सहस्रवेधी-
 अम्बुवेतसो हिङ्गुलता कस्तूरी च ॥ १४१ ॥ नमस्कारी अन्नक्रियापत्रवात् । गण्डेय प्रन्धिपु
 ष्पा गण्डाक्षी । समान्-ङ्गाण्यस्या समाङ्गा । खरिषा शृण्मसृग्मन्त्रवात् । आह च- रक्तपाठी
 शमोपतना समङ्ग पालकाक्षिका । नमस्कारी गण्डाक्षी रास्ना खादिरकेत्यपि ॥ जीवलनया जीवनी ।

नमस्कारी गण्डकाली समा(म)ङ्गा यदिरेत्यपि ।
जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसूता ॥ १४२ ॥
कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ।
किराततित्तो भूमिम्बो नार्यतित्तोय सप्तला ॥ १४३ ॥
विमला शा[सा]तला भूरिफेना चर्मकसेत्यपि ।
वायसोली स्वादुरसा का(व)यस्थाय मङ्गलकः ॥ १४४ ॥
निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्षेण्युदुम्बरपर्यपि ।
अजमोदा तृमयन्धा ब्रह्मदर्भा यमा[वा]निका ॥ १४५ ॥
मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पीष्करे ।
अव्यथातिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ॥ १४६ ॥
काम्पित्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ।
प्रमुखाडस्त्वैडमजा वहुलश्चकमर्दकः ॥ १४७ ॥

आह च- जीवन्ती जीवनीया च जीवा जीवनवर्धनो । मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा यथास्फुरी ॥ १४२ ॥
कूर्चः शीर्षस्य कूर्चशीर्षः । शृङ्गः शृङ्गामः । जीवयति जीवरुः, जीवतीति वा दीर्घायुशत । आह च-
जीवरुः शृङ्गकः सज्जो दीर्घायुः कूर्चशीर्षकः । ह्रस्वाङ्गो मधुरः स्वादुः प्राणदधिरजोऽपि ॥ किरात-
देशो भवस्तित्तः किराततित्तः । नार्यः किरातः । आह च- किराततित्तको हैमकाण्डतित्तः किरा-
तकः । भूमिम्बो नार्यतित्तकश्च कैरातो रामसेनकः ॥ १४३ ॥ सपति समवैति सप्तला । शा[सा]तं ह्यस्य
लाति शा[सा]तला । भूरयः फेनाभा विन्दुलोका भूरिफेना । चर्म कसति वर्धते चर्मकसा, चर्मकसे-
त्येके । आह च- शातला सप्तला चारा विन्दुला विमलामला । बहुफेना चर्मरसा फेना दीप्ता सना-
लिता ॥ वायसवद्वलीयते वायसोली काशोत्थास्या । कामे तिष्ठति कायस्या, किं ज्ञाने । आह च- का-
कोली मधुरा शृङ्गा क्षीरा(री) श्वाङ्गश्रेष्ठे(लि) का मता । कायस्यास्वादुमासी च वायसोली च कारि(लि) का ॥
इयं स्वादुरसा पृथ्वीका शतावरी काकोली(ली) च ॥ १४४ ॥ मङ्गलकः विप्रबन्धमङ्गलकः । नियतः
कुम्भो निकुम्भः । दन्तामा दाम्यग्लनधा बोधा वा दन्ती । आह च- दन्ती शीघ्रा निकुम्भा स्वादुप-
वित्रा मङ्गलकः । तथोदुम्बरपर्णा च विराल्या च घुणाग्रिमा ॥ द्वयं प्रत्यक्षेण्युदुम्बरी दन्ती च । अश-
वन्मोदो गन्धासा अजमोदा । ब्रह्मदर्भा । वच्छत्रमिमाम्बं यमानी, पूर्वोक्तापोह शास्त्रात् पुनरुक्ता,
यवानो मन्वा वा मन्वष्टृ भ्रान्तः । आह च- यवानी दीप्यको दीप्यो यवमाह्वयनामकः । यमानिकाम-
गन्धा च दीपनीया च दीपना ॥ पूर्वोक्ता हि यवामोदा अजमोदा । यवकुशा च । तथा चेन्द्राणां- अज-
मोदा ब्रह्मकुशा सताथा लेचमर्दकः । वलीमोदा यस्तमोदा सैव हस्तिमयूरकः ॥ १४५ ॥ पुष्करमूले
लीणि नामानि । पद्मपत्रमिति अन्यष्टृ भ्रान्तः, पद्मवर्णते लिपिभ्रान्त्या पद्मपर्णमिति पुद्गवान्, यदाह-
मूले पुष्करमूलं च पीष्करं पुष्कराद्वयम् । कन्दरी पुष्करजया धीर तन्मयार्णवम् ॥ अन्यथे चरति- ज-
तिचरा । पद्मा । चरति चारटी । आह च- पद्मचारिण्यातिचरा पद्मा पद्मचरति च । चारटी गन्ध-
मूला च लक्ष्मीः श्रेष्ठा मुकुटा ॥ इयं- अव्यथा हरीतकी महाश्रमणी पद्मचारिणी च ॥ १४६ ॥ काम्पि-
त्यंशे भवः काम्पित्यः । चन्द्रोद्भादनाद्येभ्योद्भा । (रोचनी) रोचनीति सख्यः पाठः, यदाह- काम्पित्य-
कोप रक्ताङ्गो रोचनी रोचन्मन्वा । रपनो स्तेहिताङ्गश्च चन्द्रो रक्षवृत्तकः ॥ आहन्तुः- कर्कशस्यः
कर्जः[मः] स्वरस कामित्यः पटीलकः । श्रुनाति श्रुगति वा प्रमुखाडः । एवमेव यथाह गन्धो
शाम्पय एवगजः ॥ चक्रालि दृष्टमङ्गलानि शृद्धानाति चक्रमर्दकः ॥ १४७ ॥ पद्मवद्वर्ति पद्माः । उरगव-

पद्माट उरणाक्षश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ।

लतार्कदुर्दुमौ तत्र हरित्य महीषधम् ॥ १४८ ॥

लघुनं मृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ।

पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुषं सुनिपण्णकम् ॥ १४९ ॥

स्याद्वातकः शीतलोपराजिता शणपण्यपि ।

पारायताह्मि कटमी पण्या ज्योतिष्मती लता ॥ १५० ॥

घार्पिके त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलमद्रिका ।

विष्वक्सेनप्रिया घृ(गु)ष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ॥ १५१ ॥

मार्कचो भृङ्गराजः स्यात्काकमाची तु वायसी ।

शतपुष्पा सितच्छत्रातिच्छत्रा मयुरा मिसिः ॥ १५२ ॥

म्मेवदर्शयस्मोरणाक्षः । इन्द्राया- चक्रमर्दः स्मृतधर्मी प्रनुमाडध नामतः । एकरेतो बहुहरो मेपाक्षै-
रुगजश्च स ॥ पिरति घातुम्लण्डु । तत्र हरिते तत्र नीले पत्राण्यै लतार्को लवतार्कः । दुष्टो दुर्मो-
पवित्रत्वात् । घन्यन्तरिस्त्वभेदेनाह- पलाण्डुर्मे(वे)वनेष्टश्च मुकुन्दो मुखदूपकः । हरिणोन्य पलण्डुस्तु
लतार्को दुर्दुमश्च सः ॥ १४८ ॥ लघुनं दुर्दुमस्तथाह- लघुनं शोथपत्रश्च विष्वक्सेनो महीषधम् । करणश्च
पलाण्डुश्च लवनकोपराजितः ॥ मृञ्जनं लवनैश्च पलाण्डोर्दंशं ज्ञातया । महीषधः सर्वरोगजित्वात् ।
लघुति छिनति रोगान्- लघुनम् । मृञ्जते कुत्सितं शब्धते मृञ्जतः । न रिभ्यत्परिष्टः । रसोनः पञ्चरस-
त्वात् । आह च- रसोनो लघुनेरिष्टो म्मेवच्छक्रन्दो महीषधम् । महाकन्दो रसाक्षेप्यो मृञ्जनो दीर्घ-
परत्र ॥ महीषधमृञ्जनादीनामाकृत्यभिर्देवि रघ्रायेत्यहभेदं मन्यते । पुनर्नवे (छिन्नापि) विशाख-
त्वात् । आह च- पुनर्नवे विशाखश्च कणिकं स शिचटक । बृथितः क्षुद्रवर्षाभूरीर्धपत्र कटिलकः ॥
वितुषते वितुषकं नाम घातम् । सुतु निषीदन्त्यमस्मिन्गुणा सुनिपण्णकम् । आह च- शितिका [सा]-
र गुतपुत्रस्तुत्या(१) च सुनिपण्णकः । शाकभेदोपम्, यदाह- पाडा मूरा घात्री शाकं वास्तुके सुनिपण्णकम् ।
विष्वक्सेनवर्षसि वर्षभिदि तु वास्तुकम् ॥ १४९ ॥ शतिलवतारु इत्येका संज्ञा, यच्चन्वन्तरिः
शणपणी शीतलगतक इत्याह । द्वयैरेवपराजिता शीतलवतार्को गिरिकर्पिणः ॥ कटल्यावृणोति कटमी ।
पण्या इत्या । ज्योतिष्मती- अम्बाभवात् । लता दूरप्रसरात् । आह च- ज्योतिष्मती तु कटमी इत्य-
स्तुवर्षन्तेति च । ज्योतिष्मता चामिमासा च लवणोका ॥ दुर्देना ॥ ज्येष्ठे लता मियद्गुज्योतिष्मती
सारिवा च । द्वयैश्च वारावतपदौ काकजट्टा ज्योतिष्मती च ॥ १५० ॥ वर्षासु भवे घार्पिकम् । आह
च- त्रायमाणा कृतप्राणा त्रायन्ती त्रायमणिता । बलमद्रा बलदेवा वरिर्कं गिरिवातुजम् ॥ वाराही
यराहकान्ता, (अत एव रिपुवञ्चना) । अत एव घृ [गु] ष्टि [व] र्णेनात् । ज्येष्ठे बदरा सुवर्चसा
अश्वगन्धा वाराही च ॥ १५१ ॥ सर्वति संपृच्यते मार्कचः । मृङ्गवद्वज्रते रघ्रयति कृष्णो-
करोति च मृङ्गराजः, मृङ्गराजो । आह च- मृङ्गराजो मृङ्गराजो मार्कचो मृङ्ग एव च ।
अङ्गारकान्तेकरजो मृङ्गारः केसररत्नः ॥ काकान्मचने (ते) वगेन संपृच्यते काकमाची । अत
एव कटमी, काकमाच्यपि । आह च- काकमाची चट्टनमची काकमाह्वा च वायसी । शतपुष्पा बहु-
पुष्पा । शितच्छत्राभा ॥ १५२ ॥ अश्वत्थवर्षं गुम्मानि पुष्पाण्यस्या अवाकपुष्पी ॥ वारोरेष काकवी

अशक्नुष्या कारवी च सरणा तु प्रसारिणी ।

तस्यां कटंभरा राजवला मद्रवलेति च ॥ १५३ ॥

जनो जतूका जन(रज)नी जतुकृच्चम्यतिनी ।

सस्पर्शाथ गटी गन्धमूली पद्मन्यिकेत्यापि ॥ १५४ ॥

कचूरोपि पलाशोथ कारवेहः कटिहक ।

मुपवी चाथ कुलक पटोलस्तिककः पटुः ॥ १५५ ॥

कृष्पांडकस्तु कर्काशरे(री)वांस कर्कटी स्त्रियो ।

इत्याहुः कटुतुम्बी स्वात्तुम्ब्यलानूरुभं समे ॥ १५६ ॥

चित्रा गजार्क्षी गोतुम्बा विशाला तिन्त्रवारुणी ।

अशोघः सू(धू)रणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्टिला ॥ १५७ ॥

कर्माया । अह च- शतपुष्पा मिश्रिषोपापाढा मायवी वरा । अनिष्टाया त्ववात्पुष्पा शताह्वा कारवी
स्मृता ॥ मरानि वतसकाधानिवर्ततेऽदगमनवा मरगा, मण्फ तु युक् पाठ । दृष्ट रिभर्ते कभरा । राज-
रा मुररा पला बलहृत् । अह च- प्रमारणी तु प्रचरा सरणा मारणा र सा । चाम्पनी रानवला
भटवर्णी प्रमाशिका ॥ १५३ ॥ नायवेम्बा जन्तुर्नमी । तनु र्गानि जनूरा । सात र्गोस्या रंगरगा ।
अह च- जतुकरा तु जतुहवतुकारी जनो रजा । जनना चैव मर्क जतूका चम्पतिनी ॥ शान्ति
गती, पद्मन्यिकेद्वेश पर्यानि मूर्म्यान्मिण् ॥ १५४ ॥ पल्लवः सन्दरा पलाश । अह च- शरी
परा पत्तश्च शेषा पृषालश्चिना । सुगन्धमूला गन्धाली पद्मया मुनता वधू ॥ पद्म दित्यमना
पानि कर्कुरस्य परा र पद्या कचूरव पेतीद कचूरैपातनम् ॥ द्वयै वाह परी गायलाग कचूर-
क्षेति । कोरेण वेति पाशवे । कटि लानि कटि, कल्लवुयोति स । मुग मूते मुपवा । कोलति
सम्लयने कुलक, कुस्तिन लयन आस्तापन वा । पति सरलवागगेल । तिचा रतेन । पटुर्देहपटु व-
हृत्, रवगानुमा इत्येके । अह च- पेट कुलकमिच पटुक कटंगठद । राराण पाल्लवो
रातिमनमतापरा ॥ १५५ ॥ कौष्मन्दिनीति, कुस्तिनोमाण्डेय वीराम्य वा विमकारिशक्लमाह,
पुष्पते कगति नृति वा । कर्कशाकाविर्नि- अरुमिणापन सरववाकचूर । आ- ईयेन- एवां
कटुरिनी, उर्गाकमिर वचनादिति धुने- उर्गाक स्वातुविनेगमदु । ह-र कर्क कटग, ग्रामदाव
है किटप्रमन । इध्यत इत्याह, शान्तिमपनरादा । कटुका तुम्बी, तुनि अर्धन । अह च- कटुकात्तुनी
तुम्बी ल(॥) म्या विगडकला तथा । इत्याह- ससियधनस्तिचवीरो महापरा ॥ नलम्बनेलवू, कचरा
मन्, नलानि वन्तर्जलम् । समे रनि स-वेनापि । अत्रेन्द्रया- अलात्तुम्बक शोका पलात्तुम्ब्यलानुनी ।
नगत्तुम्बुनहातुम्बीति- ॥ १५६ ॥ गोतुम्बा, अत्रग्रतोय वयार्थं वात् । अह च- ऐर्दन्द्रवदानी शारा इर्वा
रुपादनी । गजार्क्षी धुपरा वृषमाथा गवाक्षपि ॥ द्वयै चित्रा विगाग द्रवन्ता चेति विशालावाधिरा-
ता प्रान्ता प्रत्यहन् । गजार्क्षीविशेषा वा विशालेति न दोष । विशाल महापत्तान् । दन्द्रवदानी-
तन्द्रवदानी । अह च- अन्द्रवदानी शोका विशाला तु महापरा । अत्रेन्द्रया चित्रका तुवती प्रुपी
च सा ॥ सूयेने प्रेर्ते मूरा । कचूरोपिपुष्पेने कन्दो मूत्रेयेव । गण्डीर प्रार्थनीरपति गण्डीर,
पुष्टि । उम्बगम्पीने रानि समष्टिला सन्दवान्, समष्टिला नाम शक, वन्माला-गण्डीरो ना समष्टि
॥ १५७ ॥ कटमनमता कटम्बी । अत्रगोदका जगत्तान्, अपोदकमम्वदर ति धन्यन्तरि ।

पद्माट उरणाक्षश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दक ।
 लताकंदुर्भूमौ तत्र हरितश्च महौषधम् ॥ १४८ ॥
 लघुन गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरत्नोत्तमका ।
 पुनर्मवा तु शोथघ्नी वितुश्च सुनिपण्णकम् ॥ १४९ ॥
 स्याद्वातक शीतलोपराजिता शणपण्यपि ।
 पारावताङ्घ्रि कटमी पण्या ज्योतिष्मती लता ॥ १५० ॥
 चार्पिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलमद्रिका ।
 विश्वक्सेनप्रिया घृ(गु)ष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ॥ १५१ ॥
 मार्फरो भृङ्गराज स्यात्काकमाची ॥ वायसी ।
 शतपुष्पा सितच्छत्रातिच्छत्रा मधुरा मिसि ॥ १५२ ॥

न्मेपवदर्शयस्योरणाक्ष । इन्द्रावा - चक्रमर्दं स्मृत्यकी प्रनुनाडश्च नामत । एकरेतो ददुहरो मेपाक्षे-
 ष्वगश्च स ॥ पिरतिं धातुपलण्डु । तत्र हरिते तत्र नीले पण्डो लताकौ लवतकादयः । दुष्टो दुर्मो-
 पधिर्गवात् । धन्यन्तरिरेवमेवेनाह - पलाण्डुर्भ(य)नेष्टश्च मुकुन्दो मुखदूपक । हरिणोऽन्य पलण्डुस्तु
 लताकौ दुद्रधश्च ॥ १४८ ॥ सुश्रुतश्च बाह - लघुनो दार्यपत्रश्च विश्वप्रियो महौषधम् । करणश्च
 पलाण्डुश्च लवनकोपराजित ॥ गृञ्जनं लवनद्वयं पलाण्डुर्दश जाताय । महौषधं सर्वरोगजित्वात् ।
 लशति छिनत्ति रोगान् - लघुनम् । गृञ्जति कुत्सितं शब्दये गृञ्जन । न रिभ्यत्यरिष्ट । रत्नोत्तमं पद्मरस-
 त्वात् । आह च - रत्नोत्तमं लघुनरिष्टो रत्नेच्छकन्दो महौषधम् । महाकन्दो रसाद्ययोग्यो गृञ्जनो दीर्घ-
 परतः । महौषधगृञ्जनादीनामाहुर्तेनैवेति रसाद्यैश्चादभेदं मन्यते । पुनर्बवेव (छिनापि) विशाख-
 त्वात् । आह च - पुनर्बवेव विशाखश्च कपिलश्च शिलाटक । वृक्षीव क्षुद्रवपाभूद्रार्षपत्र कटिलक ॥
 वितुश्चेति वितुत्रकं नाम शाकम् । सुपु निषीदन्त्यमस्मिन् गुणा सुनिपण्णकम् । आह च - शितिषा[सा]-
 र सुतुत्रस्तुत्या^(१) च सुनिपण्णक । शाकमशेषम्, यदाह - पाठा शरा शरी शाकं वास्तुर्गं सुनिपण्णकम् ।
 विश्वप्रियमवससि वर्धेभिदि तु वास्तुकम् ॥ १४९ ॥ शतलवतक इत्येका लता, यस्त्वन्वन्तरि
 शणपण्यां शीतलवातक इत्याह । दुष्येऽपराजिता शतलवतको गिरिकर्णिका च । कटलावृणोति कटमी ।
 पण्या स्तुत्या । ज्योतिष्मती - अग्रायाम्भवात् । लता दूरप्रसरात् । आह च - ज्योतिष्मती तु कटमी स्या-
 त्सुवर्णलताति च । ज्योतिष्का च त्रिभासा च लवणिका च दुद्रवा ॥ अथैव लता प्रियङ्गुज्योतिष्मती
 सरिता च । दुष्ये पारावतपदी काकवद्धा ज्योतिष्मती च ॥ १५० ॥ वर्षासु भव चार्पिकम् । आह
 च - त्रायमाणा कृतत्राणा त्रायती त्रायमधिकः । बलमद्रा बलदरा चार्पिकं शिरिसातुजम् ॥ वाराही
 वराहकाजा, (अत एव रिभ्यश्चमा) । अत एव घृ[गृ]ष्टिर्व[वं]पणत् । अथैव बदरा सुवर्चला
 अश्वगन्धा वाराही च ॥ १५१ ॥ भवति संपृच्यते माकव । भृङ्गवद्राजते रज्ज्वति कृष्णी-
 वरोति च भृङ्गराज, भृङ्गरजोऽपि । आह च - भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्फो भृङ्ग एव च ।
 भृङ्गराजस्त्वैकरतो भृङ्गार केशरपन ॥ काकवामचते (ते) वौन संपृच्यते काकमाची । अत
 एव वायसी, काकमाच्यपि । आह च - काकमाची स्यात्प्रमची काकसाह्या च वायसी । शतपुष्पा बहु-
 पुष्पा । शितच्छत्राणा ॥ १५२ ॥ अत्रान्यथमुखाणि पुष्पाण्यस्या अवानुषा ॥ शारोरिय कारवी

अवाक्पुष्पी कारवी च सरणा तु प्रसारिणी ।

तस्यां कटमरा राजवला मद्रबलेति च ॥ १५३ ॥

जनी जत्का जनी(रज)नी जतुकुच्चकर्तनी ।

संस्पर्शाथ दाटी गन्धमूली पद्मन्यिकेत्यपि ॥ १५४ ॥

कर्चुरोपि पलाशोथ कारवेष्टः कटिष्ठकः ।

मुषवी चाथ कुलक पटोलस्तिककः पटुः ॥ १५५ ॥

कृष्णान्डकस्तु कर्करुरे(री)र्वास कर्कटी स्त्रियो ।

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी म्यात्तुम्व्यलानूकं समे ॥ १५६ ॥

चित्रा गवाक्षी गौतुम्बा विशाला रिगन्द्रवारुणी ।

अजोन्नः सू(धू)रणः कन्दो गण्डरिस्तु समष्टिला ॥ १५७ ॥

कर्कशा । अह च-शतपुष्पा मिषिर्गोपाषाढका माधवी क्षपा । अतिच्छाया त्ववाक्पुष्पी शताह्वा कारवी स्मृता ॥ मरति वतसकोचानिर्वर्ततेऽङ्गमनया सरणा, सरणं तु युच पाठ । कट निर्मते कटमरा । राज-
रस मुद्रया बला बलकृत् । अह च- प्रसारणी तु प्रसरा सरणा सरणा च सा । चादपणीं राजवला भद्रपणीं प्रपाशिका ॥ १५३ ॥ जायतेम्या जन्तुर्ननी । जनु कर्षणी जत्का । सवत रगोस्या मरसां ।
अह च- जनुवारा तु जनुवतनुकारी जनी स्मृता । जनना चैव सकुसं जनुका चन्वनिना ॥ शान्ति
शरी, पद्मन्यिकेकदेश पनीनि मूर्ग्याग्निम् ॥ १-४ ॥ पलश सारण्य पलाश । अह च- शरी
पनी पलाश । शया धृपराशिका । मुगन्धमूल । गन्वाली पद्मन्या सुवता बधू ॥ कस्त पित्तमन ।
पगानि कर्चुरस्य पटोल पत्र्या कर्चुर च नेतीद कर्चुरोपादानम् । द्वयर्थे बाह पगी गन्धलान कर्चुर-
धेति । कोणे वेति कारवेष्ट । कटि लानि कर्कश, कर्त्तावृणोति वा । सुप्त सूयते मुषवी । कोरति
साल्यने कुलक, कुस्तिन लयन आस्त्राग्ने वा । पगति सरलत्वापगोल । तिषा रतेन । पटुर्देहपटुव-
हृत्, स्वगन्तुम इत्येके । आह च- फेल कुत्तस्तिक पटुक कटंशऽह । रार्गस्य पाण्डुमली
राणिमालवृत्ताङ्गा ॥ १५५ ॥ कौष्मण्डानिति, कुस्तिनोष्माण्डेऽपि रार्गस्य वा पित्तकारित्वान्मण्ड,
कुपते कगानि नृपति वा । कर्कशासाधिवार्त- अर्वास्त्वसाधन सरणवान्कर्कश । आ- ईयेन- एवांश
बहुर्निर्ग, उर्वादकमिन् वधनादिति धुने- उर्वादक स्वाविर्भगामहु । हस्त कर्क कर्कश, प्रान्दाव
र्कश्चिष्टप्रमथ । इत्यत इक्ष्वाकु, क्षात्रयनवाहा । कटुका तुम्बी, तुवि अर्धने । आह च- कटुकात्तुनी
तुम्बी ल(तु)म्या रिगन्द्रवा तथा । इक्ष्वाकु क्षतियधनस्तिचरीयो महापत् ॥ नलम्बनेलपू, काकश
नन्, ॥ लानि वान्तर्नम् । समे इति स्त्रावेनापि । अत्रेन्द्राया- अलावृत्तुम्भक श्रोता जलावृत्तुलाम्बुनी ।
मगलाम्बुमदानुम्बीति- ॥ १५६ ॥ गौतुम्बा, अपप्रसोय गवाक्षीत्वान् । आह च- ऐन्द्रवारुणी श्राप्ता इन्द्रेवा
रुपादनी । गवाक्षी शुक्रफला रथमाक्षी गवाक्ष्यपि ॥ द्वयर्थे चित्रा विशाग द्रवन्ती चेति विशालायाश्चित्रा-
त्वाद् ग्रान्तो प्रत्यक्तु । गवाक्षी विशेषो ना विशलेनि न दोष । विशाला महकन्त्वान् । इन्द्रवर्धेष्टा-
र्तन्द्रवारुणी । आह च- अन्वेन्द्रवारुणी श्रोता विशाला तु महापत् । आनरसा विनरुता तुवसी प्रुषी
च सा । सूयेने प्रेने सूय । कन्वेनेन्विथने कन्दो मूत्रवेप । गण्डन् प्रव्यतीरयति गण्डार,
पुषि । सम्पगम्भीने लानि सुकटिला सान्द्रवान्, सन ठेला नाम शाक, यन्माला-गण्डारा ना समष्टिला
॥ १५७ ॥ कटुवमशा कटुम्बी । अयगोदका जगन्त्वान्, अपोदकमस्यकठं धन्यन्तरि ।

कलम्यपोदकास्त्री तु मूलकं हिलमोचिका ।
 वास्तुकं शाकमेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्विका ॥ १५८ ॥
 सहस्रवीर्याभागंव्या रहानन्ताय सा सिता ।
 गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ॥ १५९ ॥
 कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमखियाम् ।
 स्याद् भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चकलोच्चटा ॥ १६० ॥
 घंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ।
 शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ॥ १६१ ॥
 वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्यनिलोद्धताः ।
 ग्रन्थिनो पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ॥ १६२ ॥
 नडस्तु धमनः पोटगलोथो काशमखियाम् ।
 इक्षुगन्धा पोटगलः पुमूममि तु यल्यजाः ॥ १६३ ॥

संज्ञितं मूलं मूलकं, अवदशतेजस्य शाकत्वं, यो त्वमयोर्भवति लभते सोन्यतरतो व्यपदेशमिति । हिला-
 द्वीर्याभ्योचयति हिलमोचिका । वसन्त्यभिन्नुगं वास्तुकं क्षारपत्राख्यम् । कलम्याद्याः पयैते शाकप्रकाराः,
 शाकार्यं पुष्पमूला (पत्रपुष्पा) दीप्त्यन आरभ्य वा (५०५८) यन्माला-मण्डूकपर्णा पालङ्क्या विष्टिका
 चाप्यपोदका । चाङ्गोरी हिलमोवा च कल्मी शाकजानयः ॥ इरं वाति दूर्वयैते वा पशुभिर्दूर्वा ॥ १५८ ॥
 भृगोरिष भाग्वी । सहस्रवीर्या बहुपर्वा महाप्रभावा वा । रोहति मूले रुहा । अनन्ता दूरपसरणात्, नीलदूर्वयै,
 यदाहु-नीलदूर्वा सृता धार्यं धातुल हरिता तथा । शतपर्वा शतवीर्या शतफलपसिता क्ता ॥ सहस्रवीर्या-
 नन्ता च दुमरा भाग्वी रुहा । गोखि सौमन्यस्या गोलोमी । आह च-गोलोमी श्वेतदूर्वा च श्वेतगर्भा
 सिता क्ता । नीलधेतवो पर्यायविपर्ययोन्नेष्य । श्वेतदूर्वाविशेषोऽयम् । गण्डैर्मन्थिभिरल्यते गण्डाली ।
 मन्थ्यासितुन्ममन्थि (शकुलाक्षकः) । आह च-गण्डदूर्वा तु गण्डाली तीव्रा भस्त्र्याक्षिकापि च । वङ्गि-
 न ई फलापत्र वारणी शकुलाक्षकः ॥ १५९ ॥ कुरुदेशं विन्दति कुरुविन्दः । मेघपर्यायोऽभ्युपारत्वात् ।
 मुस्तयति यग्नयति रोषान् मुस्ता, लघ्वे त्रिलिङ्गा । गुणैर्द्राग्नित रोषा अस्या गुन्द्रा । धन्वन्तरिभेदेनाह-
 मुस्तमम्युपरो मेघो धनो राजकशेरकः । भद्रमुस्तो वराहोऽदो ग्राहोय कुरुविन्दकः ॥ उषद्वयुत्फलयु-
 षण, चक्राह्वयम् ॥ १६० ॥ वन्यते वंशः । त्वचि सरति त्वक्सारः, सुस्थिरे (सू०) इति घ्न ।
 (त्वचिघार) तस्युद्वेकृतिकहुल्म् (सू०) इति यम्या अलङ् । कर्म इयति कर्मार । नृणाणां यजो
 मुप्य । ययार्मं यजमस्य यवफल । वेणन्ति व (वि) नन्ति वानेन वेणु । मा क्रियतेनेन मस्कर, मस्कर
 मस्करिणोवेणुनामिष्ययो (सू०) । तेजयति तेजनः । दृष्यते तेजनः शरो वेणुश्च ॥ १६१ ॥ कीति चरति
 कीचर, कीचति कायति वा । ग्रन्थने ग्रन्थि । पर्वति पर्व । पिपति पफः । गुन्द्रो दर्भविशेषे रुड, यदाहु-
 दमंणा स्थाने इरं प्रसरितव्यम् । तेजयति विशिनोति तेजनकः । नृणाति पाट्याच्छरः । काशस्विपी-
 या च ॥ १६२ ॥ नडयत्सदयति नड, चल गन्धे । धमनोन्त शुभिरत्रात्, धमिः सौम्रः, यथा धान्तो धान्त
 धान्नस्वेन राति । पोटन मुखेदेग मन्ति पोटगल । आह च-वनो नटो नडधे ॥ च पोटगल-
 स्युत । धमनोनगरागेति नडस्तु शर उच्यते ॥ काशते काश । कोकिलशर्याय इक्षुगन्धेयेके ।
 द्वयं पोटगलः कक्षो नडय । वट्यते वज्रजासृणविशेषः ॥ १६३ ॥ रस्यते रसालः । इष्यत इतु ।

रसाल इक्षुस्तद्देवाः पुद्गकान्तारकादयः ।

स्याद्वीरणं वीरतरं मूलस्योशीरमस्त्रियाम् ॥ १६४ ॥

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ।

लामज्जकं लघुलयमवदाहेप्रकापये ॥ १६५ ॥

नलादयस्तृणं गर्मुच्छयामाकप्रमुखा अपि ।

अस्त्री कुशं कुयो दमः पवित्रमथ कचृणम् ॥ १६६ ॥

पौरसीगन्धिकभ्यामवेवजग्भकरौहिणम् ।

छन्मातिच्छत्त्रपालघ्नीं मालानृणकभूस्तृणौ ॥ १६७ ॥

शय्यं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ।

नृणानां संहतिस्तृण्या नड्या ॥ नडसंहतिः ॥ १६८ ॥

पुद्गवंशज्वात (पुद्गः), पौष्टोपि । कान्तमुत्तमिवर्ति कान्तारः, कान्तर अरका भागा अस्य वा ।
आदिशब्दात्कोसकरायाः । आह च- इक्षुः कर्कटको वंशः कान्तारो देवुभिः सृजः । इक्षुरन्त्यः पौष्टकश्च
रसालः मुद्गमारकः ॥ अन्यः कट्टिकापलिः स्याद्विषयोनीधुपालिका । तत्रान्न इक्षुगन्धा स्वादिशुलः
कोकिलाक्षरः ॥ वीरयते वीरणं वीरतरं च तृणमेदः । अस्य वीरणस्य मूलं उदयते काव्यत इत्युशीरम्
॥ १६४ ॥ अभय रोगहरवान् । आह च- उशीरममृणाल एवाभयं समगन्धियाम् । रगप्रिर्न वीरतरं
वीरं वीरणमूलिका ॥ नल घाति नलदं अपादप्यान्, नलति वा । वत, एवामृणालमर्हियन् । जल आशये
जलाशयं, शीतशीथेत्वाद्वा । घाति दोषान्-स्त, ला मज्जसारोस्य लामज्जकम् । लघुगुणेन सीयते लघु-
लयम् । अवल[दी]येन दाहेनेनावदाहम् । इदं कापयमस्त्रयोदातं दृश्यादिष्टकापयम् । आह च-
लामज्जकं मुना[घासं] स्यादमृणालं सयं लघु । इष्टकापयकं शीत्रं दीर्घमूलं जलाशयम् ॥ द्वयर्थेऽमृ-
णालं लामज्जकमुशीरं च, तथा सेव्यं लामज्जकमुशीरं वेति । अवदाहमपदतमाहुमन्चोशीरं नलदं,
मदिन्तु- अवदत् रगत्रियम् । प्रत्यक्तु सेव्यामृणालमोर्नलदोऽरीरकार्पाशान् भ्रान्तः ॥ १६५ ॥ (नला-
दयः) तृणजातीया इत्यर्थः । नृग्यतेयने पशुभिस्तृणम् । गर्मुच्छयामाकौ तृणधान्यदिशेयी । गीर्तने
गर्मुन् । श्यामं वर्णमकति श्यामाकः । प्रमुखाश्वन्श्रीधारायाः । तृणमर्जुनी एकावै इत्येकं । कौ वीते
कुशः । पु (कौ) वति कुयः । एणाति पादध्यादर्भः, इत्येने वा । पृथगेनेन पवित्रं, घटत्रिंशु पवित्रक-
मिने स्मृतिः । कुटिपानं तृणं कचृणं, तृणेत्रानाविति (सू-) कोः कट् ॥ १६६ ॥ पुर्नं नर्वं पौरम् ।
सुगन्धप्रशन्नं सुरभिः (योगन्धिकम्) । ध्यायते पशुभिर्घ्रातं धूमरणं च । देवैर्गन्धनिर जज्ञेत्वात् ।
यत्र तत्र रोहति रोहिपं, रंहर्हदिय (उ-) इति दियन् । आह च- कचृणं शकलभूम्भूमेतकं रोहिपं
ततम् । प्यानकं धूमकं शीरं सुदलं देवजग्भकम् ॥ त्रयं सौन्दर्यकं नीलरसं कृत्वा गन्धरायाणम् ।
उत्तादास्तृणविशेष-उत्ता । अतिकान्तभ्यग्रामनिष्कृतः, यत्रतिष्ठन्तमिरेके । पादध्याशालं
इति पाल्यः । मालात्पाणि तृणान्यस्य मालतृणकः । "भुजस्तृणं भूतृणं, पारस्करादिनाम् (सू-)
पुद्, भूभ्यस्य वा । आह च- भूतृणो रोहिणो भूतिर्भूमिर्वाय सुदुम्वरः । मालतृणस्य पाल्यमन्त्रा-
निरुत्तामन्त्राया ॥ १६७ ॥ शस्यते घातं, शमु द्वियम् । यत्नं नर्वं तृणम् । घातनेयने घातः ।
मूयने ययन मृजयानिः । अर्धनेकुर्वं, सर्वं च तृणमर्जुनमिति मागुरिः । (रूपा) पाशादिरासयम्
(पाशादिन्योः) । (नड्या) मागयत् ॥ १६८ ॥ नृणानां संहतिस्तृण्या नड्यामप्ये सुदुम्वरम् । तलति

क्रक्षाच्छमलमात्रका गण्डके सङ्गसङ्गिनी ।
लुलायो(पो) महिपो वाहद्विपत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।
सु(शू)भालो वञ्चकः कोमुफरुफेरधजम्बुकाः ॥ ५ ॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आसुमुक ।
अयो गौधेरगौधारगौधेया गोधिकात्मजे ॥ ६ ॥

भ्वावित्तु शत्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ।
वातप्रमीर्यातमृगः कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

मृगे कुरङ्गवाताशुहरिणाजिनयोनयः ।
ऐणेयमेण्याश्मार्माद्यमेणस्येणमुमे त्रिपु ॥ ८ ॥

कदली कन्दली चीनश्चमूकप्रियकावपि ।
समूकश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

हिनस्ति बहुकः, लक्ष्ये तु (बहुकः), दधति कुहरभाजामल भूक्यूनामिति (उ० राम०) । ऋक्षति (ऋक्षोति) ऋक्षः । अच्छ आमिमुख्येन मरुति(ते) अरुचभक्षः, अच्छेसामिनुस्यार्थेभ्ययम् । मालयति (ते) मालकः । मालकोपि । गच्छति सहन्वते गच्छकः । खडति भिनात्ति खड्गः । सङ्गं दृङ्गमस्या-
रतीति खङ्गी । बाध्रिणसोपि । ललति पङ्के ललत्यः । मंहति मग्ना येन वा महिपः । महोपि । वाहं
दृषसमूहं द्वेष्टि बाहद्विपत्, द्विषोमिमे (सू०) इति शतृप्रत्ययः । वाहद्विपत्तियेके । परमार्तः कं जलमा-
सरति कासारः, ईप्सरसि वा महाकायत्वात् । सीरिभिर्दन्तैर्भोनि सीरिभः कृदन्वी तस्यापे सीरिभः ।
रजस्वलोपि ॥ ४ ॥ शिनोति शिवा, श्वनापेदिनी वा, शृगालेपि स्त्रीतिशृङ्गः, यच्छृगाम्बतः— शिवः
कीलः शिवा क्रोष्टा मवेदामलकी शिवा । गां भिनोति मीनाति वा गोमायुः । मृगान् धूर्ति मृगधूर्तः ।
अद्यगालाति एगालः, सरति सृजति वा । क्रोशति क्रोष्ट । फे— इयन्वक् स्रोति फेहः फेरवथ । जमति
जम्बुकः सर्वभक्षत्वात् । फेरन्वीपि ॥ ५ ॥ अवस्यासुभ्य ओतुः । विशन्— आलास्यासुन् विडालः, विलालो
वा, विलान्दधति पर्याप्नोति वा, विलति भिनति— अ.सूत्रा, विङ् आयमस्यांशुचिन्वाङ्, विङ् आम्नेश्च
इत्यरमाङ् । आसुभ्यो र्हं मार्थि मार्जारः । वृषानासुन्दशति वृषदंशः । जलेशयादन्वा तिलेयाया गोधेयम्,
अधेगोधायां जातो जालन्तरमित्ये । (गौधेर इ०) गोधायाङ् (सू०), भायुदीवाम् (सू०),
शुभ्रादित्याङ् (सू०) ॥ ६ ॥ श्वानं विप्यतीति श्वावित्तु, नदिवृत्तिवृषिष्यधीनि (सू०) दीर्घः ।
शलति शल्यानि किरति वा शत्यको दिष्टेद्ययः । शलको लो जि । तस्य श्लोत्रि शल्लोकाह्वये, यन्माला-
श्लोत्रिषल्लोको शलली, शल गतौ । वातं प्रमिहति (वातप्रमीः), वानाभिमुखपावनान् । क्रोकते वृह्णाति
कृवते याति वा क्रोकः । ईहा मृगस्येवास्य ईहामृगः, ईहां मृगयते वा । ईहां वन्ते— ईहानृक एवेकदेशेन
एक शत्रुघ्नः । आरप्यः श्लेके । वृक वृक आदाने ॥ ७ ॥ मृग्यते व्याधेमृगः । कौ रङ्गति कुरङ्गः ।
वातमयते वातायुः, वानं शुष्कमयते वानायुरित्येके । हियते गीतेन हरिणः । अजिनस्य योनिः ।
(ऐणेयं) विकारेवयवे वा, एण्याङ् (सू०) । (ऐण) विकारादौ, प्राणिरजतोदिभ्योऽन् (सू०) ।
ऐणेयमेनं च शिच्यलित्वा ॥ ८ ॥ के दलति कदली, कन्दे लीयते कन्दली, इप्रन्ती । विनोतीनि चीनः ।
चमति चमूरः । द्रावते प्रियकः । शमूर्यं (च्च) ति समूकध्वजवर्णः । एते चमंयुपयुक्तः ॥ ९ ॥ अमी

व्याघ्राटस्तु भरद्वाजः खन्नरीटस्तु खन्नः ।

लोहपृष्ठस्तु कटुकः स्यादथ चाप किंकीदिवि(वः) ॥ १६ ॥

कलिङ्गभृङ्गघृम्याटा अथ स्याच्छुतपत्निकः ।

दार्वाघाटीय सा(जा)रङ्गः स्तोककश्चातकः समाः ॥ १७ ॥

कृकचाकुस्ताम्रचूट कुकुटश्चरणायुधः ॥ १८ ॥

चटकः कलविटुकः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः ।

पुमस्य चाटकेरः स्यपत्ये चटकेव सा ॥ १९ ॥

कर्करुद्रः कोरुद्रः स्यात्कुकणककरो समी ।

चनमियः परभृत कॉरुलः पिक इत्यपि ॥ २० ॥

काके तु करटारिष्ठबलिपुष्टमकृत्प्रजाः ।

ध्याद्क्षात्मघोषपरमृद्वलिभुगवायसा अपि ॥ २१ ॥

द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूह कालकण्ठकः ।

आतापि(पि)चिल्ली शक्षाप्यगृध्रो कौरशुकौ समी ॥ २२ ॥

राज्यः । खन्नरीति खन्नः । लोहकीं घृणनरः । कटुकः कटुकः । अथति चपः । किञ्चीति दीव्यति ।
वाचने किञ्चीदिदिः, द्वे नामनी इत्येके, किञ्चीदिदिरेत्ये ॥ १६ ॥ के लिङ्ग जु. अन्य कलिङ्ग । भृङ्-
गभृङ्गपक्षा (भृङ्ग) । भूमवानिवष्टति भृङ्गाट, ध्रुव भट्टस्य पदैकदेशत्वात् ।
घातं बहवः पत्न्यानि पत्न्या अभ्य उतगन् । दाशहन्ति दार्वाघट, दारवाहनेऽगम्यत्वचः सप्त-
याम् (वाः) । सतीन सारङ्ग, मद्- आरहति वा युष्मा(वा)रिवात् । स्तोक कायनि वाचने
वाचने वा स्तोकः । चनमि(नि) यावन चातक । जलरथापि ॥ १७ ॥ इत्येति शिरोधर्मवेग यस्मि
कुर्यात् । कुगुबारपन कुत्ति कुम्भः । शिर कालज्वर ॥ १८ ॥ वर्गति मिनति- आहारं चटक ।
के शिरो हनानि वलयते वलविटुक । (चटका) जानाद्यनष्टप् (सू०), मित्रक शिरामव (शिप-
कादनाथ) । (तयो) चटकस्य चक्रेयश्चपत्र पुनन्- चटके, चक्षवापरत् (सू०), च-
क्रेयश्चपत्रमव (चक्रेयश्चपत्र वा यन्) । छा च तदगल च तन, श्रिगमरः उवाच ॥ २० ॥
हृदयदिनउठे (सू०) इति गाः । हृदयां चनात्पुनश्च ॥ १९ ॥ कर्करि रउने । केति च रेउते
वाचने (करट) । तु इति वाति कृक नयने वा कृकः । क्वनि करोति वाचने ककरः । परमून
कारिगन्तान् । कोरुद्रः इति गृह्यति कोरुद्र । आरुद्रयति पिक । कलकण्ठकाचार्य ॥ २० ॥
काण्ड कायनि कक्के वा सैत्यत्काक । क्वति रगते कर । नास्ति शिष्ट हिंस्रमृगमुनमुनवदारिष्ट ।
बलिभि पुगे वैधेयनगहर (गह) नव वल्लुग । सङ्ग्रहयने सङ्ग्रह, एङ्गङ्ग्रमवन् । ध्याद्-
सने ध्याद्ग । आनन खनन्तो घेषेसात्मनार, कवेति वाचनान् । पशन् पिकान् निमर्ते
परमून । यय एव वाचन, प्रशद्विन्द (सू०), वयते व । एङ्गङ्ग्रिचिरज्जीवी नौकुम्भिद्विच ॥ २१ ॥
(श्रेष्ठक) वृद्धशक्तिशक्तौ वा, यदाह - द्वाकृको द्वाकृको वृद्धशक्तौ वनश्च, द्वा हिमवा,
श्रेष्ठेति । द्वितीय तृतीय वा रूप बह्वेति दितराट्, त्वयश्च दत्तूद, देविकृतिशेखरम् (सू०) ।
कट कटस्य काल कटका रोमेद्वेद वरस कालकट कालकटक । जलरसो(यो) पि । मिहा-
वलेकिने गनविषेय । अनाचननी । चिन्ति चिद, विद येषिरे । दक्षने दक्षाय, दुरसिम्-
हिद्विष्यभय (उ०), तपोरवेडन (तपोरम्) । दृष्टानि नाउ गृध्रः । कृष्णदीर्घमि कीर ।
हृको नल्लान्, शयनं बहे । प्रिद्वर्धनो ॥ २२ ॥ पुत्रोने कृद् । (कथ) प्रन्द्विन्द (सू०),

कुङ्कुमौ (कु) त्रयो वकः कद्व पुष्करादस्तु सारसः ।
 कौकशश्चक्रवाको रथाङ्गाद्वयनामकः ॥ २३ ॥
 कादम्बः कलहंसः स्यादुत्कोशकुररी समी ।
 हंसास्तु श्वेतगरुडश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २४ ॥
 राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिता ।
 मलिनैर्मल्लिकाक्षा (ह्या) स्ते धार्तराष्ट्रः सिततरैः ॥ २५ ॥
 शरारिरातिराटि (डि) च यलाका विसकण्ठिका ।
 हंसस्य योपिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २६ ॥
 जतुकाजिनपत्रा स्यात्पराङ्गी तैलपायिका ।
 यर्वणा मक्षिका नीला सरथा मधुमक्षिका ॥ २७ ॥
 पतङ्गिका पुत्तिका स्यादशस्तु घनमक्षिका ।
 इशी तज्जातिरल्पा स्याद्गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २८ ॥
 भृङ्गारी चीरुका चीरी शिल्लिका च खियामिमाः ।
 समी पतङ्गशालभौ खद्योतो ज्योतिरिदृगण ॥ २९ ॥

खियामज्जादिवाक्रोक्षा । वक्ति वक, न्यस्ववादि (सू०) । वक्रोणेपि । केन के जल वा ह्वयेत कद्व ।
 सरति मय* सारसा लक्ष्मणाह्वय । निनीनाङ्गो दीर्घजङ्घय । कोरते वाशत वोक । वक्त वकः ।
 चमेति वाक्- आख्यास्य चक्रवाक । रथाङ्ग चक्रमाङ्गयो नाम चास्य रथाङ्गाह्वयो रथाङ्गनामा च ॥ २३ ॥
 कदम्बस्याय सपचारिताकादम्ब । कला मधुरवाहस्य (कलहंस) । उधै क्रोशयुक्तेषा । कुरति
 कुरर, कुर शब्दे, कुरेति शब्द राति वा । हन्ति गच्छति हंस । श्वेता गरुड पक्षा अस्य श्वेतास्त ।
 चक्राकाराङ्गो वृत्तत्वात्, चक्राङ्क इत्येके । मानसाह्वये देवसारथाकोस्य मानसौका ॥ २४ ॥ चञ्चु-
 सहितैश्चरणैरिति लक्षणे तृतीया । मलिनैश्चञ्चुचरणैस्ते सिता मलिनरक्षा, [मल्लिकारक्षा] छत्रापाह-
 गत्वात् । कृष्णैश्चञ्चुचरणैर्नराष्ट्रे- अमाले भवा धार्तराष्ट्र, राजहंसभ्यो न्यूनत्वात् ॥ २५ ॥ गृणन्त्येना
 शरारि । अतस्माति । अत्रास्ति । एतां खियाम्, वलाहकात् कायति बलनाकृति याति वा बलाका ।
 विसमिद वण्डोस्या, विसकण्ठिकेत्येके । शारिका गोतर्दी पीतपादेति च वाच्यम् । त्रिवते वरटा, खीवि-
 षयवाग्जानेर्दीप् नास्ति, बलापि । यापिदिष्येव, लक्ष्मणीत्येके, अत एव लक्ष्मणारयोहौ ॥ २६ ॥
 जतिव कुशादिङ्गलत्वाज्जतुका । अग्नि पत्राणि पक्षा अस्या अजिनपत्रा उर्मवदकृत्वात् । परमुष्ण-
 त्वमस्या शीतापद्वतत्वात्, पर विरुद्ध वा तेनतोन्वयसाधनं (पराङ्गी) । तैल विषतीति तैलपायिका,
 नित्यमास्यविकासत् । चतु लङ्गे (ज्ञा) यणे, तैलाभ्या- अग्निपक्षत्वात् । मुखविष्टा वल्गुलिका निशा-
 टनी च । इणेति यर्वणा । मक्षन्ति रुक्मन्यस्यै मक्षिका । सरन्ती घातयति सरथा ॥ २७ ॥ पतति-
 अपतन्गति वा पतङ्गिका । पुत्तुस्तिन तनेति पुत्तिका, मधुमक्षिकाभेदोय, यक्षिमि- माक्षिक
 तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णे तु पौष्टिकम् । भ्रामर तु भवेच्छुक्र ह्रिदं तु कणिक भवत् । दशाने दश । (दशी)
 दशजातीया, जातेरिति (सू०) दीप् । गन्धयतेऽर्देयति गन्धोली, गन्धालेके । वृणेति वरटा तैला
 याहवा ॥ २८ ॥ आकृष्ट भृङ्गमियति भृङ्गारी । चीनि रोति चीरुका । चीति रिगानि चीरी ।
 शिल्लिका वाद्यभेदस्तुल्यशब्दा शिल्लिका चक्रारया, केडण (सू०) इति ह्रस्व, शिल्लिकार्ति (शा) ठुती-
 नाभिति तु लक्ष्यम् । शरति शम लभत वान्मौ शनम । छे घातते मद्योन । ज्योतिषेऽङ्गति चलति
 ज्योतिरिदृगण । इन्द्रगोपको ज्योतिर्माला वीर्याणिकय च [माणय] ॥ २९ ॥ मधु व्रतयति भृङ्गे

तित्तिरि कुकुभो लावा जीवजीवश्चकारक ।
 कायष्टिष्टिहिम काक ककरो (वर्तका) वर्त (ति) कादय ॥ ३६ ॥
 गरुपक्षच्छदा पत्र पतत्र च तनूरुहम् ।
 स्त्री पक्षति पक्षमूल चञ्चुस्त्राटिकमे स्त्रियौ ॥ ३७ ॥
 प्रडीनोड्डीनसडीनान्यता खगमतिक्रिया ।
 पेशीमोशो द्विहानण्ड कुलायो नाडमस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥
 पात पाकार्भजो हिम्म पृथुक शवक जिशु ।
 स्त्रीपुसो मिथुन द्वन्द्व युग्म तु युगल युगम् ॥ ३९ ॥
 समूहनियहव्यूहसदाहविसरगजा ।
 स्तामाघनिकरघ्रातयारसघातसचया ॥ ४० ॥
 समुदाय समुदय समवायश्चया गण ।
 स्त्रिया तु सहतिर्वृन्द निकुरम्य कवम्बकम् ॥ ४१ ॥
 वृन्दभदा समवर्ग सघसायौ तु जन्तुभि ।
 सजातीयै कुरु गृथ तिरश्चा पुन, सकम् ॥ ४२ ॥

तित्तिरि इति तित्तिरि । कुकुभश्च करोति (भवते) कुकुम् । लाति [लावयात्] लयन वा लाव ।
 लावेन सहचरण नीवति नीवनीन बाहुतशास्त्रन । चकन (१०) ज्यास्त्रन्या तृप्यति चकार । भाका
 यमति कायाष्ट शिखरी । ष्टिगन्ध भयन इष्टम् । कुक्नि [काकत] काक । कात करोति
 ककर । वतत इत (वतक) वतकाङ्गनौप्रचा (वा०) इति मधु पक्ष वर्तिका । आदिशब्दा
 त्स् पञ्चल दय ॥ ३६ ॥ गिरति य गरत् । (पक्ष) पक्ष परिग्रह । छधतनेना छद, छादधे (सू०)
 इति ह्रस्व । पतत्यनन पत्रम् । पतत त्रयत पत त्रम् । मल पक्षत् (सू०) । चञ्चति चलति
 चञ्चु । घ्रात्यति घ्रेत् । तु च ॥ ३७ ॥ प्रकुम्भूर्ध्व सहत वाक्यन स्वात्पञ्चोत्त (ग० सू०)
 (आदित्य) इति निष्ठानम् । एना इत हि ढानायपलक्षणम् । पशीना मासयश्चाना काश ।
 भूमति १० सरयश्मदणम् । तस सज्ञा इत गौडा । का लोयत कल्पत कुलमति ॥ कुलाय ।
 निर्लापत स्मन् नाड ॥ ३८ ॥ पुनात पात । प लयन पवति स्तनौ वा पाक । अभ्यत (अर्थते)
 द्वाद प्राप्यतऽर्धम् । दयति (त) हिम्म । प्रथत वधत पृथु कायत वा पृथुक । यात शवति वा
 शवक । शिनात स्नहन शत बालर्थे शिशु । लो च पुमाश्च स्त्रपुौ अचतुरविचतुरति (सू०)
 साधु । मयत समच्छते मिथुनम् मिथुमष्टु समगन । द्वन्द्वमिति द्वन्द्वरहस्यमयादात (सू०) साधु,
 यत्कालिदाम् द्वन्द्वनि भय क्रयया विवम् । युग्मे धामयत्था युगम् । धमवृत्ती तु युग लाति
 युगल मत्वयाया वा लय (सि म । अभ्यथ) ॥ ३९ ॥ समूघत टौक्यत समूह । निवहति निवह ।
 व्यूहत गूह । सधुघत प्रप्यन सदेह । विस्त्रियत विमर । प्रयन प्रज्ज गाचरसचरवहज्जोत (सू०)
 साधु । स्तवत स्ताम । आदात धोष न्यह्व दि (सू०) । निर्वीर्यत निरुर । मियते वार ।
 सहन्वत सग्न होहन्तारत (सू०) घ । सचयत सचय ॥ ४० ॥ समुदयन समुदाय अयत
 येन । समुग्ध द्वाङ्गन । समवयत समवाय । नायन चय । गम्यत गण । पुनाते वृन्दम् । निकु
 इति निकुरम्बम् । कदम्बपातकृत कसरसचया मरुवान् (कदम्बकम्), इति ताम्रवते ॥ ४१ ॥

पदानां समजोन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् ।

स्यात्तिकायः पुत्रराशी तृत्तरः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कापोतशौकमायूरतसिरादीनि नद्वये ।

गृहासक्ताः पक्षिमृगाञ्छेकास्तं गृहकाञ्च ते ॥ ४४ ॥

इति सिंहादिवर्गः । ५ ।

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा मरः ॥ १ ॥

स्त्री योऽपिद्बला योपा नारी सीमन्तिनी यधूः ।

प्रतीपवर्दिनी चामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

विशंपास्त्यङ्गना भीरुः कामिनी चामलाचना ।

प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

समूहविशेषः वक्ष्यन्त इति शेषः । सजातीयैः प्राणिनिप्राणिभिश्च समूहो वर्गः, वृज्यते विजातयेभ्य इति । प्राणिभिः समूहः (संघः), संहन्वते सधः, सजोद्बोधेगणप्रसंख्योः (सू०) इति साधुः, यथा गौसंघः, मेघमेषाद्युपचारात् । सधः सार्धोऽथगणद्वन्द्वम् । जन्तुभिरित्येव, कुल सस्याने बन्धुषु च, (यथा) विप्रकुलम् । वृन्न्मित्येव, यथा मृगयूथः, यु मिश्रणे ॥ ४२ ॥ संवीर्यते समजः, समुत्तोरजःपशुधितिः (सू०) अप् । पशुभ्योन्येषां वृन्द (समाजः), यथा श्रोत्रियसमाजः । (सधर्मिणा) समूह इत्येव, यथा श्रमणनिकायाः, निर्वाचते निकायः, निरासत्विशरीरेधिति (सू०) पन् कर्त्तव्यं च । धान्यादेरु-
च्छिन्न वृन्द, पुञ्जयते पुञ्जः पूर्यते वा । रक्ष्यते रक्षिः, रक्षि सौश्रे दीप्यर्थः । उत्क्रीयत उत्क्रिः ।
कुर्वन्ते वृन्दः ॥ ४० ॥ कपोतादिगमूह एतानि वर्तन्ते, अनुदातादेरु (सू०) । आदिगणकाकादि ।
सायन्ते छेकाः पञ्जरादौ स्यान्त्यन्ते । गृहान्ते गृहाद्याः, पदास्तेरौति (सू०) क्यप्, स्वार्थे कन् ॥ ४२ ॥
इति सिंहादिवर्गः । ५ ।

मनोरपलं मनुष्यो मानुषश्च, मनोजातत्वव्यथोपुक्च (सू०) । द्वियते मर्त्यः, स्वार्थे यत् । मानवः, तत्स्येदन्तर्धेऽण्, अपलर्धे अज्यद्भ्या वाधित्वात् । मृणाति कर्त्तुः, नृ गणे । पाति पुमान् । पमाभिर्मूर्तिर्जातः पञ्चजनः । पुरि पुरि गयनः पुरुणाद्वा पुरुषः । (गृह्यः) अन्येषामपीति (सू०) ता र्थिः । नपति मा, नयतेर्द्धिष (ल०) इति ऋ ॥ १ ॥ स्त्रायनेत्या गर्भः स्त्री । येने पुंश्चा [योपति] योपि, इमृष्टद्विगुणित्यर्थः (ल०) । युज्य (योय) ल्यन्थे यीति वा योया । वःपीति, नृनरयोर्गुणद्वय (ग० मू०) इति आर्हगववादिमठान्डीन् । सीमन्तः देशवेशोत्पल्लवाः सीमन्तिनी । उपानो मन्त्रा, यध्यतेनया मनी वा वयः । प्रतीपं वयः पश्यति, धाराङ्गानिरीजयात् । चामा निवसितल-
क्षणया शूद्रग रेवेदनदा । वनि मजनि वनिता । नयते महिला । तथान्तरादन्मदेवापि, यत्पदम्- अज-
यद् द्विपतः शासनयः पामहेलया । स्थेपि मनभि रपृथो न यः पामहेलया ॥ २ ॥ प्रधानान्यद्व्यान्पस्य
अङ्गना, अङ्गान्त्वयणे (ग० मू०) इति पामादिस्वाध- (लेमादिपामाईति) । विभेति तच्छीला
भीरुः, भियन्नुवत्तुनी (सू०) । कामयते कामिनी । कामे वाधके रोचने अस्या कामभेदः ।
प्रश्ये मयः कामवेगेत्याः प्रमदा । मानः प्रपद्यकोपेस्त्य मानिनी । काम्यते कान्ता । ललति ल-
(ल) त्यने वा ललना, लट् विदाद्ये, लउ ईप्ताया वा । नितम्बिनी गुणवितम्बा ॥ ३ ॥ निधेया

सुन्दरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी ।
 वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥
 कृताभिषेका महिषी भोगिन्योन्या नृपस्त्रियः ।
 पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥
 भार्या जायाथ पुंमूर्ध्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी ।
 पुरन्ध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥
 कृतसापन्नः (त्रि) काप्यूढाधिचिन्ताय स्वयंवरा ।
 पतिवरा च वर्या च कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥
 कन्या कुमारी गौरी तु नग्निकानागतार्थवा ।
 स्यान्मध्यमा द्वष्टरजास्तरुणी युवतिः समं ॥ ८ ॥
 समाः स्नुषा जनी धव्यश्चिरणी तु सुवासिनी ।
 हृच्छावती कामुका स्यात् वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

इत्येव । सुपु- आद्रियते सुन्दरी । रमन्तेस्या रमणी । रमते रामा, ज्वलादिस्वाण (सू०) । कथ्यति तच्छ्रीला कोपना, पुधमप्यार्थान्यथ (सू०) इति युच् । भामिना, माम प्रोधे । उत्तमा स्त्रीपर्वदा । आह्वयतेऽस्मिमारोहो नित्यम्, स वधेस्या वरारोहः । मत्ता अवेव कायते भाति मत्तकाशिनी, कर्तव्युपमाने (सू०) गितिः । वरो वर्णोऽस्या वरवर्णिनी ॥ ४ ॥ नृपस्त्रीत्येव । भीमहादेशीयं कृताभिषेका, यथा वासवदत्ता, मन्त्रते पूज्यते महिषी । पद्मावल्याद्याः, भोगोऽस्यासा भोगिन्यः । पश्युनोऽयमयोमे (सू०) इति पत्नी । पाणिगृहीतास्याः, बहुवीर्यान्तोदात्तत्वं (सू०) इत्यत्र पाणिगृहीतीत्यादिना (वा०) विशेष इति टीप् । द्वितीया धर्मसहाया । सह धर्मोऽस्यस्या सहधर्मिणी, यज्ञार्थे सहायिकारात् ॥ ५ ॥ भर्तृणां भार्या, सहाया भूमः- ऋहलोर्णैव (सू०) । जायतेस्या पतिव्रता, यन्मनु- जययास्तद्धि जायातव यदस्या जायते पुनः । दारयति दाराः, दारवारीकृतीरिषु लुक्च (वा०) । अथारब्दात्पुंमूर्ध्नि पूर्वभावत्वम् । सहचरी च । कुटुम्बं पुत्रभृताद्यस्तस्याः कुटुम्बिनी । पुरं धत्ते पुरन्ध्री । पतिसेवैव व्रतं स्यात् सा पतिव्रता, यत्स्मृतिः- नास्ति त्वाथा पृथग्यज्ञो न व्रतमिति ॥ ६ ॥ कृत सापन्नक सपत्नी- भाकोऽस्याः (कृतसापन्नका) । अप्युपयुञ्जते द्वितीया (अन्यथा) रजा अप्यूढा । अधिविन्दत्यस्यामधि- विना । स्वयं कृणोति स्वयंवरा, महाभारतमृत्विज्यति (सू०) खच् । शनिं कृणोते पतिवरा, खच् । प्रियतेनया वर्या, अवयवमेति (सू०) साधु, वरमर्हति वा । कुटस्य सहायिणी स्त्री (कुलस्त्री) ॥ ७ ॥ वदति कन्या, वदती दंतो, अप्यादिः (उ०) । कन्यायाः उनीनच (सू०) इति लिङ्गाद् ईप्- नारित । कुमारयति कथयति कुमारी कुम्भितो मणोऽस्या वा, अनुदयत् । अत्रकथां भवेद् गौरा दशमे नमिषा भवेदिति रमतो विशेषो नादितः । यो (शु) गते गौरी । नञ्जेने नग्ना, ओणञो ओलजो मीडे । ऋनी मयमानेन रजः । (मध्यमा) अजायन्त्याप् (सू०) । (तदथा) वयतिप्रथमे (सू०) इति ईप् स्यात्, नञ्जनमीकत्रस्युत्तरकृतलुनानमुपसाधनान् (वा०) वा ईप् । (युवतिः) युवतीतः (सू०) ॥ ८ ॥ स्नोति स्नुषा । जामतेर्यां जनी । वपूरी च मायटेकावत् । चिरिणोति चिरिष्ठी, चारि चारण्यल्लेहे, ववरयवमे (वा०) इति ईप् । सुपु वसते सुवासिनी, स्वर्गागतीति द्रवि- [मि] ङाः । (कामुका) लपपतयेत्युक्त्वा (सू०) । वृषमि-ष्टते, गुण आत्मनःवयच् (सू०), अश्वसं रघुपलकानामितमप्रापौवयवि (सू०) इत्यत्राश्वपयोर्मैवनेत्युक्तमिति (वा०) अमुक् । जान- पदइति (सू०) मैवनेपयां ईप् कामुकी ॥ ९ ॥ यन्मरुतः- हित्वा लज्जामयं शिष्टा मदनेन

कान्तार्थिनी नु या याति संकेतं साभिसारिका ।
 पुंश्ली चर्पणी बन्धन्यसती कुलटत्वरी ॥ १० ॥
 स्वेरिणी पांशुला च स्यादश्विनी शिशुना विना ।
 अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे ममे ॥ ११ ॥
 आलिः सखी वयस्या च पतिवर्त्नी समर्तुका ।
 वृद्धा पलिवनी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धामती ॥ १२ ॥
 शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जारिरिव च ।
 आभीरी तु महाशूद्री जातिपुयोगयः समा ॥ १३ ॥
 अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यापि ।
 उपाध्यायान्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥
 आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्या क्षत्रिया तथा ।
 उपाध्यायान्युपाध्यायी पौटा क्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

मदन च । अभिसारयते कान्त सा भवेदभिसारिका ॥ शुलन्ताय (अभिसारिका) । वासकमग्जा विरहो-
 त्कथिता खण्डिता निप्रलब्धा बलहान्तरिता तथा प्रोषितभर्तृका स्वार्थनिश्चितेभ्यः सत्तान्वधन्वाभ
 दर्शिताः । पुमात्त वलयति पुंश्ली । चर्पति चेतश्चर्पणी, कुपेरादेधवः (व०) । बध्नाति बन्धनी ।
 कुलान्तरादि कुलटा क्षयनशक्तिः (वा०), वृत्तिमत् लट्तीरेत्येके । एति तच्छला- इवरी चपला, इण-
 शजिमर्तिभ्यः कुरप् (सू०) ॥ १० ॥ स्वेनेते तच्छ्लीस्व स्वेरिणी, स्वार्थारिणी (वा०) इति वृद्धिः ।
 पांशुनां शिष्यहेतुरस्यस्याः पांशुला । (अश्विनी), सख्यश्रुतिभाषाया (सू०) इति साधु । न
 विधेते वारी पतिपुत्रावस्या अवीरा । विश्रमिति स्म विश्वस्ता । विगतो धवो अर्तस्य विधवा ॥ ११ ॥
 अल (आलय) आलिः, यच्छाश्वतः- आलि सखी सेतुरालिखितरवलिखिते । समानं ह्याति सती ।
 वयसा तुल्या वयस्या, भौवबोधमेति (सू०) मन् । सर्गिणी च । (पतिवर्त्नी) अन्तर्गपतिवर्त्नी
 (सू०), डीप् च । (पलिवनी) अमितपञ्जितवेने (वा०), छन्दसिजनमेके (वा०), भाषाशाम-
 पीप्यत इति डीप् च । प्रज्ञानार्तिनि प्रज्ञा, इष्टुपचेतिकः (सू०) । (प्राज्ञी) प्रज्ञादिभ्येति (सू०)
 स्वार्थेन । प्रज्ञास्यस्याः (प्राज्ञा), प्रज्ञाध्यायार्थीश्रुतिभ्योः । (मू०) ॥ १२ ॥ (शूद्री) पुंयोगादराया (मू०)
 इति डीप् । शूद्रजातीया स्त्री शूद्रा, शूद्राचःमहत्पूर्वाजानिः (वा०) इति- अजादिभ्य ङाप् । आभीरजा-
 ताया महान्द्रस्य स्त्री च, जातिरक्षणे पुंयोगे च ङप् । वैश्यभेद एवाभीरो गवापुवर्जयोः । अन्यस महती
 वासो गृहा च महान्द्रा ॥ १३ ॥ स्वयं पुंयोगे विना । अर्थस्यत्रिधाभ्यासास्वार्थे (वा०) इति डीप्-
 शुक्रो, पथे टाप्, योग्यत्वाज्जातिरक्षणो ङीप्- नास्ति । स्वयमित्येव । उपेत्यार्थायतेभ्यः, अपाशने
 विद्यामुपसंहारानेतदन्तत्त्ववाटोप् (वा०) इति धभ् या च ङीप् । मयं मन्वव्यायशूद्राचार्या । म्वतो
 जातारिभ्यः, योग्यत्वाज्जातिरङीप्- नास्ति ॥ १४ ॥ (आचार्यानी) इन्द्रवर्णेति (सू०) ङीपानुवौ
 आचार्येण इत्येति वपतन्म (वा०) । पुंयोग इदेव, (उपाध्यायानी) उपध्यायमागुलान्येति
 (मातृलोपाध्यायपौशुका) पते ङीपानुवौ । पृट् सञ्चये, उनबन्धना पोट नपुमकाद्या ॥ १५ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वपत्यं तोक तयो समे ।
 स्वजाते त्वौरसोरस्यो तातस्तु जनक पिता ॥ २८ ॥
 जनयित्री प्रसूमाता जननी भगिनी स्वसा ।
 जनन्या तु स्वसा पत्युर्नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥
 भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातर स्यु परस्परम् ।
 प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी ॥ मातुली ॥ ३० ॥
 पतिपत्न्योः प्रसू श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ।
 पितृभ्राता पितृभ्यः स्यान्मातृभ्राता ॥ मातुलः ॥ ३१ ॥
 श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वाभिनां देवदेवरी ।
 स्वस्तीयो भागिन्यः स्याज्जामाता दुहितुः पति ॥ ३२ ॥
 पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ।
 मातृभ्रातामहाद्येयं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥
 समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।
 सगोत्रवान्भयह्नातिषन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

समे) पुत्रे दुहितरि च मामाग्रेण वर्तते । अरतनमपत्, अपति साश्वपत्यम् । स्तूयेत तोकम् । सततिः
 सानान, नन्दनाद्ग्रन्था, [तन्तुध] । उरसा निर्मिते यथेति— अप्यतौ (उरसोयव, उरसोणव) ।
 सनोति कुल तात, स्वयः । जनयति जनक । पाति पिता । वता च ॥ २८ ॥ या जननी त्रिलोक्या
 इति स्वप्नर्माश्रित्यर्थः । प्रमुयेत प्रसू । मात्यस्यां गर्भो माता । भग वर्याणमस्त्यस्या भगिनी ।
 सुप्रसूते स्वसा, सारमेकं (उ०), नपत्स्वसादिभ्य (सू०) इति ङीप् नास्ति । न मन्दते भ्रातृ-
 जाया जनन्या, ननिचनन्दे (उ०) इति ऋत् । न पत्यनया कुल नप्त्री । पुनस्यापत्य पौत्री सुत-
 म्यात्मजा ॥ २९ ॥ वतने स्वर्धवा याता, यतेर्दुद्धि (उ०) इति ऋत् । (भ्रातृजाया) ऋतोविधा-
 योनिस्तन्धेभ्य (सू०) इति पाठ्या अलुभास्ति, सप्तमासमासात्, यथा— द्रव्यति भ्रातृजायाम् (मे-
 य०) । (मातुलानी) इद्रवणेति (सू०) ङीपानुको । उपाध्यायमातुलाभ्या वा (मातुलोपाध्याययो-
 रातुरा) इति पक्षे ङीप् ॥ ३० ॥ पत्युर्माता पत्न्याः श्वश्रू, पत्न्या माता पत्यु श्वश्रूः, श्वशुरस्योकाराकारलो-
 पध (वा०) इत्युद् । तयो पतिपत्न्यो पितान्योश्च श्वशुर, शु पृजित कृत्वाभ्रते । (विनूयः) पितृव्यमातुलमा-
 तामहपितामहा (म०) इति साधु । (मातुल) प्राग्वत् ॥ ३१ ॥ श्यायते श्यालः, स्वम वितर्कमादा (स्वाल),
 पत्युः श्याल इत्यर्थः । स्वाभिना पत्यु-भ्राताकनिष्ठ पत्न्या, दीव्यति देवा, दिवेदं (उ०) । अर्तिकमिभिमिभिमिभे-
 विवादिभ्यदित्यर (उ०) देवर । स्वशुरपत्य स्वस्तीय, स्वमुच्छ (सू०) । जाया मिमीने जामाता ॥ ३२ ॥
 प्रगत पितामहात् (प्रपितामह) । मातु पिता मातामह, [तत्पिता प्रमातामह] । समानः पिण्ड एषो,
 य स्मृतिः—सपिण्डता तु पुण्ये समे विनिवर्तते । सप्तमादूर्ध्वं सगोत्रा । समाने नाभिर्मूलमेषा सनाभय,
 ज्योतिर्जनपदेति (सू०) समानस्य सत्वम् ॥ ३३ ॥ समान उदरे शायिन समानोदर्य, समानोदरे-
 नाशिन (सू०) इति यत् । मोदरसदान्—सोदरय (सू०), विभापोदर इति (सू०)
 समानस्य स ववा । समाने गभ भग भगर्भ्य, सगर्भस्यूधमनुतायन् (सू०), छान्दसोपि लेखेभियानात्,
 सह जायते गह्वरा भ्राता । समान गेधमया सगोत्रा, ज्योतिर्जनपदेति (सू०) सत्वम् । जायते ज्ञाति ।
 कर्तानि धन्तु । (वान्तर) रसार्थेण । एव स्यो शानिचचन, अन्य आत्मोपार्थ ॥ ३४ ॥ शते-

ज्ञातये बन्धुता तेषां जमात् मावममूहयोः ।

धवः प्रियः पतिर्मर्ता जारस्तृपपति समो ॥ ३५ ॥

अमृतं जारजः कुण्डो मृते भर्तरि भोलकः ।

भ्रात्र्यायां भ्रातृजं भ्रातृमग्निर्या भ्रातराबुभौ ॥ ३६ ॥

मातापितरौ पितरौ मातरापितरौ प्रसृजनयितारौ ।

भ्वभ्रूचनुरौ भ्वशुरौ पुत्रो पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

वैपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।

गर्भाशयो जरायुः स्यादुत्पं च कललांस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

सूतिमासो धजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।

तृतीयाप्रकृतिः षण्टः क्लीबः पण्डो नपुंसकम् ॥ ३९ ॥

दिशुत्वं दीशवं चाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ।

स्यात्स्थायिरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

भांशो जनेयः, वपिज्ञत्येडं (सू०) । बन्धुता ममूहो बन्धुता, प्रामज्जनबन्धु (सहाये) स्यात्सह (सू०), तन्नि आलङ्कारमम् । पुनोति धवः । प्रीतिर्नि प्रियः, इगुपधेति (सू०) क । पानि पतिः, पतिर्भति (उ०) । सेवता वरयिता वरयः । जारयति जारः, दारजार्जकर्णशिल्लक् च (बा०) । उपशान पतिहपति ॥ ३५ ॥ भर्तरीत्येव । कुण्डपते कुलमेन कुण्डः, दुहि दहि । जारज इयेव । गुण्यने लज्जकार दाद गोप्येते गोलकः, परत्वार्या प्रतायेते द्वौ मर्ता कुण्डगोलकौ । परौ जीवति कुण्डस्तु मृते भर्तरि गोलक इति स्मृतिः । भ्रातरपय भ्रात्रीयः, भ्रातृम्यत्त्वं (सू०) इति वा छ । भ्रातृव्यो नानावै । भ्राता च भगिनी भ्रात (अतौ), भ्रातृवृत्ते स्वमुद्दिष्टान्याम् (सू०) इत्येकशेषः । [एव सुवा । ॥ ३६ ॥ माता च पिता च मातापितरौ आनङ्कनोद्भूते (सू०) । (पितरौ) पितामाया (सू०) इत्येकशेषो वा । मातरापितरावृद्धावा (सू०) इति- अन्य साधु । प्रसृमांता जनयिता चेति द्वौ निताजौ । (भ्वशुरौ) भ्वशु श्वश्व (सू०) इत्येकशेषो वा । [पुत्रश्च दुहिता च प्रायुस्तम् ॥ ३७ ॥ रामदन्तारौ (सू०) जय प शेर्जावागदत्स्य दम्भो जभांता वा निपालने, द भांयति निघण्टुः । गर्भे धार्यते गर्भाशयः । जरायुति जगयु । उत्पति कृते युत्त्वं । कल्यति के ललति वा कल्लः शुक्रयोगिनममवायः, प्रविष्टास्य पर्याया नोक्तः, अर्थावावनाथे तु विवि । उत्पत्योयं कल्ल इवेके, यन्मुनिः- तदुत्पं कल्ल च तत् ॥ ३८ ॥ दग्मे मांमि मूतव इति श्रुतिः, नक्मे दग्म मधि प्रधनेः मूतिमाल्ये ॥ नि मार्यते यप इव यन्त्राउदेप मन्त्र इति स्मृतेष्व नमो दसमो वा मामो, विचनने भवे। येचनन । गीर्धने गर्भे । त्रियने भूत कुक्षिस्व । छपुसाधमन्वा नृनीया प्रकृतिः, लिङ्गा- म्भरावात् । शस्याति षण्टः, [पण्डोचि] । क्लीबे क्लीबः । पण्डते पण्टः, पिण्डोचि । न छपुमो नपुंसकः, नप्रश्नपदिति (सू०) साधु, म नपुनका भेदिति म प्यत्पुम्यधि ॥ ३९ ॥ नितोभं वः शशधः, प्रभृज्जवाते वन (सू०) । यूतो भवो यौवनं, दयनान्तयुक्तदिग्भेष् (सू०) । (वार्धकं) गोमे शश्रेया (सू०) वृद्धयेति वक्नव्यत् (बा०) वद् । मनेशादिस्वात् (इन्द्रमने इन्द्रिन्यध) म वक्नोत्ता गण्टः, गया- वाक् सि मुनेज्ज नम (सू०) ॥ ४० ॥ पतने शोभनेन पातन, पत गतो ।

पलितं जरसा शौकस्यं केशादौ विस्मसा जरा ।

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनधयी ॥ ४१ ॥

बालस्तु स्थान्माणवको वयस्यस्तरुणो युवा ।

प्रवयाः स्थविरा वृद्धो जीनो जीर्णो जरत्नपि ॥ ४२ ॥

यर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोमजः ।

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीर्यो वरजानुजा ॥ ४३ ॥

अमांसां दुर्बलच्छातो बलयान्मांसलांसलः ।

तुम्बिलस्तुन्दिम(क)स्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिच(चि)ण्डिल ॥ ४४ ॥

अघटीटोयनाटशायभ्रटो नतनासिकं ।

केशजः केशिकः केशी चलितः चलिम समौ ॥ ४५ ॥

आदिशब्दाद्गोमूत्रैः च । विस्मसतेनया कबाष्प निम्बमा । जीर्णनयनया जरा यदि भिन्ना देभ्योऽऽ (सू०) ।
उत्ताना शोते-उत्तानशया, अधिकरणशोते (सू०) इत्यत्र-उत्त नादिपुक्तपु (वा०) इत्यत्र । डिम्भेति
शब्दः पत्रिकमेण क इह मानुषकमान् । स्तन पिबति स्तनपा, (सुप्रसथ इत्यत्र) सुतीति याग वम ग-
त् । स्तन धयति स्तनधयी, नासिकास्तनयोर्मांशेन (सू०) इति खलु, धेयत्वाद्वाप् । आ-
लिङ्गणेन निर्देशः स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थः ॥ ४१ ॥ वलति (वे) प्राणिति बालः, उबलादिरवाण (सू०),
बाहु आघावेस्माद्वा । अग्रये कृत्स्नेन मूत्रे मने रौत्सार्थिक स्मृत । नकारस्य च मूर्ध-यस्तेन सिध्यति
माणव ॥ स्तार्थे कन् (माणवक) । वयसि प्रत्यये तिष्ठति वयस्य । सरति तरुणः । यौति मेघ्री-
भवति श्रिया युवा । प्रगत वयोस्य प्रवया । तिष्ठति स्थविरः । यथेते स्म वृद्धः, एवमादौ गृह्यकारिका-
प्रवाहं भूते च वर्तमाने युक्त शीलितादिवत् । निनाति स्म जीनः, प्राह्वियावर्षेति (सू०)
सप्रसरण, सरसारणस्येति (सू०) दीर्घः, स्वादित्वान् (सू०) निष्ठा नस्त्वम् । जीवेति स्म जीर्णः, श्वक-
किति (सू०) इत्यनिट् । जरन् आवर्तेतुन् (सू०) ॥ ४२ ॥ अतिशयेन वृद्धो वर्यायान्, ईयसुनि
प्रियस्त्रिणेति (सू०) वर्यादेशः । दशमेवस्वाविशेषास्यास्ति दशमी, वयसिपूरणात् (सू०) इतीमि,
यन्मुनि - इगे वयोदशायेन सप्तमी दशमाति च । अतिशयेन वृद्धो ज्यायान्, उग्र (सू०), ब्रह्मस्व-
॥ (सू०) इति उग्रदेशः, ज्यादार्दयस (सू०) इत्यत्रम् । अग्रे जातोपिच, अप्राघात (सू०),
घण्टे च (सू०) इति घ । अग्रयायीयौ च । अग्रिमराटे, अप्रा देवश्च द्विमश्च (वा०) । जघन्यज पश्चा-
ज्जातः । अस्य युवा कनिष्ठे यवीर्यव, युवालयो कन्यतरस्यां (सू०), स्यूदूरेति (सू०)
यणादिलोपः पूर्वस्य गुणः । एव कर्णयान् यविथ्य । अवरे जायतेवरव ॥ ४३ ॥ उपति स्म छत,
छा छेदन । मायमस्यास्ते मासव, मिथ्यादित्वान् (सू०) लच् । अमावास्यास्त (असल), वप्ता-
गाभ्याकामर्षे (सू०) इति लच् । तुन्द विबुधस्य स्वास्ति, तुन्दादिभ्यश्च (सू०) इति च दिनिट् ।
उदीरलोपि । तुन्दरस्यास्ति तुन्दिमः, तुन्दिमलित्वार्थं (सू०) ॥ ४४ ॥ नतनासिकाया सज्ञायणीट-
स्नात्तृघ्नटच (सू०) । नतनासिकस्थितिर्घोषः । नत या नासिरार्थः नतानमनयेन घर्नन्ते । प्रशस्ता
केशा मन्त्यस्य केशजः केशाद्गोमूत्रस्यम् (सू०) । वल्किवच-कोचाम्यास्ति यामात्र्याश्च (लोमादि-
यामादीनि) । (वल्कि) तुन्दवल्किवर्धं (सू०) ॥ ४५ ॥ पूनगगायने योगण्ड । खरति खर्व ।

विकलाङ्गस्तु पोमण्डः सर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।

खरणाः स्यात्खरणसो विग्रस्तु गतनासिकः ॥ ४६ ॥

खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रभुः प्रगतजानुकः ।

ऊर्ध्वक्षुरूर्ध्वजानुः स्यात्संक्षुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

स्यादेडे वधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ।

पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पद्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

वलिरः कंकरे खोडे खन्नस्त्रिषु जरावराः ।

जडुलः कालकः पिप्पुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रक्षप्रतिक्रिया ।

भेषजौपधैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

स्त्री रुग्णजां चोपतापरेगढ्याधिगदामयाः ।

पुमान्यक्ष्मा क्षयः शोषः प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

हमति तदाः । वामोऽस्यतीति वामनः । निवर्धः खरः [नः] सर्व इति नाममाला । खरा तीक्ष्णा खरस्येव वा नासास्य खरणाः, खुरखराम्यायानम्वजनव्यः (वा०), पक्षे—अन्तामिकायाः संश्रामनसंवा स्थूलान् (सू०), पूर्ववदन्तं वामनः (सू०) इति जन्मम् । नःशुरः क्षुरनामिकः । (विप्रः) वेमो-वक्त्रव्यः (वा०) ॥ ४६ ॥ खुराकरा नामिकास्य खुरणाः—निकरघोणः । प्रयत्ने विरले वातादिदोषास्तयो-१० संहते च जानुनी अस्य, प्रसंभ्यां जानुने क्षुः (सू०), ऊर्ध्वादिमाया (सू०) ॥ ४७ ॥ एषपगुरिक—एषः । वडो कर्णावस्य वधिरः । कुब्जिन उन्नतः कुब्जः, पृशोदशदिः (सू०) । गडुरस्यास्ति गडुलः, निष्पदित्वात् (सू०) लघु । पुष्प शब्दे, कुपाणिः कुणेरिति नैहक्ताः । कलंवकस्तत्राकर्णः सलति-निवन्तलनकः । स्पृशने पृच्छति ॥ पृश्निः । (श्रोणः) श्रोणं संघाते, कुटिलनद्यापादः । मुण्डयते मुण्डः ॥ ४८ ॥ वलने चेश्णे यस्मिन् नेत्रे तयोगाद्वलिरः । के मूर्ध्नि करोत्यस्तिणी बलतापकत्वादेकरः, एतमुपाध्यायः कार[व]र दृग्महयन् । (खोडः) खुद प्रतिधाने । (सन्नजः) राज्ञि वैदश्ये । रणो दुधर्मा दिनमोपि । जराक्षब्दादुपरा उपातनशयादयः स्वज्जान्तास्त्रिलिङ्गाः । जडति जडुलः, जडलो जड्याद्वा । काल एव कालकः । आक्षेपते पिप्पुः । तितप्रतिहृतीस्तिनकः । तिल इव कालकालिल-च लक्षः, देदे कृष्णं लक्ष्म ॥ ४९ ॥ आभयस्वमावांनय, अव्ययविमक्तिसमर्थेति (सू०) अर्षाम्भवेव्यधीभावः । किनेर्ष्यपिप्रतीकारे सन् । भिदव्ययनेन भेषजं, भिषज्ज कण्डूदिः, अनन्तावशयेतिहभेषजा-दिदि (सू०) निर्देशाद् गुणः, भेषं रोमं जयतीति दुर्गः । (औपधे) औपधेरजात विने (सू०) र्मायन् । (भेषज्य) अन्तावमयेतिहभेषजाज्यः (सू०) स्वार्थे । अचिरमनो गदोस्तिप्रमदः । जयने गेगाध्यायुः, कृशराजोयुग् (उ०) ॥ ५० ॥ रुग्णनेनया रुग्, किम् । (रुजा) निदायद् (विदनेद दिन्नेद) । व्याधायतेडाभ्येकार्थः । गदनि व्यया गद । आभीनलमयः, अन रोग-मादा । आमोपि । यक्षने पूशने रोगराज्यादक्ष्मा । रात्रयक्ष्मापि । क्ष्वेनेनेन क्षयः । शुष्यत्यनेन शोषः । प्रतिश्रावने छात्रि प्रतिश्रयः, श्वादृशेने (सू०) णः । पीनं स्वल्पतं नयति पीनसः ॥ ५१ ॥ क्षय भुक्, क्षिप्, क्, अर् । छात्रतेनेन छात्रः । क्षौलनेन क्षयः । शवति निवर्तति

स्त्री क्षुत्क्षुतं क्षव पुसि काश(स)स्तु क्षवथु पुमान् ।
 शोफस्तु श्वयथु गोथ. पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥
 किलाससिध्मे कच्छा तु पामा पामा विचर्चिका ।
 कण्डूः खर्जुश्च कण्डूया विस्फोट पिटकस्त्रिपु ॥ ५३ ॥
 ग्रणो स्त्रियामीर्ममरु क्लीबे नाडीग्रण. पुमान् ।
 कोठो मण्डलक कुप्रश्वित्रे दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥
 आनादस्तु विष्मन् स्याद् ग्रहणी रुक्प्रवाहिका ।
 प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथु समा ॥ ५५ ॥
 व्याधिभेदा विद्रधि स्त्री ज्वरमेहभगदराः ।
 अस्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वं शुक्रायधेस्त्रिपु ॥ ५६ ॥
 रोगहार्यगदकारो भिषग्वैद्यो चिकित्सके ।
 यान्तो निरामय. कल्य उद्वाघो निर्गतां गदात् ॥ ५७ ॥

शोक शोथश्च । शयतेनेन श्वयथु । विपद्यतनया विपादिका, पादसतस्य (सू०) इत्यत्रान्यत्रापीति
 वक्तव्याद् युत्- लोको वा ॥ ५२ ॥ समे इति शेष । क्लिप्तस्यति क्लिप्तम् । सिध्यति सिध्य मल
 शिश्राव्यम् । कपति कच्छ । विबल्यत् पामा । (पामा) काकुभाष्य मन्वतरस्या (सू०) । विचर्च-
 यति विचर्चिका, अङ्गुल्यादिसन्धिषु सूत्रमाः पिङ्का, खर्जूवशश्च इत्येके । कण्डूवति कण्डू, भालेकिप्
 (सपदादिभ्य क्तिप्) । (कण्डूया) अपत्ययन् (सू०) । खर्जानं खर्जू, कज खर्ज व्यधने । वि-
 स्फोटयति विस्फोट । पठति सश्लिष्यति पठति वा ष्टिका ॥ ५३ ॥ ग्रणयति ग्रण । ईरयः यदगमी-
 र्मेम् । इत्यलं, उत् । नाज्या ग्रण, समासे पुस्त्वम् । नाजिश्च । कूपने शब्दते कोठ । (मण्डलक)
 मण्डलाकृति कुण्डम् । समे इति शेष । कुष्णाखङ्ग वृष्ट, कुम्भिन निष्ठति वा, अम्बाम्बगोभूर्मति (सू०)
 परत्वम् । श्वेतते श्वित श्वेतकुण्डम् । पापयोगवाद् दुर्नामकम् । इत्यलं । शुद्ध- शुद्धकलम् च ॥ ५४ ॥
 आनाहन विष्मन्निरोधः । गृह्णाति ग्रहणी, जाठरेऽग्रेऽवतेनया वा तच्छेद्यम्यन् । रोगो ग । मलप्रवहण
 प्रवाहिका, रोगाद्वयायाण्युत् (सू०) । प्रच्छर्दनं प्रच्छर्दिका, रोगाद्वयायाण्युत् (सू०) । वमन वमि ।
 छर्दिच्छर्दि ॥ ५५ ॥ विद्रायनया विद्रधि, विद्रो धीयतेत्या वा । मेहति मूत्रयतेन मेह । प्रमेहोपि,
 दीपदीपवत् । भ । दारयति भगदर क्षिप्तस्यौ पिङ्क, पू सन्नेयोर्दार्शितो (सू०) इत्यलं भगेच-
 दारेर्वक्तव्यात् (वा०) खन् । शीपद पादवर्माकं केशान् विन्दन्नुत्तमम् । व्यधिभेद इत्येव । अस्मान्
 शुक्र रातपमरी । शुक्रापूर्वं मूर्च्छितान्ता वाच्याङ्ग्या ॥ ५६ ॥ अगद क्रियतेनेनागदकार, कोरस-
 न्यागदस्य (सू०) इति मुम् । भिषग्वति भिषक् । भिषामधने वेद वा वैद्य । आयो सामायेनोपधा-
 दावरीत्येके । वमति वन्त, वार्त्त इति तु युक्त, यद्वश्यते- वार्त्तं पत्युन्यरोप च त्रिपु, श्रुतिरस्यास्ति,
 प्रशाभद्रार्चवृत्तिभ्याम् (सू०) । कलशु साधु कल्य । उद्वाघने रमोवाघ, क अन्तुपसर्गापुत्रेति
 (सू०) साधु ॥ ५७ ॥ गदायति स्व गदान्, गयोगादयनोशतो (सू०) इति निष्ठ नत्वम् ।

ग्लानगलान् आमयाची विकृतो व्याधितोऽपहः ।
आनुरोम्यमितोम्यान्तः समौ पामनकच्छुदी ॥ ५८ ॥
दृष्टुणां दृष्टुणां स्यादुर्गोरोगयुतोऽमः ।
यातकी यातरोगी स्यात्मातिनारोतिमारकी ॥ ५९ ॥
स्युः क्लिप्ताक्षे शुद्धचिह्नपिष्टाः क्लिप्तेष्वि चान्मयी ।
उन्मत्त उन्मादयति स्लेष्मलः स्लेष्मणः कफा ॥ ६० ॥
न्युज्जो भुम्भे रुजा वृष्टनामी नृण्डि (न्द्रि) लतुण्डि (न्द्रि) मी ।
किलामी मिष्मलोन्धोऽहमूर्च्छालो मूर्तमूर्च्छिता ॥ ६१ ॥
शुक्रं तेजोरतसी च वीजवीर्येन्द्रियाणि च ।
मायुः पित्तं कफः स्लेष्मा क्रियां नृ त्वगस्रग्धरा ॥ ६२ ॥

ग्लानि मृच्छाडो ग्लान्, ग्लानिभ्यश्च ग्लान् (सू०) । आमये स्यात्प्रामयाची, सर्वत्रा-आमरस्यापसंभवा-
नाडिनिर्वापिष (वा०) । व्याधिः सज्जतोम्य व्याधिनः । अरुमन्तः । अतोम्यानुः, अतानि रोग
या । अमितोम्यने म्याम्यान्तः (अन्धमिषत्र) , दृष्टमन्त्रेणि (सू०) वेद् । सजातधुर्भरु [वे]
मारिमारी च देवनेति श्रीहर्षः । पामास्यान्त पामनः, पामर इत्येते, द्रावयति श्रीमोजः । [कण्ट-
रस्यामि] कन्धुराः, कन्धुमन्त्रव (वा०) इति इः ॥ ५८ ॥ (दृष्टुणः) पामदिवाग्लान्दी-
दृष्टुणमन्त्र (ग०) इति नः । दीवन्तेनया दृष्टः । अर्गवि सन्ध्यादिषः, अर्गजादिन्योच (सू०) ।
वानो विदुषेस्य वातकी, वातानिषागान्धाङ्गव (सू०) इति निः । एकदेगे विज्ञान्वादीनामरुमि
॥ ५९ ॥ द्विषम्यनुचिह्नानुक्तधाम्यभुम्भेनि वचम्यान् (वा०) सुधरः । चयुःकेति, तेन चयु-
मिष्टः द्वेदभुगे नाम रोगः, तर्पणानुक्तं कसुः, वृद्धवधुम्यानुः पुमान् । उन्मत्तो वानभूतादिदोषाभि-
विभ्रमः । स्लेष्माम्यान्ति, मिम दिवाग्लान् (सू०) । (स्लेष्मणः) पामदिवाग्लान् (स्लेष्मादिपामदीनि ॥ ६० ॥
न्युज्जन न्युज्जः, घन्, मुज्जनुज्जीघानुनगरयोः (सू०) इति सात् । मुज्जः दृष्टः, न्युज्जेन पाणि-
गौतम मुज्जेन रोगात् न्युज्जः पुमान्, मृच्छाभ्यन- विदुषाङ्गनं न्युज्ज न्युज्जः दृष्ट दृष्टा-
दतः । नृन्दिभ्यन्तानि, नृन्दिभ्यु उटर्, दृष्टव (पुन्नादिभ्यश्चलत्) । (नृन्दिभ्यः) नृन्दिभ्यन्ति
(सू०) भय, एहदेवविदुषाङ्गन् । (मिज्जः) मिमदिवाग्लान् (सू०) । अन्धेन्द्रक, अन्ध दृष्ट-
पट्टाः । नमिष रम्याङ्गव । मृच्छास्त्येति (मृच्छाङ्गः) , प्रमिष्यवाग्लान् (सू०) , मुज्जन्ताना-
पापेप्यने (ग०) । मूर्च्छति मूर्तः, रागिष- (म०) इति छन्दः, नागमदेति (सू०) मन्त्राभावा ।
मृच्छां मृज्जाम्भ मूर्च्छितः, नृनादिमूर्च्छः कः वा ॥ ६१ ॥ गोकुनि दृष्टि दृष्टम् । तेजसि तेजः
अमुत् । रयने रयः, रय द्रव्ये । रयने येन वा बीजं, बीजनिर्दिष्टः । बीजं दे कथं वर्यम् ।
इन्द्राद्यमनो विदुषाङ्गनिर्दिष्टं, इन्द्रिबन्दिष्टिद्वानि (सू०) मायुः । मिनेति मन्त्र सम्यक्वा-
म्ययुः । पानि रयने निम । वाक्कन्ति कनः । भिष्यति भेषा । (त्व) त्वद मन्त्रः ।
अयुगे धग (अयुग्ध) ॥ ६२ ॥ (निशितं) निश अयवे । तद्ये वतमन्त्रम् त्वम्, तन्त्रमेने

पिशितं तरसं मांसं पललं ऋण्यमामिषम् ।
 उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वह्नूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥
 रुधिरसृगलोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम् ।
 बुक्काममांसं हृदयं हृन्मेदस्तुवपा वसा ॥ ६४ ॥
 पश्चाद्वयीवासिरा मन्या नाडी तु धमनिः सिरा ।
 तिलकं क्लोमं मस्तिष्कं गार्दं किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥
 अन्त्रं पुरीतद् गुल्मस्तु प्लोहा पुंस्यथ घस्त्रसा ।
 ज्ञायुः स्त्रियां कालखण्डयकृती तु खमे इमे ॥ ६६ ॥
 सृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।
 मूत्रं प्रस्राव उच्चारारवस्करौ शमल शकृत् ॥ ६७ ॥
 पुरीषं मूषं वर्चस्कमला विप्रविषी समी ।
 स्यात्कर्परं कपालोत्थी कीकस कुस्पमस्थि च ॥ ६८ ॥

वाश्यं वा । मन्यते मांसं, मासभक्षयितामुक्तेति नैरुक्ताः । [मासभक्षयितामुष्य यस्य मासमिहाग्रपहम् ।
 एतन्मासस्य मासस्यै निरुक्तं मानश्रवोदिति नैरुक्ताः] । पाल्यतेनेन देहः पलनं, यच्च उच्यते- पल
 तिलमिध्रे स्यात्पलत्र पिशितेति च । कवते (कूयते) क य, कृत् गतौ । आमिष्यत आमिषम् । अ इ-
 गल च, पल नानाये । उत्तम्यते शोष्यते- उत्तमम् । वल लुनाति वल्ल, वलि सौत्रो वा ॥ ६३ ॥
 रुणद्धि क्षोऽसि रुधिरम् । अस्यते न सृज्यते वामृक् । र्णादित रक्त च वर्णतः । अस्यतेक्षन् । शोणति
 शोणित, शोण वर्णै । शुष्कयते स्वादु वग्न्ययते बुक्का, नान्त पुस्पथ, कीर्यके, वृक्षेति वैयाः । अर्प
 मूष्यम् । ह्रियते हृद्- र्जावाधार पर्य, दान्तं प्रकुल्यन्नाम् । मेघति स्निह्यति मदः, असन्तन्वाङ्गीरे ।
 उच्यते वपा । वस्ते मासवसा, शुद्धमासस्य यः स्नेह सा वसेति वैयाः ॥ ६४ ॥ पश्चाद्भोगे प्रीत्या कृकात्रि-
 काया सिरा, मन्यते मन्या सहायासमजनियदेति (सू०) कश्च । नडस्वेव नाडी सौपीयात् । धमति धमनि,
 धमि सौत्र । सिनोति काय सिरा, पिन् वन्धने । तिलति तिलकम् । क्लाम्यति क्लोम, उदयो जलाधार ।
 हृदयस्य दक्षिणे यकृक्लोम वामे प्लोहा पुष्कस्यति वैयाः । मस्तकमज्जा, मस्तरुमिष्यतीति मस्तिष्क, इष
 गतौ । गुर्यते गार्द, गुर्यं परिवेष्टने । केरति किट्टम्, किट गतौ । रलते धारयति काय मल ॥ ६५ ॥ अमल्यनेना-
 भ्रमन्त्रम् । पूर्यते पुरीतत्, तान्तोवम् । शुष्यते रक्ष्यते मा बाधिष्ठति गुल्म । मेदते प्लोहा, नान्त ।
 वस्ते छ दयसि काय वग्नेसा । वसा कृन्]शरथ । क्षम्यत्यङ्ग क्षयु, खी वेष्टन । महाक्षयुष कण्डरा,
 ज्ञायुसपात इति वैयाः । दक्षिणपार्श्वे कृष्णमाभासाः कालखण्डम्, कालखण्डजमित्येके । यम करोति
 यकृत् ॥ ६६ ॥ सृण्वे सृणिवर । स्यन्दते स्यन्दिनी । ललाति लालि वा लाला । दूषयत्येति दूषिका,
 दूषाकपि । (प्रस्राव) मेदुस्तुववदति (सू०) घन् । उच्चार्यते प्रेषणे- उच्चार । अवाध कीर्यत इति,
 वर्चस्वेवस्करइति (सू०) साधु । क्षाम्यति शमयम् । शक्नोत्यनेन शकृत् ॥ ६७ ॥ पिपयन्त्र पुरी-
 पम् । गूयत उत्सृज्यते गूषम् । वर्च एव वर्चस्कम् । विप्रवेष्टनेन विप्र । चेकष्टि विन्, विदातीति
 सम्प्राः । कवते कर्मरः, कृषे रो रो नास्ति बाहुलकात् । क पालयति कपाल मूष्णोस्थि, घटादि
 शण्डोऽयुवचारात् । कीनि कसति कीकसम् । कुले शरीरे साधु कुन्य, कोळति संख्यायते वा । अस्यतेस्थि
 ॥ ६८ ॥ कं कालयति कङ्कान्तरति वा ककालः, देहार्मभर्त्यपञ्जर । कङ्कं वि । कशाद्वेति

स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः पृष्ठास्थि तु कञ्जेवका ।
 शिरास्थनि करोटिः स्त्री पार्श्वस्थानि तु पशुका ॥ ६९ ॥
 अङ्गं प्रतीकावयवापघनाय कलेवरम् ।
 गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्मं विग्रहः ॥ ७० ॥
 कायो देहः क्लीबपुंसाः स्त्रियां मूर्तित्तनुस्तनूः ।
 पादाग्रे प्रपदं पादः पदद्विभरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥
 तदपन्यां सुटिकं गुल्फां पुमान् पार्ष्णिरधस्तयाः ।
 जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाग्र्यावदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥
 सक्थि क्लीबे पुमानूरुस्तत्सांधिः पुंनि वदक्षणाः ।
 गुदं त्वपानं पायुर्ना वस्तिर्नामरयो द्वयाः ॥ ७३ ॥
 कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुभ्रती ।
 पश्चाजितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबं तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥
 कृपकां तु नितम्बस्थीं द्वयहीनिं कुकुन्दरं ।
 स्त्रियां स्फिची कटिमोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

मुनिः, कश्यप इति । पृष्ठप्रस्थां गङ्गा एवम् । के रयति करोटिः काण्ठी च । पूर्णे पशुः, पशुर्वै
 पशुका ॥ ६९ ॥ अङ्गस्यङ्गम् । प्रयोगे प्राक् । अवयवैस्त्रयः । अवहन्त्यनेवघनः, अवपनोऽङ्ग ।
 भित्ति (मू०) मधु । कश्यपे कलेवरम् । गात्रं संहननं गात्रम् । उच्यते वपुः । संहन्त्यते संहननस्ति-
 पद्गानि संहननम् । शयितं शरीरम् । कश्यपे निच्यते वर्मे मलान्ता वर्म । विगृह्यते विग्रहः, महपद-
 इति (मू०) अप् ॥ ७० ॥ क्लीबे कायः, निशमचित्तशरीरेपसमाधानेव देहकः (मू०) । दिपते
 देहः । मूर्च्छते वर्धते मूर्तिः । तन्यते तनु । प्रारम्भ पदस्य प्रपदं, पदपदः पादपर्यायोक्ति । पदमेनेन
 पादः । पदिनि लङ्गल्लशब्दार्थान्ति, यस्तु गौः पश्चा न पृष्ठस्था, पदपामेव दधानाद्येयादौ स पदमो-
 मासिति (मू०) पदोदशः, अतः पदोऽग्रप्रतिनि पात्रम्, क्लमे तु पदम् । अहम्यनेनाङ्गि । चरम्यनेन
 शरणः ॥ ७१ ॥ पादप्रस्थां पार्श्वे नि सने, घटने पुटिका, पुट परिवर्तने । गुट्यते गुल्फः । गुल्फाग्रः
 पार्श्वद्रागः पार्श्वः, पुमानेति प्रायस्क, पुष्येन भ्रमणे विगृह्यता विहितमर्थं पार्श्वे । उटपन्यते
 कुटिलं गच्छति जङ्घा । प्रसृति प्रसृता । जानने जानु । क्लीबं पर्व प्रस्थिः । अस्मि विघनेप्राप्तवत्,
 आमन्दावदङ्गवदिनि (मू०) सपु ॥ ७२ ॥ मज्जति सक्थि । कर्त्तव्यः । कश्चन कर्त्तव्यः, बहुलं
 बहुधा । गवने गृह्यते कानेन गुदम्, गुद परिवेष्टने वा । अवानित्यनेनावतन् । पाणि मलोमार्गतायु,
 निबन्ति वा शेरम् । दमयस्मिन्मेष वन्निमेषपुष्कम् ॥ ७३ ॥ कट्यन काट्रियते वृ, शवे श्रोणी
 काट्रिये व गत्रगते भूते क इति शास्वतः । कटीगेवि । श्रोण्यते गृह्यते श्रोणि, तस्याः पन्कटिव-
 कप्यन्मोनि मृतामोम्यस्याः ककुभ्रती । कट्याः पश्चाद्रागः, निताम्बनि मुन्यमनदादिनिम्ब । श्रीकट्याः
 पुरो भग । त्वने जघनम् ॥ ७४ ॥ कृपकां कु न्यानि कुकुन्दरं, द्रवहने कृपे । कस्याने मिरक ।
 प्रपन वट्टिने प्रोथ । श्रोहोने । (उच्यते) वक्ष्यमाणो भगवद्भूति ॥ ७५ ॥ भगवते भग,

भगे योनिर्द्वयोः शिश्रो मेढ्रं भटनशफसी ।
 मुष्कोण्डकाशो वृषण पृष्ठवशाधर त्रिकम् ॥ ७६ ॥
 पिच(चि)ण्डकुक्षी जठरादरतुन्द स्तनो कुची ।
 पु(चू)चुक तु कुचाग्रं स्यान्न ना र्ज्ज्ज भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥
 उरा वत्स च वक्षश्च पृष्ठं तु चरम तना ।
 स्कन्धो भुजशिरोसोस्त्री सधी तस्यैव जत्रुणी ॥ ७८ ॥
 बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयारध ।
 मध्यम चावलग्नं च मध्यास्त्री द्वौ परो द्वयो ॥ ७९ ॥
 भुजबाहू प्रवेष्टो र्वा स्यात्कफो(पो)णिस्तु कूर्पर ।
 अस्यापरि प्रगण्ड स्यात्प्रकाष्ठस्तस्य चाप्यध ॥ ८० ॥
 मणिवन्धादाकनिष्ठ करस्य करभा वहि ।
 पञ्चशास्त्रं त्रय पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥
 अङ्गुल्य करशास्त्रा स्य पुस्यङ्गुष्ठं प्रदेशिनी ।
 मध्यमामात्मिका चापि कनिष्ठा चति ता क्रमात् ॥ ८२ ॥

(शनेधयेत्यत्र) खलो भग पदमिति वक्तव्यादय (ज्ञा-) । योति योनि । आचिह्न स्मरगृह च । शिने ति
 घपति भग शिश्र, कोफ[१] च । मेढ्रखनन मद्रम् । मुष्णाति गापायात शुक्र मुष्क । अङ्गयो
 काशोण्डशेरा । वर्पनि शुक्र वृषण । पल्लव । पृष्ठा नोष ऊर्ध्वं सवी त्रिगण्डात्रकम् ॥ ७६ ॥ पचत्यर्धं
 पिचण्ड, अपिचमयाहार न । पुष्यत कुक्षे । जमयाहार जठरम् । उदीयति(दियति) उदरम् । तुदात
 तुन्द, तुन्दिश्च । स्तन्यन घाले स्तनी । कृयेते कुच्येते वा कुचौ । वक्षोर्दृष्टौ उरामणौ च । उरावल्गुण
 कायति पायमानं चुचुकम् । (कोर्ड) कुड घनत्व, ना पुलिङ्ग न भवति । वक्षे मयाद्विभास्थि काश
 ॥ ७७ ॥ उरम्यति सहते-उर उरम् कण्डवादि । वस्यते छाद्यते वत्सम् । (वक्ष) वक्ष
 सपाते, अमुन् । पञ्च (क टाद) एकार्था इयेके । पुष्यते सिष्यत पृष्ठ देहस्य पश्चाद्भाग, पश्चान्माने
 रूपच रात् । स्कन्धते भारण स्कन्ध । अस्यने भारणाम् । असरक्षया सन्निहद्विभास्थि, जायत
 जम्बु ॥ ७८ ॥ कच्येते वक्षौ, यन्नावपि वक्ष्यौ । (पार्श्व) पार्श्वेनसवचन्य (बा०), पार्श्व
 इति द्विवचनं ग्यादम् । मध्ये भव मध्यम, मध्यान्म (सू०) । अवलग्न्यलग्नमतिकृशत्वात्
 विलग्नं च । मन्थते मथ्यम् । परौ भुजौ बाहुश्च ॥ ७९ ॥ भुज्यतनवा भुजा, भुज्युच्चाविति (सू०)
 साधु । वहति वाहते प्रयतते वा बाहु, बाहू प्रयत्ने । प्रवेष्टेते प्रवेष्ट- । योति ददाति वा दा, सान्त
 क फणति कफेण । कुपति कूर्पर, बाहुपवाहुसधेरानिसष्ठस्य पथद्भाग तथा च- कफाणि, कूर्परोऽ
 रत्ने पृष्ठमिति नाममाला । अस्य कूर्परस्याध, प्रगम्यत प्रगण्डगते वा प्रगण्डो बाहु । कूर्परस्याध
 प्रकुप्यते प्रवेष्ट उपनहु, यत्कान्त्य - प्रवेष्टमन्तर निवादरत्नमणिवन्धयो ॥ ८० ॥ मणेश्चोड
 मणिवन्धो भुजपाण्यो सधी । तस्मादादरान्निष्ठया करम, करे भतात आडभिधौ (सू०)
 शेतस्मिन्मर्धं दाय, शम इत्येक, नाममाला तमय पपाठ- पाण शम शयो हस इति । पण-तेन
 पाणि । हस्तकरो नानार्थे । मणिवन्ध पाणिमूल । तर्जयत्यनया तर्जनी । प्रदिशत्यवश्य प्रदेशिनं
 ॥ ८१ ॥ अङ्गु पाणिपाद ललङ्गुली । अङ्गुयौ तिष्ठत्यङ्गुष्ठ, सुपिस्थइति (सू०) क, अङ्गाम्ब
 गोभूमीति (सू०) पठम् । अनात्मिका नामग्रहणयोग्या, ग्रहणानया शिरश्छेदनादत एवास्या पवि-
 क्रियते । कनिष्ठत्वात् । ता अङ्गुणश्च । पञ्चाङ्गुण्य ॥ ८२ ॥ नास्ति रासस्य नख, नभ्राणवादि

पुनर्भवः कररुहो नखोस्त्री नखरोखियाम् ।
 प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥
 अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।
 पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥
 ह्रौं संहतौ सिंहतलप्रतली घामदक्षिणी ।
 पाणिर्निबृजः प्रसृतिस्ती युतावत्रलिः पुमान् ॥ ८५ ॥
 प्रकाष्ठं विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु वन्द्या ।
 स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥
 व्यामो बाहोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।
 ऊर्ध्वविस्तृतदो पाणिभूमाने पौरुषं त्रिपु ॥ ८७ ॥
 कण्ठो गलोथ मीयायां शिराधिः कन्धरेत्यपि ।
 कम्बुमीया त्रिरेखा सावर्ध्याटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥
 घकशस्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।
 क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

(मू०) साधुः, न खनति याति वा । नर्म रति नवरः, न खन्यते वा, कररुहका (खनेर्द्वारेकेकव-
 चावाच्याः) । पुनर्भवः कररुह इत्येके पेदुः । त्रिभुवनचरणन्वाभावः । कामाङ्कुशोपि । तर्जन्या युते
 सते प्रसारितेङ्गुल मध्यं, प्रादिरयते प्रादेशः । मध्यमया युनेङ्गुले तवे तालः, तल प्रतिष्ठायाम् । अना-
 भिकया युने ततेङ्गुले, गोकर्णाङ्गुलिर्गोकर्णः ॥ ८३ ॥ सह कनिष्ठया ततेङ्गुले वितस्तिः, वितस्पतीति ।
 दिष्टिश्च । द्वादशाङ्गुल इति सिद्धस्यानुवादः । चयतेनेन चपेटः, चपेटापि । प्रमृतं तलमस्य प्रतलः ।
 प्रमृता हस्तस्य प्रहस्ताः ॥ ८४ ॥ द्वौ प्रमृतगणौ संहतौ सिंहतलाख्यौ, सिंहो हि मिलिताभ्यां चपेटाभ्यां
 हन्ति, संहतलो वा- इत्येके संहतं संघट् कर्ततीति । संघुविना हस्तस्त्राणादिना, प्रक्षिपत इति
 प्रमत्तः । प्रमृतिश्च । निबृज इत्यण्डः । प्रबुजस्त्वर्धप्रमतिः । तौ युतौ प्रयुतौ पार्श्वभित्ति लौकिको-
 षकिः, अङ्गुल (अङ्गुले) नेनेति, अङ्गुले जलप्रनेनेति नैरुक्ताः । नाथे तु- पताकाभ्यां तु हस्ता-
 भ्यां सक्तेपादछलिः स्थितः ॥ ८५ ॥ बहो (प्रकाष्ठे) प्रसारितशरीरे हस्तयुर्विधायङ्गुल मानम् । स
 हस्तः, शरीरे पुंनवायो वा । रमन्नेस्मिन्मन्त्रा रत्निः, सह गत्या मुन्या वर्णन इत्येके । नासि रत्निर्मु-
 षिरस्यारत्निः, निष्कान्ता कनिष्ठास्मि श्रेष्ठनिष्ठो मुष्टिभ्येनोपलभ्यते । त हस्तोऽस्तन्याह्वयः ॥ ८६ ॥
 व्यामयिने रज्ज्वाद्येन व्यमनि वा व्यामः, स्वे स्वे पार्श्वे प्रसरितशरीरार्द्धोर्मध्यम् । ऊर्ध्वं विस्तृतो दोः
 पाणिष्व तुः पुंसो यत्र तन्मानमप्ये पौर्ध्वं नाम मानम्, पुरुषोर्ध्वमानं ततोरेषमित्येके, पुरुषदक्षिणम्याम-
 पुन (मू०) । द्वादशाङ्गुल ॥ पौरुषं व्याप्यमानम् ॥ ८७ ॥ वणति कण्ठे वा कण्ठः । गितति गलो
 मीयाप्रमाणः । यणति गिरिनि वा मीया । शिरो घोरनेस्यां शिरोशिः । क धारयति कपरा, संज्ञाया-
 श्चतुर्भावे (मू०) नन् । उक्तार्कतमीया कम्बुमीयाभ्या, अर्धौ त्रिवल्या चेति । न वरत्नवति वावटुः ।
 धारयति पादा । हक शिरोमोरनदति कृकाटिका प्रोवाप्य त्राणः ॥ ८८ ॥ उच्यतेनेन वक्ष्यम् । अस्मैत-
 स्मिन्नस्तम् । कम्बुयुगेवङ्गुल (मू०) इति शब्दः, मुखं मुगान्तरलं च द्वयनाम्यमिति शाश्वतः । उच्य-
 तेनेन वक्ष्यम् । तुण्डयेनेन तुण्डं, मुष्टि ताडने । अजिति श्रमिलयेनाननम् । लप्यतेनेन लपनम् । गन्ध-
 तेनेन मुखं, दिव्यनेर्मुखोदात्तः (उ०), मुष्टिनामि लप्यतेनेके । त्रिघ्नयेनेन घ्राणम् । घोणति
 भ्रमति गन्धये घोणा । नासो नासिका, कुक्वा गन्धवहा घोणा घ्राणं नासा च नासिकेनि मुनिः कुक्वा-
 मयाद । विष्ट्या [पि] ती च ॥ ८९ ॥ उच्यते तद्वज्रद्वारेणौष्ठ इत्युभयाधौ- शयस्ताम्रप्यादुत्तरी-

भगे योनिर्द्वयोः शिश्रो मेढं महनशेकसी ।

मुष्कोण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधर त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पिच(चि)ण्डकुक्षी जठरादरतुन्दं स्तनौ कुक्षी ।

चु(चू)चुकं तु कुचामं स्यान्न ना क्रौडं भुजान्तम् ॥ ७७ ॥

उरा वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

स्कन्धो भुजशिरोसोस्त्री संधी तन्मैव जत्रुणी ॥ ७८ ॥

बाहुमूलं उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोर्धः ।

मध्यमं चावलग्नं च मध्यास्त्री ह्यै परी द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजबाहु प्रवेष्टो दं स्यात्क्रोधां (पो)णिस्तु कूर्परः ।

अस्थोपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकांशस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥

मणिघन्धादाकनिष्ठं करस्य करभा वहिः ।

पञ्चशास्त्रं दायः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्त्वङ्गुष्ठं प्रदेशिनी ।

मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥

(खनोपचेतश्च) खलो भग-पदमिति वक्तव्यादय (शा-) । यीति योनिः । खं विह्वं स्मरगृहं च । शिनोति धर्पति भग शिश्र, शेफ[१] थ । मेढत्यनेन मेढम् । मुष्णानि गोपायात शुक्र मुष्क । अण्डयोः कोशोण्डकोशः । धर्पनि शुक्र वृषण । पेलध । पुष्करनोप ऊर्ध्वः सधौ त्रितयत्रिकम् ॥ ७६ ॥ पचरयधे पिचण्डः, अपिचमत्याहारं वा । कुयते कुक्षिः । जमत्याहार जठरम् । उदीर्यति (दियति) उदरम् । तुदति तुन्दं, तुदिश्च । स्तन्येन घाले. स्तनौ । कुर्यते कुर्यते वा कुक्षौ । वक्षोदहौ उरामजौ च । शुचिबलव्यक्त वायति पायमानं चुचुकम् । (क्रौडं) क्रुड घनस्ते, ना पुलिङ्गं न भवति । वक्षे मध्याद्विप्रास्थि क्रौडा ॥ ७७ ॥ उरम्यति सहते-उरः, उरम् वक्षबादिः । वस्यते छाद्यते वसम् । (वक्ष) वक्ष संपाति, असुत् । पथ (क्रौडादन्) एकाधौ द्वेके । प्रयते सिच्यते पृष्ठ देहस्य पश्चाद्भाग, पश्चान्नाग्रे दूषय रात् । स्कन्धते भारेण स्कन्ध । अस्थने भारेणाम् । असुरक्षयोः सन्निवहद्विप्रास्थि, जायते जघु ॥ ७८ ॥ कुर्यते वक्षी, यन्नावपि कुर्यौ । (पार्श्वे) पार्श्वेणमवक्तव्यः (वा०), पार्श्वे इति द्विवचनं ग्यायम् । मध्ये भर मध्यमं, मध्यान्म (सू०) । अवलगत्यालग्नमतिकृदायात् । विलग्नं च । मन्दते मप्यम् । परी भुजौ बाहुश्च ॥ ७९ ॥ भुज्यतेनया भुजा, भुजन्त्युच्चादिति (सू०) साधुः । वहति वाहते प्रयतते वा वहु, बाहु प्रयत्ने । प्रवेष्टते प्रवेष्टः । सति ददाति वा दं, सान्तः । क पणति कपोणिः । कुगति कूर्परः, बाहुपबाहुधेररलिशस्य पश्चाद्भागः, तथा च- कपोणिः कूर्पोऽ-रत्ने. पृष्ठमिति नाममाला । अस्य कूर्परस्योर्ध्वे, प्रगभ्यते प्रगण्डपते वा प्रगण्डो बाहुः । कूर्परस्याधः, प्रकुगते प्रकोष्ठ उपवहु, अत्कात्य - प्रकोष्ठमन्तर विद्यादरदिमणिबन्धयो ॥ ८० ॥ मणेरधोऽपि मणिघन्धो भुजपाश्याः संधिः । तस्मादारभ्याकनिष्ठया करम, करे भर्ततात आदभिनिधौ (सू०) । शेतेस्मिन्सर्वे दायः, सम श्लेरे, नाममाला तथर्थं पापा- पाणि शम. शस्ये हस्त इति । पणन्तेन पाणिः । हस्तकरी नानार्थे । मणिबन्ध पाणिमूले । तर्जयत्यनया तर्जनी । प्रदिशत्यनया प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥ अङ्गुं पाणिनां लरङ्गुली । जङ्गुं तिष्ठत्यङ्गुष्ठं, सुपिस्थइति (सू०) क, अम्भान्-गे भूर्गिति (सू०) पात्वम् । अनामिका नामग्रहणयोग्या, प्रहणोनया शिरःछेदनादन्त्याम्ना पविरे कियते । कनिष्ठाग्रहा ॥ अङ्गुशायाः पञ्चाङ्गुल्यः ॥ ८२ ॥ नादिन गमस्य नल, नभ्रानपादिनि

पुनर्भवः कररुहो नखोस्त्री नखरोस्त्रियाम् ।
 प्रादेशनालमोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥
 अङ्गुष्ठे सकानिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादगाङ्गुलः ।
 पाणी चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलो ॥ ८४ ॥
 द्वां संहती सिंहतलप्रतली वामदक्षिणी ।
 पाणिर्निकुञ्जः प्रसृतिस्ती युतावन्नलिः पुमान् ॥ ८५ ॥
 प्रकाष्ठं विस्तृतकरे हस्तो मुञ्चया तु वन्दया ।
 स रतिः स्यादरतिस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥
 व्यामो बाह्वः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।
 ऊर्ध्वविस्तृतद्वोपाणिनुमाने पौरुषं त्रिपु ॥ ८७ ॥
 कण्ठो गलोय ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि ।
 कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सावहुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥
 वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।
 क्लीबे घ्राणं गन्धघहा घाणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

(सू०) साधुः, न न्वनति यानि वा । नर्म रति नमरः, न न्वन्यते वा, करेरुहवा (खनेईहरेकेहव-
 कावाच्याः) । पुनर्भवः कररुह इत्येके षेडु । त्रिभुवनपरणत्वाभावः । कामाङ्गुलोपि । तर्जन्या युते
 तले प्रसारितेङ्गुल मध्यं, प्रादिदगते प्रादेशः । मध्यमया युनेङ्गुले तते तालः, तल प्रनिष्ठायाम् । अना-
 निकया युने ततेङ्गुले, मोकर्णादिभिर्गोकर्णः ॥ ८३ ॥ सह कनिष्ठया ततेङ्गुले वितस्तिः, वितस्तीति ।
 दिष्टिश्च । द्वादगाङ्गुल इति मिदस्थानुवादः । चक्षुनेन चक्षुः, चेटापि । प्रसृत तलमस्य प्रतलः ।
 प्रसृता हस्तोभ्य प्रहस्तः ॥ ८४ ॥ द्वौ प्रसृतले संहती सिंहतलाभ्यो, सिरो हि मिहिताभ्यां चेटाभ्यां
 इति, संहतलो वा- इत्येके संहतं संपदं लप्स्यति । संहतिना हस्तस्तालादिना, प्रसृत इति
 प्रमतः, प्रसृतिश्च । निमुञ्च इत्यण्ठ । प्रमुञ्चस्त्वर्थप्रयतिः । ती युनौ प्रसृतौ पार्श्वेभ्यो लौकिको-
 षलिः, अङ्गुलं (अङ्गुलं) नेनेति, अम्यते जलमनेनेन निरुक्ताः । नाद्ये तु- पताकाभ्यां ॥ हस्ता-
 भ्यां सन्ध्यादधलि, स्तनः ॥ ८५ ॥ बहौ (प्रकृष्टे) प्रसारितयोर्द्वौमेयम् । ऊर्ध्वं विस्तृतौ द्वौः
 हस्तः, राने, पुंस्त्वाभ्यां वा । रमन्तेरिमन्मग रति, सह गत्या मुञ्चया वर्त्तन इत्येके । नास्ति रतिर्मु-
 ष्टिरस्वारतिः, निष्कात्ता कनिष्ठमिभिर्द्विभ्यो मुष्टिभ्येनोपलक्षितं स हस्तोऽरत्न्याद्यम् ॥ ८६ ॥
 व्यामीयने रज्ज्वापनेन व्यमानि वा व्याम, स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्द्वौमेयम् । ऊर्ध्वं विस्तृतौ द्वौः
 पाणिश्च पुंस्त्वाभ्यां तन्नामनये पौरुषं नाम मयम्, पुरुषोर्ध्वमानं तत्पौरुषमित्येके, पुरुषहस्तिभ्याम-
 पुष (सू०) । द्वादगाङ्गुल तु पौरुषं ज्ञायमानम् ॥ ८७ ॥ कण्ठे कथ्यते वा कण्ठः । गिरति गलो
 ग्रीवाप्रभागः । ग्रीवाति गिरति वा ग्रीवा । शिरो धीयनेत्यां शिरोभिः । क धारयति कपरा, संज्ञाया-
 मृष्टीति (सू०) मध् । शमार्कतिग्रीवा कम्बुग्रीवक्या, अनी निवत्या चेति । न वल्लवति वावटुः ।
 पश्यति पाटा । हृद शिरोर्मन्मन्डलि कृकाटिका ग्रीवापथ्याद्याम् ॥ ८८ ॥ उच्यतेनेन वक्त्रम् । अस्तेत-
 ग्निरास्यम्, हृदयुर्ध्वम् (सू०) इति श्वत्, मुखं मुग्धान्तरं च द्वयमाश्रयिनि दाश्वचनः । उच्य-
 तेनेन वदनम् । तुण्डयेनेन तुण्ड, बुद्धि तोडने । अनिति अस्तिवर्त्तनानाम् । लप्यतेनेन लपनम् । मय्य-
 तेनेन मुखं, शिरोनेमुष्ट्युचोदात्त- (उ०), मुष्टिनानि सन्धयेनेके । त्रिप्रत्ययेन ग्रामम् । घाणीति
 घ्रानेति गन्धं घाणा । नामने नक्षिदा, इत्या गन्धवहा घाणा घ्राणं नया ॥ नामनेति मुनिः कृत्या-
 मय्यद् । शिष्ट्यां पि ॥ ८९ ॥ उच्यते तौद्वयदारेभ्यो इत्युभयाभ्यां- अथर्माप्रियादुत्तरी-

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।
 अधस्ताच्चिबुक गण्डौ कपोलौ तत्परो हनु ॥ ९० ॥
 रदना दशना दन्ता रदास्तालु तु काकुदम् ।
 रसज्ञा रसना जिह्वा भ्रान्तावांसस्य सृक्किणी ॥ ९१ ॥
 ललाटमलिकं गोधिर्ध्वं दृग्भ्यां भ्रुवौ ख्रियाम् ।
 कूर्चमध्री भ्रुवामर्ध्वं तारकाक्ष्ण. कनीनिका ॥ ९२ ॥
 लोचनं नयनं नेत्रमीक्ष्णं चक्षुरक्षिणी ।
 दृग्दृष्टी चासु नेत्राम्बु रोदनं चालमध्रु च ॥ ९३ ॥
 अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षापाङ्गदर्शन ।
 कर्णशब्दग्रहौ पुंसि श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥
 उक्षमाङ्गं शिर शीर्षं मूर्धा ना मस्तकांख्रियाम् ।
 चिकुर. कुन्तलां बालः कच. केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥
 तद्वृन्व कैशिकं कैश्यमलकाश्चणकुन्तलाः ।
 तै ललाटे भ्रमरकाः काकपक्ष. शिखण्डकः ॥ ९६ ॥

छेद-वर्तते । अधो भनोऽक्ष । ओष्ठाभ्यां सहिताधरौ वा, अधरोऽयं दृष्टमात्रं वर्तते । ओष्ठाध, कीर्ण्यते
 चिबुक इत्यप्रसिद्धि । गण्डोऽति संदृश्यते गण्ड । कम्पते कपोल । तदधो गण्ड । तत्पररतः तत्र द्वाभौ
 कपोलाध, इत्याहार इत्यु, पुंस्यपि ॥ ९० ॥ रयते विरिध्यतेभीमी रदना । दश्यते दम्प्यते चामीभिर्दशना
 दन्ताश्च । रदन्ति लिप्यन्ति रदा । तलल्लङ्घरोरिमस्तालु । इपत्कवले काकु ददाति वा काकुदम् । रस्य-
 तेनया रसना । लेडि जिह्वा । लेला च । घषिकान्तर्गतगुण्डिका । ओष्ठेति जातानेनवचनम् । सृजति
 सृक्कि, सृक्किणी इत्यपि कवित्वप्रसन्नत्वात् ॥ ९१ ॥ ललाटमलं सर, ललाटमलस्तिस्रोऽस्य वा
 ललाटम् । अल्पते भ्रुव्यतेऽलिक, अलीक च । गुण्यते पृष्ठादिवा वेष्टयते गोधि- । भालं च । भ्रमति ध्रु,
 नेत्रोर्ध्वं रोमराणि । कूर्ममिति भागुरिः, तत्र, लक्ष्यादर्शनात्, एव कूर्चम् । तारयति तमसस्तारका,
 तारकाज्योतिर्वीतीत्यामाय (वा०) । अक्ष इति खेचरोऽव्यवच्छेदः । (कनीनिका) कनी दीप्तौ ॥ ९२ ॥
 लोच्यतेनेन लोचनं विणोचन च । नायतेनेन दश्य नयन नेत्र च । ईक्ष्यतेननेक्षणम् । चष्टे वक्ति चक्षु ।
 अक्षोऽलक्षि, इन्द्र चक्षु इति । दश्यतेनया दृक्, इन्द्रप्रतिव्याम् । अस्म्यतेलु, कक्ष च । अधृत आकण्ड-
 मध्रु । चाणो नानार्थे ॥ ९३ ॥ य हा मिति शेष । अपङ्गतावन्गादपङ्गा । कटे क्षिपति कणाक्ष, अपा-
 ङ्गान दर्शन यत्र, नेत्रविमगाख्यम् । वीर्यते शब्दोऽस्मिन्वर्ण । शब्दस्य ग्रहेनेन शब्दग्रह । भ्रुवतेनया
 श्रुति । शृणाति श्रव, असन्त इति । श्रोत्र च ॥ ९४ ॥ शीर्यते जरसा शिर । एव कुमारशीर्षयो-
 णिनि (सू०) इति लिङ्गाच्छर्ष्यं प्रवृत्तन्तरम् । मूर्च्छति मूर्धा, पुमान् । मस्यति परिणमते मस्तकम् ।
 क वराङ्ग च नानार्थे । चक्षते चिकुर, चिकुर प्राकृते कस्य हादशान्, सरस्वतेपीति दुर्गो- कुन्तला
 मूर्धजा- सस्तांश्चिबुकाधिदुरा वच्चा इति । कुन्तामार लपति कुणति वा कुन्तल । वल्यते बाल, ज्वला-
 दित्व ण्यो वा (अल्लिनिकसन्तभ्याण) । वचानि कच । ये द्यते केच । शिरमिजत्र ॥ ९५ ॥ केशानां
 समूहे, अचित्तहस्तिधेनोष्ठ (सू०), केशाश्चाभ्यामञ्जलवन्मनस्यम् (सू०) । अन्यन्ते भ्रुव्यन्तेलका ।
 भ्रुवोऽस्या वशा (भ्रुवन्कुन्तला), चचराख्य । कुराख्य । घ्राण्यन्ति भ्रमरपतिकृतयो वा (भ्रमावा) ।
 काकस्य पक्षः । शिखण्डक्यने शिरसि गण्डघन ॥ शिखण्डक । क्षत्रियणा भृदा काकपक्ष इति
 गोष्ठः ॥ ९६ ॥ कृ णः, कृ णोति वा कवरी, जानपदकुण्डगर्गेति (सू०) इति । येषा रचना ।

कवरी केमवेषोऽशोऽथ धनिष्ठः संयताः कचाः ।

शिम्या चूडा केमपात्री व्रतितस्तु सदा जटा ॥ ९७ ॥

वेणिः प्रवेणी शार्पण्यगिरस्त्यी विमने कचे ।

पाशः पशुश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

तनून् हं रोम लोम तद्वृद्धौ स्पर्शमधु पुंसुते ।

आकल्पवेणी नपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

ईदं विष्वलंकर्तालंकरिष्युश्च मण्डितः ।

प्रसाधितोऽलंकृतश्च मृषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥

विभ्राद् भ्राजिष्युराचिष्यु मृषा तु स्यादलंक्रिया ।

अलंकारस्त्वामरणं परिष्कारं विमृषणम् ॥ १०१ ॥

मण्डनं चाथ लुङ्घनं किरीटं पुनपुंसकम् ।

चूडामणिः गिरारत्नं तरलां हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

घालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ।

कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कणिवहनम् ॥ १०३ ॥

संयता वटाः । कर्षं मिलति धम्मिणे वृद्धाः, धनिः सौम्ये वा । धम्मेलं इति सन्धाः । ईदं मृषि
 र्वात्म (ध्व) ते वा शिल्पा, ईदं ईदृशत्व (उ०) । चोरपते चूडा । प्रयत्नाः केषाः केषकरीः ।
 शिखरेण, (स्या) पट अत्रये । (वा) अट अत्रये ॥ ९७ ॥ (वेणिः) वेणु गती । शिपि म्रः
 शार्पण्यः, शार्पण्यश्च (मू०) इति वत्, वेचुः इति (मू०) इति वत् शार्पण्येति (वा०) शिप्यः
 र्वात्म वक्तव्यः । विमनेऽन्धेऽन्धत्वे-अविज्ञे स्मृतादीनिनेति वा, वदन् श्रुतये । कचादिलपनेर्देवाः,
 केमपाश्याः, केषपाश्याः, केषहस्तः, प्रसाधनमेव (मू०) इति सन्धाः ॥ ९८ ॥ गिरामन्दत रोहति
 रोम । रत्नं रत्नादीन्, लुङ्घते वा । पुनपुनरेव रोमद्वये, सनश्रुते स्मम् । दाटिकायि । ध्वजनं नानार्थे ।
 आकल्पित आकृतः । वेणुपट्टं वेणुः, निधति वेतुर्वातेके टालम् सनश्रुः, कनेषपाश्या (मू०) इत्यत्र
 स्या विकृतम् । नेत्रयोः पथ्यं (नेत्रम्यं) वक्त्रदिशम् । प्रसाधनं कर्म प्रतिकर्म । प्रसाधनेनेगार्ह
 प्रकाशनम् । पत्रपाश्या इत्येके तत्राप्यत्र, वेणो हि वक्त्रलंकारमाप्नोतिप्राप्तेरप्येवमा, प्रकाशनं तु
 ममात्मनः शिखरप्रमहद्विना ॥ ९९ ॥ एते वदमाना रेषिष्यताः । (अलंक्रियाः) अलंक्र-
 मितवृत्ति (मू०) इत्यत्र । परिष्कृत्ये स्म, संस्तुतेत्येति (मू०) सुट् ॥ १०० ॥ मृषाते तद्वृद्धौ
 शिपिषुः, मृषा (मू०) इति वाट् (आश्रयेः) इत्यत्र । (अलंक्रिया) अलंकाराणां शोभा ।
 कचे पुनपुनरे ॥ १०१ ॥ मण्डनं नपथ्यं । मुष्टे कुटयि मुष्टं, मण्डनमेव वा (मण्डनं) । कचेने
 किरीटम् । केरीटं वा । मण्डिते केरीटं, तरलां तरलः । नानार्थे नानार्थे ॥ १०२ ॥ चूडामणिः शिप्य-
 र्वात्मरश्च, वाट्पत्रमर्थं मुष्टवत्त्वा, लुङ्घयति कचे, वदन् पुनपुनरे वा । ध्वजिष्युषा भवा परि-
 टापा, पयो दम्भा वा, र्वात्मदिः । पत्रपाश्यां सनश्रुः पत्रपाश्या । ललाटमालंकरणे म्रः, शि-
 र्वात्मरश्च, ललाटमालंकरणे (मू०) । कर्णिकारत्नमत्राप्येवमेति । कुनं लुङ्घति इत्यत्राप्येवम् ।
 कचे वेतुर्वातेन वदितम् । निप्रपश्यः कर्णिकारत्न इत्येके ॥ १०३ ॥ ध्वजः ध्वजो म्रः, शि-
 र्वात्मरश्च, वाट्पत्रमर्थं मुष्टवत्त्वा, लुङ्घयति कचे, वदन् पुनपुनरे वा । ध्वजिष्युषा भवा परि-

धैवेयकं कण्डूमूया लम्बन स्यात्फलान्तिका ।
 स्वर्णं शालम्बिकायोरपुत्रिका मार्किकं कृता ॥ १०४ ॥
 हारो मुकारली देवच्छन्दोत्तौ जनयाष्टिक ।
 हारभद्रा यष्टिभद्राद् गुच्छ(त्स)गुच्छा(त्सा)र्धगास्तना ॥ १०
 अर्धहारो माणवक एकावत्यकयष्टिना ।
 सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमीतिकै ॥ १०६ ॥
 आयापकः पारिहार्यः कटका चलयोस्त्रियाम् ।
 केयूरमद्भुतं तुल्ये अद्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥
 साक्षराद्गुलिमुद्रा सा कटकं करभूषणम् ।
 स्त्रीकट्या मेसला काशी सप्तर्षी रक्षना स्त्रियाम् ॥ १०८ ॥
 ह्रीवे सारसन चाय पुस्कट्या शृङ्गल त्रिषु ।
 पादाद्भद्रं तुलाकाटिमञ्जीरा नूपुरोस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥
 हंसकः पादकटक किंकणी धुद्रघण्टिका ।
 त्वम्फलकूमिरामाणि यस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥ ११० ॥
 घाल्क ह्रीमादि फाल तु कार्पास वादरं च तत् ।
 कौशायं वृमिकोशोत्थं राक्षसं मृगरामजम् ॥ १११ ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नयाम्बरे ।
 तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वैख्योर्युगम् ॥ ११२ ॥
 पत्रोर्णं धौतकौशियं बहुमूल्यं महाघनम् ।
 क्षीमं दुकूलं स्याद् द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥
 स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयो द्वयोः ।
 वैद्यमायाम आनाहः परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥
 पटश्चरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ ।
 वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥
 सुवेलकः पटोस्त्री ना वराशिः (सिः) स्पूलशाटकः ।
 निवालः प्रच्छदपटः समौ रत्नकम्बलौ ॥ ११६ ॥
 अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यघोशुके ।
 द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृद्धतिका तथा ॥ ११७ ॥
 संव्यानमुत्तरीयं च चोलः कूर्पासकीस्त्रियाम् ।
 नीशारस्तु प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

छेदः क्षातनं भोगश्चाहननं तश्चक्षितमनाहतम् । श्रोयतेस्या प्रवर्णी तन्त्रावशलाका सा निर्गतास्व
 (निष्प्रवाणि), निष्प्रवाणिश्च (सू०) इति साधुः । तन्त्रादविनापहते (सू०) इति कनि तन्त्रकः ।
 उद्गम्यतेभिरुच्यते—उद्गमनीयम् । युगमविवक्षितं, यद्धस्यम्—यद्धौतपत्युद्गमनीयवस्त्रेति (कु० सं०)
 ॥ ११२ ॥ लकुचवदादिपत्रेणु इमिलालोणीकृतं पत्रोर्णम्, पूषोदरादित्वात् (समासः) । क्षुमाया
 विकारः क्षीमम् । दुष्यते क्षुमाया आकृष्यते दुकूलम् । निवीतं आच्छादने निवीतम्, ध्येन् संवरणं,
 निवृत्तमिति मुनिः ॥ ११३ ॥ ददयन्ते दशाः, पुंसिस्त्रीषु । वस्यन्ते यास्मिन्ना वस्तयः, अन्विष्टनदशस्य
 वस्त्रस्याच्छादनाज्ञानाद्, वर्तय इत्येके । आनयतेनेवावाहः, सर्वत्रेदम् । (परिणाहो विशालता) विस्तारास्या
 ॥ ११४ ॥ पट इवाचरति पटति, सर्वश्रुतिपादिकेभ्यः चिन्विन्ना (वा०) इत्येके, ततः शस्त्रान्ताद् भूतपूर्वचरद्
 (सू०) । नक्तं भवो नक्तकः, नक्तते वा, ओषधौ प्रीति, त्र्यद्वय्य येन पूयते तत् रुद्रोप तत्पुत्रेपि वस्त्रे
 वर्तते । कल्पते कर्पटः । वस्यतेनेनाह्यं वासः, असन्तं कृषि । चिन्वते चेलम्, चेलमित्यसन्, चिल
 वपने । अंशुलान्त्वायत्यशुकम् । श्रोतः सिचयस्थीर च ॥ ११५ ॥ पत्रति विस्तीर्यते पत्रम्, अर्घ्यानि चिन्त्यं
 द्वयोर्दशानात् । कुनोत्पद्ग वराशिः, नापुंलिङ्गः । चन्वार एकार्था इत्येके । निचेत्यनेन निवालः येन तूलशय्या-
 दि प्रच्छद्यते, मुनिः शौल्यदेहेत्वं वा । रमतेस्मिन् रत्नकः । काप्यते कम्बलः, कम्बलः कमनीयो भवतीति
 निर्वचनात् ॥ ११६ ॥ अन्तरे भवमन्तरीयं, यद्धादित्वाच्छः (सू०) । उपसर्वावतेनेनाङ्गमुपसंव्यानम् । प्रात्रियते-
 नेनाह्यं प्रावारः, वृणातेराच्छादने (सू०) पन् । उत्तर ऊर्ध्वेङ्ग आसज्यत उत्तगमदङ्गः । (वृद्धतिका) वृद्ध-
 त्वाच्छादने (सू०) कन् ॥ ११७ ॥ संघोषयतेनेन संव्यानम् । उत्तर ऊर्ध्वे भवमुत्तरीयम् । चोन्वने
 छाद्यतेनेन चोलः, आप्रयदीने कञ्जुचम् । कूर्पासक्ये कूर्पासः स्त्रीषां कञ्जुश्चिकार्यः । निशिर्यते शीता-
 यनेन नीशारः, नृवायुवर्णनिवृत्तमिति (शा०) पन्, यद्धस्यम्—गौरितकृन्नीशारः प्रायेण गिशिरे वृत्तः
 ॥ ११८ ॥ ऊर्ध्वोपच्छादकमंशुकमधोदकम् । चर्द्धं भगवताति चर्द्धातक, यस्य चर्द्धनक्रोत्रप्रवा । पादाप्र प्रपद,

अर्धोर्ध्वं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।
 स्यात्त्रिप्याप्रपत्नीन तत्प्राप्तेत्याप्रपद हि यत् ॥ ११९ ॥
 अस्त्री चित्तानमुल्लोचो दृष्याद्य वस्त्रवेष्टमनि ।
 प्रतिस्तीरा जपनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥
 परिकर्माङ्गसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ।
 उद्धर्तनोत्सादने द्वे कृवि आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥
 स्नानं चर्चा तु चाचिक्यं स्यासक्तोय प्रथोधनम् ।
 अनुबोधः पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे स्त्रियौ ॥ १२२ ॥
 तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।
 द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुट्टकम् ॥ १२३ ॥
 काश्मीरजन्माग्निशिख धरं धाक्षीकपीतनम् ।
 रक्तसंकोचपिशुनं धी(धी)रलाहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥
 लाक्षा राक्षा जतु कृवि याद्योल्लोचो हुमामयः ।
 लवङ्गं वेवकुसुमं श्रीसहस्रमथ जायकम् ॥ १२५ ॥

आ प्रपदादाप्रपद, आप्रपदप्राप्तेति (सू०) इति ख ॥ ११९ ॥ वितन्यते वितानः । उपरि लोच्यते उल्लोच, उल्लोच्यतेपनीयतेनेनातपादि वा, यदकल्प्य । कर्कापि । दृष्यतेनेनायदर्शनं दृश्यम् । आय-
 शब्दात्पटकुटी । पत्रकुक्ष्य गुणशालिं लय] नी स्थूला [ल] च । प्रतिस्त्रिनोति प्रतिवप्राति प्रतिस्तीरा ।
 जपन्यस्या जपनिका । तिरस्करोति छादयति तिरस्करिणा काण्डव्याख्या । कृवित्- पर्यङ्किका परिकरः
 पर्यङ्किकावमभियुक्ता । अथन त्वगुद्गान्ते नीवी सारसानमुच्यते ॥ १२० ॥ मलपरिमार्जनार्थं क्रिया परि-
 कर्म स्नानोद्धर्तनादि । मार्जनं मार्ष्टि शुद्धिमात्रम्, वसेस्ति (उ०) इति बाहुल्यमिति, मध्वप्रश्नोति
 (सू०) प, मृचेर्यदि (सू०) । मृचति विद्भिदादिबादद् (सू०) । उरवायते मलेनेनेसादनम् ।
 छद अपवारेणे, उच्छादनमिति शु सभ्या । (आप्लाव, आप्लव) विमापादिरुपलक्ष्येति (सू०) ॥
 धम् । मञ्जनं च ॥ १२१ ॥ चर्चयतेमयङ्ग्य चर्चा । चर्चिष्ठाया चर्चने साधु चर्चिक्य चन्दनादिना
 पुष्पादि । तिप्लङ्गे स्थानकः । चर्चिक्य त्वपन्नम् । अनुबोधः, यथा वस्तुरिकादेर्मपादिना । पत्राङ्ग-
 तिलेखा (पत्रलेखा) । (पत्राङ्गुलि) हाविष्कादि(पु) लिङ्गादिभेदेन कपाले परमङ्ग ॥ १२२ ॥
 तमालपरनाडति कस्तूर्या ललाटे तमालपत्रम् । तिलकाकृति तिलकम् । चित्रकं नानावर्णम् । विशिष्टि
 विशेषकम् । इत्थं तिलकभेदा एते, पर्यायत्वं त्वद्विप्रकर्षान् । अत्र द्विर्नयतुर्थौ तिलकविशेषकौ पुन-
 र्युक्तयोः । पुण्ड्र च ॥ १२३ ॥ कैति कुट्टकम् ॥ १२३ ॥ ओमैरिव शिखा केसरोस्याग्निशीलम् । त्रियते पर,
 महत्- इत्यप् (सू०) । बह्नीकदेशन (बाह्याङ्ग), यदपोहस्तस्येतिजये- दुधुवुर्वाजिन स्कन्धाक्षेप-
 कुट्टकमसैरान् । पातयत्यङ्ग पीतनम् । रञ्जनाद्रक्तम्, अत एवायुक्तम् । संकोचस्य पिशुन सूक्तम् ।
 धीर स्थिररामम् । लाहित चन्दनमिव । वर्ण्यं च । युगृण देवम् ॥ १२४ ॥ लक्ष्यते लाक्षा । रक्षति देह
 राक्षा, रातिलास्योर्वा । जायते जतु । यै वि यावक । न लज्जते स्म- अलक्ष्यतः, अलक्षति वा । हुमस्या-
 मय इव निर्व्यास । ध्वन्यन्तरित्- लाक्षा पलकया राक्ष दीप्तय कृमिज जतु । कृतध्वानद्रम ता च
 हुमव्याधिरलक्षकः ॥ लक्ष्यते लवङ्गम् । देवपुतिमत्कुसुम देवाना वा । (श्रीसह) श्रीपर्यायम् । (जा-
 यकं जायकाख्यपर्यंतभवम् ॥ १२५ ॥ (कालीयक) कलवर्णसारम् । वशाम वशकम्, वंशिकेलेके ।

कालीयकं च कालानुसार्य चाय समार्थकम् ।
 चक्रागुरुजाह्नलोहकृमिजगोद्वकम् ॥ १२६ ॥
 कालागुरुगुरु स्यात्तु मङ्गल्या महिगन्धि यत् ।
 यक्षदूषः सर्जरमो रालमर्जरसापि ॥ १२७ ॥
 बहुदूषोप्यय वृक्षधूपकृत्रिमधूपका ।
 तुल्यः पिण्डक सिद्धो यात्रनोप्यय पायसः ॥ १२८ ॥
 श्रीवासो वृक्षधूपोपि श्रीविष्टः (पिष्ट) सरलद्रव्यं ।
 मृगनामिर्मृगमङ्गः कस्तूरीचाय केलकम् ॥ १२९ ॥
 कङ्कालक कौशफलमय कर्पूरमाश्रियाम् ।
 यमनारञ्जसक्त मिताम्रो हिमगालुका ॥ १३० ॥
 गन्धनारो मलयजा मङ्गलीचन्दनोश्रियाम्
 तिलपर्णिकगोदीपं हरिचन्दनमश्रियाम् ॥ १३१ ॥
 तिलपर्णी तु पत्राङ्ग रत्न रक्तचन्दनम् ।
 कुचन्दन चाय जातीकोशजातीफलं समं ॥ १३२ ॥
 कर्पूरगुरुकस्तूरीकङ्कालैर्यज्ञकर्मम् ।
 गङ्गानुलेपनी यतिर्णकांक्षी विलेपनम् ॥ १३३ ॥

न गुरु-अगुरु । कालगुरु काकगुरु इत्यम् । घेहनि लोहम् । इमेभिर्नम्यते इति शब्दः । जङ्गल गिरि
 जम् । अगुरु-अगुरु प्रवरलोह कृमिजगपमनयंमिति (शाम्भु) ॥ १२६ ॥ मणित्रापुरगन्धगुरुमङ्गल्या-
 इत्यम् । कस्तूरदूषः यक्षधूपः । सर्वदूषः । यः सर्जरसः । रुद्रि प्रावि राल, राल नि ॥ १२७ ॥
 गुरुसो मानवनिगमा । वृक्षधूपगणि वृक्षधूपः । गुरुधो यवनदेशः । तिष्ठको द्रव्यन्तरे सह
 निहित स्वरूप यत्ने । विद्वद्भ्यो वम्, दित उच्चे, सुश्रितस्तावत्पुनरिरेक । पयसो दुग्धी
 रस्य विहारः युनि, पदम् ॥ १२८ ॥ प्रिया वयो वेश्य निर्दय, वेश्ये वेश् । सारस्य देवदाम्ने-
 रस्य शो निर्दय । विक्रान्ति शौच्यममगा कस्तूरी, के म्पुत्रे वा । कोलनिव कोपम् ॥ १२९ ॥
 कचन्ते कक्ष, (कक्ष) कोलनि सम्पद्यते कक्षेयम् । कक्षे घृणादय कक्षेयम् । कचन्ते कक्ष ।
 यमनेव यत्ने चैत्यन् मिताम्रवम् । चन्दनमो कक्षेयम् । हिमा रालाया वयो वलुका च हि
 मालुका ॥ १३० ॥ मृगा श्रीरसः । चन्दने कक्षेयनेन चन्दनम् । तैलद्वयेर्वादी गिरि आकराकम् ।
 होलिस्व चन्दन, हरि कान्त वा, लवनिचान्त पदमदु । आशक्त च ॥ १३१ ॥ तिलस्व चन्द-
 नस्य तिलार्ण नक्षो-आकरोम्या इत्ये । पत्रेयद्वानि पत्रद्वयम् । पत्रद्वय च पत्रद्वयपत्रेयम् ।
 (वृक्षन्दन) यो चन्दनम् । जलपत्रादा कोशं जलानादयम् ॥ १३२ ॥ एते निर्दयैर्द्वन्द्वि-
 पदम् । गुरुधूमिगन्ध, घन्धन्तारितु-वृक्षधूमगुरुधूमौ चन्दन तथा । महत्तुल्य-
 मितुल्य नमरा यक्षदूषः ॥ द्वौ द्वौ निगद्योविन्दे । वन्दे न्यक्षौ वक्षः ॥ १३३ ॥ पूर्व पद-

चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भावितं वासितं त्रिषु ।
 संस्कारो गन्धमाल्याद्यैः स्यात्तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥
 माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकम् ।
 मग्नहृकं शिखालम्बि पुरोन्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥
 मालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठाद्विकक्षकं ॥ तत् ।
 यत्तिर्यकं क्षिप्तमुरसि शिखास्वापीडशेखरी ॥ १३६ ॥
 रचना स्यात्परिस्यन्द आभोगः परिपूर्णता ।
 उपधानं तृपवर्हः शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥
 शयनं मग्नपर्यङ्कपल्यङ्काः सद्यया समा ।
 गेन्दुकः कन्दुको वीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥ १३८ ॥
 समुद्रकः संपुटकः प्रतिग्राह पतद्ग्रहः ।
 प्रसाधनी कङ्कतिका पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९ ॥
 दर्पणे मु(म)कुरादर्शां व्यञ्जनं तालवृन्तकम् ॥ १४० ॥
 इति नृवर्गः । ६

सादिधोद । वास्यते सुगन्धीनियते वैद्यग्यमर्निर्मिष्टे वासयोगा । भाव्यते माल्यते भाविन, भुवोऽ-
 वकलकने निष् (घा० सू०) । वास्यते छाद्यते स्म, वस स्नेहच्छेदापहरणेपु । गन्धद्रव्यैर्भावित पुष्पाद्यैर्वासितमि-
 त्यक । संस्कारास्तिनादीना गुणाधनम् । आलम्ब्याद्गुणादिभि । मालेव मल्यं, चातुर्ग्यादित्वात्प्यन् (चतुर्व-
 णादीनांस्वार्थोपसह्यानम्) । माल्यते धार्यते माला । सृज्यते स्रज्, ऋत्वेरदभुगिति (सू०) साधु ।
 माल्यमित्येव, गर्भस्थानाद्गर्भकम् । माल्यमित्येव, मध्यप्रमग्नहृकम् । ललामकं ललामकं मुग्नमालाहयम्
 ॥ १३५ ॥ कण्ठाद्विकक्षयवलम्बमान माल्य मालम्बम् । विकक्षया भव वैरुक्षक, यज्ञोपवीतन्यायेन मा-
 ल्यम् । माल्यमित्येव, आपीडयत आपीड । शेते शिरसि शेखर । उत्तसापि ॥ १३६ ॥ शिखादिना
 रचना, अन्यापि । आभुग्यतेनेनाभोग । उपधीयतेस्मिन् शिर उपधानम् । उपगृह्यतेनेनोपवर्हते
 वा- उपवर्हः शिरोनिवेशनम् । शोरेत शय्या, सज्ञावासमभेतिव्यप् (सू०) । (शयनीय) कृत्य-
 स्युगेवहुलम् (सू०) इत्यधिकरणेनीयर् । तुलिकापि ॥ १३७ ॥ मग्नयते धार्यतेनेन मग्न । पर्यङ्-
 कयते पल्यङ्क, परेधपादकमेरिति (सू०) वा ललम् । खल्यतेना धान्त खत्वा । गाते गा, गच्छ-
 त्तिन्दुको गुडको गेन्दुक, गिन्दुक इत्येके, (गे) गमन- इन्दुरिषेति वा । कन्यतेर्भ्येते क्रीडाधिनि
 कन्दुक, क शिरो दुनोति वा नमनामनेक्षणत् । वाट्य भारते । स्युतादानक्रीडाया गुलिका
 गिरिकव तौ । (प्रदीप) प्र स्वायं मेहमुमेवत् । [कञ्जलम्बज, दशन्धनो गृहमणि स्नेहाशब्द] ।
 पीयत उपवेशनेन प्रस्यते पीठम् ॥ १३८ ॥ समुद्यते समुद्रच्छति वा समुद्रकम् । सपुण्ये
 श्लेघ्यते सपुटक, भूषण धावपथम् । प्रतिगृह्णात्वाविक्रदि प्रतिग्राह, विमायाग्रह (सू०)
 इति ण । पतद् गृह्णाति पतद्ग्रह । कर्षण्याख्या, प्रसाधनेनया केशा । कङ्कते कङ्करी,
 कङ्कान्दन्तास्तनाति वा । पिष्टेन कुङ्कुमचूर्णादिनातति पिष्टात । पगे वास्यतेनेन पटवास ॥ १३९ ॥
 दृप्यन्त्यनेन सुवेधा दर्पण । मङ्कयते मण्यतनेन मु(म)कुर । आह्वयते रूपमस्मितादर्श । आत्मदर्शोपि ।
 व्यजति वातोनेन विक्षिप्यते वा व्यञ्जनम्, तालस्येव वृन्तमस्य तालवृन्तम् । तालव्यवृन्तेऽन्यत इत्येके
 [तालवृन्ताभास्त्रस्येत्येके] ॥ १४० ॥ इति नृवर्गः । ६

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

वंशोन्यवाचः सन्तानां वर्णाः स्युर्वाङ्मणादयः ॥ १ ॥

विप्रक्षत्रियविद्वद्वाङ्मातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।

राजवीजो राजवंस्यो वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

महाकुलकुलीनार्थसम्पसज्जनसाधवः ।

ब्रह्मचारी गृही दानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमोस्त्री द्विजात्यग्रजन्ममृदेववाढवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणास्तौ पदकर्मा यागादिभिर्युतः ॥ ४ ॥

विद्वान् विपश्चिद्वेपज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ।

धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ॥ ५ ॥

धीमान्सूरिः कृती कृष्टिल्लघवर्णो विचक्षणः ।

दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियश्छान्दसः सती ॥ ६ ॥

संतत्यनेनया भेतति । गूयेने जन्मने कुच्यते वानेन । अन्वीयेनेमयः । वद्वन्त्यते जन्मने वंशः ।
अन्वीयेनेमयः । त्रियन्ते कर्णन्ते वा वर्णाः ॥ १ ॥ चकार एव वर्णाः, स्वार्थे 'जन्' (वगुर्वर्णादीनां
स्वार्थेऽपवक्ष्यन्तम्) । राजर्वाजमम्यानि राजराजी । राजरस्ये साधुर्भवे वा राजवंस्यः । राजे साधुर्भवे
वा वंशः, सूर्ययोग्यो रामः, यप्ररुद्धगे- अन्वेभ्योविद्वद्यते (वा०) ॥ २ ॥ कुलस्याप्य कुलीनः । आग-
रावेभ्यः कर्मभ्यो यात आर्यः, अरण्यां गम्ये वा । मन्मायां माधुः सन्धः । संघासी जनघ सज्जनयते
वा सज्जनः । साधोति परकार्ये माधुः । अमुखावणोमुष्यरुप्रध । ब्रह्म वेदा ब्रह्म तपो ब्रह्म दान च
माधुः, तच्चरपर्वकयनश्च ब्रह्मचारी वर्णाः । गृही गृहमेवी गृहधर्मी ज्येष्ठधर्मी । प्रतिष्ठनेभ्यःप्रस्थः,
वनप्रस्थे भरो वानप्रस्थो वेलानमन्धः । भिक्षन् तच्छालो भिक्षुरिति, सनांसमिक्षुः (सू०) ।
अ ईमधनुष्टे, आधाम्भानि तव-वन्धस्मिन्नभ्रम प्रयेक वनेने ॥ ३ ॥ मातुर्वर्ण्ये 'जननं द्वितीयं
मौर्ध वन्धनादिति द्विजानिः । अग्र- आर्दी- अग्राम्भुग द्वा जन्मास्य, वन्धुतिः- प्राप्नोत्य मुत्रमार्गान् ।
वाहय इवाह्वसः । विशेषेण प्राप्ते पूरयति विप्रः निपाति विपानि पात्र वा विप्रः, विप क्षेत्रे । प्रज्ञोपायं
प्राप्नोति । जानिमाधोपार्तां एवाह्वन्तु प्राप्नोतुवः । यत् कर्मोपि प्राप्नोत्य- अप्ययनमध्यापनं वज्रनं
वाजने दाने प्रतिप्रदधेति ॥ ४ ॥ वेत्ति विद्वान्, विदे वातुर्विधुः (सू०) । विद्वदर्थेभ्यन्त्यते विद्विन् ।
वेदोपज्ञानानि ज्ञान्वा ज्ञानादिति वेदज्ञः । सन् विद्यमान उत्तम इत्यर्थः, अग्ने तद्वन्धुः ।
शौभने व्यापति सूरिः, अन्वेभ्योविद्वद्यते (सू०) इति क्तिप् संसर्गात् च । ओहः स्थानं वेत्ति को-
विदः, कुद् गन्धेमाह । ज्येष्ठारयनि धीमः । मनस इदं, मनीषस्त्वस्व वा मनीषी । जानातीति
ज्ञः, श्रुतापि (सू०) कः । ब्रह्म एव प्राज्ञः, प्राप्तिभ्यश्च (सू०) इत्यन्, प्राप्ताभ्यश्च वा, प्राप्ता-
वेति (सू०) ज्ञः । सपद् स्थानं ज्ञानमभ्यस्य सप्राप्तान्, मध्या विचारणा वा । पण्डिते जानानि
पण्डितः, पण्डि गतो, मने मन्धो ज्ञानार्थं प्रथि, पण्डा धीः संज्ञातास्व वा । कवने वर्णयति कविः,
कवितापि ॥ ५ ॥ मनीषी मूढः । कृन्तस्य मनीषि कृती कृन्तय्य । कर्णन्ति विविह्वले हृदिः । एव
एवमेव प्रोक्तं य सत्त्वमनः । विवेके विवक्षमः । (दूरदर्शी) अत्रपन्नान्दृष्ट इत्यर्थः । (धे त्रियः)
श्रोत्रियश्छन्दोर्धो (सू०), धे त्रिया कृन्तयति । छन्दोर्धो छन्दसः । मीमांसरो जेभिर्नये वे-
दोऽपि प्रोक्तमिति । वेदविके ह्मादेनय- योग्यः श्रुतवदिति ॥ नैष्यविस्त्वभ्यास- एवा स्तद्वा-
दिक आदिन । वास्तव्येऽज्ञानिके मन्मथे माद्वरसादि ॥ ६ ॥ अन्वेभ्योविद्वद्यते, इद-

उपाध्यायोध्यापकोथ स्याद्विपंकादिकृद् गुरुः ।
 मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥
 यथा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः ।
 इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥
 स गीष्प(पं)तीष्ट्या स्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः ।
 सर्ववेदाः स येनाहो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥
 अनूचानः प्रवचने साङ्गेधीती गुरोस्तु यः ।
 लब्धानुज्ञः समावृत्त सुत्वात्यभिपवे कृते ॥ १० ॥
 छात्रान्तेवासिनीं शिष्ये शिक्षाः प्राथमकस्त्रिकाः ।
 एकप्रह्वप्रताचारा मिथः सत्रह्यचारिजः ॥ ११ ॥
 सतीर्थास्त्येकगुरुरश्रितवानभिप्रमिचित् ।
 पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

क्षेति (सू०) यज् । गृणात्युपदिशति गुरुः, यन्मनु - निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
 मभारयति चाग्नेन स विनो गुरुकथ्यते ॥ निषेरो गर्भधानाविधेः । आदिसंज्ञासंज्ञनमीमंस्तोत्रयनजः ॥
 तर्कमेनामकरण प्रप्राशनचैवेष्टनयनार्थानि । आचरणियः सेव्य आचार्यः, आचारं प्राहयनीं नैतक्ताः,
 मन्त्र(व्याख्या) कृद्ग्राह्यापनाद्विशिष्टाह्याकृदुपनयनेन द्वित्रत्वापादनात्, यदाह- उरनीय तु यः
 गिर्ध्वं वेदमप्यारयेद् द्विजः । सकस्य सरहस्यं च तमाचार्यं प्रवक्षे ॥ स्वाङ्ग्येनादिशयादेष्टा, आदिष्टं ति
 पाठे- आदिष्टमनेनेति, इष्टादिभ्यश्च (सू०) इतीति, कथ्येन्विषयस्यकर्मण्युपसंहारानात् (वा०)
 सतमी । व्रती सनियम् ॥ ७ ॥ यजते यजमानः, पूज्यो ज्ञानन् (सू०) । स व्रती सोमवत्यध्वे
 दीक्षिताह्वयः, दीक्षा संजातस्थेति । सोम गानमिष्टोमादिकु, यद् गौतम- अमिष्टोमोत्यमिष्टोम उक्थ्यः योः
 वही वाङ्मयेयोतिराहोऽतोर्गोम इति सोमप्रस्था । यजनमिज्या, व्रजयजोमवेत्यप् (सू०) । अर्यथे यजति
 तच्छीलो यायजूकः, यजजपश्चावह (सू०) इयूकः । (यज्वा) सुयजोर्ध्वनिप् (सू०) ॥ ८ ॥
 स यज्वा वृद्धयति सवनहेतुना, स्वापयतीति स्थपति । पार्न पीथः, पानृतुदिरभोतिथक् (उ०), घुमा-
 र्थपीत्वम् (सू०), सोमपीथी तु पाच्याः पेढ । सर्वदार्थ्यं, दीक्षितस्तु तरालम् । सर्वे विभ्दत्यस्मात्स-
 र्ववेदाः, अमुन् ॥ ९ ॥ अनूकवन्, उपेयिवाननाश्रान्तनथ (सू०) इति कानचि साधु । प्रोच्यते
 प्रवचन वेद । अर्थातमनेनाधीती, इष्टादिभ्यश्च (सू०) इतीति, कथ्येन्विषयस्यकर्मण्युपसंहारानात्स-
 त्मा (वा०) । अधीत्य गुरोर्ह्या गुह्यहायः समावृत्ते स समावृत्त- स्नातकाभ्यः, गुरोर्ह्यादनावृत्त-
 स्नातको हि न कथ्यते ॥ सुनोति सुत्वा सुयजोर्ध्वनिप् (सू०) । अभिप्रवः सोमकृतनमयानम् ॥ १० ॥
 छत्रमेव शीलमस्य छत्रम्, छत्रादिभ्योः (सू०), छत्रेण गुरुवेका लक्ष्ये । गुरोरङ्गे वसत्यन्तेवासी-
 श्रयवासाशित्वमिति (सू०) समभ्या अलुह । शासनीय शिष्यः । शिक्षया भवा शिक्षाः । प्रथमकस्य
 आधारम्भः प्रयोजनमेवा तमधीयते वा प्राथमकस्त्रिकाः । सुन्धवेदास्तुन्यवतास्तुन्यावाराधनान्योन्यं, समानं
 ब्रह्म चाग्नि सत्रम् चारिणः, ब्रह्म वेदा ब्रह्म तयो ब्रह्म ज्ञान च शाश्वतमिति, एकस्मिन्वेदे व्रतमाचरन्ति
 वा, व्रते (सू०) इति णिनिः, व्रजेद्रज्जचारिणि (सू०) इति समानस्य सः ॥ ११ ॥ (सतीर्थाः)
 समानतर्थाश्मी (सू०) इति यत्, तीर्थे (सू०) इति सत्वम् । तरन्त्यनेनाविद्या तार्यं गुरुः । अमि-
 च्छिदाहेनाग्निः, अग्नेवेति (सू०) विप् । इत्येवं ह क्तिनेति मुख्यसंघर्षे दिवज्जितेह, ततः स्वार्थे
 यशे- अनन्तावमर्षेहृष्टे जाड्यः (सू०) ॥ १२ ॥ उपज्ञानं द्रव्यज्ञानं, इदं प्रथमतः ज्ञानं, चन्द्रस्योपज्ञानं

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ।

२३ः सद्योध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मग्नः क्रतुः ॥ १३ ॥

पात्रो होमश्चातिर्यानां सपर्यां तर्पणं बलिः ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

समज्या परिपद् गोप्त्री समासमितिमंसदः ।

आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सङ्घः ॥ १५ ॥

प्राग्बन्धः प्राग्धर्किर्गोहात्सवस्या विधिर्गमिनः ।

समासङ्घः समास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥

अध्वर्युर्गानृहं तारो यजुर्नामर्ग्यदः क्रमाद् ।

आर्मीधाद्या धर्मर्वायां क्रत्विजो राजकाश्च ते ॥ १७ ॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः समं स्थण्डिलवत्परं ।

चशालो यूपकटका कुम्बा सुगहना वृत्तिः ॥ १८ ॥

यज्ज्ञात्वारम्भं स्यात्कारम्भः । उपाय- आरम्भननुष्कनं, यज्ज्ञात्वा- यस्मात्प्रवृत्त आरम्भः स उप-
क्रमः, नन्द्योपक्रमः- नन्दोपक्रमेण मानानि, उपदोषमन्तुशयास्त्रिषाणाम् (सू०) इति ननु-
बन्धम् । इत्येते दशः, दशवाचेति (सू०) नह । मूर्गे लोके हिनस्त्वः । अप्कर्नं रात्र्यपरः, न
परति वा, नृ हृष्टे । समन्तुः समन्तिष्ठन्नेमित्त्वदन्त इति । मन्तति धर्मं मयः । क्रियते क्रतुः
॥ १३ ॥ स्थाप्यदो ब्रह्मयज्ञः, होमो देवयज्ञः, अतिथिपूजनं नृग- , तर्पणं आद्यान्यं त्रितृप- , बलिम्-
तदशः, यन्मनुः- अप्यय (य) न ब्रह्मयज्ञः त्रितृपन्तु तर्पणम् । होमो देवो बलिर्मेतो नृयज्ञे त्रिषि-
पूजनम् ॥ १४ ॥ समजन्ति मित्त्वदन्ता समजय, सजायन्मन्त्रनिषदेति (सू०) स्यद् । परिपद्-
स्या परिपद्, पर्यय । गो गो नान्देव्यस्त्रिष्वप्यस्या गेष्टि । सद् मन्त्रदन्त्या समा । सवन्त्यस्या समितिः ।
समीक्ष्यस्या सवद् । अनिष्टन्त्यस्यामस्थानी । मीदन्त्यभित् सद्, स्यन्, सान्तः श्रुते ॥ १५ ॥
बन्धः कुर्मं मयूय वा । प्रमन्त्रोय प्रमन्त्रः पन्नीशान्त्वोमिष्टान्दवा प्रमन्त्रे नमः । सद्योधापयः,
कलाविहारागन्धा ऋत्विग्देशः सद्यः । कलायां सीदन्ति समापदः । मन्त्रं मन्त्रानि समस्तापः ।
मन्त्राश्च समवपन्ति सामत्रिधाः, समवपन्त्यमवेदंति (सू०) ठक् । पदंयः परिषदाः समस्तप-
॥ १६ ॥ ऋत्विज इत्येव । अप्यय कति न परति यज्युर्गानंनिविशेषः, स यजुर्विहृष्टः स्यद् ।
उद्गायत्युद्गाता एतन्ताः स्यन् । उद्गति होता दहृक्- स्यन् । अर्पनिन्देमीद्, तस्य (अर्मीधः)
शरानमर्पः । अर्मीधः शरमेष्टुनय (वा०) इति रम् । आदशस्ततो नृमशामुद्गाताच्छरस्तदशस्त-
पावन्तुदशमेष्टुमशमन्त्रिष्वय नृमन्त्रेष्टुमेष्टुमेष्टुमन्त्राः । इयं मदस्व- समस्तवितः । एतेष्टुया
मन्त्रपदमि (सू०) वृत्ते प्रहसद् इत्येव, त्रिस्तु श्रुते कर्माः, ऋग्यजुर्मन्त्र (सू०) । वृत्ताः कुर्वन्त
ये सद्यन्विराग इति कात्यायः । कुर्वो यद्वर्तन्ति ऋत्विक्, ऋत्विग्दहृगति (सू०) पातुः ॥ १७ ॥
विदन्त्येवो वेदिः, परिष्कृता क्षुद्रयेन भूदिना दग्धम् । अपरिष्कृता स्वह, निष्कृन्तिमन्त्रदन्तम् ।
बन्धे यवाम्, यज्यर्धनममृता भूमिः । तदयं यजिगे यूपमे कटकास्त्रिः, यज्यत उद्गते यवतः ।
(कुम्बा) इति च स्ते, विदित्वाविशतिन्वीर्य (सू०) । विदितेनवा वृत्तिः, यद्वर्तते वेदिषा ॥ १८ ॥

गृपामं तर्भ निर्मन्व्यदाकणि त्वरणिर्द्वयाः ।
 दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयौ त्रयोमयः ॥ १९ ॥
 अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीत संस्कृतोत्तल ।
 समूह परिचार्योपचार्यावग्री प्रयोगिणः ॥ २० ॥
 योगार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।
 सस्मिन्नानाय्योथाग्रायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया ॥ २१ ॥
 ऋक्सामिधेनी धार्या च या स्यादग्निस्तमिन्धनं ।
 गायत्रीप्रमुखं छन्दो हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥
 आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्वाधियोगतः ।
 धवित्रं ह्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥
 पृषदाज्यं सवध्याज्यं परमाणं तु पायसम् ।
 हव्यकव्ये वैवापिज्ये अक्षे पात्रं सुषादिकम् ॥ २४ ॥
 ध्रुवोपभृज्जुहर्ना तु सुषो भेदाः सुचः स्त्रियः ।
 उपाकृतः पशुरसौ योभिमन्त्र्य कर्तौ हतः ॥ २५ ॥

तत्तन्त्यनेन यूप तर्भः निर्मन्व्यदाकणि त्वरणिर्द्वयाः । दक्षिणोत्तर्दक्षिणाग्निः ।
 गृहपतिना सयुक्तो गार्हपत्यः, गृहपतिनासयुक्तेभ्यः (सू०) । आहोतव्य आहवनीयः ॥ १९ ॥ त्रीनि-
 ता त्रेता, पृषोदपादिवादेत्वम् (सू०) । प्रणयन मन्त्रादिना सस्करिः प्रादुष्करणम् । अग्निं परिचा-
 र्योपचार्यसमूहाः (सू०) इति निपात्यन्ते, समूह्यते दैन्यस्य इत्यग्निं समूह्यः परिकीयते परिचर्यम्
 उपचार्यत उपचर्यम् इत्यग्निनामधेयानि प्रयोगविषयाणि ॥ २० ॥ आनाययोऽनिरयइति (सू०)
 साधु, आनीयत आनाय, प्रणीयते दक्षिणाग्नित्वेन संस्कृत्यते । (अमायी) गृपा-
 कव्यमिदुसीदेति (सू०) ईषस्यह्ये- ऐत्वम् । सुष्ठु- आहवने स्वाहा, स्वाहास्त्यस्या वा ॥ २१ ॥
 समिधामाधानी सामिधेनी, समिधामाधानेपथ्यम् (वा०) । धीयतेनया धार्या, पश्यसान्नाग्निकार्येति
 (सू०) साधु । गायन्त प्रायगे गयती । गाय-युग्मिगनुष्टुब्धहृत्पद् कतिपुष्टजगत्स तेजपतीशक्त्यति-
 शक्त्यष्टपत्तिष्टुपतिष्टुतिष्ठतिविकृतिविकृत्यतिष्ठत्युक्त्याह्वं पदक्षरादारभ्य पाङ्क्तिगत्वक्षरं यावत्, छन्दति
 (चन्दते) छन्द । अक्षरानियमाम्भर्कं लघुगुणनियमात्मकं च कृतं तनुमध्यादि । हव्यस्य पाको हव्यपाकः ।
 पक होतव्यं, चरुः चर्यते भक्ष्यते[रभ्यते] इति । स्यात्तपि चरुः, हव्यमव्यपाकोऽत्रेति ॥ २२ ॥ पक्के तप्ते
 क्षीरे दधियोजनादामिक्षा, पक्के पयसि दधानयनि सा वैश्वदेव्यामिक्षेति श्रुतिः, आनीयते दक्षिणयते
 दध्यतेति । ध्रुवतेर्भिर्यनति धविस, अर्तिलघूस्त्वितिः (सू०) ॥ २३ ॥ पृषद्विदधिविन्दुभि-
 महितमाज्यं पृषदाज्यम् । पयसि संस्कृत पायसम् । अग्निमुखेन देवेभ्योऽत्र हव्यं, ब्राह्मणमुखेन पितृभ्योऽत्र
 कव्यं, कृत्यते शक्यते पितृभिः कव्यम् । उभयमुखयजेति तु श्रुतिः । पिबन्त्यस्मात्पात्रम् । आदि-
 ग्रहणाद्यग्रहादि ॥ २४ ॥ ध्रुवति ध्रुवाः । [उपभियतेनया] उपभुज् । ह्यतेनया जुह । एते च
 सुषो विरोषा स्त्रीलिङ्गा । सवलस्मात्पुम्न सुम्बिरोप पुलिङ्ग । उपात्मन्त्र्य कियते हन्यते स्म
 (उपाहृत), यज्ञ इति शेषः ॥ २५ ॥ परपरामर्शति परपराकम् । शसनमिति तु युक्तः पाठः, ननु

परंपराकं शमनं प्राञ्जनं नत्र यो वधः ।
 वाच्यलिङ्गाः प्रनीतापनंपञ्चप्राञ्जिना हतं ॥ २६ ॥
 साध्याय्यं हविरग्नौ तु हुनं त्रिषु वषट्कृतम् ।
 वीक्षान्तोवभृथो यज्ञस्तत्कर्माहं नु चक्षियम् ॥ २७ ॥
 त्रिष्वय कतुकर्मैः पूर्वं स्वातादिकर्मणि ।
 अमृतं विषमो यज्ञोपमाजनेषयोः ॥ २८ ॥
 त्यागो विहापितं दानमुन्मत्तमनचित्तजनं ।
 विश्राणनं चितरणं स्पर्शनं प्रातिपादनं ॥ २९ ॥
 प्रादेशनं निर्वपणमपयजनमंहनिः ।
 मृतार्थं तवडे दानं त्रिषु स्याद्वार्ध्वदेहेहिकम् ॥ ३० ॥
 पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।
 अन्त्राहार्यं माभिकेनाष्टमाहः कृतवांछियाम् ॥ ३१ ॥
 पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गयेपणा ।
 समिस्त्वध्येषणा यात्राभिपस्तिर्याचनार्याना ॥ ३२ ॥

द्वितीयम् । शोसनं लक्षणया वधः, शोध्य हि यज्ञे पशुहन्त्यते । यज्ञ इति शेषः । (प्रनीतः) नमू
 हिया म् ॥ २६ ॥ मनेनेने (सामान्यं), पाय्यसामान्येति (मू०) सायुः । हुनते हविः । वषन्-
 न्प्रक्षिप्येति हुनं हुनं वषट्कृतम् । अश्रियते पूर्वनेनेनावृष । यदकर्म इति वक्ष्यते, यद्विषमोपवर्तनी
 (मू०), यद्विषमोपवर्तनी इति श्रुत्युक्तानाम् (वा०) पः ॥ २७ ॥ इत्यनेन स्पष्टं मगदि, यदाह-
 एकाधिकं हुनं श्रेयसाय वध इत्येते । अन्वेषणा च यज्ञनिष्ठ तदनिर्दिष्टे । शिरोस्त्वपूर्व,
 नम्यन्त्यमूर्च्छनशान्ति (मू०) निष्ठान्त्वान्तावः । मातं वाप्यदि, भाद च-वर्ष इत्यनेन वि
 देवतायवनाति च । अन्तराजनात्मः पूर्वमायाः प्रवर्तते ॥ न शिरोस्त्व न नम्यन्त्यमूर्च्छनम् । विशिष्ट-
 मदनं विषयः, उरगोऽहः (मू०) इत्यत्र, वनशेष (मू०) इति पल्लवदेशः, वन्मुनिः- विषयादी
 मन्वितार्थं नियमवान्मोजन । विषयो मुदमेव श्राद्धनिष्ठमायाम् ॥ २८ ॥ एव उपमपेक्षान्
 न्वेते दानार्थाः । शानं कृतवांछानं, पुच्छतो नवादि मृदुहि हि वक्ष्यते । कोटक स्थाने । धन दाने
 ॥ २९ ॥ अंशुर्हति । उन्मत्तमनः । तदहं श्रेयसिने मृतमुद्विष्ट दान निमग्नकदि, कर्षदेहाद्व-
 मोदेहेहे, कर्षदेमावेदशान्वेति (ग०) इत्, अनुगतेषादिवा (मू०) उन्मत्तमनः ॥ ३० ॥
 निर्वृत्त्या दान, श्रुत्ये निर्वपः । प्रष्टव्यस्त प्रष्ट निर्वृत्तं, प्रष्टव्येति (मू०) पः । अन्वेषणा-
 न्वेषणायावन्त्याधाम् । इत्यनेन मूर्धनेति कृतं कृतव्यस्यः धादकतः, दान्तिः- दि-
 श्वायते मगे मन्दं भवति मन्दे । य काल कृतं यत् निर्वृत्त्या दानमन्व ॥ ३१ ॥ प्रादे द्वि-
 त्थम् (पर्येष), श्रुतिनिष्ठमन्व (वा०) श्रुतिनिष्ठम्, पर्या (मू०) । गयेपणा । श्रुतिः
 श्रुतिर्गये प्रयत्ना निर्वपेति मने, ननु दाने । यत्नं दाना, यत्नवेति (मू०) न । (वापना)
 पशुपशुदति (मू०) इत्यत्रापि । यत्नमन्व नमि, यत्न मने ॥ ३२ ॥ आन्वेषणा यत्न

षट् तु त्रिष्वर्धमर्धार्थं पात्रं पादाय वारिणि ।
 क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थे च साधुनि ॥ ३३ ॥
 स्थुरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहायते ।
 पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहंषाः समाः ॥ ३४ ॥
 वरिवस्या तु शुभ्रया परिचर्याप्युपासनम् ।
 ब्रज्याटाट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथ स्थितिः ॥ ३५ ॥
 उपस्पृशस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् ।
 आनुपूर्व्यं स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥
 पर्यायभातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ।
 नियमो व्रतमस्त्री तद्योपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥
 औपवस्त्रं तृपवासो विवेकः पृथगात्मता ।
 स्याद् ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनद्विरथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

त्रिलिङ्गाः । वारिणीत्येव, पादार्पाभ्याश्च (सू०) इति वत् । अतिथय इदमातिथ्य, अतिथेय्ये (सू०) ।
 अतिथौ साधु- आतिथेयं, पथ्यतिथीति (सू०) इत् । कात्यस्त्याह- आंशिक विरिचिद्विरातिथ्यभि-
 र्भावते, आतिथ्योतिथिरागन्तुरिति च माला, शाश्वतोत्त एवोभयमाह- आतिथ्यं स्यादतिथ्यर्थं
 आतिथ्यमतिथिं विदुः ॥ ३३ ॥ अवेसे- अप्रतिवेरो नव आवेशक, वैकप्रामाण्यमतिथि विप्रं सागतिक
 तथेति स्मृतः । मास्ति तिथिरस्यातिथिः, अतति सतत गच्छते वा, यत्स्मृति - अचनोनीतिथिर्ह्येव,
 किं च- तिथिर्बोत्सवा सर्वे लक्षा येन महात्मना । अतिथिः स हि विज्ञेयः सेव प्रधूर्णकः स्मृतः ।
 प्राधूर्णिकं प्राधुनकोप्यभ्युत्थानं तु गौरवम् ॥ (नमस्या) नमोवरिवधित्रिद्वयजिति (सू०) नम
 पूजायां वयच्, अप्रत्ययात् (सू०) । अपवायनमशक्ति, अवचितश्च (सू०) इत्यत्र चायतेऽस्तिनि
 (ति०) विभाशेऽनेद्व च वक्तव्यं त् (वा०) । सपरेसाधु सपर्या, सह पर्यायकमेव वर्तते वा ॥ ३४ ॥ वरिवमः
 परिवर्त्या वयच् (नमोवरिवधित्रिद्वयश्च) । शुभ्रया शुश्रूषायां लक्षणया । परिचरण (परिचर्या),
 परिचर्यापरिसर्यांगवायात्वानामुपसहयानम् (वा०), परिचर्यां तु पथेतिरिति भागुरिः । परिग्रहा
 तपस्याय रुद्राङ्गो दिशासिद्धिः । प्रव्रतं प्रवृत्तिः, ब्रजयजोर्भावे वयच् (सू०) । कुम्भितमनमटाट्या,
 सूचितं स्मृत्यव्ययशर्णे टीनामुपसहयानावदृष्ट्यन्तात् (वा०), अट्यापि, यन्मनुः- तोर्वैक रूपाट्या
 च कामजो दशमो गुण, छैत्वं च निवरा कन्येतिवत् । एव नमदमचरेति (सू०) चर्याः ईश्वर्ये
 यशनेनादिके सर्वोपमार्गाहं विधुवते स्थितिरनुष्ठानम्, चर्या त्वीर्या विदुन्वा इति मुनिः ॥ ३५ ॥
 उपस्पृशस्तेति साम्यप्रोपस्यं । आनम्यतेम्भोजाचमनम् । मुनेर्भावं कर्म वा मौन, इगन्ताचलपु-
 र्वात् (सू०) इत्यण् । प्राचेनसत्त्वा दिकवि स्वप्नेप्रावरणश्च स । वात्मीकिश्चाय गाथेयो विश्वामित्रश्च
 कोशिकः ॥ यदासौ द्वैषयन यागार्थं सत्यवर्तं नृपः ॥ पूर्वानुक्रमेणानुपूर्वं तस्य भावश्चानुपूर्व्यं, ध्यच्,
 पितृदा छैत्तम् । आवर्तनमाह । उणादी, परिपाटनं परिपाटि, इत्, आवृत्परिपाट्योद्वेन्द्रास्त्रीत्वम् ।
 ॥ ३६ ॥ पर्यवर्गं पर्यायः, परावनुपात्ययण (सू०) इति यम । विरयं कर्मोपघनमतिक्रमश्च । प्रवृत्त्यन
 वयतेऽप्रादि यंत्रते (प्रतम्) । तद्व्रतमुक्तासकृच्छ्रचान्द्रायणादिक पुण्यपर्यायम् (पुण्यकम्), सहायांकन
 (सू०) ॥ ३७ ॥ उपवस्त्रा प्राप्तोभ्योपकम्, उपवस्त्रादिभ्यः (सू०) इत्यण्, उपवस्तस्वेदमोपवस्तमित्येके, ममु
 स्तम्भे, क्, उपवस्तुरिदमित्यप्रापि, यस्मृति - मायान्मधु ममूराथ वज्रैवेदोपवस्त्रके । प्रवृत्तिपुरयोः पृथ-
 ग्गानं विवेक, भावानां पृथक्स्वरूपत्वमित्येके, विचिर् पृथग्भवे । ब्रह्मणस्तत्र स्वाध्यायादेर्वैततो ब्रह्मवर्च-
 से, ब्रह्मरसितो यच्चैव (सू०) इत्यच् ॥ ३८ ॥ ब्रह्मण वेदायाश्च, यन्मनुः- सदस्य हस्तावर्धयेव

पाठे ब्रह्माङ्गलिः पाठे विष्णुषो ब्रह्मविन्दवः ।
 ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥
 मुग्धः स्यात्प्रियमः कल्पानुकल्पस्तु ततो धमः ।
 संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥
 समं तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।
 भिक्षुः पत्रिाद् कर्मन्वी पाराशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥
 तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः ।
 तपःकृशसहो वान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥
 क्रपयः सत्यवचसः स्नातकस्त्याप्तुतो व्रती ।
 ये निजितेन्द्रिययामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥
 यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छंते स्थण्डिलशाय्यसौ ।
 स्थाण्डिलशाय विरजस्तमसः स्युर्दयातिगाः ॥ ४४ ॥

स हि ब्रह्माङ्गलिः स्नानः । वेदाङ्गे- अत्यनिर्गता जलकृपा ब्रह्मविन्दवः । (ब्रह्मासनं) ध्यानयोगयो-
 रात्यनेनेन । ध्यानमेकाग्रं (तदा) विगतम्, यदाह- तत्र प्रत्ययैकानता ध्यानम् । योगवित्तृप्तिनि-
 र्वाहः । कल्पे विधीयते प्रक्रम्यते वान्तं विनियोगशान्त्रयेति ॥ ३९ ॥ (मुग्धः) आद्यो विधिरित्यर्थः ।
 (अनुकल्पः) मुग्धाभावे प्रतिनिधिमत्तः । उपाकरणेनेनेत्युपाकर्म वेदाङ्गरम्भे विशिष्टो विधिः, रोहि-
 ष्यो छन्दास्तुगाङ्गादिति हि श्रुतिः ॥ ४० ॥ वमेन वमः स्मृत्यो वस्तुनं तु दक्षिण इति पादोप-
 ग्रहणम् । अभिवादनं- आशिषं कार्यनेनेनत्वभिवादनम्, अत एवाभिवाद्योपमाश्रयः । भिक्षुने भिक्षुः,
 मनाशैर्वाभिक्षुः (सू०) । परिवर्त्य सर्वं क्लेशस्य प्रवृत्तिं परिवर्त्त, परोज्ञः यथयदान्ते (उ०)
 इति विष्णु (कि०) एव च । कर्मन्देन पाराशर्येण श्रोत्रं मिधुतन्त्रमधीते, कर्मन्दहशाभादिभिः (सू०),
 पाराशर्यशिलसिन्ध्यामभुनदमूत्रयोः (सू०) इति गितिः । सा कृ(वृ)त कर्माणि मुक्तं धाम्निर्नः प्रेय-
 सीति मस्करी, मस्करमस्कार्णवेनुवातमाजकयो. (सू०) इति साधुः ॥ ४१ ॥ तपोस्त्याप्तिनि, तपः-
 मर्याभ्यांविनीना (सू०), अन्ध (सू०) । अन्वेदामतेन्द्रियते (सू०) इति दीपान्तारिकाह्मी ।
 पारिकाङ्क्ष (सू०) कः वाग्वासिद्धयः । व. व. दक्षते यौनेनहस्ते वाचंयमः, वाचनेयमोवते (सू०) इति
 ग. व. मन्वेने मुनिः । भिक्षुगर्वाविवेनार्वावेकं । दाम्यति दानस्तपःश्रेष्ठानुद्वेष्टः, वादान्तशान्तेनेति
 (सू०) साधु । वर्णास्त्याप्तुति वर्णा, वर्णाद्ब्रह्मचारिणि (सू०) इतीति । अथ चरति तत्पठोत्ते वा
 ब्रह्मचर्ये ॥ ४२ ॥ दर्शनशोभविषयवादिवाह (मस्यवचा) । (अतः) स्नातवेदसमाप्तौ (ग०) इति यावादि-
 तान् (सू०) कन् । यो व्रतवास्तीयेषाम्प्रवेन स्नातीत्याहुतः स स्नातकः, यत्स्मृतिः- गुरवे तु धनं
 दावा स्नाकदा तदुद्धवा । वेदव्रतानि वा पार मीना मुमयमेव च । यत्तं यमनमम्यास्तीनि यती ।
 यरजपुराकति अतः ॥ ४३ ॥ आदस्य (स्थण्डिलशायिनः), व्रते (सू०) इति गितिः । पारम्य
 (स्थानेइतरत्वं), स्थण्डिलशायार्वावर्तिनये (सू०) इत्यण् । विगते रजस्तमसीदेन्यः, माल्विका इत्यपि ।
 द्वयमदिगच्छन्त्येवार्वावर्तिन द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥ पूयनेनेन पारम्यः । ययनेनेन प्रवत्तुपुनर्मनि वा

पवित्रः प्रयत पूतः पापण्डाः सर्वलिङ्गिनः ।

पालाशो दण्ड आषाढां व्रते राम्मस्तु वैष्णवः ॥ ४५ ॥

अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी ।

अजिनं चर्म कृत्ति स्त्री भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥

स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याभिवचः सवनं च सा ।

सर्वेनसामपञ्चांसि जप्यं त्रिष्वधमर्पणम् ॥ ४७ ॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ॥ ४८ ॥

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यम ।

नियमस्तु स यत्कर्मानित्यमागन्तुसाधनम् ॥ ४९ ॥

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ।

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् ॥ ५० ॥

प्रयत । शुचिः पुण्यः पावनश्च । पाप(प)मणानि पापण्डा वेदवाक्यव्रता सर्वलिङ्गिनः क्षपणकाशा । सर्वानि निह्गानि सन्त्येषा, भगवता इत्येके, आहुश्च- नानानधरा नानाविध पापण्डिनो मतः । आषाढाशु जात आषाढः, विशाखाषाढादण्मन्वदण्डयो (सू०), यदाह- आषाढो व्रतिना दण्डः । व्रत इत्येव, रम्भो वैष्णव्याय ॥ ४५ ॥ कं जलमण्डे मये ल्याति कमण्डलुः । कुण्डान् जानपदकुण्डलमन्त्रे (सू०) ४५ । मुक्तोऽस्या सादन्ति वृषी । अज्यने क्षिप्यतेजिनम् । चरितं चर्म । कृत्यते कृत्तिः । (भैक्ष) भिक्षादिभ्योऽण् (सू०) ॥ ४६ ॥ स्वस्थ वेदस्वाध्यायन स्वाध्यायः, इहयेति (सू०) पन् । जपनं जपः, व्रधत्रपौरुषसर्गै (सू०) इत्यण् । सोम सुन्वन्नाद्रिः परिवासयन्त्यस्या मुल्या, सहायाममवेति (सू०) कयप् । अभिवचनमभिवचः, उपसर्गात्सुनोतीनि (सू०) ॥ ४७ ॥ अर्धं मृष्यने द्यौष्यतेनेताच- मर्पणं, अर्धैरत्यो मन्त्रस्तद्व्यो वा, ररणाधिकरणयोध (सू०) इति स्युद्, शिरःप्राग्यामादित्पचा- रात् ॥ ४८ ॥ अमावास्या (या) दर्श, इत्यने चन्द्रोत्रेति, यागस्तुपचारात् । पूर्णिमाया पौर्णमास, पूर्णो मासन्मन्त्र भवः ॥ ४९ ॥ शरीरमात्रेणैव यत्कियते तत्, यम्यतेनेन यित यम, यमःसमुपानेवि- पुचेल्य (सू०), आह च- आहिसामलोस्तेयत्रयचर्यापरिग्रह यमा । आपन्तु ॥ ह्य मृमलादि साधनं यमेति, अत एव ह्यत्रमं कर्म नियमः, यदाह- शौचस्तोपाय स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि निधमा- ॥ ४९ ॥ शैव ऊर्ध्वेतेतसिक सिद्धन्ती शुद्धमार्गिकः { शुद्धन्ती सिद्धमार्गिक } । पाश्चात्यिकः पाशुपतो लातुराण्य महाप्रती ॥ कापाली सोमसिद्धन्ती तन्त्रिक स्वाद्विषेपदङ् । यामलोद्वयमार्गी स्याद्विस्मयेदी पदार्थि ॥ पूर्वप्राची महामार्गी भैरवी दक्षिणाम् । शास्तो वामलोनिमिहः कौल आन्व- यिको मतः । एकाग्रः शाध [गान्] तथ वैष्णवः प यारात्रिक । रक्ताम्बरो भद्रन्तथ द्यः स्यः श्रमगवन्दको । मिथुः श्वेतः भैरावः क्षणर्धैरगम्बर (दिगीधरः) । नम्रः धात्रकोऽदोसो निर्मन्थो जीवजीवको ॥ क्षीर तु भद्रावरणं मुण्डनं वपनं त्रिषु । कक्षापणे च कौर्णानं शाटी च स्वीति लङ्घतः ॥ उपवीयते प्राप्तिर्यते स्मोपवीतम् [यज्ञोपवीतं च] । अन्यस्मिन्वर्गमे करे प्रोद्धृते प्राचीनावीतं, प्रवेष्ट प्राचीनं, विभाप यैरदि- वृष्टिदाम् (सू०) इति म, आशीयते स्मार्जनम् । दक्षगुलमिष्येव, नियत वीयते स्म निवीतं, यन्मनुः- प्रोद्धृते दक्षिणे पाशागुपवीत्युच्यते द्विज । सव्ये प्राचीनमार्वाती निवीती कण्ठसगजने ॥ ५० ॥ देवभ्य-

अङ्गुण्ये तीर्थं देवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूलं कायम् ।
 मध्ये द्वागुग्राङ्गुल्याः पित्र्यं मूलं त्वङ्गुग्रास्य ब्राह्मम् ॥ ५१ ॥
 स्याद् ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यापि ।
 देवभूयादिकं तद्वत्कृच्छ्रं सान्तपनाविकम् ॥ ५२ ॥
 संन्यासवत्यनशने पुमान्प्रायोथ वीरहा ।
 नष्टाग्निः कुहनालोभाग्निर्ध्वयापथकल्पना ॥ ५३ ॥
 ब्राह्मः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः ।
 धर्मध्यजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः ॥ ५४ ॥
 सुते यस्मिन्नस्तमेति सुते यस्मिन्नुवेति च ।
 अङ्गुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ॥ ५५ ॥
 परिवेत्तानुजानूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ।
 परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् विवाहापयमौ समौ ॥ ५६ ॥

स्तीर्यते दीयते तीर्थम् । स्वल्पा कनिष्ठाङ्गुलिः, द्वितीयमङ्गुलिभ्यामेव प्रजापतिभ्यां जलद्वारागानात् ।
 कः प्रजापतिदेवतास्य कार्यं, कस्वेत् (सू०) इत्यङ्— इत्य च । अङ्गुलिभ्यां यत्, तितरो देवतास्य पित्र्यं
 तीर्थं, बाधुगुविनुपरायत् (सू०) । मन्त्रं देवतास्य प्रथमं तीर्थं, जाग्रोपात् (म०) इति साधुः,
 पद्याहायलक्ष्यः— कनिष्ठदेवेन्यङ्गुलमूलं न्यमं करस्व च । प्रजापतिविरुद्धप्रदेन धर्मान्धुकरमात् ॥ कर-
 न्यमं मन्त्रं त्वाहुः ॥ ५१ ॥ प्रजागो जानस्य भवनं प्रजभूय, प्रजागो (काम्यं) नैदा इत्यर्थः,
 पुत्रोभावे (सू०) इति वयम् । सह युनक्ति सप्त, नस्य भावः गायुत्रम् । वदति देवस्य देवमायुज्यं
 च । आदिशब्दन्मूर्ध्नीभूयादि । दृष्टति पार्श्वच्छ नाम नयः । तत्पने भव छानयन मन्त्रवृत्तिः—
 नई नार्यं चह प्रादस्यहमचादयाचितम् । इयं परं च नाश्रीव हन्त सातपते स्तुनम् ॥ आदि-
 पादाराणादि ॥ ५२ ॥ संन्यसन सर्वस्यामः, (तयुक्तः) मरन, नयः (प्रायः) । पुनानिति प्रायस्य
 शब्दत्वं माविहावीति, प्रायोपवेदानमनिर्गृहीतवैभूय (रघु०) । नष्टाग्निः, वीरयते वीगेभिलसुपेक्षया
 'नि (वीरश) । ईर्ष्यापराधस्य निधुनतस्य दग्धेन परवित्तापनार्थं निध्वाकृत्या कुहना, कुह विरमा-
 नेनानुच । अर्थे निध्वा विहा नदनेन वा कुहनिहास्यम् । शाश्वतत्वाह— ईर्ष्यालुर्दग्धवर्ग्यं च कुहनः
 कुहना कम् ॥ ५३ ॥ व्रते साधुः कालो मलः, तत्र भगो प्रायः प्रायश्चित्ताहं, संस्करोक्षोपनयनम्,
 यस्मृतिः— मावित्रापतिता ब्राह्म्या बालस्तोमादते क्रतोः, व्रतेऽप्राप्तिरिलेके, पृथग्यपदेशेनेत्यर्थः । निरा-
 क्रियते वेदहीनत्वाविराट्तिः, आकृतोर्जातेर्वा निष्क्रान्तः, यस्मृतिः— अनवीत्य तु यो वेदमन्यत्र कुरुते
 धर्मम् । स जावमेव श्रुतत्वमायु मरच्छति सान्तरः ॥ धर्मो ध्वजयिहमिनास्त्वस्य धर्मध्वजी । लिङ्गावृत्ता-
 दंतिर्जाविकास्य, भित्तिप्य इत्यस्य जग इति यावत् । अगन्तरे कीर्णं रेतोस्वारादीर्णां, यस्मृतिः—
 यज्ञधर्मवर्दीर्णां स्यात्कामनस्तु ग्रिय व्रजेत् ॥ ५४ ॥ अभिभूय निर्मुक्तोऽसामितोर्कोरपानिनिर्मुक्तः ।
 अभिभूयोदितोर्कोरपानिदितः ॥ ५० ॥ ज्येष्ठे प्रातर्कृतविवाहे कनिष्ठे विवाहोदयोः, परिवर्ग्यं विन्दति
 परिवेत्ता, यस्मृतिः— यमजैवकलप्रेतं कुरुते दारसंग्रहम् । त्रैयामे परिवेत्तारः परिवेत्तिस्तु पूर्वजः ॥
 उपलक्षणं त्रैयतोमिदोऽप्रजनादावपि परिवेदनम्यवहारोऽस्ति । तस्य ज्वायनमजः, परिमर्गं विन्दति स
 पतिवितः ॥ ५६ ॥ विरहन विरहः । उपयमनमुपयमः, यमममुनिवृत्त (सू०) इति पत्रे— अन् ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिर्पादनम् ।

व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निष्ठुवनं रतम् ॥ ५७ ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ।

सबलैस्तेश्चतुर्भेदं जन्याः त्रिधा वरस्य ये ॥ ५८ ॥

इति ब्रह्मवर्गः । ७ ।

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।

राज्ञि राट्पार्थिवश्चाभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

राजा तु प्रणताङ्गपसामन्तः स्यादधीश्वरः ।

चक्रवर्ती सार्वभौमो दृपोन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥ ३ ॥

व्यवयनं व्यवायः । मिथुनस्य स्त्रीपुंसयोरिव मैथुनम् । निष्ठुवन्तेद्ग्राम्यरिति निष्ठुवनम् । रमण रतम् ।
रतिः संवेशनं रहः सुरतं समोहनं रात्र्ययोगेति ॥ ५७ ॥ त्रिवर्गयाज्ञे वर्गः, धर्मक, कामार्थरित्येव । चतुर्वर्गो
मन्त्राणां समाहारश्चतुर्भेदः, पाप्मादिः (पात्रायन्तरेष्वन) । तैर्धर्मैकामार्थैः, यत्कात्त्यः— आहुधत्वारि
मन्त्राणि बलं धर्मं सुखं धनम् । जनीं बधूमर्हन्ति (वदन्ति), संज्ञया जन्यः (सू०) इति धातुः ।
जामातुर्व्यम्नाः, जनीषोढागोपि, यज्ञधम्— यातेति चन्मानवदत्तुमारी (गृ०) ॥ ५८ ॥ इति
ब्रह्मवर्गः । ७ ।

मूर्धन्यभिषिच्यते स्म, मूर्धावसिक्तोपि । राज्ञोऽपत्यं राजन्यः, राजश्चतुर्दशत् (सू०) इत्यत्र राज्ञोऽपत्ये
जातिग्रहणम् । हिरण्यधर्मेपाहुः या जातो बाहुजः, बहु राजन्यः कृत इति श्रुतः । क्षत्रस्यापत्यं
जानिः क्षत्रिय, क्षात्रादृषः (सू०) । क्षत्रं च क्षत्राणात् । राजते राट्, ब्रह्मभस्जसृजमृजेति
(सू०) पत्य, सलाजघोस्ते (सू०) इत्य, बावसाने (सू०) चर्तम् । पृथिव्या राजा पार्थिवः,
सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणमो (सू०) । मही क्षित्यधिपतिरिति महीक्षितः । [नराधिपत्य] ॥ १ ॥ अच्युपरीष्टे
मण्डलोलोधीश्वरः । अप्रतिरथोपि । नृपचक्रं राजके वर्तते स्वाम्येन, यत्र राष्ट्रं वर्तयति वा चक्रवर्ती ।
सर्वभ्या भूमेरीश्वरः सार्वभौमः, अनुशक्तिकं दित्वात् (सू०) उभयवद्वेदिः । अवाहुः— रामो दाशारथी
रावणारिकातुल्यराधवा । सोमिर्ब्रह्मणो लङ्गागतिषोऽवतरणवणाः ॥ दशास्योपिन्द्रजिन्मेघनादो
मन्दोदरीमुतः । आप्तनेयस्तु हनुमान्दनुमान्मारुततमजः । सिद्धिं च विपमुप्रीतो द्वौ जटायुजटायुषौ ॥
अज्ञानशत्रुः सन्सारिधर्मेशुनो युधिष्ठिरः । राधेयोद्गाधिरः कर्णो भीमसेनो द्विद्विषजित् ॥ मारुतिः
कीचकारातिर्धकैवरी दृकोदरः । धनं त्रयोर्जुनः पाणो विजयः शक्रन्दराः ॥ गान्दीरी फाल्गुनः सव्य-
साची मध्यमपाणवः । जिष्णुः निरीटी भीमस्तुः भैतवाजी वशिष्ठजः ॥ पृषा सुन्ती च कृष्णा तु
पाभाली बाह्येन्यपि । द्रौपदी विक्रमादिलः साहसादृक् शक्रान्तकः ॥ शङ्खान्वगिमित्रो ॥ हल-
राष्टाच्छलिवाहनः [सातवाहनः] । वैरोचनो बलि फानवीर्यैर्जुन सहस्रदेः ॥ अन्यो भूम्येन्द्रेश बो-
धुरः (स मण्डलेश्वरः) ॥ २ ॥ इत्येते स्मैवम् । मण्डलस्य द्वादशराजकस्य, समुद्रितं लक्षणं चैतत् ।
सम्पमाजति सम्राट्, मोघाग्रिमः-ही (सू०) इति मल्ल मः ॥ ३ ॥ राजां उग्रहो राजकम्, राज-

राजन्यकं च वृषतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।
 मन्त्री भीमचिवोमान्योन्ये कर्ममचिवास्ततः ॥ ४ ॥
 महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ।
 द्रष्टुरि व्यवहाराणां प्रादविवाकाक्षरार्का ॥ ५ ॥
 प्रति(नी)हारो द्वारपालश्चास्थानस्थितदर्शकाः ।
 रक्षिधर्मस्त्वनीकस्थोधाध्यक्षाधिकृता समी ॥ ६ ॥
 स्यायुक्ताधिकृतो ग्रामे गोपां ग्रामेषु भूरिषु ।
 भौतिक कनकाध्यक्षां स्रज्याध्यक्षस्तु नैष्ठिकः ॥ ७ ॥
 अन्तःपुरं त्यधिकृतः स्यादन्तर्वाशिको जनः ।
 मौचिदाहः कञ्चुकिनः स्यात्पत्याः मौचिदाश्च ते ॥ ८ ॥
 श ष ण्डो यर्पयस्तुल्यो सेयकार्थ्यनुर्जायितः ।
 विषयानन्तरं राजा शशुर्मित्रमत परम् ॥ ९ ॥

न्यानां स्मृतां राजन्यकम्, गेष्ट्रे शोभति (म०) वृत् । मन्त्र कर्त्तव्याद्वर्णमस्यस्य मन्त्री ।
 धिया सचिवि समवेति धार्मिकवत् । अमा सह समेपे वा भगोमात्रः । मन्त्राधिकारि । ततो मन्त्रिणो-
 न्येमात्राः कर्मगृहायां शिष्यगृहाः ॥ ४ ॥ अमान्य द्रष्टुः । मन्त्री मात्रा परेच्छद एषा महामात्रा ।
 प्रधानानि प्रधानमन्त्रिणश्चैव । पुरो गीयते हिनति वा पुगेति । यौद्धिर्कोपि । इष्टा निर्णता ।
 व्यवहार कणादानादित्याय, यस्मृतिः- वि नानायेर मदेहे हरण हार उपयने । नानायेरहरणद
 व्यवहारः प्रकीर्तित ॥ कञ्चुकिनि श्राट्, किन्नाचिप्रतिष्ठानि (३०) किने शीर्षोऽयमप्रवरण च ।
 श्राट् चासौ त्रिभिर्वाक् (वित्राकश्च) प्राद्वैवाकः । अक्षग्यायमुत्थानि स्रज्याणि वा पद्मनि (अक्षदराक्ष),
 आशुदर्शकोपि । धर्माधिकारमिच्छासत्त्विकश्च ॥ ५ ॥ प्रतिष्ठयन्ते वरन्तेवेन प्रविहारः । द्वारि निर्णति
 द्वाभ्यः । द्वारि स्थितं दर्शययावेदयति (द्वाप्रतिष्ठदर्शकः), द्वे क्षेत्रे द्वयेक, द्वौ स्थित एव द्वि द्वौप्रति,
 द्वौ स्थोपस्थितदर्शका द्वयेक पेटु । दण्डो बौधरिको वेत्ता, दम्भदम्भ । अहगरक्षकदन्त, अर्धक
 निप्रयनीकम् । गजगिधाविवज्रणे वेत्ते शाश्वतः । अत्रिभुनोष्टेरायमुनेरुध्यत, अष्टभुनोति वा,
 अष्ट ध्वनी, अपिहान्यशास्त्राद्विषयस्य च । अत्रिभुनोष्टे- द्रष्टु निमुत्पदे स्मापिहृत ॥ ६ ॥
 निर्णति वृत्तौल स्यायुर्, लघुपतपदम्भमृगैर्युक्त (म०) । अविहृत इत्येव, वा भुव पानि गोपगानि
 वा गेषः । मृगिनि त्रिभिर्वाक् । भौतिकः । हेरेक इति पाठे हेरेत्ये निमुत् । स्रज्याद्वर्णमस्य दानागदि-
 क्कणद्वारप्रमाणयोर्धु (म०), निरे दानागदी निमुत्तं नैष्ठिकः ॥ ७ ॥ वेगम्यान्तर्गतं वृत्त,
 विदम्मा स्रज्यान्तर्गतं, अन्तःपुरद्वारम् (म०) इत्येकः । जनः कुन्तवमनादिमुत् । मुवे-
 दन्तं विराट् जनन्तं तानि मुविदन्तः कदाः स्थि, तत्र भवः मौचिदम् । कञ्चुके विनोदवगाप-
 मन्त्रास्य (कञ्चुकि) । कञ्चुके व्यवस्थायां स्यात्तानि स्यान्त्या, वृत्त निप्रन्तर्गतमन्त्रेणा स्य, पद-
 मेक (या०), स्रज्यासौ पति स्यान्ति, नम मया प्रति, द्विर्विचदित्यनुगपदाम्यः (म०) ।
 मुवेदन्तेश्च इमे मौचिदा ॥ ८ ॥ शम्भुनि श्राट्, जन एवान्न पुरपलक । वरि रेन मेरु कन्त्या-
 न्तादयनि वरि, यत्र शक्तिनिदिष्टे वा । अर्थयन् नष्टं लंथां, अर्थयन्निदिष्टे (या०) दानागि ।
 विविधं पुर्वपरादव्यवहृतं (गप्रः) । अत्र श्राटोः परमन्त्रिण विविधोपनिष्ठम् ॥ ९ ॥ कञ्चुकेन

उदासीनः परतरः पार्थिव्याहस्तु वृष्टतः ।
 रिपो वैरिसपत्नारिद्विपदद्वेषणदुर्हर्दः ॥ १० ॥
 द्विहविपक्षाहितामित्रदस्युशाश्रवशत्रयः ।
 अभिघातिपरारातिप्रत्ययिपरिपान्थिनः ॥ ११ ॥
 वयस्यः गिनग्धः सवया अथ मित्रः सदा सुहृत् ।
 सख्यः सातपदानं स्यादनुरोधोऽनुयतनम् ॥ १२ ॥
 यथार्हर्षणं प्राणधिरवः (प) नपेक्ष्य स्पर्शः ।
 चारश्च गृहपुरुषश्चास्य प्रत्ययितास्त्रिषु ॥ १३ ॥
 सांघ्रत्सरो ज्यातिपिको देवज्ञगणकावपि ।
 स्यमाहृतिकमोहर्तृज्ञानकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥
 तान्त्रिकः ज्ञातसिद्धान्तः सत्त्री गृहपतिः समी ।
 लिपि (पि) कराक्षरचणाक्षरजुषुश्च लखकः ॥ १५ ॥

इवादासान शत्रुमित्र-मित्र-वाता एव तत्र । न (ज) नु पश्चात्स्थित राजा, पाण्ड्यामव पाण्ड्यैः
 ह्यभ्यन्नात (पाण्ड्यामव) । पञ्चरतेषु द्वदशराजकमण्डल परिमितासु यदाहु - अशिमलमशानत्र
 मित्रमिलमत परम् । तथा शिमलामत्र च विनामया पुर स्मृता ॥ पाण्ड्यामवपाण्ड्यैः क (ज) न्द आसा-
 रथ तयोः पृथक् । मध्यमाध्याप्युदासनं ज्ञातं द्वदशराजकम् । रथगत रिपु, रथु गती । समान पत्न्य-
 क्षार्थमिनिवेशात्सपत्न । इत्यत्र । द्विष्टि द्विषन् द्विषामल (सू०) इति शत्रु । द्विष्टि तच्छला
 द्वेषण, दुष्कर्मण्यभ्यर्थ (सू०) इति युक् । दुष्कर्मण्यभ्यर्थ दुर्हर्तु, सहदुर्हर्तुमन्त्रामन्त्रयो (सू०)
 इति साधु ॥ १० ॥ विरुद्ध पक्षे विपक्ष । अगत्यामत्र । ज्ञातयति ज्ञात । (ज्ञातव) प्रज्ञादि-
 भ्यर्थ (सू०) इति पक्षज् । आभ्यन्त्यतेभिषाता । प्रियत पा पृथ्व्यायामे । इत्यर्याति । प्रनाप-
 मर्थयते प्रत्यर्थी । पारपन्थयात् पारपन्थी, दामपन्थिपाथ्यापारपार्थ पवकन्थ्यातिरि (सू०) इति सधु ।
 प्रत्यवस्थाता प्रत्यन्तः पारपन्थ्यापि । [आतृव्यासहनेद्वेष्टिपथमुग्र्यनारात्र] ॥ ११ ॥ वयसा तुभ्या
 वयस्य, नौवयोपमात (सू०) यत् । समान वयस्य सवया । मशान अशानि मिलतम् । समान
 ह्याति मखा, समानेय सवोदात (उ०) इति (म) दिव्य ग्लापत्र । मध्युभात्र सन्ध म
 ह्युय (सू०) । सप्त पदानि क्रमा मुपतिङ्मात्राया व्याख्यात (मात्रात्रा), मध्युभात्र सन्ध म
 साधु । तथागो-सलापि सप्तपदान । मोहद मोहार्दे साहृदायमजय च । अत्र पुरनानामर्थ अनुक
 काम ॥ १२ ॥ दशमन्त्रचितो वण आकाश जातवणन वास्य यथ ॥ १३ ॥ पश्य गुमा धात्रे ॥ पु
 प्रणिधि । अवच्छन्न सपेयवसर्पे । ज्ञाति चरन्त्य, उल्लादिचरणा । (जन्तिनेकमन्त्रेभ्याम्) ।
 स्पर्शति बाधत परान्स्पर्श । आश्रित स्मात्, अविवरा दिग् । अत्र पश्याम्यत्र प्रयथित ॥ १३ ॥
 सक्तसर कालेपलक्षण, तद्वद सारत्तर नदधाम्नद्वद (सू०) ॥ १४ ॥ ज्ञाताय प्रह्लादानाधृत्य
 कृतो प्रत्या ज्यातिप, ज्यातिप वद ज्याति पर, अनुग्राहिण्य (सू०) । वै पवकृत कम
 जानाति दैवत । महर्त वेद साहातर, वक्तृव्यादवत् (म०) ॥ १५ ॥ कालादिज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी ।
 कृतान् वेद कृतान्तिक ॥ १४ ॥ तन्त्रज्ञत तन्त्रतनेन वा तन्त्र पारमेश्वरवेदकज्यातिप दि, तद्वद
 तान्त्रिक । सिद्धा निवारतत्रिप्रतिपात्तन्त्रा निष्ठान् सिद्धान्त । सादृश स्म-न्त्रे गृह सदादानं च ।
 लिपि करोत, इरादिभेति (सू०) ॥ अक्षरविनामरचण, तेनवि उधुञ्जुपवण्यो (सू०) ॥ १५ ॥

पञ्च त्रिघण्टक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचर ।
 विविक्तविजनच्छन्नान्शलाकास्तथा रहः ॥ २३ ॥
 रहस्योपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।
 समी विश्र(स)म्भविश्वासी श्रेयो भ्रंशो यथोचितात् ॥ २४ ॥
 भ्रंशेपन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।
 युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानामिनीतवत् ॥ २५ ॥
 न्याय्यं च त्रिषु पद संप्रधारणा ॥ समर्थनम् ।
 अवयादस्तु निर्देशो निर्देशः आसनं च सः ॥ २६ ॥
 शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।
 आगोपराधो मन्तुश्च समं तृहानबन्धनं ॥ २७ ॥
 द्विपाद्यां द्विगुणो दण्डो मागधेयः करो बलिः ।
 घट्टादिदेयं शुल्कोत्थी प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २८ ॥
 उपायनमुपप्राप्तमुपहारस्तथोपदा ।
 यौतकादि तु यद्वयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २९ ॥

क्षीणो मन्तः, अपवहाशितं ग्लकर्मैति (मू०) स्थायै खः, यदाहुः— पङ्क्तयो भिद्यते मन्त्रः । विवि-
 ष्यते पृथक् कियते स्म विविक्तम् । विगतो जनो (यतः) विजनम् । छाद्यते स्म छत्रम् । निर्गता शलाका
 व्ययकोत्र नि. शलाकम् । रहति रह इत्येवै रह. शब्दः सान्न. कृत्वे ॥ २३ ॥ अन्योऽवयवम् । अव्यये
 अलिङ्गे द्वे (रहस्योपांशु च) । अनुरहसं च । रहसि भ्रं रहस्य, दिगादिवाच्यम् (मू०) । विश्रम्भेण
 विश्रम्भ आश्रमः । यथोचितमृपाद्भङ्गे (उच्यते) शःपातो श्रेयः, श्रेयं चले ॥ २४ ॥ नियतमीयते
 न्यायः, परिन्योर्नोपाः (सू०) इति घञ् । कल्पनं कल्प. सामर्थ्यम् । दिश्वमानस्थोचितस्य कर्तृ देश
 रूप, प्रशस्त देशन वा । सम्यगत्रसा सत्यमत्र समञ्जसम् । उपाय एवोपविह, विनयादिस्थात्— उपायो
 हस्त्वच (ग०) इति ठक् । अभिनीयते स्माभिनीतम् ॥ २५ ॥ तद्वृत्त्याय, न्यामादनेति, धर्मपथ-
 यैति (मू०) यत् । उचित सोऽनंतं च । संप्रधार्यते अत्र स्वरूपमापद्यते यथेति संप्रधारणा युक्तायुक्तपरिष्ठा।
 अवनम्य वदनमववादे मुखस्वरूपम् । निःश्रेयेण देशन निर्देशः । नियत देशन निर्देशः ॥ २६ ॥ शासने नियोजन
 शिष्टिः । आशापनमाज्ञा । सतिष्ठतेनया संस्था । मर्यादं समीपार्थं (सीमार्थं) मन्वयं, तत्र दीयते
 मर्यादा । आ— अगति कुम्भिल गच्छति— आग, अमन्तः कृत्वे । मन्वते हन्ति मन्तुः । उद्दीयतेऽभिमन्तु
 हान, दोऽवग्रहने, देह रक्षणे वा ॥ २७ ॥ द्वौ पादौ प्रमाणमस्य द्विपाद्यः, पणपादमापशताद्यम् (मू०),
 प्राग्यत्प्रागभावात् पण्यतदर्थे (मू०) इति पदभावामात्र । मागोश्च एव मागधेय, नमस्वरूपमगोभ्यो-
 धेयः (वा०) । कर्त्तव्ये प्रत्यय करः । वलन्तेनेन बलि, राजप्रायः घटभागदिर्भाग । प्रत्येकं भावर-
 जङ्गमादिदेय. करः । नियोज्योपजीव्यो बलिरित्यन्तर्भेदोऽर्थशास्त्रोक्तो नश्रिप । घन्तेनेन घटमिति
 वा घटो नदीनररथानम् । आदिशब्दाद् शुभमप्रतोल्यादौ प्रावेदयनेका (एक) म्भद्रव्येभ्यो राजप्रायो भाग
 शुल्कः, श्रवति श्रवति वा सुखेन यात्यनेनेति । प्रकर्षणार्थधनार्थमाश्रियते होक्थ्यते स्म प्राप्तम् । प्रदि-
 श्यते पदीयते प्रदेशनम् ॥ २८ ॥ उप समीपेऽयतेनेनोपायनम् । उपप्राप्त उपप्राप्तम् । उपहित उप
 हारः । उपदीयन उपदा । शीशलिङ्ग द्वैकन च । उपदोक्तोच इत्येके, उपप्रदानमुपदेच उपदा लक्ष्य
 नमाः । युतयोर्विधूवरयोर्दिदं यौतकम् । आदिशब्दाद् बन्धुदत्तादि । सुपु दीयते सुदाय, स दाय इत्येकं,
 यच्छास्वत — यौतकादि धनं दायो दायो दानं च कथ्यते । हियते हरणम् ॥ २९ ॥ स चासी कालध

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समाबुद्धान्तनिर्मयी ।
 हास्तिकं गजता वृन्दे करिणो धेनुका वशा ॥ ३७ ॥
 गण्डः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः ।
 कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३८ ॥
 अवग्रहो ललाटं स्याद्दीपिका त्वक्षिकूटकम् ।
 अपाङ्गद्वेष्टो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३९ ॥
 अधः कुम्भस्य बाहिर्यं प्रतिमानमधोस्य यत् ।
 आसनं स्कन्धदेशः स्यात्पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥ ४० ॥
 पक्षभागः पार्श्वभागो दन्तभागस्तु योमतः ।
 द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिवेशौ गात्राचरे क्रमात् ॥ ४१ ॥
 तोत्रं वेणुकमालानं बन्धस्तम्भेथ शृङ्खल(ला) ।
 मन्दुको निगढोत्थी स्यादङ्कुशोत्थी सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४२ ॥
 दूष्या कक्ष्या धरत्रा स्यात्कल्पना सज्जना समे ।
 प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४३ ॥

सज्जनास्य गर्जितः । उद्गतिरिति स्मोद्धान्तः, दुवम (उद्गतिरे) । राजवायस्त्वैषवाग्रः सत्राग्रः समरोचितः ।
 हस्तिना समूहो हास्तिकं, अचित्तहरेः धेनुक (सू०) । गजाना समूहो गजता, गजाचेति वक्तव्या-
 त्तल (गजसहायाभ्याचेति वक्तव्यम्) । भवत्येना धेनुका । गण्डे वासयते वशा ॥ ३७ ॥ (गण्डति)
 गण्डे वदनेकदेशे । कटति वर्धति मदः कटः । माद्यत्यनेन मदः, मदोनुपसर्ग (सू०) इत्यप् । यति
 क्षण्ड्यत्यनेनेति दानम्, दानिर्ग । वमथते वमथु, द्वितोषुच् (सू०) । कुम्भाकृती माससंघातो । वेति
 सहा यस्मादङ्कुशस्थानात्स विदुः, वत्पालकाप्यः— तव रक्षाविताने द्वे विदु द्वौ श्रवणे गतौ । प्राक्च
 पश्चाच्च तिर्यक्च पङ्क्तेदाङ्कुशधारणा ॥ ३८ ॥ अवग्रहतेङ्कुशेनावग्रहः । ईषा लाङ्गलकोलेव— ईषि-
 का । निर्याण्यनेनाप्यु निर्याणम् । चोत्थयते पार्श्वगमनायाङ्कुशेनास्यां चूलिका ॥ ३९ ॥ बाण्यतेननाङ्कुश-
 चोदनया बाहिर्यम्, मदबाहिनि स्थाने तिष्ठति वा, बाण्यस्यापभ्रंशोऽयम् । अस्य बाहिर्यस्याधः प्रति-
 मानं, प्रतिमीयतेनेनेति, दुर्भिन् प्रक्षेपणे, धीनातिमितेति दीडान्यभिच (सू०) इत्यात्वम् । आस्यतेस्मिन्ना-
 सनम् । पद्मप्रतिकृति रक्तवात्पद्मकं, तारुष्ये हि हस्तिना देहे रक्तविन्दवः स्युः ॥ ४० ॥ हस्तिना
 योमतो भागः (दन्तभागः) । हस्तिनः पूर्वः पादजङ्घादिभागो गात्रम्, पश्चाद्भागोऽवरम् ॥ ४१ ॥
 सुयतेनेन वेणुमयेन प्रेपणेनेति तोत्रम् । आलायते बन्धतेत्रालानं, ला— आदाने । शृणाति बन्धनेन
 शृङ्खलम् । अन्दति उन्नति— अन्दः, आदि बन्धने, स्वार्ये कन्, इकोदस्वोऽङ्गो गालवस्य (सू०) ।
 निगल्यते बन्धतेनेन निगड । अङ्कत्यनेन गम्यतेनेनाङ्कुशः । सख्यनया सृणि ॥ ४२ ॥ दूष्यते दूयते
 कानया दूष्या । कक्षार्यो मध्यदेशे भवा कक्ष्या । त्रियतेनया धरत्रा मध्यबन्धनी चर्मरज्जु । (कल्पना)
 हस्तिनः सञ्जीकरणं, इमे लङ्गैरिकादिना शृङ्गारेणेत्येके । प्रवयत्येना प्रवेणी । आस्तीयते हस्तिपृष्ठे आस्त-
 रणम् । वर्णो वर्णकम्बलो नीमवत् । परिस्तोम्भने मस्तीयते परिस्तोम, वर्णपरिस्तोम इत्येके । कुप्यते
 कुपा ॥ ४३ ॥ वेति रज याति मुद्गे न वीतं, विशेषेणेतं न वा । (हरश्च) सेनादृष्टान्ममाहः ।

रीतं त्वसंतरं हस्त्यं वारी तु गजबन्धनी ।
 षोडशे वी(पी) तितुरगनुरंगाश्वनुरंगमाः ॥ ४४ ॥
 वाजिवाह्यगन्धर्वहयसेन्धवसप्तयः ।
 आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनाः ॥ ४५ ॥
 वा(व) नायुजाः पारसीकाः काम्बोजा वाहिका हयाः ।
 ययुराश्वोश्वमेधीया जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४६ ॥
 १५५ः स्थीरि स्तितः कर्को रथ्यो घोडा रथस्य यः ।
 बाल- किशोरो वाम्यश्वा वडवा चाडयं गणं ॥ ४७ ॥
 त्रिप्याश्वीनं यदश्वेन दिनेमैकेन गम्यते ।
 कश्यं तु मध्यमवानां हेपा हेपा च निस्वनः ॥ ४८ ॥
 निगालस्तु गल्लोदेशे घुन्ने त्वन्धीयमाश्ववत् ।
 आस्कन्दितं धोरितकं रचितं चालितं प्लुतम् ॥ ४९ ॥

वार्यनेनया वारी वडवानभूः । षे ष्टे भूमी परिवर्तिते षोडशः । वेति याति वीतिः । तुर त्वरितं गच्छति
 तुला, वः । (तुरङ्गाः) तुरङ्गिद्वयः । (नाः) । (नुरंगमाः) गमयेति (सू०) खब् । अदनुतेष्वनमशः
 ॥ ४४ ॥ यजति तच्छलो वाजी, वाजाः पक्षा अभूतश्वेति वा । वाद्यते वडः । अर्धति यास्वर्वा ।
 गन्धर्वेऽर्धे गन्धर्वः । हयति याति हयः । सिन्धो भवः सेन्धवः, विरोधोपि सामान्यवृत्तिः । सपति
 सयवेति सतिः । इतो रथप्रकरणं प्रागुपरिकरः । आजनेन शेषेणानेयाः (आजानेयाः), आयस्ता
 इत्यर्थः । विनीयन्ते विनीताः मुक्षिषाः ॥ ४५ ॥ वनायुजादिषु देशेषु- एते जाता हयविशेषाः । एवं
 तुक्तापदयोपि । लक्ष्ये बाह्याकोशः । याति- अत्यर्थं ययुः । अभमेधाय द्वितोश्चमधीयः, अभमेधत्त-
 च (सू०) । जपते तच्छलो जवनः, जुषद्भव्येति (सू०) जुप् । मृगक्षिपि । प्रजोषिनिः (सू०)
 इति प्रजवीति च ॥ ४६ ॥ ययुष्टे जलदिकमुपनेसौ पृष्ठवः, साथी यद (तत्रसाधु) । इधुराणां
 पक्षाग्रहृषादिमागानामिदं स्थीरं बलमस्त्यस्म रथोरी । कर्कः शुकलोश्वः, क्रियन्ते वर्णान्तराव्यस्येति ।
 रथं वहति रथ्यः, तद्वहतिरप्युपेतिवत् (सू०) । कीमते बोध्यते कश्यते या किशोरः । वाम्यते गर्भे
 वामी, यद्वस्यम्- अधोष्ठार्थमातहादि (वाहि) त्पार्यम् (रथु०) । वड वल इयं वा वाति वडया,
 श्रीविषयत्वाद् ईय् नास्ति । अथा त्वजग्दिः । प्रमूर्तानार्थे । वडवानां समूहे वाडवं, खण्डिकादिभ्यश्च
 (सू०) इत्यन् ॥ ४७ ॥ (नाश्वानं) अभस्येच्छादगम इति (सू०) खब् । कृतामहंति कश्यम् ।
 हेय हेयु अभ्यस्ते शब्दे, शुरोघहस्यति (सू०) अः ॥ ४८ ॥ निगलन्त्यनेन निगालः, गल्लो जघुषाभिः,
 उन्नीयार्थे इति (सू०), एम् । गल्लोदेश- ज्जेश- देवमणेरार्यतस्य स्थानम् । अयानां समूहः (आभीय,
 आश्व) । कृताश्वान्यायकृतावनतरस्थाम् (सू०), पक्षे तु- अनुदातादेशम् (सू०) । अश्वानां पाराख्या
 रमाः पन गनः, धार्यते गतो स्थाप्यतेनया धारा, निद्वर्दितान्ताम्भुः (निद्वर्दितादिभ्योऽ) । आस्कन्दन-
 न स्कन्दित, उत्तेरिताद्योक्तिवैयः । धोरण धोरितं, घेर्दं गतिचतुर्थे । रचितमुत्तेरितमित्यम् ।
 वडास्त्वन्ध्या, यदाहुः- घेर्नितं यत्किञ्च पारा प्लुतमुत्तेरितं कृमान् । उत्तेरितं चेति पत्र
 निक्षेपपुण्य गतम् ॥ धोरितं गतिमात्रे दयोजनं यत्किञ्च दुरः । अपमयनमुवाचन् कुक्षिनास्यं नून-
 प्रिकम् ॥ पूर्वान्तेष्वनमतः कृतादाशरणं प्लुतम् ॥ उन्नेजितं मध्यरं योजनं अयवस्यया । उत्तेरितेति-
 वेगान्धे न घुण्णने न पश्यति ॥ ४९ ॥ धोरते श्वेन वडने धोरा । प्रवने वहति प्रैय, १५५

गतयोमूः पञ्च धारा घोणा तु प्राथमस्त्रियाम् ।
 कविका तु खलीनोस्त्री शफ क्लीवे खुरः पुमान् ॥ ५० ॥
 पुच्छोस्त्री लूमलाद्गूले बालहस्तश्च बालधिः ।
 त्रिपूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५१ ॥
 याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।
 अस्तौ पुष्य(ष्य)रथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५२ ॥
 कर्णीरथः प्रवहणं हयन च समं त्रयम् ।
 क्लीवेऽन शकटोस्त्री स्याद्गन्त्री कम्बलिवाहकम् ॥ ५३ ॥
 शिविका याप्ययान स्याद्दोला भेदखादिका स्त्रियाम् ।
 उभौ तु द्वैपवेयाघौ द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५४ ॥
 पाण्डुकम्बलसर्धत स्यन्दन पाण्डुकम्बली ।
 रथे काम्बलवाक्त्राद्या कम्बलादिभिरावृते ॥ ५५ ॥
 त्रिपु द्वैपाव्यो रथ्या रथकट्या रथत्रजे ।
 धू स्त्री क्लीवे यानमुत्र स्याद्रथाङ्गमपस्कर ॥ ५६ ॥
 चक्र रथाङ्गं तस्यान्ते नेमि स्त्री स्याद्रथिः पुनाम् ।
 पिण्डिका नाभिरक्षामकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५७ ॥

नासान्द्र प्रदेशः । कवते दन्तचवर्णाच्छम्दायत इति कावका । कलति चलति खलीन, खे तालुने लीने
 वा । शयते भुवा घृम्यते शपम् । खुरति विलिखति ह्मा खुर ॥ ५० ॥ एतत् दशादीनु सारयति
 पुच्छ, पूतौ छादयति वा । लूयते लूमम् । लङ्गति चलति लाङ्गलूम । यालो हस्त इव दशबाराणां
 बालहस्त, प्रघाता बाला वा । बाला धायन्तेस्मिन्बालधि । उपावर्तते ह्मोगात्तोभ । लुठाने स्त
 लुठेत ॥ ५१ ॥ यास्तेन दान साम्प्रथिकाह्वयम् । शताङ्गः बह्वरक । स्यन्दते याति स्यन्दन ।
 रमन्तेस्मिन् रथ । इतो भगदेः प्राप्रथप्रकरणम् । पुष्ये याप्रासवाक्षौ मङ्गल्यो रथ पुष्यरथ ।
 चक्रयुक्तं यान (चक्रयानम्) ॥ ५२ ॥ कणिषु स्त्र्येषु रथ कर्णीरथ, दीर्घा लक्ष्यात्, पुष्कधेह
 मानो रथ । प्रवहन्त्यनेन प्रवहणम् । हयन्ते विहायसा यातीकानेन (हयनम्) विमानाह्वयम् । अनिषि
 खत्स्त्रोत्थन, अनुत् । शक्नोति भार बोद्धुं शक्यम् । गच्छति तच्छाला गन्ती शकटिका । कम्बलिनि
 दां तवोद्धर्म्य (कम्बलिवाहकम्) ॥ ५३ ॥ (शिविका) शिवा येमस्त्री, सहायकान् (सू०) । य प्यस्याशब्दस्य
 यान, युगात्थ यानमिति गौड । दोस्त्यत दोला काष्ठमयी रज्जुप्रालम्बय । मेहल्यते प्रेष्टा
 दिन्दोलाद्या । आदिशब्दाच्छया(य)नकादि याप्ययानानुरूप । द्वीपिनश्चर्मणावृतो रथ, द्वैपवेयाप्राव
 (सू०) ॥ ५४ ॥ पाण्डुकम्बलेन प्रावृते रथ, पाण्डुकम्बलादिनि (सू०) । (काम्बलवत्त्राद्या)
 परिपूत्रोप (सू०) इत्यम् । आदिशब्दाद् दुराद्या ॥ ५५ ॥ बाध्यलिङ्गं बद्धं द्वीपे गन्ती, द्वे
 रथ, द्वैपमन । शकट्यापि रथेन मन्यन्ते । रथानां समूह, खलगोरथात् (सू०), इतिप्रकट्यव
 (सू०) इति यच्छब्दः । धूर्तति हिनस्ति बोद्धार धू, यस्या अग्रे वादारी षण्यन्त । दानमु
 रथादिप्रम् । रथारम्भक चक्रदन्त्यन्, अथकुरति (कीयते) अथस्कर, अपरस्त्रोत्पाह्यमिति (सू०)
 साधु ॥ ५६ ॥ रथस्य यथकं तदुत्था रथाङ्गम् । तस्य चवस्यान्ते नेमि, नयतीति । प्रान्त धीय
 इति प्रथिः । पिण्डघनेप्रा वर्षां सा पिण्डिका । नम्यते हिस्यनेक्षण नाभि । आश्व नाभिमेव
 रथान् बन्धार्थं बालक, अगति शब्दाद्येत्येग, कथं त्वणा ॥ ५७ ॥ त्रियन गुल्फे रथा वेन ।

रथगुप्तिर्वक्ष्यो ना कूबरस्तु युगंधरः ।

अनुकर्षो दार्वघस्थं प्रासङ्गो ना युगाद्युग(न्तरम्) ॥ ५८ ॥

मर्षं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्त्रं च धोरणम् ।

परंपरावाहनं यत्तद्वैनीतकमश्रियान् ॥ ५९ ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥ ६० ॥

सद्येष्टृष्टेक्षिणस्थी च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६१ ॥

भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।

सेनायां समयेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६२ ॥

एलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।

परिधिस्थः परिचरः सेनार्नीवीर्दिनीपतिः ॥ ६३ ॥

कड्युको वारबाणास्त्रो यत्तु मध्ये सकड्युकाः ।

वध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गोय शीर्षकम् ॥ ६४ ॥

वक्ष्यो कोऽदिनो वृत्तिः । कुरते कथ्यमाने कूरः । युगं बौद्धस्त्वकार्यं धारयति युगंधरः, संज्ञायां धनुर्वीति (सू०) चङ् । अतुष्ट्यन्तेनुचरः । मय्यन्ते बौद्धस्त्वकार्यं नाशकः । युगेनातति युगाद्युग-
दिनस्य युगो ना तुमान्, अन्यस्तु कृति युगं काटो युगं वा । युगाद्युगान्तरं बन्धनमनार्थमिति गौडो,
पक्षात्पार्श्वं मुनिः]- युगं द्वितीयं प्रासङ्गः ॥ ५८ ॥ सर्वं हस्त्यवधारि रौलान्तम् । बौद्धस्त्व-
युग्यं, युग्यवान्ये (सू०) इति साधुः । पत्रान्तेन पत्त्रं, दम्नीयते (सू०) द्रुत् । धोरितश्च
धोरणम् । धोरणेः परानरथा वाहने, प्रबन्धव्यवस्थान्तरस्थितम् । विनीता (तथा) यन्त्रिणं (विनीतकं)
वायव्यानादि ॥ ५९ ॥ वाधेयते हस्ती वैद्यधारिणः । हस्तिनः पति हस्तिपदाः । हस्तिनमरोहन्ति
हस्त्यारोहाः । नियन्तव्यवर्धनं निषादिनः । द्वौ द्वौ निषादविच्छेदे, आधौ द्वौ पादौ एते द्वौ धोरणौ ।
नियन्तानि नियन्त्रयति नियन्ता । प्राजयति (प्राजयति) प्रजिता, बाहुद्वयैर्वाह्यो नास्ति (६०) ।
युग्ये मृतः, वृ प्रणे । क्षति क्षता । सरपरान्तं सरयति बहूनां सारथिः ॥ ६० ॥ सद्ये दिष्टति
सद्येष्टः (६१), सद्येष्टाद्यन्तर्भवति (उ०) द्रुत् (क्षु)- दिव, स्वस्तिन्त्युत्तमिति वक्ष्यन्तु (वा०)
वक्ष्यन् । रथश्च कुटुम्बी पादकः । रथिनः रथे चोदरः । (वक्ष्यतोहाः) वक्ष्यतावदाः । धीदन्त-
वर्त्यं काशे ॥ ६१ ॥ मय्यन्ति काह्यन्ति दुर्धं मयः । युग्ये कोषः, पत्रद्वयं (नन्दिप्रदीपि) । (केलेधाः)
रथनीति (सू०) द्रुत्, नाहरीकदाः । सेनां सनवयन्ति शिष्यन्ति (जेन्वाः), सेनायस्य (सू०)
इति १२, पत्रे द्रुत् ॥ ६२ ॥ बलं केनं, मय्यं योद्धरः सन्धरः, ततः सधरान्धर्वादिनी (सू०),
अत्र (सू०) । परीये सनन्ति विच्छेदे परीयस्यः । परितः सनन्ताश्चरन्ति सन्निवृत्तिरथः । तेना
नृपति विदुर्ध्वं सेनानीः ॥ ६३ ॥ कड्युके वक्ष्यते कड्युकः । वारबाणच्छदकं वानमस्य वारबाणः,
वृषदत्तस्य (सू०) इति पन्थम् । वानरस्य व्यञ्जनेन मय्यं वक्ष्यतोहादिनादिति श्रीमोजः ।
मय्यं मय्येति इति वारसनम् । अभिधनहृदधिधरः । वारसनपिता इत्येके वेदः, दम्भानि-
अभिधनं वारसनम्, दुर्गन्तु- द्रव्यं वारसनं वेदं पितादयं च निबन्धनम् ॥ ६४ ॥ श्रीवैश्वदेवः.

शीर्षपथ च शिरस्त्रेय तनुत्र वर्म दशनम् ।
 उरश्छद कङ्कटको जगर कवचास्त्रियाम् ॥ ६५ ॥
 आमुक प्रतिमुकश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।
 सनद्धा वर्मित सज्जो दशिता व्यूढकङ्कट ॥ ६६ ॥
 त्रिप्यामुक्तादया वर्मभृता कावचिक गण ।
 पदातिपत्तिपद्गपादातिकपदाजय ॥ ६७ ॥
 पद्मश्च पदिकश्चाथ पादास्त पत्तिसहति ।
 शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिका समा ॥ ६८ ॥
 कृतहस्त सुप्रयोगिनिशिख कृतपुद्गलवत् ।
 अपराद्धपृषत्कोसौ लक्ष्याद्यभ्युतसायक ॥ ६९ ॥
 धन्वी धनुमान्धानुष्को निपद्ग्यस्त्री धनुर्धर ।
 स्थात्काण्डवास्तु काण्डीर शाक्तीक रक्षिहेतिक ॥ ७० ॥
 याष्टीकपारम्भधिकौ यष्टिपम्बधहेतिकौ ।
 मैत्रिशिकोसिहेति स्यात्समी प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७१ ॥

शीर्षम् । शिरसि भव शीर्षस्य शरीरावबन्धवत् (सू०) शीर्षच्छन्दसे (सू०), येचतक्षिते (सू०) ।
 शिरस्त्रायते शिरस्त्रम् । वृणोलङ्घन वर्म । दशत वध्यते दशनम् । कङ्कटय-छदयति कङ्कते वा
 (कङ्कटक) । जागतेरपि हस्वाजगर व-माला- उरश्छदेथ जगर । कवत कवच, क व-बधेति
 वा ॥ ६५ ॥ आमुच्यते वध्यते स्म मुक । अभिनयत स्मपिनद्ध । (पिनद्ध) बद्धि भागुरिन्द्रोपम-
 वाप्याहपसर्गयो (का०) इति पक्षेऽल्लापः । सनद्यत स्म सनद्ध । वर्मे सज्ज तमस्य वर्मित । सज्जयते
 सज्जति वा सज्ज । व्यूढा भूत कङ्कटानन व्यूढकङ्कट ॥ ६६ ॥ नवेत्यर्थः । (कावचिक) ठम
 कवचिनद्ध (सू०) इति ठन् । पादाभ्यामतति गच्छति पदाति । पादाभ्यामजति पदाजि, पादस्सु
 पदाज्यातिगापहेतेषु (सू०) इति पद । हन्तपक्ष पद्म यक्ष्य-पद्मा भरद्वाजमुने सशिष्यम् (भट्टि०) ।
 पादाभ्यामतति पादतिक्रम आश्रित इक, विनया दत्तास्त्रायठमवा (सू०) । पतति (पतत) पत्ति
 ॥ ६७ ॥ पादाभ्यामवति पदिक प-दिभ्यस्तु (सू०) इवेचरतेपद्वत्त्वव्यात् (वा०) । पदातीनां
 समूह पादात निक्षिदिभ्योः (सू०) । काण्डानि पृष्ठस्य काण्डपृष्ठ । आयुधन जीवति आयुधाच्छवेति
 (सू०) ठन्-ठै ॥ ७० ॥ कृतौ सिद्धौ हस्तावस्य कृतहस्त । कृता पुद्गलानेनेति कृतपुद्गल ।
 अपरादा अल्पपक्षया बाणा अस्यापराद्धपृषक ॥ ६९ ॥ घव-अस्वास्ति धन्वी ब्रीह्यादिन्वादिनि
 (सू०) । धनुः प्रहरणमस्य धानुष्क तदस्य-प्रहरणमित (सू०) ठक् । इमुक्ताताक (सू०) ।
 निपद्गस्तूणास्या स्ति निपद्गी । अस्त्राणि हन्त्यस्त्रास्त्री । (कण्डीर) काण्डपृष्ठादीरशीरवो (सू०) ।
 शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीक, शाक्तयथरीक (सू०) ॥ ७० ॥ पम्बध परशां न दृष्ट, अतो
 यष्टिस्वधितिहेतिकावते काश्मीरा पठन्ति यमुनि-परश्वध कुठारस्य स्वधिति तदस्य-
 प्रहरणमिति (सू०) परश्वधात्रय च । निष्क्रान्तिः प्रहरणमस्य मैत्रिशिक । (प्रासिककौन्तिकौ) प्रस
 व-नध प्रहरणमस्य ॥ ७१ ॥ चमपरास्त्रास्त चर्मा । पतति विशीयते घाते फलक रत्नमारैवाम

धर्मी फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयन्तिकः ।

अनुप्लवः सहायश्चानुचरोभिच(सत्तः ममाः ॥ ७२॥

पुरोगामेसरप्रष्टाग्रतःसरपुरसरः ।

पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७३ ॥

जङ्घालातिजवस्तुत्यौ जङ्घाकारिकजाङ्घिकौ ।

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७४ ॥

जघ्नां यः शक्यते जंतुं जेषां जेतव्यमात्रके ।

जंत्रस्तु जंता यां गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७५ ॥

सांभ्यामिजयोऽभ्यमित्रीयोऽभ्यभ्यमित्रीण इत्यपि ।

ऊर्जस्यलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७६ ॥

स्यादुरस्वानुरसिलो रथिको रथिरौ रथी ।

कामंगाम्यनुकामीनां ह्यत्यन्तीनस्तथा मृशम् ॥ ७७ ॥

शूरा धीरश्च विक्रान्तो जंता जिष्णुश्च जित्यरे ।

सांपुर्णानो रणे साधुः शस्त्राजीवाद्यस्त्रिपु ॥ ७८ ॥

रत्नकोवि । वैजयन्त्या चरति वैजयन्तिकः, चरतीति (सू०) ७२ ॥ अनु पश्चादनुप्लवः । मह-
भयते सहायः ॥ ७२ ॥ पुरो गच्छति पुरोगमः । (पुरोऽगः) गमय (सू०) इति डः । अग्रे
मरत्समेमरः, पुरोमतोमेपुषतेः (सू०) इति डः । प्रतिष्ठने अग्रः, प्रष्टोष्णामिनीति (सू०) साधुः ।
मन्थानि पादौ मन्थरः ॥ ७३ ॥ जङ्घे स्तोस्य जङ्घालः । जङ्घे एव करो राजदेशोऽस्य जङ्घा-
कारिकः । जङ्घाभ्यां जावनि जाङ्घिकः । ततोऽभ्यस्तोति तरस्वी, अम्मायामेधेति (सू०) विनिः ।
त्वरते स्म त्वरितः । प्रजवते प्रजवी, प्रजोगिनिः (सू०) । जवते तच्छालो जवनः, जुचरुम्येति (सू०)
जुच् । जवते जवः, पञ्चपञ्च (यदिप्रहीति) ॥ ७४ ॥ जघ्नजघ्नौशक्यार्थे (सू०) इति साधुः । (जेषः)
शक्यश्चाद्व्यग्रल्लभ्यः । जेतैव जेतः, तृप्तमन्तवान्- प्रज्ञादित्वात् (सू०) अण्, जेतुर्ग्य वा, कलनस्तुभ्यार्थ-
त्वात् ॥ ७५ ॥ आभिमुख्येनाभिजानत गामी, अभ्यनोयत्नो (सू०), अभ्यविश्राच्छयेति (सू०) छि,
पञ्चाराध्यायः च । अभ्यनिश्रयः । ऊर्ज ऊर्जा वास्याम्येति, ज्योत्स्नातमिसेति (सू०) साधुः । ऊर्जो-
सन्ते मन्थने, धमन्तोऽग्रति ॥ युक्तं, अन्ययोर्जस्वीति निपातनं व्यर्थं स्यात्, अम्मायामेधेति (सू०)
विनिना शिष्टत्वात् ॥ ७६ ॥ उरसा यत् नश्यते, तदस्यास्ति, विच्छदित्वादित्य (लोमादिपामादीनि) ।
रथोऽस्मि रथिकः, अतश्चिद्विनी (सू०) । (रथिरः) मेघारयान्वाभिरभि- (वा०), रथिन
इत्यपवादः । अनुकामं यथेच्छ गामां- अनुकामीनः, अवारवारान्नुकामगामां (सू०) मन् ।
अत्यन्तं शूरां कृत्वा शमी- अत्यन्तीनः, गः ॥ ७७ ॥ विज्यते श्लोकमग्ने विक्रान्तः । जयनर्गलः
(जेता), शूरा । (जिष्णुः) श्लाघ्यश्चमन्तु- (सू०) । (जित्यरः) इज्यतश्चिद्विनि- (वा०) ।
शपुणे साधु सांपुर्णानः, प्रतिजनान्धिभ्य नन् (सू०) । (त्रिपु) वायुतत्त्वत्वात् ॥ ७८ ॥ वाहाः मन्थरौ-

ध्वजिनी वाहिनी सेना वृतनानीकिनी चमूः ।
 वक्रुथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७९ ॥
 व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा वृण्वादयो युधि ।
 प्रयासारो व्यूहपाणिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ८० ॥
 एकेभैकरथा व्यूहा पत्तिः पञ्चपदातिका ।
 पत्त्यङ्गौस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८१ ॥
 सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी वृतना चमूः ।
 अनीकिनी दशानीकिन्योक्षौहिण्यथ संपदि ॥ ८२ ॥
 संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदी ।
 आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥ ८३ ॥
 धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।
 इध्वासोप्यथ कर्णस्य कालवृष्टं शरासनम् ॥ ८४ ॥

वाहिनी । सिनोति सेना, सह- इनेन वर्तते वा । विद्यते वृतना, वृह व्यापमे । चमूस्त्रीचमूः । वक्रुथो रथ-
 गुप्तिरस्त्यस्या वक्रुथिनी । वक्रुति प्राणिति वरम् । सेनेष सेन्यम्, चतुर्वर्णादिस्वात् (सू०) ध्वम् । करोति च न्तं
 चक्रम् । अनिखनीकम्, न नीयते वा, सैन्यैकदेशोयम् ॥ ७९ ॥ व्यूहते रच्यते व्यूहः । व्यूहस्येति शेषः, यद् व्यूहः
 दण्डो मण्डलभोगौ बाप्युत्तमश्चाबलो दृढ । व्यूहास्तेषां विशेषाः स्तुधक्रम्यूहादयोपि च ॥ प्रयासारति भगवान्
 प्रयासारः, स्रष्टिपरइति (सू०) -यम् । पाणिः पश्चाद्भागः । (प्रतिग्रहः) प्रातिगृह्यतेवष्टभ्यतेनेन सैन्यम्
 ॥ ८० ॥ पत्तिः (पद्यते) पत्तिः सेनायाः, यद् भारतं- एको गणो रथथैको नरा पञ्च पदातयः ।
 प्रत्यक्ष दुरगास्तज्जै- पत्तिरिहभिर्धयते ॥ पत्तिस्त्रिगुणा सेनामुखं- गजलय ३, रथप्रय ३, अश्वनवर्क
 ९, पदातयः पञ्चदश १५ ॥ ८१ ॥ तस्त्रिगुण गुहनि शुभम्- गजाः ९, रथाः ९, अश्वाः २७, पदा-
 तयः ४५ । स त्रिगुणो गण्यते गण- गजाः २७, रथाः २७, अश्वाः ८१, पदातयः १३५ । स
 त्रिगुणो वाह्यते वाहिनी- गजाः ८१, रथाः ८१, अश्वाः २४३, पदातयः ४०५ । सा त्रिगुणा वृतना-
 गजाः २४३, रथाः २४३, अश्वाः ७३९, पदातयः १२१५ । सा त्रिगुणा चमूः- गजाः ७३९, रथाः
 ७३९, अश्वाः २१८०, पदातयः ३६५५ । सा त्रिगुणानीकिनी- गजाः २१८७, रथाः २१८७,
 अश्वाः ६५६१, पदातयः १०९३५ । अक्षाणां रथकाष्ठानामूहोस्त्यस्या, अक्षदहिन्यामिति (वा०)
 वृद्धिः ॥ ८२ ॥ (संपद्) संपदा देभ्यः क्विप् (वा०) । अयन्ति तां श्रीः, किञ्चविप्रच्छित्रीति (उ०)
 क्विप्- दीर्घश्च । विपत्तिर्दारिद्र्यम् । आयुध्यन्तेनेनायुधं, धनुर्वैद्यविधान (वा०), स्थास्त्राव्याव्यधिहनिशु-
 द्ययम् । शस्यतेनेन शस्त्रं, दम्नीशसेति (सू०) धृन् । अस्थतेल्लम् । हेतिर्नानार्थे ॥ ८३ ॥ धन्यते-
 म्यते धनुः, अर्थवर्धेति (सू०) । चस्य वेणोर्विकारश्च पम् । धन्यति (धन्व), कनिन् (उ०) । दाद्य
 अरयन्तेनेन शरासनम् । कुट्टं (दि) अनुत्तमापणे, अस्मादण्डन्, कुट्टेर्वो रेफलोपे कोदण्डम् । कर्मणे प्रभ-
 वति कार्मुकम्, कर्मणउक्त्वं (सू०) । इध्वास्यन्तेनेन- इध्वासः । आसोपि ॥ ८४ ॥ गाण्डिः पर्व-

कपिध्वजस्य गाण्डीयगाण्डिवौ पुनपुंसके ।

कोटिरस्याटनी गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८५ ॥

लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ।

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥ ८६ ॥

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराम्यास उपासनम् ।

पृषत्कषाणविशिखा अजिद्यगस्त्रगाशुगाः ॥ ८७ ॥

कलम्यमार्गणहाराः पत्नी रोप इपुर्हयोः ।

मक्षेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिपूतरे ॥ ८८ ॥

निरस्तः प्रहिते बाणे विपाके दिग्धलितकौ ।

तूणोपासहृत्तूर्णरनिपङ्गा इपुर्धिर्हयोः ॥ ८९ ॥

तूण्यां खट्वे तु निस्त्रिंशच्चन्द्रहासासिक्त्रप्रयः ।

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करघा(पा)लः कृपाणयद् ॥ ९० ॥

स्यान्ति गाण्डीव, गाण्डीयगाण्डिवौ इति (सू०) वः, गाण्डिरिदन्त ईदन्तश्चात्र प्रश्नश्च निर्दिष्टः । पुनपुंसके इति प्रथमा द्विवचनमजिद्यगम् । अस्य धनुषः प्रान्ते कोटिः, कुटतीति । अटस्याटनी, अर्ध-
टनी इत्येके । गोधा च गोधा च गाधे द्वे, सख्यश्चविश्वान्, शुभ पारवेग्रे । तल वर्नादिमयो ज्याघाताधारः ॥ ८५ ॥ (लस्तकः) लम् लपणे । मूर्वाद्यनृपस्य विशारे मौर्वी । जिनाति ज्या । जीवापि । बाहू के
शब्दायते शिञ्जिनी । गुण्यतेभ्यस्ते गुणः । अङ्गपयोधरि(वि) निवृत्तौ स्थितिः स्थापकमिति तु विरो-
धः । आलेडि भुवमालाटम् । आदिगदात्समपाद वैशाख मण्डल च धनुर्वेदप्रसिद्धम् । भरतस्त्वन्व-
याह- देणव समरादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमयात्वेन स्थानान्येतानि पट्टं नृणाम् ॥ ८६ ॥
लक्ष्यत इति (लक्ष), धनुः पञ्च । शृणोति शरहिंसस्तस्मै हितं शरव्ये, उगवादिभ्योयत् (सू०),
शरैर्यायते छ शनं वा । (उपासन) अनु क्षेपणे । पर्वति स्थिति- अयज्ञा पृषत्कः, पृषत्पट्टमस्येति
धनुर्वेदः- पृष्टः शरस्तथा शरैर्ष पक्षस्त्रागुजसुनि पट्ट । वणति वण्यतेनेन वा बाणः । विशीयते विशि-
कः, शिम् निजाने, विविधविश्वो ॥ । अजिद्यग ऋजुगामी ॥ ८७ ॥ कल्यते क्षिप्यते कलम्बः । मार्ग-
यति इह्य मार्गणः । शृणोति शर । रोप्यते निखन्यते रोप । इपुर्हयोः- इपुः, इप गतो । मक्षे
नानार्थे । प्रक्षेडते प्रक्षेडनः, क्षिदे रूपं, क्षेडिर्विभेदः । नरमवाति, नराच एव नाराचः, शरणेऽण्, सर्व-
कोशोयम् । (पक्ष) पक्ष परिग्रहे । वत्रति गच्छत्यनेन वात्रः, न्यट्कोटिः (सू०) अकृतम् ॥ ८८ ॥
तिष्ठान्ता वाच्यतिट्टाः । निरस्यते स्म प्रहीयते स्म, लिप इत्यर्थः । विपेणाके प्रक्षेपे, दिप्यते स्म
निधायते स्म । तूण्यते पूयते शरैस्तूणः, तूणति तिङ्गम्यभेदार्थम् । उपस्रज्जन्ते निपग्यन्ते च बाण
यष्टेयुषागङ्गनिपङ्गा । इषवो धीयन्तेत्रिपुषेः । कलापो नानार्थे ॥ ८९ ॥ खट्वे(वः)ति भिनति
खट्वाः । निष्कान्त शिशतोर्दुर्गालम्बो निखिन्ताः । चन्द्रवद् दायः प्रथम्य चन्द्रहासः । अस्येतिः ।
अरेगल्यर्पाद् अटिः, अयकः (सू०) इति प्रकृतिः, हितापार्थेपेत्तु रिष्टिः । वृक्षी भवः कौक्षेयकः,
कुक्षीकुक्षीनि (सू०) इत्यम् । मण्डलकृत्स्नस्य मण्डलाग्रः । करे वलनस्य करवालः । वस्त्रेण हारागः,
यतिः पूणापः ॥ ९० ॥ (खट्वः) खट्वा छप्यता । मंस्यते मन्विभ्यो प्रक्षिप्यते-मंयता, यथा महतो

त्सरः खन्दाविमुष्टौ स्यान्मखला तज्जिबन्धनम् ।

फलकांखी फलं चर्म सग्राहा मुष्टिरस्य य ॥ ९१ ॥

दुषणो मुद्ररघनी स्यादीली करवा(पा)लिका ।

भिन्दिपालः सुभस्तुल्यौ परिघः परिघातनः ॥ ९२ ॥

द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च क्षुरिका चासिधनुका ॥ ९३ ॥

वा पुंसि शल्यं शङ्कुनां स(श)र्वला तामराखियाम् ।

प्रासस्तु कुन्त काणस्तु खियः पाल्यभिकाटयः ॥ ९४ ॥

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसनहनार्थकः ।

लोहाभिसा(हा)रोन्मभृतां राज्ञां नीराजनां विधिः ॥ ९५ ॥

यत्सेनयाभिगमनमरी तदभिषयनम् ।

यात्रा ब्रज्याभिनिर्वाणं प्रस्थानं वसनं गमः ॥ ९६ ॥

हस्ताभिनयौ नि । फलति विधीयते प्रहारे (फल, फलक) फल, मुनिना खड्ग यमे दृष्ट, अयं तु लोकात् फलकं
मन्यते, यच्छाश्वत - लामे शस्त्रे शरायमे व्युष्टं च फलके फलम् । चर्ममखाचर्म । सग्राहनेनेति
सग्राहः, समिष्टाविति (सू०) घन्, अस्य चर्मणे सुष्टिग्रहणस्थानम् ॥ ९१ ॥ दुं वृक्षाङ्गं हस्तिन दुषण,
शार्धेना वा, अयाधनेन्यः । मुद्र मिरति प्रसते मुद्रर । इत्यनेन घन, मूर्तौपनइति (सू०) साधु,
यच्छाश्वत - शार्धे मुरेभ्युदे सान्द्र घन स्वालोहमुद्ररे । इत्यन ईली, एकधारासिस्तुष्टकायुधम् ।
करवाकात् अहरे (सू०) चन्, तरवालिक्केल्येके । भिन्दत पालयति भिन्दिपालः, भिन्दिपालो वा
हस्तक्षेप्यो लघुः । सुष्वेत सरति वा सृज । परितो इति परिघः, परौघ इति (सू०) द घवम्,
लोहपटो लघुः ॥ ९२ ॥ कुठारश्च निर्वर्ति कुठार । स्व धिशने निर्वर्ति स्वधिति । पराश्वशूण नि
पशु परश्वध, परश्वध पि, यदाह - याष्टीरुपाश्व धिक्की यष्टिपरश्वधेतिक्की । शस्यतेनया राज्ञा । असे. पुत्री-
बाभपत्कात् । क्षुरति छिनत्ति क्षुरिका, क्षुरिकापि ॥ ९३ ॥ शल्यति विशल्यन्त शल्य । शङ्कुतेस्त्राच्छङ्क-
पुराधुधविशेषः, यच्छाश्वत - मख्य कोच्छयो शङ्कु शङ्कु प्रहरणान्तरे । अन्यत्रोपचाराच्छल्यम् ।
सर्वान् - लाति सर्वला । स्तोम्प्रे प्रल ध्यत तामर तु सौख्ये वा । प्रास्यते प्रासो इत्यनेयः, शल्य ।
कुणति कुन्त । काणो गृहादेर्विदिक् - अस्त्राह्वयः, कुण शब्दोपकरणयो । पालत पाले । अभुनेभि ।
कुटति काट ॥ ९४ ॥ सर्वेण सेन्येनाभिगमनं सर्वाभिसर । सर्वेषामौघो बहन सर्वौघ । सर्वे सनद्य-
न्तेत्र सर्वसनहनम् । शङ्कमृता राज्ञा य द्वालिक्को विधिः प्रस्थानात्प्राक् त लोहाभिसारः, लोहं शस्त्रम-
भिसार्यते प्रस्थानेनेति । नीरस्य च - त्युदरस्त्राज्जन खेपोत्त नीराजन्, मन्त्रोक्त्या बाहनायुधादेर्मिशेषण
राजने वात्र । नीराजनादनन्तरं कर्म लोहाभिवार इति मुनि - विधितोऽहभिसारस्तु राज्ञा नीराजनोत्तरः,
दुर्गोपि - लोहाभिसारस्तु विधिः परो नीराजान्मृते । दशम्या दक्षिते कार्यं इति । अत एव नीराज-
नार्गाद्विहित्येके पठन्ति ॥ ९५ ॥ (अभिषयन) सन्वापपाशेति (सू०) शिष्, उपसर्गास्तुनोतीति
(सू०) पत्वम् । सन्त्यस्या यात्रा । वजन ब्रज्या, वज्रयचोभावेक्यर् (सू०) । (प्रस्थानं) प्रवृत्ति-
ः शतमेत्यर्थः । गमे, - गृह्णते (सू०) इयपि गमः ॥ ९६ ॥ सेन्यस्य सर्वतो व्याप्तिरासारः, आभि

स्याद्वामारः प्रसरणं प्रचक्रं चक्षितार्थकम् ।
 अहितान्यन्यभीतस्य रणे यानमभिरुमः ॥ ९७ ॥
 वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घण्टिकाः समाः ।
 न्युर्मागधास्तु भगधा वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९८ ॥
 संगतकास्तु समयात्संग्रामादनिर्घातिनः ॥ ९९ ॥
 रेणुर्द्रव्याः स्त्रियां धूलिः पांशुर्नाम द्वयो रजः ।
 चूर्णं क्षौद्रः समुत्पित्रपित्रलीं मृशमाकुले ॥ १०० ॥
 पताका वैजयन्ती स्यात्कतनं ध्वजमस्त्रियाम् ।
 सा धीराशंमनं युद्धमूमिर्यानिमयप्रदा ॥ १०१ ॥
 अहंपुर्यमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ।
 आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ॥ १०२ ॥
 अहमहानिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ।
 द्रविणं तरः सहोचलशीर्याणि स्थाम शुष्मं च ॥ १०३ ॥
 शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्यतिशक्तिता ।
 धीरपानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ॥ १०४ ॥

यने येनल्लगारेन्वागण्डद्रुमम् । प्रसरस्तु सैन्याद्वह्निगजलघर्षं प्रसरणमिति कीटिल्यः, यन्त्र्य-
 निरुद्धरीषमारप्रसार मा इव त्राम् (शिशु०) । आश्विन षष्ठे सैन्यं प्रचक्रम् । अभिमुन्येनाभिभूत-
 रीन्वा यानमभिरुमः ॥ ९७ ॥ विनाशः शब्दः प्रयोजनमेवा वैतालिका राजेवघण्टका मृगल-
 [मृत्ता] श्रयाः, प्रतर्षं धका इत्येके । (चक्रिकाः) चक्र रश्च पञ्चाधानेन देवताप्रे ये शमन्ति ते;
 धातुकाभ्याः । (मागधाः) वीर्योद्धारणे ये गावन्ते, अ दुध- वेनालिकाश्च कथ्यन्ते कविभिः छेदित-
 यिहाः । रात्रः प्रशेषसमये घण्टानिबन्धस्तु घण्टिकाः । नागधाः स्तुतिवैभवा इति, भगधेति याग्यार्थः
 कम्पनादिः, यच्छरीराजः- कर्मणिः कुपुष्यन्तु के भगधन्तु नागधाः । कनिषुभन्तु यन्त्र[पुष्पा]नो
 रामेव्य तुरग्यति ॥ वन्दन्ते स्तुतिन तच्छील्यः (वन्दिनः) । अहोपुरुषी इत्येके ॥ ९८ ॥ सता-
 पन्ति यदायमान, मशय वा मुष्यन्ते दृष्टानेभवा संशयकाः ॥ ९९ ॥ रीबने रेणुः, रीह गती । धूल-
 तं धूमिः । पंशयति वक्रादि पाशुः, धाति नादाने । रज्ज्वे वक्राद्यनेन रजः श्रिजे, रजनरज्वरजः सूर्य-
 रजन (पा०) इति नलोपः । (क्षौद्रः) क्षुद्रि सपेदेन, धूमिजानेयं, यच्छूद्राश्वतः- चूर्णानि यत्-
 घेमाः शुभ्रवर्णः धूलिः समक्षरा । विजि हिंसाया, साह व- समुद्राधोनिर्गम्य । ॥ १०० ॥ पतति ध्रुयते
 पताका । विजयने विजयन्तः, यौगादिको मृच् (तृभृज् इति), तन्मेव वैजयन्ती । केने मत्रामतेऽ-
 नेन केननः । ध्वनति ध्रुयते ध्वजः, पताकादिको ध्वज इत्येके । केतुर्नानर्थः । वरा आशान्मन्तेन
 (वीराशमन्म्) ॥ १०१ ॥ अहं पूर्वमस्या क्रियागमिति सर्वे यत्र सुवे साहसार्थका. स्वर्धे कन्- म-
 स्यार्थो वा ट् (अतद्वीट् इति) । अहो पुर्ये इमित्यत्र भाव (आहोपुरुषिका), मनेन्द्रिय-
 रुप (द्रुममनोनादिभ्यश्च) ॥ १०२ ॥ अहं शब्दोद्धारण इत्यत्र महामहानिका, ट् (वीरादिभ्यश्च),
 साहसार्थो निजतः । द्रवचनेनार्थे द्रविणम् । तन्मेव नागध नरः । महनेनार्थे महः, भगन्तो द्वे ।
 इत्यत्र मारः शौर्यम् । निरुद्धनेन स्थाम । मुष्यन्तेनार्थेऽ- शुष्मम्, शुभ्रमेव्येके ॥ १०३ ॥ घनं शक्तिः ।
 मशय मशय । विक्रमनेनेन विक्रमः । वीर्यानां मशयन करानम् ॥ १०४ ॥ जायते जन्म, मन्त्रो-
 र्धेन (म०) माधुः । प्रशान्तिं प्रचक्रम्, धनिर्मागधार्थेन निघननम् । अहोपुरुषिका मृग-

युद्धमायोधनं अन्यं प्रथमं प्रविदारणम् ।
 मृधमात्कन्वनं संख्यं समीकं संपरायि(संपराय)कम् ॥ १०५ ॥
 अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ।
 संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ॥ १०६ ॥
 अभ्यामर्दसमाघातसंधामाभ्यागमाहवाः ।
 समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिष्टुषः ॥ १०७ ॥
 नियुद्धं बाहुयुद्धेषु तुमुलं रणसंकुले ।
 क्ष्येष्टा तु सिंहनाकः स्यात्कारिणां घटना घटा ॥ १०८ ॥
 क्रन्धनं योधसंरावां बृंहितं करिर्गजितम् ।
 विस्फारो धनुषः स्थानः पटहाडम्बरौ समौ ॥ १०९ ॥
 प्रसप्तं तु घलात्कारो हठाथ स्खलितं छलम् ।
 अजग्नं क्लीव उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ॥ ११० ॥
 मृच्छां तु कदमलं मंहोष्पवमर्दस्तु पीडनम् ।
 अभ्यवस्कन्दने त्वम्भासादनं विजयो जयः ॥ १११ ॥

न्योदप्रस्तन्दम् । संबन्धनेदिमन् संबंधं, सपूर्वधविबंधार्थः । समीक्यन्तेस्मिन् समीक, ईद् गती । संप-
 रायो मृधुः प्रयोजनमस्य सांपरायिकं, [टम्], विनयादिशास्त्रार्थं (सू०) टरा ॥ १०५ ॥ समि-
 यति (ते) संघटनेदिमन् समः । न नीयते त्वाम्यन्नेत्र वीकम्, अर्नकमस्तत्र च । रणजितं युद्धभयो-
 त रण, वसिष्ठोर्ध्वनिवकव्याद् (पा०) । कम्पने क्षियतेत कलहः, कल ईनवलं हन्ति वा । कि-
 ङ्गस्तत्र विग्रहः, प्रहृष्ट- इति (सू०) अर् । संप्रहृष्टेन्गेर्न धनस्तत्र संप्रहारः । अभिपतन्घला-
 भिनंपातः । कम्पनेत्र कलिः । सङ्कुटस्थत्र संस्फोटः, संश्लेष्ट इति युक्तः बाठः, स्फिड अगाधैरे, अरते
 तु क्षेष्टः । मृच्छवनेत्र सगता रघुगुण अत्र वा-संयुगः ॥ १०६ ॥ अभ्यासृष्टस्त्यवाभ्यामर्दः । समाप्न-
 म्यत्र समापातः । शिष्टामपन्नेदिमन् गमामः । अभ्यवस्कन्दनस्त्यवाभ्यामर्दः, आदियुद्धं
 (सू०) इत्यर्, संप्रसाधनम् । समुदायः कते भिरुक्त्यत्र समुदायः । संयत्समे सायच्छति वायां सयत् ।
 सयन्ति संगच्छन्तेव समितिः । आ- अजगने क्षिप्यन्तेवाजिः । युष्मत्सेस्यां युत्-द् ॥ १०७ ॥ नियत
 युद्धं (नियुद्धं) । ताम्यनत्र तुमुलं, तुमु. लोभो वा । (क्षेष्ट) क्षेष्ट अव्यक्ते शब्दे- इति दुर्गः ।
 सिंहानाभिष नदमं अत्रातो सिंहनादः । क्षेष्टा वा । (पटा) पयश्चरितः (ग०) इति दिदुमि-
 दादिशब्दो (सू०) ॥ १०८ ॥ गमन-द्वयं संरायः, टरणोर्ध्वः (सू०) इति घम् । (बृंहिते) बृंहि
 शब्दे । (विस्फारः) स्फुर मचरने । पटो हन्येरेर पटहः । आदम्यने- आदम्बरः, कनकवस्त्र
 वारम् ॥ १०९ ॥ प्रगता यनत्र प्रगमे, गमय युक्तयुक्तविचारे लक्षणेन, प्रयुं प्रगम)प्रगवे वा । घलदिति
 निशानो हृष्टः । (छलः) छलं प्लुनितप्रययोः । स्खलनं मार्गोपलम् ॥ छलति छिनति छलम् । न
 जने गणु- अजगन् । उपट्टप्रहृष्टकदम्पति- टरायाः, जलादिवायवः (जलनिक्षयान्तेभ्योः) ।
 उगृह्णा उगृह्णतेनगुणः ॥ ११० ॥ क्लीव (ते) वेन्तयात्तश्मलम् । (पीडन) पीड अवगाहने ।
 (मृच्छासृष्टर्दं) छत्रादस्त्रनष्टिमेवार्थः । धात्री च । रायो न सौतिसम् । (विजयः) विः स्वार्थे लो-
 पदित्येवगर् ॥ १११ ॥ धर्मीयं करण श्नाहः दुर्द्धिः । नियतनं साधनं, यन निष्ठापस्यारयोः ।
 क्षिप्यन्ता निग्राहः । म्नेटी वलादनायैदा, प्रेङ्गुमुक्तः, (सू०), अदिधन्यनिर्वातेपुष्टः (सू०),

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्घातनं च सा ।
 मद्रागेन्द्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ॥ ११२ ॥
 अपक्रमोपयानं च रणे मद्गः पराजयः ।
 पराजितपराभूतौ त्रिषु नञ्जितोहिर्हो ॥ ११३ ॥
 प्रमापणं निवर्हणं निकारणं विशारणम् ।
 प्रयःसतं परासनं निवृत्तं निहिंसनम् ॥ ११४ ॥
 निर्वोषणं संक्षरणं निग्रन्थनमपासनम् ।
 निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ॥ ११५ ॥
 निर्यापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ।
 उद्धासनप्रमथनकथनोज्जासनानि च ॥ ११६ ॥
 आलम्भपिप्रविदारघातान्माथ (न्मथ) यथा आवि ।
 स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिव्यान्तः प्रलयोत्पथः ॥ ११७ ॥
 अन्तो नाशो ह्ययोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ।
 परासुप्रातपञ्चत्यपरतमेतसंस्थिताः ॥ ११८ ॥
 मृतप्रमत्तौ त्रिष्वेते चित्ता चित्याःचितिः स्त्रियाम् ।
 कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्ध कलेयम् ॥ ११९ ॥

सनियुद्धव. (सू०) इति घञ् ॥ ११२ ॥ अशुद्धिरेव कर्म (अशुद्धिः) । अशुद्धिः शरणं, अशुद्धिः-
 पञ्चाङ्गम् । परिभूतेभिर्भूतेभिः । त्रिष्वेतेषु, त्रिष्वेतेषु स नञ्— अशुद्धिः । त्रिष्वेतेषु स त्रिष्वेतेषु
 पुरीतदिनम् ॥ ११३ ॥ अत्राहिमाया अपुनर्मर्णात् दिशसं शेषः, अकर्मकश्च विवा सकर्मकः ।
 प्रमापणं, मृन् विषया निच, मीन विनिर्गते गति (सू०) आरंभ, युद्ध । निवृत्तं, नृपदेवो निवृत्तम् ।
 निहन्तं, कृत्तुं दिवापम् । विशरण, नृ दिवापम् । प्रयःसतः प्रयुक्तः प्रयासम्, एव निवर्तनम् ।
 अशुद्धिः शरणं परासनमपस्य च । पुरा शरणं शरणं अशुद्धिः कर्म ॥ ११४ ॥ (भगवन्) शरणं
 मरणोपपत्तेरिति निरः । अत्रः (निवाहः) । निग्रन्थनं, प्रथि कर्मित्वे । निस्तर्हणे, नृदेवो नाशः—
 पुरा, नृदेवो निवृत्तम् । क्षणनं, क्षणं दिवापम् ॥ ११५ ॥ निधनं, नृदेवो शरणं । विधनं, शरणं
 दिवापम् । मथनं, कर्म दिवापम् । उद्धासनं, अशुद्धिः ॥ ११५ ॥ अलम्भः, लभितुं नृपदेवो
 दिव्यं, (लभेः) उद्धासनं नृपदेवोऽस्ति (सू०) युद्ध । चित्ता, चित्तं दिव्यं । विशारणं दिव्यं, निशः ।
 हननं वरः, नृपदेवोऽस्ति (सू०) अप्, कर्मदिवाप, पते घञि पाठः । (उद्धापः) मथ चक्षुःशने ।
 आशान् विधमनं कर्तुं च निशुभ्रम् ॥ (पञ्चता) देहतामनशुभ्रम्, मरणं वेतस्य पञ्चमावः
 प्रचेष्ट शरणं कर्तुम् । कायं मृत्तुमूलकं, शरणं मथो वा यदुद्धः— कायः पठते प्रजाः, तस्य
 धर्मः धर्मधनं संहारः । दिव्यं कालस्य जीवितावधेऽन्तो दिव्यं ॥ ११७ ॥ अलम्भः पथः ।
 मरणं मृत्तु, द्वयोः मृत्तुमूलकं । निवृत्तं घनमथ विरतं, निवृत्तं घनमर्थार्थं इति सम्यक् । प्रमथोऽपि
 चक्षुःशने दिवा मथ्या प्रयासम् । पञ्चमावः अशुद्धिः परासु । मतिरुते सन साक्षिणः, सन्निहिते-
 भ्यो वरने । सनेत कालकतिद्वयः ॥ ११८ ॥ चोपेते सन चित्ता । चेतस्या चित्ता, चित्तमपि चेत्येति
 (सू०) सप्त । चेत्येते चित्तिः । एते प्रवृत्तावधेऽन्त्याशने वर्तन्ते । कस्य क्षिरको वयोः कर्मणः,
 केन वयो वा । चित्ता युक्तं नृपदेवो मथं दयापुष्पं दत्तवित्तम् । इत्येति ॥ ११९ ॥ अशुद्धिः
 मथानम् । निवृत्तं अशुद्धिः अशुद्धिः विवृत्तम् । प्रवृत्तं कर्म इति च । कृत्तुं चक्षुःशने कर्मणः, पन-

श्मशानं स्यात्पितृचनं दुणयः शयमस्त्रियाम् ।
 प्रमहोपग्रहो वन्द्यां कारा स्याद्वन्धनालये ॥ १२० ॥
 पुत्ति भूम्यसवः प्राणाश्रयं जीवोसुधारणम् ।
 आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनीपघम् ॥ १२१ ॥
 इति क्षत्रियवर्गः । < ।

ऊरुया ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विदाः ।
 आजीयो जीविका यात्ता वृत्तिर्वत (वर्त) नजीवनं ॥ १ ॥
 स्त्रियां कृपिः पाशुपाल्यं याणिज्यं चेति वृत्तयः ।
 सेवा श्ववृत्तिरवृत कृपिकुञ्जशिलं मृतम् ॥ २ ॥
 द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ।
 सत्यावृतं घणिभावा- स्यादृणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

जयाहृत्य व यो शवे सभवात् । शवति यास्यस्माज्जीव शव । प्रगृह्यते वध्यते प्रमह । वन्द्ये
 वाच्यते वन्दी दृढता स्त्री, बलवतो इत्यतिस्रो राजपुत्रादिषु, यदाहु - वन्दी स्यात्पणवन्धस्य ।
 वीयेते क्षिप्यतेत्या कारा, भिदाघह् (पद्मिदासाति) ॥ १२० ॥ अस्यान्तेऽस्य, स्वभानाद्गुत्वे पुलि-
 ह्ग । प्राणन्त्यमामि प्राणा, एवं शब्दत्पुसि भृञ् । प्राणो नम वायुरित्येकत्वमशार्वात् । जीवन
 जीव प्राणधारणम् । जीवापि । आश्रययुर्जीवितवधि, उच्यते । स्त्रीवे, छन्दस्युच्यतेऽपि । जीवत्यनेन
 जीवातु, जीवनायौषध जीवन्मरणोपाय, यथा- जावतये विसृज्य श्वमुनौ कृपाणम् (उ०), जी-
 वितमौषध चेत्युपाध्याय ॥ १२१ ॥ इति क्षत्रियवर्गः । < ।

ः ऊर्वोभवा ऊरुया, शरीरावयवाच्चेति (सू०) यत्, वच्छति - ऊरु तदस्य यद्वैश्य । अरणी-
 धीर्यः, अयं स्वामिशैश्यो (सू०) इति साधु । विशोपत्व जातिर्वैश्य, यर्मादिभ्योयन् (सू०) । भूमि
 स्पृशति हृत्पादिना भूमिस्पृक् । विदातीति विद् । (आजीव) आजीव-स्थनेनेति कणे शवे वा
 साध्य । जीवन जीविका, रणाटयाया (सू०) इत्यत्र धातुम लाट् भावे ण्वुक् वक्तव्य (धात्वर्थनि-
 देशेण्वुक्) । कृश्यादिस्तृचागात् । वर्तन वृत्तिरस्यस्या यात्ता, प्राणाश्रयावृत्तिभ्योण (सू०) ।
 वर्तन्तेनमा वृत्ति । वेति रतादत्यनव वेतनम् ॥ १ ॥ कर्षण कृपि, इक्ष्वादिभ्य (वा०) । पशुपालस्य
 कर्म पशुपाल्यम् । वणिज् कर्म याणिज्यम्, प्राक्षणादित्यात्थ्यन् (गुणवचननाम्नादिभ्य कर्मणिच) ।
 दूतवणिग्भ्याचेतिवक्तव्यात् (व०) वणिज्यापि । शालुकुम्भीदम् । ऋतामृताभ्या जायेत मृतेन प्रमृतेव
 वा । सत्यामृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कथचनेति ये पञ्चवृत्तिभेदास्तानाह । (सेवा) शुन इव वृत्ति
 परविण्णोपजीवितत्वादधमेत्यर्थः । न ऋतममृतं पाणिष्ठत्वात्, प्रमृतमिति तु सभ्य पाठः । उच्छा
 धान्यकर्णाच्चय - शिल धान्यमञ्जरी, समस्त व्यस्त विगर्थस्त वेतत्, वन्द्यत्वादृत सत्यम् ॥ २ ॥ मृत
 निर्जिवमिव । अमृतमनश्चरम् । किञ्चित्तस्य किञ्चिन्चास्य, अत्र मनु - ऋतमुञ्जशिल ज्ञेय स्यादया-
 चितममृतम् । मृत तु याचित मैस्य प्रमृत कर्षण स्मृतम् ॥ सत्यानत तु वणिज्य तेन पि खलु जीव्यते ।
 सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्ता परिवर्तयन् । अयं त स्म ऋण, ऋणवधमव्यर्थ इति (सू०) साधु ।
 (पर्युदञ्चन) परित उदञ्चनमुत्तमार्गमुद्धारत्वेन ग्रहणम् ॥ ३ ॥ अयस्य प्रयोग कलान्तरण दानम् ।
 कुम्भित सीदन्त्यत्र कुसादम् । (याचिनः) अपमिलयाचिताभ्याम्भक्तौ (सू०) । विनिमयाद् भाण्डपरि-
 वर्तनादगतमापमिलक, मेद् ग्रन्थिदाने, उद्दीवमाशेष्यतीहारे (सू०), मयतेरिदम्यतरस्या (सू०)

उद्धारोर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविष्वा ।
याचज्यातं याचितकं निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥
उत्तमर्णाधमर्णा द्वी प्रयोक्तुग्राहकौ क्रमात् ।
कुसीदिकां वार्धुपिको वृध्याजीवश्च वार्धुपिः ॥ ५ ॥
क्षेत्राजीवः कर्पकश्च कृषिकश्च कृषीवलः ।
क्षेत्रं द्वैहेयशालयं धीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥ ६ ॥
यय्यं यवक्यं पष्टिक्यं च गदिमवनं हि तत् ।
तिल्यतैलीनवन्मापोमाणुभट् ॥ ७ ॥ द्विरूपता ॥ ७ ॥
मौद्गीनकौद्रयीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् ।
बीजाकृतं तत्तकृष्टं सीत्यं कृष्टं च हत्यवत् ॥ ८ ॥
त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहृत्यं त्रिहृत्यमपि तस्मिन् ।
द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतनपीह ॥ ९ ॥
द्रोणाहकादिचापादौ द्रोणिकाहकिकादयः ।
सारीयापस्तु सारीरु उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

इति स्वप्- तुक्, तत आगतेर्धे, अपनिलयाचिताभ्याकृते (सू०) । मुनिस्तु- निमयः परिवर्तः
स्वादुद्वारोप्यापमित्यकः ॥ ४ ॥ उत्तम ऋणे उत्तममर्गः प्रयोक्त, अवन ऋणे- अधमर्गो ग्राहकः,
सुसुगेति (सू०) सम सः । कुसीदं गृह्णाति कुसीदिर, कुमाददशैकादशादृण्युक्ते (सू०) । वृद्धि
गर्वा प्रयच्छति वार्धुपिकं, प्रयच्छतिगर्पमेति (स०) दृक्, वृद्धेर्धुप्रिभासः (वा०) । (वार्धुपिः)
कृषादिप्रन्तोपि, यन्मनुः- धोत्रियस्य कर्दवेत्य वदान्यस्यापि कर्तुमी । वृद्धिमार्जावनि वृध्याजीवः ।
द्वैगुभेदश्च । वृद्धिर्नाम वलान्तरम् ॥ ५ ॥ कर्पति वृष्टिकः, औणादिक इहः (वृष्टिप्यो.वि.रन्) ।
कर्पकोपि । वृष्टिरस्यैव वृष्टीवलः, रज-वृन्त्यावृतीति (सू०) वलच्, वले (सू०) इति दीर्घः ।
मीहीणा भन्न क्षेत्रं द्वैहेयं, मीहिशा-मीर्हकृ (सू०) ॥ ६ ॥ दशना भवनं क्षेत्रं यय्य, यवयवरुपटिकावत्
(सू०) । यवकोत्पद्यव । पष्टिकाः पष्टिग्रेण पच्यन्ते । उपाध्यासो यवादिभ्योने रितमिति पाठ परिहृत्य
प्रलावात्- चोद्यमित्यशुद्धं पठति । तिलाना भवन क्षेत्रं, विम पातिलमापोमभट्णागुभ्यः (सू०) इति
यत्तयो । एव मापादीनां द्विरूपता- माप्यं मापिणं, उन्मर्मावीनं (उन्मा-अतमी), अणवमणवीनं,
भट्ण्यं माद्वीनम् ॥ ७ ॥ मुद्राना कोद्राणा च भवनं क्षेत्रं, धन्यानाभवनक्षेत्रेण (सू०) ।
आदिसन्धानामूर्धणादि । शेषाणि व्रीणादिभ्योन्म्याने । शाकक्षेत्रे द्वय- शाकशाकट शाकशाकिनं, भवने-
क्षेत्रे शाकटशाकिनोत्कल्यात् (वा०) । अयोज सनाज शेषत्र बीजाकृत, वृन्तोद्भिर्गोयतृनायसम्बोजा-
रूपो (सू०) इति दाच् । आद्वयुम पन्नादृष्ट (अमकृष्ट), पूर्वमन्नेकेति (सू०) सनास । सीतया
हल्लेखया समित संगतं सीव, नीवयोधमेति (सू०) सातया समिते यत् । द्वेन वृष्टं हृत्यं, मनजन-
हलाकाणजल्यवर्षेण (सू०) इति यत् ॥ ८ ॥ त्रिगुण कृष्ट क्षेत्रं त्रिगुणकृत, सैन्नायश्चगुणान्तायाः
(सू०) इति दाच् । निहृत्यं त्रिहृत्यमपि प्राग्वयत्, रयसीताहलेभ्यो व द्वेमे तदन्नावधि (येनविधि-
स्तदन्तस्य) । सर्वे पूर्वं दाच्-यव, द्वितीयकृत द्विहृत्यं द्वितीयम् । शम्बाकृतं हि सम्बट्ट कृष्टा तिर्यक्
कृष्टमादुः ॥ ९ ॥ द्रोणस्य चाप क्षेत्रं द्वैहेयं, उपनेदिमन्ताप, तस्यशाकटि (सू०) दृप् । वादि-
वाप्यप्रपादिभ्यः, संभवत्तरादसतिपचताति (सू०) तनि प्रस्तिवकद्वय । (सारि) सार्यदिकम्
(सू०) । सारमडिर्यवाक्षेत्रम् ॥ १० ॥ उन्मनेस्मिन्मन्म । के जते दार्पेने केदार । क्षायने धाम्ने-

पुनपुनसकयोर्वप्र केदार क्षेत्रमस्य तु ।
 कैदारक स्यात्कैदार्य क्षेत्र कैदारिक गण्ये ॥ ११ ॥
 लोष्ठानि लेष्टव पुसि कौटिशी लोष्ठभेदन ।
 प्राजन तोदन तांत्न खनिन्नमवदागणम् ॥ १२ ॥
 दात्र लवित्रनाबन्धो योग्य योक्त्रमयो हलम् ।
 निर्वाप कुट्टक फाल कृपको लाङ्गल हलम् ॥ १३ ॥
 गौदारण च सीरोथ शम्पा स्त्री युगकीलक ।
 ईपा लाङ्गलदण्ड स्यात्सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥
 पुसि मेधि (धि) खलदार न्यस्त यत्पशुबन्धने ।
 आशुर्वाहि पादल स्याच्छित्ततश्चकयवो समा ॥ १५ ॥
 ताक्षमस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनक ।
 हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्कोरूपस्तु काद्रव ॥ १६ ॥
 मद्गह्यका मसूरोथ मकुष्ठ(ष्ट)रुमयुष्टकौ ।
 धनमुक्त सर्पये तु द्वौ तुन्नुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

हयतेन, कलेह्वि(द्विस्)ने वा क्षत्र क्षि निचामे भिणु द्विस् या वा । अस्य क्षेत्रस्य सन्तुहेय- एते
 श्चु । (कैदार्य, १०) कैदार यच्चेति (सू०) यत्पुत्र (कैदारिक) ठक्क चिन्धति (सू०) ठम् । (क्षेत्र) क्षेत्राद्-
 अभिलहस्तीति (सू०) ठक् मिमास भिन्नादयत् (सू०) अण् ॥ ११ ॥ लुप्तत लुपति वा लुप्तम् ।
 लुप्तश्च मृत्क्षयः । काटिभि फाले इयतामनति केतिश । प्राज्यन (प्रवावते) प्रेष्यतेन प्राजनः
 बायायेति (सू०) पत्रेऽनर्वा प्रवयण च । तुयतामात ताद्रम् । प्रेषण च । खन्धनेन खनित्र क्षुर-
 लादि ॥ १२ ॥ घा(दा)ति लुनन्ति चानन, दात्रीति श्चु (सू०) । (लवित्र) अतिरूपधूसलनसहचरश्च (सू०) ।
 आपयत पूषत युज्यन चाननत चर्माज्जु । इतो हलप्रकरणमारब्धनेर्ग्य । निष्कन्ता- ईप रमा-
 शिरीषम् । कुन्ति कुक्क यस्यामे फ ला वध्यत । कञ्ति । वशीयते भूभिरवन फल । रूपति इमा रूपक ,
 क्षुन्-क्षित्तसन्नया (उ०) । कृपक फल च । लङ्गनि लाङ्गलम् । हलनि विल्लखति हलम् ॥ १३ ॥
 गौभूमेर्दायननेन गादारणम् । सायने वध्यतनेन सीर । शम्पा शम्पा । इपति- इप, ईप उच्छ ।
 इयति भुज स ता हल उच्छा ॥ १४ ॥ मयत क्षियत मय, मयते (सं) गम्यतेस्मिन् वा, खलदत्तविति
 हलदन्ता मस्य्या (सू०) इयउह पशुबन्धननिमित्तम् । खलेवाला च । खल तु खलवान् धान्य
 कम् । अश्वतस्तुन वा- अशु शीघ्रां का वा यत् तुर्ग- आश्व रथा दालिश प्रये । प्राणाति ग्रीहि
 पाटकादिभ्यश्चिन्धेप प्रा भरणे यत- प्राह्वयो ममरा गोधूयो मुद्गम पतिलवणका । अगव
 प्रियदुग्धुद्गान्मुद्गम् (शा. वे. ४. २. १०) ॥ १५ ॥ यत्पशुबन्धने च । कण्ठस्य दन्ति भान्यति । शित्तनीक्षण
 श्च किंवाहरस्य शित्तशूक । यूयते यव ॥ १५ ॥ तत्र नीले यो, तुज्यत तोजम, तुनिर्हस्यं ।
 कल[म] । भारमयते कलय क लाति वा । सौदलवन सतीनक, सातानक रि । द्वियते हरण ।
 सान्यत खण्डिक । शोर भक्ष दूषयति कारदू कदनत्वात् । वन म्भमा- उयते कोद्रव ॥ १६ ॥
 (ममर) ममी परिणाम । मद्गह्यतेन मकुष्ठ । मायन मयुष्टक । सारति सर्पे । तुद्रनि तु तुम ।
 कुन्मिनमयते कदम्ब ॥ १७ ॥ (निदर्थ) सिद्ध ये ननो रक्षाघात, एव सर्पेन । गुण्यति परिवर्त-
 यति ग धूम, गा धुनेति वा । गुष्ट मयन सुमन, यक्षरात । यूयतेम्भवा यावक । कोलते तुलेन
 मस्यति परिणमति वा कुम्भाप, अभस्तिशो यवादि, भान्यविनाप इत्येके । कण्यते दीयत चणक । हरिभि-

भ्यते इति शब्दः ॥ १० ॥ तिलमिश्रकटुनिर्जनेष्वप्यसौ (व०) । वर्णतः स्वद्वर्णतः । सौम्यं
न खवः । सुममिन्ननयते क्षुतामिन्ननः । कृष्णवर्णस्य राजसर्वसादः । राजते राजिका । कृष्णा
गोन, कर्पति विलसति वा । अस्वने-असुरं, अमु खं व वा ॥ ११ ॥ कुम्भिर्न कृशाङ्गवने कङ्गु-
ङ्गुः कङ्गुधैल्यके । प्रीणाति प्रियङ्गुः । न तस्ये-अनसि । अक्वे-अना, अङ्गु पादे । सौम्यतया
कृशा धुना । न तेष्वने मानुलान् । मज्जने मज्जः । शर्मेपि । अघुस्तरङ्गान्वात्, अगते पदेष्व-
नेति वा । तुवरी त्वरके वज्री निगते इशमावः इशमके च ॥ १२ ॥ कुम्भतं दृग्माति किंवाहः । इत ते
उम् । वणः मन्त्रस्य कथितान् । धान्यवरादंशतः, शिल पः धान्येध्वने धान्यम् । इत्यर्थं कगेति स्व-
वहति, स्वमन्त्राङ्गुनेरान् (सू०) । सी, सी] र्व च । कुम्भो बलजः कोष्ठागारं धान्यादिषोष्ठः ।
[गार्दयः स्वाम्यो मालं, स शुष्यतेमेनेति शुष्कः । ये प्रणि स्तम्भोऽप्रतिस्वम् प्राज्यया विभ्यनुतादी
दायै । एवं सर्वप्रियम् ॥ ११ ॥ अस्व गुणस्व सः कष्टः- कष्ट (य भ्यनेन- सा नादी, न-
' सी) नि । (मालं) पृष्ठ गन्धे । स घातः पलायः, पलतिपि । कर्माद्वनति, कष्ट (क्) कष्टं रूप-
स्य कष्टादः । गुस्तने- अन्वयने सुम तूना दिभेदः । गुस्तनेनाप्रिस्तुयः ॥ १२ ॥ इति शब्दम्,
अर्थं च सीधार्थं व तन् । मस्य देवमन्त्रं वृद्धिदक्षिणार्थेति शूद्र इति किंवापत्यत्र निर्दिष्टः, शूद्र-
वन्ध्यासमीधान्यमेतार्थं वा पुनरुक्तः । शम्भुस्त्वया नस्यं शर्म । शिनेति शिन्ध्या । शमः शिथिलिपि । गिन्धा-
माध्याग्रे वायव्यदिह्याः । रिद्धं सभेदं गन्धे, कृद्धं यमनिर्जने कृष्टः । आशतेन रदायमाच्छादितं,
रग आच्छादनं, आ- अशमिते निगन्ननिर्जने । पूने स्म पूत निर्वृम कृमम् । यदु सति बहुलं मारं,
तपिस्त्र्यः, मज्जनं बोधितनिर्जने ॥ १३ ॥ वर्णन इति मेघः । (नपादयः) आदितादन्मुद्गममृग-
दः । (यपादयः) आदिगजद्वं कोपमभालयः । शान्ते शान्तिः । कन्धने कलमः । आशब्दादज-
शात्यया जलजः । वटिकाः वटिरातेन पच्यन्ते । आशब्दादकौलयाः स्थलजाः । अनी इति दुम्भि-
ह्यनिदेशान्मायायाः शस्यन्ताः पुंमे ॥ १४ ॥ नियोज्येण्ये मौररः, मुन्यमरः, नीड्यान् इति
(सू०) पम् । यदुक्तं गन्धपमनादयोपि । गये (ति) अम्ममि निर्धये गयेषुमि मुन्यम् । अयो-
मेस्य- अयमं, अये निर्धयेके वेदुः । मुस्तं सभ्यनेन मुयम् । जर्मे स भति (उद्भूतमुद्भूतं)

तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री शवेधुर्गवेधुका ।
 अयोधं मुसलोस्त्री स्यादुद्धलमुल्ललम् ॥ २५ ॥
 प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् ।
 स्यूतप्रसेधौ कण्डोलपिण्डौ कटकिलिन्नकौ ॥ २६ ॥
 समानी रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।
 पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु वह्नयाः ॥ २७ ॥
 आरालिका आन्धसिकाः सूदा ओदनिका गुणाः ।
 आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु ॥ २८ ॥
 अस्मन्तमुद्रा (ह्वा) नमधिश्रयणी बुहिरन्तिका ।
 अद्गारधानिकाद्गारशफट्यापि हसन्त्यपि ॥ २९ ॥
 हसन्त्यप्यथ न स्त्री स्यादद्गारोलातमुल्लमुकम् ।
 क्लीवेन्वरीपं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥
 अलं (लिं) जरः स्यान्मणिकः कर्कर्याल्लर्गलन्तिका ।
 पिठरः स्थात्युखा कुण्डं कलशस्तु त्रिषु द्वयो ॥ ३१ ॥

उद्धोलम्बनम् पृषोदशक्तिवान् (सू०) उभयम् ॥ २५ ॥ प्रस्फोटनेऽस्मात् बहिः क्रियतेनेन प्रस्फो-
 र्जनम् । शायते शीर्यते वागेन शूर्पे, शूर्पे माने वा । चाल्यतेनेति चालनं, कात्य- धुत्राच्छिद्रतमोपेतं
 चालनं तितउः स्यूतः । तनोति सारं तितउः, तनोति ईड सन्धश्च (उ०) । परिपवनं च । समाना-
 ख्येन । सीम्यते स्म स्यूतः, वस्त्राद्यावपनं च । प्रसीम्यते प्रसेवकः । कण्डयते कण्डोलः । पिण्डयते पिण्डः,
 वेशदलादिमयं माण्डम् । पित्रकोपि । वट्टयावृणोति कटः । किन्त्यते क्षिप्यतस्मिन् किलिन्नः, वीरणतृणादि-
 मयं कुणालाध्यम् ॥ २६ ॥ रम आस्वादांस्त्वस्या रसवती । महदुनोस्य नहानसं, अनसोपकरणं लक्ष्यते,
 अनोऽस्या सरमामिति (सू०) म्मागान्तश्च । पुरो गौमांसं जलं वास्याः पुरोऽगुस्तस्या रसवत्या अत्र
 पौरोगवः । सूपं कुर्वन्तीत्युपलक्षणं मत्सरकदे । (वत्) शलिः सौत्रः प्रीत्यर्थः ॥ २७ ॥ (आरा-
 लिकाः, इ०) भालमन्थ ओदनं च पायमशम् । सूदयन्ति तण्डुलान्मूत्राः । शुणयन्ति गुणाः । भक्त-
 काराश्च । अपूपाः कन्दुश्च पायमस्य, इमुपक्रतान्तान् (सू०) कं, कान्दुर्ग इति व्याध्यम् । सरविशदं,
 मन्थवहार्यं भक्ष्यम् । पौरोगवत्या वच्यलिङ्गाः ॥ २८ ॥ अस्तुतस्मन्तम् । उड्ड (ड) रने (ति) उड्डा (एम्) नम् ।
 अपिश्रियनेऽनयाधिपयणी, र्थं पाके । पुत्रभावकरणेस्माच्चुदेर्मां नुजि । अन्तोऽस्यस्यामं निना, अन्तः-
 पिश्रयणी भवेदिति माला । अह्वरा धीकन्तेस्यामद्गारधानी ममाति । हसन्त्यद्गारेहंसनी ॥ २९ ॥
 अद्गारद्गाराः, लिङ्गार्थं विधिः । अलन्ति वासयन्त्यनद्वारे ॥ लान्ति वा (अलानम्) । उत्कां मुखं
 स्युन्मुरमर्धद्वयं कर्षं, उलति वा, उलि. सौत्रः । अम्पतेत्यन्तेन्यरीपम् । भृग्गयतेप्र भ्राष्ट्रम् । वेधो-
 विधित्यने कन्दुर्वा पुमान्, ध्वोऽपि, कन्दव्यानां ध्वन् । स्वेदयानि स्वेदनी ॥ ३० ॥ अलं जीवितलक्षणं
 महोत्तमः । मलचक्रगा श्रियमणो भणिकः । किलिन्त्यु कर्करी । आलाप्यान्, अट उपमेस्मादा-
 द्दुर्गाः । गललग्नमेस्या गलन्तिका, वर्धनीत्यर्थः । पि (पे) ठति पिठरः पिठरी च, पिठ अवयवे । पिठ-
 यस्ता स्थाली । स्थानं पुष्पी च । ओरायुगा । गुग्गुप्ते पच्यतेमिन्तुग्गुग्गुदी च । क लानि कलया-
 वा कलनः ॥ ३१ ॥ घटने घटः । कुर्वति यौ यम्भगा वा कुटः । निरिगन्धस्माद्विरः । श्रियमाणमयति
 शराश्च । वर्धने मृत्पिण्डाद्वर्धते पिठने वा चक्रवर्धमानश्च । कलमित्रोपि । अर्च्यते पात्रोत्तराद्वर्ध-
 नः । गोमिति तान्त्रिकाः, कृषिमुखी मर्जने । पिठयु भक्ष्यं पच्यतेमिन् पिठयचनम् । पच्यतेस्मात्कृन्ति ।

घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः ।
 ऋचीकं पिष्टपचनं कंसोस्त्री पानमाजनम् ॥ ३२ ॥
 कुटः कृत्तेः स्नेहपात्रं संचाल्पा कुटपः पुमान् ।
 सर्वमावपनं माण्डं पात्रामत्रं च माजनम् ॥ ३३ ॥
 द्विः कम्बिः सजाका च स्यात्तन्दू (ई) र्दरिहस्तकः ।
 अस्त्री गाकं हरितकं त्रिपुरस्य तु नाडिका ॥ ३४ ॥
 कडम्बश्च कलम्बश्च वेपवार उपस्करः ।
 त्रिन्तिडीकं च चुकं च वृक्षाम्लमथ वेष्टजम् ॥ ३५ ॥
 मरीचं कोलकं कृष्णमृषणं धर्मपत्तनम् ।
 जीरकां जरणोजाजी कणा कृष्णं तु जीरकं ॥ ३६ ॥
 सुपवी कारवी वृथ्या वृथुः कालोपकुञ्जिका ।
 आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ छात्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥
 कुस्तुम्बर च धान्याकमथ शुण्ठी मर्हापथम् ।
 स्त्रीनपुंसकयोर्विम्बं नागरं विम्बमपजम् ॥ ३८ ॥

वरको मदिधा पाति च ॥ ३२ ॥ कुम्भितं तन्मने कुटः । कृत्तेधर्मः (स्नेहपात्रम्) । हन्ता
 कुटः कुटुरः, कुत्तुङ्गम् (मू०) । आ- उपने- आधेननस्तिनावपनम् । मर्ग[य]प्राथेय
 भाण्डम्, मडि परिभाषणे । पात्रार्थेयं वदनेन्यादा पात्रम् । अवयवपत्रमत्रमत्रम् । नय-
 तेस्मिन्मात्रेय भाजनम् । भागावपने पथगात्रः, यस्मिन्निः- उद्दिष्टादि तु यद्गर्भं सर्वनावपनं विदुः ॥ ३३ ॥
 दृष्टानि पात्रं द्विः । काम्बेने कम्बिः । मत्रति मथानि मत्रका । ततं दुनेति खड्गपति तन्दूः, तनोति वा ।
 दारमयो हस्तप्रतिहतिर्दरिहस्तकः, दर्शनदेशम् । इति देहं शक्यतेन कनेकुं धारम् । हरितकं नील-
 त्वाद । घिनोति शिशुः, दृष्ये शिशुः शोभाजनं हरितकविशेषम् ॥ ३४ ॥ अत्र गाकस्य नाडी, कडति
 के लम्बनेवा कडम्बः (कलम्बः), गाकविशेष इत्येके, म्रुत्ने कस्य (च) लशकदम्ब इत्येकः । कडवी वा । वेप-
 म्यति शीति वेपवारः । साधनदक्षमुपदिष्टेन भागान्मुनेकदन्तेन उपस्करः, नमव देव (मू०) इति सुट् ।
 तद्वेदान्द । त्रिन्तिडीकं त्रिन्तिडीकम् । कुट, कुट नमने । वृक्षाम्लमपमवपनमपजम् । वेष्टवेगवेष्ट
 जायते वेष्टनं, वेष्टन्यः शान्त्येके ॥ ३५ ॥ त्रिन्ति विद्वानेन मरीचम् । सौम्यत्वे लक्षं, कुट वस्त्रे ।
 कृष्ण दधेन कर्तते तदनाद । कपति दधति- कपन् । धर्मपत्तने नई धर्मपत्तनम् । आह च- नदीव
 कतिन दधान वेष्ट (जे) दृष्टमपजम् । दनेने त्रिन्ति कोलक धर्मपत्तनम् ॥ मरीचनेन प्रे जीरकः ।
 वरपतीति जरण इति सभ्याः । जत्र स्वान विद मन्त्रमिन्मत्रति- अत्राजी, स्त्री । कणाः कम्बस्तथाः
 कणा, कर्मादिभ्यां च (मू०) । कणा कृष्णं तु कालोपवेष्ट वेष्ट ॥ ३६ ॥ सुट् सुपति प्रेरदति
 दोषम् सुपवी । शरीरिथं कामः । वृथी वृत्त्या । शान्त्येके । उपस्करमपमवपनं इति दोषपुन-
 रुचिका । आह च- उपस्करविशेषकृत् च का विद्या चोत्तरादि । सुपवी इति का सुप्रीया कृष्ण-
 जीरके ॥ (आर्द्रक) आर्द्रकमपजम् (मू०) । शृङ्गवेरमपति वेर देहेत्य शृङ्गवेरम् । आह च-
 मर्हापथ शृङ्गवेर कटुम्र तण्डुलम् । छात्रनपथा, छात्रनि दोषन्य छात्रा । वितुन्नते मन्त्रमिन्
 वितुन्नम् ॥ ३७ ॥ वृषिय तुम्बनि कुस्तुम्बर, वृषिगुनि अर्धेन, परम्बरदित्यामुट् (मू०) । धान्य-
 मकति धान्यक, धान्या धान्यक च । शुण्ठीति शुण्ठीति शुण्ठी । नगरान् देहे मर नागरम् । विम्बेन-
 जमनेकदेशेति । विष विधा च मरिवद् ॥ ३८ ॥ अत्रानेने मन्त्रं लम्बमानम् । सुप्रीये प्रयो

आरनालकसीवीरकुल्मापाभिपुतानि तु ।
 अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्चि(ञ्जि)के ॥३९॥
 सहस्रवेधि जतुकं बाहीकं हिङ्गु रामठम् ।
 तत्पत्नी कारवी पृथ्वी वाष्पिका कवरी पृथुः ॥ ४० ॥
 निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।
 सा मुद्रं यन्तु लवणवक्षीवं वशि सि रं च तत् ॥ ४१ ॥
 सैन्धवार्या पीतशिवं माणिवन्धं च सिन्धुजं ।
 रौमक वस्तु सं पाक्यं बिडं च कृतकं द्वयम् ॥ ४२ ॥
 सौवर्चलक्षरुचक तिलकं तत्र मेचकं ।
 मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकार शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

भव मोवीरम् । (अभिपुन) पुन अभिपवे, अस्माद्वा पृथङ् कुम्मापा नास्त, वेद् भीमवत् स्यात् ।
 कुम्मापैर्यदिभिरभिपूयत परिवास्वने स्म कुम्माप मिपुनम् । अवन्तिषु सुयते- अवन्तिनौमम् ।
 कुञ्जं लाति कुम्भिन जलमस्य वा कुञ्जम् । कञ्ज(च)यति दीपयत्यग्निं बध्नाति दीपान्वा काष्ठीक,
 पाङ्क्त्या पुर भवेत् । ग्रीह च (धन्वन्तरिः)- काष्ठीक कञ्जिक वीर कुम्मापाभिपुनं तथा ।
 अवन्तिसामं धन्वन्तरिनारनलं महात्मम् ॥ सौवीरकं सुवीरम्भ्य तया शुक्लं तुपेदकम् ॥३९॥ सहस्रं
 बहु विभ्यति सहस्रं धि । जायते जनुफम् । बह्वीरामठ वुरदशौ । दिनोति हिङ्गु । अमुद्रं भूना-
 शानमगूढगन्धं च । तस्य हिङ्गोः पात्रा, करोरियं कारवी सस्त्री । बाष्पं क्षवति वाष्पिका । कवरी-
 ह्वतिः कवरी, कर्त्रीति च पाठभेदः ॥ ४० ॥ निशाख्या रात्रिपर्यया नामार्थे रजनीत्वात् । काञ्चनवर्णा
 कञ्चनी । हरि पीतं वर्णं द्रुति (गच्छति) हरिद्रा । वरा वर्णोऽस्या वरवर्णिनी । आह च- हरिद्रा
 पीतिका पिङ्ग (र)जनी रजनी[कषी] निशा । गौरवणशता पीता ह्विता वरवर्णिनी । लुनानि
 जाड्य लवण, नन्द्यादित्वाण्यु (यू-), णव्य च । अक्षोनि व्याप्नोति- अक्षौवम् । उशये वशि, वश कान्ची
 ॥ ४१ ॥ मित्रमनु लक्षिते देवे भवे सैन्धवम् । शीतं शिनोति शीतशिव, उष्णवार्धं वात् । मणिवन्ध-
 गिरी भवे मणिवन्धम् । मणिवन्धं (न्ध) माणिवन्धं बाहुः । आह च- सैन्धव स पु (सिन्धुत्यं नादयी
 (य) सिन्धुज शिव । शुद्ध शिताशवं चान्यन्माणिवन्धं शिन्धनम् ॥ इमायामाकरे भव रमकम् ।
 वस्तुगन्धि वस्तुर्कं नाम लवण, रौमके वस्तु क यद्वेति माला । पाके मयु पाक्य पक्त्वय वा पल्ला-
 रयम् । विलति मिनति मलं विडम् । कृतकस्य लवणस्य द्वे नामनी । पक्वविड कवणयोर्भेदवि कृतकत्वा-
 दैक्यम् । स्यये पाक्य विडलणं यशारः काचयति ॥ ४२ ॥ सुवर्चलक्षरे भर मोवर्चल, सुवर्चलये-
 समरितदीपन लानि वा, वर्चं दीप्तौ, अव । अक्षोति व्याप्नोत्यम् । रोचनेन रुचम् । हृद्यगन्धं च ।
 तिलनि स्निहति तिलम् । तत्र तस्मिन्नेवके कृष्णे लवणे वर्तने, पूर्वं तु मधु(र)लवणम् । आगन्ध
 कृष्णलवण तिलकमियेके, बद्धेद्याः- कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जित । मद स्यन्दने मत्स्यण्डी
 सामान्यशर्करा, मत्स्यगणमति रुजति मत्स्य(तया)शरीने वैद्याः, यद्धन्वन्तरिः- शर्कराका तु
 मीनाण्डी श्वेता मत्स्यण्डिका सिता । मत्स्यण्डिकागण्डमिता कणेण गुणशतरा इति तु बाह्(रम्)ट ।
 काप्यते द्रवत्वत्फणितं खण्डधेना । क्षौद्रक त्रिधुरगविकारं खण्डवत् । शीयेत शर्करा । सायने
 सिता गण्डशर्कराया ॥४३॥ कुर्वन्तु(क)मस्तु तदस्यस्था शर्करा, कुर्वति कुर्वि कुर्विष्येके मिला
 टिकम्प्या । रमयति रमाला । मय्यते मयिजा दयिसिनामरीव दिप्त लेप, यत्सुदृशास्त्रम्- अर्थः-

कृचिका क्षीरविकृति स्याद्रसाला तु भाजिता ।
 स्यात्तेमन तु निष्ठानं त्रिलिङ्गा वामितावधेः ॥ ४४ ॥
 शूलकृतं मटिञ्चं च शूल्यमुत्थं तु पैठरम् ।
 प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥
 स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं मंसृष्टं शोधितं समे ।
 चक्रणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासितं ॥ ४६ ॥
 आपकं पीलिरम्यूपो लाजाः पुंसृग्नि चाक्षता ।
 पृथुकः स्याद्विपिटको घाना मृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥
 पूगपूयः पिष्टक स्यात्करम्यो दधिसक्तवः ।
 अभस्म स्त्री भक्तमन्धान्नानां स्त्री न दीदिविः ॥ ४८ ॥

[illegible]

भिस्सटा वग्धिका सर्वरसाग्रे मण्डमल्लियाम् ।
 मासराचामनिस्त्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवम् ॥ ४९ ॥
 यवागूहणिका आणा विलेपी तरला च सा ।
 गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविद् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥
 तत्तु शुष्कं करीषोस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।
 पयस्यमाज्यदध्यादि द्रव्यं दधि घनंतरत् ॥ ५१ ॥
 घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नयोद्भूतम् ।
 तत्तु ह्रियंगवीनं यद् द्योगोदेहाद्भव्यं घृतम् ॥ ५२ ॥
 दण्डाहतं कालशेयमस्त्रिमपि गोरसः ।
 तत्कं मुदन्विन्नमथितं पादाम्बुधाम्बु निर्जलम् ॥ ५३ ॥
 मण्डं दधिमव्यं मस्तु पीयूषोभिवनं पयः ।
 अशनाया बुभुक्षा क्षुद् घासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥

निस्त्रावः ॥ ४९ ॥ यूयते पिठादिना यवागू, त्रिषुवचिन्यस्यागूच (उ०) । सङ्गितोष्ण - उष्णिका, -
 ब्राह्मणकोष्णिकेमहायाम् (सू०) । प्रायने धणा, आ पाके । विस्त्रयानि विलेपी । तरला लेखावाच-
 पला । ब्रह्मणभ्यजने तैल कृत्वा स रस्तु निलौदन । गोरिद गवे भवमि यादिवर्षेणु गव्यं क्षीरादि-
 सर्वत्रगोर्जादिप्रसवेयम् (वा०) । गोविद्वा गाविद् गोमय च गोव्यपुरीषे (सू०) मयम् ॥ ५० ॥
 करोत्समि करीषं शुष्कगोमयम् । दुग्धते दुग्धम् । पयस्यते (अघने) क्षीरम्, पयसे चिच (उ०) इतीरन्,
 गमहनजनेति (सू०) उवालोप, खरिच (सू०) इति चर्वम्, वा सिञ्जसि रसानाय (सू०) पयम् ।
 पीयने पयते वा रसत्वात्पय, असुन् । सममिति पयसो नपुनरुत्वार्यम् । पयसो विकार पयस्य, गोपय-
 सोर्यम् (सू०) । आ दिशद्, नानानीतादि । दूयति (अनेन) द्रव्यम् । घनादन्यदघनमित्यर्थः, यन्माला
 द्रव्यं दध्यघन तथा । एतच्च द्रव्यं शरानिति भागुरिगोदे सरानिति बुद्ध्या मालाकारो भ्रान्तः ।
 किञ्चिन्नेतु नाशिता इत्ययमिति मालागोदे विरक्तव्य, यदाह दुग्धः - वाणश्चैव शराविति । इत्थं तु
 समर्प्य, तरन् - उपरि हवमान घन दधि द्रवम् ॥ ५१ ॥ विषर्तं घृतम् । आ - अवननीयमाज्य, आह-
 पूर्वादेशे नञ्जायवम् (वा०) । दूषते हविः, हविष्य च । सर्पिनि सर्पि, इत्यनेन । दध्ना मयितानव-
 त्ताल नीतमुद्धृतं नवनीतं घृतयेति । द्योगोदेहस्य विकरो देवदग्धम्, देवदग्धानिर्दशायाम् (सू०)
 इति साधु । कात्यायनो नवनतमेवाह ॥ ५२ ॥ मण्डदण्डाहृतं दण्डाहृतम् । कलशया गर्भ्या भव
 कलशेयम् । न रिष्यति दिनस्त्रि - अरिष्ट, मरिदोगतिर्यन्तु । तद्विषेण नाह । तद्यति हुत मण्डलति तरु
 चतुर्भागाम्बु । उदक्चेन ध्वयति - उदक्षिदधाम्बु । दध्ना मयनमात्रसाध्य मयित निर्जलम् । द्विगुणाम्बु
 श्रेतरसम्योदकमुदक्षितम् । तरु त्रिभाग भिन्नाम्बु केवल मयिनं स्तनमिति धन्वन्नरि ॥ ५३ ॥ दध्ना
 मण्ड दध्ना भाग, मयति परिणमने मस्तु । पीयते पीयूष, नवमसूनयदाक्षीरं कविन मन् । अशनेच्छा -
 अशनाया, अशनायोदयेति (सू०) साधु । मोक्षमिच्छा बुभुक्षा । क्षुद्, क्षुध बुभुक्षायाम् । रोचके चो
 रुचिश्च । प्रस्यदे घास । के तालुनि वलने कवल ॥ ५४ ॥ सद्धान मयीति । सद्धान सग्धि, किन्,
 बहुलच्छन्दसि (सू०) इति षष्ठ, पसिमसोर्हलिव (सू०) इत्युपधालोप, क्षलक्षलि (सू०) इति
 यलोप, सपत्नयोर्धाञ्च (सू०), सञ्जज्ञस्यसि (सू०) । उदक्चेच्छा उदग्धा, अशनायोदयेति
 (सू०) साधु । तर्पणं नृद तर्पथ, त्रिषु पितायाम् । नृष्णा नानार्थे । अदन जग्धि, अदोज-

सपीतिः स्त्री वृत्त्यपानं सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ।
 उदन्या तु पिपासा तृद तर्पो जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥
 जेमनं लेढ आहारो निधसो न्याद इत्यपि ।
 सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुज्जितम् ॥ ५६ ॥
 कामं प्रकामं पयाप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।
 गोपे गोपाल गोसंख्यगोष्ठुगाम्भीरवृद्धाः ॥ ५७ ॥
 गोमहिष्यादिकं पाद्वन्धनं द्वौ गवीश्वरी ।
 गोमान्गोमी गाकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥
 त्रिप्याशितं गर्धामं तद् गाधो यत्राशिताः पुरा ।
 उक्षा भद्रो बलीवर्द अपभो बृपभो बृपः ॥ ५९ ॥
 अनङ्गवान्सौरमेयो गौरुक्ष्णां संहतिरीक्षकम् ।
 गध्या गोत्रा गवां वत्सधेन्यां वात्सकधेनुकं ॥ ६० ॥
 वृणां उक्षा महान्महोक्षा स्याद् वृद्धोक्षस्तु जरद्गवः ।
 उत्पन्न उक्षा जातोक्षाः सघांजातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥

निषिद्धासिद्धिः (सू०) ॥ ५५ ॥ जमेजमनमाहुः, जमनं जवनं वा, यद् दुर्गः- जवनं भोजनं
 इति । उदन्येन निधसः, नौगव (सू०) इत्यपि, घनोद्य (सू०) इति यन्त्रादेः । ने (नौगव)
 न्यादः । प्रत्ययसामान्यव्यवहारश्च । मुद्रितोऽयं भावः संहितम् । फेलानि विशिष्टानि केजा, फेयु बलने-
 लाद्वा ॥ ५६ ॥ काम्यते कामम् । पर्याप्तिः पर्याप्तम् । इत्यत इष्टम् । ईप्सितमनक्तिरूप्य वपेप्सितम् । प्रयः
 विद्यादिदण्डनादेत्यादि क्त एवाम्यय वे- एतेषां स्त्रीभ्योऽङी प्रान्तः, यच्छ्रुत्वाभ्यतः- कामे निहमे काम-
 र्थ्या । गाः पाति गोपः । गाः गध्या इति गोर्ध्वः । गा देविषु गे भुक् । आ-अ भिन ईरयति-आमीरः ।
 ईरयति गा बहवः, वज्रिः दीवो वा ॥ ५७ ॥ पादे वन्धनमस्य पाद्वन्धनम् । आदिगन्धत्वादि ।
 यादपं घननिधेके पेटुः । गावः सुगन्धस्य गोमी, उपेत्यनात्रिमिहेति (सू०) मधुः । वज्रजन्महिमन्त्रः-
 गोसवन्धी समूहः, गोचरसंवेने (सू०) सधुः । धनं च ॥ ५८ ॥ अश्विना भोजिना गावो यत्ताशितं-
 गवीनं, अपवृक्षाशितमिति (सू०) स्वापे सः । आभितं गवीनमिति प्राच्यमानं भ्रमः यथाकथं-
 गावो भद्रोपिताः पुंति । उक्षति-उक्षा । मन्दते मयः । बलीवर्दते बलीवर्दः । ऋरति गच्छति
 ऋषमः ॥ ५९ ॥ अनेपद्वत्यनङ्गवान्, अवशिष्टदेः किञ्चनशेषश्च (उ०) । गुरभेरेपत्य सौरमेयः ।
 गच्छति गौः । अवान्तरमेदेस्य नमिजक्षित । शङ्करश्च हरे वाऽवेयः साहचर्यम् । (औत्सर्गं) गोत्रे छेष्टेने
 (सू०) वृष् । संहतिरित्येव । (गध्या, गोत्रा) खल्लो रय दिनि (सू०) वः, सनेतकम् वयेति (सू०) वः ।
 कप्तानो समूहो वागुक्तं, गोत्रोक्षेष्टेने (सू०) वृत् । धेनुं सैवो धेनुम्, अचित्तल्लिने गोष्ठ
 (सू०) ॥ ६० ॥ महाकायपुता च नक्षत्रः, अचक्षुर्विकृतंति (सू०) सायु । एवं वृक्षोऽप्योक्षी । माळा
 च-महोक्षः स्यादुद्धरे रवाग्धिवः स्वन्धदाहकः । फेनेन पद्दतानो वरुः कृते मानविषाणकः ॥ जरदासी
 गौश्च जरद्गवः, गोरतद्विद्वत्कि (सू०) इति टप् । तृनोयति केवलं तर्णकः ॥ ६१ ॥ शरद्गरोति
 ऐश्वर्यः, सत्त्वदाहरोति (सू०), त्राहियत्सयोऽप्यवस्थानात् (वा०) । वसति वसः । दमहो
 दम्यः । वसत्वं तनुवमस्य वस्यतरः, वस्येक्षभर्गमम्यय (सू०) इति टप् । तनुव द्वित्ववद-
 ऋभिः । (आपम्यः) अगच्छपंनेति, वस्येनेत्येके, अत एव ऋमस्य प्रतिनिधिरप्यम्यः, ऋमोपन-

शकृत्करिस्तु वत्स स्याद्दम्यवत्सतरी समी ।
 आर्षम्यं यण्डतायाम्यं यण्डा गोपतिरिद्वर ॥ ६२ ॥
 स्कन्धप्रदेशस्तु यह सास्ना तु गलकम्बल ।
 स्यान्नस्तितस्तु नस्यात प प्र उवाह युगपार्श्वग ॥ ६३ ॥
 युगादीना तु वोढ गे युग्मप्रासङ्ग्यशाकटा ।
 खनन्ति तन तद्वाढान्देद हालकसैरिकौ ॥ ६४ ॥
 धूर्वह धुर्यधौरेयधुरीणा सधुरधरा ।
 उपायेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥
 स तु सर्वधुरीणा या भवेत्तन्धुरावह ।
 माहृषी सौरभेयी गौरुखा माता च शूङ्गिगी ॥ ६६ ॥
 अर्जुन्यन्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोपु नैचिकी ।
 यर्णा विभेदात्सज्ञा स्यु शवर्लीधवटावय ॥ ६७ ॥
 द्विहायनी द्विचर्पा गौरिकाव्या त्वकहायनी ।
 चतुरव्या चतुर्हायणेव उरव्या त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

होर्म्यं (सू०) । मन्वत उत्पन्नयनं । एणभिन् इति चरति-इत्तर स्वेच्छचारी, इतर
 इत्येक पठ ॥ ६२ ॥ वद्व्यनवति वद गोचमवनि (सू०) सधु । सस्ते स्वयितीव व्यापियमा
 णत्वात् सीयने वा सास्ना, यम स्यात् ये तद्धमणि । न माशा नरह नरुभामिच्छायस्त धुरिणी
 (वा०) नप् । नस्त किञ्चे स्म नप्यन, प्रातरदिहृदा र्थ इति (य०) गिजान मिष्टा, नाम्ना
 कृगच्छिदो गे रित्यर्थ । नासिद्धायां भा नर नरु छे त्त्वा र्त्वादिना- यत् उतमिनो नरुगेत ।
 एवम यठ वा वर्ये वहनि यठान् यथा गौ वद्व्य (सू०) इति सि । युगम्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्व
 गच्छति युगपार्श्वगो इत्येव च । दमनाय योजित इत्यत्र लभ्यवेक्ष्यते ये प्रायकृता वहलिहाय
 नका ॥ ६३ ॥ (युग्य ६०) युग प्रासङ्ग्य शाकट्य वहनि तद्द्विर्ययुपयमानम्- (सू०) इति
 वत् शकटादन् (सू०) । (हाकि ६०) हलेन खनते तनर्यनेखनीति (सू०) ठह । इल व
 इति हलस्यद् वेने, इत्यर्थे शूङ्गि (सू०) ॥ ४ ॥ (धुर ६०) धुर इति धुरावहको (सू०) ॥ सवधुरा
 दिति (सू०) गोगविम गाल । पुराध इति उरार, कुरवे वज्ञाशालर (यज्ञा भूतृत्वाति), धूराम्य
 वा स्यात् । (एकधुरिण ६०) एकधुरावह (सू०) इति या लुह्व लुह्वले अकूरूपूरिति (सू०)
 अ समामान्त ॥ ६५ ॥ (सवधुरिण) सवर्गधुरावह (सू०) । मध्ये पुञ्जन महा तस्या अय
 मोदेवी । वमति र्मस्मत्कमुत्त । नृगम्यद्वय सामाशयवि विशये वर्तन्ते ॥ ६ ॥ अनुनीति
 शुद्धादी । न ह्यन्यज्या अस्यादय (उ०) इति मय । रोहिणी गवत् । अनवादी गौरनपुरी
 प्रसस्ता गे मयिहा । युगमर्गानां । नैवेननि नैवेन ठक अव्ययानोममप्रिते शकण्य (वा०) ।
 इति गवारीका प्रागुदत् । गवरीति अयन ईत् (सू०) । यत्र अ अशेषात्तद्वचनशास्त्रमात्र
 र्पुनस्ति । आशादिगच्छक्यं नृगया द्वितीय रूप कुर्यात् ॥ ६७ ॥ द्वौ हायनी य
 प्रन गमरा न ईद्वय उत- अर्षाईय दे । (सू०) उह दामह्वन-शाल्य (सू०) इत्यत्र
 इत्यद् वयानेत्यत्र (सू०) इति टात् । द्वौ र्गो र्गणा न द्विर् । (गे) रायच (सू०)
 निमित्तेन (सू०) चारिण्येन चिति (सू०) ॥ नरह उल्लङ्घन च न परमाण
 निव । त्रिधुरावहव्ययार्ग र्थ (वा०) वयो । १८ । गो कनर १४ वजा । यगति

बद्धा बन्ध्यावतोका तु स्रवद्र्भाथ सन्धिनी ।
 आक्रान्ता वृषमेणाथ वेहद्र्भापघातिनी ॥ ६९ ॥
 काल्योपसर्गा प्रजने प्रघ्नाही बालगर्मिणी ।
 स्यादचण्डी ह सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥
 चिरसूता बष्कयिणी धेनुः स्यादसूतिका ।
 सुव्रता सुखसंदोहा पीनाध्नी पीवरस्तना ॥ ७१ ॥
 द्रोणक्षीरा द्रोणदुघा धेनुष्या बन्धके स्थिता ।
 समांसमाना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥
 जघस्तु कृत्रिमार्पणं समी नियककीलका ।
 न पुंसि दाम संदानं पशुरञ्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥
 यैशस्तमन्यमन्यानमन्यान्ते मन्यदण्डके ।
 दृढा ह शो कण्डयिष्कम्भो मन्यनी गर्गरी ममे ॥ ७४ ॥

प्रसूति बन्ध्या बन्धनीया वा । अत्रयुत तोदमारुहस्या अवर्तं वा, अत्र (३) प्रवन्ती वा, मृतवन्ता स्रवद्र्भाथेति
 माला । सगानं संजा गर्भप्रदणमन्वयः । संजनेन, अदुग्धा दोग्धाते तु सधिवीति काल्या, सधिव्य-
 कालदुग्धा तैर्दुग्धाया न संजनेति शास्त्रवतः । विदम्य गर्भं वेहद्, वेह प्रयत्नेन ह्य, वेहद्र्भापघा-
 तेति भागुरिः ॥ ६९ ॥ बजने गर्भनष्टं (काल्या) ग्रावहात, वृषेनोदमर्गण्योपसर्गा, उपसर्गोकाया-
 प्रजने (सू०) इति सातुः । प्रष्ट वधनि प्रष्टे ही, वह्य (सू०) इति विह, वाहयति (सू०) ईग,
 वाहय् (सू०), एतिथयूदसु (सू०) इति उदं । प्रघ्नाही गर्भिणीति सर्वे, अभिकनी कालगर्मिणीति
 भागुरिः, पलिवनी बालगर्मिणीति माला । नवव्या- अक्षरेण ययं, बद्धादित्यात् (सू०) वा
 दं । सुवेन कियते सुव्रता, सुगतात्यागमः । परमेष्ठति परेष्टुका । मशुप्रवृत्ता शृष्टः ॥ ७० ॥
 बष्कयिणीति मते बष्कयि (काठः), औणादिकवत् (अत्र), सोमस्वः (बष्कयिनी), बष्कयनीति
 सुभ्याः । यद्यप्येता धेनुः । (मुत्तगा) मुत्तनिर्गः । पानमूर्त्त्या पनोष्ठी, कषमोनह् (सू०),
 बहुरेहकषोर्हत् (सू०) । पीवरस्तनी, स्वाद्यायं पसमैनादिनि (सू०) रोग ॥ ७१ ॥ द्रोणे दोग्धि
 द्रोणदुघा, दुहःकषय (सू०) । धेनुष्या) मशराधेनुष्येति (सू०) सातुः, आ यगद्रुदेर्वा बन्धके
 कषयिता पीतदुग्धया । (समांसमाना) समानमावेजयते (सू०) इति ख ॥ ७२ ॥ उतसूय ।
 अस्यायन आर्पण, प्यायनी (सू०), सं पवर्गप्र (वा०), आह्व्य आहूर्त्त्या मशुरोर्वन्त्यात्
 (वा०), ओदिवत् (ओदिव्यानि) निष्ठ नन्वम् । इम्भ (म्भ) श्वो गवा श्वनिः । शिवन्धन्,
 शिवोति वा शिवः । केन्द्रेण बन्धनेस्मिन् ईलः । दीपने श्वपतेनेनेति मशुरेण बन्धनरज्जुः । (दामनी)
 निर्यमैश्छन्दसोः (सू०) इति ईप् ॥ ७३ ॥ निजमासु जने वेद्यन, विजस्य शब्दभयनद्वयो
 (सू०), विजस्यस्य वा । मध्यतेनेन मन्य, पुनिसप्रवर्ष नांता (सू०) । मन्यति मन्यन,
 मानय । (मन्याः) मयन्- शरस्य- इनेरकारान्दम्याने (सू०), योन्यः (सू०) । मन्य नर्षी
 दग्धो मन्यनदह । मशकः सुषोमि । कुत्रिण कुट्यः, कुट्यो वा दग्धके वर्तेते । दग्धे निर्य-
 मननि दग्धकम्भ, दग्धमन्त्रा दग्ध आह्वयते । मश्रतोने, दग्धकोम्भनिचोदे । माद-
 देर्वा मन्यनी । निरति शरिर्गर्ह । कण्डय ॥ ७४ ॥ दप्यते दप्यते मरी- दृष्ट ।
 मन्यतेरति मशकः । मन्यतेरन्ययः । मने गच्छति वा, मने इत्येके । रमेर्यो दी-
 र्गो दीर्गा ररपुषके । क गिरे रभत उत्पन्नने कानं दग्धः । (दृग्गन्ध) दृग्-

उष्ट्रे कमलकमयमहाङ्गा करमः शिशुः ।
 करभाः स्युः शूङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ॥ ७५ ॥
 अजा छागी शुभ्रं स्तभ छागवस्तच्छगलका अजे ।
 मेढोरभोरणोर्णाधुमेपवृष्णय ण्डके ॥ ७६ ॥
 उष्टोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्टकौरभ्रकाजकम् ।
 चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्भभाः खराः ॥ ७७ ॥
 वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ।
 पण्याजीवो ह्यापणिकः कथविक्रयिकश्च सः ॥ ७८ ॥
 विकेता स्याद्विक्रयिकः कायकः ऋयिकः समी ।
 वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूलं वस्तीप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥
 नीवी परिपणा मूलधनं लाभधिकं फलम् ।
 परिव्रानं परीवर्तो नैमयनिमयावपि ॥ ८० ॥

कमलस्यबन्धनकरमइति (सू०) वन् । विकारे कित्यइष्टारादिभ्य (सू०) इति प्रयटा वाहमयैरिति भविष्य युक्तम् ॥ ७५ ॥ अमति गच्छति अयमस्तज्ज्वादाजा, अज बाह्यात् (सू०) । छपति रोगं छागी, जातेरजीविपयादयोपपात् (सू०) इति ऋषिः । अविष्यप्रत्ययार्थं पृथक्पठ । शोभते शुभ्रम्, शु (तु)भो निवण्डयु । वस्ते वस्त । छयति रोगाच्छाग, छालश्च । छगेरि । मेहति मेहः । उष्ट्र भ्राम्यति-उरुश्च, उष्ट्रे रभते वा, उ स्वरप्रतिरूपरो निपात । एवमुष्ट्रे रणोस्त्येयु णः, उरयति देवत प्रीणातीति श्रीभोज कण्डवादिपाठत् । ऊर्णं स्तस्ये णंयु, ऊर्णाय युस् (सू०) । मेपति वासते मेप, पचायच् (नन्दिप्रहोति) । वर्पति ऋण । आ-र्द्धव्यन्ने देवा अवेन एहक । हुबुध । अविर्नानर्थे ॥ ७६ ॥ (औष्टक, इ०) गोतोक्षेष्टेरभेनिवुत् (सू०) । चक्रमस्त्यस्य तैल्ल्यादिवचकप्रमणः, आसन्दीवदष्टीवचकीवदिति (सू०) मधु । चक्रवालस्तु बालेय इति माला । बालेभ्यो हितो बालेय, बाले वा च ऋणे भवो वा । रासते रासभ, रास शब्दे । गर्दति गर्दभः, गर्द शब्दे । ख शब्द राति खत्, खमस्तस्य वा, (रप्रकरणे) रामुखकुञ्जभोर (वा०) । कूगेरि, शङ्कुर्कोपि । वृद्धिरवयो पशुभ्यः । पश्ववमय गोयुग च परं, यथा मेपपश्वव योगेषु म्, पशुनामभ्योद्विवेगोयुगवै (वा०), पश्वेपश्वयश्च (वा०) । अविशोढमविमरीस तथादिदुस पयो मेप्य, अवैर्दुग्धे-तौड्गगरीसचोवत्त्व्या (वा०) ॥ ७७ ॥ निदेहे-उपचयं भवो वेदेहक । सार्थान्सधनान्सरतो ॥ णन्यान्वदति सार्थवाह । निगमे-आणो भवो नैगम । पणते वणिक् । वणिगेव वाणिज, प्रहृदिता त्सार्थेऽण् (सू०) । आण्य प्रयोनमहस्यापणिक । कथविक्रयभ्या जीवति कथविक्रयेक, वस्तक यविकयाद्रन् (सू०) इति सघातविग्रहीताद्रन् ॥ ७८ ॥ विक्रीणीते भण्डेन मूल्यं पृह्णीति विकेता । क्रीणाति मूल्येन भाण्डं प्रायक । कथेन जीवति कथिक । वणिजो भावो वाणिज्यं, ब्राह्मणादित्वात्प्य (गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्मणिच्) । (वणिज्या) दूतवणिग्भ्यावेतिवक्तव्याद्यच्च (वा०) । मूलं नानाम्प मूल्यं, नीवयोधमेति (सू०) यत् । वसत्यास्मिन्पण्यं वस्त । अवकीयतेनेनावक्रय ॥ ७९ । नीवीर परहस्तेर्पमाणत्वात् । परिपण्यते वृद्धये ऽयुज्यते परिपण । मूलं लाभकारणम् । मूलधनादधि निपण्य स लाभः फल च । कलान्तरादि । परिवर्दाहान परिव्रानम् । निमये परिवर्तनीये भवो नैमयः । निमानं निमयः, मेह प्रणिदने ॥ ८० ॥ उपमूल्य समीप निधीकते शुभं स्यात्यते-उपनिधिः, र

पुमानुपनिधिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणम् ।

कये प्रसारितं कय्यं केयं केतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

विक्रयं पणितव्यं च पण्यं कय्यादयजिषु ।

क्रीये सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥ ८२ ॥

विपणो विक्रयः संख्याः संख्येये ह्यदश त्रिषु ।

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

संख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ।

पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

पौ (यौ) तयं हुचयं पाप्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुन्नाः पञ्चाद्यमापकः ॥ ८५ ॥

समंने निधेर्ना । न्यस्यते निमित्तं न्यासः । निधेर्गोपि । स्मार्ते (याज्ञव०) वेधा भेदोस्ति- वासनस्य-
मनादयाय हस्तेन्यस्य यदर्पितम् । इत्युपनिधिर्न्यासः प्रकाश्य स्थापितं तु यत् ॥ निक्षेपः शिन्निहस्ते
तु माणः संस्फुर्गर्पितम् ॥ तस्य न्यासस्य निक्षेपे प्रर्णपं दानं प्रतिदानं, परिदानमित्येके । प्रत्यक्षादानं
स्वीकारोक्तयः [वक्तव्यः] कृतं च तत् । कयनिमित्तमाणे न्यस्तं (कय्यं), कय्यस्त्वर्थ इति (सू०)
साधुः । (कय) यथा केयं गौर्वन्ते न च कय्योस्ति ॥ ८१ ॥ (पण्यं) अवचपम्ववर्षेति (सू०)
साधुः । (त्रिषु) बाक्य-इग इत्यर्थः । अत्रयं मयेतद्विकेयमिति सत्यस्य वरुणं सत्यापनं, सत्यापना-
शब्देति (सू०) गिन् । अर्थभेदसत्त्वानामापुह् (वक्तव्यः) (वा०) । (सर्यं सारः) कारं स'रागद-
स्येति (सू०) गुम् । (सत्याकृतिः) म'यादशत इति (सू०) वाङ् ॥ ८२ ॥ विपणनं विपणः,
पुराणदन्तादच् (तन्दिप्रक्षेपेति), अन्यतो विपणः स्वान् । एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानास्त्रि-
ङ्गाः, पञ्चाद्याश्च, एक. पञ्च, एकं वृण्डं, दशस्त्रिणः, दशपञ्च, दशकुण्डानि । आदौत्यष्टादशान्ताः ।
विशत्याद्याः सर्वा एव सख्याः अष्टयेये सख्याया न निरूप्येकवचनान्ता एव वर्तन्ते, यद् भाष्यम्-
आदशब्दः सख्या संख्याये वर्तते, ऊर्ध्वं सख्याने सख्याये च, विंशतिः पञ्चः, विंशतिः पञ्चानां, वातं गानः,
चानं गानम् । [अत्र विगतिशब्देनैकाग्रत्वेनानिबन्धेति ज्ञेयः] ॥ ८३ ॥ सदृशमात्रार्थे वर्तमानाया विंश-
त्यादेः सख्याया द्विवचनबहुवचने अपि स्तः [भवनः] एकशेराद्, द्वे विपत्तौ, तिस्रे विपत्तयः, गवो
विपत्तौ, गवो विपत्तयः । विंशत्याद्या नवत्यन्ताः श्रीनिङ्गाः । द्वे (द्वे) पयसौ पञ्चदशस्य, पङ्क्ति-
विपत्तयश्चैति (सू०) साधुः । दश पङ्क्तयः शतम् । दश शतानि मरुतम् । दश सदृशम्ययुतम् ।
इयं पञ्चोन्ताम्यष्टादश गणितस्थानानि, यदाहुः- एकदशततपदस्याम्ययुतं प्रयुताम्ययुतमपि नियुतम् ।
अष्टदशैरिन्द्रियैर्बुद्धयश्च सर्वे निगर्कमिति दशभिः ॥ गुणमात्रमहत्तममहत् समुदमध्यान्तमथ पदार्थं च ।
सदृश पदार्थमिति तत्त्ववदन् पृथगे संख्येयैः । प्रयुतसह सख्यनवैश्वस्य कोटिरित्यर्थः ॥ ८४ ॥ पुनरिति
पौतुः- मानमागच्छेधकः पौतयाधकः, तस्येदं पौतयम् । द्वेविंशतौ हुचयं, शेष (सू०), मानेवयः
(सू०) । माने पाप्य, पाप्यमात्रम्येति (सू०) साधुः । मीयनेनेनेति मानम् । पौतवं हुचयदि,
हुचयं प्रस्थादि, पाप्य हस्तादिति वीटो अन्तः । निमित्तमनं मीयनेनेन च । तत्र पुनार्युन्तानं, अष्ट-
स्यादि प्रमाणं, प्रस्थादि परिमाणं, यदाहुः- ऊर्ध्वं मानं चित्तेनानं परिमाणं ॥ सर्वतः । आयामस्तु
प्रमर्णं स्यात्सहया मिश्रा तु सर्वतः ॥ गुणा रक्षिष्य । आयो मुख्यः । आयव्यङ्गा द्य मापकः । ततो
द्वे इत्यन्ते स्यात्माप इत्यपि दर्शनात् । अस्मिन्मते- अय- इत्येके, यदाहुः- मापकं वत इत्यन्तः
॥ ८५ ॥ अणोन्वयः । कर्त्तुं कर्त्तुः । (पत्) पत्त रक्षायम् । मुख्यमस्तस्य मुख्यः, अर्थे अस्मिन्-

ते षोडशाक्षः कर्षोत्थी पलं कर्षचतुष्टयम् ।
 सुवर्णविस्तौ हेमोक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥
 तुला खियां पलशतं भारः स्याद्विशतिस्तुलाः ।
 आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥ ८७ ॥
 कार्यापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिके पण ।
 अखियामाढकद्रेणी खारी वाहो निकुञ्जकः ॥ ८८ ॥
 कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।
 अंशस्तुरीयः पादः स्यादंशभागौ च वण्टकः ॥ ८९ ॥
 द्रव्यं चित्तं स्वापतेयं रिकषमृक्थं धनं वसु ।
 हिरण्यं द्रविणं शुभ्रमर्थरविमवा अपि ॥ ९० ॥
 स्यात्कोशः पञ्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।
 ताभ्यां यदन्तर्गतद्रव्यं रूप्यं तद् द्वयमाहतम् ॥ ९१ ॥

दद् (सू०) । विस्तृते विस्तः, विस उत्सर्गः । अक्षे षोडशमापके माने द्वौ वर्तेते, यस्मृतिः— पञ्च-
 कृष्णलको मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश । कुरुदेशे प्रसिद्धो विस्तो हेमपलम्, यन्माला— पलेन हि सुवर्णस्य
 कुरुविस्तः ॥ ८६ ॥ तोल्यते तुला, विनिपूजीति (सू०) चरारादह्, हित्करणसामर्थ्याद् गुणमाव ।
 भ्रियते भारः, पुसा हि द्वे पलसहस्रे षोडश शक्यते । आचीयत आचितः स च शकटेन बाहु शक्यः ।
 अन्ये तु विशतिः पलसहस्राण्याचितमाहुः । शाकटमागस्तुनोतिरिक्तो वाण्याचित एव । अत एव शाक-
 टाक्षयोप्याचिन इति पुनराचितशब्देन योज्यते ॥ ८७ ॥ कर्षसपन्धिनः पण्यते व्यवहितेनेन रूप्यरूप-
 केण कार्यापणः । कर्षः प्रमाणमस्य कार्षिकः । ताम्रमयं कर्षपमाणं तु रूप्यं पण । तन्मूल्यं बोपचाराद-
 दातिः श्वेतका । पृथगित्येवामपर्यायत्वम् । परिमाणविशेषा एते, यदाहुः— पलं प्रकुञ्चनं मुष्टिः कुडव-
 स्तद्वचतुष्टयम् । चत्वारः कुडाः प्रस्थसन्तुःप्रस्थमथाढकम् ॥ अष्टादशे भेदे द्रेणो द्विद्रेण शतं उच्यते ।
 साधंशतं भवेत्खारी द्विशूरी गोण्डाहता ॥ तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम् । शुष्कमेव स्विदं
 मानं द्विगुणं तद् द्रवेषु ॥ तत्र देशभेदात्तमस्यैवाहं, तथा क्वचित्चतुरादको भवेद् द्रेणः, षोडश-
 द्रेणा खारी, विशतिद्रेणः कुम्भः, दत्तकुम्भो वाहः ॥ ८८ ॥ रूप्यभेदश्चतुषोशः पादः, पदद्वयेति
 (सू०) कर्नरि पम् । अयनेशः । मण्यते भागः । वण्ट्यते विमण्यते वण्ट ॥ ८९ ॥ (द्रव्यं)
 द्रव्यवमस्य इति (सू०) साधुः । विन्त्यते तद्विस्त, विलोभोगप्रलययोरिति (सू०) साधुः । स्वपती
 साधु स्वापनेयं, पण्यतिष्विदमनिस्रपतेर्द् (सू०) । रूप्यते स्तुपते रूप्यम् । रिच विद्योजनेस्माद्वा-
 (द्), रिच्यते विमण्यते रिकषम् । दधानि पणम् । वस्ते छादयति वयु, वयतीश्वरपदे ॥ वयु ।
 हियते हिरण्यम् । द्रवनि द्रविणम् । सूवने शुभ्र, नृ अभिगमने । अयनेयः । रापने रा., खीत्येके ।
 विमनति विमनः ॥ ९० ॥ रूप्ये शस्येन कोशः, कुरुपण अह्वयत आह्वयानेभ्यः कोष इत्येके ।
 हेम कृताकृतं पाटितापटितं, रूप्यं चेतम् । हेमरूप्याभ्यामन्तैश्च कुरु, राजसूयसूरेभ्योपहृत्यनुपयेति
 (सू०) साधुः । आह्वयत आह्वयम् । रूप्यं, स्तादाह्वयशक्यते (सू०) । तद् द्वयं कुर्याद्वयम्
 ॥ ९१ ॥ यदन्तर्गतं इदं जानं विन इन्नु ग्राह्यमतम् । मरकतं तदन्त्येन मरकतम् । अमरगमोदमयोनिः ।

सर्वं च तैजसं लोहं विकारस्तथस्य कुशी ।
 क्षारः काचोऽथ चपलो रसः सूतश्च पारते (वे) ॥ ९९ ॥
 गव्यं माहिषं शुङ्गमभ्रकं गिरिजामले ।
 स्रोतोऽन्नं तु सौवीरं कापोऽन्नयामुने ॥ १०० ॥
 तुल्यान्नं शिखिर्ग्रावं वितुलकमयूरकं ।
 कर्परी दार्विकाकाथोद्भव तुत्थरसान्नमम् ॥ १०१ ॥
 रसगन्धं ताक्ष्यं शैलं गन्धाश्मनि तु गन्धिकः ।
 सौगन्धिकश्च चक्षुष्याकुलाहयां तु कुलटिका ॥ १०२ ॥
 रीतिपुष्पं पुष्पकं तु पोष्पकं कुसुमान्नमम् ।
 पित्रं पीतनं तालमालं च हरितालकम् ॥ १०३ ॥
 नैरेयमर्थं गिरिजमममजं च शिलाजतु ।
 धालगन्धरसप्राणविण्डुः ॥ १०४ ॥

शुक्लं रजतं तावन् रीतिः कांस्यं तथा । ननु । क्षीमं च वामरं (काञ्चनम्) चैव ह्यष्टौ लोहानि चक्षते ॥
 गव्यं तु विशेषं लोहम् । वृत्तित इति कृती फाल , वट्टाश्वत - कुशा दधं कुशी फाल , जानप-
 दश्चेति (सू०) अथोत्रिंशे कुशं रूप् । क्षानि गलति क्षारः । क्वाने (ते) काचः । चपलोऽस्थै-
 र्थोऽन् । रस्यने रसायनार्थं रसः । सूते हेम युषी मूतं , शिवात्प्रमूतो वा । पित्रं पारतं , पारं सन्नोति
 वा ॥ ९९ ॥ गा अलति वारयलोनेन गव्यं गवने वा । अभ्रप्रतिहृतिरभ्रकम् । गिरिजं च तदमलं च
 गिरिजं मलं , गौर्या मलमिति धातुविद् । अम्यतनेनाक्षि - अचनं , यमुनं घातसो जातम् । सुर्वेदेशे भ-
 क्षोनीम् । कपोऽर्धं सानोऽन्नमम् । धन्वन्तरिस्तु - अचनं मत्तकं इत्यत्र सैवीरं स्मात्सुवीरम् । सानोत
 यामुने तच्च स्रोतोऽन्नमुदाहृतम् ॥ १०० ॥ तुदलाक्षिरेण तु घम् । शिखिर्ग्रावं मयूरमवामम् । वितुदति
 रोगं वितुलकम् । मयूरप्रतिहृतिर्मयूरकम् । क्वपतं रागाज्जन्तु कर्परी । दाहहिं द्राकाथोऽर्थं , तुत्थं
 च तद्रसाज्जनं च तुत्थरसायनम् ॥ १०१ ॥ दार्विकमस्य गर्भा रसगन्धम् । ताक्ष्यं शैलं कुशुनाया
 भव (ताक्ष्यं शैलं) । रसज्जानं रसायनं च । गन्धोऽस्मात्सीति गन्धिको गन्धप्राणः , रसगन्धे गन्धोऽयम् ॥
 चक्षुषे हिता चक्षुष्या रसप्रगादाहया । वृत्तमलति कुलली । कुले निष्ठं निष्ठं कुत्स्या , कुलटप्रतिहृतिर्वा ,
 कोकोषी ताक्ष्यं शैलं , आह च - कुलला लेचनहिता दृक्प्रमादा कुलटिका ॥ १०२ ॥
 रीतमयमानस्य पुष्पाभं मत्त रीतिपुष्पम् । पुष्पप्रतिकृतिं पुष्पकं , पक्षे स्वार्थेऽङ्गं । रीति हितादी-
 नि यन्ने पित्रम् । पीयने पीतनं , पीतं वणं नयति वा । आलति क्षोममालं , अलति भूययति वा ।
 हर पीतनस्य तालं प्रतिग्रभिन् हरितालं , हस्तिमलति भूययति वा । तालं च भीमवत् ,
 गन्धन्वन्तरि - हरितालं च गोदन्तं पीतकं नम्रगन्धम् । आलं च तालं गौरं च पित्रं विद्यगन्धि-
 कम् ॥ १०३ ॥ गिधेरेदं नैरेयम् । अर्थ्यते रसायनार्थं गिरिजम् । शिलाजतुं स्ववत्तत्वाद्गति शिलाजतु ।
 शोष्यने शैलं , वृत्तं निमग्नने । गन्धप्रपानो रसोऽस्य रसगन्धः , [रसगन्धोऽपि] । प्राणिलयनेन प्राणः ।
 विग्नने द्रव्यान्तरे विग्नः । विग्नमद्वत्तान् । विग्न इत्येके । गौ पाति रसोऽस्य गोपारतः , गोपो रमोपि
 भीमवत् ॥ १०४ ॥ विण्डीति शब्दमीरयनि विण्डीरः , दाहिर्वा वि (दि) विग्नमवत् । अत्ये कक इवा-

दि(हि)ण्डीरोद्धिकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम् ।

नागसीसकयोगेष्टवप्राणि त्रण पिचटम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवद्भे अथ पितुस्तुल्य कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भं वह्निशि वं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

मेपकम्बल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि ।

मधु क्षौद्र माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

मन शिला मनोगुता मनोद्धा नागजिह्विका ।

नेपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्याथ स्वर्जिकाक्षारः कापोत सुस्ववर्चकः ।

सौवर्चल स्याद्बृचकं त्यक्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥

धिक्येन बहि प्रसागदधिकफः सागरमलद्वयं, नशादौ तूपचारात् । स्फायते फेन । सिनोनि बध्नाति
चेतः स्यन्दते वा सिन्दूरम् । नागासासारुभयोस्य नागसंभवम् । चीनपिट गान्धारपिटो[पङ्को]वि ।
धन्यन्तरिस्तु- सिन्दूर रक्तेणुश्च रागात्क च नगजम् । शृङ्गारभूषण धर्मद्वसन्तोत्सवमण्डनम् ॥
इसपादो हिङ्गुलके- । न न गच्छति चरत्वात् नम् । सिनोति बध्नाति पारत सीस सीसपत्र च । हेम्नो
वर्णोऽवर्णं योने श्लेषे- इष्ट (योनेष्टम्) । उष्यते वप्र वर्णोत्कर्षे बीजत्वात् । त्रपत इवामेराशु द्रवते(ति)
नपु । पिचपते कुप्यते । पिच्यते वा, पिच्यते । तूप्यते फल तूल, तूल निःशर्षे, निर्बीज कार्पा-
सोयम् । रङ्गवद्भे पितुल इति प्रगल्भज्ञादस्मृत पाठ । कमलेभ्य उत्तर वर्णाधिपया कमलोत्तरम् ।
कुस्यति कुसुम्भ, कुस श्लेष्मण, के सुम्भ्यत निरुध्यत व, सुभे सेन । बह्वेति शिलास्य बह्वि शिखम् ॥
मिहृच तद्रजन च, उष्यतेनेवति रजन, रजक(जन)रज सुप-रक्षणात् (वा०) नलोप ॥ १०६ ॥ काम्यते
शीतार्ते कम्बल, कम्बल कमनीयो भवताति निरुक्तम् । ऊर्णस्यास्ति- ऊर्णायु । शशस्यैर्णा
शशोर्णं, गुरस्थूणवत्क्षीमे । मन्थतेभिलष्यते मधु पुष्परसादयम् । क्षुद्राभिर्भक्षिकामिध कृत (क्षेद्र
माक्षिक च), क्षुद्र भ्रमेरिति (सू०) अन् । सारघ च । अ दिशन्दात्यौत्तिक्रम बरादि । अगणितावान्तर-
भेदा गणनिमादि-यैते, अक्षिभिः- मानिष तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णं तु पौत्तिकम् । विज्ञेय भ्रामर श्वेत
क्षौद्र तु कपिल मतम् । मधुनोत्तिष्ठ्यते लज्जयते मधूच्छिष्टम् । सिक्थयति सिक्थकम् ॥ १०७ ॥ मनो
वाच्या शिला मन शिला । मन शब्देन ह्रस्वत मनाद्धा । नागजिह्वानतिकृतिर्नागजिह्विका । शिला च ।
नेप लदेश भवा मन शिला नेप ली द्वेक्षा, अनेदानपाटी पाली वा । कौ नयति कुनटी । गो लाति
गोला, गु० ति वा । सौवर्कार्या इत्येते । यव यव इकुगाज्जन्मते यवक्षारः ॥ १०८ ॥ पचनीयः पाक्य ।
स्वर्जिका दग्धा क्षार्यते स्वर्जिकाक्षार । कपोत कपोतवर्ण, कपोतस्यायमिति वा, ईषत्पूयते वा ।
(सुस्ववर्चक) वर्च ईषौ । सुवर्चलास्याकरश्चेद सौवर्चलम् । रुच्यते दृष्यते जाठरागिरनेन रुचक,
शा(प्रसङ्गात्पुनरुक्तम् । एव ग्रन्थिकपत्ताङ्गादि । स्वचो वंशात्क्षीरमस्यात्स्वक्षीरी, त्वक्षीर च ।
वशोत्पा रोचना वशरोचना, आह च (शाश्वतः)- स्याद्वशरोचना वाशी तुकाक्षीरी गुका शुभा ।
त्वक्षीरी वशरा शुभा वंशाक्षीरी तु वैशवी ॥ १०९ ॥ सिनोति तैस्याच्छिष्टम्, (तस्माज्जात) शीमा-

शिष्टुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैक्षवम् ।
ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥११०॥
गोलामी भूतकेशो ना पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
त्रिकटु त्र्यूपण व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥१११॥

इति वैश्यवर्गः । ९ ।

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।
आचाण्डालास्तु संकीर्णा अम्बप्रकरणादयः ॥ १ ॥
शूद्राविशोस्तु करणोम्बग्रो वैश्याद्विजन्मनोः ।
शूद्राक्षत्रिययोस्त्रयो मागध क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥
माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः ।
ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्यां वैदेहकां विशः ॥ ३ ॥
रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ।
स्याच्चाण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥

ऊनवीजम् । मुरति मोरट्, सुग् सवेष्टने । ग्रन्थिप्रतिकृतिर्ग्रन्थिकम् । चटकाशिरोरूपत्वाच्चटकाशिर
॥११०॥ गोलाम्ब लामाम्बस्या गोलामी । भूता देशा अस्य भूतकेश, भूतश्चैव केशा अस्य वा । ना
पुमान् । पत्राण्यङ्गुलं (ग) पत्राङ्गम् । लीणि ऋदन्तृशानि च शुष्णीपिप्पलं मरीचानि समाहृतानि
(त्रिकटु, त्र्यूपणम्) । विशोऽपेणोपति दहति व्योषम् । कटुतिक्त च । क्षयाणा फलाना इरीतन् नामलक-
विमीतकानां समाहारस्त्रिफला, अजाद्यतष्टाष्ट (सू०) । वरा च ॥१११॥ इति वैश्यवर्गः । ९ ।

शु पूजितं हृत्कोन्दन्ति सूर्यान् ऋदयन्ति शूद्रा, शीयन्ते वा । वृषान्- लुनन्ति वृषला, नारदस्तु
-वृषो हि भगवा-धमलस्तस्य व कुहन लवम् । १२ त त विजानीयत्- । जघन्याजजाता जघन्यजा
यच्छ्रुतिः- पद्भ्या शूद्रा अजायत । पया पञ्चाश्व । चाण्डालो ब्राह्मण्या शूद्राजजातोऽत्र । संकीर्णा
प्रतिशोमानुलामग्रवन्निभ्रा, यस्मृति (याज्ञवल्क्य०)- विप्रं मूर्धावसितस्तु क्षत्रियायां विश क्षियाम् ।
जातोम्बप्रस्तु शूद्राया निषाद पार्श्वोपि वा ॥ माहिष्योऽपि प्रजायेते विप्रशूद्राङ्गनयोर्नृपात् । शूद्राया
करणा वैश्याद्विमास्त्रेव विधि स्मृत ॥ ब्राह्मण्या क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वेदेहक स्मृत । शूद्राजजातस्तु
चाण्डाल सर्वधर्मवहिकृत ॥ क्षत्रिया मागध वैश्याच्छूद्राक्षत्तामव च । शूद्रादायागवै वैश्या जनयामास
वै सुतम् ॥ माहिष्यण करण्या तु रथकारः प्रजायते । असत्स्तन्तु विज्ञेया प्रानलोमानुलोमजा ॥ १ ॥
सिंहावलोकितन्यायेन सुत इत्येव । शूद्राश्च वैश्याजजातः, करोति प्रेक्ष्यकर्माणीने करण, ह्युत् । एव
सर्वनाप्याहारानुषङ्गादि । अम्बाया तिष्ठत्यम्बष्ठ, अम्बान्वयोभूमीति (सू०) पश्यम्, हस्वो निर्देशान् ।
द्विजमात्र विप्रः । वैश्वेति ययध (सू०) इति डीप- नान्ति लक्ष्यात् । शूद्राचामातृवैति (ग०)
अजादित्वाद्यात् । उच्चत्युप्र, उच्च समवाये । मगध्यति स्तौति मागधः ॥ २ ॥ माहिष्या साधुर्माहिष्य,
म हि- अन्त पुरस्सितेति स्मार्ताः । अर्वा वैश्या । क्षन्ति द्वा स्व वात्सला तृनृत्तचौशिक्षदादिभ्य
(उ०) इत्यनिर् तृब् छदस्त्वौणादिको धातु संदादिपाठश्च । सुवनि प्रेरयत्यभान् मृतः । ब्राह्मण्य
वैश्याजजातो [वैदेहकां] वाणिज्यमा ॥ ३ ॥ माहिष्य द्वैश्याक्षत्रियजानान् करण्या शूद्रवैश्यजाताया मूने
रथकारस्तवक्ष । चण्डमुप्र कर्मांलति पण्योनि चण्डाल ॥ ४ ॥ कुराति काष्ठ, कुरावाचीति (उ०)

कारुः शिल्पी संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।
 कुलकः स्यात्कुलश्रेणी मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥
 कुम्भकारः कुलालः स्यात्पलगण्डस्तु लेपकः ।
 तन्त्र(न्तु)धायः कुविन्दः स्यात्तुल्यवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥
 रङ्गाजीयश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोसिधावकः ।
 पादूकचर्मकारः स्याद् व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥
 नाडिधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके ।
 स्याच्छाङ्खिकः काम्बविकः शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥
 तक्षा तु वर्धकिस्त्यष्टा रथकारश्च काष्ठतद् ।
 ग्रामार्थिनो ग्रामतक्षः कौटतक्षोन्नीनकः ॥ ९ ॥
 धुरिमुण्डिविवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।
 निर्णेजकः स्याद्रजकः गण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥
 जाघालः स्यादजाजीवो देवाजीवो ॥ देवलः ।
 स्यान्माया शम्भरी मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

उ० । शिल्प कलास्तस्य शिल्पी । समानजातीयकारधर्मः, धीयन् इति श्रेणिर्द्विलिङ्गः । कुल कार्यात्
 कुलकः, कुलिक इत्यन्ते, श्रेण्यादी श्रेष्ठार्थः । कुले कणिगन्तं श्रेष्ठतमस्यस्य कुलश्रेणी । (मालिकः)
 तदस्पर्शमिति (सू०) टक् ॥ ५ ॥ कुलानि गृहाण्यकति कुलालः, कुं मुदं लाडयति मुदूनां वा ।
 पलेन मासेनेव मुदादिना गण्डति संद्वान्ति पलगण्डो लेपकः । तन्त्रं तन्त्रातानं वधति तन्त्रवायः, ह्याराम-
 बेल्लम् (सू०) । कु विन्दति कुविन्दः । तुन विद्ध वधति तुनवायः । रूचिबान् शिल्पमस्य सौचिकः
 ॥ ६ ॥ रङ्गान् रङ्गोपागमार्जवति रङ्गाजीवः । चित्रं करोति चित्रकरः, दिवाविभेद्यादिना (सू०)
 टः । शस्त्र मार्जं तेजयति शस्त्रमार्जः । अशोन्पावति घोषयति-असिधावकः । पादूः पादप्राणानि करोति
 पादूकृत, पादूकदिलेके । विशेषेणैकं समवस्यमियति व्योम्नार, व्योरित्यव-पर्याय इति श्रीभोजः ॥ ७ ॥
 माली धमति नाडिधमः, नाडीमुष्टयोश्च (सू०) इति खड् । कला आदत्ते कलादः, कल मुनर्णकाठिका
 माघलाखण्ड[य]ति वा, अत एव कल धौत वर्तति कलधौत रुक्मम् । हेममुष्टिकोपि । कम्बुपटन शिल्पमस्य
 काम्बविकः शङ्खखलयादिकृत, लक्ष्यष्टस्य कादेशाभावः । शूलपटन शिल्पमस्य शौल्विकः । मणिकारो
 वैकाटिकः ॥ ८ ॥ तक्षोति तक्षा । वर्धयति वर्धकिः, वर्धं छेदने । त्वक्षति तन्त्रकरोति दाह त्वष्टा ।
 वाष्ट तक्षोति वाष्टतः । म्यार्पतिश्च । ग्रामस्थापयतस्तक्ष ग्रामतक्षः, ग्रामकाराव्याचतक्षः । (सू०) इति
 टक् । कुट्या भवः कौटः स्वतन्त्रः । नास्त्वप्युगरे- इन् स्याम्यस्यान्धीनः ॥ ९ ॥ धुरोत्पास्ति धुरी ।
 मुण्डयति मुण्डी । दिवा कीर्त्यते दिवाकीर्तिः, रात्रौ धुरकर्मनिषेगः । नाप्यन्ते नापितः, नन् प्रकृत्वा ।
 अन्तमवस्यत्यन्तावसायी । चण्डिलोपि । संवाहोङ्गमर्दः स्यात् । निर्णेजेति क्षालयति निर्णेजकः ।
 रजयति रजकः, शालिनि ववुन् (ववुन्शिल्पिसङ्गोरिति), रजकरजनरजःसूपसंख्यानात् (वा०)
 नलोपः । वनिचु य एव धावकः स एव रजकः, स्मार्ते तु भिद्यतेति । शुण्डा पानमदस्यानं मुरा वा
 पण्यमस्य शौण्डिकः । मण्डमच्छमुरा इति मण्डहारकः । मुराजीवो कल्पपालः ॥ १० ॥ जवमलनि
 जवालम्लामस्तस्यानं जावालः, अत्रपालावभ्रयो वा । देवान्- लाति देवलः । मालस्या शिभ माया ।
 शम्भराहयस्यामुरत्वेय शम्भरी, वा कृणोति श्वरो व्याज इति ॥ युक्तम् । इन्द्रजाल ॥ कुष्ठति. कुट्टकं
 उडिका च । प्रतिहरणं व्याजः प्रयोजनमस्य प्रातिहारिक ऐन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥ शिलालिना वृत्ताधेन

शैलालिनस्तु शैलूपा जायाजीवा कुशाश्विन ।
 भरता इत्यपि नटाधारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥
 मार्दङ्गिका मौरजिका पाणिगदास्तु पाणिघा ।
 वेणुध्मा स्युर्वेणविका वीणावादास्तु वैणिका ॥ १३ ॥
 जीवान्तक शकुनिको द्वौ वायुरिकजालिकौ ।
 वैतसिक कौटिकश्च मासिकश्च सम त्रयम् ॥ १४ ॥
 भृतको भृतभुक्कर्मकरो वैतनिकापि स ।
 वार्त्तावहो वैरधिको भारवाहस्तु भारिक ॥ १५ ॥
 विवर्ण पामरो नीच प्राकृतश्च पृथग्जन ।
 निहीनोपश(स)दो जाल्म धुल्लकश्चेतरश्च स ॥ १६ ॥
 भृत्य दासेरदासेयदासगोप्यरुचेटका ।
 नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्ठपरिचारका ॥ १७ ॥
 पराचितपरास्केन्द्रपरजातपरैधिता ॥ १८ ॥

च प्रोक्तं नानुसन्धीते शैलाली कुशाश्वी च, पाराधर्मिकालिङ्गम् (सू०) इति निनि, कर्मदक्षशास्त्रान्
 (सू०) इति । शिल्पस्यैवैरप्यच जेद्वय । भरतराज ५, (रिसायान बहु वे छद् (सननोक्ष) । नन्ति
 नट । वरणस्य भ्रमणस्याय चरण, यतो देशान्तरभ्रमण आवति । कुल्लेन स ल वाति कुशीलव-
 ॥ १२ ॥ मृदङ्गमुरजवादन शिल्पमपा (मार्दङ्गिका मौरजिका) । पाणी हन्ति पाणिघ, पाणिघता
 रूपैश्चिन्तिनीनि (सू०) साधु । वेणु धनति वेणु-मा वाशिष्ठ । वीणावादन शिल्पमस्य वैणिक
 ॥ १३ ॥ शकुनान् हन्ति शाकुनिक पक्षिमस्यमृगान् शाकुनिक (सू०) टक् । एकार्थाविति शेष ।
 वागुरया मृगपञ्चनरज्ज्वा चरति वागुरिक । निन्यत वागय प्राणव-रोपकरण, कूट कूटन्त्र, ताभ्या
 जीवति चरति वेति ठक (चरतीति) । माम पथ्यमस्य मांवर । सौनिकार्या इत्येके ॥ १४ ॥ श्रियते
 भृत्य, स्वार्थे कन् । भृति वेतन भुक्क अभिभुक् । कर्मकर कमणेश्वरो (सू०) इति ट । वेतनेन
 जीवति वैतनिक, वेतनादिभ्यामीवति (सू०) इति टक् । वृत्तिर्विवास्त्यस्या वार्त्ता- असाध,
 प्रज्ञाधदावेति (सू०) ण, वार्त्तया बहो वार्त्तवह । विरुध्यत विवर्णे भार पराधारो वा, वध
 सयमने, दुष्टिउज्ञायाय प्रायेण (सू०), त बहति वैवधित, विभाषाविवधरीवधात् (सू०) इति कन् ।
 भारोस्त्यस्य भारिक ॥ १५ ॥ विवृष्टो वर्णस्त्व वि ण, वर्णन्तराज यात् । प मा सन्त्यस्याधमत्वात्
 पामर, पामा(न) राति वा । निम्नमयनीनि नीच । कृते भव प्राकृतो गुणलंकृत । पृथग्जनेभ्य
 पृथग्जन । नियत दीयते निहीन । अपसीयतेपशद । जल्लि जाल्म, जल घातने । धुध साति
 भुद्वत्पुच्छान् । इतं रातेति वा-इनर । वर्धतेपि [यथाप-नोपि] । भारतादौ रेकराकारी ॥ १६ ॥
 भणीयो भृत्य, भृतेऽपज्ञायां (सू०) इति क्यप् । दासस्यापत्य दासेते दासेष्व, भुद्राभ्योवा (सू०)
 इति टक्-ठक् । दीयते दास, दस्यते(त) वा, दसु उपश्रय । गोपनीयो गोप्य । चरति चेत्, चित् प्रेष्ये
 (नियोज्य) प्रयोग्यनियोग्योत्तवचार्थेषु (सू०) । किं करोमीत्याज्ञाप्रनीक्षक किंकर, दिवाविभा-
 निरोति (सू०) ट । प्रेषणीय प्रैष्य, प्रादहोदात्रैप्येधिति (वा०) ऋदि, ईप उच्छे- इत्यस्मात्
 प्रेष्य । भुद्वे स्तामुच्छिष्ट भुजिष्ठ ॥ १७ ॥ परराचीवने वर्धते पराचिन । परिस्कन्दते- धाकम्य
 नियुज्यते परिस्कन्द, परिस्कन्द प्राच्यमनेषु (सू०) । परैष्यते वर्धते परैषित ॥ १८ ॥ मन्दते

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकीलसौनुष्णः ।
 दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च ॥ १९ ॥
 चण्डालपुवमातङ्गदिवाकीर्तिजनगमाः ।
 निपादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः ॥ २० ॥
 भेदाः किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ।
 व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोपि सः ॥ २१ ॥
 कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ।
 शुनको भपकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः ॥ २२ ॥
 श्वा विश्वकट्टमृगयाकुशलः नरमा शुनी ।
 विद्वरः सू (शू) करो ग्राम्यो पर्कस्तुरुणः पशुः ॥ २३ ॥
 आच्छादनं मृगव्यं स्याद्वासेदो मृगया स्त्रियाम् ।
 दक्षिणाकुलुब्धयोगादक्षिणेर्मा कुण्डगकः ॥ २४ ॥

स्वर्षितो मन्दः, अत एव यदि जाय्य इति चान्द्रो पशुः । तुन्द परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृजः, तुन्द-
 शोकदोःपरिमृजपशुदोः (सू०) इति सूत्रे- आलस्यपुवहरणयोः शिवकन्यान् (वा०) कः । आलस्य-
 मर्यादालस्यः, अर्गभादिवात् (सू०) अन् । (शीतकः) शीतादलसं, शीतोष्णाभ्यांकारिणीति
 (सू०) कन् । न लसत्पलसः । दक्षते दक्षः । चतुरे कर्म चतुरः । पिशति पिशति वा पेशलः, पिश
 अथयवे, रि वि गतो । पटति पाटयति वा पटुः । सुष्ठु-य-नमुषेणस्य सूत्थान । उपति दहतीवाणः ।
 उष्णकोपि ॥ १९ ॥ चण्डते चण्डालः । पशवे पशुः । मा निरिदं तद्गति मातङ्गः, अमानोना-
 प्रातिपेधे, मत्तङ्गस्यापमनिति पौराणिकः । दिवा कीर्तते दिवाकीर्तिः, रात्रौ भयदत्वात् ।
 जर्ज गच्छते जनगमः, गमश्च (सू०) इति खच् । निपगमस्ति-न्यातरूपेति निपादः, निपदति वा,
 उवलादिवाणः (उवलिक्वमन्तेव्याणः) । श्वानं पशुनि श्वश्च, पचादि शब्दे पचादौ (नन्दिमहीति) ।
 ग्रामान्ते वसति- अन्तेवाक्षी, अन्तःवसायी च । (चण्ड.ल०) कुशलादहङ्(कर्मर)निपादचण्डालमित्राभिधे-
 +यच्छन्दस्यपमहयान्त् (वा०) स्वर्षेऽण् । पुकृन्ति कसति पुकृ०, पु कप इयेके । अवान्तरभेदोक्त
 नादृतः, पतः श्वपचा[श्वर्ष] डोऽव [मः] पुञ्जी मृतपः ॥ २० ॥ किरातश्च स्तथा म्लेच्छजानीयाः- दक्ष-
 भुभेदादयथागालभेदाः । किरति शरान् निरान् । शवत्सरम्भं शवः । पोलति भ्रमति पुलिन्दः । एते-
 रण्यचरा देशभेद.दू मित्रः । म्लेच्छलस्यक्त वक्ति म्लेच्छः । रिश्या मारभ्या मित्रा नाहलाश्वान्दजाः
 पृथक् । विश्वति व्याधः, श्वाद्वधेति (सू०) ण० । मृगान् यति मृगयते वा मृगयुः । कुम्प्यते (स्म)
 गृण्यति मोमे लुब्धकः ॥ २१ ॥ कने गृहे भवः कौलेयकः, कुलकुलोति (सू०) दकम् । सरमाया
 अपर्यं सारमेयः । कोको हर्, चोरपशुिकृत्तन्त्रं वा कुराणि (कुकुर), कुर शब्दे । मृगान्दशति
 मृगदंशकः । शुनति शुनकः, शुन गतो । भपति कुम्पित वाचने भरकः । शत्रुति श्रयति वा आ ।
 मण्डल्यं च । रश्मामो देशम् । म श्वा मञ्जानगरग्ये गोत्यते श्वर्यते दक्षनभयदलर्क उन्मत्तः श्वा
 ॥ २२ ॥ विश्व वन्दत्साद्वयने विश्वकट्टः विगत श्वकदनमस्थेत्येके, विश्वक श्रवति वा । सरति सरमा
 देदशुनी, निशेपवृत्तिरापि सामान्येभिधानं त् । त्रियं गृह्य चरति(अति) विद्वरः । सूने बहून् सूकरः ।
 वर्कतेर्गोत्रं वर्कः, वृक् आधाने ॥ २३ ॥ आच्छादन्तं वस्यन्ते प्राणिनोत्रेयच्छादनं, सुदेच्छत्तम् ।
 मृगान्वयति मृगव्यं, मृगव्येति मुनिः । वेत्त संररणं । आसेव्यन्ते प्राणिनोत्राव्यत्, शि उन्मानं ।
 मृगव्ये प्राणिनेस्यां मृगया, मृगयादाव्येवद् (चोरवर्षापरिचरति) । पाणद्विध । मुग्धा क मुग्ध्याद्
 दक्षिणे पार्श्वेर्गम्य दक्षिणादः (दक्षिणेर्मा), दक्षिणेर्माकुलुब्धयोगादिति (सू०) माधुः, मजोश्रिवा-

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ।

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचा ॥ २५ ॥

चौरिका स्तेन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्यं तु तद्धनम् ।

वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ॥ २६ ॥

उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगबन्धनी ।

शुभ्यं वटाकरः (वराटकः) स्त्री तु रज्जुखिपु वटी गुणः ॥ २७ ॥

उद्घाटनं घटीदन्त्रं सलिलोद्वाहनं ग्रहेः ।

पुंसि वेमा वापदण्डः सूत्राणि नरि तन्तवः ॥ २८ ॥

घाणिर्व्यूतिं स्त्रियौ तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ।

पा (प)ञ्चालिका पुत्रिका स्याद्ब्रह्मदन्तादिभिः कृता ॥ २९ ॥

मीर्मनहरित्युक्तम् ॥ २४ ॥ चोरयति चोरः, चौर्येण (चौरः), चुराशीलो वा, छत्रादित्वाणः (सू०) ।

एकस्मिन्मसहृत्वेऽगारे भव ऐकागारिकः, ऐकागारिकश्चौरः (सू०) । स्तेनयति स्तेनः, स्तेन चौर्ये,

स्यात्स्याहमविभ्य इति (उ०) इगचि स्येनः स्वात् । दस्यत्युपक्षिणोति दस्युः । तत्स्वरानि तत्स्करः,

तद्बुद्धतोः करपलोश्चोरदेवतयोः मुह्यलोप्य (ग०) । मुष्णाति मोषकः । प्रतिरुद्धि प्रतिरोधी । पराना-

स्कन्दति परास्कन्दी । पाटयश्चरति पाटयचरः, पटचरे जीर्णवस्त्रे भवो वा । मलिनेम्लोचयति मलिम्लुचः,

म्लुच स्तेयकरणं । पारिषन्धिकः पश्यतोहरश्च, वारिद्वग्दस्यद्व्योयुक्तिदण्डहरेष्विति (सू०) पष्ठपा

अलुक् । व्यलीकं वातिसधानं व्यजनं च प्रनारणम् ॥ २५ ॥ चोरस्य भावश्चौरिका, मनोहादित्वात्

(द्रुम्हमनोहादिभ्यश्च) सुन् । ब्राह्मणादित्वात्तयधि (गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च) चौर्यम् । स्तेनस्य

भावः कर्म वा स्तेन्य, स्तेनादिति योगविभाषात्त्वम् (इ०) । स्तेवासलोप्य (सू०) इति स्तेयम् । लुप्यने

लोप्यं चौर्यधनम् । मृगादिबन्धनानिमित्तं जालवागुरादिसाधनं, वितन्व्यन इति वीतंस, वितस्यते धार्यते-

नेन वा, तानिः सौतः ॥ २६ ॥ ऊर्ध्वपाताम्रम्यत्तेनोन्माथः । छलेन यम्बतेनेन कूटयन्त्रं, पाशयन्त्र-

मिल्लेके । (मृगबन्धनी) रज्जुरिति शेषः । अवागुरयति मृगान् वागुरा जालाकृतिः । शु[सु] पूजा-

र्थेव्यय, पूजित मीयते शु[सु]भ्य, शुन्च वा । वज्रने वेशयते वगहरः, वटी च । मज्ज्यते रज्जु ।

शुष्यतेभ्यस्यते गुणः । वटो गुग्गु इति वृषगाहुः । वैर्वैष्टनैर्द्विगुणा त्रिगुणा वा रज्जुर्वैष्टयते वटीगुण इत्येक-

॥ २७ ॥ उद्घाटयते प्रकाशयन्मनोनेनोद्घाटनं, ऊर्ध्व हन्य[पाल]तेनेत्युद्घाटनमिति कौटिल्यः ।

महेरपष्टदेजलमूर्ध्वं वाक्पतेनोद्वाहनम् । पादावर्तोपि । वकन्थनेन वेमा । उच्यते पीड्यने यन्त्रे सूत्र

वेनेति वापस्तदर्थो दण्डो वापदण्डः, वाक्दण्ड इति तु युक्तम् । सूयते सूच्यते वा पटोनेन सूत्रम् । तन्म-

नेनेन तन्नुः । नरि पुंसि ॥ २८ ॥ व[वा]जनं तण्णिः, वयनं वा, अत एव निष्प्रवाणिर्नैवः पटः ।

विवयन व्यूतिः, ऊनियूतीति (सू०) साधु । तुन्या च तुन्या च तुल्ये । पुस्यतेभिमयते मृदल पुस्तं,

पुस्त आदरे वा । पञ्चालदेशे भवा पाञ्चालिका यथा बालाः खेलन्ति । (पुत्रिका) पुत्रात्कृत्रिममिति

(ग०) कन् (यावादिभ्यः कन्) । आदिशब्दाचर्मलेपाद्यैः, स्यात्सालमञ्जिका स्तम्भे लेप्येनाञ्जालिका-

रिक्ता । जनुप्रपुत्रिकारे तु जनुप्रं प्रापुष त्रिपु ॥ जनुप्रनुनोपुह् (सू०) ॥ २९ ॥ पेटि पिट, पिट

पिटकः पेटकः पीडा मञ्जूपाथ विहङ्गिका ।
 भारयष्टिस्तदालम्बि गिक्थं काचोथ पादुका ॥ ३० ॥
 पादरूपानत्खी सैवानुपदीना पदायता ।
 नधी यधी वरत्रा स्यादभ्वादेस्ताडनी कशा ॥ ३१ ॥
 चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्की ।
 नाराची स्यादेपणिका ग्राणस्तु निकषः कप ॥ ३२ ॥
 व्र (वृ) धनः पत्त्रपरशुरेणिका तूलिका समे ।
 तेजसावर्तनी मूपा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥ ३३ ॥
 आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे ।
 वृक्षादनी वृक्षभेदी टडकः पापाणदारकः (णः) ॥ ३४ ॥
 ककच करपत्नं स्याद्वारा चर्मप्रभेदिका ।
 सुमी स्थूणायप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् ॥ ३५ ॥

संयोगे, क । व्युत्ति पेटकः । पंड गहने (अवगाहने), अस्मात्पीडा, पीड् पानेस्मात्पेनेति श्रीभोज ।
 मञ्जु मनोह कृत्वा वस्त्रादौ दृश्यते मञ्जूपा । आधी पेटारिकाया परी महस्यम् । विहङ्गपतिवृत्तिधर्मा-
 दिमयी, या निर्यादौ लम्बमाना स्वाध्वने प्रयाणके च मन्वार्थे (विहङ्गिका) । भारोद्ग्रहनाय यष्टिः,
 चतुर्दण्डिकेति मन्वाः, शिक्यापावस्त्रगन्धमायो लघुद इति द्वयि, मि । डाः, विहङ्गमेत्येके । तदालम्बो-
 न्मालम्बः, तस्या आलम्बते वा । शस्त्रोति वां शिख्य, अप्यादि (३०) । कथ्यतेनेति काच,
 कच गन्धने, यव रज्जुवज्जो वेदव्यमान्ते ॥ ३० ॥ पश्यनेनया पादू, निक्सिपयनेरित्यू (३०) ।
 (पादुका) स्वार्थे कन्, केडणइति (सू०) इत्यः । उपनद्यति पादमुपनय, नदितृतिवृत्ति (सू०)
 दीर्घः । पादत्राण च । अनुपद पादशायमेन वदानुपदोना, अनुपदसंवांनेति (सू०) च । नपति
 चप्ताति नधी । वर्धते दीर्घाभवति चर्मरज्जुपाट्टाधी । त्रियतेनया वरत्रा, वरत्रा वैतवैणवीति तु
 चाणक्य सूत्राध्वसे (?) उपचारादभ्यत । कशाति कशा चर्मपटिः ॥ ३१ ॥ चण्डालमेत्येव चाण्डा-
 लिका । कथ्य (अ) ने तन्नीभिराश्रियते कथ्ये (षो) लवीणा विनर्षाम्या । नरमचति नरात्, तस्येय,
 नाराची । आन्विष्यते वर्धनयेत्येपणिका, स्वर्णतुलेतीह युक्तम् । श्यति तन्करोति शाणः । निक्षप्यतेन
 निकष, गोचरसंचरेति (सू०) चकाराम्याधु, पृथिमज्ञायाधो वा (सू०) । एव कपः, निक्षेपण
 इत्येके, पषायच् (गन्दिप्रहीति), मणिकारादिमाण्डमाह, यन्मुमि - शाणस्तु निकषोपल ॥ ३१ ॥
 इत्यति छिनति व्रधन । पत्राकार पत्राणां वा परशु (पत्रपरशु) । एप रेणिका, ईप लब्धे ।
 चाण्डालोद्ग्रहनी शस्त्रा तूलिका, तूल निष्पत्ते । ईपितेत्येके, भन्कपेपिकोस्तुतिरिति दुर्गा भेदेनाह ।
 तेजस हेमादि-आवर्तते त्रवीक्रियतेस्वाम् । मूयने मूया, मूड् गन्धने । बभस्ति भक्षयतीव स्वार्थे
 मन्वा । चर्ममयी, प्रसीव्यते प्रमेविका, प्रमेवकोपि ॥ ३३ ॥ आस्फोट्यते विष्यत चानया मोक्षि-
 कादि (आस्फोटनी, इ०) । कथ्यते छिद्यतेनया कृपाणी । कर्त्यतेनया कर्तरी ।
 व्युत्थोऽयते छद्यतेनेन शस्त्रेण उखादन । उक्चयननेन गृह्ण, गृहि गन्धने, हन्यमानः-
 शब्दं वायति वा ॥ ३४ ॥ कक्षादोच्चारणेन चति ककच । कस्तवार्थं मन्वपत्र कर-
 मन्त, करान्दोच्चारणेन पतति वा । इत्यर्शनयेन्दारा, भिदादी-आराशस्त्रां (ग०) साधु । चर्मपी-
 वनी च । सुवति सुमी, शोभनोमिरित्येके । तिष्ठति स्थूणा, यच्छूणाश्चत - स्थूणा स्तम्भेय
 मूय्मा च । अयोमयी प्रतिकृति (अव प्रतिमा), यत्सृष्टिः- सुमी ज्वलन्तीमालिङ्गोन्मूल्ये
 श्रुततत्त्वम् । शिनाति शिष्ट, शिन् निश्चाने, शिल उच्छेत्माद्वा । कला गोतापाद्युपति ।
 आदिराज्य प्रकारे ॥ ३५ ॥ प्रतिधीयतेनेति प्रतिमानं, प्रतिमा च । प्रतिविम्ब-

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ।
 प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् ॥ ३६ ॥
 वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृगः सदृक् ।
 साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी ॥ ३७ ॥
 निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ।
 कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ॥ ३८ ॥
 भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वंशः पण इत्यपि ।
 सुरा हलिप्रिया हाल्ला परिसृद्धस्यात्मजा ॥ ३९ ॥
 मन्धोत्तमा प्रसवरा कादम्बर्या परिस्रुता ।
 मदिरा कश्यमद्यं चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् ॥ ४० ॥
 शुण्डा पानमदस्यानं मधुवारा मधुक्रमा ।
 मध्यासवो माधवको मधुमार्त्तिकमययोः ॥ ४१ ॥

ते प्रतिबिम्बं, बिम्बसदृशं वा । प्रतियास्यतेनया प्रतियातना, यत निक्षरोपस्कारयोः । अर्थवैतर्क्यं ।
 प्रतिनिधीयते प्रतिनिधिरुपमोपमानं । प्रतिर्ष्य[प्रतिच्छन्दः] प्रतिकृतिरुपमा । केचिदेतत्पूर्वः
 सधनमिति ॥ ३६ ॥ समति समः । तुल्या समितरतुल्यः, नौद्वे धर्मेति (सू०) यत् । (सदृक्ष इ०)
 सम न । रदयते, सदादिषुदृशारमलोचनेष्वञ्च (सू०) इत्यत्र समानस्यार्थेतिरक्तव्यात् (वा०)
 वा । तन् विवन् च, दृग्दृशवस्तु धिति (सू०) समानस्य सः । स्मान्मधारणं मन चास्य साधारणः
 समानश्च ॥ ३७ ॥ वाच्यलिङ्गास्तुप्राप्येते, यथा वन्द्यार्थं दुर्लभं, पद्मसंराशम् । नियत भाति निभम् ।
 सम काशते संकाशः । आदिशब्द चन्द्रप्रतिमः, दितुस्त्वः, आयासभूत इत्यादि । मन्ध्रेण विभ इत्यादौ
 न भवति समस एकोत्तरपदत्वस्य कृतेः । कर्मणि साधु कर्मण्या, भर्मण्या वा । विधीयतेनया दिधा, लक्ष्ये
 शोभनपिण्डे कदा । (मृगा, इ०) प्रियतेनयेति, संज्ञायासंज्ञेति (सू०) कदम्ब, प्रिया वितन्,
 मनिन्, स्युत् । धीयतेयते वेतन, धी मर्यादौ ॥ ३८ ॥ भरणे साधु भरणम् । मूत्रेनानाम्यं मूल्य,
 नौकयोधर्मैतयन् (सू०) । निर्विश्यते भुज्यते निर्वंशः । पण्यते- अभाष्यते पणः, गिर्यपणः
 परिमाण इति (सू०) सधुः । सुवते पतिषास्यते सुरा । हलिने वरस्य प्रिया । जहाति लज्जामनयेति
 हाल्ला, हलति विजित्यङ्गं वा, वज्रहादिवाणः (ज्वलितिक्रमन्तेभ्योणः) । परिस्रवति परिस्रुत्,
 परिस्रुता च । वरणःसमा वारणी समुद्रोत्पत्त्यात् ॥ ३९ ॥ मन्धोत्तमा । इक्ष्वाणि प्रसन्ना, अरुच्यसुरा ।
 एति श्राम्यत्यनया- इरा । वृत्तिताम्बरस्य नीलवत्सल इयं कादम्बरी, इक्ष्वाणि तृतीया । मायत्यनया
 मदिरा । कशादेश भव कश्यम् । मदे साधु मय, मायन्यनेन वा, कृत्युदोवदुर्लभं (सू०) इति करणे
 गदमदवरेति (सू०) यत् । स्यादुरा मदिरा कस्य हागूर कापिशयन च । अवदंश्च पानकविजननार्थ-
 मवदंशः, खरविशदमभ्यगृह्यम् । चवैणमुपदंशश्च ॥ ४० ॥ शुण्डा(न्य)ने शुण्डा, शुण्डा(न) गती । पान-
 मदयोरास्पद कस्यपालगृहेदेशः । शाश्वतस्तु- वृजराणां करः शुण्डा शुण्डा कादम्बरी मता ।
 (मधुवारा इ०) क्रमेण मधुपानान्नसराः । गौरी पैथी च माषी च पखोल्या च सुरा स्मृतेति सुराया
 भेदानाह । मासिकमित्र आसूयते मासवः । मधुनी विकारा मधुना वृत्तौ वा माधवः, कुलालादित्वा-
 द्भुम् (सू०) । मन्वते मधु, मायन्यनेन वा । मूर्द्ध गत्या विकारो मार्त्तिकं, मार्त्तिकं मित्युपाध्यायः ।
 मन्वत्योक्तम् द्- अद्वयोस्त्येवे पेदु, तत्र- सामान्यविशेषरूपत्वान् ॥ ४१ ॥ मिरार्थं देशे भवे गोम्याः

मेरयमासव श्रीधुर्मेदको जगल समी ।
 सधान स्यादभिषय किञ्च पुत्ति तु नम्रह ॥ ४२ ॥
 कारोत्तम (२) सुरामण्ड आपान पानगोष्ठिका ।
 चणकोस्त्री पानपात्र सरकोप्यनुतर्यणम् ॥ ४३ ॥
 घृताक्षद्वी कितगोक्षघूर्तो घृतकृत्समा ।
 स्युर्लभका प्रतिभुय सभिका घृतकारका ॥ ४४ ॥
 घृतोस्त्रियामक्षयती केतय पण इत्यपि ।
 पणाक्षेपु-ग्लोक्षास्तु केयना पाशकाञ्च त ॥ ४५ ॥
 परिणायस्तु शारीणा समन्ताक्षयनऽस्त्रियाम् ।
 अष्टापद शारिफल प्राणिघृत समादय ॥ ४६ ॥
 उक्ता भूरिप्रयागत्वादेकस्मिन्यत्र यौगिका ।
 तादृभ्यादन्यतो घृताघृता लिङ्गान्तरपि ते ॥ ४७ ॥
 इति गूद्रवर्गः । १० ।

सुराया विशयो मेरय । शरतेनेन । अथ, शीघ्रायक (३०) । शायारिष्यके पठित्वा श्रीधुर्मेद-
 कृतेक इति व्यपश्यन् । यथाहु - मन्वाभवानु मेरय, तत्र-य-माला-मेरया गदित गापु, (इमे)
 [अर्जुन] इति । मेघते किञ्च बने-मदक । अथ गलति जगल स्वच्छ सुरामण्डमप्यहक ।
 सधीयत सधान, यथापुरपत्रान् नम्रह ॥ सधाय क्रियत । अभिषुते चिर । कृत्वा-प्रमिष । भाव-
 सधनौ वा द्वे सुरामर्षी चेतन । किञ्चणति कीयत वा सुरानन किञ्च मण्डल-ग्लोक्षादि मुद्य-
 य-जहदम् । नमनाह्वते रसधत्त मुग । छादनमावा-मह । नम्रहमालायम् ॥ ४२ ॥ कारणे द्वि-
 दशाभ्युद्य कारोत्तम । मुग्धे स्व लो भग (मुगमण्ड) । अपययोस्त्रियणम् । पानाय ग्लो-
 आहर्नय ध पानग्लो, ग्लो-आविषा-पाश-सिद्धन्वते । चदन्तन चकम् । पत्रोवे, च के
 पत्रेय कट, दिग्धत्त वि स्तुत दी । गति सरक । अनुनृत्तननानु-पण सुरापात्रपणम् । चण-
 पर्यायवेत दिग्धक य मुनि - चदन्तानुपथ सरकधान ॥ ४३ ॥ घृताक्ष दिनति घृत ।
 अक्षेक्षयति विजिघ पत त छ गोक्षद्वी । किं तवास्त ते पणन निनव । रगति रमक । प्रति मे-
 भवते प्रतिभू । सम दतशाल ह्यस्य मभिरु । गूत कारय त घृतकारक । द्वे द्वे निमार्षी, आद्यया-
 र्दशामा दातु ॥ ४४ ॥ २-भोरेनम् घृतम् । कितवस्य कर्म कतम् । पान पण । दुरोदर कानये ।
 पण्यत पणो द चक । शकत ग्लो अक्षपुल्लह (सु) इत्यु । अक्षो-क्ष । दीभ्यन्वेन देवत ।
 पादपते यद्यतेनेन पदक, प्रदक इत्येव ॥ ४५ ॥ चन्दसि-या शारीणी परिणयन परिणय-
 परि-दीर्घणे घृताक्षेयो (सु०) इति पत्र । घृताक्षिनि शरी सेतनी । अष्टोपशान्यस्य-मण्डम् ।
 चरये पत्र स्य शारिषल के-पावा, चतु रगलकादि । आद्यो ननार्थे । प्र-निर्मे-वकुट्टमदिभि-
 र्दत म-नदम् । मण्डेणह्वते म-रकाह्वन ॥ ४६ ॥ देय सव-वि-शान्दा रसध-दुल्लह-देव-मिन्-
 रिहरे-उत्त ते तदुपशो-र-प्रवर्तमाना रिह-र-रेपु-प्रेया, नया कर्मन्वा भूति, कर्मन्वा वाने,
 इतिदिवा मुग, इतिदिवा मण्ड ॥ ४७ ॥ समा, अक्षवद् घृतम् । एव मण्डकारी श्री, अक्षवद् श्री ।
 रीध-पुपदनि पदप्रणम् ॥ १० ॥ इति धी-र-स्तम्भ-सिद्धि-मण्ड-गोष्ठ्यान् भूत्या-
 दि-वर्गो-द्वि-य समाम् ।

तृतीयं काण्डम् ।

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादिसमर्हवर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादुशं प्रस्तुतं यदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

सुकृती पुण्ययान्धन्यो मोहच्छस्तु महाशयः ।

हृदयालुः स(सु)हृदयो महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

प्रवीणनिपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

दक्षिणी(णि)यो दक्षिणाहंस्तत्र द(दा)क्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

भोग्येणाय नमः । विशेष्यनिघ्नो विशेषणम् । विशेषणादिभिर्हेतुभूतैर्येषां वर्गास्ते काण्डद्वयोक्त-
साधारण्यसामान्यकाण्डोक्तिस्तृतीयेवान्तरवर्गान् संश्रयन्ति, यथा नानार्थैः कान्तादिवर्गाः, अव्ययवर्गेनेका-
दैकार्थवर्गाः, लिङ्गादिशेष्यैः स्त्रीलिङ्गादिवर्गाः । वर्गसंग्रह इत्येके वेदुः, सामान्यकाण्डे ये पञ्च वर्गाः स
वर्गसंग्रह इति योजना । आदिशब्दः प्रकारे ॥ १ ॥ लघादिभिः पदैर्मादुग्लिङ्गैर्यादृशवचनैश्च विशेषणे-
र्यद्विशेष्य भेद प्रस्तुतं तस्य गुणादिशब्दास्तथा तादृग्लिङ्गास्तादृशवचनाश्च भेदका विशेषणानि भवन्ति ।
गुणशब्दा यथा प्रवीणा स्त्री, प्रवीणा दाराः, प्रवीण कलत्रम् । द्रव्यशब्दा यथा दण्डिनो स्त्री, दण्डिनो
दाराः, दण्डि कलत्रम् । क्रियाशब्दा यथा पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचक कलत्रम् । दारायमिति
पाठो युक्तः । स्त्रीनाराद्यैरित्येकं, स्त्रीपुनपुंसकैरित्यर्थः । क्षेमकरोरिष्टताति शिवतातिः शिवकर इति वक्त-
व्यम् ॥ २ ॥ धने साधुर्यन्यः । महानाशयोस्य महाशय उदात्ताभिः ॥ उदीर्णो उद्गोदादाबुदात्तश्च
महामना । प्ररास्त हृदयमस्य हृदयालुः, हृदयादेर(का)लु(न्यतरस्याम् (दा०) । स एव हि हृदयेन
बद्धं वर्तते, अन्ये मासकाण्डे सत्यप्यहृदया, यन्ममैव- हृदवं तद्विविद्धे यद्भावमन्यथलं पलम् ।
शतैकीया- सहृदया गण्यन्ते कथमन्यथा ॥ विदूषोपि । (महोत्साहः) उद्यमवानित्यर्थः ॥ ३ ॥
प्रकृष्टा वीणास्येति प्रवीण, मुख्यार्थे परित्यज्य निपुणे रुढः, यदाहुः (कुमोरिलभे०)-
निरुद्धा लक्षणा. कायिन्सामर्थ्यादभिवानकम् । क्रियन्त्येताने कायिकलाभिमेव त्वराश्रित
इति । एवं निष्णातकुशलौ । निपुणति निपुणः, शोभनकर्तृत्वात् । अभितो जानात्यभिज्ञः ।
विज्ञानति विज्ञ, इयुषध्वेतिकः (सु०) । निष्णा(स्ना)ति निष्णातः, निनदीभ्यास्तातेःकौशले
(सु०) इति पठम् । शिक्षा मज्जातास्येति शिक्षितः । विज्ञानं प्रयोजनमस्येति वैज्ञानिकः । कृतं
संस्कृतं मुखमस्येति कृतमुख । प्रचलं कृतं कर्मस्येति कृती । कुशान्- वाति कुशलः, ते हि व्युत्पन्ने-
रादातु वाक्याः । कृतकर्ता कृतकृत् कृतार्थश्च ॥ ४ ॥ प्रतीक्षणीयो मुख्यवशात् (प्रतीक्ष्यः) । (सांश-
यिकः) संशयमापन्नइति (सु०) ठक् । (दक्षिणीय इ०) दक्षिणामहंति, कङ्कशादक्षिणाच्छेति
(सु०) छयनौ । तत्र दक्षिणाहं ॥ ५ ॥ वदति दीयतामिति वदान्यः, वदेरान्य. (उ०) । वदन्योपि,

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष(क्ष्य)वानशीण्डा बहुमये ।

जैवातृकः स्यादायुष्मानन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥

परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्धु(र्ध)कः ।

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः ।

दक्षिणे सरलोदारी सुकलो दातृभोक्तारि ॥ ८ ॥

तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

प्रतीति प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

गुणैः प्रतीति तु कृतलक्षणाहतलक्षणी ।

इम्य आढ्यो धर्मा स्वामी त्वीश्वरः पतिरीक्षिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोधिपः ।

अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्कुडुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

घराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

आधौ यद् (तत्रसाधुः) । (स्थूललक्षः) स्थूल लक्षयत्यालोचयति ददातीति यावत् । दाने शीघ्रः
 अथ उपचारात्, शृणु हि पापमदस्पर्मा तत्र भवः शीघ्रः । जीवति जैवातृकः, जीवेतृकन् इति
 (३०) । (अन्तर्वाणिः) अन्तर्वाण्यस्य ॥ ६ ॥ करण प्रयोजनमस्य कारणिकः, मठादौ दानार्थं
 अग्रगण्यपरीक्षिता । आरुपटलिकेति । करणेनाधिकारि(रि)गणैश्च चरतीति वा । समृष्णोति सवर्धयति
 समर्धुकः । इष्यति हर्षमाणः, तावद्दीप्त्यवयवचनशक्तियुवानश् (सू०) । शरीद्रिकारं याति विकुर्वाणः ।
 अकृष्ट मनोस्य प्रमनाः ॥ ७ ॥ अन्तर्धानं मनोस्थान्तर्मनाः । उन्नत मनोस्फोरकः, येनान्तर्गतप्राप्तिभे-
 दजलवरीरप्युत्कृष्टजितमिति धर्ममाप्तेषु, उत्कृष्टमना इति (सू०) साधुः । शोक्तुश्च । (दक्षिण ६०)
 वृत्तते, सरति, उदियति च । शोभना कलास्य सुकलः, दाता भोक्ता च यः ॥ ८ ॥ तत्परं र्वस्यं स
 तत्परस्तमिष्टः । प्रसिनोति इमं प्रथितः, विम्बन्वने । आश्रयति स्माश्रयः । प्रियमर्थं प्रेष्युः,
 चच्छन्द उद्योगार्थः सुशब्दः शोभनार्थः, उत्सादिवत्कन् (शा०) । प्रत्येकमेति प्रतीतः । प्रथते
 प्रथितः । ध्यायते ध्यातः । विद्यते प्रतीयते वित्तः, वित्तोभोगप्रत्ययोः (सू०) इति
 सधुः ॥ ९ ॥ कृताः प्रसिद्धा लक्षणस्या गुणा यस्यासौ कृतलक्षणः । आहतान्युद्वेगि-
 त्तमि लक्षणानि यस्यासमाहतलक्षणः । इममर्हति- इम्यः, इन्द्रादिवापत् (सू०) । आप्यायन्ति
 चनादयः, कः, वृषोदरादिः (सू०) । स्वमस्त्वस्य स्वामी, स्वाभिप्रेक्ष्ये (सू०) इति
 सधुः । इति तच्छील ईश्वरः, स्वेशभावेति (सू०) वाच् । जतीति पतिः ॥ १० ॥ अशुपरि भवत्-
 त्थिम् । नयति नियुक्ते नामकः । प्रभवति प्रभुः, निप्रसंग्यइति (सू०) कुः । परिवृढोति परिवृ-
 ष्णोपरिवृढइति (सू०) साधुः । प्रागणीरमणीय ॥ ११ ॥ कुडुम्बे कलप्रादौ व्यापृतः, वतोरुगोद्युक्तः,
 अमितोपारे भवोभ्यागारिकः । उपाधीयत उपाधिः । सिंहस्येव संहननं देहोश्च सिंहसंहननः ॥ १२ ॥

निर्धो(वां)र्ये कार्यकर्ता यः संपन्नः(तन्) सच्यसंपदा ।
 अयाचि मूकोथ मनोजवस(व स) पितृसन्निभ ॥ १३ ॥
 सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।
 लक्ष्मीघाल्लक्ष्मण श्रील. श्रीमान् स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥
 स्याद्दयालुः कावणिक कृपालुः सूरतः समाः ।
 स्तन्त्रोपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रह ॥ १५ ॥
 परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।
 अधीनो निघ्न आयत्तोस्त्रच्छन्दा मुदकोपसौ ॥ १६ ॥
 खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।
 जालोसमीक्ष्यकारी स्यात्कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः ॥ १७ ॥
 कर्मक्षमोलंकर्मणि. क्रियावान्कर्मसुद्यतः ।
 स कामः कर्मशीलो यः कर्मगूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥
 कर्म(भर)ण्यभुक्कर्मकर कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।
 अपस्नातो मृतस्नात आमिपाशी तु शोष्कलः ॥ १९ ॥

निर्धायं समुदायाद् गुणे- पृथग्व्यपदेश्य । सत्त्वमयचित्तो कर्ष, तत्रा मपतन्(भ) संपद्यमानः ।
 नास्ति बागस्य- अवाक्य । मूयते यद्यते बागस्य मूर, मूड् बन्धने । मनो जवतेस्मिन् पितावनेति
 धावति मनोजवसः, औण दिक्ौज - चमस दिवत्, मनोजमिलापे वसति वा । पितव सम्यङ् निभानि
 पितृसन्निभः ॥ १३ ॥ कोरुन आदसे धर्म वृत्तुद, वृत् शब्द इत्यस्य वा रूपगकूनवत्, ब्राह्मे विवाहे
 दावा, यन्मनु - आच्छद्य चार्हयित्वा च धृतराष्ट्रवते स्वयम् । आहूय दान कन्याया ब्राह्मो धर्मः
 प्रगोर्तित ॥ लक्ष्मणस्य लक्ष्मण, पाम दिरात् (लोम दिशामादीनि) लक्ष्मणाश्चेति य (वा०) ।
 प्रिय इति श्रील, सिन्हादिवाग्वा (सू०) । रलयेरेस्त्वमरणन्- शूल । वत्से स्यास्तीति वत्सलः,
 वमासा-याकामवले (सू०) इति लघु ॥ १४ ॥ (दयालु, १०) दया कृपा चास्त्यस्य । कदगाप्रयेजन-
 मस्त्यस्य कावणिकः । सुट्ट रमते सूरत, सूरौके इव तपति वा, ड । स्व आत्मा तन्त्र मुख्येत्य
 स्वनन्त । अपगतमावरण नियन्तास्थेलापवृत् । स्तेन- ईनें त-छील स्वैरी, स्वादीरेहिणो (वा०)
 इति वृद्धि । स्वच्छन्देभिर्वावेत्य स्वच्छन्द । निघ्न न्नोऽग्रह त्रियन्त्रतो निराग्रहः । निर्यन्त्रणो
 निरद्वुशो यथाकर्मा च ॥ १५ ॥ परोष्ठ्युगवंस पराधीन, अपडक्षाशितेति (सू०) ख । परो नियन्ता-
 स्त्यस्य परवान् । अग्रि- उपरीनोस्यार्थन । निहन्ते निघ्न, घनयेस्विगानम् (वा०) । आयत्तने
 नियुज्यने- आयत्त । गृह्णते गृह्यन्, पशस्वैरेव गति (सू०) वयम् ॥ १६ ॥ सट पुन ति खलपु ।
 बहु करोति बहुवर, दिशविभेति (सू०) ट, अत एव बहुकरी मार्जनो, बहुधान्यार्जन इत्येकेः ।
 दीर्घं चोरेण मुत्रति सूत्रधने वा दीर्घसूत्रः । जडनि जल । (कुष्ठ) कुटि अलस्ये । मन्दोलसः
 ॥ १७ ॥ अल कर्मणैर्लक्ष्मण, पर्यादयमेव न दयैर्वनुध्यते (वा०) समास, अपरक्षाशितेति (सू०)
 ख । (विद्यावान्) निलयोगेड (म) नृत् (का०) । (काम) कर्मस्ताच्छीन्ये (सू०) इति साधु ।
 कर्मणि पठते कर्मठ, कर्मणिगठेठ् (सू०) ॥ १८ ॥ कर्मणि साधु कर्मण्य वेतनं भुङ्क्ते कर्मण्यभुत् ।
 कर्म करोति कर्मकर, कर्मणिभृती (सू०) इति टः । (कर्मकारः) कर्मभण् (सू०), त्रिना भूति
 कर्मसंपादकः । (अस्नात) अपेति विद्वद्वायं । (मृतस्नानः) मृतमंस्कारार्थ स्नापितः । शुष्कली
 मांसोपलक्षणं, तामसि शोष्कल [शालकल.], शोये (सू०) इत्यण् ॥ १९ ॥ धुमुष्ठा सजातास्य (धुमु-

बुभुक्षितः स्यात्बुधितो जिघत्सुरग्ननायितः ।
 पराक्षः परपिण्डादां भक्षको घस्मरोद्वरः ॥ २० ॥
 आधूनः स्यादौदारिको विजिगीषाविधर्जितः ।
 उभाचात्मनरिः कुक्षिभरिः स्वादरपूरकः ॥ २१ ॥
 सर्वाक्षीनस्तु सर्वाक्षभोजी गृध्नस्तु गर्धनः ।
 लुब्धोभिलाषुकस्तृष्णक् समौ लोलुपलोलुमी ॥ २२ ॥
 सोन्माद् (उन्मद्) स्तून्मादिष्णुः स्याद्विनीतः समुद्रतः ।
 मत्ते शीण्डोत्कटक्षीवाः कामुकं कामितानुकः ॥ २३ ॥
 कम्पः कामयितामीकः कमनः कामनोभिकः ।
 विधयो विनयग्राही वचनं स्थित आश्रयः ॥ २४ ॥
 घट्यः प्रणेयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।
 धृष्टे धृष्टुर्वि धृष्ट्यागि यातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

क्षितः) । बुभुक्षति स्म बुभुक्षितः । अतुभिरुत्ताने जिघत्सुः । अक्षानमेच्छति, सुप्रभायन स्यात् (सू०),
 अक्षानाद्योदयेति (सू०) सधुः, तनः के, इद् । परादनमस्य पशवः । अक्षि तच्छी-
 षोद्वरः, गृध्नस्तुः वमग्व् (सू०), निर्देशत्यत्रे घस्मादेशः, घस् अक्षे वा ॥ २० ॥
 आ- ईपरिव्यति स्म- आधूनः, दिवोविजिगीषाय (सू०) इति वक्ष्यम् । उदरेण भृतः (उदरे
 प्रमितः) भौदारिकः, उदारग्राहने (सू०) । अग्न्याने विमर्शत्मभरिः, आग्नोदरयोर्भूमः (सू०)
 इति स्त्रिः । उदरभरिणि । (कुक्षिभरिः) कुक्ष्येचैविरुत्तानात् (वा०) स्त्रि (च) । शीदरयोः
 क्मादामोदरयोः पूरकः ॥ २१ ॥ सर्वाक्षग्रा ने भक्षयति सर्वोक्षनः, अनुपदसर्वाग्रायानयमिति (सू०)
 यः । (गृध्नः) प्रमिष्टयति (सू०) पशुः । (गर्धनः) जुषङ्कम्येति (सू०) युच् । अभितरयति
 तच्छीर्षोभिलपुष्कः, लपयतयेदुक्तं (सू०) । लुब्धते तच्छीलस्तृष्णक्, स्वरितृपोर्नञिङ् (सू०),
 लुब्धाग्रान्तः, लुब्धे- उपवरः । लुब्धितस्तृप्तिनः निप सिगश्च । भृशं लुब्धति भृशं लुब्धात् (लोलुप इ०),
 यद्गुणान्ताद् । कैविरुत्तः समुद्रन्ति । लालसो लम्पयश्च ॥ २२ ॥ उन्मादयति तच्छील उन्मादिष्णुः-
 भूतायाविटः, अमंष्टृन्निगृह्णति (सू०) इषुच् । (अविनीतः) निर्मयेद्येति । मयेन मयति स्त
 मत्तः । लुब्धाय भवः शीष्टः लुब्धास्तृप्ति वा, अक्षरकरणे ज्यौस्लादिभ्य उपमद्वयानात् (वा०) ।
 उन्मादतः कट्टीछादनदुप्यक्ष, उदरेको वा, तत्रोदयद्वयत् (सू०) । क्षीवते स्म क्षीवः, क्षीव मदे, अनु-
 पसर्गात्कुदक्षीवेति (सू०) सधुः । कमनने तच्छीलः (कनुक् इ०), लपयतयेदुक्तं (सू०),
 तृन् (सू०) ॥ २३ ॥ (कम्पः) नमिष्मन्ति (सू०) रु । (कमनः) अनुक्षतेतयेति (सू०)
 युच्, औणादिकस्वरः । कामनः कमनोभिक इति लु वृक्तः पाठः, आषादयत्रार्धधातुकेवा (सू०)
 इति पक्षे वमोर्दिङ् । अनुकामिकामीकः कमितेति (सू०) अन्वभेभ्यां के (वनि) घाववः ।
 [छेको विदग्धे व्यसनियमनरागपुष्टौ । वेदशानिर्मुञ्चनः स्याद्विदग्धः पदवेद्यो विटः ॥] विपातस्यो
 विधयो यथेष्ट विनियोगः । विनयः शस्त्रजः सहकर इन्द्रियजो वा । अङ्गोनि वक्ष्यमाश्रयः ॥ २४ ॥
 (वचनः) वचनगतः (सू०) इति वच् । वचनस्य आवर्तः (प्रवेयः) । प्रवेयन्ताः पदेद्योर्नञिङ् ।
 निभृतोऽवचनः । प्रप्रयति प्रश्रितः । भृष्टेति स्म भृष्टः, प्रायश्चित्तवैपात्ये (सू०) इतीहभावः । भृष्टेति
 तच्छीलो भृष्टः, प्रमिष्टयति (सू०) पशुः । भृष्टेयोर्नञिङ् (वा०) नञिश्च भृष्टः । विद्वं
 यति स्म विपातः । नगप्यते नग्लम् । मत्ता नवनयोर्नञिङ् । ननिमा मत्ता (कद्रः), ननिमा-
 त्पराभिति (प्रनिमा) । प्रतुन्यप्रमतेहन्काटर्धय ॥ २५ ॥ मालं प्रवेष्टुमर्हति शास्त्रीनः, शास्त्रीन-

स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते ।
 अधीरे कातरस्त्रसो मीरुमीरुकमीलुकाः ॥ २६ ॥
 आशंसुराशंसितरि गृह्यालुर्गृहीतरि ।
 श्रद्धालुः श्रद्धया युक्त पतयालुस्तु पातुके ॥ २७ ॥
 लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वन्दारुरभिवादके ।
 शरारुर्धातुको हिंस्रः स्याद्वर्धिष्णुस्तु चर्वनः ॥ २८ ॥
 उत्पतिष्णुस्तुत्पतितातंकरिष्णुस्तु मण्डन ।
 भृष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समी ॥ २९ ॥
 निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।
 ज्ञाता तु विदुरो विन्दुर्विकासी तु विकस्तरः ॥ ३० ॥
 विसृत्त्यरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ।
 सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितेभुः क्षमिता क्षमी ॥ ३१ ॥
 शोधनोऽमर्षण कोपी चण्डस्त्यत्यन्तकोपनः ।
 जागरुको जागरिता धूर्णितः प्रबलायितः ॥ ३२ ॥

कोपान्दनि (सू०) ताधु । विरुद्ध लक्षणे विरुद्ध लक्षणस्य वा विरुद्ध, निष्प्रतिगतिरित्यर्थः । इय-
 त्तरिति कानरः, स्तररित्येव वा, अत्र कातरा छीति न स्यात् । इना निद्रा लब्धत्वात्तच्छब्देत्य । प्रस्यति
 प्रस्तु, प्रविष्टधीति (सू०) वतुः । (भार, ६०) विभेति तच्छील, भिष कुरुकनी (सू०), कुक-
 नृवक्ष्याय (वा०) । दुरितो भीतस्त्रस्यकितथ ॥ २६ ॥ (अशुभ) सनाशमभिज्ञः (सू०) ।
 गृह्यते गृह्यालु, स्पृष्टिगृहीति (सू०) आलुश्च । भद्रधाति तच्छील भद्रतुः । आशः पतिर्वरादि-
 कोदन्तः, पतयति पतयालु, स्पृष्टिगृहीति (सू०) अलुश्च । पतनिं तच्छात्र, पतुक, लपनदेसु-
 कम् (सू०) ॥ २७ ॥ (अत्रपिष्णु) आनयने तच्छील, अत्रवत्कृतिवक्ष्याय (वा०)
 इत्युत् । वन्दते तच्छील. (वन्दारः), गृह्यन्वोराहः (सू०) । (शाराह, ६०) दृष्टानि हन्ति दिनस्त्रि-
 ष तच्छील, गृह्यन्वोराहः (सू०), लपयन्वोराहः (सू०), नमिष्मतीति (सू०) रश्च । (वर्धिष्णु,
 ६०) अलुर्धाति (सू०) इत्युत्, अनुरातेतधाते (सू०) युत् । भरी तच्छील. (भृष्णुः), ग्लाति-
 स्यागस्तु । (भविष्णु, ६०) भुगति (सू०) इत्युत्, वृत् । (वर्तिष्णु, ६०) इत्युत्,
 युष ॥ २९ ॥ क्षिप्ति तच्छील. शिप्नु, श्रिष्णुधाति (सू०) वतुः । [मान्द्रास्त्रेऽन्यत्वात् भवति]
 सान्द्र पीन स्निग्ध (सान्द्रस्निग्ध) । मेदयि मेदुर, भवभगमिशेपुत् (सू०) । केति तच्छीलो
 विदुरः, विदिभिर्दिच्छेदेकुरत् (सू०) । वेति विन्दुः, विदुरेत्तुः (सू०) इति वषु । (विकसी)
 विद्ययति तच्छीलः, वीर्यम (व) लसेतिविनुत् (सू०) । (विकस्तर) स्वसमाश्रित्योवत् (सू०)
 ॥ ३० ॥ (विसारर) विसर्ति तच्छील, दृग्मन्तीति (सू०) वरत् । (विधनर) वृषस्य इव-
 रत् (सू०) । (प्रसारी) प्रलम्बमृदुमयेति (सू०) मिनुत् । (मोहेतु, ६०) महेत्सुम्, युष ।
 (क्षन्ता) क्षमेत्तु, ऊदयत्तु । (निनिषु) निजेऽशमायम् (व०), शुनिमोति (सू०) गन्,
 सनाशमेति (सू०) उ । (क्षमी) शमिलत्तुम्बेतिनुत् (सू०) ॥ ३१ ॥ (कोपन) वृषमशार्ध-
 म्भयेति (सू०) युत् । शोधनो शोधनः । (कणः) चङ्गे केये । (जागरुह) जगम्ह । (सू०)
 इति-ऊदम्, (जागरिता) बलायुत् । प्रवत् इतिवत् प्रवर्धित, व उपाये निद्रा धूर्णित

म्यप्नक् शयालुनिद्रालुनिद्राणशयितौ ममी ।
 परादुमुवः पराचीनः स्यादवाङ्म्यधोमुवः ॥ ३३ ॥
 देवानश्च ते देवयङ् विष्वयद् विष्वगश्चति ।
 यः महाश्चति सध्वयद् न म तिर्यद् यस्तिरोञ्चति ॥ ३४ ॥
 यदो वदायदो वक्ता वागीदो वाक्पतिः सर्मा ।
 वाचोयुक्तिपदुर्वाग्मी वायदुकोतिवक्तरि ॥ ३५ ॥
 स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक् ।
 इमुने सुवरादन्नुर्वा अक्तः (कुः) प्रियंवदे ॥ ३६ ॥
 लाहलः स्यादस्तुङ्गगर्हवादी नृ कद्रङ्गः ।
 समो कुवादुकुचरी स्यादौम्यस्वरास्वरः ॥ ३७ ॥
 रवणः शब्दमं नान्दीवादी नान्दीकरः सर्मा ।
 जटोलेजे (जटोह ए) डमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥
 तृष्णांशालस्तु तृष्णांशो नमोऽप्राप्ता दिग्म्वरः ।
 निष्कासितोवकृपुः स्यादपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥

॥ ३३ ॥ (म्यप्नक्) स्वविरुधोर्नजद् (मू०) । (शयलु) शौचवेतिवचनमादितुव् (शौचो-
 वाच्यः) । (निद्रलु) निद्राते तण्डलः, निद्रानन्देयजुद् (मृदेष्टुहिप्रतिदशति) । निद्राति म्य
 निद्राणः, सुषोणदेशांतराणो (मू०) इति निद्रा नतम् । परावर्तिनि पराह् (परावर्तः), विम दा-
 श्वेरादिकृत्रिणम् (मू०) इति म्य र्थे कः । समुत्तं नन्व भेनुवः । सवद्यचहाद्, अवाचनोति ॥ ३३ ॥
 (देवयङ्, ३०) विष्वदेवधेऽथ्यवाचनचरे (मू०), विष्वक्पतिर्नोभ्यमम् । (सत्रयद्) सहुम-
 रुद्रिः (मू०) इत्यत्रो परं सत्रयादेशः । (तिर्यद्) तिर्यग्निर्बले (मू०) ॥ ३४ ॥ वदति
 (वङ्) वदत्वङ्, चरिचलितनिर्दिष्टं द्वित्वमन्तमन्तान्वा (वा०) । वाचो युक्तौ पटुः, वागिह-
 पस्मदुन्मोयुक्तदण्डेषु (वा०) इति पटुता ऋतुह् । प्रयत्ना बगम्यस्त बाममी, बचोमिनिः (मू०) ।
 बचपने तण्डीणे वावदुक्, बचका- (मू०) इत्यत्र वदोर्गुण विधेः भवेति पक्वकारवासपटुः ।
 वक्तुमीति, मृत् (मू०) । दवाह् दगम्य सुनुवन् ॥ ३५ ॥ (जग्नक्) जग्ननेति (मू०) दाह्यते
 पाह् । (वाचल ३०) आचवाटकोऽनुविधि (मू०) । गर्हवादी जग्नरुहः । सुवेन वागद्वये,
 निन्दनं सुतनम्यस्य सुगणः, (रवणरे) समुत्तङ्गम्योऽनेच्छयः (वा०) । अपचनमिदंनिद्रा
 सुखमाम्यन्व वदनुमः । शक्नोति वक्तुं शक्नः । (निवदः) विवदोदरः मृत् (मू०) ॥ ३६ ॥
 (नेहलः) लुह कथनक्षौ । कुत्रिच वदन् ते कद्रङ्, स्पवदनेव (मू०) इति केः कः । अनुतरो
 यद्वदथ । कुत्रिचो वदस्व वृत्तः । कुत्रिच चठने कुचरः, पचयत् (नन्दिप्रदीपि) । विगीतः
 नगम्य- अवाग, नृ नद्विद्वद्वर्षर ॥ ३७ ॥ (रवणः, ३०) छेति शब्दजनीति, वच-
 नगम्यार्थः (मू०) इति वृत् । नन्दी महागलपटु कण्ठे नि नन्दीकरः, दिश्विभेति (मू०) टः ।
 (जटः) जट पन्ने (चान्द्रोपायः), जटोरेक्यम् । जटोरेक्ययोः । मन्तुनो मन्तुयसि-
 तय । तज्जालस्तु कुमार्थः । न- एते ते (अ) वदोरेति मूहः- एतन्मृदुहं वा- अनेमृदुहः,
 ननिवृत्तनम्यमृदुमिदोरेक्यमर्थः (मन्तुः), एही हि वदिर ॥ ३८ ॥ (तृष्णांशः) तृष्णान्-
 शोदोषगतेनप्राप्त्यः (वा०) । ओजवी नदी, वजने म्य वजः । अविदमान वागम्य- अवागः ।
 अवाच्यते दूरीकृतं स्मारय, नि कति द्ययः ॥ ३९ ॥ वाचो वृद्धो न्योभिनानोम्य ताव्यः ।

आत्तगन्धो(वीं)भिभूतः स्याद्वापितः साधितः समौ ।
 प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्यारयातो निराकृतः ॥ ४० ॥
 निः(नि)कृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धरतु वञ्चितः ।
 मनोहत प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥
 अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो वद्धे कीलितसंयतौ ।
 आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्कान्दिशीका भयद्रुतः ॥ ४२ ॥
 आक्षारितः क्षारितोभिज्ञस्ते संकसुकोस्थिरे ।
 व्यसनातोपरवर्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥
 विक्लवो विह्वलः स्यात्तु विवशोरिष्टदुष्टधीः ।
 कश्यः कशाहं सस्रद्धं त्याततायी वधोयते ॥ ४४ ॥
 द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।
 विष्यो विपेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥
 शिष्विदानोकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ ।
 दोषैकदृक् पुरोभागी निकृतस्त्वनृजु शठः ॥ ४६ ॥

चत्वार एकार्या इत्येके । (समौ) दण्डितार्थे । प्रत्य दिश्यते स्म प्रत्यादिष्टः, अनङ्गीकृत इत्यर्थः । अप-
 विदोपि ॥ ४० ॥ नि क्रियते खलीक्रियते स्म नि कृतः । मनसि हतो मनोहतः । प्रतिबन्धः प्रवृत्ति-
 निवारणार्थः ॥ ४१ ॥ प्रतिक्षिप्यते न्यक्क्रियते स्म प्रतिक्षिप्तः । (कीलितः) कील बन्धने । प्राप्त आपद
 आपत्प्राप्तः, प्राप्तापमेवद्वितीययेति (सू०) समासः । (कादिशीकः) का दिक्ष मजामीति व्याकुलः,
 पृषोदरादिः (सू०) । भयाद् हुत पलायितः ॥ ४२ ॥ आक्षार्यते स्वरूप जाल्यते- आक्षारितः, अली-
 कोरपन्नातकव्यपदेशः । अभिज्ञस्तोभिदूषितः, मैथुनं प्रतीत्येके । (संकसुकः) समिकस-
 उकन् (उ०), अभिधित इत्येके । समावित्येव । व्यस्यति धेरोमार्गद्विपसन तेन कृतो व्यस-
 नार्तः, ऋतेचतृतीयासमासे (सू०) इति वृद्धिः । उपरज्यत स्तोपरकः । निगतो हस्तो
 यस्य स विहस्तः, विकर्तव्यतामूढत्वात् ॥ ४३ ॥ विह्वत कातराभवति विह्वः, ह्वि-
 धांशुगणापरिसमासेलौकिकः । विह्व ह्वति विह्वलः । विह्व वष्टि कामयते विवशः । अरिष्टेन
 मरणचिह्नेन श्लासादिना दुष्टा धीर्यसः । कशा धर्मवष्टिस्तदातोप्युपचारात्, तासहति कशः-अभादिः,
 दण्डादित्यायः (सू०) । सप्रदः सन् यो वधार्थमुद्यतः स आतत सायेगः सनेति वधार्थं धावति
 अवश्यं, आतं पलायमानं तायते वा- आततार्थः । वध उपलक्षणं यत्स्मृतिः- अग्निदो गरदधैव शस्त्रपाणि-
 र्धनापहः । क्षेत्रदारहरथैव पण्डिते त्याततायिनः ॥ ४४ ॥ अक्षिगता यथा किंशरकादि खेदकृत् । वधे
 शीर्षच्छेदं चार्हति । (विष्यः) नौवयोधमेति (सू०) यत् । (मुसल्यः) मुसलेन वध्य इत्यर्थः ॥ ४५ ॥
 (शिष्विदानः) शिदि भ्रूले, शिष्ट सनज्वा (सू०) । अकृष्ण निष्पापत्वाच्चक्रु कर्म, इयाकृष्णकर्मा । आपते
 चरतः चप सन्त्वने । चिनोति चिकुरः, चैवो स्मं, लभं च- ता वीक्ष्य लीलाचिकुरामनङ्गः स्वचप-
 सोन्दर्यमर्दं मुषोच (कु० सं०) । चलाक्ले स्यात्तरलधातुलभ्यलखलः । दोष एकस्मिन्नेव दृग्ज्ञानमस्य,
 यत्काल्यः- दोषैकप्रादिहृदयः पुरोभागीति कथ्यते । पुरोमे मज्जते पूर्वं सूर्यं] वदुरोभागी । निकृणोति
 दिनसि स्म निरुतः । (शठः) शठ कैतवे ॥ ४६ ॥ कर्णे जपति मूचयति कर्णेजपः, स्तम्भकर्णयोपमे

कर्णेजप सूचकः स्यात्पिप्लुनो दुर्जनः खलः ।
 नृशंसो घातकः कूरः पापो घूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥
 अहो मृदययाजातमूर्खवैधेयबालिशः ।
 कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥
 निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्भतोपि सः ।
 यनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥
 अहंकारवानहंयुः शुभंगुस्तु शुभान्वितः ।
 दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥
 स्वैदजाः कृमिवंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ।
 उद्भिदस्तृणकुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥
 सुन्दरं रुचिरं चारुं सुपमं साधु शोभनम् ।
 कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोहं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥

जपोः (सू०) इत्यम् । पेशयलेहदेशेन सूचयति निश्चयः, विरा अवयवे, अपिप्लुति खण्डयतीति श्रीमौजः ।
 नृशंसो जनः, दुष्ट जनमिति वा दुर्जनः । सं शून्यं क्वाति खलः, खलति चलति वा । नृशंसो नृशंसः ।
 हन्ति सच्छैलो घातुकः, लघुघातयेति (सू०) उपपत् । कुह गतिरौष्प्ये (अस्मात्) कूरः, घृणाति
 वा । पिबति धर्मं पापः, पापव इत्यस्य । घूर्तते (घूर्तिरस्मै) घूर्तः ॥ ४७ ॥ मुचति मूढः । यदेव जातस्त-
 यैव स्थितोऽसंस्कृतत्वाद्याजातः । मुचति मूर्खः, मुद्दे-गामूर्ख (उ०) । विधाया भोजनस्यापस्यामिव
 वैधेयः, विधेयारस्वार्थेऽण् वा । वान्यते बालिशः, वाद् आठ ध्ये, बालिशश्छेपेऽण् वा । मातृप्रातितय ।
 यद्भविष्यो देवपराः । कृत्सितोयः स्वामी कदर्यः । कल्पते कृपणः । क्षुधतेस्पत्वा क्षुद्रः । किंपित्पचति
 किंपचानः, औणादिक आनम् । मितं पचति मितपचः, मितमखेच (सू०) इति पचः पाच् । कीना-
 घोपि ॥ ४८ ॥ दुष्टा विधा प्रकारो भोजनं वास्य दुर्विधः । दीयते दीनः, दीह क्षये, स्वादयभोदितः
 (ग०) । दुःस्वः कौकट्यः । (वनीयकः) वनु वाचने । याचते याचनः, युच् कन् । मार्गति मार्गणः ।
 अर्थयते तच्छैलोऽर्था, अर्थ्यावासमिहितइति (सू०) इतिव्यं । तर्कुर्कुर्य ॥ ४९ ॥ अहमिति
 विभक्तिपतिरूपको निपातः, अहमस्तस्य-अहंयुः, अहंशुभमोर्मुग (सू०), निपातनाम्मान्तकम् । शिषि
 भवा दिव्या उपपा[प]यन्ते दिव्योपपादुकाः, सुममपागिति (सू०) यत्, लघुपतपदेत्युक्तम् (सू०) ।
 अदृष्टमहतेभ्यः परमाणुभ्यो जायन्ते सद्य इत्यर्थः । अथोतिजत्वार्थं पुनरिहोक्ताः । नरो गोमहिष्याद्याश्च
 जरायुजाः, जरायुर्गर्भमध्या ॥ ५० ॥ आद्यशब्दान्ममशब्दयुक्ताद्याः । अपिदेवान्दः प्रकारं व्यवस्थाया वा
 पिपीलिभ्यार्थः । आद्यशब्दात्प्राणाद्याः । उद्भिनेनति भुवमुद्भिन्- उद्भिदं च, क्षिप्, कथ । उद्भेदन्मुद्भिस्ततो
 जायत इत्युद्भिज्ज, इः । इत्यमथोनिजजरायुजस्वेदआण्डजोद्भिज्जत्वेन पचथा भूतसर्पाः । एवमेवा (वा)-
 न्तरभेदाद्यनुर्दशविधत्वं, यदाहुः- अत्रैकित्यो देव सिर्योगोतिव पचथा मरति । मातृप्य एकाविधः स
 समासाद् भोतिहः सर्गः ॥ पेशाचो राक्षसो बाह्यो गान्धर्वः शान्त एव च । सोम्यश्च मानापत्यश्च माम्रोशो
 देवयोनयः ॥ ५१ ॥ सुन्दरं सुष्ठु नन्दयतीति नैरुक्ताः । रोचते रुचिर्, रुचि रसति वा । चरति मनो-
 र्मिषाह । सुष्ठु सम शोभना समप्रोते वा सुपमं, लङ्गयया चाह । साप्रोति साधु । शोभते शोभनं,
 युच् । काम्यते क्षान्तम् । रोचने इच्छं, राजसूयसूयैःशुश्रूषहयेनि (सू०) कर्तरि साधुः । जानातीति
 हं, इत्युत्पत्तेरिति (सू०) कः, मन एव हं यन् तन्मनोदम् । सर्वमैवते मञ्जु, धर्म । (मञ्जुलं) धर्म-
 मापहरया तु मत्वर्थयो लः इयामलपिङ्गलादिभ्यः । दारि बन्धु मनोदारि च ॥ ५२ ॥ आधिष्ठत

तदा(व)सेचनकं तृप्तर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।
 अभीष्टमाप्सित हर्षं दधित बहुभ प्रियम् ॥ ५३ ॥
 निवृष्टप्रतिकृष्टावैरफयाप्यावमाधमा ।
 कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्हाणका समा ॥ ५४ ॥
 मलीमस तु मलिन कञ्जर मलदपितम् ।
 पूत पवित्र मध्य च दीध तु विमलार्थं (त्म)कम् ॥ ५५ ॥
 निर्णिक्त शोधित मृष्ट नि श्लाघ्यमनवस्करम् ।
 असार फल्गु शून्य तु वशिक तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥
 क्लीब प्रधान प्रमुखप्रवका उत्तमात्तमा ।
 मुख्ययय्यवरण्याद्य प्रवर्हानवतार्धवत् ॥ ५७ ॥
 परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्रशङ्खाधीयमप्रियम् ।
 श्रेयाञ्छ्रेष्ठ पुष्कल स्यात्सत्तमधातिशोभन ॥ ५८ ॥
 स्युस्तरपदे व्याघ्रपुनवर्षभकुञ्जरा ।
 सिंहशार्ङ्गलनागाद्या पुंसि श्रेष्ठार्थगोचरा ॥ ५९ ॥

आभ्यास्यते दृगनन- आसधनक यस्य दर्शनाद् द्रुम तृप्यति । आभिमुख्येप्यतमीष्टम् । अभ्याप्तुमिष्टम
 नीप्सितम् । हृदयस्य प्रिय इय हृदयस्प्रमियशत (सू०) यत् हृदयस्त्वहल्लसत (सू०) हत् । दमते
 चित्तमान्ते दधितम् । (वृषभ) वलति सौत्र प्रीत्यथ । प्रणति प्रिय, क ॥ ५३ ॥ निवृष्टप्रति
 निकृष्ट । ए। प्र तकृष्ट । अर्थात्तर्वा । रिफति । इनस्ति रेफ । यापिता गुणा अस्माद्यप्य अपादि शब्दार्थे
 (ग०) य-व्यापि । अव भोवम । अधाभवोधम अवधसल पञ्च (मू०) इति म सलापञ्च । कुत्सित पूयत
 कुपूय । नाशनवय अवयवप्यवयवार्थोने (मू०) साधु । यन्ति तस्वतीति खट्, खेट उन्नासन ।
 अणति रटतालणक अव कुसाया वन् (कुत्सित) । वन्वरोपि ॥ ५४ ॥ (म नन मलीमस)
 मल स्त्रस्यति ज्येष्ठातामिहति (सू०) सधु । कुत्सित चरत कश्चम् । म्लान कश्मप च । पनात्त
 पूतम् । पूयतनते पकेतम् । मधन य मध्य मय साधुवा । जवपणख वाघ रक् ॥ ५५ ॥ (निगणक)
 नि जर शोवे । (मृष्ट) मृज् (य) गुद्धी । नि क त श भ्याभि शाभ्यम् । अविद्यमानावस्करा वचं
 स्कोस्थानवस्करम् । फलते विशीयत फल्गु ज्ञकता विशरण । शुन हित शून्य शुन्य च उगव दि
 भ्य वत् (सू०) इत्यत्र शुन सप्रसारणव वक्षीयत्वम् (ग०) । त्रयत काम्यतनातुत वाद्द शीर्षम् ।
 तुणते मम तुच्छम् । रिच्वत रिक् रिच विष नन ॥ ५६ ॥ प्रधानत प्रधानम् । प्रकृष्ट मुखमस्य प्रमुक्त ।
 मृष्टा वक् पृथक् वमस्य प्रवक् । न स्युत्तम स्मादनुत्तम । अतिशयन द्रव उत्तम । मुखमिव मुरय
 शासतिदिभ्योय (सू०) । वरणीया वय । द्वेयत वरण्य वनएम् (उ०) । प्रकृष्टा वई परिकृष्टास्थ
 (प्रवह) पृष्ट वृद्धौ वई प्रागन्य वा प्रवहयुध उत वा प्रवह वह उद्यम । अनवरार्थे मुग्धे भागे
 भवाजनवराध्य ॥ ५७ ॥ परार्थे मव पराध्य परावराधम तमपूव वन (सू०) यत् । अयते नगच्छति वा-अप्र
 [प्र] । प्रकृष्टमप्र हरति प्राग्रहर । प्रप्र भव प्रप्रय । (अन्व इ०) अप्र यत् (सू०) घञ्छैव
 (सू०) । अप्रणाप्रामणी शालीवरन । (नयान् इ०) अतिशयन प्रशस्य इष्टव्यमुनौ
 प्रशस्यस्यन (सू०) । पुण्यत पुष्कल । अतिशयन सन् सत्तम ॥ ५८ ॥ पुरुषो व्याघ्र
 शङ्ख परपन्थाग्र गानाग । आचक्षन्ता मुखच द्रपदपद्मा शा उपमाञ्च प्र देभे (सू०) इति
 सम स । भ्रष्टार्यार्थो गोवरा वपय एषम् ॥ ५९ ॥ उपसृज्यत नियुक्त उपसर्जन, आविष्टिङ्गत्वा-

अप्राप्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

विशङ्कतं पृथु पृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

बद्धाविपुल पीनपीज्जी तु स्थूलपीवरं ।

स्ताकाल्पशुद्धकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दध्नं कृशं तनु ॥ ६१ ॥

स्त्रिया मात्रावृत्ती पुंसि लज्जलेशकणाण्वयः ।

अत्यल्पेलिप्रमलपीयः कनीयाणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदध्नं बहुलं बहु ।

पुरुहु (हं) पुरु मूयिष्ठं स्फिरं मूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

पराशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिक्तात् ॥ ६४ ॥

गणनीये तु गण्येयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ।

यिन्ममशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ॥ ६५ ॥

समप्रसकलासण्डपूर्वादि स्याद्वृत्तके ।

घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलत्रं विरलं तनु ॥ ६६ ॥

आपे, यथा— उपसर्जनं भार्या । अप्राप्यस्तु प्राप्यलिङ्गः । अप्राप्यं च । विशी (स्त्री) श्येति विशङ्कः, वे-शालञ्च
शङ्कद्वयोः (सू०) । प्रयते पृथु । गुणमात्रवृत्तेः (पृथुलः) । बद्धते (बद्धति) बद्धत् । मन्त्रति
महत् । वर्तमानेष्टपद्मद्वयमहसिति (उ०) निप्रत्यते ॥ ६० ॥ बल्ले बद्धम् । अवते— उह, उह् शब्दे । विपो-
खति विपुलं, पुल महत्त्वे, कः । विष्टं च । प्यायते पनः, काः, प्यायःपी (सू०), ओदितश्च (सू०)
इति निष्ठा तत्त्वम् । (पीवन्, पीवरं) कनिष्कपद्म् । (स्थूले) स्थूल परिग्रहणे । घनो बहुलश्च ।
स्ताति एनोक्तम् । अत्यते— अज्यम् । क्षुधते क्षुध । सुष्ट— उद्वहन् आप्यायते सूक्ष्मम् । दध्नते
दध्नम् । (दध्ना) कृश तनुकरणे । तन्यते तनु ॥ ६१ ॥ मीयनेय-शान्मात्रः । मूयति मूयिष्ठः । मूयते लयः ।
मिश्र अल्पाभावे, लिङ्यते लेशः । कणति निमालति कणः । अणल्यपु । अतिगयेनात्त (अर्थाय इ०),
शुद्धीवमुत्ती । (कनीयः) युगाययोः कन्यतश्चाम् (सू०) । अतिशयेनाणु— अणीयः, मुष्टिष्टे-
यस्तु (सू०), देः (सू०) इति टेलोः ॥ ६२ ॥ प्रभवति प्रभूतम् । प्रचयते प्रचयने वा प्रचुरम् ।
प्राजयते प्राज्यं, प्रर्षणार्जं (वी) प्रये वा । न दध्नमदध्नम् । पद्वते बहु । (बहुल) प्रागन्तरर्थायोः
लः । पूर्वते पुरु । पूर्वति द्व्यते पुरुहु । अनिशयेन बहु भूयष्ट, बहुलोपाभूवबद्धोः (मू०), इष्टव्य-
यिष्ट्व (सू०) इति भूतादेशो विद्वत्प्रत्ययः । स्फिरयते स्फिरम् । भूरि भूरे ॥ ६३ ॥ शतात्परं परः-
शत (पाशता अपि), यत्— प्रशरीयोऽग्नहेताय तत्त्वा पर शब्दाः शतदस्तपानि (उ० रा०),
पारम्परादिवास्तु । श्रीमोजस्तु पर-शब्द निपात भव्यते, यथा परोवरः, परोक्षम् ॥ ६४ ॥ (गण्येयं)
उणादौ गण्येयः । (गणिन) कर्मणि क्तः । नमति सर्वं सर्वार्थं सर्वनाम, यथा— सूर्यः क्षमेपां समः ।
सर्वेति सरति वा सर्वम् । वेवति विश्वम् । नास्ति शेषमस्याशेषम् । कृनी वेष्टने, कृत्स्ने व्याप्यतेनेन
श्रुत्तम् । समस्त्यने— एकीकृत्यते समस्तम् । निरलं खिलाच्छून्यात्रिचितम् । नास्ति खिलमस्याखिलम् ।
निष्कान्तं शेषाशेषः ॥ ६५ ॥ संगतमप्रमन्य ममत्रं, गर्भं प्रसते वा । सह कला-निर्मा-वेवनेन सक-
लम् । न सार्धं मिश्रमण्डम् । विरति पूर्वति वा पूर्वम् । पूर्णमिलेष्टे । आदिशब्दादभिप्रादे । नास्त्य-
नमस्यानूनम् । (घन) पूर्वापनः (सू०) इति साधुः । निरन्तरं चरन्तमस्य निरन्तरम् । सदा-
न्यते पथने सान्द्रम् । निविडं निविडत्वं (सं) पाठं [निरन्तरे] च । ऐव्यते क्षिप्यते पेलत्रम् । विरा-
लन्तर विरलम् । तन्यते तनु । शिथिलं शय च ॥ ६६ ॥ संमूया आगेति गुणवशात्समीप, द्यन्तदप-

समीपे निकटासन्नसंनिवृष्टसनीडवत् ।
 सदशाभ्यास(श)सविधसमर्थावसवेशवत् ॥ ६७ ॥
 उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यघ्रा अप्यभितोव्ययम् ।
 संसक्तं त्यव्यवहितमपटान्तरमित्यपि ॥ ६८ ॥
 नेविष्टमन्तिकतमं स्याद् दूरं विप्रकृष्टकम् ।
 दधीयद्य दधिभ्रं च सुदूरे वीर्धमायतम् ॥ ६९ ॥
 घर्तुलं निस्तलं वृत्तं घन्धुरं तृप्ततानतम् ।
 उच्चप्रांशूक्षसाद्रघोच्छ्रितास्तुद्गेथ धामने ॥ ७० ॥
 न्यदनीचखर्वह्रस्वाः स्युरवाग्रवनतानतम् ।
 अरालं वृजिनं जिह्वमूर्मिमत्कुञ्चित नतम् ॥ ७१ ॥
 आविष्टं कुटिलं भुजं वेष्टितं यक्रमित्यपि ।
 म्रजायजिह्वमगुणौ व्यस्ते स्यप्रगुणाकुलौ ॥ ७२ ॥
 शाश्वतस्तु ध्रुवं नित्यसदातनसनातना ।
 स्थास्तुः स्थिरतर स्थेयानकरूपतया तु यः ॥ ७३ ॥

संगेभ्योपहृतं (सू०) । निष्पन्नाति निकट, सप्रदेशेति (सू०) कटच् । आसीदति स्मासन्नः । संनि-
 वृष्टे इम सान्वृष्टः । समान नीडमव सनीडं, सविधर्गः ससमर्थावसवेशसंशुषार्मये (सू०)
 इति सामीप्य लक्षणयात्र । समानो देशोऽप्य सदेशः । अभ्यव्यतेवाप्यतेभ्यःस' । (सविध इ०) समाना
 विधा मर्यादा वेशव्यास्य ॥ ६७ ॥ कण्ठस्य समीपमुपकण्ठम् । अन्तोत्पास्नीत्यन्तिकः । अभ्यघते-
 भ्यर्णः, अभेधाविद्वे (सू०) इतीडमाव । अभिमुत्तमप्रमस्याभ्यप्रम् । अभित इति निपातः, अभे-
 स्तसिर्वा । नास्ति पदेन तिरस्करित्वान्तर व्यस्य त्रापगतम् ॥ ६८ ॥ अतिशयेनातिकं वेदिष्ट, वेदी-
 योपि, अन्तिकवाढ्यानेदसावौ (सू०) । दूरात्र दूरम् । अतिशयेन दूर दूरं यः, स्थून्दूरेति (सू०)
 यणादि पर लुप्येन पूर्वस्य च गुणः । दृणाति दीर्घम् । अ यम्यत आवर्तं, आवर्तते वा ॥ ६९ ॥ घर्तते
 भ्रमति घर्तुलम् । निर्गतं तलं प्रतिष्ठाय निस्तल, भूमौ नास्ते तत्र वा रजो न तिष्ठति । घन्नाति गतिं
 घन्धुरम् । (उग्रतानत) उग्रत सदुपाधिव्यादीषन्नं, यथा- कण्ठस्य तस्याः स्वनगन्धुरस्य (कु० म०) ।
 उर्ध्ववत् उच्चम्, घ, उद्व्यो वा, आचपगवादिवत्- मयूख्यंस्कादिर्वा (सू०) । मास्तुने प्राशु ।
 उन्नमति स्मोन्नतम् । ऊर्ध्वमभ्रमस्योदप्रम् । ऊर्ध्व भ्रयति स्मोच्छ्रितम् । नुज्यादस्ते तुङ्गम् । उनुङ्ग-
 सुधुरं च । वमति वायोऽस्यस्य वा वामनः ॥ ७० ॥ निघ्नमवाते न्यह् । निघ्न खीयते नीच, नीचै-
 र्विद्यतेस्य वा । खर्वति खर्वः । ह्रयति ह्रस्व । अवनतमग्रमस्थावाम्, अधोमुखमित्यर्थः । अवनमति
 स्मावनतम् । आनमति स्मानतम् । इयति-अराः सन्ति वास्य-अरालम् । वर्यते वृजिनम् ।
 जी(ही)यते जहाति वा जिह्वम् । (ऊर्मिमत्) ऊर्ध्वो भङ्गाः सन्त्यस्य । (कुञ्चित) कुञ्च गति-
 वैकृत्ये । नमति स्म नतम् ॥ ७१ ॥ आविष्टत आविष्टम् । भुजो कौटिल्ये, भुजम् । वेष्टति वेष्टितम् ।
 ययति वक्र, रक् । भट्ठुर च । इयति ऋज्वते वा ऋजु । प्ररुष्टे गुणोऽस्य सदृशो गुणेन यौव्या वा
 प्रगुणः । व्यस्ते विपर्यस्यते स्म व्यस्तम् । आश्लत्येकीभवति- आकुलम् ॥ ७२ ॥ शाश्वतः शाश्वतः,
 अव्ययानांभम त्रेपिलोपः (वा०), आराच्छन्ननेर्भ्यते (इ०) । शाश्वतेकोपि । ध्रुवः, ध्रुव स्थैर्यं ।
 नियतं भवं नित्य, सान्नेर्भ्ये (वा०) इति लट् । (सदातन इ०) सदाभवः सनाभवश्चेति, सार्य
 निरमिति (सू०) व्यस्तुद् च । तिष्ठति उच्छीलः स्थास्तु, ग्लञ्जिस्त्वयगन्तु (सू०) । अतिशयेन
 स्थिर स्थेयान्, त्रिस्थिरेति (सू०) स्थादेशः ॥ ७३ ॥ एकरूपो निर्विकारः । निरवधिः कार्य

कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः ।
 चरिष्यजङ्गमचरं ब्रह्मिदं चराचरम् ॥ ७४ ॥
 चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ।
 चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ॥ ७५ ॥
 अतिरिक्तः समधिको दृढसन्धिस्तु संहतः ।
 खन्यते कठिनं कूरं कठोरं निपुणं दृढम् ॥ ७६ ॥
 जरटं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ।
 पुराणं प्रतनप्रत्यपुरातनचिरंतनाः ॥ ७७ ॥
 प्रत्यमोमिनद्यां नव्यो नवीनो मृतनो नवः ।
 मृतश्च सुकुमारं तु फोमलं मृदुलं मृदु ॥ ७८ ॥
 अन्यगम्यक्षमलुगेनुपदं क्लीयमव्ययम् ।
 प्रत्यक्षं स्यादेन्द्रियक्षमत्यध्य (प्रत्य) क्षमतीन्द्रियम् ॥ ७९ ॥

व्याप्नोति स्थितवान् (कालव्यापी) । कूटनावलयेन तिष्ठति कूटस्थः, आमात्राक्षादिः । तिष्ठति
 तच्छीलः स्थानर, दोलादिः, स्थेयमस्मेति (सू०) वरच् । जङ्गमाद्यभिनेत्यः (जङ्गमेतरः) ।
 (चरिष्यः) चरेस्ताच्छील्ये- इत्युच् । श्वरी गच्छति जङ्गमः, अर्द्धादित्येव्यभिधानाद्यद् (शा०) । (चरं)
 चरेष्वि चरिचलिततीति (वा०) वा द्विर्भव आगमस्य । प्रसरति चलदशात्म्यम् । इह्यतीह्य,
 इयि गत्यर्थः ॥ ७४ ॥ चलति तच्छील्यलन, चलनशब्दाभ्यामुच् (सू०) । (कम्पनः) कम्पते
 तच्छीलः, युच् । (वरच्) अभिकम्पीति (सू०) वच् । कूट शिलोत्तनेस्तोलम् । (चलाचलं)
 चरिचरि (वा०) द्विरमागमस्य ॥ ७५ ॥ अतिरिक्तोतिरिक्तः । सम्यग्युपरिभवः समधिकः ।
 एतन्मते स्य संहतोऽस्थिदृढः । सक्त हस्ते, कम्पस्यभिनेके । (कठिनं, कठोरं) कठ कृन्तृजावनेऽप्या-
 दिनच्- ओरबौणादिकौ । कृणाति कूरम् । निपुणं तिष्ठति निपुणम् । (दृढ) दृढ वृद्धौ, फे, दृढो बल-
 यति साधुः (दृढ स्तूलपदयोः) ॥ ७६ ॥ जर्धति जरटम् । मूर्च्छति मूर्तम् । नरेकाधौ श्वेके । प्रौढाने
 स्य प्रौढम्, प्रादुर्बोद्धोदित्यिति (वा०) उदिः । (एधितं) एध वृद्धौ । पुराणि नव (नव) पुरा-
 णम्, नवपुराणे (वा०) । (प्रतन, इ०) पुराण- लग्नौ शोरेस्य भवार्थे (गद्यपुराणेन्द्रा) । पुरा-
 णम चिरमं, यच्चिरमिति (सू०) श्रुत्युच्, निर्दोषत्वान्तरम् ॥ ७७ ॥ प्रतनवममनस्य प्रथमः ।
 अर्धं नूयतेनिव, पु श्रुती । नव एव नव्यः । (नवीन इ०) नवस्तन्मते तन्मतेनस्त्वधस्ता-
 (वा०), वरच् । मयस्कथ । सुपु कुञ्चित शिरसे न्ययने वा सुकुमार, कुतर क्रीडायाभियन्ता ।
 मृदने मृदु । (मृदुलं) गुणनातृनिने लप् ॥ ७८ ॥ अन्यगम्यल्ल- वन्तोऽप्यधस्तात्तागादिवन्
 अक्षस्य पथादन्वधन्, अक्षो रयो लक्षणे । पदस्य मन्तव्य पथादनुपदं, पथादपेक्ष्यर्थात् । अनु-
 गच्छत्यनुग, एः । तन्मतेन (अन्यद्, अनाध, अनुपदं च) अन्यव नते, शब्दं तु द्रष्टोः
 (अन्यत्, अनुपदं च) । अक्षिणी प्रतिगन् प्रत्यक्षं अक्षद्वयान्त र्धेऽतीत्यया (वा०) इति
 उमात् । इतिषेपु भवनेन्द्रियदम् । अक्षेन्द्रियमप्राप्तं, तदतिवन्दनलक्ष्यम् ॥ ७९ ॥ एव तन्मते-

एकतानोनन्यवृत्तिरे(रै)कामैकायनावापि ।
 अप्येकसर्ग एकादोप्येकायनगतोपि सः ॥ ८० ॥
 पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् ।
 अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम् ॥ ८१ ॥
 मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुत्त्वणम् ।
 साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः ॥ ८२ ॥
 मिधार्थका अन्यतर एकस्त्वोन्येतरावपि ।
 उच्चायचं नेकभेदमुखण्डमवलम्बितम् ॥ ८३ ॥
 अरुनुदं तु मर्मस्पृगवाचं तु निरर्गलम् ।
 प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमप्यु च ॥ ८४ ॥
 धामं शरीरे सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ।
 संकटं ना तु संवाधः कलिलं गहनं समे ॥ ८५ ॥

विच्छिन्नो विस्तारोस्वेकतानम् । अग्न्यैकस्या वृत्तिर्यं पारोस्यानन्यवृत्तिः । एकमप्य पुरोगत हेयमस्त्येकाग्रः, स्वार्थेऽण्वा । एकमयन गतिरस्यैकायनम् । एक सर्गो निश्चयोऽस्यैकसर्गः । एकभयनं गतः (एकायन-गतः) ॥ ८० ॥ आदीयते प्रथममित्यादिः, धर्मवृत्तित्वेव्यजहतिङ्ग, यथा- आदिर्गर्गकुलम् । धर्म-वृत्तित्वे भवेत्, अतो वाच्यतिङ्ग- अन्त्यत् । पूर्वति पूर्वः । पुरो भव. पौरस्त्य, दक्षिण. पश्चात्पुर-सत्यक् (सू०) । प्रयते प्रथम । आदिमोपिमध्य । अमत्यन्तः, धर्म(मि) वृत्तित्वेव्यजहतिङ्ग, यथा- कुलस्यान्त प्रभु क्रियः । जघने भवो जघन्यः, दिगादिभ्योवत् (सू०) । चरति, चरमः । पश्चाद्भवः पाश्चात्य- पश्चिमः, दक्षिणपश्चात्पुरसत्यक् (सू०), अपादिपश्चाद्विभु (सू०) । अन्तिमोपि ॥ ८१ ॥ मुष्यन्त्यास्मिन्मोघः, न्यङ्क्वादिवात् (सू०) कुत्वम् । (स्पष्टं) स्पष्ट वाचनस्पर्शनयोः । स्फुटति बहिः प्रकाशते स्फुटम् । प्रकृष्ट व्यज्यत स्म प्रव्यक्तम् । उद्गणः सुत्वणं, पुषोदरादिवात् (सू०) पक्षे क । एतौ पूर्वत्र संवदन्ति । उद्धतमुक्तमुद्धिक् च । समानसाधारणमस्य साधारणम् । समान मान-मस्य सामान्यं, भवे(स्वार्थे) ध्यम् । (एकाकी, इ०) एकाकाकिनिवासहाये (सू०), चात्कन्-ल्लौ च ॥ ८२ ॥ मित्र इत्यर्थे । त्वोन्यार्थः सर्वनाम, यथा- उत त्वः पश्यन् ददर्श वाचं [व्यं] (निरुक्तं) । एल्लेक, यथा- इत्येके मन्वन्ते, यत्कात्याः- प्रधानान्यासहायेषु सहायां वैक इष्यते । अनित्यत्व, अभ्यादि (उ०) । (अन्यतरः) तत्पत्त्यर्थे- अल्पाच्चरवत् (सू०) । एति- इतरः । उदक्वावाक्चोवाव, उधर्तं वावन्त च वा, मयूरव्यसहादि. (सू०) । नेकभन्तं मुष्पुति (सू०) समासात्, नानाप्रकारमित्यर्थः । उच्चण्डते- उच्चण्डम् । अवलम्बतेवलम्बित [म्वन] म् । अत एव उच्चण्ड जानुलम्बि चेति पेटुः । केचित्त्रविलम्बितमित्याद्युक्तार्थमाहुः, उच्चण्डमुत्तालमिति हि सभ्याः ॥ ८३ ॥ अरुणं तुदयर्नुदं, निष्कण्योस्तुदः (सू०) इति खन् । (मर्मस्पृक्) स्पृश उप-तापे, मर्मव्यथकमित्यर्थः । निष्कान्तमर्थेलाया निरर्गलमानयन्त्रणम् । उद्गममुच्छृङ्खलं च । (प्रसव्यं, अपसव्यं) प्रगतं- अपगत सव्याद्गामादित्यर्थः, सव्यशब्दो हि- आराच्छब्दवद्गामदक्षिणार्थः । प्रतीपं कूला-प्रतिकूलं, लक्षणया विरुद्धार्थं प्रतिलोमवत् । अपतिष्ठप्यपु, कु, सुषामादिवात् (सू०) पत्वम् । विपरातं विलोमं च ॥ ८४ ॥ वरुणे वामम् । सूयते सव्यं, पु प्रसवे । शरीर इत्येव । अपकान्तं सव्या-दपसव्यम् । दक्षिण, दक्ष इदौ । सकृत्स्यान्नाति सकट, संशोदयकटज्वा (सू०), विशेष्यलिङ्गम् । पुलिङ्गस्तु संनट द्वाभ्यन्तेस्मिन् संवाधः । कष्टते क्षिप्यतेग्रान्यत्कलिलम् । ग्राह्यते व्याप्यत्वाद्गहनम् ॥ ८५ ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं गुण्डितं परिवापितम् ।

ग्रन्थितं संक्षिप्तं दृढं विसृतं विसृतं ततम् ॥ ८६ ॥

अन्नमृतं विस्मृतं स्यात्प्रातःप्रणिहिते समे ।

वेदितं यद्दृष्टिताष्टतचलिताकम्पिता धृते ॥ ८७ ॥

नुत्तनुलास्तानि शृताविद्धक्षितेरिताः समाः ।

परिक्षितं तु निवृतं मृषितं मुपितायंकम् ॥ ८८ ॥

प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिमृष्टे गुणिताहते ।

निदिग्धापचिते शृङ्गुस्त गुण्डितरूपिते ॥ ८९ ॥

वृत्तायकीर्णं उद्गुणाद्यतं कारितशिक्षितं (काचित्ताक्षिप्यते) ।

प्राणप्राते दिग्धलितं समुदकाद्धते सम ॥ ९० ॥

वेष्टितं स्यादलपितं सर्वतं रुद्धमावृतम् ।

रुग्ण भुमेय निक्षितस्थितशातानि तैजिते ॥ ९१ ॥

म्याद्विनाशोन्मुखं पक्वं ह्रीणहीतौ तु लज्जिते ।

वृत्तं तु वृत्तवावृत्तो संयाजित उपाहितः ॥ ९२ ॥

सकार्षते संकीर्णं निरन्तरं व्यामम् । सकोकति निरन्तरीमरानि सङ्कल्पम् । एतान्पूर्वत्र मवधन्ति व्यास्य-
धन्वन् । (गुण्डित) गुण्डित अन्वते । (परिवापितं) परिष्ठां वरिर्मुञ्चनापः, यथा- मद्रापरिवापने
(सू०) । सहितं दिन यत्रेति वदेत्, दौर्लभ्यवत् । सशानितं सयमिर्न वद्ध निगदिन व । दृढं, दृढी-
ग्रन्थे । विसृति स्म विनीयते स्म तन्वते स्म (विसृतं, इ०) ॥ ८६ ॥ सृतेभ्यश्चक्षितमन्तरात् ।
प्रणितीयते स्म प्रणिहितम् । (वेत्ति) वेत्ति चळन । (वेदितं) इति गत्यर्थं । धृत् धृत् वेत्तुमयः
प्रा ॥ प्रवृद्धेति स्तरानि नो नुमिष्यन्ते स्तिवति ॥ ८७ ॥ (वृत्त, वृत्तं), वृत्तवेदिते (सू०) वा
निष्ठा नवम् । अन्वते स्मन्वम् । निष्ठाव्यते स्म निष्ठावम् । अविष्यते स्माविद्धम् । परिक्षियते स्म-
न्नाद्वेष्टयते स्म परिक्षितम् । निषय विषयते स्म निषयम् । पक्वं परिपक्वं कान्तं परिपुष्टं परिवापितं
व । मुपि कयादि, मृषित्वादि ॥ ८८ ॥ अद्गते स्म- एकादिर्दृष्टोद्यान्तरेणव्यवर्तते- अद्ग-
तम् । द्वे द्वे तुल्यार्थे । गुण्डितं गुण्डितमाहुः । रुद्धं रुद्धो व्यास्यते, यथा- अन्ननिरीक्ष्यवितः
(द्रि०) । प्रवृद्धेति, प्रवृद्धि, व्यवर्तते, निमज्जते, गुण्यते, आह्वयते, निदिपते, उपवर्तते, गुण्यते,
गुण्यते, गुण्यते, व्यवर्तते ॥ ८९ ॥ दृष्टेति, अद्गते, उद्गते । वृत्तमत्र विधेयम् । (उद्-
गते) गु । उद्गते । कार्षते निष्ठा कार्षते । प्रापत स्म प्राप, वृत्तवेष्टिते (सू०) वा निष्ठा
नवम् । समुदक्यते समुदक, अर्थात्तद्वत्तने (सू०) इति ज्ञायते ॥ ९० ॥ रुग्णः सज्जतोव्य वलवि-
तम् । (वृत्तं) वृत्तं सवर्तन । (रुग्ण) रुग्णो मद्ग । (भुमे) भुमे येष्टये । (शत, मिश्र) यो
तन्मद्ग, मद्गते रुग्णवत्तम् (सू०) इति वेदम् । उपवर्तयत्यन्वत् । विनियोगतौ व । (रुग्ण)
रुग्णवत्तने । (नेष्टि) विच विचने ॥ ९१ ॥ पक्वं स्म पक्व पक्वादि, पक्वे व (सू०) इति निष्ठा
वदम् । आहु- अन्वय पक्वपक्वात्ता. (पक्वं) विदिते स्म (पक्वपक्वात्ता), वृत्तवेष्टिते (सू०) वा
नवम् । विषय इति । वरिर्न वृत्ते वा वृत्त । वृत्त, वृत्त- वाहु वल्व वरिर्न । इत्यनपुङ्गु ११-
व्य वृत्तवेष्टि- वृत्तं वल्ववत्तनमेष्टि- अन्वय मत्त) मद्ग । उपवर्तते स्मोवर्तते.
॥ ९२ ॥ (रुग्ण) रुग्णवत्तने । (वृत्त) वृत्तवत्तने, रुग्णवत्तने (ग०) । (रुग्ण) वृत्त-

- प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यत्तं रीणं स्तुनं क्षुतम् ।
 संगृहः स्यात्संकलितोवगीत स्यात्तगर्हणः ॥ ९३ ॥
 विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ।
 अवरीणो धिक्कृतश्चाप्यवधस्तोवचूर्णितः ॥ ९४ ॥
 • अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं समे ।
 वद्धे संदानितं सूतमुद्धितं संदितं सितम् ॥ ९५ ॥
 निष्पक्वे कथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् ।
 निर्वाणो मुनियज्ञादी निर्वातस्तु गतेनिले ॥ ९६ ॥
 पकं परिणते गूनं हक्षे मीढं तु मूर्धिते ।
 पुष्टे तु पुषितं सोढे क्षान्तमुग्रान्तमुद्धते ॥ ९७ ॥
 क्षान्तस्तु क्षमिते शान्तः क्षमिते प्रार्थितेर्दितः ।
 क्षप्तस्तु क्षपिते छष्यच्छादिते पूजितेऽश्रितः ॥ ९८ ॥
 पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेवसिते सित ।
 शुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे तष्टत्वष्टौ तनूकृते ॥ ९९ ॥
 वेधितच्छिद्रितौ विद्धं विस्त्रविसौ विचारिते ।
 निष्पभे विगतारोका विलीने विक्षुतकुतौ ॥ १०० ॥

रणे । विरुद्धमवगीयतेवगीतः ॥ ९३ ॥ विविधा विधा प्रफास्य विविधः । बहुकृतः पृथूप्रयो नाना-
 विधश्च । (अवरीण) अवहेति विरुद्धार्थः । पूर्णनाप्यस्तोवचूर्णितः, सत्यापपाशितः (सू०) विवि-
 षः ॥ ९४ ॥ क्षुत्पक्षान्तपचान्तलमिलितिरिष्यफाण्टवाटानीति (सू०) कणः फाण्ट साधुः, त्रिकला-
 कपायादिसारम् । (स्वनितं, ध्वनितं) मनस्तमगोरन्यत्रे । (संदानितं) दान अवखण्डने । (मूर्तं)
 मूढ बन्धने । यतेत्यतीति (सू०) इत्ये- उद्धितं सद्धितं च । पिम वगने, सितः ॥ ९५ ॥ नि शेषेण
 पक निष्पक्वम् । धातेः श्रपेथ शृतं पाके (सू०) इति साधुः । निर्वाते स्म निर्वाणः, वातादन्यत्र
 क्षान्त्यर्थे साधुः (निर्वाणोऽवाते) । आदिशब्दश्रित्यर्थः मुक्तिर्नैवनिध, यथा- प्रियं या] दर्शनमेवास्तु
 किमन्यैर्दर्शनान्तरे । निर्वाणमाप्यते येन स्रगणेषां चेतसा ॥ निर्वाति निर्वातः, मनो वात इत्यर्थः ॥ ९६ ॥
 परिणमतेपर्यान्तर प्राप्नोति स्म, यथा- परिपत्रयी । (गूनं) गू पुरीषोऽस्यै, दुग्धोर्दीर्घश्च (था०) ,
 (मीढं) मिह सेचने, द्रुलेपेपूर्वस्थदीर्घेण (सू०) । पुषति स्म पुष्टम् । पोषति स्म पुषितम् । सष्टेते
 स्म सोढ, सष्टिवहरोदवर्णस्य (सू०) । (उद्धान्तः) दुग्ध उद्धरणे ॥ ९७ ॥ (क्षान्तः) वादन्त-
 शान्तपूर्णदस्तस्योत्तरप्रशसा (सू०) इति ष्यन्ता क्ते वा साधुः । एष शान्तादयः । अर्द्ध गतौ
 याचने च, अर्द्धितः । मारणदन्यत्र मिषेति ज्ञामः सामान्येन निपाननात्, यथा- आक्रान्तिः, आक्रान्तः ।
 (अशितः) अने पूजायाम् (सू०) इतीह नलोक्तमाप्य ॥ ९८ ॥ (क्लिष्टः) क्लिशः क्लेशानिप्रयोः
 (सू०) इति वेत् । (सितः) पान्तवर्गनि, यनित्यपि मारणेति (सू०) इत्यम् । (शुष्ट ६०) शुष्ट प्लुष्ट उष-
 दादि । (तष्ट ६) तष्ट त्वष्टु तनूकरणे ॥ ९९ ॥ (वेधितं) निर विधानेनेकर्थः । उज्यते स्म छिद्रितः,
 छिद्रं सज्जत वास्य । व्यधे कः, विद्ध । विद्ध विचारणे, नुसिदेन्देति (सू०) नत्वे, यदाह- वेत्तप्रि-
 यवित्तथ (मध्यवः) । नास्ति रोको रोचनमस्यालोकः । (विलीनः) लीङ् इतीकरणे ॥ १०० ॥

१ सिद्धे निर्वृत्तनिष्पत्त्या दारिते भिन्नमेदितौ ।
 ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंततं ॥ १०१ ॥
 स्वादहिते नमस्यितवनसितमयपायिताचित्तापचितम् ।
 गरिवासिते गरिवास्यितगुपासितं चाप्यारितं च ॥ १०२ ॥
 संतापितस्तु ततो धूपितधूपावितौ च दूनश्च ।
 हृष्टो मत्तस्तुतः प्रहृष्टः प्रमुदितः प्रीतः ॥ १०३ ॥
 छिन्नं छातं दूनं तुत्तं पातं दितं छितं वृषणम् ।
 सस्तं सस्तं द्रष्टुं स्तुतं पदं व्युतं च गलितं च ॥ १०४ ॥
 छत्वं प्रातं चिन्नं भावितनासादितं च भूतं च ।
 अन्येषितं गवेपितमन्यिष्टं मार्गितं मृगितम् ॥ १०५ ॥
 आर्द्रं सार्द्रं क्षिप्तं तिमितं स्निमितं समुदासुतं च ।
 माणं ज्ञातं रक्षितनमितं गोपायितं च शुतं च ॥ १०६ ॥
 अवगणितमवमनाचक्षाते अवनानिते च परिभूतम् ।
 न्यस्तं त्यक्तं ह्रीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुन्मृष्टं ॥ १०७ ॥

(भिन्न ६०) भिदिः— क्वादिबुद्ध्यदिभ्योति वा— इट् । ऊतं, ऊती तन्तुमंताने, छः, लोपोभ्योर्कनि (सू०) ।
 स्यूतं, यितु तन्तुगंताने, कृष्टोऽधुडिनि (सू०) कस्तेपरम् । उत, वेत् तन्तुगंताने, कः, घञमाश्रयम् ।
 सन्मुभिः संगते विसृते ॥ १०१ ॥ (नमस्वित्, ६०) नमं वरिवडति (सू०) नमः पूजाया यश्च,
 यमस्यविभाषा (सू०) इति यत्त्वं वा लोपः । (अपचायितं, ६०) अपचिताश्च (सू०) इति चायेर्वा
 साधुः । पूजितं च । वरिवडः परिचर्यायां कश्च ॥ १०२ ॥ (संतपित ६०) तपिषुषादिर्भाषिश्च ।
 (धूपित ६०) धूपयति (सू०) अयः, आवाद्ययथायथाधुकेषां (सू०) । (दूनः) दूह परिश्रमे,
 स्वाद्यभोदिनः (ग०) इति निष्ठा नचम् । प्रहृष्टाश्चे स्म प्रहृष्टः, छातं निशानम् (सू०) इति
 हस्तः ॥ १०३ ॥ हृष्टादिभ्यश्च (सू०) इति नचं छलम् । छे छेदने, वाच्छोत्पत्तारम्भम् (सू०)
 इति छत्वं वा (छातं, छितं) । दूनं दूषणे, अस्मादायम् । दो अवगमने, अस्माद् वानिह्यनीति (सू०)
 इत्ये दितम् । द्रष्टुं दृश्यते स्म दृश्य, ओतम् छेदने । रक्षितं, रक्षितं रक्षितोपयोगः । पदं, पदं गतौ ।
 पदं दृष्टादेः वनिर्देषं पदं ॥ १०४ ॥ दितं कर्मणि, प्राप्तिवर्तिनि दमे इति कर्तारि । विधुः, विदुः
 कामे । भावितं, भू प्राप्ते, आधुनिक (ग०) इत्यन्व या णिन्, पते भूतं, यथा— इत्यभूतम् ।
 आवा दनं, आटः पद परार्थे ऋच् । अन्येषितं, अपृ णेयुं ण्यु गता । अन्यिष्टं, द्येः तारापदेति (सू०)
 वेद् । गवेप मार्गणि । मार्गं अन्येदमे । मृगं अन्येदमे ॥ १०५ ॥ आ—अयने—आर्द्रः पद्मादिः । समुदात्त
 शुनेन वनेन इति सार्द्रः । तिमि टिन आर्द्रायां । (समुष्टं, ६०) उन्तो ह्रस्वे, मुहुरिदोन्तेति (सू०)
 वा गतम् । (गोपायितं, ६०) गुपे, आवाद्ययथायथाधुकेषां (सू०) ॥ १०६ ॥ (अवनानितं)
 अवसति विगमयेष्ये । अवमत्तं, मन इत्ये । अवगमनितं, मनिषुषादि, मन पूजायां वा । अवगमनं च ।
 ई मने हानम्, ओट् ह हाने, निष्ठा नचं (ओदितय १, घुमायागेति (सू०) इत्यम् ॥ १०७ ॥
 (उत्तं, उदितं) छे वनिवर्तौ मन्दगारणम् । (अभिहितं) अभिगृहीतं वा—उक्तं नचं, दपतेर्दं (सू०) ।
 (शुतं) शुः अवगमने—अनिष्टम् । (शुदितं) शुषितवशेषने वेद् । मनु अवगमनेरन्यन्मनितं, वृत्ती-
 वृत्तीवृत्तीनर्मदिराजनेन सप्तमिषिहृत्तवृत्तवृत्तवृत्तः (सू०) इति पिच्छो, कम्पिता (सू०) इति

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपिते ।
 बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ॥ १०८ ॥
 ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ।
 संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ॥ १०९ ॥
 ईलितशस्तपणायितपनायितप्रश्रुतपणितपनितानि ।
 अपि गीर्णवर्णिताभिप्लुतेडितानि स्तुतार्थानि ॥ ११० ॥
 भक्षितचर्चितलिप्तप्रत्यवधितगिलितस्त्रादितप्सातम् ।
 अभ्यवहृताभजग्धग्रस्तगलस्ताशितं भुक्ते ॥ १११ ॥
 क्षेपिप्रक्षोदिष्टमेप्रवरिष्ठस्थविप्रवंहिष्टाः ।
 क्षिप्रमुद्राभीप्सितपृथुपीवरवहुप्रकर्षार्थाः ॥ ११२ ॥
 साधिप्रदाधिप्रस्फेप्रगरिष्ठदूसेप्रवृन्दिष्टाः ।
 बाढध्यायतचहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ॥ ११३ ॥
 इति विशेष्यनिघ्नवर्गः । १ ।

नियेषस्यानित्यत्वज्ञापनात् । मतं तु मन्यते । वेत्तेस्तु विदितं, निष्ठा । प्रतिपन्न, पद गतौ, सर्वे गल्पार्था
 ज्ञानार्था इति ॥ १०८ ॥ ऊर्युगुरी तु विस्तारेङ्गीकारे च गतिसंज्ञाः (ऊर्पादिर्विवाच्य), तेन
 ऊरीकृतमपि । (संगीर्णं) सम.प्रतिज्ञाने (सू०) इति संगीरङ्गीकारार्थः, गृ ण्यन्ते ॥ १०९ ॥ ईलितं,
 ईडं तुल्यौ, डलचोरेकत्वम् । (शस्तं) शंसु स्तुतौ । (पणायित, इ०) पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च,
 आयादयभार्थधातुकेवा (सू०) । अपि शार्थे, उपसर्ग इत्येके । गीर्णं, गृ ण्यन्ते ॥ ११० ॥ लिप्तस्याने
 लीढं पेढः । (प्रत्यवधित) प्रत्यवपूर्वः स्यतिर्भोजने वर्तते । (गिलित) गृ निगरणे, अविविभाषा
 (सू०) इति स्वप् । (प्सात) प्सा भक्षणम् । (अभ्यवहृत्) अभ्यववपूर्वो हन् भोजने । अरुते
 स्मारं, अदोमने (सू०) इति निपातनात्साधु । (जग्ध) अधाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति
 पक्षे जग्धिः । बाध्य बाध-प्रज्ञाभ्यो प्राज्ञाण हेतो धीतदम्भस्त्वक्क्रमयः । असमतः प्रणाप्यः स्याच्चक्षुष्यः
 प्रियदर्शनः ॥ वैपगिको विरागाहः शसितस्तु मुनि धीः । ईष्यस्तु बुह्नो गोष्ठशून्यद्वेष्टा स्वर्गोद्वेष्ट ॥
 [गोष्ठधः, अचतुरेति (सू०) साधु] । तीक्ष्णोपायेन योन्विच्छेत्स आद्य शूलिको जनः । गोहेष्टो गृहे-
 नर्दी पिण्डेश्रोत्र संस्कृतः । व्युत्पन्नदहनधुग्ग अन्वेष्टानुपदी समौ ॥ नीतीरागः स्थिरज्ज्ञो हर्षशरण-
 कोम्यया ॥ आसीन उर्ध्वविष्टः स्फुटस्त्वोर्ध्वमो स्थिते । उत्पद्य उन्मुपे गृहाः पक्षे (स्ये) न्युन्मस्त्वर्धो-
 मुचे ॥ १११ ॥ अतिशयेन क्षिप्र. क्षेपिष्ठः । एव ध्रुवः क्षेपिष्ठः । अतिशयेन प्रियः मेढः । एवमुद-
 वैपिष्ठः, प्रिय स्थितेकरोर्विति (सू०) प्रत्यस्त्वर्ध्वदेष्टा । स्फुल. स्फविष्टः, स्फुल्लद्वयुविति (सू०)
 यणादिल्यते पूर्णस्य च गुणः । बहुल्ये बहिष्टः ॥ ११२ ॥ अनिष्ठयेन धातुं स्रपिष्ठे, अन्तिककादयोर्दे-
 साधो (सू०) । एवं दीर्घो द्राधिष्ठः । शिरः (बहु) स्फेष्टः । गुरुगौरवः । हम्भो हासिष्ठः । वृन्दसको
 वृन्दिष्टः, प्रियस्थेरेति (सू०) आदेशः । कर्च्यं चाय-प्राम्ये प्रामेयकप्रामाण्यावाधिष्ठो बलादृते ।
 चो गते मुपित मुष्टे स्यपुटं तु नवोन्नतम् ॥ उत्पद्यितोन्मूलितार्थमुद्वर्त्तने वृद्धम् । आवर्तं निचितं पूर्णं
 पूरितं निभूने भूतम् ॥ प्रतीतिप्रतं प्रविष्टं स्वादन्तर्गदं निरर्थके । न्याजिन स्यादयः स्मितं त्रिप्तमूर्धमुद-
 यितम् ॥ शस्त्रेवितं चतुर्थं ॥ तुल्यं तुल्यमस्तिवते । आनरे भिगुसंयुक्तः खावने धुरेत. ? भूयिनी ॥
 प्रकर्षितं प्रतीतं द्वेष्टामृष्टाभिगताः समाः । शानं शीनेन्नेतेनशीतं प्रमत्तवद्यो स्फुटे ॥ ११३ ॥
 इति विशेष्यनिघ्नवर्गः । १ ।

वर्धनं छेदनेयं द्वे आनन्दनसमाजने ।

आप्रच्छन्नमथाधायः संप्रदायः क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

ग्रहं ग्राही वशः कान्तौ रक्षणच्छाये रणः कणे ।

व्ययो वेधे पचा पाके ह्यो हतो वरा वृत्तौ ॥ ८ ॥

ओषः पुंये नयोनाये ज्यानिर्जीर्णौ धर्मो धर्मौ ।

स्फातिर्वृद्धौ प्रथा स्थातौ स्फुटिः पृथ्वी स्वयः सवे ॥ ९ ॥

एवा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा ।

प्रसूतिः प्रसवे प्राप्ते प्राचारः क्लमथः क्लमे ॥ १० ॥

उत्कर्षोतिशये संधिः श्लेषे विषय आश्रयः ॥ ११ ॥

क्षिपायां क्षेपणं गीर्णिर्गिरौ वृरणमुद्यमे ॥ १२ ॥

उत्ताय उत्तये धावः धवणे जपः (य) ने जपः (यः) ।

निगादो निगदे मादो मद उद्देग उद्भ्रमे ॥ १३ ॥

समाज प्रीतिदर्शने । (आप्रच्छन्न) आप्रपूर्वं प्रच्छिन्नातिङ्गगादिनन्दनार्थः, यथा- आप्रच्छत्त्व निय-
सखममुम् (मेध०) । वृक्षारपर्वेणान्नान्नमाय । (क्षयः) क्षि क्षये, एरत् (सू०) । (क्षिया)
क्षाय हिमाया, अद् ॥ ७ ॥ (ग्रहः) प्रदृश्रिति (सू०) अप् । (ग्राही) बाहुलकाद् घम्
(भावे) । (यशः) वसिष्ठोत्पत्तिसंख्यजन्यत् (वा०) । (रक्षणः) यनयाचेति (सू०)
भावे नद् । रक्ष इत्यपठः, गुरोश्चदृक्. (सू०) इत्यस्मर. स्वात् । रणन रणः, अप् ।
(कण) कणोर्वीणायाश्च (सू०) । व्यधन व्यधः, व्यधजयोगनुपसर्गे (सू०) इत्यप् । वेधनं
वेध, विध विधाने । पचन पचा, पित्वादद् (विद्भिन्नादिभ्योक्) । पकिर्बाहुल-
कात् । (हव) ह्व सनसारणेच (सू०) इत्यप् । वरण वर, निश्चये वा, यत्कात्यः-
तपोमिरिष्यते यन्तु देवेभ्य स वरो मतः, वृन् वरणे, वृद् संभक्तौ च ॥ ८ ॥ (ओषः)
उष वाहे । (नाय) त्रिणिभुक्तोनुपसर्गे (सू०) इति घञ् । (ज्यानिः) श्लक्कात्प्राह्मभ्योनिः (वा०) ।
जरणं जीर्णः, श्रृणादिभ्यः क्तिन्निठत् (अ०) । (धर्मः) घञ् । धर्मण धर्मिः, इहृक्कादिभ्यः. (वा०) ।
(स्फातिः) स्फायी वृद्धौ । प्रथनं प्रथा, घणद्वय विद्. (ग०) इत्यद् । पृष्टिः, पृथ्वी सपर्के ।
(स्वयः) ण्यु प्रसवणे ॥ ९ ॥ विधा समृद्धातिर्वेके पेठु । एधनमेवा, विद्भिन्नादिभ्योक् (सू०) । स्फुरण
स्फुरणा, स्फुर चलने कुडादिः । (प्रमितिः) माह् माने, क्तिन्, यत्तिस्वतीनि (सू०) इत्यम् ।
(प्रमा) आतथापनर्के (सू०) इत्यद् । (प्रसूतिः, इ०) वृह् प्रणिगर्भविमोचने, वृ प्रसवे वा ।
(व्योतः) व्युतिर् रक्षणे । (मातरः) घृ क्षरणशील्योः । (क्लमथः) औवादिशेयधक्, क्लमधुरि-
त्यपपाठः ॥ १० ॥ ऊर्ध्वं कर्षणं (उर्ध्वः) । (संधि) उपसर्गेधोक्. (सू०) । विषयतेन
विषय, विषयेति वा, आश्रयस्त्वानम् । (क्षिपा) भिन्नादिनाद् (विद्भिन्नादिभ्योक्) । गिरणं गिरिः,
इहृक्कादिभ्यः (सू०) । कुडादिनाद् गुरणमाहुः, चुरादेर्गोरणमात्रे । अडउशमे (ग०) इति निपा-
तनानुद्यमः ॥ ११ ॥ ऊर्ध्वं नयनधनुमरण वोरुजन्, लवोदेर्निय- (सू०) इति घञ् । (उद्यमः)
बाहुलकाद्- एरत् (सू०) (धायः) त्रिणिभुक्तोनुपसर्गे (सू०) इति घञ् । (जपः) व्यधजयो-
नुपसर्गे (सू०) इत्यप् । (निपट् २०) स्फुरकवने, जोगदनेति (सू०) वा घञ् । (मदः)
मदोनुपसर्गे (सू०) इत्यप् । (मादः) राधनादस्वयोच्छन्दसि (सू०) इति निपातनद् घञ् ।
(उद्देगः) ओविजी मयचलनयोः, घञ् ॥ १२ ॥ (परिमलः) संज्ञपूर्वकताद् दृश्यभावः । अशु-

विमर्दनं परिमलोभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

निग्रहस्तु विरोधः स्यादभियोगस्त्वभियहः ॥ १३ ॥

मुष्टिवन्धस्तु संग्राहो हिम्बे डमरविप्लवौ ।

वन्धनं प्रसितिः स्वारः (तिष्ठारः) स्पर्शः स्पष्टोपतत्तरि ॥ १४ ॥

विकारो विप्रकारः स्यादाकारस्तिष्ठग इद्वितम् ।

परिणामो विकार द्वे समे विकृतिविशिष्टे ॥ १५ ॥

अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ।

प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

अभिहारोभियहणं निर्हारोभ्यवकर्षणम् ।

अनुदारोनुकारः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्प्रवहो गमनं घटिः ।

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

हिंसाकर्माभिचारः रथाञ्जगया जागरा द्वयोः ।

दिङ्मन्त्रन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपसन्तान्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

पपत्मादिदानादिभिः स्वीकारे वर्तते । (अनुग्रहः) ग्रहेः—ग्रहदृ—(सू०) इत्यप् । नियमनाय
ग्रहण निग्रहः, निरोध इति याज्यम्, विग्रहो निरोध इति वा । आभिसुत्प्रेनेतायनः (अभियोग) ॥ १३ ॥
समिमुष्टौ (सू०) इति घञ्, संग्राहो मङ्गलः । डयनं रिद्रवो डिम्बः, डीद् गतौ, अग्रप्रकलहः,
लुण्ठपादिरित्वेके । डयनं टगरः । (शक्तिः) पिन् घञ्घने । स्तृ शब्दोपतापयोः, स्वरति स्वारः ।
(स्पर्शः) पदघञ्—(सू०) इ यन स्तृलघुपतापय (वा०) इति कर्त्तरि घञ् । (स्पष्टा) वाङ्मङ्ग-
पाचूच (वातस्ते स्त्रियाम्) ॥ १४ ॥ निष्टृष्ट कर्णं निवारः पाल्यकारः । (इहः, इक्षितं) भावे
घञ्घौ । इक्षिताशाराभ्या भायतानमिच्छादौ गोचरलीर्दन्त्यायेन—इहगितं चेष्टितम् । आकृतिग्रहणमाकारो
गुल्लरागधिरिति कौटिल्यो व्याहृत्य, अयं स्वनयोरागपक्षापकत्वादर्थस्य मन्यते । विकारेर्धे द्वयो
पतन्ते, द्वयोस्तु साम्यं स्त्रीत्वान् ॥ १५ ॥ (अपहारः) हानिरित्यर्थः । उपसर्गवैविध्यादर्शनेदः ।
(समाहारः) अनेकस्वैकप्राप्ताकापः । (प्रत्याहारः) एकत्र टोक्नं—अप्रादिद्विपयेभ्य इन्द्रियाणा-
माकर्षणं च । (विहारः) क्रीडनं गारः ॥ १६ ॥ (अभिहारः) आभिसुत्प्रेने हरणम् । (दिहोः)
गुक्त्या नि. साराकर्षणम् । अनु सप्तृथे । (व्ययः) व्यय विस्तृतमु सौ ॥ १७ ॥ प्रारम्भो वदनस्य
प्रवाहः कार्यारम्भः, अतिच्छिन्ना जलदेः प्रगतिर्गो । (प्रवहः) गोचरसवेति (सू०) ताधु, बाहु-
लवादागता । द्वौ द्वौ भिन्नयोः, निविध यमनं विनायः, उपरनिमात्रं यमः, सययनं संयमः, यमःसमुपनि-
विषुचेति (सू०) वा घञ् ॥ १८ ॥ अभिमन्त्रितुं चरा मारणावाटनादित्युपाधनम् । (जागरा)
इच्छा (सू०) इत्यन जागर्तेरकाशेतापस्तव्य. (वा०) पथे क्वञ्, जाग्रोविधिगल्हन्तु (सू०) इति
शुभाः, पतिनं जागरः । विहन्त्यस्मिन् विष्णु, पार्थैद्विपघनम् (वा०), विहन्तेत कार्दमेनेन वा ।
अन्तरायन कार्यव्यवधानमन्तरायः । प्रतीकान्तर प्रत्यूहः । उर समीपे हन्यते गम्भनेभिमुपगन्, उपर
आर्थे (सू०) इति गाधु ॥ १९ ॥ नि पूर्वो गीतिहतागोपार्थे । सर्वत्राल प्रत्यये तन्त्रम्, अतो निर्दे-
शनमुपशुक्तिः, उपसर्गं, परितर टन्त्रुप्रेषम् । समन्त-वर्गं परिगणः । विपति [टि] ता धू कार्य-
भारोत्त विपुलमिति प्रतीच्याः, निरुध भन् (!) मित्युदीच्याः । (अभिगाय) गीद् घन्तौ ।

निर्वेश उपमोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया ।
 विधुरं तु प्रविश्लेषेभिर्प्रायश्चन्द आशयः ॥ २० ॥
 संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ।
 परिसर्पा परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥
 विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ।
 संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥
 संस्तयः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् ।
 नीपाकस्तु प्रथमः स्यात्सन्निधिः सन्निकर्षणम् ॥ २३ ॥
 लघोभिलाषो लघने निष्पावः पवनं पयः ।
 प्रस्तावः स्यादवसरस्वसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥
 प्रजनः स्यादुपसरः प्रसरः प्रणयः (प्रथयप्रणयौ) समी ।
 धीशक्तिनिष्क्रमोस्त्री तु संक्रामो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥
 प्रत्युत्क्रमः प्रयोगा(युद्धा)यः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।
 स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥
 प्रतिषन्धः प्रतिष्टम्भोयनायस्तु निया(पा)तनम् ।
 उपलम्भस्त्वनुभयः समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

छन्दयति- आह्लादयते छन्दः, अच् । आशेरतेस्मिन् नावा इत्याशयः ॥ २० ॥ सगृहीतो [वि]क्षेपो
 विप्रकांशता संक्षेपणम् । एव समसनम् । पर्यवस्थान (पर्यवस्था) । पर्यन्ते समन्ताद्वा सरणं परिमर्षा,
 परिचर्यापरिसर्पान्मृगयादाव्यानामुपसह्यानात् (वा०) वयप् । (आस्या) वसरुपात्वात् (वासल्लपो-
 द्वियाम्) ष्यत् । (व्यासना) व्यासश्रम्येति (सू०) युच् ॥ २१ ॥ (विस्तारः) प्रपन्नेबावशब्दे
 (सू०) इति घञ् । विस्तीर्णं ग्रहणं विप्रहः । विविधमसनं व्यासः । (विस्तरः) घञ् । शब्दे निर्ये-
 षाद् (अप्) । संवाहनं स्पर्शसुखमिति तु लक्ष्यम् ॥ २२ ॥ संगतं स्तवनं सस्तवः, धातोरनेकार्थस्य
 चोपसर्गणयोर्धौ षोत्वते । समन्ताच्चयनं परिचयः । प्रकर्षणं निकटे सरणं प्रसरः, बाहुलकादप् । नियत
 वचनं नावाकः, तुलाकृत न्यूनाधिक्य क्रयादौ वा । सनिर्गुणं भान् नैकत्वार्थे ॥ २३ ॥ (अभिलाषः)
 निरभ्यो पूर्वोः (सू०) इति घञ् । (निष्पावः) घान्यादन्तिर्गुमीकरणम् । प्रसहणेन स्तवनं प्रस्तावः,
 प्रेदस्तुलुवः (सू०) इति घञ् । प्रस्थति चलति प्रसरः, सूत्रं वेष्टयते यत्र वानायेम् ॥ २४ ॥ प्रजा
 योस्मिन् प्रजनः पशुनां गर्भमहणवालः, जनिवधोश्च (सू०) इति घृचभावः । (उपसरः) प्रजने
 सतिः (सू०) इत्यप् । (प्रसरः) प्रीत्या प्रार्थनम् । धीशक्तिः प्रज्ञासामर्थ्यमष्ट्या । संक्रामन्त्यनेन-
 सक्रामः, सक्रम इत्येकं, सेत्वादिः, यत्कौटिल्य- मुखसमः संक्रमः । दुर्गं संचगन्त्यनेन, गोचरसंच-
 रेति (सू०) साधुः, पार्श्वं तु संचारः ॥ २५ ॥ प्रयुक्तिः कर्माश्रमे प्रयोगः, प्रकृतो युद्धार्यो (योगः) (प्रत्यु-
 त्क्रमः), [प्रकृत्यर्थं प्रत्युदौ प्रार्थौ], प्रत्युत्क्रान्तिर्वा । (प्रक्रम इ०) मोषो- आरम्भाय । आभिमु-
 ष्येनादानमभ्यादानम् । उद्धनमुद्घातः, उपोद्घातोपि, यदाहुः- चिन्ता प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपाद्घात
 प्रवक्षते । (त्वरा) त्वरेष्ट्यादित्वात् षित्त्वादद् (पिद्मिदाशेति) ॥ २६ ॥ प्रतिष्टम्भनं रोधः, प्रते-
 स्तम्भेः (सू०) इति पत्वम् । अवनयनमवनायः खलाकारः, अवोदोर्नयः (सू०) इति घञ् । निया-
 तनं, यत् निवासप्रकारयोः । उपलब्धिः उपलम्भः, उपसर्गात्सत्त्वयोः (सू०) इति लुम् । समालम्भो
 रभिघर्षार्थं ॥ २७ ॥ विग्रहो विसर्वादौ वा । (विलम्भः) दानार्थं । (विधावः) वीक्षुधुवः (सू०)

विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्बस्त्वतिसर्जनम् ।
 विश्रावस्तु प्रविख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥
 निपाठनिपटी पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने ।
 आदीनवास्तवौ क्लेशे मेलने सङ्गसंगमौ ॥ २९ ॥
 संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।
 परिन्मः परिप्वङ्गः संक्षेप उपगृहणम् ॥ ३० ॥
 निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।
 प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥
 उपशयो विज्ञायश्च पर्यायशयनार्थद्वौ ।
 अर्तनं च ऋत्नीया च हर्णीया च घृणार्थद्वौ ॥ ३२ ॥
 स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।
 पर्ययातिक्रमस्तस्मिन्नातिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥
 प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिपासनम् ।
 स संस्तावः कतुपु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥
 निधाय तस्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।
 स्तम्बस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निह्न्यते ॥ ३५ ॥
 आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निधः ।
 उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

इति पन्, प्रविष्यते । (अवेक्षा) अवधानार्थे ॥ २८ ॥ (निपाठ ३०) नौगदनदेति (सू०) वा
 पन् । (तेम ३०) निम टिम टीम अर्द्धभावे । (समुन्दनं) उन्दी क्षेत्ने । (आदीनवः) दीह
 क्षये । आसवन्तीन्द्रिशाप्तेनैकलक, यज्ञेनाः— जीवाजीवासवसहस्रनिर्गन्धव्यमुक्तयः सप्त पदार्थाः ।
 मेलन मेलः, मिलितौकिडः । सङ्गं सङ्गः, पन् । संगतिः संगमः, प्रवृत्तुनिविगमश्च (सू०)
 इत्यम् ॥ २९ ॥ अन्वीक्षणमन्वेपणमित्येके पेठुः । (मार्गण) मार्ग अन्वेपणे, त्युद् । (मृगणा) मृग
 अन्वेपणे, पुष्, अदन्तात्वाद् गुणमात्रः । मृगः, एवम् (सू०), एवमन्वन्तानम् (शा०) इत्यत्र
 प्रायिकत्वात् । गवेपण च । (परिन्मः) रोगघटिकाः (सू०) इत्यत्र पुम्, अलिङ्गनार्थे ॥ ३० ॥
 (मलाद्यानं, ३०) निराकरणार्थे ॥ ३१ ॥ (उपशयः) व्युत्थोत्थोपशये (सू०) इति पन् ।
 पर्यायः क्लृप्त, (यथा)— तदायथाज्ञेयः । ऋतेः क्षेपे घृणार्थः, ऋतेः यद् (सू०) । हर्णीक
 कर्त्तृवादि, यद्, अप्रत्यक्षम् (सू०) ॥ ३२ ॥ व्यतिक्रम्यासव व्यत्यासः । विपरीतातनं विपरीतः, अस्वते-
 पन् । विपरीतायनमितीगोत्रवि विपर्ययः, परवतुत्यासवद्वयः (सू०) इत्यत्र विपर्ययः । परित्यग्य-
 यनं पर्ययः, परवतुत्यासवद्वयः (सू०) इति— उक्तव्ये कमेड्डपने पन् नास्ति । व्यतिक्रम्य पतनं
 यथा— कालानिपातः । उक्तव्येकान्यथोक्तिक्रमगुणत्वम् ॥ ३३ ॥ आकाशं कृत्वा यद् भूयानां कार्येषु
 विसर्जनं ताप्रतिपासनम् । सप्त स्तुतिरित्यन्वयेः संतापः, यत्प्रतिपासनः (सू०) इति पन् ॥ ३४ ॥
 उद्धनोत्तिमुद्धनः, उद्धनोत्तिपादनम् (सू०) इति साधुः । (स्तम्बघनः) स्तम्बेकश्च (सू०)
 इति कः, स्तम्बघनं मिश्रत्वं । (स्तम्बघनः) अन् च ॥ ३५ ॥ (आविधः) व्यधेः, पर्यवेकविधा-
 नन् (शा०) । समन्तद्वयः, समस्तुत्यागेद्विषयः । नियतं ह्न्यते निधः, विधोनिधनम् (सू०)
 इति साधुः । (उत्कारः) कृपात्यं (सू०) इति यद्, उन्वीरित्यनुहतेः (उन्वीरः) । ऊर्ध्वं क्षेपे

निगारोद्गारविक्षायोद्ग्राहास्तु गरणादिषु ॥ ३७ ॥

आस्त्यपरतिविरतय उपरामेयास्त्रियां तु निष्ठेवः ।

निष्ठृतिर्निष्ठेवन निष्ठोचनमित्यभिधानि ॥ ३८ ॥

जवने जूति सातिस्त्वचक्षाने स्य दथ ज्वरे जूतिः ।

उदजस्तु पशुमेरणमकराणिरित्यादयः शापे ॥ ३९ ॥

गोत्रान्तेभ्यरतस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ।

आपूपिकं शाप्नुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ॥ ४० ॥

माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ।

हत्या हलानां ब्राह्मण्यवाङ्मये तु द्विजन्मनाम् ॥ ४१ ॥

द्वे पशुकामां पृथ्व्यां पाश्व पृथ्वननुक्रमात् ।

खलानां खलिनी खल्याप्यथ मानुष्यकं नृगाम् ॥ ४२ ॥

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथग् पृथग् ।

अपि साहस्रकारीपवा(चा) र्मगाथर्वणादिकम् ॥ ४३ ॥

इति संकीर्णवर्गः । २ ।

राक्षीकरणं वा ॥ ३६ ॥ (निगार ३०) निपरणमुद्गरणं च, उग्र्योर्ग्रं (सू०) इति घञ् । विक्षावः
 कार्शो [से], बौधुध्रुवः (सू०) इति घञ् । (उद्ग्राहः) उद्ग्रहण, उद्ग्रह (सू०) इति घञ् ॥ ३७ ॥
 (उपरामः) निवृत्त्यर्थे, नोदात्तोपदेशस्य मत्तस्थान्तचप्र (सू०) इति वृद्धित्तिपयो नास्ति- अन्तु-
 दात्तोपदेशात्, यमउपरमे (ग०) इति निशतनासूरम । (निष्ठोचन) शिविसिन्धोर्लुटिवादीर्षः
 (चान्द्रसू०) ॥ ३८ ॥ (जूतिः) ऊर्जित्वातेति सातिदेताति (सू०) साधु, जवनमित्येके ।
 (सातिः) पोतकर्मणि । (जूतिः) ज्वरत्वरसिन्धोतीति (सू०) ऊर्जम् । (उदजः) समुद्रोरजः
 पशुषु (सू०) इत्यर्, अधनगोः (सू०) इति वी नास्ति । न करणं (अङ्गणि), यथा- अकरणि-
 रिह भूयादमशस्तस्य धातुः, तस्याजननिरेवास्तु (शिशु०), आकं शेनङ्गनिः (सू०) । तथा- आक-
 शेन्योर्महः (सू०), निग्राहस्ते वृषल भूषात्, अवग्राह ॥ ३९ ॥ औपगवानां समूहः (औपगव-
 कम्) । आदिशब्दाद् गार्मकं, दासकं, गोत्रेक्षेत्रेति (सू०) वुञ् । तस्य वृन्दमित्येव- आ वर्गसमाप्तेः ।
 अपूपाना समूह आपूपिकम्, अभितल्लिधेनेष्टह् (सू०) । आदिशब्दात्तादेहादि [वाक्कादि] ॥ ४० ॥
 (माणव्यं) ब्राह्मणमणववाङ्मयात् (सू०) । (सहायता) प्राप्तवचनानुपहयेत्यस्तत् (सू०) ।
 (हत्या) पाशादि-योयः (सू०) ॥ ४१ ॥ पशूनां समूहः पाश्वन्, पश्याणश्चवत्तपः (वा०) ।
 (पृथग्) पृष्ठदुपसंस्थानात् (वा०) यत्, यद्धविषयेऽहं स्मरन्नि । (खलिनी, ३०) मलमोक्षार्थात्
 (सू०), इतिप्रकृत्यचञ्च (सू०) इति- इतिर्यथ । अनुप्याणा समूह (मानुष्यके), गोत्रेक्षेत्रेति
 (सू०) वुञ्, प्रकृत्याकेराजन्यमनुप्ययुवानः (वा०) इति यनोपाभावः ॥ ४२ ॥ ग्रामादिसमूह एते
 वर्तन्ते, ग्रामजनेति (सू०) तत्, पाशादि-व्यर्थेति (सू०) यः, भिन्नदि-योऽह् (सू०) । पृथक्पृथ-
 गिति परस्पर पर्यायत्वाभावः । वर्मिणा समूहो गार्मगम् । आदिशब्दाद्गार्मगाङ्गारादि । वाच्यं चात्र-
 परभागे गुणोत्कर्षः प्रतिपातिः प्रगल्भता । अथन मन्यन् गुण्य सदभौ रचना न ना ॥ प्रणिपातस्य-
 नूनयः प्रणयः सान्त्वना न ना । दवयुः परितापः स्यादनुनापो विसृतिम् ॥ श्रीवा विनोदः सेऽस्तु
 निर्वैश्यावसप्रता । आप्त्र पवनं गंधो घनयातूतमाशय ॥ आह्वपात्ती परिष्वङ्ग आतारं त्वागरद्वलम् ।
 विगानं वचनीयत्वमत्याधामतिवम ॥ हानं व्यागमनुना वदता मिया चेष्टा विरह्यनम् । विनर्गस्तर्क
 आहस्यं कीडीयमविर्गयुता ॥ ४३ ॥ इति संकीर्णवर्गः । २ ।

नानार्थाः केपि कान्तादिर्बर्गेनैवात्र कीर्तिताः ।
 मूरिप्रयाणा ये येषु पर्जयिष्यन्ति तेषु त ॥ १ ॥
 आकाशं त्रिदिग् नानां लोकसु भुजने जने ।
 पथे यशसि च श्लोकः जने खड्गे च सायकः ॥ २ ॥
 जम्बुकौ क्रोमुवरुणौ पृथुकौ त्रिपिटार्मकौ ।
 आलोकौ दर्शनं नोद्द्योतौ मेरी पटहमाणं न ॥ ३ ॥
 उत्सृग्गच्छिह्योरङ्कः कलङ्कोङ्कापवाक्योः ।
 तक्षकौ नागवर्धक्योरकः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥
 मारुतं यधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं तिराम्बुनोः ।
 स्यात्पलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्कके ॥ ५ ॥
 उल्लूके करिणः पुच्छसृलोपान्ते च पेचकः ।
 कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥
 किप्सुर्हस्ते वितस्ती च दूरुकीटे च वृश्चिकः ।
 प्रतिकूलं प्रतीकस्त्रिज्वेकदेशं तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥
 स्याद्भक्तिकं तु भूमिन्धे कदफले भूस्तृणपि च ।
 ज्वांत्सिकायां च घोपे च कोशातम्यय कदफले ॥ ८ ॥
 सितं च खर्विरं सोमवल्कः स्यादथ सिल्लकं ।
 तिलकलकं च पिण्याको दाक्षिणं रामठेपि च ॥ ९ ॥

इह तावत्कान्तकान्तादिर्बर्गेष्वेव नानार्थाः कीर्तिताः । तन्मयाच ये केपि येष्वर्थेषु मूरिप्रयोगाः
 प्रचुरम्यनहारास्ते तत्पर्यायेष्वपि कथिता इति पौनरुक्त्वादितोपो नोद्भावनीयः । कान्ता इतो वक्ष्यन्ते ।
 एव सान्तमान्तादौ द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ ज्योतिः स्वर्गे च नाको यतंते, नास्त्वकमभेयोप्रेति । लोपयते
 लोकः, यथा— ब्रह्मलोकः, गतानुगतिको लोकः । पथे पदवदे वृत्ते, श्लोशते श्लोकः, श्लोक सघाते ।
 स्याति— अन्तं करोति सायकः ॥ २ ॥ (जम्बुकः) जम्बु भदने । पर्थते पर्थने पृथुकः । त्रिपिट अर्ध-
 सस्याभ्योदः । (आलोकः) मोक्ष करणे च पन्, अवलोकनप्रकाशार्थी । अन्तस्तन्नीका दङ्गा मेरी ।
 पटहो हुन्दुभिः, समन्तादणलाणकः ॥ ३ ॥ अमन्त्यस्मिन्वालादय इत्यङ्कः, अङ्कयतेनेन च, अङ्कः,
 लक्षणं, यथा मृगङ्कः । कल्पेन क्षिप्यते कलङ्कः । अङ्कोरं चिह्नम् । नागो नागविरोधः । वर्धक-
 स्तथा । अर्प्यतेकः, वृक्षेपि ॥ ४ ॥ आमन्यपि कः । कं मुखेपि च, वायति नाम्बते कचते (ते)
 वा । पुलं विस्तारमकति पुलकः, यथा— पुलका इव धान्येषु । संक्षेपे क्षिप्रे, यथा— पुलकद्वारी
 निपुलाग्रयः स्यात् । सिन्धे, यथा— स्थानीपुलाग्रमयेन ॥ ५ ॥ (पेचकः) पिबि गनो पचिर्वा ।
 (करकः) चरान्द्रपौपले दाक्षिणे च, कृ विज्ञे । (विनायकः) चरचदात् यणरती धर्मराजे च
 विनेनृत्वात् ॥ ६ ॥ कोयते धान्यतेनेन किङ्कः, चतुर्विंशत्यङ्गुलं द्वादशाङ्गुलं च मानम् । वृश्चतीति
 (वृश्चिकः) शूद्रान्दीनः कष्टकां च वृश्चि । चद्रगो मदन्तिराया च (वृश्चिकः) । प्रतीपमेति
 प्रतीकः । एकदेशांशः, यथा सप्रतीकः श्लोः । द्वीपेपि (प्रतीकः) ॥ ७ ॥ एते वनोपधिरर्गे व्या-
 स्याताः । तथा भूमिन्धः किंवाततिमरुः । कद्वृकः श्रीवर्नी । भूमृण छन्ना । यवान्या च (भूमिर्कः) ।
 ज्योत्स्निरा पटोलिका । घोषोपानागः ॥ ८ ॥ पीप्यते पिण्याकः । वाङ्मीनमिवेके । अनियन्तद्वीक-
 देशोत्तमेश्वरी हिङ्गी पुद्गुमे च ॥ ९ ॥ कुशेदस्याय, कोशो वा प्रयोजनमस्य कौशिकः । (आन-

महेन्द्रगुग्गुलूकव्यालप्राहिषु कौशिकः ।
 रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः स्वल्पेपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥
 जैवातृकः शशाङ्केपि सुरेप्यश्वस्य वर्तकः ।
 व्याघ्रेपि पुण्डरीको ना यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥
 सा(शा)लावृका- कपिकोमुश्वानः स्वर्णेपि गैरिकम् ।
 पीडार्थेपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रियेत्रते ॥ १२ ॥
 शीलान्वयावनूके द्वे शलके शकलवल्कले ।
 साष्टे शते सुवर्णानां हेम्युरोमूपणे पले ॥ १३ ॥
 धीनारपि च निष्कोली कल्कोली शङ्खलिनसोः ।
 दम्भेप्यथ पिनाकोस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥
 धेनुका तु करेणां च मेघजाले च कालिका ।
 कारिकायातनाकृतयोः कर्णिका कर्णभूपणे ॥ १५ ॥
 करिहस्ताङ्गुली पद्मबीजकोश्यां त्रिपृष्ठरे ।
 वृन्दारकौ रुपिमुरार्यायेके मुल्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

ङ्कः) तकि कृच्छ्रजीवने । स्वल्प शलः । अपिशब्दाद्विदि कनिष्ठेपि, शोदः भुत्- भुद भुष च भाति
 भुल्लकः ॥ १० ॥ जीवेरातृवन्वृद्धि (उ०) । अपिशब्दादायुष्मति (जैवातृकः) । अपिशब्दात्पक्षि-
 विशेषे (वर्तकः) । (पुण्डरीकः) पुणे पुण्ड्रेष रूपम् । अपिशब्दादिभ्रमजे, सितायुजसितच्छत्रयोस्तु
 मर्पसकं (पुण्डरीकम्) । यवान्यजमोक्ष । अपिशब्दाद्विपेलंकारे जीरेपि (दापकः) ॥ ११ ॥ स्यन्ति
 सा(शा)लावृकानि (सालावृकाः) । चातुर्विधेपिषड्भात् (गैरिकं), गिरी भ्रम गैरिक, गिरिणा विप्रहो
 गिरिकाप्रत्ययौभ्यविकन्यायेन । अपिशब्दादप्रियाकार्याविलक्षविपर्ययेषु (व्यलीकं) । कामजेपराधेपि-
 विशेषेणालीकं, व्यलीकमपि च व्यङ्ग्यमिति च भ्रात्रा । अन्यते वार्यतेलीकं न शीयते वा, अलीकम-
 हितं विदुरिति कात्यः । (अलीक) ललाटेप्याहुः ॥ १२ ॥ अनूयति समवैत्यनूकं, उच समवाये,
 न्यङ्कादि (सू०) ॥ द्वे द्वयेव, शलति पृथग्भवति शलकं शङ्खः । वल्कल बार्ही त्वक् । सहाष्टाभि-
 र्वर्तते सार्ष्टं, बहुप्राशंसल्येयेडजबहुगणात् (सू०) । सुवर्णं पोडश मापकाः । पल सुवर्णाध्ववारः । दीनै-
 र्यते दीनार रूपकम् । नि.रोपेण काम्यते निष्क, आकप्योपि ॥ १३ ॥ कल्पते कल्क इवाध्वगूर्ण
 विनीयाह्व, शमल विष्टयेके । एनः पाप, यथा- तपो न कन्कोष्ययन न कल्कः । अपिनद्यते पिनाकं
 त्रिशूलं शांकरमेवात् ॥ १४ ॥ चकाराश्रवप्रस्ताया भवादौ (धेनुका), हरितिन्या तु नामैतत् ।
 कृपार्णधेनुसमामवानीषु च (धेनुका) । चात्युक्तादेशेपि सुराया च, कालो वर्णः समवस्थास्त्वस्याः
 कालिका, रुष्णा रुदि (रि) च । कृन् हिंसायां, कारिका नारसी गवा । करण कृतिश्च कारिका, पर्या-
 यार्हणोत्पत्तिषुच (सू०) इति ण्वुच् । कारिका यातनावृत्त्यारित्येके, वृत्ति श्लेकैर्विवरणं, कारिके वृत्ति-
 यातने इति दुर्गः । कर्णस्यालकार कर्णिका, कर्णललाटात्कनलकारे (सू०), द्वयोस्त्विवार्थे (द्वेवमति-
 कृतौ, संज्ञायाच) ॥ १५ ॥ खान्तेभ्य प्राग्भाच्यलिङ्गाः । वृन्दमत्स्येति (वृन्दारकः), शृङ्गवृन्दा-
 भ्यामारकन् (वा०) । रम्यस्यस्य रूपो । देवोप्युपचारान् (वृन्दारक) । संख्याया च, यत्कात्यः-
 प्रधानान्यासङ्ख्येषु सत्याया चैक इष्यते ॥ १६ ॥ दम्भ प्रयोनवमस्त्यस्य दाम्भिकः । यतः कुमुदी

स्याद्दाम्भिकः कौकुटिको यश्चाङ्कुरेस्तिक्ष्णः ।

ललाटिकः प्रमोर्मालङ्घनी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥

मयूखस्त्वित्त्वरज्ज्वालाखलिवार्षा शिलासुतौ ।

शङ्खो निर्धो ललाटास्थि कम्बी न खीन्द्रियेपि खम् ॥ १८ ॥

घृणिज्वाले अपि शिखे शैलवृक्षौ नगावगौ ।

आशुगौ वायुविशिखौ शराकविहगाः खगाः ॥ १९ ॥

पतंगो पक्षिसूर्यो च पूगः क्रमुकचन्द्रयोः ।

पद्मचोपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

परमः कौतुभ रेणौ स्नानायादौ रजस्यपि ।

गजेपि नाममातङ्गावपाङ्गास्तिलकपि च ॥ २१ ॥

सर्गः स्वभायनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

योगः संनहनेपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

माया कुटुम्बादपत्तय, सी पदवति कौकुटिकः, सङ्गाश्लोकदुर्ध्वसदति (मू०) इति ठक् ।
ललाटं कोपनसादचिह्नं पदवति, ललाटेनैव वा दूरस्थायैः श्लिखः सन् पदवति ललाटिहः । मालं ललाटं,
मावर्द्धात्येके पेङ्गः ॥ १७ ॥ भूमौ भित्तमवलययकेषु कटकोन्नयाम् । मूष्ये क्षुद्रतानौ च रोमहर्षं च
क्ष्मकः ॥ पादौ पक्षिशिखू मयूरने नेतरि नायकः । पर्यङ्कः स्फाराशक्रेष्वङ्गाणामपि लुप्तकः ॥
पेङ्कश्विनु रुन्देति गुणै देवदे च देशिकः । खेटकौ ग्रामकटकौ धीरेरपि च जालिकः ॥ पुष्परेणौ च
क्षिप्तकः शुल्कोन्नी दीर्घनेपि च । स्यात्कल्लोत्पु-कटिका वार्षकं भावकुन्दयोः ॥ करिण्या चापि गणिका
वा। कौ बालभेदकौ । अन्येभ्यनेकमूकः शङ्खद्वौ दर्शस्तदागतौ ॥ मृदमाटेन्युष्टिका मन्थे खरको रस-
दवके ॥ इतः खान्ताः । मिनेप्रयन्दारं मयूकः । त्विह दीप्तिः । करो रक्षिः । शिखी शाल्य मुखेस्य
(शिलासुतः) । शं खनति धाम्भति वा शस्तः । शंखपयो वैभवननिधी । ललाटग्रन्थस्य शंखः,
कम्बी तु, अर्धचीदिः (सू०) । मन्थेन खम् । अविशब्दान्तराभ्याम्नोः (खं), दान्ये त्वचापान् ॥ १८ ॥
अपिस्तप्ताच्छूषापात्रप्रमात्रे मयूरश्च वा, शिनेति क्षीयते वा शिखा । उपलेपेपि गोमुनम् । अय
गान्ताः । न गच्छति नगः, नगोऽपिधन्यतरस्यां (सू०) इति नञ् महत्या । (आशुगः) विशिखौ
वाणः । खे गच्छन्ति खगाः ॥ १९ ॥ पद्मच्छति पतति वा पतयः । चतुर्वाच्छतमः (पतगः),
शालिबिद्योपध । पूगने पूगः । क्रमुकः पूगवृक्ष । अविशब्दादरेणो हस्तिविद्येनो मृगस्यैव मार्गणा च
(मृगः) । वेति वेगः, निजतेनेन वा, घञ् । प्रवाहे यथा— नदी वेगेन शुषद्वि (वापननः) । जवे
यथा— वायुवेगः । अविशब्दान्मृनादिश्रुत्या यथा— वेगात्त वा [जवेदातविन्मृशकवृक्षुपाः । मलो-
त्सर्गे प्रभावे शङ्खारमावे च यथा— नन्दवेगो मन्दवेगः ॥ २० ॥ परगच्छति परगः । स्नानेन
तानायेन पूगम् । रजो धूतिः (परगः) । अविशब्दत्कद्रवेये सीधे नायकेसरे नागदन्त्या पञ्चाद्वये
अतदे रह्ये च, न— अगो नागः । चण्डलेपि मानहृः । सा तद्व्यति, मन्त्रपय वा । अपगतोऽह-
गादशाङ्गा, अविशब्दमिग्रान्ते ॥ २१ ॥ स्वभावे यथा— नियगं । निर्मोक्षे त्यागे (यथा)— शिखं,
मोक्षमावे वा, सर्मः समरः । निधवे यथा— गृहाण शङ्खं यदि सर्ग एव ते (रघु०) । अर्धवटे-
ध्यायोत्र महाच्छाशौ विध्वान्तिस्तानं, खगवन्मो महाकाव्यम् (काव्यादर्श) । खङ्गो यथा— सर्गस्य प्रति-
सर्गयेति (विष्णु०) । उत्सहेति सर्गः । (योगः) संनहन कचचदे, उपायः सामादि, संनहनाङ्गं
कचचादेरिषेके । ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधः, संगतिः श्रेयः (योगः) । युक्तियोजनम् । अनुत्पिपनातिर्भे-
प्रश्न विप्रम्मापती चरय योगः ॥ २२ ॥ मुनेरभ्यवहारार्थात्कौटिल्यार्थाव घम् । चन्द्रशिला मृतिमन्तिः

भोग सुखे रुद्रादिभृतावहेश फणकाययो ।
 चातके हरिणे पुंसि सारग शबले त्रिपु ॥ २३ ॥
 कपौ च पुवग शापे त्वभिपद्ग पराभवे ।
 यानाद्यद्गे युग पुंसि युग युग्मे कृतादिपु ॥ २४ ॥
 स्वर्गपुपशुवाग्वज्रदिग्नेत्रघृणिमूजले ।
 लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रिया पुंसि गौर्लिङ्ग चिह्नशेफसो ॥ २५ ॥
 शृङ्ग प्राधान्यसान्द्योश्च वराद्ग मूर्धगुह्ययो ।
 भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिपु ॥ २६ ॥
 परिघ परिघातेस्त्रेप्योघा वृन्देभमसा रयं ।
 मूल्ये पूजाविधावर्धोऽहोद् सत्यसनेष्वधम् ॥ २७ ॥
 त्रिपिण्डपि(त्पे) लघु काचा शिष्यमृत्भेददृमुज ।
 विपर्यास विस्तारं च प्रपञ्च पावके शुचिः ॥ २८ ॥

(भोग) । आदिशब्दाकर्मकृतेतन, यच्छाम्यत - पालनेभ्यवहारे च निर्वेशे च पणे स्त्रिया । भोगः सुखे भुञ्जाना शरीरपश्यताम् ॥ चातकस्तोत्रक इय पक्षी, ससित सार गच्छति सहारहणेन वा वसते सारहण । गौर्लिङ्ग स(श)मल सारहण इति व्याख्यत ॥ २३ ॥ वशब्दाद्वेके पक्षिभेदे च (वृषग) । शापो मिथ्याभिज्ञसनमनिशवधारण च, आरुध - अभिपद्गुह्याख्या शापाकोशपराभवा । (अभिषङ्ग) कर्मणि भावे च घञ् । वान रथशकटादि । आदिशब्दादलम् । तस्मात् दान्तादियोजनकाष्ठ, पुंसि यथा - अनयुग शक्ययुग । आदिशब्दात्तेत दि । हस्तचतुष्क च यथा - विचरेद्युगमानदृक् ॥ २४ ॥ इषुर्बाण । बागादौ स्त्रीलिङ्गे गौ स्वर्गादौ पुलिङ्गे पशौ तृभय, यथा - इय गैर्धनु, अय गौर्दान्त । इत्यज्जाज्ञो ह्येक - इत्येक । लाल गमयति लिङ्गति विनीकरोति वा लिङ्गम् । चिह्न धूमादिः शेष साधनम् ॥ २५ ॥ शीघ्रत शृणाति च शृङ्गम् । प्रधानमेव प्राधान्य, यथा - शृङ्गप्राहिक्या । सानुरत्न गिरिशिखर, कात्यस्तु - शृङ्ग शिखर सावणीयाह । वशब्दाद्विषाण श्रीराम्बुवात च (शृङ्गम्) । गुघ योनि । भज्यते सेव्यते मर्त्या इति च भग, खगभग पदधेति (वा०) वक्ष्य्याद् य । कामात योनि । सूर्यदिशपा भग पुंसि मिलवत् । धर्मो मेक्ष्य भग, यदाहु - ऐश्वर्यस्य समप्रस्य धर्मस्य यथास श्रिय । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य पण्णा भग इति स्मृत ॥ २६ ॥ अथ घान्ता । परिहृनन परिहृत्यतेनेन वा परिघ, पौष (सू०) इत्रप्रस्ये हतेर्घत्व, वरणेऽयाविदुषु (सू०) इत्यत वरणा - नुवृत्त्या भावादौ न-छन्ति । अस्वतेस्त्रमायुषकोशः । अपिशब्दादगोलेपि (परिघ) । उज्जते बहति वा - ओष, न्यङ्कादौ (सू०) साधु । मूत्र पण, यथा - अनर्घा गुणा, आर्धधातन्तर, धूमार्थे त्वदे न्यङ्कादिवात् (सू०) कुलम् ॥ २७ ॥ (लघु) इष्टे यथा - दर्शनेन लघुना यथा तयो प्रीति-मापुहमयोस्तपस्विन (लघु०) । अपिशब्दाद्विमात्पागुरनि सारगु (लघु) । निदायस्त्वातपे स्वेदे प्रीप्ते चैव (प्रीतिरिति) । अय चान्ता । कमयति कचति वा काच । शिष्य रज्जुगुण्डम् । मृद्-भेदो घातुविशेष, यथा - काच कानो मणिर्गणि (वृद्धाणक्यः) । दूमेण काचाय । विपर्यासो माया । विपर्यास च विस्तारे - इति पाठो युक्त, प्रथमवाचशब्दे (सू०) इत्यपो निषेधात् । शुचि घोषप्रतिविशेष, यच्छ्रुति - अमय शुचय च द्वितायायाम् ॥ २८ ॥ मासोत्रापाठ, यच्छ्रुति -

मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ।
 अमिष्यद्गं सृहायां च गमस्तौ च सचिः स्त्रियाम् ॥ २९ ॥
 केकितादर्यावहिभुजी दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।
 अजा विष्णुहरच्छाया गोप्राध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥
 धर्मराजौ जिनयमौ कुत्रो दन्तेपि न स्त्रियाम् ।
 यलजे क्षेत्रपृथ्वीरे वलजा वल्गुदर्शना । ३१ ॥
 समे क्षमांशे रणेप्याजिः प्रजा स्यात्संतती जनं ।
 अज्जी गंसशशाङ्की च स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥
 पुंस्यात्मनि प्रधानं (वीणे) च क्षेत्रज्ञो वाक्यलिङ्गकः ।
 संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥
 काकेभगण्डौ करदौ गजगण्डकट्टी कटौ ।
 शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्मनि महेन्द्रे ॥ ३४ ॥
 देवशिल्पिन्यापि त्वष्टा दिष्टं देवेपि न द्वयोः ।
 रते कटुः कटुकार्यं त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५ ॥
 रिष्टं क्षेमाशुभाभायेप्यरिष्टे तु शुभाशुभे ।
 मायानिश्चलघन्त्रेषु केतवानृतराशिषु ॥ ३६ ॥

शुक्लं शुक्लं प्रेमिकावृत् । उपधा धर्माधिक्यमभयमुक्तेन सचिवराज्ञा, तामतिव्यन्तोत्युपधः, यत्कौ-
 टिल्यः— उपधाभिः शौचाशौचपरिग्रहनामास्यान्यम् । (हविः) अमिष्यद्गो रागः, गमस्तदास्तिः
 ॥ २९ ॥ अयं जान्ताः । मयूरगण्डौ (अहिभुजौ) । विप्रः क्षत्रियवैश्याोरलङ्घ्यम्, यत्सृतिः—
 विप्रक्षत्रियविद्गूढा वर्णान्वाक्यान्वा द्विजाः । अष्टवाः पक्षिसर्पायाः । न जानते अजति वा— अजः ।
 गवस्तिष्ठन्त्यहिमन् गोष्ठम् । व्रजन्त्यस्मिन् व्रजोष्वा, गोचरसंघेते (सू०) साधुः । निषहः समूहः,
 यथा— द्विजव्रजः ॥ ३० ॥ (धर्मराजौ) समवर्तिनाम् । दन्ते हस्तिदन्ते, यथा— कुशरः । अपिशब्दा-
 द्वादिदिशिदोदे (वृजः) । वलतेनेन वले जायते वा वलजं क्षेत्रं पृथ्वी च । वल्गुदर्शने मद्राहूतौ
 मिलिङ्गम् ॥ ३१ ॥ अनेनैवतो भूभागो रणप्याजिः, अज्यतेनाजिः । अपिशब्दस्येति, बद्धुर्गः— युद्ध-
 भागक्षेप्याजिः । सततौ यथा— शोच्य मिथुनव्रजम् (वागस्पर्श) । जनो लोकौ यथा— व्रजारतिः ।
 चकारापयम् (अरजम्) । निवर्तं जायते निजम् । अग्रजौ विप्रपूर्वजौ— इति दुर्ग ॥ ३२ ॥ अयं
 जान्ताः । क्षेत्रं शरीरं पात्रं जानाति क्षेत्रज्ञः, आत्मा मुख्यश्च । संज्ञां संज्ञा सङ्ग्राहनेनया च । आद्य-
 शब्दादस्मिन्नेकोचनायैः, अर्थः प्रयोजनम् । दोषज्ञौ वेदविद्वासी द्वौ विद्वान् सोमत्रोपि च ॥ ३३ ॥
 इत्यन्ताः । केति रति कगे (किर) ति मर्दं च करटः । क्यति वर्धति मर्दं कटः । श्मशानं कलिप्रोपि,
 कटल्याणोर्तति, यथा— वज्रयेकटघ्नं नु, कट्टे— आस्ते । शिपिधर्मं रिष्टं दोषव्याप्तमस्तेति, दुश्मनौ पण्ड-
 आहुय— शिपिरिष्टः शिवः । शिपिर्दुश्मनौ खलतिष्ठता ॥ ३४ ॥ देवशिल्पी विप्रकर्मा । अपिशब्दात्सृष्ट्यै
 रतिश्च च त्वष्टा, त्वष्टति त्वष्टते वा । समनेस्तेजःसतमात्मा । दिशति शुभाशुभं फलं दिष्टं, देवं
 पुराकृतं फलं । अपिशब्दस्येति (दिष्टः) । कट्यावृत्तीति कटुः, दुग्धे चाग्नेये चोपवाण्ड ॥ ३५ ॥
 रिपिर्दोषायां, नास्ति रिष्टमप्युभयं वा— जीष्टं, आहुय— तर्के मरणवेद्वे चादिष्टं वृत्ते च केवले ।
 रागाया च शुभेपि स्यात्काङ्क्षे निम्ने च पुंस्त्वयम् ॥ माया— इन्द्रजाल, मिथ्येन यथा— कृत्येश्वर उच्यते
 (भगवद्गीता), निश्चलं स्थलेति गीताः । यत्र सृष्टादिवर्षां चले यथा— कृत्वा पाशनास कृतवनान्

अशोधने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ।
 सूक्ष्मैलायां वृष्टिः स्त्री स्यात्कालेत्वे संशयपि सा ॥ ३७ ॥
 अर्चुत्कर्पाश्रयः कोट्यो मूले लक्ष्मश्चे जटा ।
 व्युष्टिः पाले समृद्धौ च दुष्टिज्ञानिक्षिण दर्शने ॥ ३८ ॥
 इष्टियागेच्छयोः सृष्टं (प्रि.) निश्चितं बहुनि त्रिषु ।
 कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामन्दागदेषु तु ।
 पटुर्द्धौ वाच्यलिङ्गी च नीलकण्ठः शिरोपि च ॥ ३९ ॥
 पुंसि कोष्ठान्तर्जतर कुशूलान्तर्गृह तथा ॥ ४० ॥
 निद्रा निष्पत्तिनाशान्ताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ।
 त्रिषु ज्येष्ठोतिशस्तेपि कनिष्ठोत्तयुवात्पयोः ॥ ४१ ॥
 दण्डोस्त्री लघुदंष्ट्रि स्याद् गुडो गोलंघुपाकयोः ।
 सर्पमांसात्पशू व्याढौ गोभूवाचस्त्रिषु इलाः ॥ ४२ ॥

(पञ्चत०) । केतव व्याज (कूट) । शशिषांन्यादिपुञ्ज. (कूट) ॥ ३६ ॥ अयोमयो घनः, आया-
 तार्यमय सार भाण्यं कूट भारायो वा, कू'शात्माक्षिरित्युक्ते । सीराङ्ग पालाधारः कू'राङ्गः, यद्दुर्गः-
 कू' घटहलाङ्गायो । पुनर्ति युष्टिः, कालेत्वे क्षुद्रयाहये । सक्षय यथा- युष्टिं प्राप्नो रोगी ॥ ३७ ॥
 आर्तिधापकोटिरनिर्यया- धनु कोट्या नुदति । उरुर्ध्वं यथा- परां कोटिमाह । अपिर्धापा कोणो ना
 मया- घतकोटिर्ब्रज । सख्यापि कोटि, यद् भागुरिः- अर्यंशुंश्रयः कोट्य, स्त्रीत्यर्थं ङाप् । वृक्षा-
 दिमूल जटा । लम्बा शिष्टाश्च कचा जटा, जट संघने । व्युष्टं व्युष्टिः, उच्छी विनासे, फलं प्रयो-
 जनम् । वराष्ट्रास्तुतौ (व्युष्टि) । (दृष्टिः) भावे करणे च किन् ॥ ३८ ॥ यज्ञैरिषेध किन्
 (इष्टिः) । मुक्तनिर्मितयोध (सृष्टम्) । कपिप्यर्तति कष्टं, यथा- कष्टं प्राप्तं क्लेशमिक्षर्षः । कष्टानि
 सामानि गहनानीलः, कृच्छ्रगहनयो कपः (सू०) इत्यनिद् । (पटु) दक्षोनलस, अमन्दो धृष्टः,
 अगशो नीरहः । वराष्ट्रास्तुतौ रस पटुः ॥ ३९ ॥ द्वौ कष्टपटुः । पोटा दासी द्विलिङ्गा च पृष्टी पर्यण-
 सूकरो । यदा गोष्ठ्यां हस्तिपट्टौ कृषीटमुदरे जले । इतश्चान्ता । अपिशब्दान्मयूर (नीलकण्ठः) ।
 कुप्यते कोष्ठो जटराभ्यन्तः, यथा- मुहुर्कोष्ठ । कुशलो धान्वाधरः (कोष्ठः) । कोष्ठगार गृहस्याभ्य-
 न्तरमपवराक्षयम् ॥ ४० ॥ निर्युद्धं निर्धुत निवर्त च स्थानं निष्ठा । क्लेशानपोयाक्षानिर्वहं (वैह) ज-
 परमगतयोपि (निष्ठा) । काशनं काशते वा कष्टा, स्थितिर्मर्षा । कालविरोधेपि अष्टादश निमेषान्नु
 काष्ठेति । काष्ठ दाह च । इति प्रशस्त्वयत्र (सू०), जयच (सू०) । अपिशब्दादपने वृद्धेति
 (ज्येष्ठः) । पुत्रास्त्ये कप्रत्यतरस्याम् (सू०), अतिपुत्रात्मन्पथ ॥ ४१ ॥ अप दान्ताः । दम्पतेनेन
 दण्डः, अपिशब्दाच्चतुरर्थं वलं चतुर्थोपायो दमो मन्थन । गोले वृत्ते मृदादिगुहक, यथा- मक्षिन्ना
 वापयोपुष्टाः (चरक०) । ललेन गुलिका एतौ गुलिका निरा । सम्राह्व गुडः । मासमस्तीनि मांगार
 गिहादिः । म्यवति दन्तुं म्याड, म्यव उग्रमे, विविधमाल (च) मस्र द्वा म्याड । इल शेषणे, पुषमा-
 र्थापि- इहा मस्या अग्रममिड. पुस्त्रवा ॥ ४२ ॥ द्नेदिः शब्दार्थ उग्रय, अपिशब्दात्मिहनादे दन्तो-
 ष्ठाणम् (द्नेहा) । द्नेहस्तु विषं त्रिभिः । यद्मि स्थणैव वस्त्राण इति नाडीय नालिकात्र, अपि-
 शास्त्रागुनि श्वादि धमनि । नाडो नाडव जलनिर्गमः । डलयोरेवतन्नाटो नाडः कष्टः पद्मादिर्दन्त

श्वेदा घंशमलाकापि नाटी कालेपि पदक्षणे ।
 काण्डोर्ध्वा दण्डवाणार्धवर्मावसरवारिषु ॥ ४३ ॥
 त्याद् भाण्डमभ्रमरणमत्र मूलवणिग्धने ।
 भृजप्रतिज्ञयोर्वाढं प्रगाढं भृङ्गकृच्छ्रयोः ॥ ४४ ॥
 शकस्थूलो त्रिषु दृढो व्यूढो विन्यस्तसंहती ।
 मृणोर्मके त्रैणगर्भे बाणा वलिसुते शरे ॥ ४५ ॥
 कणातिसूक्ष्मे धान्यांश्च संघाति प्रमये गणः ।
 पणो घृतादिपूतपुष्टे भृतौ मूल्ये धनोपि च ॥ ४६ ॥
 भौर्व्या द्रव्याश्रिते सत्त्वगौर्यसंघ्यादिके गुणः ।
 निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥ ४७ ॥
 वर्णो द्विजादी शुक्रादी स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे ।
 अरुणो भास्करेपि म्याङ्गर्णमंदेपि स त्रिषु ॥ ४८ ॥
 स्थाणुः दार्वेप्यथ द्रोणः काकप्यथ रवे रणः ।
 अ.मणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठ दामाधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

१ । दण्डो नालं यथा— लङ्घ (त्वा) ङङैः पुण्डरीकैः । अर्धा कुट्टिसतः, यथा— काण्डवृद्धः (महावीर०) ।
 वर्णं यथा— बालकाङ्ग, धादकं वा गिहिका । काण्डस्यावसरस्याभावोऽङ्गम् । लतावृक्षरुन्धयोश्च
 (काण्डः) । प्रकाण्ड तु वृक्षादिस्तन्व, प्रशंसार्थं च यथा— पुण्डरीकाङ्गम् ॥ ४३ ॥ अश्वस्यामरण-
 मायानं पर्यणादे, यथा— भाण्डश्रावो हयः । अमत्रे यथा— प्रकीर्णभाण्डामनवेक्ष्यकारिणीम् । मूलं कर्तुं
 वणिजो धनं वा, यथा— भाण्डपतिः । संघातप्राप्तयोः विग्री द्रवोः पुंसि कलेबरे । गण्डो कपोलविस्फोटो
 मुण्डक त्रिषु मुण्डिते ॥ इक्षुभेदेपि मण्डोऽपि शिखर्यो बर्हिचूडयोः । अथ दान्ताः । बाहेः के (बाह्यं),
 शुन्दस्मान्तप्वान्तोति (सू०) साधुः । (बाह्यं) प्रतिज्ञानेहृषीकारेण्यम् । (प्रगाढं) दृढेपि, यदाहुः—
 प्रगाढं कृच्छ्रमिच्छन्ति मगं बलवद् दृढम् ॥ ४४ ॥ दृढि दृढो क दृढः, दृढःस्थूलवलयोः (सू०)
 इति साधुः । अल्पं च यथा— दृढं दान्तोऽस्मि । त्रिदिव्येव । विन्यस्तं रचितं यथा— व्यूढं पुपदुनेण
 तव गिह्येण (भगवद्गीता) । संहती पनो यथा— व्यूढोऽस्मि (रघु०) । अथ दान्ताः । त्रियते
 दूणाः । बलिपुनो बाणामुः । दास्यदुरष्ट्रेपि बाणस्यार्थः ॥ ४५ ॥ कर्तुमूने मुक्तादिशुलके (कणः) ।
 धान्यम्यादाः कणिका यथा— कणादौ मुनेः । यम्यने गणः, संख्यायां सैन्याद्येपि । नित्यंरगःपरिमाणं
 (सू०) इति साधुः । घृतादिपुष्टं जन्त्येव स्थारित (पणः) । आदिसञ्ज्ञात्ममाह्वयणादौ । भृजि-
 यैतन्म । भागवत्पात्रकं लक्ष्यं पृष्ठस्ताम्रिकः पणः, यच्छुभाश्वतः— गले माने श्वेनमानां मूल्ये
 कापांघने धने । घृतादौ कल्पिते चैव यद्धमुद्ये भृतौ पणः ॥ ४६ ॥ दन्ताश्रिते पत्रादेः शुक्रादिपुणः,
 आमनो युद्धिमुष्मादिः, रूपदिव्यवृत्तेश्चैव गुणवान् । मन्वेजिविशनेनैतीति च (गुणः) (का०) । सत्त्वादीनि
 सत्त्वगजस्वमांनि, शौर्यादिर्यादयो गुणाः । मांषेविप्रहृष्टानासनद्वैतीभावसंख्याः पदं गुणाः । तेजोवल्लवै-
 श्वर्यैवैराग्यशक्तयश्च पदं परमार्थिनान्, तेन गुणोऽङ्गघानार्थ्यपि च वाच्यम् । शौर्यादयस्तुक्पूर्वा गुणाः ।
 रज्ज्वनधानसूत्रेन्द्रियमोहोक्ति (गुणः) । निर्व्यापारमने यथा— सन्नो नास्ति रहो नास्ति (पंचत०) ।
 काण्डविशेषो नाटिकापटोः (क्षणः) । उक्ते यथा— क्षणे रक्ष्यः पुण्ड्रिणः । वृते लक्षणवत्तथा—
 क्षणपरपुनरिदं लक्षणमहं हान्, क्षणोति क्षणः ॥ ४७ ॥ वृणोति त्रियते वा, वम्येन वर्णनं वा वर्णः ।
 पद्मादिगतौ शालविशेषे गुणवजोविलेखनप्रचर्द्वारे (वर्णः) ॥ ४८ ॥ (प्रमणी०) प्रायः सेतको

ऊर्णा मेपादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा मूर्त्तौ ।
हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥ ५० ॥
त्रिषु पाण्डौ च हरिणः स्यूणा स्तम्भेऽपि वेस्मनः ।
तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणे घृणे ॥ ५१ ॥
वणिक्पयेऽपि विपणिः सुरा प्रत्यक्च वारुणी ।
करेणुरिम्यां स्त्री नेमे द्रविणं तु बल घनम् ॥ ५२ ॥
शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्ण कमलेऽपि च ।
विपाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे स्त्रे त्रिषु ॥ ५३ ॥
प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमानृषु ।
करणं साधकतमं क्षेत्रमात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥
प्राण्युत्पादे संसरणमसंवाधचमूगतौ ।
घण्टापथेय यान्तास्ते समुद्धरणमुन्नये ॥ ५५ ॥
स्वतस्त्रिषु विपाणं स्यात्पशुगृह्णैर्भदन्तयोः ।
प्रवणं क्रमनिम्नोर्त्था प्रहे ना तु चतुष्पथे ॥ ५६ ॥

मृदं च ॥ ५० ॥ ऊर्णोत्पूर्णा । आवर्तध्वजवतिविह्व यथा— ऊर्णोऽयमन्वभूरो , अन्तरा भूराविति— अन्त-
रान्तरेणयुक्ते (सू०) द्वितीया । हरति हरिणी मृगी हेम्नो वा प्रतिमा । हरिं पीतं वर्णं नयतीति, हरिता
मीला, वर्णाद्गुहात्तातोपधातोः (सू०) इति वा डीप् । यूयिका पाण्डुरा च (हरिणी) ॥ ५० ॥
वचस्पृहामृगे (हरिणः) । तिष्ठति स्यूणा । अविशब्दात्तोदमातमाव्याधिविशेषयोध (स्यूणा) । तर्पण
स्यूणा, स्पृहा निरुद्धलक्षणत्वात् । एव तृत्तर्पावपि स्पृहापिपासायै । त्रिषति हरति मनोनया घृणा,
घृणु क्षीतो वा ॥ ५१ ॥ वणिक्पयो हटः (विपणि) । अविशब्दात्पण्यवीर्या, विपण्यतेस्या विपणिः ।
सुरा वरणादप्येर्जाता । मसक् प्रतीची दिक्, वरणस्येवमिति । के मूर्त्ति रेणुरस्य करेण । इभ्यां
हस्तिन्यां स्त्री, इमे तु ना पुमान् । इवत्वेन इवति वा इविणम् ॥ ५२ ॥ शीर्यते घृणाति च पर शरणं,
धयन्ति षडिति निरुक्ताः । श्रीः पर्णेष्वस्य धियं विपतिं च श्रीपर्णम् । अविशब्दादमिमन्वे (श्रीप-
र्णम्) । अभिमते मार्कं शुद्धं च (तीक्ष्णं), णेह शस्त्रम् । ये द्रव्यहेतोर्भावं हस्तिनं वा बोधयेयुस्ते
तीक्ष्णा इति कौटिल्यः । तेज्यते तीक्ष्णं, अवतिष्ठन्तीति निरुक्ताः ॥ ५३ ॥ वय योर्गं करणा दौ
स्युद्, हेतुज्ञानिनिमित्त यथाम्यादेर्धूममादि (प्रमाण) । मर्यादावधि, यथा— कौटिल्यः राजानं मां
च प्रमाणं कृत्वा यदस्या कुपल पश्यतीति । इवता परिच्छेदः, यथा— कियत्प्रमाणमुदकम् । प्रमाता
यथा— अत्रार्थे प्रभु- प्रमाणम् । (करण) गात्रे यथा— उपमानमभूद्विज्ञासिना करण यत्तव कान्तिम-
त्तया (कु० सं०) । (करण) अविशब्दात्कारणिकानां कायस्याव्याप्यशरीना समूहे क्लीबे क्रियाभेदे कामशास्त्रनाट्य-
शास्त्रोक्ते च ॥ ५४ ॥ प्राण्युत्पादे आजीवंजीविमानः सप्ताष्टयः । असक्पथेन [असक्पथेन] सेनागमने
(संसरणम्) । पश्याय पुरः सनीये विभ्रामभूरुपनिष्कराह्या (संसरणम्) । (समुद्धरणं) धर्मणि
मावे च स्युद्, उपय ऊर्ध्वनयन कृपादिभ्यो जलदे । ॥ ५५ ॥ स्वतो न तु वाच्यलिङ्गतया । वेवेति
विपाणम् । प्रवणति प्रवणः [अनुकूले], वण शब्दार्थः । त्रिष्वित्येव संकीर्णं यावत् । क्रमेण निम्नायां
भुवि यथा— आदे दक्षिणमवका भूः । प्रहे यथा— मक्षिप्रवण । अनुकूले तुपचारान् । चतुष्पथे, प्रवन्ते-
नेन प्रवण ॥ ५६ ॥ निश्चित सर्वार्थं व्याप्तम् । अशुद्धे सकीर्णं यतो मिश्रोभक्तीति । ईरनि— ईरण,

संकीर्णो निचिताशुद्धावीर(रि)णं धून्यमूपरम् ।
 देवसूर्या विवस्वन्ती सरस्वन्ती नदार्णवी ॥ ५७ ॥
 पक्षितास्थौ गरुत्मन्तौ शकुन्तौ भासपक्षिणा ।
 अग्न्युत्पाते धूमकेतू जीमूतौ मेघपर्वता ॥ ५८ ॥
 हस्ता ॥ पाणिनक्षत्रे मघता पवनामर्ग ।
 यन्ता हस्तिपके सृने भर्ता घातरि पांशुरि ॥ ५९ ॥
 यानपात्रे शिशौ पोतः प्रेतः प्राण्यन्तरं मृते ।
 ग्रहमेघं ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥
 स्थपतिः कारुमेदेपि भूमृद् भूमिधरे नृप ।
 सूर्याभिषिक्तो भूपेपि ऋतुः स्त्रीकुसुमपि च ॥ ६१ ॥
 विष्णायप्यजिताव्यक्तां सृतस्त्यग्रि सारथी ।
 व्यक्तः प्राज्ञेपि दुष्टान्तावुमे गच्छन्निदग्नं ॥ ६२ ॥
 क्षत्ता स्यात्सारथी ब्राह्मस्य क्षत्रियायां च शूत्रजे ।
 वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारं कात्स्न्यवार्तयोः ॥ ६३ ॥
 आनर्तः समरे वृत्यस्थाननीवृद्धिगोपयोः ।
 कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥ ६४ ॥

ईर गतौ । शून्यं निराप्रबो देहः, कपः सारसृतिहान्यास्ति- ईयूरः, कपमुपीति (सु०) ८ : (ईर-
 गम्) । सेती च वरुणो देवो नदीवाहे कवीश्वरे । अयं तन्ताः । विवस्वे छादयति विवस्वेजोऽस्यास्तीति
 विवस्वान् । सरस्वाग्रामं नदः ॥ ५७ ॥ गदतः पक्षः सन्त्यस्य गरुडान् । भासः पक्षिविशेष । कौटोपि,
 शकुनोति शकुन्तः । धूमः केतुर्लिङ्गमस्य धूमकेतुर्वह्निः । धूमप्रयन्त्र केतुर्नृपातग्रहः । जीमूतस्याम्भसो
 मूतः पुटवन्धः (जीमूतः) ॥ ५८ ॥ जहाति हस्तः पाणिः । हवति स्योम्नि हस्तो नक्षत्रम् । प्रघंसा-
 वैश्व (यथा)- कैराहस्तः । भिगतेनैव महत् । यमयतीत्यन्तर्भावितव्ययो यमि, सुतः सापथिः । यज्ञस्य
 [यज्ञस्य] भर्ता, क्रिया भर्ता ॥ ५९ ॥ पश्ये पुनानि च पोतः । प्रेति स्म प्रेतः, प्राण्यन्तरं नारकम् ।
 ग्रहमेदो नवमः (केतुः), किं ज्ञाने । शु प्रधरेभ्यस्त्रेः (मुनः) ॥ ६० ॥ स्थापयति, स्थापयौ
 पतिथ वा, तिष्ठन्त्यदिमद्यत्ताः स्थः, धर्म्यैकः (शा०) । कारुमेदेपि सुखतया (मघतिः) ।
 अपिशब्दान् स (यथा) गच्छतीत्यर्थः स्थपतिः (प्र० ११४), कथञ्चे च । (भूमृद्) धारणतोपनाय ।
 (सूर्याभिषिक्तः) अपिशब्दाद्विषास-त्रिदायां जाते, मुख्येपि । ऋच्छयापयति ऋतुः स्त्रीमातृवं रजः ।
 अपिशब्दाद्व्यन्तादौ (ऋतुः) ॥ ६१ ॥ अपिशब्दाद्विज्ञेयमिदंमृतो बुद्धयः । अव्यकोऽकृतः । मूर्च्छ
 (अव्यक्तः) । प्रकृतिस्तव्यक्तम् । वृ देशे, तत्रा रथकारः, तथा ब्राह्मणो हस्तिदन्तमूतः । प्रजापते
 पश्ये च (मुनः) । म्यनपि व्यन्यते च (व्यक्तः) । अपिशब्दान् पुरोवृष्ठा[दि]निश्चितः, यथा-
 व्यक्तं मूर्च्छोपम् । दृष्टेन्तो निययोस्य दृष्टन्तः, निर्दोषमुदाहरणं यथा- अग्नित्र धूमान्नज्ञानसत्त्व
 ॥ ६२ ॥ क्षत्ति क्षता, ह्रासः प्रतीहारः । क्षत्रियायां क्षुद्रावातः क्षता, क्षधिया मागधं वैशाख्य-
 रक्षतामेव च (प्र० १५८) । स्मृतौ क्षत्राद्येत्यास्ति । वृत्तेनोस्य वृत्तान्ता, वृत्तस्त्वन्तः । तथा
 मघाते विशेषः । कर्ता जनश्रुतिराख्याविद्य च ॥ ६३ ॥ आनृन्त्यप्रानर्तः । नीरुद्रिगोरो जनपदः,

श्लेष्मादिरस्थि (स) रक्तादिर्महाभूतानि तद्गुणाः ।
 इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥ ६५ ॥
 कक्षान्तरपि शुद्धान्तो वृषस्यामर्बगोचरे ।
 कासुमामर्थयोः शक्तिर्मूर्तिः काटिन्यकाययोः ॥ ६६ ॥
 चित्ताखल्योर्व्रततिर्यसती रात्रिवेश्मनाः ।
 क्षयाचंयोरपचितिः सातिर्दानायसानयोः ॥ ६७ ॥
 अर्त्तिः पीटाधनुष्कोट्योर्जाति सामान्यजन्मनाः ।
 प्रचारः स्यन्दयोरितिरीतिर्द्विम्बप्रयासयोः ॥ ६८ ॥
 उदयधिगमे प्रातिखेतामिश्रितये युगे ।
 धीणामेदंपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ ६९ ॥
 नदीनगयोनार्गानां भोगक्षयश्च संगरे ।
 सद्गुं सभायां समितिः क्षययासावपि क्षिती ॥ ७० ॥
 रयैरधिष्ठ शस्त्रं च वद्विज्जाला च हेतयः ।
 जगती जगति च्छन्दोविदोऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

जलेपि (आनतम्) । कृतोन्तोनेन कृतान्तः, कृतः सिद्धोन्तो निश्च यस्य, कृतस्यान्तश्च । शास्त्रेष्वप्यु-
 पचाराकृतान्तः ॥ ६४ ॥ श्लेष्मा वतः पित्तं च, वारणाणु धातवः । अस्तिरच्छादिनि, य(र)सामुद्-
 मांगमेदोन्मिषमन्नाशुक्राणि धातवः (वाग्मदः) । महाभूतानि पृथिव्यादीनि, तद्गुणाः शब्दादयः, अस्म-
 दिहनिर्हरितालादिः, शब्दयोनिर्योर्वादिः (धातवः) । चक्षुदाद् गेरिके मनःशिलादिर्हमादिषु (धातुः)
 ॥ ६५ ॥ कक्षान्तरे राजपर्वस्थानविद्ये वासपृष्ठादये (शुद्धान्तः) । अपिचक्षुदादाजदोषु, अदीच-
 प्रचमे च, शुद्धो रसितोन्तोश्च शुद्धान्तः । कामूर्तामायुधं सर्वेतादयः, शक्यतेनया जेतु शक्तिः । शक्नो-
 त्ताहादौ च (शक्तिः) । भूतैर्न भूतैरेते च मूर्तिः ॥ ६६ ॥ प्रजन्ती तनिरस्यो प्रताता, प्रतमानव्रत-
 स्त्विगिष्यर्ष प्रतिपुर्नुरमेव इति श्रीभोजः । वरायस्यां वगति, स्थिते च । चित्रा बोध, (यावोः) चिनि
 निर्यविभावः (वा०) अगतिवच (मू०) इत्यत्र वचमभ्या । विहृती व्ययवे च (निष्कृती व्यये च)
 (अपवितिः) । सतोतेः चिनि जनसतेति (मू०) आच्यम्, स्वने- ऊनिर्गतिर्गतीति (मू०)
 धातुः ॥ ६७ ॥ अर्दनमर्त्तिः, अर्धनेनया च, अर्धं गती याचने च । ज्ञापनेनया, भिषग्यभिप्रातिपान-
 प्रारब्धो ज्ञानः, जनने ॥ छन्दोन्तोन्तारविद्योः (जातिः), मालतीगोत्रयोः । प्रचारः घटी (रीतिः),
 री गती रीद् घटने । आकृते मर्यादायां वैदम्बोरी (रीतिः) । ईद् घटौ, द्रव्य उपद्रवः, यदाहुः-
 अनिर्गृह्यतादृशमूर्तिः कालमा शुद्धाः । अन्यमत्राप्य राजनः पदेना ईदवः स्यूताः ॥ ६८ ॥ उदयो
 ऋमः, अधिगम आगमन (प्रसिः) । प्रेक्ष, पृष्टोदसादि (मू०) । आगमनी बलिा महती । अति-
 रक्षदाद् दुहायो (महती) । अक्षति भूयनेनया च भूतिः, भवन च ॥ ६९ ॥ भोग उपभोग सर्वत्राय-
 स्तगन्तया (भोगवती) । ममवन ममनि लोच्यन्तस्त्वो वा ममितिः । बायो निराधः (क्षितिः) ।
 आनतादद् मः, ति शब्दे, ति निरवगमयोः ॥ ७० ॥ अश्रमदुर्धे, दिनेति हेति, ऊनिर्गति (मू०)
 धातुः । जगति जगती, छन्दो द्वन्द्वोत्तरादन् ॥ ७१ ॥ दण्डायुष्मा मया प्रणिता मय-
 दुर्गतामुत्पत्ती । वल्किश्रुतेः दग्ने दण्डात्ताद वा । अविद्यमानोन्तोऽस्यमर्बवा च (परात्वा),

महद्वाज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्बहिर्हिते त्रिषु ।
 श्वेतं रूप्येपि रजतं हेमि रूप्ये सिते त्रिषु ॥ ७९ ॥
 त्रिष्वितो जगद्दिग्गोपि रक्तं नील्यादिरागि च ।
 अवदातः सिते पीते शुद्धे चन्द्रार्जुनौ सितौ ॥ ८० ॥
 युक्तेतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोय संस्कृतम् ।
 कृत्रिमे लक्ष्णोपेतप्यनन्तोमवधावपि ॥ ८१ ॥
 ख्याते हृष्टे प्रतीतोभिजातस्तु कुलजे बुधे ।
 विविक्तो पूतयिजनौ मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयी ॥ ८२ ॥
 ह्यौ चाम्बलपरुषौ शुक्लौ शिती धवलमेघकौ ।
 सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेभ्यर्हिते च सत् ॥ ८३ ॥
 पुरस्कृतः पूजितेरात्यभियुक्तेभ्यः कृते ।
 निवातावाभयायातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥ ८४ ॥
 जातोर्ध्वकं (अक्ष) प्रवृद्धाः स्युश्चिच्छता उरिधितास्त्वमी ।
 वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आदृतौ सादराचितौ ॥ ८५ ॥

(वृत्ताम्) ॥ ७९ ॥ महति मन्त्रे च महत् । चशब्दाद् वृहद् बुद्धिपत्त च (महत्) । विद्वद् जीमते-
 वगीतम् । जननीयो जन्यः, जनस्य जगो वा, मतजनहृत्प्रकरणजल्पक्येषु (सू०) इति यद् ।
 मुहुर्दृष्टेपि (अवगीतम्) । श्वेतं श्वेतं, अपिशब्दाच्छुद्धे । रज्यते रजतम् । हेमि महारजताक्षयम् ॥ ७९ ॥
 इतस्तान्ता वाच्यलिङ्गाः । गच्छति जगत्, इत्ये जङ्गमे । अपिशब्दाद् भुवने (जगत्) । रज्यते
 रक्तं, नील्यादिरागोत्पन्नः । चशब्दादस्य (रक्तम्), कुट्टकं ताम्रमनुरक्तं च । (अवदातः) देव
 शोधने । (सितः) अर्जुनः शुक्लः, पित्र् बन्धने ॥ ८० ॥ (अभिनीतः) मर्षिण्यक्रोधे । संस्कृतं (सू०)
 अनित्ये साधु, सलक्षणेन प्रकृत्यादिविभागेन सिद्धे शब्दे, संपुष्पेभ्यः (सू०) इति मुद् । अपिशब्दात्सतो
 गुणाधाने पके च । अपिशब्दात्प्रागराजे (अनन्तः), विष्णो व्योम्नि च । अनन्ता च भू ॥ ८१ ॥
 प्रतीयते प्रत्येति वा (प्रतीतः), ज्ञातेरि । सुदुमारे व्याप्ये चोदगारान् (अभिजातः) । विविधैरेवने,
 विजिह्वं प्रपगमांश्च, अंसयुक्तो [प्रपगो] पि (विविक्तः) । मूर्च्छा माहसमुच्छ्राययोः ॥ ८२ ॥ अमूर्च्छ
 शुक्लं, यदाहुः— यन्मूलादि शुक्लौ भण्डे सशूद्रयुक्ताग्निरु । धान्यराशौ निराश्रय शुक्लं शुक्लं तदुच्यते
 (वैद्यकम्) ॥ परेपे शुक्ल उपचापात्, यथा— शुक्ला वाचं (॥) वदेत् । चशब्दात्पूतिगन्धे, ईशुचिर्
 पूतीभावे (शुक्लः) । शिम् निशाने, मेघकः कृष्णः (शिति) । अस्तेः शत्रुपत्न्यः, सत्ये च सत् ॥ ८३ ॥
 (पुरस्कृतः) पुरोभ्ययमिति (सू०) गतिच्चात्सत्त्वम् । अरातिनाभियुक्तोभियेणितः, अभियुक्तोपि
 (पुरस्कृतः) । निवापतं गम्यते निवातः, निवृत्तो यातोत्र । शस्त्राभेद्यं च वर्म, यथा— निवातकवचाः ॥ ८४ ॥
 कर्णक उपचक्रः (उरिध्वजः) । जोरनः सोपनः (उरिध्वजः) । कर्णकर्मणोः कः (आदृताः) ॥ ८५ ॥
 द्याह— कर्मविशेषेपि गतिर्गमुद् हेम्युत्पत्ते लृणे । कृन्मुञ्चसिन्धे सत्ये शोभनेपि विवक्षितम् ॥ उदात्त्यतः
 प्रदीदारे चरभेदे समाहितः । प्यनस्ये वाच्यनीकस्यो गत्रलक्षणवेदिनि ॥ यदारचनयोर्भक्तिगोप्या वृत्तौ
 च सेवने । आतौ सम्पन्नस्ययितौ नसा पुत्रश्च पुत्रयोः ॥ भ्रातृपुत्रौत्वमृदुद्विग्या (सू०) श्लोकेष्वेयोत्र ।
 समूहेभ्यप्रमोर्जातमक्षिज्ज्येनतीन्द्रयोः । शीतिरेपि प्रगतीपावनावातयवद्यौ ॥ समिन्सद्गो रणेपि
 श्री स्वररपागामपि विवतिः ॥ ८५ ॥ इत्यनन्ताः । लयतेभ्यते वार्धः । अभिधेयः शब्दार्थः । रा धर्म

अर्थोभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।
 निपानागमशस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ ॥ ८६ ॥
 समर्थस्त्रिषु शक्तित्वे संबद्धान्ये हितेपि च ।
 दशमीस्थो क्षीणरागवृद्धौ वीर्यं पदव्यपि ॥ ८७ ॥
 आस्थानीयत्वयोरस्था प्रस्थोस्त्री सानुमानयोः ।
 अभिप्राययोः छन्दावद्धौ जीमूतवत्सरी ॥ ८८ ॥
 अपवाद्वा तु निन्दाज्ञे वायादौ सुतवान्प्रवो ।
 पाद्वा रश्म्यद्वितुर्यादा अग्नीन्ध्रकास्तमोनुदः ॥ ८९ ॥
 निर्वाद्वा जनवादेपि आदौ जम्बालक्ष्णयोः ।
 सारायै रुदिते वातर्याक्न्दौ वारुणे रणे ॥ ९० ॥
 स्यात्प्रसादोऽनुरोधेपि सूदः साहच्यव्रनेपि च ।
 गोप्राध्वक्षेपि गोविन्दो हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥ ९१ ॥
 प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुद्वास्त्रियाम् ।
 स्त्री संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥ ९२ ॥

(अर्थ) । वस्तुनि पदार्थे । निवृत्तौ यथा— मन्त्रार्थोपे घृम । इन्द्रियविषये कारणे च (अर्थः) ।
 निगमन जलाशयः, आगमः शास्त्र (तीर्थम्) । ऋषिजुष्टं प्रसादापुष्पादि, यदप्याहितमर्हद् भस्मादि तीर्थ-
 मिति । गुरौ यथा— तीर्थां (दा)नविद्यः । जलावतरणार्थं तरित्यप्यपरे पुनश्चने पानेपि यथा—
 तीर्थं तद्व्यवस्थयोः, तरलनेन तीर्थम् ॥ ८६ ॥ समर्थमेव समर्थने सगतोर्थोऽस्येति (वा) समर्थः
 दशम्या कामावस्थादौ यथोक्तस्यावा च तिष्ठति दशमीस्थः, क्षीणो रागेव क्षीणरागः, मरणावस्थां प्राप्तो
 नष्टबीजो वा । वेतेर्निधेय वीर्यं, पदवी मार्गः । अपिवाब्दाद् गृहपान्तः पङ्क्तिषु (वीर्यं) ॥ ८७ ॥
 आतिष्ठन्त्यव्यामास्थानी । आलम्पन चास्या । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् प्रस्थो विरेः समा भूः । मानमाकचतुर्ना-
 गोत्र (प्रस्थः) । शास्त्रद्विगमोर्ध्वः सस्याधारे स्थितौ मृतौ । अथ दान्ताः । (अभिप्रायवत्तौ)
 यथा— छन्दानुवर्ती, स्वच्छन्दः, छन्दे— रूपम् । अपो दशम्यदः, आपोनि च ॥ ८८ ॥ आहामपवाद्,
 माहुः । दाम रिक्थमदत्ते दायदः, बान्धवः सणिङ् । (पादः) कर्नरि पदव्रजति (सू०) घन्-
 कर्मकरणादौ च । तुमोदो रुक्मादेशतुमोदः, वृत्ताद्रेः प्रत्यन्तपर्वतोनि पादः ॥ ८९ ॥ अपिशब्दादा-
 मापा निश्चितवाद्भ (निर्वाद्) । क्षीयन्तेऽगदान्धनेन शादः पदकः । शाथ (स्य) ते छिद्यते शादस्तु-
 गम् । आकन्दनमानन्दयोः आकन्दन्त्यर्हमवाकन्दः । प्राप्ता पार्णिप्राहाकान्तस्य विजिगीषो रक्षिता,
 आहुय— पार्णिप्राहस्तपाकन्दः (मनुः) ॥ ९० ॥ (अनुरोधे) यथा— प्रसादे वर्तस्व (शाङ्गधराप०) ।
 अपिशब्दार्थमन्ये प्रीतिदानं च (प्रसादः), कव्यगुणे कृतवाचनम् । सूयने पच्यते सूययति च सूदः,
 व्यञ्जन सूत्रेण । अपिशब्दासूयकरे (सूदः) । अपिशब्दाद्विष्णोः, मां विन्दति गोविन्दः, अनुपमर्गो-
 भविन्देति (सू०) ॥ । अपिशब्दाद् गन्धेऽप्यामोदः । गर्भे स्त्रेये यज्जदने च मर्दः, मर्दोऽप्यामोदः (सू०)
 इत्यपि ॥ ९१ ॥ प्रधानमेव प्राधान्यं, राजलिङ्गं छत्रादौ, कङ्कने क कोति वा ककुद्म् । धनप्राप्तौ
 कङ्कणोऽप्यस्ति, यथा— वज्रपान् । संविदं संविदस्तेत्या सावेदन्ति (ते) अनया च संविद् । इमे
 यथा— एकमेवेदं संविद् । संकषा सकेतो यथा— प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च संविद् स्थापयेदने । क्रियाकारो
 व्ययस्यान यथा— संविदः पद्वयेव यः (बाहवल्क्य०) । आजिषुद्, नाम संज्ञाः (तोषणाचारमतिहासव्याहुः
 (संविद्) ॥ ९२ ॥ उपनिषादन्त्यस्यामुपनिषद्, वेदान्तोपि रहस्यव्यात् । तत्तेपि यथा— धर्मस्योपनिष पठ ।

धर्मं रहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरद् ।
 पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ॥ ९३ ॥
 गोप्पदं सेविते माने प्रतिग्रा कृत्यमास्पदम् ।
 त्रिष्विष्टमधुरौ स्वावू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥ ९४ ॥
 मृदाल्पापदुर्निर्माग्या मन्दाः स्युर्द्वौ तु शारदी ।
 प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदी ॥ ९५ ॥
 व्यामो वटश्च न्यग्रोधोवावुत्संपः काय उच्चतिः ।
 पर्याहारश्च मार्गश्च विवधी दीवधी च तौ ॥ ९६ ॥
 परिधिर्यक्षियतरोः शाखायामुपसूर्यकं ।
 बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७ ॥
 स्युः समर्थनर्नावाकनियमाश्च समाधयः ।
 दोषोत्पादेनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिधिनश्वरे ॥ ९८ ॥

मृदुराश्वयुजकार्तिकौ (शरद्) । वत्सरं यथा—जीवेच्च शरदां शतम् । शीर्यन्तेस्मामोपधयः शरत्, ली ।
 (पद) खलोन्नयः पदचेतिवक्यत्वात् (वा०) खः । त्राणं शरणं यथा—पदमापदि माधवः । स्मानं यथा—
 सूर्योद्योतः शशिनि स्नग्धपदा यथैव । लक्ष्म यथा—नयनस्रपदलेखालाञ्छित बाहुमूलम् । अङ्घ्रियमा—
 पादाभ्रे प्रपदम् (वृ० १०२) । वस्तु यथा—पदार्थः । पादन्वये पादमुद्ययां सुप्तिवन्ते च, यथा—
 कुर्व घनोऽपदानि घनैः शनैः (वेणिसंहार०), पद तुषारस्युतिधौतरकम् (कु० सं०), पदसमूहो
 वाक्यम् (न्यायम प्य०) ॥ ९३ ॥ गोभिः सेवित गोष्पदं, गोष्पदसेवितासहितप्रमाणेषु (सू०) इति साधु ।
 माने गोस्तुषुभ्रे, यथा—गोष्पदं प्रविष्टो देवः । आप्यदपतिष्ठायाम् (सू०) साधु, कृत्य उपचारात् ।
 इष्टो मृष्टं, मधुरो रसः, यथा—रसाः स्वाद्वभ्रलवणतिक्षोषणकषायकाः, स्वदते स्वादु । मृष्टते मृदुः,
 अतीक्ष्णोद्वाहिष्ठः ॥ ९४ ॥ मूढो यथा—मन्दः कवियुक्तः पार्थी (रघु०) । अल्पे यथा—मन्दोदरी ।
 अपट्टः सहकु, यथा—मन्दं विविक्षितसि निषक् । निर्माण्ये यथा—मन्दभाग्य । स्वैरेव्यस्वाद्यथा—
 [मन्द] मन्दपदगामी [वारी], भद्रो मन्दो मृगश्चेति । हस्तिविशेषः क्षीरिध (मन्दः) । शरदि भवः
 शारदः, लक्षणमाभिनव, अष्टगोप्रतिभः । शुद्धौ वर्षे च (शारदः) । विगतो शारदोप्रतिभत्वशेषोऽस्य
 विशारदः ॥ ९५ ॥ अथ घान्ताः । व्यामस्तिर्वक्कृतवाह्वन्तम्, न्यग्रुणाद्वि न्यग्रोधं न्यग्रोहति च, न्यडक दिः
 (सू०) । ऊर्ध्वं सिष्यलमेनोत्सेधः, ऊर्ध्वं सेव (घ) प्र च । परित आहरणं त्राद्विहृणादेः पर्याहारो
 भाराह्यः (विवधः) । विनिष्ठो यधो गमनमत्रेति विवधः, बाहुलकाद्वा दीर्घः (उपसर्गस्येति) ॥ ९६ ॥
 परितोमिष्यादुर्दिक्ष (चतुर्दिक्ष) घोषते बहिस्तरणवत् परिधिः, यदाहुः—बाहुप्रमाणे परिधिर्यक्षिष्ठा-
 प्रोतिपत्रलः । उपसूर्यकं सूर्यमण्डलं प्रतिसूर्योद्ध्यम् । चक्रान्तेषु (परिधिः) । बन्धकं यदुत्तमर्णय
 भूम्याद्याधीयते, यथा—आधिर्विनश्येद् द्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते (मनुः) । व्यसनं यथा—आधि
 प्राप्नो यो न मुनेत्स पीरः । आप्यानमाधिमानसी पीडा । आधीयतेस्विचाधिराधारः ॥ ९७ ॥ समर्थनं
 चोद्यपरिहारः, यथा—अत्रार्थं समाधिः । नीनाको वचनाभावः समाधिरिव । चशब्दाधितैद्वाप्यं समा-
 धातं (च), समाधीयते मनोस्मिन्समाधिः । दोषोत्पादे यथा—अनुबन्धमवस्थां च ज्ञात्वा दण्डं निपा-
 तयेत् । प्रकृतिप्रत्ययानमादेशानां यः कार्त्तर्यमासज्यते विनश्वर उच्यतेप्रत्ययस्योत्पन्नः ॥ ९८ ॥

मुग्धानुयायिनि विद्यौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।
 विद्यविष्णौ चन्द्रमसि परिच्छेदे विलेखधिः ॥ १९ ॥
 विधिविधाने ईवोपि प्रणिधिः प्रार्थने चर ।
 मुघवृद्धौ पण्डितेऽपि स्कन्धः समुद्रयपि च ॥ १०० ॥
 देश नद्विद्योपेक्ष्यो सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।
 विधा विधौ प्रकारे च साधू रम्येपि च त्रिषु ॥ १०१ ॥
 बभूजाया स्तुषा स्त्री च सुधा लेपोमृतं स्तुही ।
 संधा प्रतिज्ञा मर्द्याद्वा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥ १०२ ॥
 मधु मद्ये पुष्परसे क्षीद्रिप्यन्धं तमस्यपि ।
 अतस्त्रिषु समुत्सर्द्धा पण्डितं मन्यगर्हिता ॥ १०३ ॥
 ब्रह्मचर्यरक्षिणोपे निर्दोषाश्चलम्बितः ।
 अविद्वुराप्यवद्वन्धः प्रसिद्धी स्यात्तमूपिती ॥ १०४ ॥
 सूर्यवक्षी चित्रमानू मानू रम्भिदिवाकरी ।
 भूतात्मानौ घातृदेही सूर्यनीची पृथग्जनी ॥ १०५ ॥

मुग्धानुयायी यथा— अनुवर्तनी (ग्वः) विद्युः स्नेहेतनुवर्णातीति । बहुतानुवर्तने यथा— वैगुण्यन्धः ।
 विधति विदधति विधने वा विधुः, विध विधने, विधापते मुरेः पीयते वा, धेदू पाते । पर्यन्तेवर्धयते-
 वरिः । उपसादावधाने कालेऽपि (अवधिः) ॥ १९ ॥ (विधिः) आचरणादौ किं. (उपसर्गेयोः
 किं) । अपिघण्डाकाले घातरि कल्पे प्रकारे विधायके च वाक्ये (विधिः) । (प्रणिधिः) मां ईर्ष्यानि
 च किं । अवधानेऽपि (प्रणिधिः) । अपिघण्डाजिज्ञे स्पतिरे च (मुघवृद्धौ) । स्कन्धः ।
 समुदये यथा— सम वानस्कन्धाः । अपिघण्डाश्चैवमाणे यथा— स्कन्धःवारः । अंसं राक्षि समूहे एकत्र-
 रूपाया च (स्कन्धः) । वीक्ष्यं च यथा— सहाकृत्यैवैदंनार्कस्कारमनुयायिकायाः [विज्ञानतद्विज्ञाः] पक्ष-
 स्कन्धाः ॥ १०० ॥ देशे यथा— सिन्धुर्देशः, स्पन्दने सिन्धुः, सरित्त्वामान्ये, विशेषे च यथा— सिन्धोः
 परमपूरणम् । विधौ विधाने (विधा) । प्रकारे यथा— द्विविधाः । चण्डाद्वन्धधादिभोजने केने च
 (विधा) । साधोनि साधुः । अपिघण्डासमये (साधुः) । मुघे रम्यत्वात्, यथा— साधु दृष्टं यद्
 दृश्यम् ॥ १०१ ॥ उग्रते वधानि वा वदू, स्त्रीति श्रीमन्मन् ॥ मुघु पीयते घसन्ति वेदा मुग ।
 लिप्यनेनेनेति लेगो मज्जेतदिः, स्तुही वज्रकुन्दा यथा— मुवाक्षीरम् । मूर्धनि (मुग) । (प्रतिज्ञा)
 यथा— सत्यगन्धः । सन.रत्नं च (संधा) । श्रुप्रत्यये मस्तप्रतिज्ञयो यथा— श्रद्धया परस्पोताः (मय-
 वर्धना) । स्पृहा यथा— भोजने श्रद्धा ॥ १०२ ॥ माण्डल्यनेन मन्वते च मधु । कुनभिः कृत्यं
 धौद, धुगभनरवरेति (सू-) अन् । अपिघण्डादेरे चैत्रे मयूके वसन्ते च प्रविद्गः (मधु) ।
 अपिघण्डादवधुनि जले च (अन्यम्) । इगो घन्त्र वाच्यलिङ्गाः । ऊर्ध्वरदोपि (समुद्रः)
 ॥ १०३ ॥ ब्रह्मणो ब्रह्मणस्य घन्त्रुः, परमपुत्रनाभावाज्जातिवद्वाचः । एव ह्यवन्त्रुः । निर्दोषे यथा—
 त्यवस्थितान्यने ब्रह्मणे कनुर्हतिरिति । अवलम्बितो वृत्राशे रुद्रः (अवलम्बः) । अविद्वो यथा—
 अवलम्बे भुने, अवाधात्म्यनविद्वद्वोः (सू०) इति पचम् । अपिघण्डादोपि (अवलम्बः) ।
 प्रमिथ्यति प्रसाध्यत च प्रविद- । स्पेयेपि घन्त्र. संज्ञापो मुद्रमुद्रुन्वोपि । वाया विदये दु.खे च मन्त्र-
 चात्रिमुता सुधा ॥ १०४ ॥ अथ नानाः । चित्रा मानवो रदनदोतयोः । भनि मनु । भूतानमा-
 त्मा भूतान्मेवमास्य वा भूताना । पृथ्वायौ जन — अवन्त्यन्वापृथग्जनः ॥ १०५ ॥ गिरिनि श्वाति

घावाणी शीलपापाणी पत्त्रिणी शम्पक्षिणी ।
 तरुशैली शिखरिणी शिखिनी वह्निवर्हिणी ॥ १८६ ॥
 प्रतिपन्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सावित्री ।
 द्रौ सारथिहयारोहौ वाजिनोऽप्युपक्षिणः ॥ १०७ ॥
 कुलेप्यमिजनो जन्मभूम्यामप्यथ हायनाः ।
 वर्षाचित्रीहिमेदाश्च चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥ १०८ ॥
 केशोपि वृजिनो विश्वकर्माकसुरशिल्पिनाः ।
 आत्मा यत्नो वृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥ १०९ ॥
 शक्रो घातुकमत्तभो वर्षुकाब्धो घनाघनः ।
 अभिमानोर्यादिर्षं ज्ञानं प्रणयहिम्नयोः ॥ ११० ॥
 घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरं ।
 इनः सूर्यं प्रभो राजा मृगाङ्कं क्षत्रियं वृषं ॥ १११ ॥
 घाणिन्यौ नतकीदृश्यां स्रवन्त्यामपि दाहिनी ।
 द्वादिन्यौ चयतादितौ यन्दायामपि कामिनी ॥ ११२ ॥
 त्वग्देहयोरपि तनु-सुगार्धाजटिकापि च ।
 ऋतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छकं ॥ ११३ ॥

वा प्राजा । पात्राणि पक्षाः सन्त्यस्य पत्नी । श्वेनोपि (पत्नी) । वृषाङ्गुली च (शिखिनी), दुर्गन्ध-
 दित्वास्या वट्टिर्बहिर्द्विजङ्गुलुङ्गाङ्गकाः, द्वाङ्गो मन्दपालमुखः पक्षी च ॥ १०६ ॥ उपग्रहो बन्दि-
 प्रहणदिः (प्रतिपन्नः) । सतो गुणान्तराधानं सस्त्रारथ (प्रतिपन्नः) । सीदत्यवरां सादयते वा
 सादी । वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य वाजी । अभाः पूर्वं सप्तशतं अभवन्, इषुः घरः (वाजी) ॥ १०७ ॥
 अभिप्रायनेस्मादभिपन्नः, जनिष्णोथ (मू०) इति ह्रस्वः । वर्षेर्विषि च ऋषे (हायन) आहुः ।
 मोहिरिषेयः (हायनः) पट्टिहारयः । जटानि जल हायनः, इयत्रीदिकालयोः (मू०) प्युद् । विरो-
 चने विरोचनः, अतुदातेतथ (मू०) इति युच् ॥ १०८ ॥ अर्धसप्तदशमैवावयोः ऋषे, बज्रं इति
 त्रिपिनम् । विभागं कर्मरमद्विषं च कर्मास्तं विभक्तम् । दम्ने यथ — यथा मा । स्वभावे यथा-
 दुष्टारमा । प्रहणं यथा — आभेवेर्षं सर्वविद् नेह नास्ति द्विचन (वज्रोपानम्) । वर्ष्म घोरं यथा-
 वृषारमा । वट्टिर्द्विजङ्गुलुङ्गाङ्गकाः (आभा) ॥ १०९ ॥ इति तत्पठ्यते पात्रुकाः, म वाक्षी श्वेतमथ
 (पन्नः पन्नः) । वर्षति तत्पठ्यते वर्षुकाब्धो मेघ, इन्तीति घनाघनः, अविनिर्वातवदीनावादि-वमप्या-
 दृक्पद्माग्रय (वा०), इन्तेर्पयं च (वा०) इति मिष्टिः । प्रणयः प्रार्थना, मानेमेवमेतथ मावे
 क्तम् । दिगादीं तु मीनते-मुल्लङ्घ्यः, मीन विमिनेनिर्द रानिति (मू०) आत्मा ॥ ११० ॥ ह्रस्वेनेन
 इन्ति वा घन, मूर्तोपनः (मू०) इति पाथुः । मूर्तिगुणः काट्यन्त्रं, अयंमन्त्रद्वयपरिमाणं मूर्तिः
 मेघ गुणो वा, दर्शनं च स्वर्गं च मूर्तिः । निम्नं निविष्ट (घनं) । मूर्ते सं दमुद्रां वाप्युत्थे च
 (पन्नः) । पन्नं तु कर्मावकाशम् । एतानि — इत्, प्रभु- वर मी । घेमे राजा द्विजानां मीने धृतिः
 ॥ १११ ॥ वसुते तत्पठ्यते वाजिनी, श्वेनः सप्तदशमैवावयोः ऋषे । विदग्धादि (वाजिनी) ।
 तत्पठ्यते मदा (वाजिनी) । अर्धसप्तदशमैवावयोः ऋषे वरने वा तत्पठ्यते वाजिनी, वाट्ट प्रहणे ।
 व दा वृषारमा, अभिप्रायनेस्मादभिपन्नं (वाजिनी) ॥ ११२ ॥ अविनिर्वातवदीनावादि-वमप्या-
 (मू०) (वृष्टेने) । अर्धसप्तदशमैवावयोः ऋषे वरने वा तत्पठ्यते वाजिनी, वाट्ट प्रहणे ।
 व दा वृषारमा, अभिप्रायनेस्मादभिपन्नं (वाजिनी) ॥ ११३ ॥ अविनिर्वातवदीनावादि-वमप्या-
 (मू०) (वृष्टेने) । अर्धसप्तदशमैवावयोः ऋषे वरने वा तत्पठ्यते वाजिनी, वाट्ट प्रहणे ।

मन्त्रेय केतनं कृत्ये कंतावुपनिमन्त्रणे ।
 वेदस्तत्त्वैः तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११५ ॥
 उत्साहने च हिंसार्थसूचने चापि गन्धनम् ।
 आतश्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ॥ ११५ ॥
 व्यञ्जनं लाञ्छनस्मश्रूनिष्ठानावयवव्यपि ।
 स्यात्कीलीनं लौकवादि युद्धे पञ्चहिपक्षिणाम् ॥ ११६ ॥
 स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।
 अयकाशं स्थितौ स्थानं क्रीडावाद्यपि देधनम् ॥ ११७ ॥
 उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेभि च ।
 द्युत्थानं प्रतिराधे च विरोधाचरणे च ॥ ११८ ॥
 मारणे मृतसंस्कारे गर्ता द्रव्यैर्यथापने ।
 निर्वर्तनोपकरणानुग्रह्यास्तु च साधनम् ॥ ११९ ॥
 निर्यातनं धैर्यद्वौ दाने न्यासार्पणेषु च ।
 व्यसनं विपदि भ्रंशे दापे कामजकापजे ॥ १२० ॥
 पक्षमाक्षिलं ग्निं कित्रल्के तन्वाद्यं श्रेयणीयसि ।
 तिथिमेवे क्षणे पर्य धर्मं नेत्रच्छदं द्यानि ॥ १२१ ॥

वेत्यनेन केतनं, कित ज्ञाने । कृत्येऽर्थकार्ये यथा— कार्यकेतनम् । केतौ चजे यथा— मीनकेतनः ।
 उपनिमन्त्रणे यथा— ब्राह्मणो निवेतनं नातिक्रमेत् । तत्त्वं ज्ञानं, ब्रह्म वेदा ब्रह्म तपो ब्रह्म ज्ञानं च
 शाश्वतम् । गृह पृथ्वी, विमे यथा— ब्रह्महत्या । निष्पद्युतु इति द्वयो रुरित ॥ ११४ ॥ हिंसार्थं यन्तुवर्न
 मतदर्शनं, यदाहुः— गन्धन हिमाप्रयुक्त सूचनं, हिंसार्थमित्येके वेदुः । अपिवाप्यात्मकाराने (गन्ध-
 नम्) । तन्त्रु गर्तौ, मतीवापः स्वर्गदेवतस्य इश्वान्तरेणावपूर्यनं निपरीतावपनम् (आनयनम्) ॥ ११५ ॥
 व्यञ्जनेन व्यञ्जनं निष्ठानं भक्षाद्युपसंजनं दध्यादि, अवयवः स्य दिचिद्रूपम् । अपिवाप्यात्मकारादि
 (व्यञ्जनम्) । कुलीने मर्ब कीलीनं, कुलक्षेत्रे वा । लोकादेशेऽपवादः, यथा— मा कौलीनाश्चित्तनयने
 मध्यविश्वातिनी भूः (भेष०) ॥ ११६ ॥ (उद्यानं) भावेधिररणे च स्युद् । वनभेदे उपवनं
 (उद्यान) । अधिररणे भावे च स्युद् (स्थानं) । आदिवाप्यादिनिर्णीयशे (देव) । अपिवाप्यात्म-
 रिदेवने द्युते च (देवने) ॥ ११७ ॥ पक्षमुत्तारः, तन्त्रं सैन्यं स्वमण्डलचिन्ता च (उत्थानम्) ।
 समिविष्टोद्गम उत्पत्तिस्फोर्भाषः । अपिवाप्यात्मलोभ्यं वैयगृहे वास्तन्तरे च (उत्थानम्) । प्रति-
 रोधे, विगतमुत्थानमप्रेति । अपिवाप्यात्मलोभ्येति च (व्युत्थानम्) ॥ ११८ ॥ यथाक्रमं भारादी
 स्युद् (साधनम्) । नगरद्विद्विद्गो क्षात्रके केन्ये— उपहरणे— उपाये विद्वो भेषे च (साधनम्)
 ॥ ११९ ॥ न्यास र्पण निक्षेपप्रतिदानं (निर्यातनम्), अपिवाप्यात्मलोभ्येति च (व्युत्थानम्) । व्यसनं
 गार्ध व्यसनं, व्यस्तिम् । कामजो दोषो मृगयाक्षयनश्रितः, मोघजो बन्धनवद्वेषाद्व्याप्यद्वेषाणि ।
 अशुभ पापे दैवानिष्टपत्रे, अशुचौ चोपसागन् (व्यसनम्) ॥ १२० ॥ पक्ष परिमहे, तन्त्रुत्पादीनां
 मागेवतरे (परम्) । गद्यति च (परम्) । तिथिविज्ञेयं पटपटमी— अमानास्मादिः, यथा— परं
 मजेपेनाम् । प्रतिपत्त्यदर्शयो संधिच (परं) । क्षणः मल्लव उत्तराय (परं) । मये चरिते च
 (परं), यथा— आदिपर्व । वर्तते वर्म, वर्तन्ते यन्त्रनेन च । नेत्रच्छदं शिरः (वर्नं) ॥ १२१ ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगती रते ।
 प्रधानं परमात्माधीः प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥
 प्रसून पुष्पफलयोर्निधनं कुलनाशयोः ।
 क्रन्दने रादनाद्धान वर्म देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥
 गृहवेहत्विदप्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे ।
 संनिवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥
 आच्छादने संविधानमपवारणमित्युभे ।
 आराधनं साधने स्याद्वाप्ती तोषणेपि च ॥ १२५ ॥
 अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।
 रत्न स्वजातिश्रेष्ठपि धने सलिलकानने ॥ १२६ ॥
 तलिनं विरले स्तोके वाच्यलिङ्गं तथोत्तरे ।
 समानाः सत्समके स्युः पिशुनी रलसूचकौ ॥ १२७ ॥
 हीनन्दूनाधूनगर्हो वंमिशूरी तरस्विनौ ।
 अभिषोपराद्धोभिग्रस्तव्यापद्रतावपि ॥ १२७ ॥
 कलापो भूपणे बर्हे तूणीरे संहतेपि च ।
 परिच्छदं परीवापः पर्युत्ती सलिलस्थिती ॥ १२९ ॥

कूपं प्रवेष्टुमर्हति- इति कौपीनं, शालं नकौपीनेअधुनाकार्ययोः (सू०) इति साधु । लक्षणया लिङ्गं
 तदच्छादनं च (कौपीन) । मिथुनं युग्मं स्त्रापुंस्त्री च तस्येदं मैथुनम् । प्रधीयतेस्मिन्प्रवर्तते च प्रधानम्,
 भजहृदिङ्गम् । प्रकृतिर्महामासौ मुख्यश्च (प्रधान) । (प्रज्ञान) भावे करणे च स्युः ॥ १२२ ॥
 प्रसूयते प्रसूनम् । निवत धनं यत्र, निवृत्तिश्च धनस्य निधनम् । अन्तेपि (निधनम्) । (क्रन्दनं)
 भावे स्युः । वर्पति वृष्यते वर्मम् । प्रमाणमत्रोत्पत्तिः, यथा- व्याप्त व्योमानि वर्मणा ॥ १२३ ॥ त्विदं
 तेजः, धीयतेऽत्र धत्ते च धाम, जन्म पि । संनिवेशो रचना (संस्थान), आकृतौ मूयौ च । लक्ष्यते-
 नेन लक्ष्म, लक्ष्ये च । आच्छादने द्वे, सविधानमिति सभ्यः पाठः । अपवारणं स्पृगनं, वस्त्रं तूपचारात्
 (आच्छादनम्) । (आराधनं) करणे भावे च स्युः ॥ १२४ ॥ (अधिष्ठानं) अधिकरणे भावे च
 स्युः । चक्रं रथाङ्गं, अपिचन्द्रादारोपणे व्यवस्थापने च (अधिष्ठानं) । (रत्नं) यदाहुः- जातो
 जातो यदुत्कृष्टं तद्वन्नमभिधीयते (चाणक्यशब्दः) । अपिचन्द्राङ्गणौ, रमन्तेस्मिन् रत्नम् । वने द्वे, वन-
 याचने ॥ १२६ ॥ तलमस्यास्ति तलिनं, अवस्त्वनेपि । पान्तभ्यः प्राक् त्रिलिङ्गाः । सह मानेन वर्तते
 समानं मानं चास्य समानम् । अपिश्यति तक्षणीति पिशुनः, पिश्व अवयवे वा ॥ १२७ ॥ हीयते हीनः,
 क्वनं परिहाणे । उन्नोत्प, ग्राहस्तूपचारात् । तरो जवो बलं वास्त्यस्य तरस्वी । अपराध्यत्यपराद्धः, अभि-
 हुतोऽपि (अभिग्रस्तः) ॥ १२८ ॥ दुर्ग्राह- लेख्यं भूम्यादिदानार्थं यातनाज्ञा च शासनम् । निदानमव-
 सानेपि सार्ये वार्धुपिके घनी ॥ कसापटेमि *कौपीनं न ना [झने] चेदेपि बाधना [वेदना] । शुम्भ
 धत्तेभ्य भार्यापि जनी दोषेपि लच्छनम् । अथ पान्ताः । कला आप्नोति कल्पते च कलापः, भूपणे
 काशयादौ । सहते यथा- केशकलापः । तूणे [स्ने] पि (कलापः) । परिच्छदं परिकारः, पर्युत्तिः, परितो
 धीजस्याग (परीवापः), स्थितिश्चत्त्व, सलिलस्थितिर्जलधार इत्येके ॥ १२९ ॥ गोष्ठपतिर्गोष्ठाध्यक्षः,
 देशगुलस्वामी च, गा. पाति गोपायति च गोपः । शृणुणं दान्तेन धर्मेण वा कपाति याति वृषाकपिः,

गोधुग्गोष्ठपत्ती गोपी हरो विष्णुर्बुपाकपिः ।
 वाष्पमूष्माशु कशिपु त्वक्षमाच्छादनं द्वयम् ॥ १३० ॥
 तत्पं शय्याट्टकारेषु स्तम्बेपि विटपोस्त्रियाम् ।
 प्रातरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥ १३१ ॥
 भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदञ्च कच्छपी ।
 अन्तराभयसत्त्वेभ्ये गन्धर्वो विद्यगायने ॥ १३२ ॥
 कम्बुर्ना चलये शंसं द्विजिह्वी सर्पसूचकौ ।
 पूर्वोन्यलिङ्गः प्रागाह पुंवहुत्वेपि पूर्वजान् ॥ १३३ ॥
 कुम्भो घटेभमूर्धाशी डिम्भी ॥ शिशुवालशि ।
 स्तम्भौ स्थूणाजडीभायौ शम्भू ब्रह्मत्रिलोचनी ॥ १३४ ॥
 कुक्षिभूणार्भका गर्भा विथ्रम्मः प्रणयेपि च ।
 स्याद् भेर्या इन्दुभिः पुंसि स्यादक्ष इन्दुभिः स्त्रियाम् ॥ १३५ ॥

अमिथ । ययानि शोययानि शयति च वायः । कशति क्लेशं कशिपु, द्वयं गुणवत्पुण्यं नैव । कशिपु
 इत्यपपाठः ॥ १३० ॥ तत् प्रतीष्टाया, अष्टो दुर्गप्रकारः, रणमण्डप इत्येकं, यथा- विगोर्गतल्या-
 (ह्यना) ५ (ह्यु) । शय्या यथा- तन्मं भूः स्तरण तूणानि (मर्तुहरि) । दारा यथा- गुह-
 तल्याः (मनु.) । स्तम्बो गुल्मः (विटप.) । अभिह्वात्स्वन्धादूर्ध्वं तरोः शय्या विटपः (कार्त्यः) ।
 कश्ये विस्तारे तूपचारात्, विट अफ्रीदे । बुधे लक्षणया (प्रातरूप इ.) ॥ १३१ ॥ कूर्मी कमठी,
 दीगाविशेषः स्तरस्वतादयः, कच्छेन पिबति कच्छं पाति वा कच्छरी । कुतपो मृगरोमोप्यपटे बाह्यो-
 ष्मेशके । इतः पाप्ताः । रवणे पुंसि रेफः स्यात् कुस्थिते वाच्यलिङ्गरुः । शिषा शिखाया सरिति
 माधिराया च मातरि ॥ शर्षं मूले तरुणा स्याद्वादीना खरेपि च । गुम्फः स्याद् गुम्फने बाह्योल्लसरे
 च कीर्तितः । अथ शान्ताः [शान्तस्य] । (गन्धर्वः) अन्तरा मरणजन्मनोरमेष्वेव मत्स्व यातना-
 शरीरम् । यशहुः- अन्तरामन्देहो हि नेष्यते विन्मयासिता (कुमारिलभट्ट.), तप्त, तत्त्वविरोधात् ।
 तद्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाणां भूताः, यद् द्यास्तः- अस्माभिर्मन्दुप्रेवं गन्धर्वस्तदनुष्ठितम् ।
 गन्धर्वे गन्धर्वः, पशुमेदेपि ॥ १३२ ॥ काम्यते कम्बु, शम्भूदेपि । (द्विजिह्वः) जिह्वात्र पवनमुपवा-
 रात् । पूर्वो वाच्यलिङ्गाः । प्रापिति दिशं देशं कालं चाह, तस्य च वस्तु (पूर्वम्) । पूर्वत्रा आदि-
 पुरयाः । आधर्षे ॥ शीने यथा- सखेनः कृत पूर्वम् ॥ १३३ ॥ विनयुत्तेपि कादम्भो नितम्बोदितटे
 कटौ । दर्वा फणापि विमोक्षी मण्डले चाकुनी फले ॥ अथ शान्ताः । इमस्य मूर्धाशः शिरोभागः
 (कुम्भः) । टपते टिभ्यते वा डिम्भः, बालिभो मूर्ध् । शमि प्रतिबन्धे, स्तम्भु शोतो वा, स्तम्भानि
 गृह चेति च स्तम्भः । (शम्भुः) अर्द्धशपि ॥ १३४ ॥ शूना उदरस्थो जन्तुः (गर्भः) । बुधो
 यथा- गर्भरथेन समस्तदा । अन्तर्भेन तुषबाधत्, यथा- रम्यागभेयुः । भूणे यथा- मर्तुगर्भदृष्टां
 येन । अर्भके यथा- गर्भस्वः, गीर्षते गृणति च गर्भः । प्रणयः शृङ्गारवार्धना (विथ्रम्मः) । अपि-
 शम्भुद्विषंवादे विभाषे च (विथ्रम्मः) । इन्दु भाषते इन्दुभिः, दुनोति भीषति नैरुक्ताः । भेर्या
 यथा- इन्दुभिस्ताडितोयम् (वेणीसंहारः) । अस्तोत्र पाशकः, यथा- इन्दुभ्या क्रिड तट्टतं पतितया
 यद् शोपदी शरिता ॥ १३५ ॥ महारजनं प्रजम् । करकः कमण्डलुः, कश्चति इन्दुभिः शृङ्गाति

स्यान्महारजने क्लीवं कुसुमं करके पुमान् ।
 क्षत्रियेपि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ॥ १३६ ॥
 समा संसदि सम्ये च त्रिविध्यक्षेपि बलमः ।
 किरणप्रग्रहौ रश्मी कपिभेकी पुत्रंगमी ॥ १३७ ॥
 इच्छामनोमयौ कामौ शक्त्युद्योगौ पराक्रमौ ।
 धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभाचारसोमपाः ॥ १३८ ॥
 उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ।
 यणिरूपयः पुरं वेदो निगमा नागरो वणिकः ॥ १३९ ॥
 नैगमौ द्वौ बलं रामो नीलचारुसिते त्रिषु ।
 शब्दाविपूर्वो वृन्देपि ग्रामः कान्तौ च विक्रमः ॥ १४० ॥
 स्तामः स्तोत्रेध्वरे वृन्दे जिह्वस्तु कुटिलेलसे ।
 उष्णेपि धर्मश्रेष्ठालंकारे भ्रान्तौ च विभ्रमः ॥ १४१ ॥
 गुल्मा रुषस्तम्बसेनाश्च जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ।
 क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्तं क्षमं शक्ते द्विते त्रिषु ॥ १४२ ॥

कुसुमं, सुम्भ (शुम्भ) भासने हिंसायां च । अपिशब्दाद्विजिगीषौ शक्ति (नाभिः), ना पुमान्
 चक्रमध्ये तुन्दौ च स्त्री, नभते नभ्यते वा नाभिः । सुपु रभते सुरभिः, चशब्दादुदन्ते पुमान्, सुगन्धौ
 च त्रिषु । मनोहे तृपचारात् (सुरभिः) ॥ १३६ ॥ सह भान्यस्या समा, सम्भास्तु तात्स्थ्यात् । समूहे
 शालायां यूते च (समा) । अभ्यक्षोत्र गो[प्रा]यक्ष (बल्लभः) । अपिशब्दात् प्रिये (बल्लभः) ।
 करमौ करपाशौष्टौ । इतो भान्ताः । (रश्मिः) प्रग्रहो वल्गादिः, रश्मिः सौम्रः । ह्रवेन गच्छतीति,
 गमथ (सू०) इति खच् ॥ १३७ ॥ काम्येपि (कामः) । कामं ॥ शशार्थे । शक्तिरत्र प्रमुमन्त्रोत्सा-
 हलक्षणा, उद्योगोरीन् प्रति बलोत्साहः (पराक्रमः) । परते धर्मः, पुण्यं यागादि- आहंसा च । यमो
 धर्मराज, धर्मस्तु मीमवत् । न्याये यथा- धर्माधिकरणम् । स्वभावे यथा- कूरधर्मा । आचारे यथा-
 धर्मशास्त्रम् । सोमपे यथा- एष धर्मः सनातनः (मनुः) । शुभिष्ठिरपिता च (धर्मः) । वेदे च
 (धर्मः) । धर्मशब्देन यागादौ क्लीबे, यद्धेतुतिः- तानि धर्माणि प्रयमान्यासन् ॥ १३८ ॥ उपधा-
 माल्यपरीक्षा (उपक्रमः) । अपिशब्दात्तदायाचिख्यासा यथा- नन्दोपक्रमं मानानि । (उपक्रमः)
 विविक्ता- उपायपूर्वोऽरम्भत्वात् । निगम्यते निगमः, गोचरसंचरेति (सू०) साधुः । निगमे भवो
 नैगमः, द्विविधेति प्राश्नस्य नैगमते निगमः ॥ १३९ ॥ बले हलधरे, रभते रामः, यः । मर्गिणे काङ्क्ष-
 त्वे च (रामः) । वृन्दे यथा- शब्दग्रामः, गुणग्रामः । अपिशब्दाद्विषयेकदेशे यद्ग्रामादौ च,
 यदाहुः- सप्त स्वरप्रयोगां ग्रामा मूर्च्छेनास्तर्वैकविंशतिः । गिरन्ति एणन्ति च ये स ग्रामाः । क्रान्तौ पादा-
 दिभिराक्रमण (विक्रमः), चशब्दाच्छ्लेषे क्वचित् ॥ १४० ॥ एष स्तुतो, अर्तिलुप्त (उ०) इति मन् ।
 जहाति सतां श्रुतिं जिह्वाः । धर्मः, पूणु दीप्तौ ॥ १४१ ॥ गुह रक्षणे, शुम्भतेनेन गुल्मः, रुक्- उदर्यौ
 ध्याधिः । स्तम्भांश्च अत्रापताननृणादिसमूहः, सेन सौहिण्यद्वयं (गुल्मः) । चशब्दाद् दुर्गादी रक्षास्थानं
 (शुम्भः), बलानां समर्थं विटपसंचातोषि । जमति विरुद्धं जामिः, यथा- जामयो यानि गेहानि शप-
 न्यभातेपूजिताः । क्षमते क्षमणं क्षम्यते च (क्षमा, क्षमं) ॥ १४२ ॥ (श्यामः) इयैह गतो, हरि-

त्रिषु श्यामी हरिकृष्णी श्यामा स्याच्छारिवा निशा ।
 ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वमूपाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥
 सूक्ष्ममध्यात्ममध्याद्ये प्रधानं प्रथमस्त्रिषु ।
 यामो यत्युप्रतीपी द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥
 जोर्णं च परिमुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ।
 तुरंगगरुडौ तःक्षर्यौ निलयापचर्यौ क्षर्यौ ॥ १४५ ॥
 भवश्रुयौ देवरश्याली भ्रातृर्यौ भ्रातृजद्विपी ।
 पर्जन्या रमदध्दन्द्वा स्यादर्यः स्वामिविश्ययोः ॥ १४६ ॥
 त्रिष्यः पुष्यं कलियुगे पर्यायोचसरे क्रमे ।
 प्रत्ययाधीनगपयज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥
 रन्ध्रे शब्देयानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।
 स्थूलोच्चदस्त्रसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥ १४८ ॥
 समयाः प्रापथाचारकालमिद्वान्नसंविदः ।
 व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयाख्यः ॥ १४९ ॥

श्रीशे बानः । शारिवा नामोपरि* (श्यामा), गन्धविश्वगुह । उल्लिखितं सलमनि लम्प्ये च सलाम,
 पुण्ड्रेभ्रमुल्लेख्यवर्गं विह्वम् । अश्वमूपा ललामाश्या । प्ररनेपि प्रापथ्यान्वयत्, यथा- शृवल्ललमः ।
 कैरी यथा- कपिललामं तुन । प्रमथि शृङ्गे च (ललामम्) । नान्तोप्यास्त यथा- कन्याललाम
 कमनीयमजस्य लिम्बो. (१५०) ॥ १४३ ॥ सुतु- दस्यने सूतुर्न, आन्नि-अभि- अश्यामम् ।
 अविश्वदादयोपि त्रिषु (सूक्ष्मम्) । प्रथमेष्माप्रथने च प्रथमः । वनेतेतेरां रूपं, (यामो यत्युः)
 यथा- वमलोचना । (याम प्रतीपः) यथा- विषो वामारम्भे (मल्लनीमा) । यद्यप्याश्वम दक्षिणे-
 तरत् । बाना श्री, अश्या तु बानी । अश्वमश्वम, अश्वमश्वमश्वम (सू.) इति मः सलोप्य ।
 शुच्यपि (अथम) ॥ १४४ ॥ जर्णं यथा- यतुशानं यतुशं पूते पयुषितं च यत् (भगवद्गीता) ।
 परिमुक्तं यथा- इमां कृष्णजिन मन्त्रा प्राप्ताश्च इतिप्रथमः । अथयथानाम्नेनानि निदोशानि पुनः
 पुनः ॥ यत्ता यानां साराणां अथेति । दुर्गन्ध- अश्वो मूलां सशमागमजिराम्बुविर्गमः । यामी
 पूत्राश्रुयौ भीमा रुद्रमिदगन्ध्याः ॥ इतो यान्ता । नृशस्त्रास्यं सार्वः । क्षि निशे, क्षि हिंसा-
 याम्, यश्मा कन्यामश्व (सद्यः) ॥ १४५ ॥ भ्रातृरश्वस्यं भ्रातृर्न, कन्यारश्वयोः । भ्रातृरश्वं भ्रातृश्वः,
 भ्रातृश्वस्य (सू.), व्यन्त्रपने (सू.), योगविभागाद् भ्रातृवे । विरतिं जनं पर्जन्यः, परोम्भ-पूति
 अत्रतेनेन वा । रमदध्दन्द्वा मर्जनेष, अमर्जल्ये येमन्वात् (पर्जन्यः) । अरनीयोयैः ॥ १४६ ॥
 त्रिष्यपि निध, विप दीप्ति, अन्ध्यादिः (उ.) । (पर्यायः) परावतुगान्यवश्व (सू.) इति पम् ।
 (मलय) यमयय कर्तृमार्गकरोष्वत् । अथान आद्यतः, यथा- रात्रप्रत्ययाः प्रजाः । विशाघे यथा-
 न शशो प्रत्यय गच्छन् । इतो यथा- र्धं प्रत्यय कलह । रुन्ध्रे यथा- रिशोः प्रत्ययमात्रं महरेत् ।
 शन्ध्रे इति दितदि, प्रथितत्वे च (प्रत्यय) ॥ १४७ ॥ देशविशेषेपि (अत्रप्रथमः) । रमदध्दन्
 मुप्यापोरचपनमन्धस्त्राप्रद्वत्, स्थूलवदेकमेत्यर्थः । इतिनां मध्यमपतो, यत्पालकाप्यः-
 नीवेर्गमे इधुनेरचयो दीप्तिमान् इति विशेषो यतयः ॥ १४८ ॥ शरये यथा- कृतप्रथमः । आचरे यथा-
 यमवाश्वमश्वेतिप्रथम् । कले यथा- संपावनम् । सिद्धते यथा- बौद्धप्रथमः । शरदि यथा-

अत्यथोतिरुमे कुच्छ्रे दंपे दण्डेप्यथापि ।

युद्धायत्योः संपराय- पूज्यस्तु श्वशुरेपि च ॥ १५० ॥

पश्चादवस्थायि बलं समवायश्च संनयौ ।

संघाते संनिवेशे च संस्त्याय- प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥

विस्र (अ) मया च्छाप्रेमाणो विरोधेपि समुच्छ्रयः ।

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥ १५२ ॥

निर्यासिपि कपायोद्धी स्यात्सभायां प्रतिश्रयः ।

प्रायो भूम्यन्तगमने मन्युर्दैन्यं क्तौ कुधि ॥ १५३ ॥

रहस्योपस्थयोगुहं सत्यं शनयतथ्ययो ।

वीर्यं बलं प्रभावश्च द्रव्यं भव्यं गुणाश्रये ॥ १५४ ॥

धिष्यं स्थाने गृहे भेत्तो भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।

क्ते (शे) रहस्योर्भाद्भेद्यं विशल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

अन्योन्यसमयः । सकेतोवसधे निबन्धोपचारात्, यथा- न समयपरिक्षणं क्षमं ते (किरानर्जु०) ।

विहसो नयो व्यसन (अनयः), पाङ्गुथस्यायावत्प्रयोगात् । न श्रेयः (अयः) अनुकूल देवमनयः ।

विहस नयनं विपद (अनयः) ॥ १४९ ॥ अतिक्रम उलङ्घनं यथा- धर्मस्याख्यः । रुष्टे यथा-

- माणाख्यः । दोषे यथा- गुणिना नाभयं कुर्यात् । दण्डे यथा- वक्ष्याकृषेयः शतम् । सम्यक्परा-

गमनं गतेति (संपरायः), यथा- सापराधिकं दुर्गं कुर्यात् । श्वशुरः पुत्र इति स्मृतेः, सर्वदेव हि

ज्ञानस्य प्रहीता पुरुष्यते । कन्यायाश्चैव विद्यायाः प्रशता पूज्यते गुरुः ॥ अपिशब्दान्मान्यः (पुत्र्यः)

॥ १५० ॥ पश्चादवस्थायि बलमनुबलादयं, समवायो मेलः, सनयति संनयनं च सनय । सत्ये संघाते,

वशाब्दाद् गृहे, यथा- विश्रम्य लौकिकान् सत्स्यायान् प्रविशेयुः । परिषयेपि (प्रणयः) ॥ १५१ ॥

विरोधो वैरं, अपिशब्दादुपगतौ (समुच्छ्रयः), समुलङ्घ्य श्रयणं- ऊर्ध्वश्रयणं च उदिश्रयणीत् (सू०)

यम् बाहुलकादत नास्ति । विपिणीति वप्याति विषय, यस्य मत्स्यादयो जलादिज्ञात, प्रसिद्धस्तत्र

वर्तते । शब्दस्पर्शपरसगन्धायेति विषयाः । अपिशब्दाद् प्रागुक्तगृहे गोचरे देशे च (विषयः) ॥ १५२ ॥

निर्यासः क्षापरंशः, यथा- त्रिकलकपायः । अपिशब्दश्चकपायस्तुवरारह्यो रसः । रागविशेषेपि, यथा-

परिपक्वकपायो मुनिः । रक्षणीतवर्णयोगेपि, यथा- कषायवन्नः । आसदे च (प्रतिश्रयः) । भूमि

बाहुष्ये यथा- प्रायणाकृतस्यत्वान्मृत्योरुद्धिजते जनः । अन्तगमनेऽनशने यथा- प्रायोपवेशनमतिरूपति-

र्बभूव (रघु०) । तुल्ये च यथा- मूर्धप्रायः, अत्रापि वा मूर्धं प्रावेणेति ध्युत्पत्तिः । मन्यते मन्यु,

क्तौ यथा- शतमन्युरिन्द्रः ॥ १५३ ॥ रहस्यं गोप्य, उपस्थो योन्यादिः, गृहनीयं गुप्तं, शांसदुहिगृहि-

भ्योवाक्यम्- वक्तव्यः (वा०) । सति साधु सत्यं, शपथे यथा- सत्येन शपथेद्विप्रम् (मनुः) । तथ्ये यथा-

- सत्यवादी । बलं प्रणसामभ्यं यथा- सत्त्ववान् वीर्यसंपन्नः । प्रभावो द्रव्यशक्तिर्यथा- रसवोर्यविपाकाः (पृ०

५६) । वशाब्दं देतो वीरकर्म च (वीर्यम्) । भव्ये योग्ये, द्रव्यवमव्ये (सू०) साधु, यथा- क्रिया हि द्रव्य

विनयात् नाद्रव्यम् (कौटिल्यः) । गुणाश्रये यथा- क्रियावद्गुणवत्समवायि कारणे द्रव्यं प्राग्व्यादि (वैशेषि-

कसू०) । धनमौषधं च द्रव्यम् ॥ १५४ ॥ धिष शब्दे, भन्तनं (धिष्य) । आतिविशेषे पुमान् (धिष्यः) ।

भाग्यात् (सू०) शुभमशुभं शुभाशुभं पुरा कृतं कर्म (भाग्यम्) । राजकसद्वज्रजः कदोत्र न

पाश्चांस्थि (गाङ्गयम्) । दन्तिका नामौषधी, अपिशब्दाद्वाङ्मूली विपतशल्या च (विशल्या)

॥ १५५ ॥ श्पाकपे. छां श्पाकपायी, श्पाकप्यतीति (सू०) दं.प. ऐ.कम् । स्वाद्य च, शक्वीमप्याहुः,

वृषाकपायी श्रीगौर्यैरभिरुह्या नामगोमयोः ॥ १५६ ॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ।

उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥ १५७ ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥ १५८ ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येमवन्धने ।

कृत्वा क्रियादेवतयोस्त्रिषु मेघे घनादिभिः ॥ १५९ ॥

जन्मः स्याज्जनशादेऽपि जघन्योन्त्ये (न्त) घमेपि च ।

गर्हाधीनो च वक्तव्यः कल्पी सज्जनिरामयी ॥ १६० ॥

आत्मवामनपेतोर्थाद्व्यां पुण्यं तु चार्त्तपि ।

रूप्यं प्रशस्तरूपेपि वदान्यो बल्युवागापि ॥ १६१ ॥

यथा- वृषाकपायी मध्येति संप्रतः किं न गोनभिद् । अभिरुह्यादपेनयामिह्या संता, यथा- वैता-
मिह्य । गोमाया यथा- कायमिह्या तयोस्तन् (एव) । कीर्ती च (अभिरुह्या) ॥ १५६ ॥
मायादी इयः एव (सू०), आरम्भे यथा- सर्वाः क्रिया मन्त्रमूला नृपणाम् । निष्कृतिर्या- महा-
पातकिनां पुमां भवेन्नागान्तिका क्रिया । शिक्षा यथा- क्रिया हि द्रव्यं स्निहति नाद्रव्यम् (कौटिल्यः) । पूजनं
यथा- गुरुदेवविवारतः । संप्रधारणं विचारः, यथा- क्रियां विना को हि जानाति कृतम् । उपायो यथा-
सामादिकः क्रियाः । कर्म यथा- पदक्रिया । चेष्टा यथा- स्तम्भे स्थापित्यो जन्तुः प्रत्ये गतव-
तनः । चिकित्सा यथा- पुनर्गरे समुत्पन्ने क्रिया पूर्ववत्पुनः (चरकस्य) । घनार्थेति, यथा- क्रिया-
मात्रं धातुः । आख्यातं तुष्टारान्, यथा- क्रिया व कारकाभिता (पु० २८) । गर्मायानदिर्बन्धा-
रूपि यथा- स गुह्यः क्रिया कृत्वा वेदमन्त्रे प्रवच्छन्ति । और्ध्वदेहेर्हं यथा- अग्नौ न रोदित्वं हि
क्रियाः कार्याः प्रवन्ननः ॥ १५७ ॥ छायेति सत्ता छाया, शो छेदने । छायाख्याकर्मणां । कर्त्ता यथा-
विष्टायः पृथो भवेत् । निक्षिप्ते यथा- समन्तच्छाय आदयेः । आतपामने यथा- नटच्छ दो
मप्याहः ॥ १५८ ॥ रात्र्युद्देशेः आरम्भदेष्टे यथा- सत कक्ष्य जनेकस्य । काञ्चीबन्धनदाम यथा-
परिधानाद्वहिः कक्ष्या निबद्धा हास्यो भवेत् । मध्ये- इमस्य बन्धने यथा- हेनकक्ष्या गवाः । उपोषे
रक्षणाया यथा- परार्थे बद्धकक्ष्याणां त्वदृशमुद्रवः कुतः । क्रियाया कर्त्तव्ये कृत्वा यथा- का कृत्यम-
कर्त्तव्यः, यथा- कर्त्तव्यमप्येति (बान्दन्) इति वक्तुं वा । देवता मारी मान, यथा- ताते कृत्याह-
तान्द । घनादिना यः शनोर्भेदने स कृत्य, यत्कीर्तित्वः- कुट्टक-वर्मातावमानिताः पेशा कृत्याः ।
कार्यं च कृत्यम् ॥ १५९ ॥ जनस्य जगो जन्मः, मन्त्रजन्मद्वारापरमजन्मकार्येषु (सू०) । अग्निवद्वा-
द्यन्तः संप्रानेति (जन्मः) । जन्मं चः निगते च, तथा संज्ञायाजन्मः (सू०) जन्मं वदन्तीति ।
अग्निवद्वाजन्ममन्त्रे, सत्तावत्तन् (सू०) । बन्धनाद्व्ययः, वक्तव्यतद्वेति मन्त्रार्थे शब्दो । कर्म तु
साधुः कृत्यः, कर्त्तव्यं तु पुनः । दत्तेति (कृत्यः) । कर्त्तव्यं सत्तनं भूतनं वाहः, प्रमत्तं च । कृत्या
वादन्विता ॥ १६० ॥ अन्धबल्यधीनो मेघे साधुः, अप्रानेति पदे धर्मोद्योषः । (जन्मः) पन्ने-
पदार्थेति (सू०) यत् । पुनर्ति पुनः, अप्यदिः (उ०) । अविश्वान्मुह्यं धर्मं (पुनः) ।
अविश्वान्मुह्यं हेमस्ये, व्यादाह्वनसंयमोः (सू०) इति यत् । वदति वदन्तः, वदेत्यन्तः (उ०) ।
अविश्वान्मुह्यं, वदन्तः- एकदेशविकृतः ॥ १६१ ॥ (व्याधे) यथा- कृत्यतः । अविश्वान्

न्यायेपि मध्यं सोम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ।
 निवहावसरो वारो संस्तरी प्रस्तराध्वरो ॥ १६२ ॥
 गुरु गीष्पतिपित्राद्यौ द्वापरो युगसंज्ञयो ।
 प्रकारौ भेदसादृश्ये आकाराविद्गमिताकृती ॥ १६३ ॥
 किंशारु धान्यशूकं पृ मरु धन्वधराधरो ।
 अद्रयो द्रुमशैलार्काः रीस्तनाब्दी पयोधरो ॥ १६४ ॥
 भ्रान्तारिदानवा वृत्रा बलिहस्तांशवः कराः ।
 प्रवरा भङ्गनारीरुवाणा अन्नाः कचा अपि ॥ १६५ ॥
 अजातशूङ्गा गीः कालेज्यश्मश्रुर्ना च त्वरी ।
 स्यर्णेपि राः परिकर पर्यङ्कपरिवारयोः ॥ १६६ ॥
 मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारो वायी स तु त्रिषु ।
 कर्तुरेव प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥ १६७ ॥

दन्तरे युक्ते प्रमाणेयत्वे च, मन्वते मयः । सोमो देवतस्येति सोम्य, सोमाद्यन् (सू०), सुन्दरे
 शून्वाणत् । चन्द्रे च (सोम्यः) । कुर्वाण- सार्वभौमसौ वैशाखायस्य वापथ हृच्छये । कलकल्या-
 नयोर्भेदो योय संप्रतिके त्रिषु ॥ क्रियाचारान्तिमेष जलाधारेण चास्यः । दैत्याचार्योपि धिष्ण्यो ना
 कापायः सुरभाषि ॥ चन्द्रोदयो वितानेपि स्यादाम्नायेत्ये धुनो । क्षीताक्षिते भित्ते शैत्यं जल कुल-
 लकान्तयोः ॥ ध्यवायो ध्यवधौ च स्यात्कुल्या कुलशू- सरिन् ॥ अथ सन्ताः । निवहो यथा- प्रा-
 वारः । अवसरो यथा- वारवागमुदारसंगरसुखे । संप्रवर्णेपि यथा- वारव्री । पारः सूर्यादिदिवसः ।
 संस्तीर्णते संस्तरः शय्या । संस्तीर्णते दर्शो अत्र संस्तरो यत्नः ॥ १६२ ॥ गृणाति गुरु । गीष्पति-
 र्ध्वः (गुरुः) । आद्यशब्दस्य गुरुत्वं द्वितीया कृत्वा वेदमन्त्रे प्रयच्छति । तथा गुरु दुर्बलं, अलघु च ।
 द्वाभ्यां कृतप्रताभ्यां पर द्वारं युगम् । सप्तमे द्वौ परौ मुन्याश्चरत्युभयोर्योऽपि दृष्ट्वात्, पृथोदरादित्यात्
 (सू०) आत्मात् । भेदो विशेषः, यथा- पलाशद्रुमकारा गृणतादयः । सादृश्ये यथा- विषप्रकारः
 विद्युनः । इह गीर्त मायसूचकं केचित्तम्, आशुतिर्वैराग्यादि, सान्नेसध (आहारः) । १६३ ॥ किंवि-
 लुप्तिर्वा गृणाति किंशारः, इषु- शरः । प्रिस्तोस्मिन्नुगमन्तामसः, धन्वा निजंशो देवाः ।
 अघनेति वादिः । अन्दो मेघः (पयोधरः) ॥ १६४ ॥ वृणोति वृत्रः । कीर्यते करोति वा कराः,
 बलि- रात्रमात्रम् । मेघोपलस्यु करकः । हस्तिगुण्यपि करा, लघुचागन् । प्रदीर्यतमेनेति प्रदी-
 मारीरुगतिरज प्रावः । अस्वन्ते- अन्नाः । अविशब्दाद्व्योम्नोर्वा चात्मा ॥ १६५ ॥ कालेति गवि
 मरि च काकासिरोमसम् । कर्णेपि तू- सधुज, प्रदेधः (उ०) बाहुलकात्, तू वृणोति छादयति
 शूवतः । सन्ते (उ०), अविशब्दाद्व्योम्ने मेघे च । परिश्रियते परिकीर्यत च परिकरः । समूहसम्भवोः
 प्रणादगप्रिच्छास्ये च (परिकरः) ॥ १६६ ॥ मुक्तां शुद्धिस्त रो नाम युगः, लघुयथा शुद्धमोर्तिके ।
 चन्द्रशुद्धीनिष्ठाशरद्वेध तादात्तः । अगुक्त्वरे इत्ये च (तारः) । शृवायुवर्णनित्तेषु (वा०)
 इति कर्णेपि पत् । कर्तुरो मानावर्णः (तारः) । प्रतिज्ञां यथा- सार्वभौमः । आनो यथा- संगतो
 विज्याहारः । गीर्ति यथा- अन्वेत्यं वृणोतमे । अगदि यथा- संगरे शरण गृह्य, सगणं संगिर-
 म्नेत्र च सगर । शर्मिष्ठो गु र्गमम् ॥ १६७ ॥ मन्त्रमन्त्रागमयो द्वि वेदः । युगसादो रदिति कर्त-

चेदमेव सुतवादे मन्त्रो मित्रो रचावापि ।
 मखेपुष्पस्तण्डेपि स्वरुग्नेप्यवस्करः ॥ १६८ ॥
 आढम्बरस्तूर्यरथे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।
 (अभिहारोभियोगे च चौर्ये संनहनेपि च ॥ १६९ ॥)
 स्याज्जङ्गमे परीवारः खड्गकोमे परिच्छदे ।
 विप्ररो विटपा इर्ममुष्टिः पाठाद्यमासनम् ॥ १७० ॥
 द्वारि हाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।
 विपुले नकुले विष्णी वसुः स्यात्पिङ्गले त्रिपु ॥ १७१ ॥
 सारो बले स्थिरांजे च न्याये (व्ये) क्लीबं वरे त्रिपु ।
 दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥ १७२ ॥
 महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुनपुंसकम् ।
 मत्सरोन्यशुभ्रंये तद्वत्कृपणयोस्त्रिपु ॥ १७३ ॥
 देवाद् वृते वरः श्रेष्ठे त्रिपु क्लीबं मनाक् प्रिये ।
 घंशाङ्कुरे करीरोस्त्री तसमेव घटे च ना ॥ १७४ ॥
 ना चमून्धने हस्तसूत्रं प्रतिसरौस्त्रियाम् ॥ १७५ ॥

व्यवधारण (मन्त्रः), मायावीणादिव । मेपानि स्थितानि निवृत्तः । अपिघञ्जान्निवृत्तं वृद्धम् । मन्त्रादिषु
 षणुर्ध्वेषु (स्वः) । अविघञ्जद्रुमे, स्वयति स्वः । अन्ये तु सान्तमद्भुः, शौमनान्यरूपि यस्येति,
 सङ्गरूपानि खड्गं वेदुः । अपिघञ्जद्रुमे, अवर्धयित इति, बर्धस्तेवस्करइति (सू०) सायुः ॥ १६८ ॥
 आढम्बर [डम्बर] ज्ञेते आरुक्तेनेत्याढम्बरः । खंमेपि, यथा— आढम्बरणि पूरणे क्णोऽप्यङ्गुले
 च ॥ १६९ ॥ परिवर्त्यतेनेनेति, परिवारोपि । परिच्छदः परिवन्नादिः (परीवारः) । विट्पीयते विष्टम्,
 दृष्टासनयोर्विष्टः (सू०) सायुः । दर्ममुष्टिद्वयम् [परिमण] दस्त्र विट्स्वर्णं आढारौ प्राप्तासमन्वे-
 नाम्नामन् । पाठाद्यमासनविशेषणम् ॥ १७० ॥ प्रतीह्वये निवृत्ते प्रवेष्टनेवाप्य च प्रतीहारः । अन-
 न्तरे हास्थे द्विवा प्रतीहारी, अपिघञ्जो द्वःस्थापेक्षः । निर्मर्षि वसुः ॥ १७१ ॥ वृत्तिरेति (सू०)
 कर्तारं वृत् (वरः) । वरे यथा— मुखाः, दृष्टास्त्रिंशं तु सप्तहन् । स्थिप्रे यथा— बन्धुवारः,
 मवासाः । न्याये यथा— नेगस्तरम् । वरे यथा— जये करिष्याः पुरमेव सारम् । दृष्टमसन्यादुदरमस्य
 दुरोदरम् ॥ १७२ ॥ कस्याम्भवेन नाशमृच्छति कान्तारः, कान्ता आश धारा अप्र(स्व) वा । मादति
 पाहन्ते मदान्तराति वा मन्त्रः, तद्वन् मन्त्रवन् ॥ १७३ ॥ देवादित्यो दृष्टे वाचिने, स्वायुर्वि,
 यदद्भुः— तामिभिरन्वे वस्तु द्वेभ्यः स वसो मनः (वरः) । श्रेष्ठे यथा— वरं कृपणद्रुपी, अभ्य-
 यमिष्येति । विघात्रोपि वरः । कपोति करिणमीयानि क्रियुं वीर्ये जे च करारः । वराज्जङ्गमविशेषेति
 ॥ १७४ ॥ चमून्धने सेनागणाद्भागः, हस्तमूर्धं विवर्द्धादी कैतुर्धं महत्कर्मनूर्ध्वं मणिबन्धमूर्धं
 (मणिधरः), यागादौ तृणशान् । निबोन्वेति (प्रविष्टः) ॥ १७५ ॥ वृत्तिरेति वृत्तवर्त्तं पुनन्, तद्वति
 त्रिपु, इति इति । वीर्ये चर्द्ध, कर्पणो मृच्छात्मकः । अपिघञ्जानिषुविष्टो चर्द्धिनदेति च
 (चर्द्ध) । यन्त्रनेना [कथा] । यत्नं भोजननिर्वर्तनं यथा— प्रापात्रा । मृच्छिर्त्तं यथा—
 विजयकात्रा । देशोऽथेति, कान्तयेति (यात्रा) ॥ १७६ ॥ द्वाङ्गुलेभ्यः, दृष्टमसनमन्त्रमथ, दुर्गप— हा

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कचिष्णुसिंहांशुयाजिषु ।
 शुकाहिकपिमेकेषु हरिर्ना कपिले विषु ॥
 शर्करा कर्परांशेषि यात्रा स्याद्यापने गती ॥ १७६ ॥
 इरा भूयाक्सुराप्लु स्यात्तन्त्री निद्राप्रमीलयोः ।
 धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७७ ॥
 क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेद्या सरधा कण्टकारिका ।
 त्रिषु कुरेऽधनेल्पोपि क्षुद्रं मात्रा परिच्छदे ॥ १७८ ॥
 अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कात्स्न्येवधारणं ।
 आल्लयाश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं ओषिभार्ययोः ॥ १७९ ॥
 योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः ।
 निर्वेशमन्थयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधर्लाहयोः ॥ १८० ॥
 स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।
 मुखयोः क्रोडहलयाः पौत्रं गोत्रं तु नाम्नि च ॥ १८१ ॥
 सत्त्वमाच्छादने यज्ञे सदादाने यनेपि च ।
 अजिरं विषये कायप्यम्बरं व्योम्नि वाससि ॥ १८२ ॥
 चक्रं राष्ट्रेऽप्यक्षरं तु मांक्षेपि क्षीरमप्लु च ।
 स्यर्णेपि भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वारमात्रेपि गोपुरम् ॥ १८३ ॥

भूयाक्सुरापाः । तनूने हास्यस्या तन्त्री, तन्द्रापि । प्रमीला- इन्द्रियगन्तता । धनन्येना घटे च धात्रा,
 उपमाता क्षीरदात्री ॥ १७६ ॥ क्षुण्णति क्षुण्यते च क्षुद्रम् । व्यङ्गा हीनाङ्गी, वेद्या शक्तिहीनोपलक्षणं,
 सरधा मधुमक्षिका (क्षुद्रा) । अधनो नि स्व (क्षुद्रः) । अपिशब्दस्वरूपः (क्षुद्रः) ॥ १७७ ॥
 परिच्छदे यथा- महामात्रः । अल्पे यथा- मात्रया विलेपनं ताम्बूलं चोपयुज्य । परिमाणे यथा- मात्राद्यौ
 सर्वकाल स्यात् । धने कर्णभूषणेऽक्षिमेधक ले ताळाङ्गे च (मात्रा) । कात्स्न्ये यथा- हस्तमात्रम-
 निक्षुण्डम् । अवधारणे यथा- न इनामालयमनोसवभूषणायाम् (शिखौ) । स्वार्षेपि यथा- तावन्मा-
 त्रम् । वीर्यते विश्रियते वा चित्रम् । नानावर्णे च (चित्रम्) । चित्रक तु तिलरम् । चित्ता सुभद्रानक्षत्रयोः ।
 कलं दुर्बलं त्रायते कलत्रं कलयति वा ॥ १७८ ॥ पाति पीयतेनेन च पत्रम् । नदीकूलान्तरे यहाभाष्ये
 नाध्यानुकर्तारि (पात्रम्) । पतन्ति बान्धवनेन पत्रम्, पर्णेपि । निदेश आज्ञा, शासनं शास्त्रतेनेन
 शास्त्रम् । शस्यतेनेन शस्त्रम् ॥ १७९ ॥ जग वृक्षमूल, अशुरु पट्टेन, नयति नीयतेनेन नेत्रम् । मन्थ-
 नरजौ बस्तिनाभ्यामाक्षि च (नेत्रम्) । क्षिणोति क्षीयते वा क्षेत्रम् । केदरे सिद्धस्याने गणितव्यवहारे
 च (क्षेत्रम्) । क्रोड सूकर, तस्य मुखार्धं घोषा, पुनन्त्यनेन पौत्र, हलसूकरयो पुत्र (सू०) द्रुत ।
 गूयने शब्दयतेनेन गा लायते च गोत्रं, चण्डदत्तकुले शौने च । गोत्रा तु भू, गोसमूहश्च ॥ १८१ ॥
 सीदन्त्यत्र सत्त्वं, दम्भे साधने चण्डदात् । अजन्त्यत्राजिरं, विषये रूपादौ । अपिशब्दात्प्राद्वपणे (अजि-
 रम्) । अम्बतेम्यते वाम्बरम् । शुभ-चद्रव्यभेदेपि (अम्बरम्) ॥ १८२ ॥ करोनेवकतेथ रूप (चक्रम्) ।
 अपिशब्दादायुधे रयाङ्गे सैन्ये राष्ट्रे तैलिककुलायुधकरणे च (चक्रम्) । चक्रस्तु चक्रावे । दुष्टयोगधु-
 णावर्तशेयक्रिका । न क्षरत्यङ्गम् । ओरिङ्गदाद् वज्रनरवज्रगो. (अक्षर) । घटने क्षीरम्, चण्डदाद्
 दुग्धे । अपिशब्दप्रभूतेन्द्रोः (भूरिचन्द्रौ), भवति भूरि । अपिशब्दा पुद्गारे, गोप्यते गोपुरम् ॥ १८३ ॥

गुहादम्भी गङ्गरे द्वे रहोन्निकमुपहरे ।
 पुराधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् ॥ १८४ ॥
 मन्दिरं चाथ राश्रीर्क्षा विपर्ये स्यादुपद्रवे ।
 द्रोस्त्रियां मये श्वश्रे यजोर्क्षा हीरके पर्वी ॥ १८५ ॥
 तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।
 आनीरं चामरे दण्डेर्ष्यानीरं शयनासने ॥ १८६ ॥
 पुष्करं करिहस्ताम्रं वाद्यभाण्डमुखे जले ।
 स्यान्मिन् सद्गफलं पद्मे तीर्थोपधिविशेषयोः ॥ १८७ ॥
 अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिमेवतादृष्ये ।
 छिद्रात्मीयविनावहिग्वसरमध्यन्तरात्मनि च ॥ १८८ ॥
 मुष्मन्पि पिठरं राजकजोरुण्यपि नागरम् ।
 चार्चरे त्वन्धतमसे धानुर्नने वृ (-य) लिङ्गकम् ॥ १८९ ॥

पुष्पते गुहा, भिकादि (पिड्भिशर्दि) । गङ्गरे वाचते वा गङ्गरे, निङ्गरेपि । श्वो निर्जनं. उपहृ-
 रन्तेग्रीवह्वरम् । पुरे यथा- अनेसरः । अधिक यथा- चार्चं शयम् । उपरि यथा- वृक्षप्रम्, अग्न्य-
 प्रम् । मिश्रानेदेवि (अत्र), यत्सृष्टिः- प्रसूतप्रमाण मिश्रा स्यादन् प्राप्तपुत्रम् । अथ चतुर्गुण प्राहु-
 र्भन्तकारं द्विजोत्तमाः ॥ मुख्ये तृषाणम्, यथा- अप्रहारः । चयान् पुराणं, सर्वतोमशायिणे
 वेदेन पुम्, विपतिं पुरेते च, मन्दनेन मन्दिनम् ॥ १८४ ॥ राजने रात्रं, विनतो जननः । उपरने
 यथा- पराश्रमम् । दू मये, दू विद्वान्, श्वे वरपि । द्रोते- ईषद्वेन्यं देव्यं पद वा, यथा- दार-
 स्त्रिहृदिनिजराज्यकाणि (राजमन्त्रः) । वरम्येव व प्रतेहन्त्ये वरं, हरको मणिपदकं रत्नम् ।
 यजोर्गमिथ ॥ १८५ ॥ तन्त्रे तन्त्रयते वा तन्त्रम् । प्रधाने यथा- द्विधनतन्त्रम् । सिद्धान्ते यथा-
 चतुर्गोत्रनिर्दे तन्त्रम् । सूत्रवाये यथा- तन्त्रवायः । परिच्छदे यथा- तन्त्ररतिः । अथ एव स्वमग्न-
 चिन्ता तन्त्रम् । आयतेपि यथा- स्वतन्त्रः । शास्त्रनिकमग्न्यद्व्युत्पात्तिरीषवादि च, यय- साधारणं
 भवेतन्त्रं यथा श्वेतो धावति (मय्य०) । उदरं कम्यत इत्यङ्गमात्, दण्डो यतिः । शयनासनयोः सनु-
 दिग्योः सङ्गम् (औद्यीर) । अपिगन्धदुर्गन्धे (औद्यीरम्) ॥ १८६ ॥ वयमग्ने सुरास्य
 मुखे, तीर्थविशेषे यथा- पुष्कर दण्डर गन्तुम् । औपधिविशेषे यथा- पुष्करमूलानि ॥ १८७ ॥ अन्तं
 राखन्तरम् । अवकाशे यथा- अन्तरं देहि (वा० रा०) । अवगो यथा- मासान्तरे देयम् । परिधाने
 यथा- अन्तरे वाटका अन्त परिधानाया इत्यर्थ (काशिका०) । अन्तर्धी यथा- पर्वशान्तरिताः
 त्रियः । मन्दो विशेषः, यथा- अन्तरतो यत्र सदा यन्म्य व जनम्य च । तदर्थे यथा- बोधनान्तर-
 स्तङ्गुलः । छिद्रे यथा- अन्तर लम्बायः नहरेन् । आनये यथा- अयनम् । ल]न्तरो मम ।
 विनये यथा- अन्तरेण पुरपकारं न क्षिप्रं निष्पत्तिः । वरिधये यथा- अन्तरे चण्डालगृहा वाया इत्यर्थः ।
 अवसर यथा- अन्तरातः सवकः । मये यथा- अत्ययोन्तरे जगताः पर्वताः सारतो द्रुमाः (महा-
 नाट०) । अन्तगमनि यथा- अन्तशमा, तथा च, दृष्टान्तरे उजोतिद्वारात् । चण्डालाद्व्यर्थे यथा-
 वस्त्वन्तम् ॥ १८८ ॥ अनिशन्दस्यात्वा (पिठर), पिठ अवद्वे । राजकोरुर्जलत्रयन्तविशेषः
 (नागरम्) । अपिशन्दान्द्रुमी, नगरमर्थं च (नगरम्) । सर्वथा यत्र शृणाति वा सर्वरं, चतुर्दश-
 विमो हस्ती च ॥ १८९ ॥ गौर एव गौरः । अपिशन्दान्द्रुमगतकः (अश्वकः) । उजति (जानते)

गौनेरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः ।
 जठरः कठिनेपि स्यादधस्तादपि चाधर ॥ १९० ॥
 अनाकुलेपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले ।
 उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः ॥ १९१ ॥
 एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मात्तमाः पराः ।
 स्वादुप्रियौ च मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्वयौ ॥ १९२ ॥
 उदारो दातृमहतोरितरस्त्वन्यनीचयोः ।
 मन्दस्वच्छन्दयोः स्वेरः शुभ्रमुदीतशुक्लयोः ॥ १९३ ॥
 चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ।
 हुमप्रभेक्षमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९४ ॥
 कृतान्तानंहताः कालश्चतुर्यपि युगे कलिः ।
 स्यात्कुरद्गोपि कमलः प्रावारोपि च कम्बलः ॥ १९५ ॥
 करोपहारयोः पुंसि व(व)लिः प्राण्यङ्गजं स्त्रियाम् ।
 स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं नाकाकसीरिणोः ॥ १९६ ॥
 वातूल पुंसि वात्यायामपि वातासहं त्रिषु ।
 भयलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापवत्सर्पयोः ॥ १९७ ॥

जठरं, अपिराष्ट्राङ्कुक्षौ । अतिशब्दादोष्ठे द्वीने दुर्धरे च (अधरः) ॥ १९० ॥ अपिशब्दादवहिते,
 एकमग्रं विन्तनीयमस्यैकाग्रं । विविधमग्रमस्य व्यग्रं, विशेषेणागति वा । उपरि यथा— इह उत्तरम् ।
 उदीच्ये यथा— उत्तरे कुरव । श्रेष्ठे यथा— लोकोत्तरम् । अपिशब्दात्ताम्रमे यथा— निरुत्तरीकृतः ।
 प्रतिवाक्ये यथा— प्रश्नबोधयिष्या पृच्छा तस्य भजनमुत्तरम् । अतिशयेनोद्गतमुत्तरम् । नास्त्युत्तरमप्रा-
 तुतम् ॥ १९१ ॥ एषामुपर्यादीनां विपर्यये बुद्धे दक्षिणेऽमे वचनाभावे च (अनुत्तरः) । अनात्मा-
 र्मनोन्यः (परः) । उत्तमेऽलोत्तरतः, पूर्वोदन्त्यं शत्रुश्च (परः), पिपतीति परः । मधु माधुर्यमस्यास्ति
 मधुरः, ऊपमुपीतिरः, (सु०) । कृणाति कृन्तति वा क्रूरः ॥ १९२ ॥ उच्चैरारास्तुदारः, अनाकुलेपि ।
 इतं राति— एति वा— इतरः । स्वनेतं स्वस्य— ईरो वा स्वेरः, स्वादीरेरिणोः । (वा०) इति वृथेका-
 देशो । शोभते शुभ्रम् ॥ १९३ ॥ आसारा वेगवद्वरं सैन्यप्रसरणं तथा । धारामुपाते चोत्कर्षेऽपि कटाहे
 तु करारः । यन्धुर मुन्दरे नम्रं गिरिर्नन्दुकुञ्जलयोः । यरु— स्थाल्यां हवि पक्तावधीरः कातरे चने ॥
 अथ लान्ताः । संयता वद्धाः केशा मौलिः, मूल प्रतिष्ठायां, मूढं बन्धने वा । हुमविशेषः पीलु । मात-
 र्गोत्रं हस्ती. पील गतो ॥ १९४ ॥ अनेहा कालः क्षणचूड्यादिः, बलवति भूतानि कलयत्यायुर्वा
 कालः । महाकाले मृत्योः कृष्णवर्णे च (कालः) । अपिशब्दात्कलहे, निरर्थके रणे तुपचारात् (कलिः),
 कल क्षेपे । अपिशब्दात्ताम्रमशो कमलम् । कमला तु श्री । कमलने कुत्सितमलति च (कमलम्) ।
 अपिशब्दात्ताम्रतया नामविशेषे च, काम्यते कुत्सित बलवति च कम्बलः ॥ १९५ ॥ करो राजप्रापः,
 पूजोपकरणमुपहारः, प्राण्यङ्गस्त्वर्षकोचः (वलि) । आद्य ओष्ठपादिरन्यो दन्वोष्ठपादिरिति विशेषो
 न गणितः । बल प्राणने, बल संवरणे, दैतेवि बलिः । स्थौल्यादौ रुग्णकोवे (बलं), काकहलधरयो-
 स्तु ना पुलिङ्गः (बलः) ॥ १९६ ॥ वाता समूहे च (वा०), तं न सहन इति— ऊल । उम्मेत्प्याहुः, वातूल-
 पातली च दृश्येते । विविधमात्रमनर्थोऽस्मादुपातः । अह उपमे, व्याघ्रोपि । त्रियां तु व्याली ॥ १९७ ॥

मलोत्थी पापविदकिट्टान्यस्त्री शूलं रुगायुधम् ।

अङ्कावपि द्वयोः कीलः पालिः स्थ्यश्चङ्कपङ्क्तिषु ॥ १९८ ॥

कला शिल्पे कालमेवे चाली सख्यावली अपि ।

अभ्यम्बुविकृती घेला कालमयादयोरपि ॥ १९९ ॥

बहुलाः कृत्तिका गायो बहुलोत्थी शितौ त्रिषु ।

लीला विलासोक्रियारूपला शर्करापि च ॥ २०० ॥

शोणितेभ्यसि कीलालं मूलमाद्ये शिफामयोः ।

जालं समूह आनायो गवाक्षसारकावपि ॥ २०१ ॥

शीलं स्वभावे सद्बुद्धं सस्ये हेतुकृते फलम् ।

छविनेत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना ॥ २०२ ॥

मलयनि मल्ले वा देहं च मल, बिड् गूयं, किं कटङ्कः । स्थूती तु- वसा शुक्रमसृद् मग्ना गूर्नं
विट् कर्णविष्मलाः । श्रेष्ठाधु दूषिका स्वेदो द्वादशेते मला नृणाम् ॥ शूलं वज्रायां, दन्वातदोषः, यदाहुः-
शूलं वर्ततेनिलात् । शब्दे कीलके (कीलः), अपिशब्दाज्जालायां, कील मन्वे । क्षुती महानविरोपे
कीला, यद्वात्स्यायनः- कीला इरमि कर्णरी शिरसि विद्धा कपोलदोः । वाच्यतेनया पालिः क्लीब-
ट्गा, अधिधाता । अङ्के यथा- कपोलाली, कपोलोत्सृग् इत्यर्थः । अङ्कपालीलाङ्को वक्षः,
यच्छाश्वत्- मुखादन्नामिमेदन्नातालमानेति । पङ्क्तौ यथा- पालीयं चम्पकानाम् । प्रान्ते यथा-
कर्णपाली, तथा सितपटच्छनराली पञ्चालीन् । लोकाः कपितभोजनेप्याहुः ॥ १९८ ॥ शिल्पे गीतादी,
कालविरोपे, यदयौचत्- अष्टादश निमेषास्तु काठा त्रिंशत् ताः कला (पृ० १२) । यथादर्शने यथा-
चन्द्रकला, निष्कलः । निवृत्ता रया पाद्यधमिराकलाः । तालेषु गुरुः कला । आ- अलपि भूय-
स्याली, आकृति च । अपिशब्दादलिरनयोः । अलविजलविकृति वेत्त, सरेप्युपचारात्, वेत्त चलने ।
कालोत्तरः, मयादाया यथा- उद्वेलः ॥ १९९ ॥ बहुलाः कृत्तिका नाम नक्षत्रं, बहुलं तारकाणां बहु-
स्वात् ; शितौ कृष्णवर्णे, यदन्ति बहुलाः, बहु लति च । बहति इयं बहुलाद्योभिः । बहुलं प्रभूर्न
शायिकं च । बहुलशब्दोऽप्यस्ति घनतायां बहुत्वार्थश्च । कीड् श्रेष्णे, विलासश्चेतालंकारोपलक्षणम्,
इदमनायाकुर्वन्ति लिति भरतोऽपि भेदे नात्र विवक्षितः । क्रिया कायिकः परिस्पन्दः (लोला) ।
उपलति- उच्यते वा- उपला शर्करा- अदमरुता मृत्, अदमरुतिङ्का वा । अपिशब्दादिभुविकाराः,
यथा- विकृतोपला । उपलस्त्वस्या ॥ २०० ॥ काल्यने बध्यते कीलालम् । मूलं प्रतिष्ठायां, मू-
चन्यदे, आद्ये यथा- मूलप्रतिष्ठितविकृतिः (सांख्यकारिका), मूलं धनम् । शिफा पृष्ठजटा, भे नक्ष-
त्रविरोपः (मूलम्) । अतिकेपि यथा- वृक्षमूलम् । जल पान्ये, आनायो रज्जुवितानः (जालम्) ।
गनाये यथा- जालान्तरगतो भानो (मनुः) । शारको मुडलन्दम् । अपिशब्दाद् दम्भे, इन्द्रजाते च
(जालम्) ॥ २०१ ॥ शीलं समायो, स्वभावे यथा- हरणशीलः । शोभने धृतो (यथा)- शीलधनः
साधुः । सस्ये (फल) यथा- श्लेष्यः फलश्रान्ताः (धन्वतरिः) । हेतुना इते यथा- अधिभय-
पादेः पादः फलम् । आयुषाद्ये लोभे फलके, आनायो धान्यादिकणे च (फलम्), मुखादौ तूपचारात् ।
छविर्दृष्टाच्छादनं, नेत्ररुजि यथा- निविर्न कान्तां याति पटलं तदुपेक्षता (चरक०) । समूहे यथा-
पयोदपटली, पट विस्तार लति पटलम् ॥ २०२ ॥ अयो यथा- पादपटलम् । स्वस्ये यथा- तनुनत्ये-

अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्यादामिपे पलम् ।

और्वानलेपि पातालं चलं वस्त्रधमे त्रिषु ॥ २०३ ॥

कुक्कूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वमे ना ह तुपानले ।

निर्णीति केवलमिति त्रिलिङ्गं त्येककृत्स्नयोः ॥ २०४ ॥

पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ।

प्रवालमङ्कुरेप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडेपि च ॥ २०५ ॥

करालो दन्तुरे तुष्ट्ये चारी दक्षे च पेशलः ।

मूर्खैर्मकोपि बालः स्याल्लोलञ्जलसतृष्णयोः ॥ २०६ ॥

वयदावौ वनारण्यध्वी जन्महरी भवी ।

मन्त्री सहायः सचिवौ पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०७ ॥

दरी । पृष्ठेपि यथा- भूतलम् । चपेटेपि यथा- तलप्रहरः । वितस्तौ तलः, यथा- पङ्कजमकस्तल-
स्तालो वितस्तिः शङ्कुदाननम् । तलं च प्रकण्ठे ज्यायातरक्षार्थं चर्म । चशब्दात्कर्षणतृये (पल),
आमिपे मासे, पल रक्षणे । अपिशब्दाद्द्रसातले (पाताल), पतति [विवति] पातमस्माति च । विल
वसने, अवमे वेल्द पचादिः (वेल्दखेटकटकेति), यथा- माझिचेली ॥ २०३ ॥ कौः कूलं कुत्सित
वा कूल कुक्कूलम् । इतिशब्देन मान्तमव्ययमिति ध्वनितं, यथा- साधुधैतः केवल मूर्खः, केवृ सेचने ।
एकोत्रासहायः (केवलः) । कृस्ते यथा- न वेवल भुवे भर्ता ॥ २०४ ॥ पर्याप्ति सामर्थ्यं यथा-
कुशलं कटकरणे । क्षेमे यथा- कुशलं ते भूपाल । पुण्ये यथा- कुशलं जडः, कुशान्-स्मार्ताति । (कुशलः)
शिक्षितत्वेन नैपुण्यं लभ्यते । प्रवने प्रवाल, वातेवैलनेवां रूपम् । अङ्कुरोत्र किसलयः (प्रवालम्) ।
अपिशब्दाद् विद्रुमे धीगादण्डे च (प्रवलः) । स्थूल परिवृहणे, जडः स्थूलोतीक्ष्णप्रज्ञत्वात् । अपि-
शब्दात्प्रीतिरे (स्थूलः) ॥ २०५ ॥ करोति कृणेति च करालः । चशब्दान्मूढी (पेशलः), पीड पाने
विश अवयवे वा । अपिशब्दात्केशे हांवेरे बालधौ च (बालः), बाडू भागवे बल संवरणे च । लुड
विलोडने, सतृष्णो लौल्यात् ॥ २०६ ॥ कुल गृहेपि तालाङ्के कुंवेरे वैक्कुटलः । लीमावावज्ञयोर्दोला
हेलिः सूर्यं रणे हिलि ॥ हाल, स्यान्पतौ मये शङ्कलच्छदयोर्दलम् । नूलिधित्रोपकरणशलाकालूला-
व्ययोः ॥ तुमुल व्यङ्ग्ये शब्दे शङ्कुली कर्णशल्यापि ॥ अय वान्ताः । दृयन्तेनेनेति, दुमोविभाषा (सु०)
इति घञ्, यत्कात्यः- दवो वनगतो बह्निर्दिवध वनमुच्यते । इतो रदः (मयः), भावेसादाने च- अय् ।
प्रातिर्मगारसत्ताकल्याणेष्वपि (मयः) । मन्त्री बुद्धिसचिवः, सह- अयते सहायः कर्मसचिवः, सचति
समर्थेति सचिवः । पतिभर्ता, शास्त्री वृत्तिवित्तोपः, धनति धूने वा धवः ॥ २०७ ॥ अवत्यविः । ह्यन
द्वयः, अवेत्युपसर्गपेति (सू०) द्व- सप्रसरणं, अय् च । दृयते ईन्द्रकोश्वरः । अट्टु (अर्धेपु) वरति
भावे च पांनुगुम्भत् (घञ्) । सत्तायां यथा- बालभावयोः सम्प्रमी- गौ दुग्धमानसु गतः । स्वभावे
यथा- भागानुरक्षणनितामुपैः शोषेयम् (घट्टसर्पः) । अमिप्राये यथा- भावानुवर्ती भूत् । तात्पर्येण
एव (यथा)- अयमल भावार्थः । चेष्टा क्रिया यथा- धात्वर्थः केवल शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ।
एतं तापि चेष्टेव (यथा)- भावात्सा विप्रसन्नः । आत्मनि यथा- ह्यं भावं भावयेद्योगी । जन्मनि
यथा- नासतो विघ्नं भावः (भगवद्गीता) । वस्तुनि च यथा- भावाच्चित्तजया भवन्ति भवता भव्यन्त
एते यथा । रतिवेगे च यथा- प्रम. लज्जालभावोभ्यो रतास्थापनम् । प्रवृत्तिनिमित्ते च, भवतोऽस्मादभि-
धानप्रत्ययानि भावः । विभूतिभोगित्वप्रतिदे प्रप्यादौ च, वरदुः- विभावः स्यादिसङ्घ साधुभावांश्च

अवयः शैलमेपाकां आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ।

भाव सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०८ ॥

स्य दुत्पादं फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।

अविश्वासेपक्षेपि निकृतावपि निहवः ॥ २०९ ॥

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सव ।

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २१० ॥

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलक्षये ।

शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशयो मतः ॥ २११ ॥

ध्रुवो भवेदं क्लीबं नु निश्चिते ज्ञान्वते त्रिषु ।

स्वो ज्ञातायात्मनि स्य त्रिष्वाल्मयि स्वोस्त्रियां धने ॥ २१२ ॥

स्त्रीकटीवस्त्रवन्धेपि नीयी (विः) परिपणेषु च ।

मित्रा गीरीफेरवयोर्द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः ॥ २१३ ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।

क्लीबं नपुंसकं पण्टं घाट्यलिङ्गमविरम् ॥ २१४ ॥

सारिवक । व्यभिचारी च पक्षेते भावभेदा व्यवस्थिता ॥ पूर्ये च यथा-मान्यो भवेति वस्तव्यः
निषिद्धस्तु मापि (भरत) ॥ २०८ ॥ प्रसवः प्रसूयते च प्रसव । अपये च (प्रसव) ॥ २०९ ॥
उत्सेक उद्देश, इच्छाया प्रसव उत्पत्ति (उत्सवः) । मह इति सप्तमी, तु प्रसवेभ्यो, पू प्रेरणे च ।
प्रभावे यथा-महानुभाव । चक्षुषाद् भावसूचके, यदाह-अनुभावस्तत्राभिनयः पञ्चार्थप्रकाशनात्
॥ २१० ॥ जन्महेतु विप्रादिः, प्रमत्तस्मत्प्रभवः । प्रथममुपलक्ष्यार्थो देशश्च प्रभवः, यथा-हिमवान्
गङ्गायाः ॥ २११ ॥ भविष्येपे यथा-भौतानपदि (ध्रुव) । निधिने क्लीबं (यथा)-ध्रुवं मूर्द्धो-
यम् । शाश्वते यथा-जानस्य च ध्रुवो मृत्युर्ध्वं जन्म मृतस्य च (सम्प्रतीता) । कीले निशले च
(ध्रुव) । क्वचित्तु तुरा गते च, यदाह-ध्रुवा हि नाव्यस्य प्रथमे प्राणाः । आनामीयज्ञातिधनवच-
नो हि स्वरादः, स्थितिं लीयते वा स्व । ज्ञातो यथा-उन्मुखाभीव मान्ति स्मः । आत्मनि यथा-
इति स्वमालोकयन् । आत्माये यथा-स्वदयनित । धने यथा-प्रभूता. स्वा न ईयन्ते ॥ २१२ ॥
त्रिषां क्वावप्रस्य बन्धन, दन्तकाल्य - नीधिरुपग्रन्थनं नार्थो जघनस्थस्य वासस । पारिवर्गो रात्रपुना-
दिवन्तक (नीवि) । मरिच द्वादशव्यवस्थितेषु च कस्य च (नीविः) । शिरोनि शिवा, फेरवा
शुगली । हरीश, अमलकी च (शिवा) । शिम्बु रूढ, शिवं भद्रम् । द्वौ द्वौ द्वन्द्व, द्वन्द्वस्यैवार्थो-
दावचनप्युत्पन्नगणनाप्रयोगाभिव्यक्ति (मू०), इति साधु । शिन्वे च (द्वन्द्वम्) ॥ २१३ ॥
द्रव्य पारिवर्गिक विरोधान्नय, यदाह-वस्तुस्थाने यत्र सर्वनाम प्रयुज्यन्ते । ३०३नि युज्यन्ते चेत्तो-
भेदवेन व्यरिधित ॥ यथा-सर्वे निवेशनेनेति (ना०) । अयुषु यथा-उत्कृष्टमरतो मृष । व्यवसायो-
निशबद्धये यथा-सर्वव्यावर्तित-पण । जन्तो यथा-सत्त्वहित । अपिशब्दाद् शुभे घटे स्वभावे
शिवाये, आत्मनि भक्तयो मां (मरयम्), यत्कर्ताटिल्य-सत्त्वन्तो मृदभाग । ३०३
अप टपे, पण्डे-उभयव्यवस्थे नपुंसकलिङ्गम् ॥ २१४ ॥ क्वचित् च-अलक्ष्यगतिप्रतीतिं प्राप्नोति प्राप
च गन्तव्ये । अप घाट्या । (वैदे) यथा-विप्रश्रितिकश्चिदाः (१८० ११२) । मनुजे यथा-विश-
-

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशी ।
 द्वौ राशी पुत्रमेपाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ॥ २१५ ॥
 रहःप्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः ।
 कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१६ ॥
 पदे लक्ष्ये निमित्तेपदेशः स्यात्कुशमप्सु च ।
 दशावस्थानकविधाप्याशा नृष्णापि चायता ॥ २१७ ॥
 वशा स्त्री करिणी च स्याद दुग्धानं ज्ञातरि त्रिषु ।
 स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१८ ॥
 प्रकाशोतिप्रसिद्धेपि शिशावक्षे च बालिशः ।
 सुरमत्स्यावनिमिषी पुरुषावात्ममानवी ॥ २१९ ॥
 काकमत्स्यात्त्वगौ धादृक्षौ कक्षौ च तृणवीरुधौ ।
 अभीषुः प्रग्रहे रस्मी प्रैषः प्रेपणमर्वने ॥ २२० ॥

पतिर्विष्टरभाजमायात् (रघु०) । विद् मूये, पन्त इत्येके । अभिप्रियतेभिमरः प्राणनिरपेक्षस्तीक्ष्णाक्ष्यः,
 यो द्रव्यहेतोर्व्याडं हस्तिर्न वा बोधयति । श्णेभिमर इत्येके, एषश्च बाधनस्पर्शनयोः । बन्धे तु प्रम्,
 यथा- सेयमुभयतः स्वाशा रज्जुः । राति राशयति वा राशिः । पुत्रे यथा- धान्यराशि । भेषवृषत्या
 द्वादश राशयः । वनुते वंशः, मस्करो वेणुः । (वंश) समूहस्तुपचारात् ॥ २१५ ॥ विकाशन वीकाशः,
 उपसर्गस्यपत्नीति (सू०) दीर्घः, विविंगतार्थे विशेषार्थे च । निर्विश्यते भुज्यते निर्वेशः । भृती
 यथा- प्रतिग्रहजप [य] विक्रय [म] निर्वेशाधिगतेर्थः । भोगे यथा- स्थमपानं निर्वेशः । कुत्सितं
 नाशयतीति कीनाशः । कीनाशकटकीचकायर्थः की निपात इति श्रीभोजः । मर्कटेपि (कीनाशः)
 ॥ २१६ ॥ अदिदयतेपदेशः, पदं स्थानं यथा- स्थानादेशो यतिः । लक्ष्ये यथा- सापदेशः । निमित्ते
 यथा- केनाप्यपदेशोनागतः । प्रसिद्धौ च यथा- स्थमप्यपदेशः । कौ खेते वृक्षमिति च कुशम् । चशब्दा-
 द्भे (कुशः) । फाले तु कुशी, जानपदकुण्डेति (सू०) अयोविकारे शीप् । दशति दश्यते च दशा ।
 अपिशब्दाद्वर्तिः, पदान्ते तु दशाः पुंवहुत्वे । आशासनमाशा महाभयार्थः । अपिशब्दाद्विष् (आशा)
 ॥ २१६ ॥ चशब्दाद्वन्ध्यगवो मुता वश्या च (वशाः) । वश स्वायत्त, इच्छा बन्धना प्रभुत्व च ।
 भावे कर्तरि करणे च शिप् (दृश्), दर्शनेति च । कृणाति कर्कशः, अमद्युः परपः ॥ २१८ ॥
 प्रकाशते प्रकाशन च प्रकाशः । अमिश्रश्चन्द्रप्रकटे- उद्योते च (प्रकाश) । कालते बालिशः, बाहू आ-
 ग्रावे । पुर्गस्तु- कोतोहो बुद्धमे सङ्गपिधानेर्धौषद्विषयोः । नाशः ध्वे निरोधाने जीवितेशः भ्रिये
 यमे ॥ नृशंसमद्गौ निमिश्रावशुः सुयेशवः करा । आभ्राह्म्या बालिशं प्राप्ते पाशो बन्धनशस्त्रयोः ॥
 लक्ष्य च- अग्रतो बाहुपाशेन केशपाशेन पृष्ठतः । पार्श्वयोः कर्णपाशेन सर्वतो बन्धनं मिया [ये] ॥
 अय पान्ताः । न निमिषलनिमिषः । पुरि पुरि शयनान्पूरणस्यालनाय पुरयः ॥ २१९ ॥ मत्स्यानति
 मत्स्याद्वक, स्वादि वादृक्षायाम् । कषति कक्षः, वीरजता । चशब्दादपि पार्श्वे भित्तौ च (कक्षः)
 पापे यथा- कक्षाय क्रमेते कक्षायते, सप्रशस्तशृङ्गच्छगहनेभ्य (कक्षविहीनयामिति) (वा०) पापे
 क्रमेते कषद् । पार्श्वे रगविशेषे यथा- त्व [म] इन्ताद्विक्तापान्तिवक्षसिरेदिप्राप्तपुद्गलं शम् । भित्तौ
 यथा- रातकशान्दरा राजधानी । ईष उच्छे, प्रग्रहो बल्पादिः, रस्मिमरीचि । (प्रैषः) प्रादूक्षोद्ये-
 येभ्येभिति (वा०) वृद्धिः ॥ २२० ॥ पश परिग्रहे । अपिशब्दान्- केशे पशः समूहार्थः पशः साम्य-

पक्षः सहायेषुष्णीपः (पं) शितोवेष्टाकिरीटयोः ।
 शुक्रले मूषिकं श्रेष्ठे सुकृते वृषमे वृषः ॥ २२१ ॥
 कोपोखी कुड्मले सद्गपिधानीयावदिव्ययोः ।
 घृतेक्षं शारिकलकेष्याकर्षायाक्षमिन्द्रिये ॥ २२२ ॥
 ना घृताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।
 कर्षुवात्ता करीपाक्षिः कर्षुः कुल्याभिधायिनी ॥ २२३ ॥
 पुंमावे तत्कियायां च पौरुषं विपमप्सु च ।
 उपादानेष्यामिपं स्यादपराधेपि किलिषम् ॥ २२४ ॥
 स्याद् वृष्टौ लोकाधात्वंशे वस्तरे वर्षमस्त्रियाम् ।
 प्रेक्षा नृत्तेक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥ २२५ ॥
 त्विद् गोमापि त्रिषु परं न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ।
 भ्रत्वक्षेधिकृतेध्यक्षां रुक्षस्तमेष्यचिक्षणं ॥ २२६ ॥
 रविष्वेतच्छ्रुौ हंसी सूचवल्ली विभावसू ।
 यत्सौ तर्णकपर्षी द्वौ सारङ्गाश्च दिवीकसः ॥ २२७ ॥

विशेषयोः । बले काले पतन्त्रे च ह्यौ पार्श्वे विद्यन्ति ॥ उच्यते उष्णीपः । शुक्रले यथा- वृष्याः
 मयोगाः । मूषिके यथा- वृषदंशः । श्रेष्ठे यथा- पुरुषवृषः । शुक्रने यथा- वृषो हि भगवान्धर्मः
 (नारदः), वर्षति वर्षयते च वृषः ॥ २२१ ॥ वृष्यानि वृष्याति च कोपः, कुड्मले कलिद्रुमभ्ये,
 अपौषो माण्डाणारं, दिव्यं वायव्यः । येन्यां पात्रविशेषेति यथा- मूषदोषः, नेत्रदोषः । लोके तालम्बः
 शान्तोद्यम् । अविशददाकर्षणे, आकर्षणमाकर्ष्यते- आकर्षलभिमन्वाकर्षः । अङ्गोत्पलं चतुष्टादि
 ॥ २२२ ॥ घृताङ्गे यथा- त्रिकोणा मृगया पानम् । कर्षे यथा- अक्षः पौष्ट्य मायकाः । कर्षं रक्ष-
 काष्टोपलक्ष्यम् (अक्षः) । व्यवहार आध्यात्म्यादिभ्याम्, यथा- अक्षरदलम् । कलिद्रुमो विमोतकः
 (अक्षः) । श्रोतोमूढेति (अक्षः) । कर्षणं कर्षति कृष्यते वा कर्षुः, वात्ता हृषिः, कर्षिषं शुष्कगोम-
 वम् । कुल्या यथा- वनसः कर्षुः भित्तुष्यः कुर्यात् ॥ २२३ ॥ पुरुषस्य मावः कर्म भेति, मावे (प्राण-
 भृज्जाति) ज्योवचनेति (मू०) अन् । विद्रुद्र व्याप्तौ । वक्ष्यद्वारत्वे (विद्रु) । उपादानमुक्तोचः
 (आमिषम्) । अविशददन्मांसादौ, अभिष्यन् अभिषम् । अविशददत्तरे द्विन्द्विष, किल ह्ये ॥ २२४ ॥
 लोके घटे लोकशानुर्गन्तुर्गन्तुस्तस्यातो भूयङ्को नवभेदास्तदिः, वर्षणं वर्ष, अभिषोमशरीरानुसर्ष-
 द्यानम् (वा०) । अन्यत वर्षमन्वाप्याययनीनि वर्षः, दुर्गस्तु- वर्षस्या लोकाधायुष पञ्चदशवृष्टयः ।
 यन्त्रो वर्षवरः । नृत्तादिनेक्षणक, देखन इति प्रेक्षा । प्रेक्षतेनयेति प्रेक्षा धोः, प्रेक्षणे च । अनो नृत्ते-
 क्षणप्रक्षेपेति युक्तः पाठः ॥ २२५ ॥ अविगतैरघ्मस्यै घग्नादिः । असेव्याकथानेष्विदृशोप्यसः,
 अधिष्ठान्यधीत्यस्य, अप्यस्योति वाप्यक्षे निवृत्तः । स्या पाठ्ये, अविशो निस्तेहे ॥ २२६ ॥ तथा-
 स्यात्तन्वासात्तन्त्रेषु लक्षे पौष्टौ स्वप्रभौ । कथिनीषि भित्तिनैद्येनुरूपव्यक्तः सुष्ठु ॥ दोषो वागादिकं पौष्टा
 राशौ दशेपि वृष्टे । शुक्राप्रभावे गन्धयो द्वेव नूतनूत्वे ॥ इतः सन्ताः । इन्द्रि गच्छतीति ईता,
 आपदेहशानुत्तदेहसंविमहच हंस वात्ता प्राणे वागिनेयेय । विष्विचि वयु यय विभावसू ।
 वगति वगन्त्वभिगन्तव्यः । वयं तु वक्षः । सन्नि सारङ्गाः, सद्गङ्गेन सन्ना वयं न पतंगे ना ।
 वसन्तान्मृगाश्च तथा [इन्द्रिनी] भनगय ॥ २२७ ॥ आदिद्रुद्रुद्रुद्रुद्रुद्रु (स्याः) । विषे यथा-

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रामे द्रवे रसः ।
 पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वी कर्णपूरेपि शेखरे ॥ २२८ ॥
 देवभेदेनले रक्ष्मौ वसू रत्ने धने वसु ।
 विष्णी च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२९ ॥
 लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये हिंसा चीर्याविकर्म च ।
 प्रसूरश्चापि भूयाचौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २३० ॥
 ज्वालाभासौ नपुंस्यचिज्योतिर्मद्योतदृष्टिषु ।
 पापापराधयोरामः खगवाल्यादिनोर्वयः ॥ २३१ ॥
 तेजःपुरीषयोर्वर्चो महश्चोत्सवतेजसोः ।
 रजो गुणे च स्त्रीपुण्ये राहौ धान्ते गुणे तमः ॥ २३२ ॥
 छन्दः पद्येभिलाषे च तपः कूच्छाविकर्म च ।
 सहो बलं सहा मार्गो नभः खं आयणो नभाः ॥ २३३ ॥

तीक्ष्णरसान् मिश्रकाश्च रिपौ युजीत । वीर्ये यथा— रसस्यातिरसः सर्पिः । गुणे यथा— रसाः स्याद्वन्मल-
 वणतिक्रतोपणकपायकाः । रामे यथा— रसिकः पुङ्गवादिः । द्रवे यथा— हरीतकीरसः । आयदेदृभातौ च
 यथा— रसात्तद्भूमासमेदोऽरिषमज्जाशुक्राणि धातवः । पारवे च यथा— रसवादी । रसा तु भूः । तंसिः
 सौवो भूषणार्थं, वतसोपि ॥ २२८ ॥ देवभेदे यथा— अष्टौ वसवः । अनलेमि, रश्मिस्तेजः, वसति
 सर्वत्रोप्यते वा । तेजश्च वसु, आदुश्च— वसु रत्नं वसु धनं वसु तेजो निगद्यते । चक्षब्दोद्विद्धात्रोः,
 विधति विधत्ते वा वेधाः । वेधश्च हिंसामाहुः । आशासन्माशीः, आशं (श) धति हिनस्ति च, यदाहुः—
 आशीस्ताह्वगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीयति । आशीविषः, पृथोदशदिखात् (सू०) सलोपः ॥ २२९ ॥
 सक्त ईप्सायामित्यस्मात्संयतन्तद्वा लालसा । चक्षब्दोद्विद्धात् (हिंसा) । वदवाक्या प्रसूः । अपिशब्दा-
 न्माता (प्रसू) । मोतोऽपिदिल्यनौतोऽपिदिति पाठोद् घोषद्वयं सर्वनामस्वने वृद्धिः । आप ईदन्तो
 भुवि दिवि च वर्तते, अन्योऽसन्तः । ह्रीवे द्वयमाह, यथा— रोदोरन्त्रमजिह्वत् [नृ] । ह्यदि सर्वै
 रोदः । रोदसीत्यव्ययमप्यस्ति, यथा— बाबापृथग्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च ॥ २३० ॥ ईदमिष
 वा, अर्च्यतेर्विः । ज्योतते ज्योतिः, भे तारका, द्योतः प्रकाशः, वृष्टि कनीतिरामथ्यम्, यन्मनु — तारा
 मैत्रिणि वि] भागः स्याज्ज्योतिस्तत्प्रभामसक्तम् । आगच्छत्यागः । वयने आनि [वति वा] वयः,
 अमुन्, नुमा ह्रीवे ॥ २३१ ॥ रूपे (वर्ण) । उत्सवे (मह), अकारान्तोपि, मह पूजायाम् ।
 गुणे सत्त्वापरं यथा— उपष्टम्भकं बलं च रजः । चक्षब्दाद्भूतौ (रज) । स्त्रीपुण्ये यथा— रजस्वला ॥
 गुणे यथा— गुहवरणकमेव तमः, ताम्रान्त्यनेन तमः ॥ २३२ ॥ छन्दति छन्दः, पद्ये गाय यादौ ।
 अभिलाषे— अकारान्तोपि यथा— छन्दस्तुवर्ता । वकाराद्भेदे यथा— युक्तश्छन्दस्यधीयोत । आदिशब्दा-
 चान्द्रायणादि (तपः) । चक्षब्दात्तरा माघः, अदन्तोपि प्रोक्षार्थं, यथा— तपेन वर्षा शरदा हिमागमः
 (शिशु०) । सहते सहः । मार्गो मार्गशीर्षः, द्विः पाठो लिङ्गभेदायः । एवं नमसोः— ओक्तो, पयमो-
 स्त्वेकं लिङ्गं क्षीरान्मग्नोः शीघ्रतयात् । न वमस्ति नमाः, एवं शय्यतनादन्यो मेघच्छप्रतयात्, नभ हिंसायां
 वा ॥ २३३ ॥ उच समवाये, ओक्त्वाच के (मू०) इति— अदन्तोपि । षीद् पाने, पय गतौ च (पयः) । उज्जे-
 रमुनि सप्तं (ओजः) । विषमसंख्यावाची त्वोजोदन्त, ओजेनौजः सम पादो युग्मजाव[र्ध] समस्य

शोकः सद्माश्रयश्चीकाः पयः क्षीरं पयोम्बु च ।
ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३४ ॥
तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रप्यतस्त्रिषु ।
विद्वान् धिदंश्च बीमत्सो हिंस्रोप्यतिशये तमी ॥ २३५ ॥
वृद्धप्रशस्थयोज्यायान् कनीयांस्तु युवाल्पयोः ।
यरीयांस्तरुचरयोः सार्धायान्साधुवाटयोः ॥ २३६ ॥
दलेपि बर्ह निर्वन्धोपरागार्कादयो महाः ।
ह्यार्यापीडे काथरसे निर्यूहो नागदन्तकं ॥ २३७ ॥
तुलासूत्रेष्वादिरस्मौ प्रमाहः प्रग्रहोपि च ।
पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३८ ॥
द्वारेषु च गुहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।
व्यूहो वृन्नेप्यहिर्वृत्रेप्यग्नीन्ध्रकांस्तमापहाः ॥ २३९ ॥
परिच्छदं वृषाहैर्यं परिवहांव्ययाः परे ।
आग्नीपदंर्यमिच्ययासी सीमाथं धातुयोगजे ॥ २४० ॥

सु (भरत०) । स्रवति स्रोतः, इन्द्रियमिन्द्रियद्वारम् । स्वः प्रवाहो लक्षणया (स्रोतः) ॥ २३४ ॥
त्रिज निशाने (तेजः) । अपिशब्दादसहस्रं वञ्चरतः- अपिशब्देनमानादः प्रयुक्तस्य परेण वत् ।
माणात्ययेन्यसहस्रं तत्तेजः समुदाहनम् ॥ सन्ता यावद्वाध्यन्तिह्या । विदे शतुर्वसु (सू०) । अशब्दा-
दपिष्ठतामज्ञौ (विद्वान्) । मन्त्रधेति (सू०) सनन्त्यसदीपंश्च, ततो अवलयात् (सू०), धीम-
त्सास्यास्तीति धीमन्स । अशब्दाज्जुष्टिर्तांनुनय । वक्ष्यमाणायत्तार ईयमुत्तमाः ॥ २३५ ॥ प्रशस्थ-
स्यथ (सू०), वृद्धस्यच (सू०), उयच (सू०) इति ज्यादेशः । युवरायोःकमन्यतरस्याम् (सू०) ।
अतिशयेनोद्वेगश्च वरीयान्, प्रियस्थिरदिगरी र्वेते (सू०) तरोर्वेदितः । अतिशयेन साधु बार्हं च
साधाय, अग्निकबाह्योर्नेदमाधौ (सू०) ॥ २३६ ॥ इतो हान्ता । दल पत्रं, परिवारश्च (बर्हम्) ।
अपिशब्दान्मयूगपिष्ठे (बर्हं), वृद्ध वृद्धौ, बर्हं प्राधान्ये च । वररागो साधुप्रदण, अवे प्रहृष्टनिनिगम-
येति (सू०) अप्, कर्तरि विभाषाप्रद (सू०) इयच् । भूतोपि (ग्रह) । आपञ्जो बहिर्नि मूर्तं
दाह, निर्यान्त्यनेन निर्याति निर्वाति च निर्यूह, गृह्णीकृतो धातुर्यौ । नागदन्तको मिलित्यः कालकः
(निर्यूहः) ॥ २३७ ॥ प्रग्रहनेनेन, प्रवर्णजाम् (सू०), रस्मौच (सू०) इति वा घञ् । परिग्रहणे
परिग्रहण च परिग्रहः, प्रहृष्टनिनिगमश्च (सू०) इयच्, परिग्रहण्यति- अच् । शाप. क्षापः (परि-
ग्रहः) ॥ २३८ ॥ दाेषु तप्तस्थान् । चसन्देहोन्मनि, शृण्वन्ति वृद्धाः, निर्यं बहुरे, गेहेकः (सू०) ।
श्रेण्या यया- वराहो । अपिशब्दाच्छैलशारे इण्यशरे च (आरोहः), अधिकरणे भावे च घञ्,
कर्तर्यच् । व्यूषणे रच्यते व्यूहः, अपिशब्दाद्वैत्यविन्यागे यया- चक्रव्यूहः । अहल्यदेः, अपिशब्दाद्वैत्ये
पत्र च । अपहन्तेडः (अण्डजतमयो) ॥ २३९ ॥ वृषाहै छत्रचामादी, अर्ये वस्तुने पने वा
(परिवर्हः) । इति नानार्पणं । अत ऊर्ध्वमन्मयनयो वक्ष्यते, सतः प्रस्तावनायानयो उपरगस्तावत् ।
इतिपिष्टल - आपिष्टलः । अभिन्यसिभिभिधि - आकुमारं यत्त पात्रिनेः । र्माणो मयांदा,
यया- आ- उदकान्ताभिश्च शोषिन्मनुजैश्च । धातुयोगजे धान्येन द्विषया येषां संशयो ये संत-
कने, यया- आरोहति । उपसर्गोऽपि सारलसन्धयेनोक्त ॥ २४० ॥ स्मृतिः सूचनं, यया- आ एव

आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः ।
 पापकुत्सेपदर्थे कु धिङ् निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २४१ ॥
 चान्याचयसमाहारेतरतरसमुच्चये ।
 स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादी प्रकर्षं लङ्घनप्यति ॥ २४२ ॥
 स्थित्प्रभ्रे च वितर्के च तु स्याद्भेदेवधारणे ।
 सकृत्सहैकारे चाप्याराद् दूरसमीपयोः ॥ २४३ ॥
 प्रतीच्यां चरमे पञ्चादुताप्यर्थविकल्पयोः ।
 पुनः सहार्थयोः शश्वत्साक्षात्पत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४४ ॥
 खेदानुकम्पासंतोऽपविस्मयामन्त्रणे वत ।
 हन्त हर्षेणुकम्पायां वाक्यारम्भविपादयोः ॥ २४५ ॥

किलैतत् । वाक्यपूरेण पूर्वोक्तस्यान्यथात्वे दोषे, यथा— आ एवं तु मन्यसे, पूर्वं नैवममस्याः— अथ तु मन्यस इत्यर्थः । निपातएकाजनाद् (सू०) इति प्रगृह्यात्वात्, प्लुनप्रगृह्यामचीति (सू०) प्रहर्षाभावात्, यदाहुः— ईषदर्थे क्रियायोगे मयोदाभिधौ च यः । एवमस्ति दित विद्याद्वयस्मरणयोरारब्धे (का०) । समुच्चयेपि शब्दात्— देवेभ्यश्च पितृभ्य आ (निरुक्त०) । कर्षे— आः रक्षस्तिष्ठति । पीडया— विद्यामातरमाः प्रदर्श्य नृपश्चात् भिक्षामहे निरुपाः (उद्रट०) । पापे यथा— पापो ब्रह्मा कुमभ्यः । कुत्साया— कुपुरुषः । ईषन्मधुर कामधुरम् । निर्भर्त्सने— शिङ् ताकिंकान् । निन्दया— विहृ कृतोयम् ॥ २४१ ॥ अन्वाचये मुख्यसिद्धावपचननिष्पत्ति, यथा— भिक्षामष्ट गां नानय । समाहारे संहतिप्राधान्ये, यथा— पाणी च पादौ च पाणिपादम् । इतरेतरयोरे सहन्यमानप्राधान्ये, यथा— [प्रक्षश्च न्यप्रोभश्च] दृश्यन्यप्रोभौ । समुच्चय एकजानेकप्रचयः, यथा— गार्ग्यो वारस्यश्चागतौ, पठति च पठति च चैतः । विनियोगतुल्ययोगिताहेतुषु च । विनियोगे— अह च त्वं च वृत्रहन् सुयुज्याव सनिन्य आ (निरुक्त०) । तुल्ययोगितायां— ध्यातधोपस्थितश्च । हेतौ— ग्रामश्च गन्तव्यः शीतं च, शीतात्कर्षं गम्यत इत्यर्थः । स्वस्तीत्यविनाशनाम [य]— स्वस्ति तेस्तु लतया सह वृक्ष । क्षेमे— स्वस्ति प्रजाभ्यः । पुण्ये— काममिदं ते स्वस्ति । आदिशब्दः सङ्गच्छदौ— स्वस्ति धीकुमुमुपुरात् (मुद्राराक्षस०) । प्रकर्षे— अतिवृद्ध । लहृपनर्मातृक्रमणं यथा— सर्वान् गुणानेप गुणोति भाति, अतिक्रम्य भातीत्यर्थः ॥ २४२ ॥ प्रभ्रे— कः शिवदेवाकी चरति । वितर्के नानापक्षावबन्धे— अथ शिवदासीदुपरि शिवदासीत् (वाजसने- योसहिता) । भेदे विशेषः, यथा— क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृतम् । अवधारणे— भीमस्तु पाण्डवानां रौद्र । हेतुव्यावृत्ती त्वनयोर्भेदौ— गृहीया मे [ये] दुर्जेन त्वं तु किं करिष्यसि । सहार्थे— सहयान्ति । एकवारे— सकृदंशा निपतति (भनु) । अपिशब्दात्सहार्थे— सकृद्युवानो गीर्वाणाः ॥ दूरे— आराच्छत्रोः सदा वसेत् । समीपे— संश्रितान् स्यापयेदारात् ॥ २४३ ॥ प्रतीच्या— पश्चादस्तादिः । चरमे— पश्चायाति । अन्यर्थः समुच्चयश्च । समुच्चये— उत भीम उल्लङ्घनः । प्रभ्रे— उत दृष्ट पठिष्यति । विकल्पे— उत पर्वतं भिन्ना— उत चुल्लुङ्गजः । विनर्त्से— स्थाणुहत् पुरुष । पुनरर्थे पौनःपुन्ये— शश्वदाति । सहार्थे— शश्वद् भुञ्जते । नित्येपि— शाश्वत वैरम् । प्रत्यक्षे— साक्षाद् दृष्ट्य साक्षी । तुल्ये— इयं साक्षा- लक्ष्मीः ॥ २४४ ॥ खेदे— अहो वत महत्कष्टम् । अनुकम्पाया— वत निःस्वोसि । सन्ते ये— वत माता सीता । विस्मये— अहो वतपि स्पृहणीयवीर्यः (कु० सं०) । आमन्त्रणे— वत वितरत तोयं तोय- बाहा हिमान्तं [नितान्तं] । हर्षे— हन्त जीविता स्मः । अनुकम्पाया— पुत्रक हन्त मे बालकाः [ते भानाकाः] । वाक्यारम्भे— हन्त ते कथमिथ्यामि (भगवद्गीता) । विधादे— हन्त हताः पथिक- गेहिन्यः । दाने मिथये च— हन्तकारः (वा० रा०), हन्त मच्छामः ॥ २४५ ॥ प्रतिनिधौ— अभि-

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।

इति हेतुनकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु ॥ २४६ ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रयत्ने प्रार्थयत इत्यपि ।

यावन्तावच्च साकल्येवधौ मानेवधारणे ॥ २४७ ॥

मद्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येप्यथ ।

वृथा निरर्थकाविधौ नानानेकाभयार्थयाः ॥ २४८ ॥

सु पृच्छायां विकल्पे च पञ्चात्सादृश्यचोरसु ।

मध्नावधारणानुष्ठानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४९ ॥

मनुस्मृत्यं न [नं] प्रति । वीप्साश-रुज रुधं प्रति मिश्रते । लभ्यते-वृद्धं प्रति विशेषते विद्युत् । आदि-
 शब्दादिर्षभूतास्यानादौ-साधुचैत्रो मातर प्रति । भागे-यद्य मा प्रति स्यान्मोहो दीयताम् । प्रति-
 दाने-मादानदने निक्षेपः प्रति प्रयच्छति । हेतौ-हेतुनि पचायते । प्रकरण प्रकारः-गौरवो
 हस्तीति जातिः (भाष्य०) । प्रकृत्यै-इति पणिनिः, पणिनिशब्दः प्रकर्षाग्रसिद्ध इत्यर्थः । अत्र एव
 प्रकारा (या) हीनि पेटुः । आदिशब्दादेरभवे-कमादनुं नारद इत्येवमि सः (सिधु०) । मते-
 इत्यादिगतिः । विद्वत्प्रतिषेधे-तदस्यास्यास्मिन्नि मनुर् (पणिनिमूत्र) । स्वल्पे-द्विरेत्येव वा
 पृथिः । समानो यथा-अ अ इति । मन्त्रमे रानेपावधारणे च ॥ २४६ ॥ प्राच्यां-पुरस्तात्पूर्वं
 उपैति । मयने-पुरस्ताद् मुदृष्टे । पुरार्थेति-पुरस्तादनेभूत् । अप्रतोर्थे-पुरस्तात्सेनानीयौति ।
 अनिशब्दापूर्वदेष्टे काले च-पुरस्ताद् द्वारम्, पुरस्ताद्वृतम् । राक्षसे यथा-यावत्कार्यं तावत्क्षर,
 सच्छं कुर्वित्यर्थः । अक्षरी-वाक् गन्ता तावतिष्ठ । माने-यवदत्तं तावद् मुष्टम् । अवधारणे-
 यावदमय द्वाद्यानामन्त्रयस्त्र ॥ २४७ ॥ मद्गले-अय परस्परवदति । अनन्तरे-स्वातन्त्र्यं मुह्यते ।
 आरम्भे-अय शब्दादुत्पाद्यम् । मते-अय राक्षसोसि मोहम् । कात्स्न्ये-अय कल्पं भूमः । अपि-
 काले-अय स्नानविधिः । प्रतिगता-गौ होमानवेति श्रुतः । अन्वादेशे-अयो इम वेदमप्याय,
 अपो एनं छन्दोति । समुपये द्वौ-अयो चन्द्रः, नीमोपाजुवः । निरर्थके-यथा दुष्पोनह्वान् ।
 अक्षरी-प्रानिमाय्यं वृथा दानमात्रिकं सौमिरिष्ठ च यत् (मनु०) । अनेकार्थे-नानाविध जनाः । उप-
 यो-नानाप्रवृत्तयः सद्यः । विनाशे-नावा शरीरिष्णुस्य लोचयानाः ॥ २४८ ॥ प्रदे-को नु
 भावति । विद्वत्प्रति-मीनो नु पद्मजुनो नु दोषा । विनके-आदिनं रज्जुनं । पञ्चादर्थे-तननु भावति ।
 सादृश्ये अनुकारः । लक्षणादौ च-वृत्तमनु योजते । तावत्काले-साधुचैत्रो मातरमनु । भागे-यद्य
 मानु स्याद् दीयताम् । वीप्सावा-वृद्ध रुधमनु सिधति । दैर्घ्ये-अनुपदं वाद्यमयी । प्रथे-
 मन्त्रयेत्यर्थः । अक्षराने-नन्वय गच्छतः । अनुष्ठाना-नन्वादेशः । अनुनयामन्त्रणे-ननु वरिष्ठ
 मणोद मे । अक्षरान्मदौ च-नन्वोदः प्रत्यु (सू) यते । आक्षेपे-ननु किमर्थमागच्छति । प्रपृच्छ-
 अकार्षीः कर्तृ चैव, ननु कतोमे मोः ॥ २४९ ॥ गर्हणा-अपि विवेकमगच्छन् । समुपये-ममं कु-
 नोपि । मते-अपि काति । इत्यस्ते-अपि श्रित्यर्थं मुक्तं समेष्टव्यम् (कु० सं०) । पृच्छाना-
 अपि मदीदेव । समन्वया-पर्यन्तमपि शिरसा भिन्नात् । अनेकार्थे च-अपि गृह्यार्थं वे [वे] दम् ।
 पदार्थे-सर्वविधेति स्यात्, मात्रा ततोर्ध्वं वा । उपनानो आर्त्ताविषो वा संसृजः सूतो दम्-
 निनिर्गतः । मन्त्रे-मन्त्रे । सनरे यदावाचिद्व्यवृत्त ॥ विद्वत्-यदेव हि विद्वत् यदेव । द्वे द्वे समुपयेव
 एव-या वा मन्त्रेस्त्वद्व्यवृत्त वा मूर्तिर्देवताया मन्त्र (कु० सं०), न तृतादेत्यर्थं, वायुर्देव मेदराय

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्त्वपि ।

उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्थे जुगुप्सिते ॥ २५० ॥

अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्ध्नि च ।

इवत्यमर्थयोरिव नूनं तर्कर्यनिश्चये ॥ २५१ ॥

तूष्णीमर्थे सुखे जापं किं पृच्छायां जुगुप्सने ।

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५२ ॥

अल भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

हुं वितर्के परिप्रभे समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५३ ॥

पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः ।

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटानामिके पुरा ॥ २५४ ॥

ऊर्यूरी चोररी च विस्तारेङ्गीकृता त्रयम् ।

स्वर्गे परे च लोके स्वर्वात्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५५ ॥

दहनो वा । अर्थे- सामि समीकृताङ्गी । जुगुप्सिते- सामि कृतमकृतं स्यात् ॥ २५० ॥ सहाय्ये- पुत्रे-
पामा भुङ्क्ते । समीपे- अमा भवोमात्वा । अले- कर्त्रे पञ्चम् । मूर्ध्नि- केशा केशा । निन्दासुखयोश्च-
कंदर्पः, कंयु । इत्यर्थे- आपरेषां विप्र । इत्यमर्थे- एवंवादिनि देवर्षी (कु० सं०) । उपदेशादौ च-
एवं पठ । निर्देशे- एव तावत् । विषये- एवमेव । अङ्गीकारे- एवं कुर्मः । तर्के- नूनं शरत्कुला हि
काशा । अर्थनिश्चये- नूनं हन्तादिषु रावणम् ॥ २५१ ॥ तूष्णीमर्थे- जौपमास्त्व । सुखे- जौपमास्ते
चित्तेन्द्रिय । प्रभे- किं गतोऽसि । जुगुप्सने- किराजा यो न रक्षति, किमक्षेपे (सू०) इति समासान्ता-
भावः । प्राकाश्ये- हिमालयो नाम नवाविंशज (कु० सं०) । समाभ्ये- कथं नाम समेष्यति । स्मृतिः
संभावनेव- स नामास्य बन्धु । क्रोधे- ममापि नाम दशानस्य परे परिभजः । उपगमः सासूयोङ्गी-
कारः- एवमस्तु नाम । कुत्सने- को नामास्य सवित्रुदय । अलीकविस्मययोश्च- दृष्टेधरे रोदिति नाम
तन्वी, अन्धो नाम पर्वतमासेहति ॥ २५२ ॥ भूषणे- अलङ्कार । पर्याप्ती- अलमस्यस्य धन, वीङ्ग-
स्वर्थः । शक्ती- अलं मलो मलाय । वारणे- अलमतिप्रसङ्गेन । अलसन्धो प्रतिषेधयो (सू०) इति
निषेधेपि- आलभ्यालमिदं बभ्रोर्यस्तं वारणवाहरत् (विश्व०), न वक्ष्यतेतदित्यर्थः । वितर्के- वैश्रो हुं
सैनो हुं । परिप्रभे- हुं स ॥ सुहृत् । भवादौ च- हुं राक्षस्येयम् । भर्त्सने- हुं निर्लेखः । अनिच्छायां
हुं हुं मुख । ता समयास्ते, त्वत्समीप इत्यर्थः । प्रामं समयास्ते, प्राममध्य इत्यर्थः ॥ २५३ ॥ अप्रथमे
-पुनरुक्तम् । (भेदे) विशेषे- किं पुनर्वदन्नाः पुष्पा मक्षा राजर्षयस्तथा (भगवद्गीता) । निश्चये-
निष्पन्न । निषेधे- निर्मेयः । प्रबन्धे- उपाध्यायेन स्म पुराणीयते, अविरतमपाठीत्यर्थः । चिरातीते
-पुरापि न नव पुराणम् । निकटानामिके मविष्यदासत्रे- मच्छ पुरा देवो धर्षति, यावत्पुराणिपातयोल्लङ्घ-
(सू०), समनन्तरं धर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ २५४ ॥ ऊररीकृत्य पठ, निस्तीर्यत्यर्थः । आहामुररीकृत्य याति,
अङ्गीकृत्येत्यर्थः । स्वर्गे- एहि जावे ररासेहाव (वाजसनेयीसंहिता) । परलोके- स्वर्गतस्य शत्रुप्रस्य ।
वातीया- जघान कंस किल बासुदेव (भाष्य०) । समाभ्ये- अर्जुनः किल विज्ञेयते कुलम् ।
देवदौ च- ॥ किल कविरिवमुक्तवान् (वा० रा०) । अलीके- गोलस्त्वलित किलाभ्रुतं कृत्वा ।
अह्नो- त्वं किल बोत्स्यसे ॥ २५५ ॥ निषेधे- खलु कृता, निषिद्ध करणमित्यर्थः । वाक्यालङ्कारे- भयो

निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनयं सलु ।

समीपोगम्यतः प्रीतिप्रसाकत्याभिमुखेभितः ॥ २५६ ॥

नामप्राकाशययोः प्रादुर्मिथोन्योन्यं रहस्यपि ॥

तिरान्तर्धौ तिर्यगर्थं हा विषादगुणस्तिषु ॥ २५७ ॥

अहह्यन्नुते स्नेहे हि हेनाववधारणे ॥ २५८ ॥

इति नानार्थवर्गः । ३ ।

चिराय चिररात्राय चिरस्याप्राप्तिरर्थकाः ।

मुहुः पुनः पुनः शब्दद्वन्द्वीक्षणमसकृत्सन्नाः ॥ १ ॥

आश्रयगत्यन्तसाहाय्य सपदि प्राह मदधुः ख] दुते ।

बलपक्षेषु किमुत स्वत्यतीव ख निर्भरे ॥ २ ॥

कन्वाहुः । प्रियासाया- स मत्वगिने वेदम् । अनुनये- न सलु न सलु मुग्धे साहयं कार्यमेवम्
(नागानन्द०) । अभितो मर्मं वदति, समीप उमयत्र वेत्यर्थः । शीघ्रे- वृष्टाभितः । साकल्ये-
भ्यान्नालभितो रजः, समन्त्र दिक्षुः । आश्रयगते- आपन्नमभितोरेवमवश्यम् ॥ २५६ ॥ माग्नि-
निर्गोर्दश प्रादुर्भावाः, मास्यकृपादीनि दश नामनीत्यर्थः । प्राकाशये- प्रादुर्गच्छन् । अम्योम्यार्थे- मिथः
प्रहरतः । रहसि- मिथो मन्त्रवते । अन्तर्धौ- तिरोहितः । परिभूतेन्वर्ण्युपचारात्- तिरस्कृतौरेः ।
तिर्यगर्थे- तिरः काष्ठं कुह । विषादे- हा रमणीयां यो] गतः कालः । शोके- हा प्रिये जनकराजमुनि-
(उ० रा०) । अती- हा इतोहिम । निन्दाया ख- हा भोजियाम् ॥ २५७ ॥ अदुमुते- अहह प्रज्ञा-
मदर्थो राज्ञः । स्नेहे- अहह हृद्य विरहिणी काला । दीपान्तोपि- भित्तिरवापि मुमुक्षिता वदहहा । हेतो-
अभिरत्र धूमो हि दुस्मने । अन्वधारणे- अं हि हस्तगतं पादगतं कूर्पाद ॥ २५८ ॥ इत्यप्यपेक्ष्यते धार्य-
वर्थः । इति नानार्थवर्गः । ३ ।

चिराय विधेनो भूत्वा मत्वद्वा (ख) महापनः । चिररात्राय जायते [यज्ञे] । चिरस्य भूतले
पतति । आश्रयगतेन चिराच्चिरमपि- चिरजीवी, चिरंतनः । कागं [तां] मुहुर्मार्थानि । पुनः
पुनर्वारि विवेदभूरे । सधद्विकि कुपितितः । अर्भाक्षणमारुह्यतयतीमकुम्भम् । अप्रहृद्विकि ॥ १ ॥
आश्रयस्त्यभिप्रायः । अगिति कुवत्तगदेनमो मन्त्रयाव (विद्वत्सा०) । यन्नात्रसा ज्यति मन्त्रमोहम् ।
अद्याय सा निवमर्तं हनमुत्समर्थं (कु० सं०) । सपदि पदशक्तुक्षितेऽर्थः । प्राविदुर्तं कानोः ।
मदुदुदुवि परितः पटकेलीनाम् (सिमु०) । मन्त्रिचक्षु तरसादि ख- अद्विदे पटयति विभिरभिन-
मभिमुर्धाम् । (रत्नावली०) । आश्रयेदि मन्त्र मीधुमाजनात्, तरसोदितः सह जनेषु । दुर्तं दुर्तं सिधं
धार्ता कश्चित् किमविशेषम् । बलवन्विशक्तिर्गोस्मि । मुहु स्वनिदमुच्यते । किमुन मन्त्रेभिमिः ।
मुग्धस्य अम्य. कन्ति, अतिविक्रमः । अतीव क्षुरेगावि (सार्दि) तः ॥ २ ॥ पृथग्देवदत्तादर्थं [स्वतः
पृथग् नास्ति वन्तु] । विना प्रामं ह्यो देवः [विना वातं विना वयम्] । अन्येन पुरयद्यर न
विभियिष्यति । अत्रे इत्यनेन हि मन्त्रयूयम् (कु० सं०) । दिद्व कर्मेन [मो] मोक्षः, कर्मवर्धे [यो]
मोक्ष इत्यर्थः । नामा नरीर्षिण्यन्ता लोकावगा । अन्तरान्वयापि- आत्मन्तरा हामराधनासि, अ(आ)-
रेगिमावदन्वह । वसमापु पयस्त्वये गन्धर्वादि । यतो विद्वन्मृतो मन्त्रः । येन तेनादि ख- विद्व

पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ।
 यत्तद्यत्तस्ततो हेतावसाकल्यं तु चिञ्चन ॥ ३ ॥
 कदाचिञ्जातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ।
 आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥
 आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च ।
 तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वाति ॥ ५ ॥
 दिवाह्नीत्यथ दीपा च नक्तं च रजनाविति ॥ ६ ॥
 तिर्यगर्थं साचि तिरोप्यथ संवोधनार्थकाः ।
 स्युः प्याद् पाडङ्ग हे हे भोः समया निकषा हिरुक् ॥ ७ ॥
 अतर्किते तु सहसा स्यात्पुरः पुरतोद्यतः ॥ ८ ॥
 स्वाहा देवहविर्दानं श्रौषद् वौषद् वषद् स्वधा ।
 किञ्चिदीपन्मनागल्पं प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ९ ॥
 यद्वा (वा) यथा तथैवयं साम्येहो हीति विस्मये ।
 भीमे तु तूर्णीं तूर्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ १० ॥

गिरमुदारा येन मूकाः पिकाः स्युः, नदी तेन गता, यमने नदी देतुः । द्वितयो लक्ष्यते- येन दाता
 [बोदा] तेन श्लाघ्यः । (ज्ञे) किञ्चिद् मृते । पद्भ्या याति कुनश्चन । प्रयः किञ्चिन्नात्मनो, कचित्-
 दुप्रवित्- कथं वित् ॥ ३ ॥ अन्योन्यपर्यायावेनौ- कदाचिच्छ्रुता यति मरणे कृतनिश्चयः, न जातु कामः
 कामानामुपभोगेन शाम्यति (मनुः) । सार्धं धनैर्महान् । पुनेष साकं याते । सत्रा फलद्वैर्गाहैस्तथम् ।
 भ्रात्रा सम युष्यते । पुनैः सहास्ते । सङ्गो द्विजिह्वैः सङ्गृहिती सङ्गृहीतिप्रतिरूपको निपातः । मार्घं
 कृष्वं दुधाः, मार्घ्यवन्धने (सू०) इति गतिसंज्ञा- प्राध्वकृत्य । वृथा दुग्धोनृवान् । मुग्धे मुधः ।
 ताम्यसि ॥ ४ ॥ विरुत्पः पञ्चान्तरं- एषाणुराहो पुरः, उताहोस्विद् भवेद्राजा नरः परपुरः, नः
 किमुत रज्जुः किमुत सर्पः [किं रज्जुः किं सर्पः], किमु तेद्वेरेरिदमु मानयेत्, एकमेव वरं पुंलभ्युत
 शयमुताश्रमः । आह्वयामि तु तत्त्वं ते । न हि न हि मदिमानं प्राप्य तुष्यन्ति भूराः । भीमः पार्थस्तथैव
 च । इति ह समाहुराचार्याः । यो वै युवाय्यधीमानः । खल्वादयोपि- अहो न(तु) बलु भोः । पूजने-
 मुत्तुर्तं, अविस्तुतम् ॥ ५ ॥ दिवाहन, इतिशब्देन सप्तम्यन्ते दिवार्थेयमिति सोल्यते । अपेक्ष्येवम् । दीपा-
 मन्यमहः । नक्तं च । तथा- उषापि- उषातनो वायुः ॥ ६ ॥ साचि लोचनयुग नमयन्ती । तिरः
 क्वाष्ट कुव । प्याद् पाटकाः । पाद् पान्याः । अह्णान्द्वय, इशब्दाने ज्ञात् । ॥ येन । हे वातुल । भो
 मार्गव । ईदो, अरेरे, अयि- ह्यो काम, रे चोर, अरं चेट, अयि प्रिये । एते समं पार्थन्येत्यं पर्यायाः-
 सनया प्रामं, लङ्कां निकषा हनिष्यति (शिशु०) । सम्भ्यान् हिरुक् ॥ ७ ॥ सहसा विदधीत न क्रियाम्
 (किराताजि०) । अप्रायो एते- पुरःसतः । नाहोत्पृच्छित्तरत्नः पुरतः प्रमाणिन । अग्रतो यावति श्रीः ॥ ८ ॥
 सोमाव स्वाहा । अस्तु श्रौषद् । गौही वौषद् । वषादेन्द्राय । वितृभ्य- स्वका । किञ्चि-कुञ्चनमूर्धनाः । ईरस्तेनः ।
 मृतं मनायस्यमार्दवम् । अन्यो घन प्रेत गतस्व भुङ्क्ते । अमुत्र भविता यते तद्विद्यतय शुभाशुभम् ॥ ९ ॥
 पचतीति स्रवन्ती [वत् । पचिर्धे नी] वान्यस्ता [पा] (मेघ०) । यथा चैत्रस्तथा मेघः । शरद-
 भ्रमिष पलमायुः । यथाकं एवं कर्णः । अहो आश्चर्यम् । हवविधिललि(सि) तानां ही विविधो
 विषाहः (शिशु०) । मुनेस्तूर्णीमास्ते । लक्ष्यकृत्तेतूर्णीमःकाम्यकन्यः (वा०) इत्यज्ञाताण्यं
 निश्चिते भीमे तूर्णीकां, मौत्तमात्रे तूर्णम् । सद्यः पाति मायेन । सपदि प्रदह्युपेक्षितोमिः ॥ १० ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दैथान्तरेन्तरा ।
 अन्तरेण च मध्ये स्युः प्रसन्नं तु हृत्कार्यकम् ॥ ११ ॥
 युक्ते द्वे सांप्रतं स्थानेमीक्ष्यं सन्वदनारते ।
 अभावे नञ् नो नापि मास्म नालं च वारणं ॥ १२ ॥
 पक्षान्तरे चेद्यदि च तत्त्वं त्वद्धाद्वसा द्वयम् ।
 प्रकाशे प्रादुराविः स्यादोमेवं परमं मते ॥ १३ ॥
 समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्यगित्यपि ।
 अकामानुमती काममसृषोपगमेस्तु च ॥ १४ ॥
 मनुच स्याद्विरोधोक्तौ कञ्चित्कामप्रवेदने ।
 निष्पन्नं दुष्पन्नं गच्छं यथास्यं तु यथायथम् ॥ १५ ॥
 कृपा मिथ्या च वितये यथार्थं तु यथातथम् ।
 स्युरेवं न पुनर्वैद्येयप्रधारणाचकाः ॥ १६ ॥
 प्रागतीतार्थकं नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ।
 संवद्वर्षेऽन्तरे तर्गणामेयं स्वयमात्मना ॥ १७ ॥

दिष्ट्या पुत्रो जातः । समुपजोषं व्रते । आन्तरेन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः (महाभारतम्) ।
 अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः । यतो मन्तन्तन्तरेणान्यथा भूतिनिर्घातः, भवगम्येनेत्यर्थः । प्रसन्नं
 वितानि हरन्ति चारा ॥ ११ ॥ न सांप्रतं यत स्त्री नेती । इत्थं स्थाने प्रथमः । अमीक्ष्यं वक्षि । सन्व-
 द्वाति, आविरतमित्यर्थः । नदि प्रेम प्रयोजनपेक्षम् । अस्मिन् इव मयसं, विभवन्न मूय इत्यर्थः । नो
 प्रानामः । नेहः कुपेयु जाययात् । मास्म करो । मा कार्या । अल वन्ते रोदनेन ॥ १२ ॥ सन्वदे-
 न्मतेन किम् । यदि खलस्तत्कलकृत् कृपा । अरे अद्वा पुश्यः । अजसा वक्षि नापुः । प्रदुरासीत् ।
 आविर्भूतः । मतमभ्युपगमः- ओं कुह, एवं कुह, परम तत्रावयम् । एवं वादमित्यादि च ॥ १३ ॥
 एते सर्वतोदिक्कार्ये- समन्ततो घावति, परितः प्रपतन्ति दुष्टता (तो) विषद, सर्वतः सपदः यताम्,
 विष्वगवति विष्वगम् । इति सन्वद्वर्षमन्तादित्यादि- समन्ताद्भवः सामन्तः । आदावनिष्ठायां पश्चाद-
 ङ्गीकारे- कामं करोमि । अस्तुशरीरसुखापूर्वङ्गीकारे- अस्तुकारः, एवमस्तु को दोषः । यथाप्याद्वस्य
 नाम ॥ १४ ॥ ननुच क, सत्यः । कामप्रवेदनमिष्टप्रतिपन्नः- कश्चित्प्रवति ये माता । निष्पन्ताः
 समा दुष्टाः समा वन्तरा अत्रोत्ति, तिष्ठन्नुपस्थितिनिव (सू-) इत्यव्ययमात्रादव्ययम्, शर्मनाये
 शरचारात्, समेन समातो वा- नि यम वक्षि मूर्खं, कालानुचितमित्यर्थः । एवं दु. प्रमं वर्तते । सर्वथा
 तु यथायथम्, यथास्यं (त्वां) तमित्यर्थः, यथास्येयथायथमिति (सू-) साधुः ॥ १५ ॥ नृषोदम्
 (उ- रा-) । निष्पन्नद्वी । तथेति सन्वदनमतिरम्य- यथायथं वक्षि सभायु विद्वन् । एवमेव ।
 आत्मा सर्वं तु पश्यति । विनः पुनः पूज्यः । गुरुर्वा वक्षि मांम्यो वा । तमेव देव सर्वं जानाति ॥ १६ ॥
 प्राह सत्यम् । नूनं इन्तर्हिम सत्यम् । अस्मिन् मातरिगुरुसुदिनरि विवशः (मन्त्र-) । संवदः,
 संवदनीये । अस्मिन् परादन्त्य- सर्वं दोषज्ञाद्वान्, अस्मिन् सत्येन ॥ अद्विष्टाद्यर्थे- सां पुनः, एवं
 पुनः । स्वस्य, आत्मनेति मृतीयत्वाय ॥ १७ ॥ नावेनष्टं । उद्वेदश्चरेत्तु निगम् । कन्तः
 प्राप्नोति विवेका, मूर्ध्नि बाहुन्यायं । अयं प्रार्थ- धनैरिति विद्वं लेख । कनेति (धने-) अनुतापेन्यत्वात्-

अल्पे भीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूम्यद्भुते शनैः ।
 सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्मार्तीतिस्तमदर्शने ॥ १८ ॥
 अस्ति सत्त्वे रूपोक्तावुं (बु) ऊं प्रभ्रेनुनये त्वयि ।
 तर्के स्यात् (हुं तर्के) स्यादुपा राज्ञस्त्वसानं नमो नतौ ॥ १९ ॥
 पुनरर्थेह निन्दायां इषु सुषु प्रशंसन ।
 सायं साये प्रो प्रातः प्रभात निरूपान्तिके ॥ २० ॥
 परत्परार्थेषमोच्ये पूर्वे पूर्वतरं यति ।
 अद्यात्राह्वय पूर्वह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरत् ॥ २१ ॥
 तथाधरान्यान्यतरतरात्पूर्वेद्युरावयः ।
 उभयद्युभोभयेद्युः परे त्वह्नि परेद्यवि ॥ २२ ॥
 ह्यो गतेनागतोह्नि श्वः पर श्वस्तु परहानि ।
 तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥ २३ ॥
 एतर्हि संप्रतीदानीमधुना संप्रतं तथा ।
 दिग्देशकाले पूर्वाद्यां प्रागुपकप्रत्यगावयः ॥ २४ ॥

इत्यच्ययवर्गः । ४ ।

शनैः शनैर्भ्युपरमेत् । सनातनः । सनत्सनाच्च- सनत्कुमारः, सनात्कुमारश्च । बहिर्भूतः । वक्ति मम
 व्यासः, अबोचदित्यर्थः । अस्तं गतः ॥ १८ ॥ अस्तिक्षीरा स्त्री, अस्ति परलोके मतिरस्यास्तिकः ॥
 कोपनोक्ती- उं सेवास्मि तव प्रिया । रूपेत्येव- ऊं न जानासि स्वार्थम् । अप्ययि साहसकारिणि । स्याद्वादिनो
 जेनाः । उपातनो वायुः । नमो देवेभ्यः ॥ १९ ॥ अयानुगुण्ये स्मरणे हुं कद् विप्रनिराकृतौ । अङ्गी-
 कृतौ स्यादर्थे हुं हीनसंशोधने त्वरे ॥ मूर्खोपि नावमन्तव्यः किमस्ति विद्वान् । दुहुवादी खलः । सुहृत्कम् ।
 क्षीयते क्षीयते सायो निशामुख, घञ्- सायतनो वायुः, कथमक्षीनः सप्या बन्देत । प्रगेतनो वायुः ।
 प्रातः संध्यामुपासीत । मित्र निरुपास्ते ॥ २० ॥ पूर्वे वषे परत् । पूर्वतरे वषे परारि । यति गच्छति
 वर्तमाने वषे- ऐषमः, घञ्- परत्परार्थेषमिति (सू०) साधवः । एषमप्रियाः । अस्मिन्नहम्येष, वर्त-
 मानतामात्रेप्याहुः- बरो कोकेय दुर्लभ (बरुः), तदवस्थेन तथा । पूर्वह्नि पूर्वेषुः । आदिशब्दादुत्तरेषु
 अचरेषुः, अचरेषुः, अन्त्येषुः, अन्वतरेषुः, इतरेषु । शुद्दिनमिति श्रीश्रीजः, यथा- युधन्वो द्योतते
 कम् ॥ २१ ॥ उभयोरहोः- उभयेषुः, उभयवृत्तं, युधोभयाद्वक्तव्यः (वा०) । स्मार्तं पाक्षिणं
 रात्रिदिता । त इत्यास्मि परेद्यवि ॥ २२ ॥ असीतेह्नि श्वः- शोद्यते । आनागतोह्नि श्वः- श्वो गन्ता ।
 श्रोदिनात्परमह परःश्वः, पारस्करादित्यात् (सू०) परःसहस्रादिवत्सुद् । तस्मिन्काले तदा, तदोदाचोति
 (सू०) तदा, तदानी च । एतौ नृत्यकालौ । युगप्रपाप्ताः । एकस्मिन्काले- एकदा मिलन्ति ।
 एकपदे च- अयमेकपदे तया वियोगः (विक्रमोर्वशी०) । सर्वस्मिन्कालेयं, सर्वकान्त्यव्ययकालेदस
 (सू०), सर्वस्यसोन्मतरस्यादि (सू०) ॥ २३ ॥ अस्मिन्कालेयं, इदमोर्हित् (सू०), एतौरयोः
 (सू०) इत्येतादेशः, (एतर्हि)- भवन्तमेतर्हि मनश्चिन्तयितुं विवर्तमानं नरेदेववर्त्मनि (रघु०),
 अधुना, इदानी च । संप्रत्येव संप्रत, स्वार्थेऽञ् । प्राच्यां दिशि प्राचि देशे काले वा- प्राग्वसति । प्राच्या
 दिशः प्राचो देशात्कालाद्वा- प्रागागतः । प्राची दिक् प्राद् देशः कालो वा- प्र प्रत्यम् । दिक्शब्देभ्य
 छत्तमीपद्यमीप्र्यमाभ्योदिग्देशकालेष्वस्तिति (सू०), अथेतेह् (सू०) । आदिशब्दादुदगवागदि ।
 एवं पूर्वादिभ्यः पुरस्तादपस्तादादि ॥ २४ ॥ इत्यच्ययवर्गः । ४ ।

सलिङ्गशास्त्रैः सञ्जादिकृतद्वितसमासजैः ।

अनुक्तैः समहं लिङ्ग सकीर्णवविहोन्नयेत् ॥ १ ॥

लिङ्गशेषविधित्वापी विशेषैर्यथेषाधितः ।

स्त्रियामीवृद्धिरामकाश्च सयोनिप्राणिनाम् च ॥ २ ॥

नाम विदुर्जिज्ञासवर्त्तवीणादिभूतदीहियाम् ।

अवन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

इह लिङ्गप्रमहर्षेण वक्ष्यमाणलिङ्गशुभासनसहिने मुप्यातुहयादेजाते (छन्दे) प्रागनुक्तै-
 लिङ्गमुपयोजयेत् । लक्षणेन सत्त्वता ज्ञानार्थं सप्रायुगादान्म् । लिङ्गशास्त्रेण यथा- स्त्रियामीवृद्धिराम-
 काश्च । सुधातुवृत्तिभेदेषा- अत्रवात् (सू०) प्यामथर्चोयुक् (सू०) । कृद्गतिभेदेषा- स्त्रियाकिन्
 (सू०), पुंसिहायाप प्रयेण (सू०), नपुंसकमेवम् (सू०) । गोव्यावर्द्धनायनात्र सुधातुव-
 त्तिर्भेदः कृद्गतिरुदाहार्या । सद्धितश्चिन्नेयेषा- तत्कथया महर्षेण वेद्योष्टादि । समासवृत्तिभेदेषा-
 अदन्तैर्द्विगुरेकार्थं इत्यदि । कथमुपयेदेवाह- प्रयुक्तमन्त्रेणैवैवन्, वचनमात्रेणैव । उक्तं च माह-
 प्रहृतिप्रत्ययावापै सकीर्णं लिङ्गमुपयेत् (सू० १८३) । प्रकृषा यथा- अधवा पुंसि (सू०) ।
 प्रत्ययेन यथा- स्त्रियाकिन् (सू०) । अव्ययार्थेन च यथा- सन्तुल्यसाधनाम् । आपद्यन् स्त्रियानि-
 यगानां कर्मन्व नपुंसकलिङ्गता च वक्ष्यति । तथा- अयस्य निरयसमासवचन सर्वलिङ्गता चेत्यादि
 ॥ १ ॥ अथ लिङ्गानां प्रागुक्तानां शेषविधित्तो वर्ग उत्सर्गवाद् व्यापको भवत्यावादेय्येषाधित
 स्यात् । यथा- असप्रन्ता अवाधिना शुभि, तथा प्रप्तं लोपश्च सिद्धमित, यथा- कन्द्या, पुस्त्वा,
 भविमा प्रसव, भविमा कल्प । अत्रात्रवाद- द्वयस्यमसिमुपपन्नं तृतीये- इह वक्षः, वेजः, नाम,
 धम । ईदन्तमूदन्तं चैकस्वर्गं च लिङ्गं भवति- इत्यत्रा, धी, धी, ही, धू, भू, सू, इ, ऊ ।
 पुलिङ्गात्वात् स्त्रियामित्यधिकारोक्तम् । ज्ञाप्यनपुक्तानां माथिना सज्ञा च स्त्रियाम्, यथा- इय माता,
 स्वसा, प्रसू, योविन्, इव गौ सुगमि, इय कथिर्वानरी, इयमहिर्गवा, इय करणुर्हस्तिनी । दारादी
 तु ज्ञत्वं पुमन्नि दारा (सू० १२) इत्याद्यववादोऽप्यते । एव सर्वप्रायेयम् ॥ २ ॥ एषा नामवर्ग्या-
 स्त्रियाम्- इय त्वपुतादिदशभि, इय निशा रात्रि, इय बद्धी वीरुन्, इय धीणा परिवादिनी, इय दिह
 कष्टुन्, इय भू कु, इय नदी तरित्, इय हार्तज्जवा । अकारान्ते शब्दे यदेकार्थं समाहारो यो द्विगु
 स स्त्रियो, यविष्टि- अकारान्तोत्तरपदोद्विगु स्त्रियाभाष्यते, (यथा) त्रयाणां श्लोकानां समाहारश्च-
 श्लोकी, पञ्चमूनीत पञ्च । स द्विगु सप्रायुत्तरपदेत्यन्तेन स्त्रियां, पात्रादिभ्यः मतिवेष इति (पात्रा-
 दन्तस्यन), अन स नपुंसकमिति श्लोके- पमपत्र चतुयुग, त्रिमुक्त्त, त्रिगुरं, माप्ये तु त्रिगुरी ॥ ३ ॥
 सत्यत्ययान्ता स्त्रिया, वक्ष्यमाणस्तवत्यो (सू०)- गोर्वासा गोता अधना । प्राग्वदवपुवहमेव
 सत् (सू०)- प्रामाणां समूहो प्रामना, जवना । देवात् (सू०)- देव एव देवता । समूहे वादि
 मन्त्ययान्ता स्त्रियां, पात्रादर्थे (च) (पञ्चादिभ्याम्)- पात्राणां समूह पद्मा । सतय रयान् (सू०)
 यत् (य), इतिप्रकृत्यच (सू०) चकार यत् (च)- गतिनी, गोत्रा, रयज्या । वैराद्यर्थे
 पुमन्त स्त्रिया (इत्याद्युन्तेमैपुनिकयो)- अथमादिष्वयवैमप्यमादिष्विहा, कादोत् केच । अतिमरु-
 ज्यमैपुनमयोत्रे विवाहे वैमत्रिमप्यत्रिष्व, वसिष्ठकथिष्व । आदित्यपुन्य पादपुन्यस्यव्यादेव्यामा
 सुवकोपथ (सू०), दण्डवत्कर्मण्येव (सू०) द्वौ द्वौ पदौ द्विगुर्द्वौ दशभि, द्वे द्वे पुनै दन्ति

तत्त्वन्दे येनिकत्वा वैरमैथुनिकाविबुध ।

स्त्रीभावादावनिक्तिष्णवुल्लण्चण्वुक्क्यव्युजिजड (इनि) शाः ॥ ४ ॥

उणादिषु निरूरीश्च ड्यावृडन्तं चल स्थिरम् ।

तत्कीडाया प्रहरण चेन्मौष्टा पाल्वा णदिक् ॥ ५ ॥

घञो ज सा क्रियास्यां चेद् दाण्डपाता हि फाल्गुनी ।

श्येनपाता च मृगया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि ।

लङ्का शफालिका टीका घातकी पञ्चिकादकी ॥ ७ ॥

सिधका शा (सा) रिका हिका प्राचिकोल्का पिपीलिका ।

तिन्दुकी कणिका भद्मि सुरङ्गासूचिमादयः ॥ ८ ॥

विशतिका इदं ति । उपलक्षणत्वाद् युवन्तोषि, द्वन्द्वमनोव्यादिभ्यश्च (सू०) इति वुञ्- शैष्योपाध्या-
यिका । गोत्रवरणाच्छुभादोवुञ् (सू०)- गार्ग्यस्य भावः कर्म चेति गार्गिकवा श्लाघते, काठिक्या
श्लाघते । क्षियामि यथिह्यल भावे वा कर्तरि च कारके- लङ्गादिप्रत्ययान्ता क्षियाम्, भाक्रोशेनव्यानि-
(सू०)- अत्रननिस्ते वृषल भूयान्, अरुणि । क्षियाकिन् (सू०)- कृति, भक्ति । रोगाख्यायां
प्युञ्चहुलम् (सू०)- प्रवाहिका, विपादिका । घात्वर्थनिर्देशेषु स्तब्ध (वा०)- कारिका, जादि-
का । कर्मव्यातहारणञ्क्षियाम् (सू०)- अयय व्यावशेषान् शवकासी वर्तते, व्यावभाषा [हासी],
णच क्षियामन् (सू०) स्वार्थे । पयोद्याहणा पतिपुञ्चु (सू०)- भवत शायिका, इक्षुमक्षिकोत्पन्ना ।
मृजययोर्नावक्यप् (सू०)- मृज्या, इज्या । सङ्गायसनञ्जति (सू०) क्यप्- समज्या, निदया । हनस्तच
(सू०) इति क्यप्- मद्रहला । व्यासधन्योयुञ् (सू०)- मण्डना, आसना । प्रधादयानयोरिष
(चान्द्रसू०)- का कारिमफार्पा, इमां कारिमफायम् । पिद्भिदादिभ्योऽ (सू०)- घटा, मृजा, मिदा ।
अनययात् (सू०)- चिफार्पा, पुनया । हन शच (सू०)- किया, इच्छा ॥ ४ ॥ उणादौ न्यन्त
ऊदन्त ईदन्तश्च श्रियो- अरणि, धमनि, हानि, उषानि, श्लानि, अलान्, जम्बू, लक्ष्मी, तन्त्री ।
उपतमावन्तमूर्त चाभिधेयलिङ्ग लङ्लिङ्ग च क्षिया- पुग इय पौत्री बुद्धि, हिमानी, अजा, बलाका,
भ्रू, मङ्गपण्डू । सुष्टि प्रहरण यस्य किडाया मोष्टा, पञ्चा प्रहरणमस्या पाक्षवा, तदस्यां प्रहरण-
मिति कीडायां, (सू०), णदिक्- अत्रत्योदाहरणमिदं ॥ ५ ॥ लङ्पातोस्पां फाल्गुन्या वर्तते श्येनपा-
तो स्या मृगयायां वर्तते, तिळपातोस्या स्वधाया वर्तते, षम सास्याकियोति (सू०) य, श्येनतिल्यो
पातेये (सू०) इति मुञ्, स्वध सत्यस्य स्वधा श्रद्धम् ॥ ६ ॥ अपचयेत्पचये यदि वनतुमिच्छा तदा
मृणाल्यादयः स्रं लिङ्गा स्यु । अवचयेत्पचयस्यानल्पणानि हि स्त्रीपुननुत्तानि । आदिश-
वशागाली, सटी, मञ्जी, छात्रिका, यष्टाकण्डो । कचिदिति च प्र लोके पुनर्पुंसकयो स्त्रीत्वं दृश्यते, न
सुम्बादौ । लङ्का राक्षसुरी । शफालिका पुष्पविशेष । टीका वृत्ति । घातकी नामोवधि । पञ्चिका
न्यास । आडकी प्राहिमेद, सन्याडक च ॥ ७ ॥ सिधकाचारिके वृत्तभेदौ । हिक्का- कर्ष वातमृत्तो
दाह । प्राचिका पाशविशेष । उल्का ज्वाल । पिपीलिका वनतोरुमि । योशायिष्ठ प्रागनुक्तो वा
स प्रातिपदोनेच्यते, अतः शनैर्यात पिपीलिक इति पुष्टमनिवृद्धम् । एव सर्वम् । तिन्दुकी नाम वृध-
फल च । कणिका- अल्पकण - गोपुमपेठ च । भद्मिर्नच्छिती । सुरङ्गा तिमम्भूरात । सूचि
शीतनी । मादिर्नाम देव चवनं च ॥ ८ ॥ पिच्छा-आनाम । विपण्य स्वाशस्यान (नो) द्वौने जल्य ।

पिच्छावितण्डाकाकिण्यधूर्णिः जाणी दृणी दृद् ।
 सातिः कन्या तथासन्दी नामी राजसभापि च ॥ ९ ॥
 झहरी चर्चरी पारी होरा लद्धा च सिध्मला ।
 लाक्षा लिखा च गण्ड्या गृन्सी चमसी मसी ॥ १० ॥
 पुंस्त्ये समेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।
 स्वर्गयामात्रिमेषाविधुकाळासिद्धारारयः ॥ ११ ॥
 करगण्डीप्रदोर्वन्तकण्ठकंशानसस्तनाः ।
 अह्लाहान्ताः श्वेदभेदा रात्रान्ताः प्रागसंस्थकाः ॥ १२ ॥

काकिनी नाम नापचवपुर्नमागः, पपचवपुर्नमाग इत्येके । काकिनीति सभ्या । कूर्मिर्नप्यम् । घापी
 निरुपः, शाग इत्येके, कणीगडे संकोचोयं । दुगी कर्त्रवैका । दृद् स्लेच्छजातिः । सातिः भावार-
 विरोधः । कन्या खगेः स्तूत वाचः । आसन्दी पीठिका । नामी तुन्दिः । राजः समा राजसभा,
 समाराजानमुच्यतेति (सू०) राजनिवेशान्त्वम् ॥ ९ ॥ झहरी कायविशेषः । चर्चरी हर्षकीडा ।
 पारी पनमान्दम् । होरा लम जतकं च । लद्धा-अलका अमरकाष्ठः । सिध्मला पामा मतः सिद्ध च ।
 लाक्षा जतुः । लिखा यूरुगर्भः । गण्ड्या-अभ्यवचुडकं, गण्ड्योतिः । गृन्सी-ऊरुस्यौ वातरक्तः ।
 चमसी ममूगदिपिष्टं सत्ववनस्पतिः । मसी रजनी । इति श्रीविष्णुपुराणे ॥ १० ॥ भुता अमुरास्तद्विधेषा-
 म्बन्धुवगवः पदोरी सह पुंसि । सुरा दिवौकषः, मुरविधेषाः-इन्द्रो विद्वीजाः शक्र, अदित्यः सूर्यो
 रविः, मरुता स्वर्गसु, विष्णु धर्मिः, इन्द्रः समुद्रः । विष्णोरनुवराः-चण्डः प्रवराः, जयो विजयः,
 विध्वजसेन । इन्द्रानुवरा-नन्दो महाकाशो भृगी, गगाः प्रवराः । एवं सर्वत्र । अमुगः पूर्वदेवा दैत्या
 दानवाः, तद्विधेषा-विरोधको बलिर्नमुविः प्रह्लादः । शाहः ननुवहभिहारतुङ्गिहाभिहारः । एते
 समेदाः सपर्यायाः पुंसि । स्वर्गो नाद्विदिष । शागः क्रतुः समानक्रतुः, तद्विधेषा-अग्निर्दोम उक्थ-
 दिव्यः-अनोयांसः । अत्रिः पर्वतः केतुः, तद्विधेषा-मेघैर्मग्नानुर्दिमशालः यमो विध्यः पारियात्रः ।
 मेघस्तान्निवा घनः, तद्विधेषा-पुच्छावर्तकः । अदित्यः समुद्र उद्वन्तः, तद्विधेषा-लपेदः । इन्द्रवः
 पदाः, तद्विधेषा-अत्रहान्धमनः । केशः समरः, तद्विधेषा-सगो सरः, सुहृन्तः, मयधेयः,
 सवनरः । अग्निः कर्वातः, तद्विधेषा-नन्दकप्रन्दुस्तः । शक्रः सचक्रः पूरकः सुतः । अदिर्द्वि-
 मिय ॥ ११ ॥ करः पाद्विध्वजः । गण्डः कपिलः । भेदो दन्तच्छेदः । श्वेदो दन्तः । दन्तो दन्तः ।
 कण्ठो गलः । केतो वातविह्वलः । नमः करदहः । स्तनः परोपदः । कृत्तवनसन्ताहः पश्चोत्तरराशः
 पुंसि, रात्रिहानुति (सू०) इति-पूर्वः, मध्याह्नः, स्याह्नः । द्युपदः, अहः, उत्तमाहः, परमाहः,
 रात्रिः सविन्मन् (सू०), अहोद्वारेत्यम् (सू०) इत्यहोदयः । विध्वजो गलः
 काशुमे इत्यहः । पुंसि श्रुति च प्रपञ्चवर्तुषि प्रवुरयोग्यं विधिः । एवं सर्वत्र । विदं तु हवे ।
 अर्धहानुतिः कृत्तवनसन्ता रात्रिः पुंसि-अर्धघनः, हवेघनः, वसोघनः, अहः सर्वोद्वेगोद्वेग-
 पुञ्चपण्येः (सू०) इत्यहः, नेह-मिध्वजं, पञ्चमन् ॥ १२ ॥ अत्रिः सर्वस कर्तुः । विध्वो
 वसन्तः । अमुगः अमन्तायाकापिता अनोर्दि हि ॥ पुंसि-पुण्याः, उग्रता, मत्ता, प्रहा । अवा-
 पिता इति हि-इदं यदो जतवः, इदं स्तेनः, इदं धानः । अत्रहन्तुजन्मभिराशो वसने ।
 श्वेदोर्द्विने वसोपेरा सन्ता दन्तदन्तः पुंसि-अत्र वस्तुर्द्विचरः, मस्तुः, मस्तुः, पदः, दिव्योदयो-
 न्यः ॥ १३ ॥ मयः मयः इत्युक्ते, मयः, ऊरु मयिषः । नेह-इदं कपिलः वलः । कण्ठः, जतु सप्तः,

श्रीविष्टाद्याश्च निर्यासा असञ्चन्ता अथाधिताः ।
 कशेरुजतुवस्तानि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥
 कपणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अय ।
 पथनयसटोपान्ता गोत्रारयाश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥
 नाम्न्यकर्तारि भावे च घञजघ्नङ्णघाशुचः ।
 ल्युः कर्तरीमनिज्भावे को धोः किः प्रावितोन्यतः ॥ १५ ॥
 द्वन्द्वेष्ववडवावश्चवडवानसमाह्वते ।
 कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोयःपूर्वकोपि च ॥ १६ ॥
 घटकथानुवाकश्च रत्नकश्च कुडङ्गकः ।
 पुद्गलो न्युङ्खः समुद्रश्च विटपट्टघटाः खटः ॥ १७ ॥
 कोट्टारपट्टहट्टाश्च पिण्डगौड (गोण्ड) पिचण्डयत् ।
 गड्डुः करण्डो लघुण्डो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

वस्तु पदार्थः ॥ १३ ॥ कशेरुद्विद्वाद्वाङ्गोरेषा अकारान्ताः पुंसि । क- शरुः, वृकः, श्वेतकः, वराटकः ।
 प- पृश्नः, कक्षः, निरुपः । ग- गजः, शणः, वाणः, कनः । भ- कुम्भः, शलभः । म- आचामः,
 धूमः, आमः । र- अङ्कुरः, करः, दरः, समीरः । य- सर्पः, सूरः, कलापः, बाणः । य- सार्यः,
 शपथः, नाथः । न- केनः, हायनः, स्तनः, जनः । य- तनयः, व्ययः, तन्नुवायः । च- रसः, दासः,
 कुसुमः, वासः । ट- सरटः, पटः, कटः । अवस्यप्रत्ययान्ताः शास्त्राभ्यायिनश्च पुंसि- पार्यः, वासिष्ठः,
 दासिः, कठः, बह्वचः, छन्दोगः ॥ १४ ॥ अकर्तारि च कारके संज्ञायां भावे चार्थे घञन्तादयः पुंसि ।
 घञ्- म(प्रा)मीदृशस्मिन्नवनमनासीति म्र(प्रा)सादः, प्रक्रियने प्रकरः, पाकः, स्नायः, अकर्तारिच-
 कारकैवहायो (सू०) घञ् । अच्- पचः चयः, नयः, पचायच् (नन्दिप्रहीति), एरच् (सू०) ।
 अप्- कर्, मर्, स्तवः, लवः, हवः, कर्दोरप् (सू०) । नङ्- यज्ञः, यजनः, प्रज्ञः, यज्ञवाचयत-
 विरुतेति (सू०) नङ् । उपलक्षणवाद्- एतरोनन् (सू०) । णः- न्यदनं न्यादः, नौणचेति (सू०)
 णः । घः- महरः, निगमः, गोचरः, पुंसिचङ्गायोपःप्रायेण (सू०) । अधुच्- आनन्दयुः, श्वययुः,
 वेपयुः, श्रितोयुच् (सू०) । कर्तरि ल्युः पुंसि- नन्दयति नन्दनः, रमयति रमणः, नन्दिमहिषवेति
 (सू०) ल्युः । इमनिज्ज्ञताः पुंसि- पृथोर्भावः प्रथिमा, सथिमा, पृथ्वादिभ्यश्चमनिज्ज्ञा (सू०) । भाव
 इति कि- तामिमा पृथ्वी, चर्च व त्रिमा उपस्त्री, औणादिक इमनिच् । भावे कप्रत्ययान्तः पुंसि- आपू-
 नामुपानमापूयो वर्तते, मुपिष्यः (सू०) इति योगविभागात्कः । धवर्थेकीरिपानं (वा०)- प्रस्थः,
 मग्नः । प्रादित उपसर्गादन्यतः सुबन्ताश्च पराद् घुसङ्गकृतयो यः विमलवस्तदन्तः पुंसि- तिथिः, मथिः,
 आपिः, आदिः, उरसर्गयोःकि. (सू०), अटिः, इयुः, कर्मशब्देकरणं च (सू०) इति किः ॥ १५ ॥
 समाहारान्यत्र द्वन्द्वेष्ववडवै- अवधवडाः पुंसि, दिव्यवहुवबोहदाहाम् । नेह- अवधवडव, विभावा-
 वृषभृगेति (सू०) समाहारविज्ञः । सूर्यादिपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि- सूर्यकान्तः, मायकान्तः, इन्दु-
 कान्तः, चन्द्रकान्तः, अयस्कान्तः ॥ १६ ॥ घटको मय्यविशेषः । अनुवाक ऋषयु समूहः । रत्नकः
 पञ्चकम्बलः । कुडङ्गको वृक्षलतागहनम् । पुद्गलः वाङ्मूलम् । न्युङ्ख औकाराः पोटस । समुद्रः
 कटरङ्कः । विः कामुञ्जानुवः । पट उष्णीषादिः । घटो दाहनुम् । शरसूत्रम् ॥ १७ ॥ कोटो दुर्गः ।
 अरण्यो मूहः । हट आपणः । पिण्डो प्रासः । गोडो गुट्टो देशविशेषो वा । विण्ड उदरम् ।

वृत्तिर्त्तिमन्नाहरितो रोमन्योद्गीयबुबुधुः ।
 काममर्दोर्बुधः कुन्ः फेनस्तृपी स्यू (पू) पकौ ॥ १९ ॥
 धातपः क्षत्रिये नामिः कणपञ्चुरकेदराः ।
 पूरधुरमचुकाञ्च गोलहिद्गुलपुङ्गलाः ॥ २० ॥
 घेतालमलमल्लाञ्च पुरोदाशापि पट्टिनाः ।
 कुन्मापो रमसञ्चैर सकटाहः पतद्महः ॥ २१ ॥
 द्विहीनैन्यञ्च (च) सारण्यपर्पन्वभ्रहिमादकम् ।
 शीतोष्णमांसकभिरमुन्वातिद्रविणं चलन् ॥ २२ ॥
 फलहममुत्तरलोहं सुम्बदुःसमुमाशुमम् ।
 जलपुष्पाणि लवणज्यग्रमान्यनुलपनम् ॥ २३ ॥

गङ्गाङ्गः (कालः) । कणः सनुः । लघुभो यतिः । वाङ्गः सनुः । किन्तो मांसप्रणिपि । बुधो
 दाहकृमिः ॥ १९ ॥ द्विर्भेदाः । र्त्तिमन्ः केषुचैकोन्तः, शङ्खपादिनशाकम् (वा०) । हरिप्रभो
 वां. दिशरांयन्मु अलिहा. प्रगवचन् । रोमन्स्तिरथा चर्चितवर्गम् । उद्गीय ओङ्कारः । बुधुद्गी-
 म्मुक्तेः । काममर्दो वेष्टारमेदः । अर्धुसर्दिन्योऽपिः संवकापेदय । कुन्मा मर्षं पुणम् । फेनो रिन्दार ।
 स्यूतो घृदिहृदः । पूरो यत्त पञ्चुरनकटम् ॥ १९ ॥ जलतोर्हो रूपेणः । क्षत्रियराण्या नामि, नेद-
 र्वां नमिस्तुमिदः । कणः मांसविशेषः । लघुभो नतिनमन् । केदरो ह्यङ्गम् । पूरतोबोद्धवः ।
 घे'नः कागमद । पुङ्गलाञ्चप्रनन् । गोल. वृत्तं विङ्गः, यथा मूलं । दिहाङ्ग- यण्डम्,
 अकटन्तंयामिन्येके । पुङ्गलो जंघः ॥ २० ॥ वेताल भूताविः शवः । पतद्महमेदः । पुटोषा-
 षो वने विट्पुः । पट्टिना नक्तुम् । कुन्मायोर्वन्वरा मरादिः । रमसः पौर्वासांविचारः । कटहो
 इग्नारवनमाङ्गम् । पतद्महः- अवेकपातः ॥ २१ ॥ श्वेति बुद्धिगोः । द्विहीने तुनये ननुषके,
 उच्छदय. वेरो वल्यत इत्येकः । कदि सारं पविरो नृपदे । सामेदेमकृषं चोकर- कामन्दि
 इतीक करणं, य गमनमन्तिगम् । अरार् विभं कन्नाम् । पौ पगर्ष दम् । यन्न विरा मुत्तरम् ।
 दिमं नाल्य तुहिन्म् । उदह पाकीय तौम् । शील विहिम् । लण घर्नम् । मयं तरु पचम् । अपि
 रचनम् । मुख तुम्भमन् । आदि मयं लेवनम् । श्विर्गं यन्न मारोवन् । वनं नेवमनीकम् ॥ २२ ॥
 कर्त्तव्यः- आत्रं पनम घरीन् । हेम मुर्ग कर्त्तव्यम् । शुच तन्नेहोन्वरम् । केदमनशात् ।
 मुग्गुमात्रं यन्तम् । दुग्गुमन् न कटम् । शुभं गुग्गु मुहन् । अश्वम पात दुग्गुम् । जलपुम्भेदः -
 अश्वम कुम्भेदं व कटम् । लवणमेदः- मेन्वर्त्तुमिद विड इत्यम् । यन्नमेदः- यन्न-
 सुमवन दी दुग्गुमुत्तिनम् । अश्वमेदः- [अश्वमेदः] अश्वमेत दुग्गुमनमिच्छिं कटनी
 यन्त श्रीवन् ॥ २३ ॥ मर्णु म्] यण्डाङ्ग (स्यू) कणमाङ्गम् । दर्वीयमृषा रद-
 कोदकाङ्गम् ॥ पनानिर्मुत्तारहरवोडुनम् । यन्त कम्पलविहं च मनेतो यन्तुगये ॥
 केदेम्या यनादिना संन्य नृनये- यत्त सप्रमनुत, नेद- ॥ केदिम्युत्तम् । यनादिपि हि-
 र्वां विहन्, इय नमिः । लघुगन्तुवे वा, पछे श्रित निर्दुग्गु, यदा- किन्ती पगदयी
 दिरपी लक्ष्य कोटिपि दिरपी । औतामोप्रननया रनवती वपुनती दिरपी ॥ इद लय नदे प्र-
 नयमिन्वनिधानंवेपी । अश्वमेयनमुष्मनयन्त च द्द दिम्बर तर्पदे- इद वपुनतः
 पय शीर्षेदिर्वा, इदं नम रोम नमं पं । अश्वमे यन्तवचनं तर्पदे- यण्ड-
 लेनये यपन, श्विर्कन्देतिप्रभिरां, पाङ्गः पचम् । कटि तु कपुम्भे, रमः,

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।
 अचक्रमसिसुसन्नन्तं यवनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥
 प्रान्तं सनो (लो) पथं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्यायान्वितम् ।
 पात्राद्यवन्तैरेकार्था द्विगुलक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥
 द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावी पथः संख्याव्ययात्परः ।
 पञ्चान्ध्याया वह्नां चेद्विच्छायां संहती सभा ॥ २६ ॥
 शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् ।
 वासीसभं वृषसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥
 उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशनं ।
 कोपज्ञकोपक्रमादि कन्याशीनरनामसु ॥ २८ ॥

मदनः । कथमास्पातमास्थायी, करण करणी, प्रमाणं प्रमाणी, अधिकरणमधिकरणी, राजधानं राजधानी, ह्युदष्टित्वात्, किं च, कल्पयुयोबहुलम् (सू०) इत्यनान्तानां त्रिलोकी, स्मृति- राजभोजनी क्षैरेयी, राजभोजनः शास्त्रिः, राजभोजन भक्षम्, इष्टमन्त्रधनी सखा, इष्टमन्त्रधनं परशु, इष्टमन्त्रधनं शस्त्रम्, पलाशशातनी, पलाशशातनः, पलाशशातनम्, पूरणी, पूरणः, पूरणम्, गोदोहनो घटी, गोदोहनो घटः, गोदोहन भाण्डम् ॥ २४ ॥ केवलं प्रान्तं, सकारनकारोपध प्रसवदान्तं च, शिष्टं प्रागुक्तादन्यच्छब्दरूपं तृतीये- पात्र, भ्रमत्रं, दात्रं, कलत्रं, शस्त्र, वस्त्र, शास्त्रं, अन्त्रं, तन्त्र, पन्त्रम् । शिष्टमिति किं- पुतः, औपवस्त्रः, मन्त्रः । संख्यापूर्वं रात्रान्तं तृतीये, रात्राह्नाह्ना पुंसीति (सू०) पुंसत्वं प्राप्तम्- तिसृणां रात्रीणां समाहारकिरात्रम्, एवं पञ्चरात्रं, बह्व्रात्रम् । सहययेति किं- वर्षारक्षः । पात्रादिभिरकारान्ते- कतरपदैः समाहारे लक्ष्यानुसारेण यो द्विगुः स तृतीये- पञ्चपार्श्वं, त्रिभुवनं, निपुरदाहसुमावतिसेविनः (किराताकुं०), चतुर्गुणम् । पात्रादीति किं- त्रिलोकी, त्रिवेदी । एकार्थं इति किं- पञ्चकपालः पुरो- वाराः । लक्ष्यानुसारत इति किं- त्रिपुरी, पञ्चमूलाभ्यर्तं पथः ॥ २५ ॥ द्वन्द्वस्य यदेकत्वं समाहारोव्ययी- भावश्च समासस्तृतीये- इदं पाणिपाद, मार्दङ्गिकपाणविकं, द्वाभु कथा वर्तत इदमधिकेति, इदं तिष्ठद्गु कालः, इदमुन्मत्तगङ्गा देवाः । संख्याव्ययाभ्यां परः कृतसमासान्तः पथिशब्दस्तृतीये- त्रयाणां पथां समाहारान्नपथ, विशदः पन्था विपथं, कुतिततः पन्था कापथम् । संख्याव्ययादिति किं- धर्मपथः । पथपन्थात्परा कृतसमासान्ता छाया तृतीये बहूना चेत्- गृध्राणां छाया गृध्रच्छाय, बीनां छाया विच्छाय, शालभच्छाय, छायाबाहुल्ये (सू०) इति नपुंसकम् । बहूनामिति किं- वृक्षस्य पञ्चया वृक्षच्छाया । पठपाः परा समासे समुदायी सभा तृतीये- दासीनां सभा दासीसभं दासीसमूह इत्यर्थः, ब्राह्मणसभं, अशालाच (सू०) इति नपुंसकम् । संहतादिति किं- दास्याः सभा गृह दासीसभा ॥ २६ ॥ राजार्थे- भ्योऽमनुष्यार्थे-यथ पठ्यन्तेभ्यः परा समुदायी शालार्थापि सभा तृतीये, राजशब्दपरा चेत् स्मात्- नृपस्य सभा गृह नृपाणां समूहो वा नृपसभं, ईशरसभ, रक्ष सभं, पित्राचसभम् । अराजक इति किं- राजसभा, समाराजामनुष्यपूर्वा (सू०) इति नपुंसकम् । इमा दिश इमान्नुदाहरणानीत्यर्थः ॥ २७ ॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा, उपक्रम्यत इत्युपक्रमः, तदन्तं शब्दः पञ्चममागे तदादिकथने द्योत्ये तृतीये- यथा कस्योपज्ञा कोपज्ञं स्वर्गः, चन्द्रोपज्ञमसंज्ञक व्याकरणं, पाणि-पुण्ड्रमकाल (लक) व्याकरण, कस्योप- क्रमः कोपक्रमं सृष्टिः, नन्दोपक्रमाणि मानानि । तदादित्व इति किं- दिव्योपज्ञो रथः, चैत्रोपक्रमो घटः, उपज्ञोपक्रमंतदावाचिख्यासायाम् (सू०) इति नपुंसकम् । उशीनरदेशे या कन्या पठ्याः परा सा सहाया गम्यमानाया तृतीये- सौशमीना कन्या सौशमिकन्यम् । उशीनरेति किं- दाक्षिकन्या । नाम-

भावे नणकचिद्भ्योन्वे समूहे भावकर्मणोः ।

अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्त्यतोदके ।

घाचमुक्तं गृहस्पृणं तिरीटं मर्मयोगजने ॥ ३० ॥

राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ।

भाजिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

लोकायतं हरितालं विवलस्यालवाहव(ह्रिक)म् ।

पुनपुस्तकयोः शेषोर्ध्वपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥

मोदकस्तण्डकदण्डकः शाटकः खर्वटोर्बुदः ।

पातकोद्योगचरकतमालामलका नढः ॥ ३३ ॥

विविधं किं- चैत्रकन्या, संज्ञायां कन्धोरीनरेषु (सू०) इति नपुंसकम् ॥ २८ ॥ नणकेभ्यश्चकारानुबन्धे-
भ्यश्च येन्ये भावेर्ध्वे कृतस्तथा समूहेर्ध्वे भावकर्मणोश्च ये तद्धितास्ते ते प्रत्यया येषां ते शब्दास्तृतीये-
समन्ताद्भावाः साराविर्णं वर्तते, साकृदिर्न, वर्तते, अभिविधौभावश्चात् (सू०), अगिगुणः (सू०) इति
स्वार्थेऽप्यु । ब्रह्मणो भवनें ब्रह्मभूयं गता, भुवोभावे (सू०) इति वयम् । नणकचिद्भ्योन्वे इति किं-
(न)- मदनः, यलः, (ण)- न्यदन न्यादः, नौणवेति (सू०), (क)- बाधनामुत्पानमाद्ययः,
सुविस्मयः (सू०) इति योगविभागात्, (वित्)- श्रयन भवयुः, द्वितोयुन् (सू०), आसनमासना,
भाषना, व्यासत्रय्योपुष् (सू०) । समूहादौ तद्धिताः खल्वि- भिक्षाणां समूहो भैक्ष, यौवतं, राजक,
औक्षकं, गोमावो गोतवं, शुक्रस्य भावः कर्म वा शौक्यं, मार्दवं, मानोत्तकं, स्तेयम् । पुण्यसुदिनाभ्यां
परः कृतसमाप्ततौह शब्दस्तृतीये- पुण्यं च तदह्व पुण्याहं, सुदिनशब्देन शोभनवाची, यथा- सुदिनास्तु
समं पु कार्यमेतत्, पुण्यसुदिनाभ्यामङ्गावकतव्यात् (वा०) नपुंसकत्वम् ॥ २९ ॥ क्रियाविशेषणन्यव्य-
विशेषणानि च तृतीये- एकमयनान्तानि च भवन्ति- मृदु पचति, शोभनं पचति, पूर्वस्या विधिं वेतो
काले वा पुरस्तादभ्यं, श्वः शोभनम् । एते शब्दास्तृतीये- उक्तं सामविशेषः, तोटक इत्यभेदो दशक-
कभेदश्च, चोचं मुक्तोच्छिष्टा फेला, नारिकेरफलस्य कन्त्वात्तिद्ध, उक्तमेकाक्षरं छन्द, अत्युक्तं च
द्व्यक्षरम् । गृहस्य स्पृणा गृहस्पृणम् । तिरीटं शिरोवेष्टनम् । मर्मं संधिस्थानम् । योगजं वज्र-कोशी
॥ ३० ॥ राजसूयवाजपेये बह्विशेषो । कविदर्मण्येने द्वे तृतीये- गद्य दण्डकवन्धः, पद्य श्लोकवन्धः ।
इतौ कपेरिति किं- गद्या ह्यौ, पद्या चर्कः । भाणरेव माथिक्यम् । भाष्यं पूर्णं । सिन्दूरं चीनवि-
ष्टम् । चीरं वार्धं त्वक् । चीवरं गुनिवास । पञ्जरं पद्मादिबन्धनशब्दम् ॥ ३१ ॥ लोकायतं नाम तर्कः ।
हरितालं पत्रुमेद । विवलं दाडिमकणः, फलं ले त्वय विद्वम् । स्यालं भोजनपात्रम् । वाहवं देश- ।
इति नपुंसकलिङ्गशेद । अयमिदं वार्धमृचोर्ध्वैः । गिम्पार्कं खलि । कण्टकं लतारोम ॥ ३२ ॥ मोदक
भक्ष्यविशेषः । तण्डकं परिष्कारः, दण्डको वायम् । उद्ध्वेदनदारणं । शाटकं पटः । खर्वटश्चतु-शत-
प्रमाणानां सप्तहस्यानम् । अर्बुदोद्योगः सख्याविशेषश्च, पर्वते तु पुच्छिङ्ग । पातको मोहत्यादिः । उद्योग
संवाद । चरकं शास्त्रविशेषः । तमालं वृक्षमेद । आमलको प्राचीफल, वृक्षे त्वमलदी । नढोन्तः-
सुपरि वृणम् ॥ ३३ ॥ कृष्ट त्वयोगः, दण्यं च । मुग्धं गिरं, मुग्धते तु पाच्यलिङ्गम् । शीपुर्धम् ।
मुलां मासराकुली । क्षेष्टिनं मुखधनिमेदः । क्षेमं कृष्टम् । कुष्टेन निर्वृतः कुष्टिनो मणिम् । सगमो

कुपं मुण्डं शीघ्रं धुस्तं श्वेदितं क्षेमकुट्टिमम् ।
 संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययसाण्डवम् ॥ ३४ ॥
 कविधं कन्वकर्पासं पारावारं युगंधरम् ।
 पूयं (यूपं) प्रमीवपात्रीवे यूपं चमसाचिह्नसौ ॥ ३५ ॥
 अर्धर्चादौ धृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं भुवम् ।
 तद्योक्तमिह लोकेपि तच्चेवस्त्यस्तु शेषयत् ॥ ३६ ॥
 स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःपदपदोरगाः ।
 जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥
 मुनिर्वरादकं स्वातिर्वर्णको क्षाटलिर्मनुः ।
 मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्याष्टिः शाटी कुटी कटी ॥ ३८ ॥
 स्त्रीनपुंसकयोर्भावाक्रिययोः व्यञ्जं क्वचिच्च युञ्ज् ।
 औचित्यमौचित्यी मैत्री मैत्र्यं युञ्ज् प्राशुवाहतः ॥ ३९ ॥
 पष्ठयन्तप्राक्पदाः सेनाख्यायाशालासुरानिशाः ।
 स्याद्वा हृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च विह् ॥ ४० ॥

मयादिमेलः । शतमानं रूप्यपलं, वरसृतिः— त्रे कृष्णले रूप्यमापो धरणं योजयैव ते । शतमानं तु दश-
 भिर्धरैः पलमेव च ॥ अमोक्षिरुक् । शम्बलः पथिव्ययः (पथेयं) । अव्ययमलिङ्गमसंख्यम् ।
 साण्डव नृत्यम् ॥ ३४ ॥ कविधमभमुखवन्धनम् । कन्दं मूलविशेषः । कर्पासं बादरम् । पारं नद्यः पर-
 मार्शम् । अवारमर्वाकाशम् । युगंधरं रघकाशम् । पूयं क्षिप्तायुक् । प्रमीवं वातायनम् । पात्रीव यज्ञो-
 पकरणम् । यूपं मुद्रादिनिर्यासः । चमसं यज्ञेभ्युपयजनम् । विहसं यवपिष्टम् ॥ ३५ ॥ अर्धर्चादिगणे
 पूर्वपुंतादीनां पुंस्त्वयदुक्तं तन्निमित्तं छान्दसम् । अत इह लोकिहे नोक्तम् । अथ प्रमादांशोके दृश्यते
 यदि तल्लिङ्गाशेषवत् स्वा]दङ्गीकार्यम् ॥ ३५ ॥ इति पुनपुंसकलोकाः । स्त्रीपुंसयोः शेषो वक्ष्यते इति
 शेषः । अपत्यमल्ययान्ता स्त्रीपुंसयोः— वासिष्ठः— वासिष्ठी, गार्ग्यः— गार्गी । द्विपदादयो जातिविशेषाः
 स्त्रीपुंसयोः— पुरुषः— पुरुषी, कठः— कटी, कुकुटः— कुकुटी, मूषः— मूषी, अयं गौः— इय गौः, अयं
 कपिः— इय कपिः, अमरः— अमरी, वरटः— वरटी, उरगः— उरगी, अवमहिः— इयमहिः । एते मङ्ग-
 कादयः शब्दाः स्त्रीयोगैः सह पुमाख्याः स्त्रीनपुंसकयोः इति ज्ञेयाः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति पुंस्त्रीलिङ्ग-
 शेषः । सिद्धावलोकिनेन (न) पुंसोरियेव द्वयोः । भावे कर्मणि च व्यनन्तः स्त्रीनपुंसकलिङ्गः— मया-
 त्रचित्तस्य भावः कर्म वा, (गुणवचनं) प्राद्वयादिभ्यः कर्मणि च (मू०) इति व्यञ्ज्, एवं वेदगन्ध-
 वेदगन्धी, सामप्रप— सामग्री । चौरस्य भावः कर्म वा चौरिह— चौरिहम् । क्वचिद्ग्रहणः प्रेह— शौक्यं,
 प्राद्वय्यं, मानोद्गर्हं, रामजीवक, साहायक, शैषोपाध्यायिका, गार्मिका, काठिका ॥ ३९ ॥ पष्ठयन्तपूर्व-
 पदाः सेनादयः स्त्रीनपुंसकयोः— नृणां सेना नृपेन नृपेना, शुनां निशा श्वनिश श्वनिशा, भूतनिश
 भूतनिशा, गवां शाला गोशाल गोशाला । एवमितरे छययुर उदाहार्ये, यथा— वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया
 वृक्षच्छायं वृक्षच्छाया, यययुर यययुरा ॥ ४० ॥ आनन्तोत्तरपदो द्विगुप्रन्तोत्तरपदो द्विगुधापुंसि स्त्रीन-
 पुंसकयोः, नस्य च सम्भवतीति प्रसङ्गाप्रसङ्गानुसार्धः— त्रिगुणां यद्व्यानां समहारात्रिसद्व त्रिसद्वी,

आयधन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नञ् लुप् ।

त्रिखट्वं त्रिखट्वा च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥ ४१ ॥

त्रिषु पात्री पुटी चाटी पेटी कुवलदादिमी ।

परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेपि तत् ॥ ४२ ॥

अर्यान्ताः प्राचलंप्राप्तापक्षपूर्वाः परोपगाः ।

तद्धिताये द्विगुः संख्यासर्वनामतवन्तकाः ॥ ४३ ॥

बहुव्रीहिरविभाम्नामुच्चेया तदुदाहृतिः ।

गुणद्रव्यक्रियायांगोपाधयः परगामिनः ॥ ४४ ॥

त्रयाणां तक्षणां घनाहारभित्तं त्रितक्षी ॥ ४१ ॥ इति लीनपुसकशेषः । एते त्रिलिङ्गाः— पात्रो
भाजर्त, पुट आच्छादन, वाटो वृत्ति, पेडः संहतिः परिच्छद्व, कुवल कोलिकल, दादिर्म विदलम् ।
इति त्रिलिङ्गशेषः । स्वप्रधान इतरेतरयोगद्वन्द्वे तत्पुरुषे श्वेतरपदस्य यल्लिङ्गं तद्वदति— कुकुटमपूर्वा-
विमे, मयूरीकुकुटाविमौ, कुलविरोध, विनकुलमिद, अर्थे पिपण्या अर्धरिणलीय, चन्द्रापूर्व, परवात्रिङ्ग-
द्वन्द्वतत्पुरुषयोः (सू०) ॥ ४२ ॥ अर्थेवाच्यन्ताः प्राचलम् विपर्ययाद्य परोपगाः वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ।
प्राज्ञायायेय प्राज्ञणार्था शिखरिणी, प्राज्ञणार्थ ओदनः, प्राज्ञणार्थ एवः, अर्थेननिष्पसनासः सर्वलिङ्गताच
(वक्तव्या) (वा०), प्रगत आचार्योत्थाः प्राचार्या, प्राचार्यः, प्राचार्य, प्राच्योगतायर्षेनपमया
(वा०), प्रादिभ्योधातुनस्यवाच्योवा (वा०) इत्युत्तरपदशेषः । अतिक्रान्ता खट्वामतिसदृशा, अति-
खट्वा, अतिसदृश, अस्याद्य कान्ताद्यर्थेद्वितीयया (वा०) । अवकृष्टा कोकितया चूतकलिकावको-
किला, अवकोकिलः, अवकोकिल, अवाद्यम कृष्टार्थेनूतीयया (वा०) । परिगलनाध्ययनाय पर्य-
ध्ययना, पर्यध्ययनः, पर्यध्ययन, पर्यध्ययनानाद्यर्थेचतुर्थ्या (वा०) । निष्क्रान्ता मर्यादाया निर्मर्यादा,
निर्मर्यादः, निर्मर्याद, निरादयःकान्ताद्यर्थेअध्या (वा०) । अल जीविकायै— अलंजीविका, अलं-
जीविकः, अलंजीविकम् । प्राप्ता जीविका प्राप्ताजीविका, प्राप्तजीविकः, प्राप्तजीविकम् । आरप्ता
जीविकामात्रजीविका, आपन्नजीविकः, आपन्नजीविक, प्राप्तप्राप्तेव द्वितयिया (सू०) । वाच्यलिङ्गा
इत्यर्थः । पञ्चमु कालेषु संस्कृता पञ्चकालापूर्विका, पञ्चकालः पुरोडाशः, पञ्चकालं हविः । सङ्घरा
सर्वनाम च तदन्ताद्य वाच्यलिङ्गाः— एका, एकः, एक, तिष्ठः, त्रयः, त्रीणि, सर्वा, सर्वः, सर्वम् ।
संख्यान्ताः— ऊनास्तिस्रो वासां ता ऊनतिष्ठः, ऊनतयः, ऊनत्रीणि । सर्वनामान्ताः— द्वाभ्यामन्या
द्वयन्या, द्वयन्यः, द्वयन्यम् ॥ ४३ ॥ बहुव्रीहिर्वाच्यलिङ्गः— विज्ञा वाच्येत्याधिरगुः स्त्री, चित्रगुर्ना,
चित्रगु कुलम् । आदिप्राप्तामिति किं— दक्षिणधावाः पूर्वस्याश्च दिशोर्दन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा, एव पूर्वो-
त्तरा सा विदिक् । गुणदिभिर्योगे उपाधि— प्रवृत्तिनिमित्त येषां ते परगामिनो वाच्यलिङ्गा । गुणोपाधि—
शुक्रा चाटी, शुक्रः पटः, शुक्र वस्त्रम् । इधोपाधि— दण्डिनी स्त्री, दण्डी पुमान्, दण्डि कुलम् । क्रियोपाधि—
पाचिस, पाचकः, पाचकम् ॥ ४४ ॥ कर्तृवर्गे संज्ञावाञ्छित्य— दन्ता वाच्यलिङ्गाः— कर्त्रा, कर्ता, कर्तुं,
कुम्भकारी, कुम्भकारः, कुम्भकारम् । अतज्ञायामिति किं— प्रह, व्याघ्रः । कर्तृकर्मावै कृतया वाच्यलिङ्गाः—
वास्तव्या, वास्तव्यः, वास्तव्य, वसेस्तव्य कर्तृरिजिब (वा०), कर्तव्या, कर्तव्यः, कर्तव्यम् । कर्तरे
कर्मेणाति किं— स्यातव्य त्वया, मङ्गाभूयं, हल्लः । अवज्ञायामित्येव— सुवे, मिशोम्प्योने (सू०) ।
तेन रक्षमित्युपाधेऽनादितदिगान्ता वाच्यलिङ्गाः— हरिदय रक्षा हरिदी, हरिदिः, हरिर्द, काशनि-
युं (मार) का काशिरी, काशिकः, काशिक, वृत्तिदामित्युत्था कार्तिकी योग्यमाश्री, कार्तिकी दिग्धः,

APPENDIX I.

An alphabetical list of authors and works quoted by Kshirasvāmin in his commentary on Amarakosha.

(The figures refer to pages).

अनेकार्थः (अनेकार्थकोशः)—A lexicon, 67.

अभिधानकारः—Author of Abhidhānakosha, 32.

अभिधानसूत्र.—A supplement to Abhidhānakosha, 235.

अमरमाला—A lexicon, 12, 15, 29.

अश्वतन्त्रम्—A work on horses (by some writer like Sālinetra?) (see Notes), 129.

आचार्यः—A commentator (कोहलः), 50.

इन्द्रुः—Author of a medical Nighantu, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 65, 67, 68, 69, 71, 75, 76, 77, 79, 80, 81, &c.

उत्तरात्मचरितम्—A drama by Bhavabhūti, 85, 140, 175, 227, 229.

उदीच्या.—The Northern school of grammarians, 185.

उद्भट—A writer on Rhetoric (of Kāsmere), 224.

उपाध्याय—A commentator on Amarakosha, 2, 41, 54, 99, 140, 141, 164.

कारण—A very ancient lexicographer, (see Introduction), 8, 10, 15, 16, 21, 23, 24, 27, 29, 30, 35, 36, 37, 39, 41, 47, 48, 50, 52, 54, 55, 89, 94, 104, 115, 118, 122, 123, 131, 144, 148, 151, &c.

कादम्बरी—A prose work by Bānabhatta, 28.

कालिदासः—Author of Raghuvamśa, Kumārasambhava, &c , 52, 90.

काव्यादर्श—A work on Rhetoric by Dandin, 191.

काशिका—A complete commentary on Pāṇini, 35, 47, 118, 215, &c.

काश्मीरः—The Kāsmere recension of Amarakosha, 132.

क्षिप्रतापुनीवम्—A poem by Bhāravi, 179, 210, 228, 236, &c.

कुमारसम्बन्धम्—A poem by Kālidāsa, 9, 52, 90, 109, 176, 196, 202, 224, 225, 226, 227, &c.

कुमारविमर्श—Author of the Mūlīmāśa-Vārttikas, 28, 166, 207.

कौटिल्यः—Author of a work on Arthasāstra, 34, 42, 49, 50, 51, 125, 137, 162, 185, 186, 193, 196, 210, 211, &c.

कोटः—A commentator on Amarakosha, 2, 3, 40, 41, 50, 59, 60, 77, 86, 106, 130, 131, 153, 192, 193, &c.

- गौडाः—The Gauda school of Sābdikas, 63, 74, 76, 90, 199, &c.
- गौतमः—The reputed author of the Dharmasāstra named after him, 28, 114.
- घटख (क) परः—Author of the Yamaka-Kāvya, 218.
- चन्द्र—Author of a medical Nighantu, 58, 59, 62, 64, &c.
- चन्द्रः (चन्द्रगोपी)—The well-known Buddhist grammarian, 115, 236, (see Introduction).
- चन्द्रकः—A poet to whom certain Subhāshitas are attributed in शाङ्खधरपद्धति, 201.
- चन्द्रनन्दनः—Author of the medical Nighantu called गणनिघण्टु, 64, 65, 66, 71, 72, 76, &c.
- चरकसंहिता—A well-known medical work, 194, 211, 217, etc.
- चाणक्यः—The same as Kautilya q. v., 48, 163, &c.
- चाणक्यगतकम्—A work on Niti, 41, 191, 193, 206.
- चान्द्रम्—The grammar of Chandragomin, 30, 34, 40, 161, 171, 188, 211, &c.
- जनाः—The followers of Jaina doctrines, 187.
- जैमिनि—The Author of the Pārva-Mīmāṃsā, 28.
- ज्योतिषम् (ज्योतिषम्)—A work on astronomy, 23, 86.
- टीका—A commentary, 17.
- तान्त्रिकाः—Followers of Tantra doctrines, 144.
- दन्तिलः—An old writer on the science of music, 31, 32.
- दुर्गेः—A lexicographer, 7, 12, 11, 27, 29, 31, 41, 55, 64, 84, 86, 99, 106, 131, 136, 142, 148, &c.
- द्रवि (मि) ण—The Dravidian school of Sābdikas, 45, 92, 147, 163, 171.
- धनुर्वेद—A work on archery, 135.
- धन्वन्तरिः—Author of a well-known medical Nighantu named after him, (see Introduction), 56, 59, 62, 67, 74, 77, 80, 81, 82, 110, 111, 148, 156, 157, 179, &c.
- धातुविदः—Metallurgists, 156.
- नागावन्दम्—A drama by Sriharsha, 36, 196, 211, 227.
- नाममाला—A lexicon, 13, 99, 104, &c.
- नारदः—Author of a Smṛiti, 158.
- नारायणः—A commentator, 34.
- निघण्टु—The medical Nighantu by Dhanvantari, 61, 63, 66, 68, 69, 71, &c.
- निघण्टु—Vedic vocabulary explained by Yāska, 46, 97.
- निमि—A medical writer, 63, 88, 157.

पञ्चतन्त्रम्—A well-known work containing moral stories and fables, 41, 126, 143, 195, &c.

पदकारः—A grammarian (?), 171.

पणिनिः—The great Sanskrit grammarian, 225, 236, &c.

पातञ्जलम्—Patanjali's system of Yogaphilosophy, 4.

पालकाप्यः—A very old writer on elephants, 128, 203, 209.

पश्चात्याः (पनीच्या) :—The Western school of Sābdikas or grammarians, 8, 185.

प्राच्याः—The Eastern school of grammarians, 8, 5, 8, 11, 16, 21, 94, 114, 149, etc.

वासः—Author of Kādambari, Harshacharita, etc. (see Notes), 28.

वाल्मीकिवचनम्—A drama by Rājasekhara, 10, 12, 94, 215, 224, 226, etc.

बौद्धः (भागवतः)—Buddhistic philosophy or doctrines, 4, 203.

बौद्धाः—The followers of Buddhistic doctrines, 4, 25.

मगधवैतानि—A celebrated sacred work being an extract from Mahābhārata, 193, 195, 203, 209, 218, 219, 224, 226, 230, etc.

- माला-A lexicon, (see Introduction), 13, 15, 20, 21, 23, 24, 39, 40, 41, 44, 47, 48, 50, 63, 66, 74, 81, 82, 85, 86, 94, 118, 132, 144, 146, 148, 149, 151, 152, 154, &c.
- मालाकारः-Author of the lexicon *Mālā*, 20, 35, 148, &c.
- मुद्राराक्षसम्-A drama by Viśākhadatta, 199, 224.
- मुनिः-An old lexicographer, (see Introduction), 44, 94, 97, 98, 103, 105, 109, 117, 118, 131, 132, 136, 141, 145, 147, &c.
- मेघदूतम्-A poem by Kālidāsa, 96, 184, 205, 228.
- याज्ञवल्क्यः-A well-known Smṛiti-writer, 39, 95, 121, 153, 158, 199, 201, &c.
- योगशास्त्रम्-A work on Yoga-philosophy, 13, 119, 191, &c.
- रघुवंशम्-A well-known poem by Kālidāsa, 11, 38, 97, 110, 121, 122, 127, 129, 191, 192, 195, 202, 209, 211, 230, &c.
- रत्नावली-A drama by S'riharsha, 217, 227.
- राजशेखरः-Author of Bālarāmāyana, Viddhasālabhanjikā, &c. 215.
- रुद्रः-A lexicographer, (see Notes), 72, 75, 169.
- राजमनेयसंहिता-The Samhitā of the Śukla Yajurveda, 224, 226.
- वात्स्यायनः-A writer on erotics, 66, 217.
- वामनः-Author of Kāvya-lankārasūtravṛitti, (see Notes), 38, 45, 219, 224, 227, &c.
- वामनः-One of the joint authors of Kāśikā, 48.
- वायुपुराणम्-One of the 18 Purāṇas, (see Notes), 203.
- वाह(रभ)ः-A well-known medical writer, 146, 200, 198, &c.
- विक्रमोर्वशीयम्-A drama by Kālidāsa, 11, 230.
- विदग्धमुखमण्डनम्-A work by Dharmadāsa, 21.
- विद्वत्तालभञ्जिका-A drama by Rājasekhara, 18, 38, 227.
- विष्णुपुराणम्-One of the 18 Purāṇas, (see Notes), 4, 28, 191, 192.
- वृद्धवाणस्पयः-A work on Niti, 192.
- वैणीयहारायम्-A drama by Bhaṭṭa Nārāyaṇa, 202, 207.
- वैद्यम्-A medical work probably of Vāgbhaṭa, 200.
- वैयाः-Medical writers, 42, 59, 71, 72, 74, 75, 102, 146, 147, &c.
- वैशेषिकम्-A system of philosophy founded by Kanāda, 25, 210.
- व्यासः-An ancient sage to whom Mahābhārata and many other works are ascribed, 207.
- शातातपः-Author of a Smṛiti, (see Notes), 117.
- शारिरभाष्यम्-A well-known work by Śaṅkarācārya, (see Notes), 7.
- शश्वतः-An old lexicon, (see Introduction), 5, 8, 13, 18, 20, 21, 23, 27, 32, 35, 37, 39, 40, 41, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 54, 56, 58,

Page

- 98 भपले वृत्तिते मूढे मनोरौतसर्पिकः स्मृतः ।
नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥
- 103 पद्भ्यामेव यथातथेति
- 119 अभिवायोपसंवादाः
- 162 निष्प्रवाणिर्नवः षट्:
- 167 येनान्तर्जलचारिभिर्जलचैरप्युत्कृष्टकूजितम्
- 175 सूर्यः समेपा समः
- 178 कुलस्यान्तः प्रभु जिव.
- 180 प्रिव[या]दर्शनमेवास्तु किमन्यैर्दर्शनान्तरेः ।
निर्वाणमाप्यते येन सशगेणापि चेतसा ॥
- 186 संवाहनं स्पर्शमुत्तमम्
- 188 अकरगिरिह भूवादमवास्तस्य धातुः
- 189 पुलका इव धाम्येषु
पुलाककारी विपुलाश्रयः स्थात्
- 190 तपो न कल्कोप्ययनं न कल्कः
- 192 विषरेषुगमासहक्
- 193 वज्रयेत्कटधुमं तु
- 195 प्रकीर्णमाङ्गमनवेक्ष्यकारिणीम्
क्षणे रक्षयाः कुलक्षियः
क्षणपरपुत्रजिह्वाक्षलप्रहारान्
- 199 वृत्तदेहः स्नायुसारः
- 201 यदध्यासितमर्हतिस्तद्वि तीर्थम्
तीर्थं तदव्यक्तव्ययोः
एकमेवेदं संविद्रूपम्
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च संविद्र स्थापयेदग्ने
धर्मस्योपनिषत्परा
- 202 जीवेच शरदां शतम्
पदमापदि माधवः
सूर्याशय शशिनि लम्बपदा यथैव
नवनखपदलेखालाञ्छितं बाहुमूलम्
बाहुप्रमाणं परिधिरस्त्रिप्राप्तोतिपत्रकः
आधि प्राप्तो यो न मुयेत्स धीरः
अनुबन्धमवस्था च ज्ञात्वा दण्डं निपातयेत्
- 203 सिन्धोः परमपुरुषम्
- 205 पर्वतर्जं वनेधेनाम्
- 206 व्याप्तं व्योमनि वध्मेणा

Page

- 207 धरत्येनः कृतं पूर्वम्
गर्भस्थेन समः सदा
रम्भामर्भमृदुः
मर्तुगर्भमृदा चैव
दुन्दुभ्या विस सत्कृतं पतिताया यद्
द्रौपदी हारिता
- 208 जामयो यानि मेहानि शपन्त्यनतिपूजिताः
- 209 दर्मा. वृष्णाजिन मन्त्रा प्राप्नोणा हविरग्नेयः ।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुन पुन ॥
न शत्रोः मत्स्य गच्छेत्
समयाश्रावयेच्छिष्यम्
- 210 शुणिना नात्यर्थं कुर्यात्
वाक्पारुष्येक्षयः शतम्
सर्वस्यैव हि शनस्य प्रहृता गुरुदयते ।
कन्यायाथैव विशायाः प्रदाता पूज्यते गुरुः ॥
श्रयेणाकृतकृत्स्नान्मुखोद्विजते जनः
- 211 वृषाकपायीमन्येति सवपः किं न गोत्रमिद्
सर्वाः क्रिया मन्त्रमूला नृपणाम्
महापातकिना पुंसो भवेत्प्राणान्तिका क्रिया
गुरुदेवक्रियारतः
क्रिया बिना को हि जानाति कलम्
अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्याः प्रवरनगः
विच्छायाः पुरुषो भवेत्
सक्रान्तच्छाय आदर्शः
सप्त कक्ष्या अतिकन्य
परिधानाद्बहिः कक्ष्या निषदा ह्यासुरीभवेत्
तानि कृत्यादवाभाव
- 212 वारं वारमुदारधरामुखे
संगरो विक्रियाकरः
अन्योन्य वृत्तप्रगरी
संगरे शरणं कुहत्
- 213 आडम्बराणि पूज्यन्ते स्त्रीषु राजपुत्रेषु च
जये धरित्र्याः पुरमेव सारम्
वर कृपशताद्वापी
- 214 माप्राशी सर्वदासं स्यात्
- 215 चतु.पाठमिदं तन्त्रम्
साधारणं भवेत्तन्त्रम्

Page

- दुष्करं पुष्करं गन्तुम्
पर्वतान्तरिताः स्त्रियः
अन्तरतो भव सदा धनस्य च जनस्य च
अयमभ्य (त्य)न्तरो मम
दृष्टान्तर ज्योतिरुपायराम
216 प्रदनश्रोत्रधिया पृच्छा तस्य भजनमुत्तरम्
217 सितपटच्छात्रपार्श्वी कपालीम्
शीतघनः साधुः
218 यद्व्युगमकरतलस्तालो वितस्तिः बाङ्कुरान-
नम्
न केवलं भुवो मर्ता
घातार्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते
आवालसा विनासिन्यः
स्वं भावं भावयेषोणी
भावाधित्तजया भवन्ति भवता भाव्यन्त
एते यथा
219 उत्सुकानीव भान्ति त्वाः
इदि स्वमवलोकयन्
प्रभूताः इवा न क्षीयन्ते
वस्तूपसङ्गणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
इत्यमित्युच्यते सोर्वा भेषत्वेन भवविषयः ।
उत्क्रान्तसत्त्वो मृगः
220 त्यक्तापदेशो यतिः
भ्रमरतो बाहुपाशेन केशपाशेन वृष्टः ।
पार्श्वयोः कर्णपाशेन सर्वतो बन्धन धिया [ये] ॥
ए [म] हुन्ताङ्कितपालिकक्षरधितोङ्गिभ्राष्ट्र-
द्वयं शरम्
221 चतस्रः कर्पूः पितृभ्यः कुर्वीत्
222 रसस्मातिरसः सर्वि-
रोदोरन्ध्रमजिह्वदत् [न्]
उपष्टम्भकं बलं च राजः
युक्तभ्रन्दस्पर्धायीति
224 सर्वान्गुणानेष गुणोतिभाति
सकृद्युवानो गीर्वाणाः
आराच्छत्रोः सदा वसेत्
संयतात्स्न्यापवेदासात्

Page

- अहो वत महत्कष्टम्
वत वितरत तोयं तोयवाहा हिमान्त [निता-
न्तं]
225 वृद्धिरित्येव या वृद्धिः
नाना नारीर्निष्फला लोकयात्रा
ननु चण्डि प्रसीद मे
आशाविधौ वा संकृष्टः सूर्यो वाघावीनिर्गतः ।
मीमोन्तको वा समरे गदापाणिरदृश्यत ॥
226 सामिधंमीलिताक्षी
नूनं हुन्तास्मि रावणम्
जोषमास्ते जितेन्द्रियः
को नामाद्यं सवितुरुदयः
दृष्टेभरे रोदिति नाम तन्वी
स्वर्गतस्य बापुत्रस्य
गोत्रस्वस्तिर्त्तं किञ्चाभुतं कृत्वा
227 आपतन्तमभितोरिमपश्यत्
भिक्षित्वापि शुभुक्षिता यदहहा
अहह प्रज्ञाप्रकर्षो राज्ञः
चिराय निर्धनो भूत्वा भवत्यह्ना (का) महाधनः
कान्तं [न्ता] मुहूर्थायति
पुनः पुनर्वीरि विवेदभूरि
अथद्रुहि इतिहितः
अभीक्ष्णमास्नात्स्वतःभिकुम्भम्
साक्षरत्वभिसारेका
सपदि प्रदद्व्युपोक्षेतीमिः
दासिवदुतं कर्तरेः
सरसोदिवा सद् जलेषु
किमुत ब्रह्मविनिमि-
शुसिक्त आशः कलति
विना वार्तं विना चर्मम्
त्वामन्तरा तामरसाप्रदाक्षि
228 वितर गिरमुदारा येन मूकाः पिङ्गाः स्युः
पद्म्या याति कुतघ्नन
कदाचिच्छ्रुता याति मरणे कृतनिधयः
सत्रा कल्लेगोईस्थम्
सङ्घो द्विजैः सङ्घः

Page

प्राप्यं कुरुष्वं युधाः
 मुग्धे मुधा ताम्बसि
 उताहोस्विद्रेवेद्राजा नलः परपुरजय-
 एकमेव वर पुंसामुत राज्यमुताथम
 आह्वयामि ॥ तत्त्वं ते
 न हि न हि माहिमानं प्राप्य तुष्यन्ति भूपाः
 भीम. पार्यस्तथैव च
 इति ह स्माहुराच र्या
 नासीरधूलिधवला पुरतः प्रयान्ति
 अमतो धावति धी
 किञ्चित्कुञ्चितमूर्धजा
 अन्यो घन मेल्य गतस्य मुह्ये
 अमुन भविता यत्ते तस्मिन्त्य क्षुमाशुभम्
 शारदाभ्रमिव पेलवमायु
 सद्यः पतति मासेन
 229 प्रसह्य वित्तानि हरन्ति चौरा
 यतो भवन्तमन्तरेणान्वया भूषतिर्घाति
 न हि प्रेम प्रयोजनवेक्षम्
 नैकः सुतेषु जाययात्

Page

अजसा वक्ति साधु.
 परित प्रपतन्ति दुष्कृता [तो] विपदः
 सर्वतः सपदः सताम्
 कचिच्चीवति मे माता
 यथातथं वक्ति सभासु विद्वान्
 आत्मा सर्वं तु पश्यति
 गुरुतां वक्ति भीष्मो वा
 उच्चैरुच्चरितु निराम्
 सन्त प्राये विवेकारः
 शनैर्याति पिपीलेका
 230 सं सेवास्मि तव विना
 नरो लोकेश दुर्लभः (वैल)
 युधन्द्रो द्योतते कथम्
 तं हन्तास्मि परेष्वपि
 235 कियती पयसइली कियती लक्षाय कोटिरपि
 कियती । औदार्योन्नतमनसा रत्नवती नयु-
 मती कियती ॥
 237 सुदिनासु सभासु कार्यमेतत्

Vide Notes for the verification of some unverified passages
 in the Commentary

NOTES.

Page.

1. मया अभिधानकृतो &c.—Compare मयाः पारायणिकाव्यञ्जना अपि च यत्र विधान्ताः । तान्धादन् विवर्तितुं गृह्यमहोध्यवसिताः स्मः ॥ in the *Kshirataranginī*.
- ५, जाता विश्ववृजः क्रमेण &c.—This verse ends the introduction to the *Kshirataranginī* also. The six works or commentaries (पञ्चसूत्रः) of *Kshirasvāmin* are : (1) नामपारायण or अमरकोषोद्घाटन; (2) क्षीरतरङ्गिणी or पदगुणि; (3) निपाताव्ययसंज्ञकृति; (4) अमृततरङ्गिणी referred to in the *Kshirataranginī*; (5) निपट्टवृत्ति mentioned by *Devarāja* in his *Niruktanirvachana*; and (6) गणवृत्ति referred to by *Vardhamāna* in his *Ganaratnamahodadhi* and containing probably the *Japādīgana* not found elsewhere.
2. समाह्वान्यतन्त्राणि &c.—The works alluded to here ought to be the large *Koshas* of *Kātya*, *Muni*, *Bhāguri*, *Dhanvantari*, etc. who were anterior to *Amarasimha*. (See Introduction).
4. देवददृशहतेभ्यः &c.—See comment. on *हिम्योपपादुक* p. 173.
- ५, सर्वे गल्यर्था ज्ञानार्थः—This remark repeated on page 182 is well-known amongst *Grammarians*.
- ५, ऐश्वर्यस्य समसस्य &c.—This verse from *Vishnupurāṇa* is repeated on page 192.
5. तापी च—This ought to be तापी च. *Buddha* is styled तापिन् (not तापीन्). The letters प and य, which are similar in form, are often mistaken one for the other. Hence the above error met with in *Dictionaries* also.
6. बलस्त्वनुनिष्पादिन्यायेन—बल is *short* for बलम् after the manner of an echo by dropping मद, as नीम for नीमसेन.
7. संहितासु स्वेकं ब्रह्म &c.—The *Sāmhita* referred to here is the पञ्चरात्रसंहिता of *Nārada*. This passage is a quotation from *Sāṅkarāchārya's* शरीरभाष्य.
14. विश्ववसा विप्रहो &c.—The *Nyāya* or principle of the words अवि & अविक occurs in *Patanjali's Mahābhāṣya* on IV. 1. 88 (*Vārt*: 2) as follows :—तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरुक्तेन विप्रहोपरस्यादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविविकन्यायेन । तद्यथा—अवेर्भासमिति विप्रहो—अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति—आविकमिति । The inaccurate compound (अविविक) is attacked by *Kumā-*

rilabhata. Haradatta gives the correct form (अभ्यधिक). Compare comment. on गेरिक pp. 53 and 190.

15. जपादित्वात्परे वत्वम्—See जपा(व) on page 66. The जपादिगण is not given in Pāṇini's Ganapāṭha nor in Vardhamāna's Ganaratnamahodadhi. It occurs frequently in this commentary. See pp. 51, 54, 86, &c
16. मा अप्युच्यते सत्यभामा &c.—As मामा is short for सत्यभामा by the rule (पूर्वपदलोपः) given in Patanjali's Mahābhāṣya, so is माः for चन्द्रमाः.
21. पक्षिणीत्याहुः—Compare comment. on उभयेषु: p. 230.
24. तम आवरकं मोहहेतुः—Compare गुरुवरणकपेव तमः on page 222.
25. सविदं लङ्घयेव यः (not सः)—This line is from Yājñavalkya-Smṛiti (II 187) and quoted again on page 201.
27. गार्गीयोगीयोगोत्तलिकादिः—The reference is to the passage—एकैकस्य शाब्दस्य बहुवचोपश्रंयाः । दद्यात्—गौरिलस्य गार्गीयोगीयोगोत्तलिकेक्षेवमादयोपभ्रंशः in Patanjali's Mahābhāṣya.
28. भट्टेवि &c—Here Bhaṭṭa means Kumārilabhata and the verse quoted is from his श्लोकवार्तिक.
- „ पुरापि नवं (भवं) पुराण.—There is probably a slip in writing पुरापि न नवं पुराण of the Nirukta. See pp. 177 and 226.
- „ दामोदरकरापात &c.—This verse is attributed to Bāṇa in the सुभाषितसंग्रह
29. चिन्ता प्रकृतसिद्ध्यर्थो &c.—See comment. on उद्घात (p. 186) and this very line quoted there
30. त्रिषुष्टिवोदांर्षिः—The Sūtra from Chandra's grammar is incorrectly quoted here, त्रिविसिन्ध्वोर्दंर्षिध on page 183 and त्रिविसिन्ध्वोर्दंर्षिवा दीर्घ on page 188. The correct Sūtra runs thus—त्रिषुष्टिवोदांर्षिध.
- „ अर्षवद दशदाडिमादि वाक्य—See Patanjali's Mahābhāṣya on I. 2. 45, where words are grouped incoherently thus—दश दाडिमानि षट्पृष्ठा कुण्डमजानिर्न पिल्लपिण्ड - अथरोक्कमेतत्कुमार्योः स्तैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति Also compare—गुणाना दर्शनान्मुक्तो यत्सार्यस्तदपार्थक्यम् । दाडिमानि दशेलादि न विचारक्षम वचः ॥ in Vāmana's काम्यालकारसूत्रवृत्ति.
- „ एष वन्ध्यासुतो याति &c.—This as well as अन्धोमणिमुपाविष्यत्तमनङ्गुलिरावयत् &c. above are probably Subhāṣitas.
31. तिर्यग्योनिश्च पञ्चधा भवति—Compare the quotation (on page 173): अष्टविकल्पो देवस्तिर्यग्योनिश्च पञ्चधा भवति । मातृव्य एकविधः स समासाद् भौतिकः सर्गः ॥ Also compare अष्टविकल्प देव तैर्यग्योनं पञ्चधा भवति । मातृव्यं त्वेकविधं समासतोय त्रिधा सर्गः ॥ in the साह्यकारिका of ईश्वरकृष्ण.

33. मान्ये मावोपि वक्ष्यः &c.—This quotation from Bharata here as well as on page 219 ought to be—मान्यो मावोपि वक्ष्यः द्विविद्वन्तु मरिचः ।
33. मावोपि दया परिदन्वर्षः—*Short* for मावोपि is मायं, as दन्वर्षः is for परिदन्व on p. 115.
34. अनुमादस्त्वमिनः &c.—This from Bharata's Nāṭyaśāstra is quoted again on page 219.
- „ द्विष्योग्रौ &c.—The Sūtra in Chandra's grammar is द्विषः (not द्विष्योग्रौ) corresponding to Pāṇini's Sūtra विषयाह्वयः ।
36. स्रग्मे विचेतनः &c.—Compare स्रग्मे स्वाकिच्छिन्ने अनुः प्रत्ये गतचेतनः । on page 211.
38. आशीस्ताङ्गुला दंष्ट्रा &c.—This is repeated on page 222.
39. मधु मिष्टि वाचि &c.—This verse is found in the Saundarānanda of Aśvaghosha. Bhartṛihari's Vairāgyarataka has—मधु मिष्टि वाचि योषिर्ता इदि हृत्काहमेव केवचम्.
- „ सिङ्गं मवन्मृतदुस्त &c.—This is quoted in Vāmana's अष्टाङ्गसूत्रवृत्ति also.
45. कुवलयदलनीला &c.—The line quoted in Vāmana's अष्टाङ्गसूत्रवृत्ति runs thus—कुवलयदलनीला कोष्ठिता वाटवृत्ते ।
47. शरावत्या अवधेः पविनेन &c.—The river शरावती is probably the modern रावती or राती a tributary of शरपू. A town of the same name was situated on the शरावती. This river forms the geographical boundary dividing the two great schools of Grammarians, the Eastern and the Northern.
48. रावाम्नी च ऐददी—See comment. on ऐददी p. 222.
50. इन्द्राक्षयोः समासेच—This Sūtra is not traceable in Pāṇini's nor Chandra's grammar.
51. सुतस्रमः संक्रमे &c.—See comment. on संक्रमे page 186.
52. सुगन्धिर्वल्लभादः &c.—See Kumāra-sambhava VI. 46.
54. गतान्ताः समुच्छ्रयाः—The complete verse in the Mahābhārata (Śāntiparvan) runs thus :—सुगन्ता निचयाः सर्वे गतान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगो विरहोऽन्तो मरणम् च त्रिविधम् ॥
58. आह च &c.—Many unspecified quotations in the वनौपनिषद् are traceable to Dharmantari's Nighanta.
61. विरहे विद्या &c.—The primary meaning of the word विद्या is भाष्यम्. (See page 232). Hence the remark आहवद्वद्विद्विद्विद्वत्. For भाष्यम् see page 148.

63. नित्यमामलके लक्ष्मीरिति—The आमलकी tree is called तिष्यफल and Kshira-svâmin accounts for it by quoting from the verse— नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्य हरितगोमये । नित्यं शङ्खे च पद्मे च नित्यं शुक्ले च वससि ॥
70. यदाह पृथित्यतनौ—See the verse 48 of the नृवर्ग on p. 99.
71. हरमेखलो निषण्णो दृष्टः—हरमेखल or हरमेखलतन्त्रम् is an old medical work. Hence हरमेखले निषण्णो दृष्टः ought to be the correct reading here.
74. ऐरावतो नागरह्मो &c.—Here Kshirasvâmin points out the inaccuracy of Amarasimha by referring the reader to the line on page 60.
75. सलकी शलकी हाद। &c.—Bhânui Dikshita attributes this verse and the one on p. 169 to रुद्रकोश
77. ओषधी फलपाकान्ता जातिः—Compare ओषधिः फलपाकान्ता (p. 53), and the quotations from Dhanvantari on pp 179 and 217.
81. कस्य चित्समता वगीति &c —The verse referred to here is quoted on page 77.
83. लामञ्जक घृषास स्यात् &c.—This verse is from सुधृत according to Bhânui Dikshita.
92. चधूटी च ग्रामटिकावन्—The word स्वर्गग्रामटिका is met with in a verse in the सहानाटक and explained by Kshirasvâmin on page 147.
100. वार्त इति द्व युक्त यद् &c.—See verse 76th on page 199.
102. मांसभक्षयितामुन यस्य &c.—The verse in the Manusmṛiti V. 55 runs thus :—नो च भक्षयितामुन यस्य मांसमिहाद्यपहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवृत्तिं मनीषिणः ॥ Hence the second line of the verse in the bracket here may be— एतन्मांसस्य मांसत्वं निश्चयं मनुजब्रवीदिति निश्चयः ।
104. असकक्षयोः सन्धि &c.—Read असकक्षयोः सन्धि etc. The mistake is due to the reading in the Vyākhyāsudhā of Bhânui Dikshita.
109. गौरिवाकृतनीशारः &c.—This quotation is given in Patanjali's Mahābhāṣya on the Vārttika शृङ्गयुक्तीनिर्गुणेषु ।
- „ अर्धोदकम्—May अर्धोदक be a corruption of अथरोदक met with in Patanjali's Mahābhāṣya on I. 2. 45 and quoted in the Notes (on page 10 before.)
113. मद्रा वेदा मद्रा तपो &c.—This line is repeated on pp 114 and 205.
115. चन्द्रोपहसङ्गकं &c.—Read चन्द्रोपहसङ्गक etc. Chandra's grammar is called असङ्गक, for he uses the word नामन् instead of the word सङ्गा in Pāṇini's grammar, e. g. नास्तिजन्माः = संज्ञायजन्माः । Also see page 236.
- „ नन्दोपक्रमानि मानानि—Compare नन्दोपक्रम मानानि on p. 208 and नन्दोपक्रमानि मानानि on p. 236.

117. दिवस्त्वाष्टमे मागे &c.—This is from the *अष्टम्यस्य*.
118. श्रान्तं च निवरा कन्वेतिवन्—See *Kāśikā* on *Pāṇini's Sūtra III. 3. 48* (नैवृषाम्ये).
119. तत्र प्रत्ययेकानता च्यानं &c.—These *Sūtras* are given in *Patanjali's Yoga-philosophy*.
122. जन्वाः स्निग्धा वरस्व ये—See *Kehirasvāmin's* comment. on *जन्वाः* and the line quoted from *Raghu (VI. 30)*. *Mallinātha* reads the line as— बाह्वेति जन्वामवदकुमारी which is evidently wrong according to the context. *Mallinātha* and *Bhaṭṭoji Dikshita* take the word *जन्वा* as meaning *मातृसखी* on the authority of *Viśvakosha* which is in conflict with *Amarakosha*.
129. योरिति वलितं घात &c.—This quotation must be from an *अथर्ववेद* like *S'ālihotra*.
136. पर्वधेयि वदाह &c.—See verse 71 p. 132.
137. कमर्धिनः दुपुम्यन्तु &c.—Compare this verse with that given hereafter in the Note on *वाचस्पति* page 171.
139. कालः महति प्रजाः—This is from *Hārita* and the whole runs thus— कालः मृजति मृजति कालः संहरति प्रजाः । कालः स्वपिदि जागर्ति कालो हि दुर्लभः ॥ It is also met with in *Patanjali's Mahābhāṣya* on *Pāṇini's Sūtra III. 4. 167*.
147. निस्सदा—A diminutive from *निस्सा* as *दृष्टि* from *दृष्ट्* and *प्रमदिका* from *प्रमद*. See Note on *वृष्टि* p. 92.
155. समाधे कर्त्तव्यं वा कर्त्तव्यमनुः—This rule may fall under *Pāṇini's Sūtra VI. 3. 109* (*पूर्वोदागदीनिययोगादिभ्यम्*).
157. गृहस्थमवर्त्तते—See *गृहस्थम्* on page 237.
- “ गजनिर्मलिकान्ते—*गजनिर्मलिका* or *श्मनिर्मलिका* means ‘shrewdness or sagacity.’ Compare the stanza— य एव पातकनिर्दोषोऽपि निरर्जितः । पन्थास्तेनैव यताः स्मः हन्ता गजनिर्मलिकाम् ॥ in the introduction to the *Kshirataranginī*.
162. अग्रेष्विषादीनिमदः &c.—See verse 54 page 100.
171. पदधारकवाचस्पतिः—Here the *Padakāra* may probably be a grammarian, but nothing is known about him. In the *Kshirataranginī* *वचस्पति* is thus derived— वचस्पतिर्वाचस्पतिः, वचस्पति-इत्येते । वचस्पतिः— वाचस्पति इति कालदम्बस्ये न वाचस्पतिः । तेषामेव वाचस्पतिः च वाचस्पतिः च वाचस्पतिः ॥
174. अथेयमर्थोक्तम्—This *Sūtra* here and again on p. 209 is not traceable to *Pāṇini's grammar*, nor to *Chandra's grammar*.
81. प्रमदनिर्दोषं चान्ते—See verse 87. (p. 179).

189. स्थालीपुलाकन्यायेन—The maxim of the rice in the cooking-pot. This maxim is used when the condition of the whole class is inferred from that of a part.
191. वेगान घा[वा]स्येद्वात &c.—This is from चरकसंहिता.
192. गृह्यप्राद्विन्या—*Lat.* 'by seizing oxen by their horns' i. e. by way of specification.
196. उर्णयमन्तर्ध्रुवोः—This occurs twice in the Nāgārṇanda Act I and V.
- „ ये द्रव्येहेतोर्नौडं &c —See comment. on अभिषर p 220.
198. रसासृद्वापमेदोस्वि &c —This quotation from Vāgbhaṭa is repeated on page 222.
199. भूतमप्यनुपप्यस्तं हीयते &c.—This line is met with in Yājñavalkya-Smṛiti II. 19
201. प्रवादे वर्तस्व—A verse attributed to चन्द्रक in the शाङ्ख्यपरिहृति begins with these words.
202. रसा स्वादुम्ललवण &c.—The six flavours are enumerated here and the passage is again quoted on p. 222.
- „ भद्रो मन्दो मृगयेति &c.—These are the three kinds of elephants mentioned by writers on elephants. Compare भद्रो मन्दो मृगयेति विज्ञेयान्निर्विधा गजाः in Mallinātha's commentary on Śiśupālavadha V. 49.
203. सप्त वातस्कन्धा —The seven courses (स्कन्धा) of wind one above the other in the Vāyupurāṇa are :—आवहः प्रवहथैव सवहथोद्गहस्तथा । विवहाहयः परिवह परावह इति क्रमात् ॥
- „ सत्कारूपसवेदनासंस्कार &c.—These are the five forms of mundane consciousness (in Buddhistic philosophy). Compare—रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्कारा पञ्चस्कन्धाः in Mallinātha's commentary on Śiśupālavadha II. 28.
204. शाङ्खको मन्दपलमुन.—One of the four birds, sons of the sage मन्दपाल, who were allowed by Arjuna and Krishna to escape from the Khândava forest before it was burnt down by fire.
210. सत्त्ववार्त्तरीयमय —Compare सत्त्ववार्त्तरीयसंयम. on page 219.
211. स्तम्भे स्थानि कियो जन्तु &c.—This quotation is from a medical work like चरक or सुश्रुत.
- „ पार्थ यद्वदस्याणा तदाहय &c.—The whole verse in the Nāgārṇanda Act IV runs thus :—जायन्ते च त्रियन्ते च मदिषा सुदजन्तव । पार्थ यद्वदस्याणा तदाहयमुद्रवः कुत ॥
212. स गुरुयं किमं ह्ययं &c.—This line from a Smṛiti is also quoted on p 211 before.

213. घृतान्मासं तु शारदम्—Compare घृतमासं तु पुष्टिम् on p. 224.
217. पालीयं चम्पकानां—A verse in the Ratnāvalī Act III begins with these words.
218. दुर्वोविभाषा—This Sūtra is not traceable to Pāṇini's grammar nor to Chandra's grammar.
- ॥ कादमावयोः सप्तमी—Compare Pāṇini's Sūtra यस्यचभावेनभावलक्षणं II. 3. 37.
219. ध्रुवा हि नाट्यस्य प्रथमे प्राणाः—This is from Bharata's Nāṭyaśāstra.
- ॥ नीविराटन्यनं नायां &c.—This line is given in Vāmana's अलंकारसूत्रवृत्ति as quoted from नाममाळा. Hence the name of Kāṭya's *Kośha* may be नाममाळा. But the Nāmamālā quoted by Kṣhīra-svāmin is different from this.
221. अक्षः षोडश मायकाः—This is from Manusmṛiti. Compare—ते षोडशाक्षः रूपोऽस्ती on p. 154.
224. स्वस्ति तेस्तु उतया सह वृक्ष—The whole verse quoted in Vāmana's अलंकारसूत्रवृत्ति runs thus—*मा मन्त्रमनसः पवनो वा शरणो मदक्षतः परधुर्वा । वाहिनीजलमयः कुलिशं वा स्वस्ति तेस्तु उतया सह वृक्ष ॥*
227. भाष्येहि नम सीधुभाजनात्—The remaining three lines in Vāmana's अलंकारसूत्रवृत्ति are—*आवदमदसनेने दस्यसे । चन्द्र मद्दशनमग्नहाहकिवः खं न यास्यसि हि रोहिणीमयात् ॥*
228. यो वै मुदाप्यधीयातः—The whole line (Manusmṛiti II. 156) is—*यो वै मुदाप्यधीयातस्तं देवाः स्वयिरं विदुः ।*
- ॥ सावि लोचनयुगं नमयन्ती—See Bhāṛavi's Kirātārjunīya IX. 44.
229. सन्त्येददृष्टेन किं यदि खलास्तस्मान् &c.—This quotation is from Rājasekhara's works.
230. शनैः शनैर्व्युपरमेत्—Compare शनैः शनैर्यथवेद् बुद्ध्या ब्रह्मिणोऽर्हता in Bhagavad-gītā VI. 25.
231. पद्मलीयतं पद्मः—This is repeated on p. 236.
233. विष्णोर्लुचराः—Compare the verse—*विश्वकर्मेनेन्द्रकाक्षराः सनकापाः सुधादयः । मदाविष्णुप्रसादं च सर्वे शृण्वन्तु वैष्णवाः ॥* enumerating the five attendants on Vishnu.
- ॥ सदाशिवः—Compare the verse—*ब्रह्मसत्त्वबलवर्जितानन्दोभूतगिरादयः । सदाशिवप्रगादं च सर्वे शृण्वन्तु शम्भवाः ॥* enumerating the five attendants on Śiva.
236. पालिपुराणकालक &c.—Pāṇini's grammar is called *अकालक*, because he does not employ terms indicative of time, such as *अद्य*, &c.

I.

Index of additional words given by Kshirasvamin, as well as those of Amarasimha which are specially remarked upon in the Commentary

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अञ्ज	220	219	अङ्घ्रिप	53	3	अधीतिन्	114	10
अञ्जमालिन्	} 19	32	आचत	182	113	अधीर	216	194
अञ्जसत्तम			अजकव	8	35	अनडुही	} 150	67
अकल्मष	182	111	अजननि	188	39	अनड्वाही		
अकाल	57	29		232	4	अनन्त	6	24
अक्षपटलिक	123	5	अजर्य	124	12	अनन्ता	73	112
अक्षिगत	182	113	अज्ञातशत्रु	122	2	अनाकुल	31	8
अक्षौव (4)	58	31	अजिगीपुता	188	43	अनाहत	181	107
अगच्छ	53	5	अचल	110	120	आनय-व्रण	178	84
अगदकार	100	57	अजनावती	15	5	अनीक	134	79
गूढगघ	146	40	अञ्जलिका	86	13		138	106
मिमणि	135	93	अञ्जलिकारिका	162	29	अनुतर्प	221	227
मिमित्र	132	2	अन्त्या	} 118		अनुतर्पण	165	43
अमिमुखी (2)	74	119	अन्था		35	अनुताप	188	43
अमज	193	32	अष्टालक	50	12	अनुत्तर	171	37
अमणी	167	11	अणव्य	141	7	अनुनय	188	43
	174	58	अतिक्रम	118	37	अनुपदिन्	182	111
अप्रिम	98	43		188	43	अनुपमा	15	5
	178	81	अतिचण्डिका	9	41	अनुपल	210	151
अप्रीय	} 98	43	अतिच्छेदक	83	107	अनुरहसम्	126	24
अप्य			अतिमर्याद	14	67	अनुवसर	23	20
अङ्क	217	198	अतिवहिक	39	2	अनुवाक	234	17
अङ्कपाली	188	43	अतिसधान	162	25	अनुशोचन	29	16
	217	198	अतारावकिन्	101	59	अनेडमूक	171	38
अङ्किन्	} 31	5	अत्याधान	188	43		191	18
अङ्कम			अयुक्त	237	30	अन्त	153	84
अङ्कोट	} 57	29	अयुग	146	40		178	81
अङ्काल			आदकाक	87	22	अन्तरा	227	3
अङ्ग	28	4	अदिरज	52	3	अन्तगदु	182	113
अङ्गना	15	5	अद्रमगार्गिन्	120	42	अन्तगल्पुष्टिका	106	91
अङ्गमर्द	159	10	अपर	106	90	अन्तारधादिन्	161	20
अङ्गाधिप	122	2	अपरेयु	230	21	अन्तिम	178	81
अङ्गारधानिका	} 114	29	अधस्ताद्	230	23	अन्ती	144	29
अङ्गारपानी			अधियाङ्ग	131	64	अ-त्यज	161	21

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अन्य	40	4	अमला	63	58	अमप्रह	128	39
अन्यनामिह	59	2	अना	230	20	अवप्रहृणी	50	13
अन्यत्र	227	11	अमुष्पुत्र	113	3	अवग्रह	188	39
अन्यतरेषु:	230	21	अमुष्पुत्र (2)	83	165	अवच्छुरित	36	35
अन्येषु:			अमृतनिर्गम	17	15	अवदत्त	83	165
अन्वित	182	113	अमृष्य	182	113	अवधान	25	2
अन्वीन			अम्बग्मनि	19	31	अवनद	31	4
अन्वीक्षा	186	30	अम्बु (3)	78	141	अवन्ती	49	2
अन्वेय			अम्बु	26	9	अवगात	200	85
अन्वेष्ट	182	111	अम्बुवेत्त			अवगोघ	50	12
अन्वेष्टुः	230	21	अम्बुवेत्त	145	3	अवगम्यन	178	83
अन्वरक	50	11	अम्बुवेत्त	5	41	अवगम्यित		
अपविद्ध	172	40	अम्बुवेत्त	45	39	अवलेख	34	22
अपयद्	160	16	अम्बुवेत्त	228	7	अवसम्पिका	110	120
अन्तर	124	13	अम्बुवेत्त	153	84	अवसम्पिका	188	43
अपमोदान	51	17	अम्बुवेत्त	49	2	अवर्ष	124	13
अप, व/स्त्रवन्ती	151	69	अम्बुवेत्त	13	6	अवस्थित	143	23
अपावी	15	3	अम्बुवेत्त	234	18	अवहृय	36	34
आपाधन	50	9	अम्बुवेत्त	65	66	अवहृय	34	23
अपुनर्भव	26	7	अम्बुवेत्त			अवहृय		
अप्रतिरक्ष	122	2	अम्बुवेत्त	104	80	अवहृय	99	48
आच्छिन्ना	45	39	अम्बुवेत्त	51	17	अवाचीन	171	33
अच्छिन्नित	19	32	अम्बुवेत्त	230	20	अवार	238	35
अच्छिन्ना	7	27	अम्बुवेत्त	11	51	अवारपर	40	2
अच्छिन्नादिन्	6	22	अम्बुवेत्त	122	2	अवि	94	21
अच्छिन्ना	29	11	अम्बुवेत्त	155	95	अविदुष	152	77
अच्छिन्न	123	72	अम्बुवेत्त	135	85	अविदुष		
अच्छिन्न	17	17	अम्बुवेत्त	26	8	अविदुष	178	83
अच्छिन्न	34	23	अम्बुवेत्त	153	84	अविदुष		
अच्छिन्न	139	113	अम्बुवेत्त	23	19	अविदुष	94	21
अच्छिन्न	190	53	अम्बुवेत्त	237	33	अविदुष	24	29
अच्छिन्न	220	215	अम्बुवेत्त	230	34	अविदुष	79	140
अच्छिन्न	171	33	अम्बुवेत्त	5	15	अविदुष	238	34
अच्छिन्न	20	17	अम्बुवेत्त	36	32	अविदुष	13	59
अच्छिन्न	114	10	अम्बुवेत्त	89	30	अविदुष	30	19
अच्छिन्न	146	39	अम्बुवेत्त	38	5	अविदुष	131	61
अच्छिन्न	149	50	अम्बुवेत्त	144	31	अविदुष	48	18
अच्छिन्न	133	76	अम्बुवेत्त	86	14	अविदुष	8	34
अच्छिन्न	149	56	अम्बुवेत्त	89	20	अविदुष	182	111
अच्छिन्न	118	34	अम्बुवेत्त	106	92	अविदुष	30	20
अच्छिन्न	147	47	अम्बुवेत्त	145	38	अविदुष	124	11
अच्छिन्न	19	27	अम्बुवेत्त	152	79	अविदुष	151	70
अच्छिन्न	15	5	अम्बुवेत्त	153	81	अविदुष		

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
आमिन	18	27	आन्वयिक	120	42	आस्फोता	65	70
आसुर्भग	}	34	आरमित्यरु	141	4	आस्य	(2)	72 104
आसुर्भग		29	आप्त	200	85	आह्वय	105	89
आसु	110	124	आप्त-छन	184	7	आह्वय	33	16
आचनक	174	53	आह्वय	188	43	आहिताग्नि	114	11
आर	136	94	आमागिक	32	5	इधुगन्धा	(3)	71 99
आर	106	93	आम	99	51	(3)	73	110
आ	34	22	आमलक	}	237	इतरेषु	230	21
आजन्	200	85	आमलकी		33	इतर	150	62
आधुन	8	34	आसु वाचन	113	3	इदानीम्	230	24
आहिन्	10	11	आप्त गद्य	212	162	इदावसर	}	23 20
आहिक	120	50	आप्त श्लोक	162	111	इदंसर		
आरण	29	8	आप्त	18	26	इन	19	32
आवृ	188	40	आप्त	155	97	इन्दरा	7	27
आवृ	30	17	अथा	9	37	इन्द्रिन्द्रि	89	30
आधर्शक	123	5	आप्त	113	9	इन्द्रोपा	50	9
आधर्शक	167	7	आप्त	288	43	इन्द्रोपा	88	29
आधर्शक	113	6	आलिङ्गिन्	}	32	इन्द्रोपा	159	11
आधर्शक	0	17	आलिङ्ग्य		5	इन्द्रोपा	122	2
आधर्शक	3	27	आलिन्	86	14	इन्द्रोपा	(3)	61 45
आधर्शक	9	38	आलीन	157	106	इन्द्रोपा	155	93
आधर्शक	51	20	आधर्शक	49	6	इन्द्रोपा	99	48
आधर्शक	182	113	आधर्शक	41	11	इन्द्रोपा	100	56
आधर्शक	182	113	आधर्शक	49	3	इन्द्रोपा	16	10
आधर्शक	8	35	आधर्शक	188	43	इन्द्रोपा	47	6
आधर्शक	122	2	आधर्शक	212	162	इन्द्रोपा	18	24
आधर्शक	67	17	आधर्शक	12	51	इन्द्रोपा	82	162
आधर्शक	142	15	आधर्शक	77	131	इन्द्रोपा	118	35
आधर्शक	232	7	आधर्शक	220	219	इन्द्रोपा	118	35
आधर्शक	141	7	आधर्शक	227	2	इन्द्रोपा	121	53
आधर्शक	130	57	आधर्शक	212	162	इन्द्रोपा	81	150
आधर्शक	}	87	आधर्शक	12	54	इन्द्रोपा	35	24
आधर्शक		22	आधर्शक	134	81	इन्द्रोपा	182	111
आधर्शक	118	33	आधर्शक	14	66	इन्द्रोपा	85	7
आधर्शक	}	171	आधर्शक	125	19	इन्द्रोपा	136	92
आधर्शक		40	आधर्शक	233	9	इन्द्रोपा	11	36
आधर्शक	112	140	आधर्शक	137	97	इन्द्रोपा	163	33
आधर्शक	17	15	आधर्शक	188	43	इन्द्रोपा	230	19
आधर्शक	62	52	आधर्शक	216	194	इन्द्रोपा	230	18
आधर्शक	118	36	आधर्शक	182	111	इन्द्रोपा	237	30
आधर्शक	178	81	आधर्शक	174	53	इन्द्रोपा	237	30
आधर्शक	114	7	आधर्शक	67	81	इन्द्रोपा	119	61
आधर्शक	179	7	आधर्शक			इन्द्रोपा	10	41

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
सवित्र	126	26	उधुर	176	70	उमा	141	7
उरुचन्द्र	178	83	उधृत	182	113		143	20
उरुचय	108	109	उद्ध्यान	144	29	उम्ब	141	7
	110	120	उद्वट	166	3	उरुमेज	104	77
उरुउदन	110	121	उद्यम	35	9	उर्वारक	81	156
उरुचन्द्र	178	84	उद्यमवन्	166		उरुका	232	8
उरुचिनी	49	2	उद्योग	35	29	उरु	97	8
उरुचल	33	17		237	33	उरुपन	37	9
उरुचर	41	11	उद्वेक	178	82	उरुण	71	7
उरुचर	178	82	उद्वेक	144	25	उरा	228	6
उरुचिका	191	18	उद्वेक	96	25	उरुचल	161	19
उरुचोच	126	29	उद्वेक(का)न	144	29	उद्वेक	191	18
उरुच	112	136	उद्वेक	162	28	उद्वेक	182	111
उरुचम	50	13	उद्वेक	86	12	उद्वेक		
उरुच	178	83	उद्वेक	54	10	उद्वेक	3	6
उरुच	176	70	उद्वेक	169	23	उ(भी)वैज्ञानिक		
उरुचिन	129	49	उद्वेक	159	85		120	50
उरुचिन	29	149	उद्वेक	182	111	उद्वेक	145	36
उरुच	182	11	उद्वेक	182	113	उद्वेक	78	137
उरुच	182	113	उद्वेक	115	37	उद्वेक(प)	144	32
उरुच	117	30	उद्वेक			उद्वेक		
उरुचदन	58	33	उद्वेक	115	13	उद्वेक	200	85
उरुचरक	123	6	उद्वेक	69	88	उद्वेक	143	28
उरुचरक	125	19	उद्वेक	114	13	उद्वेक	66	10
उरुचम	46	4	उद्वेक	236	28	उद्वेक		
उरुचिन	182	113	उद्वेक	164	40	उद्वेक	73	111
उरुचिच	12	56	उद्वेक	126	29	उद्वेक	6	24
उरुचिल	48	44	उद्वेक	125	22	उद्वेक	218	207
उरुचर	169	21	उद्वेक	32	7	उद्वेक	31	3
उरुचरक	147	45	उद्वेक	169	24	उद्वेक	87	21
उरुचर	166	3	उद्वेक	126	29	उद्वेक	930	23
उरुचर	166	3	उद्वेक	104	80	उद्वेक	28	4
उरुचर		3	उद्वेक	185	20	उद्वेक	178	80
उरुचर	200	85	उद्वेक	188	38	उद्वेक	120	50
उरुचर	166	3	उद्वेक	25	1	उद्वेक	171	38
उरुचर	50	13	उद्वेक	182	111	उद्वेक	86	10
उरुचर	143	25	उद्वेक	147	44	उद्वेक	81	156
उरुचर	155	97	उद्वेक	175	69	उद्वेक	75	121
उरुचर	162	28	उद्वेक	125	21	उद्वेक	163	33
उरुचर	235	19	उद्वेक	50	12	उद्वेक	178	20
उरुचर	178	84	उद्वेक	47	8	उद्वेक	85	8
उरुचर	178	82	उद्वेक	185	26	उद्वेक	14	69
उरुचर	37	39	उद्वेक			उद्वेक		

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
ओष	32	9	कपिञ्जल	90	36	कलान्तर	140	4
	40	6	कपिध्वज	122	2		141	5
ओष्ठ	106	90	कपिला	15	5		152	80
औदुम्बर	155	97		150	67	कलाप	108	108
औपविक	126	25	कपिलोद्	155	97	कल्मष	174	55
औपवस्त	118	38	कपिशिर्ष	221	227	कल्प	20	2
औपवज्र			कपीतन (3)	57	27		30	18
औपवाद्य	128	37	कफेलु	38	9		164	40
औमीत	141	7	कबर	146	40		211	160
औलूक्य	113	6	कमला	216	195	कस्यपाल	159	10
कम्	40	4	करक	212	165	कस्या	211	160
कक्कट	177	76	करङ्क	102	69	कल्याण	155	95
कक्षा	188	43	करज (2)	62	48	कलर	146	42
कलापरी	120	50	करग	31	4	कवक	77	136
कक्ष्य	104	79		32	8	कवरी	146	40
कच्छ	47	10	करण्ड	235	18	कवितु	113	5
कच्छप	14	71	कम्पाल	135	90	कविय	238	35
कज्जलध्वज	112	138	करपालिका	136	92	कशाहका	103	69
कञ्चुक	109	118	करभ	208	137	कास्य	155	97
कञ्चुकिन्	38	8	करवीर	138	120	काक	91	44
कञ्चुलिका	109	118	करवाल	135	90	काकजडवा	74	119
कट	51	20	करवालिका	136	92	काकतुण्ड	111	126
कटक	191	18	कराम्बल	65	68	काकिण	233	9
कटन	55	14	कर्क	129	47	काकिनो		
कटगरा (2)	68	86	कर्क	19	28	काकुम्भ	122	2
कटाह	235	21	कर्कटगृही	75	120	क कोडा	79	144
कटार	103	71	रण	41	12	कावम वी	80	152
कटुविकत	158	111		122	2	काव[व]र	99	49
कटूर	174	51	कर्णमोक्ष	9	41	कावस्याली	68	55
कणन	235	20	कर्णिका	45	48	कावित	179	90
कणिका	232	8	कर्णिन्	57	21	काशिक	146	39
कणर	191	18	कर्ण	216	194	काशी		
	237	32	कर्णाल	57	29	काण्डपट	233	9
क गेलवेणा	163	32	कर्णाम	238	35	काण्डपट	110	120
कडोन्नाणा			कर्ण	146	40	काश्म्य	207	131
कट्टीरव	81	1	कर्मगाधन्	19	32	कादरय	37	4
कट्टरा	102	66	कप	63	79	कान्दुर	141	28
कदन	138	117	कपणा	112	139	कान्दुकुञ्ज	49	2
कदर्क	110	120	कटर	99	48	कापय	18	16
कन्धा	232	11	कलम्प	87	20	कापालिन्	120	42
कन्द	233	35	कन्धान	155	95	कापिल	113	6
कन्यदा	19	28			96	काशिगायन	161	40
कन्युज्जा	19	2	कलशि	151	71	कापेय	81	3

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
कोमदान	183	3	विजयलक	48	22	कुदेन	36	33
काम्यदान			विजयलक	191	18	कुल	218	207
कामरूप	49	2	विण	235	18	कुलक	(2) 60	39
कामाङ्कुश	105	83	विण	23	23	कुलक	142	15
कारवी	73	112	विनरी	163	32	कुलिक	158	5
	80	153	विरीटिन्	122	2	कुलिजतक	72	106
	145	37	किलकिचित	36	32	कुम्भाप	142	18
	146	40	किलकिचित	146	44		146	39
कारित	179	90	किलिम	62	54		235	21
कारोतम	165	43	किलिन्वाधिप	122	2	कुम्भ प भियुत	146	39
कारोतर			कोकट	173	49	कुम्भ	105	89
कार्तवीर्य	122	2	कोवरागति	122	2		212	162
कार्यक	141	6	कोम्भणि			कुम्भ	(2) 59	87
कार्ग[धो]रव	74	114	कोटमणिषय	88	29		239	42
काल	18	27	कोनास	13	60	कुम्भाप्रिय	171	38
कालकण्ड	87	22		173	48	कुम्भा	220	216
कालकण्डक	87	22	कुम्भिका	146	44	कुम्भ	237	34
कालखण्ड	102	66	कुम्भिका	53	5	कुम्भ	140	2
कालखण्ड			कुम्भिका	151	74	कुम्भ	140	4
कालखण्ड	87	18	कुम्भिका	77	132	कुम्भ	143	21
कालधर्म	138	117	कुम्भिका	94	16	कुम्भ	159	11
कालमयी	(2) 70	96	कुम्भिका	50	8	कुम्भ	121	53
कालस्वयं	(2) 65	68	कुम्भिका	237	34	कुम्भ	182	111
कालिङ्ग	65	67	कुम्भिका	234	17	कुम्भ	121	58
कालिङ्गी			कुम्भिका	144	26	कुम्भ	159	11
कालि	20	2	कुम्भिका	76	128	कुम्भ	149	61
	80	18	कुम्भिका	90	48	कुम्भ	43	24
काल्य	77	135	कुम्भिका	144	31	कुम्भ	44	30
काल्यक			कुम्भिका	207	182	कुम्भ	118	37
काश	82	162	कुम्भिका	142	12	कुम्भ		
	82	163	कुम्भिका	122	2	कुम्भ		
काशी	49	2	कुम्भिका	14	71	कुम्भ	166	4
काश्यप	19	33	कुम्भिका	235	19	कुम्भ	194	40
कायाम	212	162	कुम्भिका	99	48	कुम्भ	86	14
कायमर्द	235	19	कुम्भिका	7	28	कुम्भ	56	22
किंशाह	233	13	कुम्भिका	19	28	कुम्भ		
किकि			कुम्भिका	127	36	कुम्भ		
किकिदीवि	87	16	कुम्भिका	63	55	कुम्भ	149	50
किकिन्			कुम्भिका	144	31	कुम्भ		
किङ्कणी	108	110	कुम्भिका	38	8	कुम्भ	142	13
किङ्कणी			कुम्भिका	80	74	कुम्भ	46	4
किङ्करीत	66	71	कुम्भिका	106	96	कुम्भ	84	3

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
गन्धमदन	47	6	गुह्य	55	16	ग्रहचक्र	19	27
	52	3	गुह्य	127	34	ग्रामपट्टिका	92	9
गन्धर्व	207	132	गुह्य	86	12		147	49
गन्धला	81	155	गुह्य	233	10	ग्रामणी	167	11
	88	28	गुह्य	151	70		174	58
गर	38	9	गुह्य	86	13	ग्रामधान	51	19
गर्वा	16	9	गुह्य	112	138	ग्रामाण		
गर्वा	37	2	गुह्य	113	3	ग्रामेक	182	118
गर्वा	86	12	गुह्य	113		ग्राम्य		
गर्वा	188	43	गुह्य	138	113	ग्राम्य	42	20
गर्वा	200	85	गुह्य	182	111	ग्राम्य	151	75
गर्वा	171	36	गुह्य	182	111	ग्राम्य	194	40
गर्वा	106	90	गुह्य	182	111	ग्राम्य	126	28
गर्वा	165	43	गुह्य	155	95	ग्राम्य	106	91
गर्वा	187	30	गुह्य	63	56	ग्राम्य	32	9
गर्वा	38	40	गुह्य	38	7	ग्राम्य	155	98
गर्वा	175	60	गुह्य	27	2	ग्राम्य	175	61
गर्वा	122	2	गुह्य	154	88	ग्राम्य	86	18
गर्वा	86	18	गुह्य	214	181	ग्राम्य	108	110
गर्वा	118	36	गुह्य	44	35	ग्राम्य	235	18
गर्वा	157	105	गुह्य	38	4	ग्राम्य	110	124
गर्वा	29	15	गुह्य	156	104	ग्राम्य	86	15
गर्वा	27	2	गुह्य	108	105	ग्राम्य	149	52
गर्वा	112	138	गुह्य	27	2	ग्राम्य	11	52
गर्वा	216	194	गुह्य	150	67	ग्राम्य	194	40
गर्वा	112	138	गुह्य	32	8	ग्राम्य	155	97
गर्वा	143	21	गुह्य	191	18	ग्राम्य	221	227
गर्वा	125	19	गुह्य	102	77	ग्राम्य	31	3
गर्वा	37	39	गुह्य	88	26	ग्राम्य	170	26
गर्वा	110	120	गुह्य	235	20	ग्राम्य	214	188
गर्वा	188	43	गुह्य	84	3	ग्राम्य	38	5
गर्वा	179	89	गुह्य	60	40	ग्राम्य	130	52
गर्वा	55	16	गुह्य	60	40	ग्राम्य	152	77
गर्वा	100	54	गुह्य	182	111	ग्राम्य	134	80
गर्वा	63	56	गुह्य	156	104	ग्राम्य	88	24
गर्वा	188	43	गुह्य	20	3	ग्राम्य	88	29
गर्वा	207	132	गुह्य	234	18	ग्राम्य	211	183
गर्वा	93	22	गुह्य	118	34	ग्राम्य	182	111
गर्वा	112	138	गुह्य	201	88	ग्राम्य	62	52
			गुह्य	188	43	ग्राम्य	89	30
			गुह्य	116	24	ग्राम्य	172	46
			गुह्य			ग्राम्य	62	52
			गुह्य			ग्राम्य	30	17

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
जलशुक्ल	45	38	हिण्डीर	156	105	तार	155	96
जलहस्तिन्	42	20	हुडुम	38	5	तारपत्र	15	2
जलशु	43	22	होम्प	161	20	तालपत्रा (2)	75	119
जाङ्गल	102	63	होक्कन	126	29	तिन्दुकी	232	8
जात	200	85	तटस्थ	124	10	तिमिगिलगिल	42	20
जातीसस्य	111	132	तडाक	43	28	तिरीर	237	30
जातुप	162	20	तण्डक	337	33	तिनेतमा	11	51
जात्य	212	162	तत्काली	169	25	तीक्ष्ण	196	53
जातुलभित्	178	83	तत्त्व	32	9		220	215
जालभार	86	13	तन्तु	96	28	तीक्ष्णवी	171	38
जालिक	86	13	तन्तुनाग	43	21	तीर्थ	114	11
	191	18	तन्तुवाय	86	13	तीर्थश्रुत्	5	15
जाहक	86	13		159	6	तुषधार	129	46
जिघासु	124	11	तन्त्रक	109	112	तुण्ड	90	37
जितकारिन्	138	112	तन्त्रवाय	86	13	तुण्डिकेश	(2) 74	116
जिताहव				149	6		(2) 78	139
जित	5	15	तन्त्र	145	34	तुण्डिन्	9	41
जिष्णु	122	2	तन्त्रा	37	37	तुण्डिम	101	61
जीव	120	42		214	16	तुण्डिल		
जीवक			तप	222	233	तन्त्रुष	142	17
जीवत्तोका	94	16	तपस्या	118	35	तुन्दि	104	77
जावसू			तमा	21	4	तुन्दिक	98	44
जीवनीय	40	5	तमाल	237	33	तुन्दिम		
जीवन्ती (8)	68	82	तरश	84	1	तुन्दिम	101	61
जीवा	135	86	तरल	172	46	तुन्दिल		
	140	121	तरलित	179	87	तुभ	152	76
जीविदेश	220	219	तरगालिका	136	99	तुमुल	218	207
जुड	107	97	तरसा	227	2	तुम्बुड	11	52
जैमिनीय	113	6	तरिमन्	234	15	तुत्तमष	183	2
रु	18	27	तर्क	188	43	तुरीय	182	118
	198	33	तर्क(कै)क	173	49	तुर्य		
ज्येष्ठाश्रमिन्	113	3	तर्दे	145	34	तुला	19	28
ज्योतिर्मासिन्	88	29	तर्पण	148	55		188	43
ज्योत्स्ना	21	5	तर्पित	169	22	तुनरी	143	20
ज्वाला	12	57	तर्जक	24	27	तुषो	70	95
मगिति	227	2	ताड	65	69	तुडि	163	33
हाटिति			ताडी	76	127		218	207
शक्षामरन्	13	63	ताण्डव	238	34	तुलिका	112	137
शक्षरी	233	10	ताण्डिक	120	42	तुलसीकाम्	228	10
टङ्क	191	18	तापि(वि)न्	5	14	तुम्हन्व	65	70
	237	33	तामिस	39	2	तुण्डशुष		
टीका	232	7	तामरणी	15	5	तुपित	169	22
दण्डक	63	57	ताम्राक्ष	87	20	तजन (2)	82	161

PAGE STANZA

जलशुक्ल	45	38	हिप्पीर
जलदस्तिन्	42	20	हुडुम
जलका	43	22	होम्ब
जाङ्गल	102	63	होक्कन
जात	200	85	तटस्थ
जातीवस्य	111	132	तडाक
जातुप	162	20	तण्डक
पाल्य	212	162	तत्कालधी
जानुलब्धिन्	178	83	तत्त्व
जालकार	86	13	तन्तु
जालिक	86	13	तन्तुनाग
	191	18	तन्तुवाय
जाहक	86	13	
जिर्षासु	124	11	तन्त्रक
जितकारिन्	138	112	तन्त्रवाय
जिताहव			
जिन	5	15	तन्दू
जिष्णु	122	2	तन्त्रा
जीव	120	42	तप
जीवक			तपस्या
जीवतोका	94	16	तमा
जीवसु			तमाल
जीवनीय	40	5	तरक्ष
जीवन्ती (8)	68	82	तरल
जीमा	135	86	तरलित
	140	121	तरगालिका
जीवितेश	220	219	तरसा
जुद	107	97	तस्मिन्
जैमिनीय	113	6	तर्क
श	18	27	तर्क(क)क
	193	33	तर्क
ज्येष्ठाश्रमिन्	113	3	तर्पण
ज्योतिर्मात्रिन्	88	29	तर्पित
ज्योत्स्ना	21	5	तल्लजक
ज्याला	12	57	ताड
भणिति	227	2	ताडन
भट्टिति			ताण्डव
श्रीशामरुन्	13	63	ताण्ड्रिक
क्षत्री	233	10	तावि(वि)न्
टङ्क	191	18	तामिल
	237	33	ताम्रकणी
दीका	232	7	ताम्राक्ष
इन्द्रक	63	57	

PAGE STANZA

156	105	तार	155	96
38	5	तारापत्र	15	2
161	20	तारपर्या (2)	75	119
126	29	तिन्दुर्का	232	8
124	10	तिमिगिलगिल	42	20
43	28	तिरिट	237	30
337	33	तिलोत्तमा	11	51
169	25	तीक्ष्ण	196	53
32	9		220	215
96	28	तीक्ष्णधी	171	38
43	21	तीर्थ	114	11
86	13	तीर्थहन्	5	15
159	6	तुम्हार	129	46
109	112	तुम्ह	90	37
86	13	तुम्हिकेरी (2)	74	116
149	6	(2)	78	139
145	34	तुम्हिन	9	41
37	37	तुम्हिन	101	61
214	16	तुम्हिल		
222	233	तनुम	142	17
118	35	तुन्दि	104	77
21	4	तुन्दिक	98	44
237	33	तुन्दिम		
84	1	तुन्दिम	101	61
172	46	तुन्दिम		
179	87	तुन	152	76
136	92	तुमल	218	207
227	2	तुम्बु	11	52
234	15	तुम्बुग	183	2
188	43	तुम्बु	182	113
173	49	तुम्बु		
145	34	तुम्बा	19	28
148	55		188	43
169	22	तुम्बरी	143	20
24	27	तुम्बा	70	95
65	69	तुम्बा	163	33
76	127	तुम्बा	218	207
238	34	तुम्बा	112	137
120	42	तुम्बाकाम्	228	10
5	14	तुम्बा	65	70
39	2	तुम्बा		
15	5	तुम्बा	169	22
87	20	तुम्बा (2)	82	161

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
तेजनी	(2) 68	84	दर्शन	101	59	दुश्चर्मन्	99	49
तेजम्	125	20	ददुरोगिन्			दुष्पत्त	76	129
तेन	228	3	दपे	34	22	दुष्पुत्त		
तैल	149	50	दर्वि	38	9	दुःस्थ	173	49
तैलाया	88	28	दर्वी	207	134	दुपीका	102	67
तैलाया	88	27	दर्शक	123	6	दम्प्रसादा	156	102
तोक्क	192	23	दल	17	16	दति	235	19
तोटक	237	30		218	207	देवलात	52	6
तोत्त	142	12	दवधु	188	43	देवमायन	11	52
त्याग	188	43	दशोत्थ	122	2	देविका	44	35
प्रवीतनु	19	32	दशेन्धन	112	138	देशिक	191	18
प्रस्त	170	26	दासावली	9	37	देवपर	173	48
प्रापुष	162	29	दाक्षिण्य	166	5	देदे]शिक	125	17
प्रिकभेदिन्	120	50	दाडिम	238	42	दोष	221	227
प्रिकालविद्	5	15	दाडिसा	107	99	दोषज्ञ	193	33
प्रिष्टि	3	6	दाधिक	147	45	दोषा	221	227
प्रिपुग	(2) 76	125	दान्ति	183	3	दोषूल	130	55
प्रिपुटी	73	108	दाय	126	29	दोभाभिनेय	95	24
प्रिवर्ग	122	58	दायाद	95	27	दोभारिक	123	6
	125	20	दारक	95	27	दावापृथिव्यो		
	73	108		191	18	दावाभूषी	48	1
प्र्यदा	157	109	दारिका	95	28	दुः	280	21
स्वशीर	143	20	दालिम	64	65	दुम्न	206	129
स्वरक	233	13	दाधारधि	122	2	दुम्भुद	3	8
स्तर	40	5	दासार्ह	16	22	द्व	51	19
दक	221	227	दागिरक	151	75	द्व	149	51
दल	120	42	दिगम्बर	120	50	द्व	233	0
दक्षिणागम	166	5	दिग्दर्श	156	105	द्वी	86	14
दक्षिण्य	87	2	दिनमणि	19	32	द्वे	87	22
दक्षकाक			दिव्यपृथिव्यो	48	1	द्वे	122	2
दक्षकाक	151	74	दिवि	87	16	द्वे		
दक्षकाक	123	6	दिष्टि	105	81	द्वे	123	6
दक्षिन्	128	38	दोषंरूप	85	23	द्वे		
दक्षि	52	7	दोषंरूप	151	75	द्वे		
दक्षक	(2) 56	21	दोषंरूप	62	52	द्वे	49	2
दक्षक	14	67	दोषंरूप	138	118	द्वे		
दक्ष	215	185	दोषंरूप	79	143	द्वे	82	21
	161	21	दुःगोदा	43	25	द्वे	99	49
दक्ष	233	9	दुःगोदा	63	57	द्वे	155	97
दक्षि	170	26	दुःगोदा			द्वे		
दक्षि	215	185	दुःगोदा	30	17	द्वे	141	9
दक्ष	31	1	दुःगोदा	49	1	द्वे	35	25
			दुःगोदा	186	25	द्वे	123	11

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
द्रेष्य	182	113	नतोत्त	182	113	निचोल	64	61
द्रेगुणिक	141	5	ननुन	229	15	नितम्ब	207	134
द्वैध	125	19	नन्दक	76	128	निक्षिप	192	28
द्वैपायन	118	36	नन्दन	96	28	निदान	206	129
घट	234	17	नन्दिदेश्वर	9	41	निवन्धन	32	7
घटुर	67	78	नन्दिन्	॥	41	निभ	36	33
घन	149	58		233	11	निष्ठत	182	113
घनजय	122	2	नन्दीनर्व	}	42	नियम	120	49
घनाया	188	43	नन्दावर्त			निमन	57	26
घनिन्	206	129	नन्यावर्त		50	नियाम	41	12
घन्निन्	19	28	नपुसक		97	नियुत	153	84
घर्ष	}	67	नप्त	200	85	नियोग्य	123	4
घस्तुर			नराधिप	122	1	निरङ्कुश	168	15
घर्मपुत्र	122	2	नल	82	163	निरर्थक	182	113
घनौषिकरगिक	123	5	नस्तित	}	150	निर्गुडा	65	69
घाटी	138	111	नस्थोत			निर्यन्त्र	120	42
घातकी	232	7	नाग	37	4	निर्झरिणी	44	33
घानाचूर्ण	147	47		157	105	निर्घात	168	13
घाम्यक	145	38	नादेयी	(8)	58	निर्ममौद्	169	23
घामनिधि	19	32		(3)	65	निर्मन्त्रण	168	15
घामार्गव	(2) 69	89	नानाविध		180	निर्याम	41	12
घारा	216	194	नान्दीपट्ट		43	निर्यास	238	13
घामैपस्तन	145	36	नाभि		233	निर्वर्ध	168	13
धिपाह्य	181	64			235	निर्वृति	37	39
धिग्न	212	162	नायक		191	निर्व्युह	183	8
धूमकेतु	21	10	नाल		45	निर्वेद्यन	185	20
धूममहिषी	}	17	नालि		100	निर्वेद	188	43
धूमिका			नालीक		45	निर्व्वदनी	38	9
धूम	87	17	नाश		220	निवरा	118	35
धूमक	151	75	नाहल		161	निविट	}	175
धूमज	}	169	नि श्रवस		24	निविरीष		
धूमणु			निकुत	}	172	निरुत	109	113
धीरण	131	59	नि कृत			निवेद्यन	49	6
ध्यान	119	39	निकर्षण		51	निष्ठा	146	41
ध्याम	209	145	निकपोल		163	निष्ठा	86	15
धुना	219	212	निकार		34	निस्तारनी	88	27
ध्वज	137	101	निक्षेप		153	निशात	179	91
ध्वनित	16	9	निस्कर्ष		99	निद्रुम्भन	138	117
न धुइ	99	46			153	निषय	47	6
नमहु	}	165	निगदित		179	निषक	114	7
नमहु			निगाल		129	निष्ठुट	54	13
नम्रा	120	50	निग्राह		188	निष्ठाव	143	20
नद	237	33	निचिन		182	निश्चिन्त	220	219

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
धामर	101	58	विष्णु	23	21	पूतना	63	59
धार	238	35	विषाक्षित	169	22	पूतनासङ्ग	10	44
धारत	156	99	विशालिका	232	8	पृथगाभता	118	38
धारद्य	155	98	विश्वरू	56	20	पृथग्रूप	180	94
धारपत	86	15	विष्ट	156	104	पृथा	122	2
धारवतपदी (2)	80	150	विद्या	163	30	पृथ्वीका	(3) 76	125
धारशर्ष	118	36	वातदाह (3)	63	54	प्रदिन	} 20	34
धारिपान्थिक	162	25	वातपादा	88	26	शुष्मि		
धारिमद (3)	57	26	पुस्त	234	17	पृथक्	135	87
(3)	63	54	पुस्तिकी	45	39	पृथक्	191	18
धारिम्य	76	126	पृथ	239	42	पृथ	} 163	30
धारिवात्र	233	11	पृथ	110	123	पृथ		
धारिगति(क्ष)क	119	42	पृथ	120	45	पृथ	239	44
धार्य	} 116	16	पृथ	95	28	पृथ	104	76
धारिपय		32	पृथ	235	20	पृथ	} 90	38
धारी	144	32	पृथ	105	83	पृथ		
	233	10	पृथ	86	12	पृथ	(2) 82	163
धार्थ	122	2	पृथ	102	65	पृथ	194	40
धार्थ	157	108	पृथ	230	23	पृथ	41	14
धावकि	8	33	पृथ	6	22	पृथ	76	128
धावन	120	45	पृथ	} 175	63	पृथ	83	164
धाद्य	220	219	पृथ		21	पृथ	153	85
धद्युपत	120	10	पृथ	235	35	पृथ	157	107
धिह्यला	15	5	पृथ	36	14	पृथ	105	87
धिह्या	155	97	पृथ	86	44	पृथ	122	2
धिह्य	104	77	पृथ	10	11	पृथ	10	45
	234	18	पृथ	233	20	पृथ	182	113
धिचन्द्रिल	98	44	पृथ	161	26	पृथ	13	63
धितु	157	106	पृथ	7	21	पृथ	182	113
धितुमन्त्र	} 64	63	पृथ	(2) 36	21	पृथ	105	85
धितुमर्ष		9	पृथ	157	107	पृथ	154	88
धितुल	157	106	पृथ	94	21	पृथ	171	35
धिच्छा	232	9	पृथ	130	52	पृथ	188	43
धिच्छिला (3)	64	63	पृथ	181	102	पृथ	20	3
धिजर	27	15	पृथ	62	50	पृथ	50	9
धिटक	144	26	पृथ	238	35	पृथ	238	35
धिटरी	144	31	पृथ	235	20	पृथ	233	11
धित्	97	39	पृथ	182	113	पृथ	182	113
	234	18	पृथ	175	66	पृथ	89	32
धिन्दी	195	44	पृथ	182	113	पृथ	(2) 70	94
धिन्दी	182	111	पृथ	175	66	पृथ	129	46
धिन्दी	237	32	पृथ	37	39	पृथ	96	28
धित्त	155	97	पृथ	120	42	पृथ	113	5

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
प्रणय	188	43	प्रवर्णा	109	112	फग	38	9
प्रणाय	182	111	प्रवाल	55	14	फरक	133	72
प्रणिधान	25	2	प्रविष्ट	182	113	फल	136	91
प्रणिपात	188	43	प्रशस्त	24	26		142	13
प्रति	54	9	प्रष्टवाह	150	63	फल्गु	23	18
प्रतारण	162	25	प्रष्टीही	151	70	फाल्गुन	122	2
प्रतिकाय	} 164	36	प्रमम	138	110	फेन	235	19
प्रति-छन्द			प्रसाधन	107	99	फेरण्ड	85	5
प्रतिपत्ति	188	43	प्रसार	137	97	वरु	68	82
प्रतिरूप	164	36	प्रसूतिज	39	3	वरुचैमिन्	122	2
प्रतिश्रय	50	8	प्रसृत	105	80	वदरा	(3) 80	151
प्रतिश्रित	182	113	प्रस्तावना	37	39	वद	179	86
प्रतिस्तर	108	108	प्रहत	182	111	वदपुट	32	9
प्रतिस्वर्य	86	13	प्रामोचोतिथ	49	2	व दा	140	120
प्रतष्ट	182	113	प्रापुणक	} 118	84	व-धनीया	} 151	69
प्रतौली	51	16	प्रापुणिक			व-ध्या		
प्रत्यक्षप्रेणी	(2) 70	145	प्रापुणिक			व-धुर		
प्रत्यनीक	} 124	11	प्राविका			व-धु		
प्रत्यनाकिन्			प्राचीनचर्हिस्	232	8	व-धु	6	2
प्रत्यवसान	149	56	प्राचीर	10	44	व-धु	77	183
प्रत्यवस्थातु	124	11	प्राचेतस	49	3	वर्हि शुभान्	} 12	54
प्र युक्रम	} 186	26	प्राचेतस	118	36	वर्हिदत्त		
प्रत्युत्क्रान्ति			प्रातर	20	3	वर्हिस्	} 122	2
प्रत्युत्पन्नमति	169	25	प्राध्व	219	215	वलि		
प्रत्युपम्	20	2	प्राप्त	179	87		126	28
प्रदिशु	15	6	प्राप्त	181	105	वक्तव्यणी	151	71
प्रद्योतन	19	32	प्राप्त	131	59	वहल	170	61
प्रपात	200	85	प्राप्त	165	45		217	200
प्रफुल्ल	} 54	7	प्राप्त	141	10	वहुकरी	51	18
प्रभावशक्ति			प्राप्त	131	62		168	17
प्रभुशक्ति	} 125	19	प्राप्त	131	62	वहुरूप	180	94
प्रमय			प्राप्त	63	56	वहुला	51	18
प्रमण	153	85	प्राप्त	67	22	वहुला	229	13
प्रमातामह	96	33	प्राप्त	182	111	वाढ	206	129
प्रमीलन	138	118	प्राप्त	179	87	वाधना	203	104
प्रमृत	140	2	प्राप्त	138	120	वाधा	62	50
प्रमेह	100	56	प्राप्त	142	12	वालपर	(2) 62	50
प्रमृत	153	84	प्राप्त	160	17	वात्रवायज	155	93
प्रमह	53	4	प्राप्त	109	115	वाहव	237	32
प्रवचन	114	10	प्राप्त	} 103	75	रिम्ब	207	134
प्रवयण	142	12	प्राप्त			रिल	52	6
प्रवाच	171	35	प्राप्त	188	43	रिलाल	85	6
			प्राप्त	102	65	रिसकभिका	88	26
			प्राप्त	40	38	वीजक	61	44
			प्राप्त	230	20	वीगत्सु	122	2

PAGE STANZA

PAGE STANZA

PAGE STANZA

उदुद	235	19	मानुफला	74	113	मकर	19	28
उध	203	104	भा(म)रुक्	147	45	मकुट	107	102
उस्त	237	34	भात	106	92	मकुट	112	140
उस्ति	147	47	भल्लुक	63	57	ममामि	144	29
ब्रह्मन्	182	111	भवना	25	2	मपवन्	9	41
ब्रह्मरीति	155	97	भष्य	237	31	महंस	137	98
ब्रह्मवदिन्	113	6	मिथु	120	42	मङ्गल्य	56	21
ब्रह्मणी	8	35	मण्डिपात	136	92	मछ	42	17
ब्राह्मणपुत्र	113	97	भित्त	161	21	मज्जन	110	121
ब्राह्मणहित	182	111	भित्ता	147	48	मञ्जरी	148	21
ब्राह्मी	8	35	मान	170	26	मञ्जरी	151	74
(2)	60	90	मभ	209	145	मञ्जुपोषा	11	51
	155	97	ममचन	122	2	मन्दिहार	159	8
भक्तकार	144	28	भुजग	169	24	मणित	30	21
भक्ति	200	85	भुजगभुज	38	8	मणिबन्ध	104	81
भग	19	32	भुजा	104	80	ममिमन् (न्य)	146	42
भगवत्	120	45	भुजभेद	161	21	मण्डक	66	72
भङ्गुर	176	72	भुजुर	71	99		147	48
भङ्गि	232	8	भुजधानी	46	3	मङ्गु	32	8
भङ्ग्य	141	7	भुजनाशन	146	40	मङ्गल	184	80
भटिन	147	45	भुमच्छत्र	37	3		135	86
भण्डर	} 64	64	भुमिपिशाच	84	169	मङ्गलिन्	161	22
भण्णी			भुमिषु	43	21	मतन्यक	} 50	9
भदन्त	120	42	भुर	46	2	मतवारण		
भद्रदा	18	23	भुरि	} 155	95	मत्ताग्न्य	} 42	16
भद्रा	74	117	भुरिचन्द्र			मत्स्वहरयिका		
भद्राकरण	120	50	भुदेव	182	113	मत्स्वधनी	} 146	43
भद्रमा	32	6	भुले	147	47	मत्स्वगर्भी		
भरिमन्	231	2	भुल्ल	80	152	मत्स्याग्रा	56	21
भङ्ग	235	21	भुल्लारज्ज	80	152	भद्र	161	40
भङ्गक	85	4	भुल्लारिष्टि	11	41	भद्रि	75	125
भङ्गक	} 85	4	भुल्लिन्	9	41	भद्रावनी	31	2
भङ्गक				233	11	भद्र	53	17
भद्रतुनाम	229	14	भुल	182	113	भद्रु	70	95
भद्रिगन्धता	} 24	28	भुज	147	45	भद्रुणी (3)	153	84
भद्रिध्वत्			भुल	8	34	मध्य	57	28
मध्य	212	162	भुल्ल	9	37	मध्यट्ट	152	2
मधल(न)	89	30	भुल्लिन्	120	42	मध्यमन्त्र	35	27
भस्मन्	} 12	56	भुल	134	80	मनोपरी	30	21
भुल्ल			भुल	209	145	मनोहरिन्	173	52
भुल्ल	17	16	भुल्ल	124	11		125	19
भुल्ल	108	111	भुल्ल	157	107	भुल्ल	18	27
भुल्ल	141	7	भुल्ल	14	71	भुल्ल		

PAGE STANZA

PAGE STANZA

PAGE STANZA

आदि	108	105	रस	156	104	रोदरी	48	1
आशुमेनी	122	2	रसगन्ध	156	102	रोदरी	44	30
आदम्पति	13	61	रसजात	(3)	68	रोम	58	33
आन	125	19	रसाध्य	16	85	रोमन्ध	235	19
आनपात्र	41	14	रसा	122	9	रोमविक्रिय	116	35
आमल	120	42	रसित	122	57	रोमहृषण	89	30
आम्य	174	54	रश्म	122	2	रोमहृषण	170	32
आग	130	54	रापन	49	1	रोमहृषण	17	15
आगंधर	238	35	राजपानी	99	51	रोहिणीरा	16	11
आगालय	23	22	राजयदमन्	128	37	रोहिणीसख	221	227
आगन्धग	131	58	राजवाध	143	24	रक्ष	88	23
आर्षाष्टर	122	2	राजगालि	233	9	रक्ष्मण	122	2
आर	235	19	राजमया	38	8	रक्ष्मणी	88	26
आर	238	35	गजगर्प	237	31	रक्ष्मणी	235	18
आन	228	3	राजमूष	59	35	रक्ष्मणी	232	7
आंग	119	39	राजादन	122	2	रक्ष्मणी	122	2
आंग	212	162	राधेय	122	2	रक्ष्मणी	126	29
आंगन	237	30	राम	122	2	रक्ष्मणी	233	10
रक्षपाद्रु	155	97	रामा	111	127	रक्ष्मणी	80	150
रक्षमान	61	48	रावण	122	2	रक्ष्मणी	54	9
रक्षम्बर	120	42	रावणहस्त	31	4	रक्ष्मणी	54	11
रक्षिका	71	98	गवणारि	122	2	रक्ष्मणी	108	105
रक्षना	188	43	रिहृषण	37	36	रक्ष्मणी	169	22
रक्ष	159	10	रिहृषण	143	23	रक्ष्मणी	48	1
रक्षनी	146	41	रिहृषण	166	2	रक्ष्मणी	81	155
रक्षनी	72	102	रिहृषण	161	21	रक्ष्मणी	80	148
रक्षनी	85	4	रिहृषण	50	10	रक्ष्मणी	40	6
रक्षस्वत	51	18	रिहृषण	67	79	रक्ष्मणी	10	42
रक्षोदारणी	86	15	रिहृषण	148	54	रक्ष्मणी	233	10
रक्ष	122	57	रिहृषण	138	119	रक्ष्मणी	206	129
रक्षगर्भा	46	3	रिहृषण	118	35	रक्ष्मणी	141	5
रक्षवनी	88	23	रिहृषण	48	1	रक्ष्मणी	169	22
रक्षार्हाद्य	133	77	रिहृषण	30	18	रक्ष्मणी	233	10
रक्षार्हानोमन्	161	22	रिहृषण	73	109	रक्ष्मणी	125	16
रक्षि	235	21	रिहृषण	79	147	रक्ष्मणी	124	15
रमा	7	27	रिहृषण	228	7	रक्ष्मणी	191	18
रमा	11	51	रिहृषण	160	16	रक्ष्मणी	55	4
रव	234	17	रिहृषण	207	132	रक्ष्मणी		
रवण	151	75	रिहृषण	8	35	रक्ष्मणी		

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
लालत	179	87	वयस्या	63	59	वाग्	49	3
लोलिहान	38	8	वरण	197	57	वागी	239	42
लोकचक्षु	19	32	वरण्ड	235	18	वादी	149	60
लोकबाधक	237	32	वर	97	35	वाढवेय	42	18
लोकायन	73	112	वरदितु	88	26	वाढाल	85	4
लोचमर्क	58	33	वरला	158	111	वा.गणस	85	8
ल.प्र	106	91	वरा	36	33	वानायु	129	46
लोला	136	95	वर्कर	69	90	वान्त	100	57
लाहाभिहार	27	17	वर्चक	128	43	वाप	141	10
लाहिता नी	113	6	वर्णपरिस्त्रोम	66	74	वापदण्ड	167	28
लौक्यायनिक	88	23	वर्णपुष्प	110	124	वायदण्ड	120	42
वक	18	26	वर्ण्य	90	36	व मय तसिक	73	114
वको	40	7	वर्तक	155	97	वारणयुवा	131	64
वक	104	77	वर्तक	140	1	वारवाण	49	2
वक्षे वक्ष	188	43	वतलोह	109	114	वात	100	57
वक्षनीयत्व	155	93	वतन	51	18	वाताक	74	114
वक्ष	16	10	वर्ति	144	31	वर्तल	16	12
वक्षजाल	(3) 57	27	वर्धनी	0	10	वर्दक	97	40
वक्षजुल	(3) 64	65	वर्धमान	163	31	वर्देवे	191	18
वक्षक	234	17	वर्ध	160	16	वर्देपिन्	141	7
वक्षकर	162	27	वर्धर	182	113	वामन	188	43
वगी	140	2	वर्हत	51	16	वात्मक	118	36
वगीगुण	99	49	वर्ण	143	21	वासतवी	21	4
वगीगुण	228	10	वर्लमी	0	17	वासना	49	6
वगीगुण	222	228	वर्लित	179	88	वासना	25	2
वगीगुण	221	227	वर्लु	173	77	वासिना	199	75
वगीगुण	37	17	वर्लुलिखा	88	27	वास्तु	233	13
वदन्त्य	166	6	वर्लु	147	20	वह शूषत्	85	4
वधुगी	92	9	वर्लुका	110	126	वाग्नक	190	46
वधुगी	147	49	वर्लुनि	49	6	वादीक	110	124
वधुगी	3	2	वर्लुमिर (3)	71	98	वादीक	17	61
वधुगी	71	99	वर्लु	146	41	विकट	99	47
वधुगी	120	42	वर्लु	1	97	विकटपेन	30	17
वधुगी	1	16	वर्लु	146	42	विकटपन	25	2
वधुगी	67	56	वर्लु	150	63	विकटपन	188	45
वधुगी	140	120	वर्लु	211	160	विकटपन	71	100
वधुगी	120	70	वर्लु	17	64	विकटपन	122	2
वधुगी	96	28	वर्लु	237	31	विकटपन	30	19
						विकटपन	188	13

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
विप्रद	125	19	विशाला	81	157	वेणी	44	35
विचार	25	2	विशिखा	49	3		197	57
विच्छन्दक	50	11	विशेषदृष्ट	120	42	वेतन	140	1
विच्छर्दक			विश्व	145	38	वेताल	235	21
विजय	122	2	विश्वाभिन्न			वेत्रिन्	123	6
	233	11	विपुण	118	36	वेदना	206	129
विजल	147	46	विष्कम्भ	22	14	वेदन्तिन्	113	6
विर	169	24	विष्कम्भौ	51	17	वेष	222	229
	234	17	विष्णुबलभा			वेष	49	2
वितण्डा	232	9	वितव द	80	151	वैराग्यति	107	99
विनकं	188	43	विसुरित	186	28	वैरटिठ	169	24
विधुर	13	60	विस्था	188	43	वैरुक्त	159	8
विदग्ध	169	24	विहंगमा	30	21	वैखानस	155	98
विदल	237	32	विहंगिका	163	3'	वैद्य	113	3
विदिशा	49	2	वाञ्छि			वैद्य	155	93
विद्वहा	49	2	वाञ्छि	40	5	वैद्य		
विनीत	129	45	वाञ्छि			वैद्य	212	162
विनीय	190	14	वाञ्छि	40	2	वैद्य	30	3
विनोद	188	43	वाञ्छि	112	188	वैद्य	182	111
विषय	48	16	वाञ्छि	182	111	वैद्य	122	2
विपरीत	178	81	वाञ्छि	5	15	वैद्य	135	86
विषयैय	118	37	वाञ्छि	50	13	वैद्य	113	6
विपला	46	3	वाञ्छि			वैद्य	120	42
विप्रतितार	85	25	वाञ्छि	94	16	वैद्य	135	86
विभक्त	20	3	वाञ्छि	68	82	वैद्य	94	16
विमर्श	25	2	वाञ्छि	102	64	वैद्य	147	44
विमान	130	53	वाञ्छि			वैद्य	162	25
विरह	186	28	वाञ्छि	84	1	वैद्य	62	52
विरागाह	182	111	वाञ्छि	68	85	वैद्य		
विशिधि	5	17	वाञ्छि			वैद्य	162	25
विस्म	77	136	वाञ्छि	122	2	वैद्य	212	162
विस्मक			वाञ्छि	102	11	वैद्य	169	24
विलस	104	79	वाञ्छि			वैद्य	205	120
विलास	85	6	वाञ्छि	78	137	वैद्य	11	47
विलीनाङ्ग	88	23	वाञ्छि	68	82	वैद्य	138	117
विलोचन	106	93	वाञ्छि	182	113	वैद्य	76	126
विलोम	178	84	वाञ्छि	87	22	वैद्य	216	197
विवध	160	15	वाञ्छि	141	5	वैद्य	118	36
विवरु	118	38	वाञ्छि	163	33	वैद्य	182	111
विशमन	138	117	वाञ्छि	19	28	वैद्य	20	3
विशत्या	(3) 68	83	वाञ्छि	20	34	वैद्य	35	23
विशास	80	149	वाञ्छि	13	64	वैद्य	182	111
विशासिका	118	35	वाञ्छि					

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
शकान्तक	122 2	शसन	116 26	शिखा	207 132
शकार	160 16	शाक	77 136	शिम्वि	143 23
शकुल	42 17	शक्कशाकट	} 141 8	शिरसिज	106 95
शकर	149 60	शाकशाकिन		शिशोरोद्द	50 8
शक	171 36	शाकर	} 149 60	शिल	143 21
शकित	125 19	शाङ्कर		शिला	157 108
शकनन्दन	122 2	शाकत	120 42	शिवकर	} 166 2
शक्क	171 36	शाक्य	5 15	शिवताति	
शङ्कु	153 84		120 50	गिवा	85 5
शङ्कुर्ण	152 77	शाटक	237 33	शिबी	9 37
शङ्ख	14 71	शागी	120 50	शीतलवातक	80 149
शदी	77 133	शाण	} 233 9	शातशिख (2)	75 123
	81 154	शाणा		शीधु	237 34
शण्ड	} 97 36	शातकुम्भ	155 94	शीन	182 113
शण्ड		शाद्वल	47 10	शुक	} 77 133
शण	143 20	शान्त	33 17	शुकर्षई	
	142 15	शान्ति	183 3	शुकमालक	64 63
शतधृति	5 17	शाप	29 9	शुक्ल	146 39
शतध्विका (3)	72 103	शारिका	30 17	शुक्लापाङ्ग	89 31
शतमान	238 34		232 8	शुचि	33 17
शतानन्द	5 17	शार्ङ्गक	204 106		120 45
शनि	18 27	शार्वर	215 189	शुद्धमार्गिक	120 50
शफ	207 132	शालाजिर	144 32	शुद्धान्त	50 12
शम	104 81	शालि	142 15	शुन्य	174 56
शमि	143 23	शालिवाहन	122 2	शुभ्रद ती	15 5
शम्बर	125 17	शालीन	72 105	शुभ्य	162 27
	238 34	शालीवर	174 58	शुल्क	191 18
शम्बा	16 9	शाश्वतिक	176 73	शुल्व	155 97
शम्या	31 4	शाश्वस	168 19		162 27
शयनक	130 54	शासन	206 129	शुपेर	31 4
शयानक	86 13	शानिधत	} 179 90	शुष्मन्	12 54
शर	149 51	शिक्षित			137 103
शरचन्द्रिका	45 43	शिक्षण्ड	195 44	शृङ्क	122 2
शरध्वज	40 2	शिक्षरिन्	90 36	शून्यवादिन्	113 6
शलक	} 85 7	शिक्षा	54 11	श्रा	19 32
शलल		शिक्षिन्	19 27	शरण	81 157
शल्यक			87 18	शर	154 88
शल्लिन्	42 17	शिङ्घाण	155 98	शरा	45 38
शल्यारि	122 2	शिञ्जा	30 24	शृगारिका	73 110
शवर	161 21	शिन	179 91	शृङ्खल	128 42
शरोर्ण	157 107	शितदु	44 33	शृङ्गारयोनि	7 26
शङ्खली	147 47	शिविल	175 66	शृङ्गीवत्	47 6
	218 207				

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
गङ्गा	155	96	पटी	(2) 81	154	संतति	} 96	28
शेषम्	104	76		77	135	सतन		
शेषालिका	232	7		81	155	सर्ध	188	43
शेषक	59	35	पद्यार्द्धक	120	42	सद्वर्धित	179	86
शेषल	45	38	पद्यव	152	77	सधि	125	19
शेष	212	162	पद्य	} 97	39	संनिभो	151	69
शेष	120	50	पद्य			सनाश	128	37
शेषल	} 45	38	पद्यक	141	7	सनिश	51	19
शेषाल				143	24	सम द्य	115	16
शेषक	} 63	58	विज्ञ	169	24	सम	} 55	17
शेषक			पोडत्	149	61	मुन		
शेषन	182	113	संसक्त	14	66	सम द्य	78	142
शेषमक	} 143	20	संस्कार	25	2	सम द्य	135	86
शेषमक			संस्कृत	182	111	समर्धक	} 166	7
शेषता	} 27	17	रास्याय	49	6	समर्धक		
शेषनी			संस्था	138	118	समाश्रय	78	142
शेषन	188	43		201	88	समाश्रय	29	11
शेषन	120	50	संस्थान	} 48	17	सम धा	25	2
शेष्य	30	21	संस्थानक			समाहित	} 500	85
शेषक	120	50	संस्पष्ट	138	106	समन्		
	137	98	संज्ञक	105	85	समाचीन	30	21
शेषक	111	131	संज्ञक	23	22	समुद्रक	234	17
शेषक	14	69	संज्ञक	39	2	समुद्र	153	84
शेषक	} 111	129	संज्ञक	147	47	समुद्रनवीन	11	48
शेषक			संज्ञक	30	16		17	15
शेषक	125	18	संज्ञक	48	14	समुद्रान्त	(3) 74	116
शेषक	(3) 64	60	संज्ञक	186	25		(3) 77	134
शेषक	106	94	संज्ञक	186	25	समुद्रिन	} 41	14
शेषक	175	66	संज्ञक	} 25	2	समुद्रिन		
शेषक	30	17	संज्ञक			समुद्रिन	51	18
शेषक	182	113	संज्ञक	237	34	संज्ञक	138	105
शेषक	168	14	संज्ञक	39	2	संज्ञक	126	26
शेषक	100	56	संज्ञक	101	58	संज्ञक	122	57
शेषक	161	20	संज्ञक	228	4	संज्ञक	138	106
शेषक	37	2	संज्ञक	49	9	संज्ञक	203	104
शेषक	86	11	संज्ञक	9	37	संज्ञक	171	33
शेषक	47	6	संज्ञक	50	8	संज्ञक	122	57
शेषक	} 120	50	संज्ञक	118	36	संज्ञक	179	86
शेषक			संज्ञक	177	78	संज्ञक	159	10
शेषक	154	88	संज्ञक	93	12	संज्ञक	187	30
शेषक	122	2	संज्ञक	} 230	18	संज्ञक	122	57
शेषक	24	25	संज्ञक		51	संज्ञक	} 108	105
शेषक			संज्ञक	11		संज्ञक		

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
सरक	165	43	सारणी	44	34	सुराजीविन्	159	10
सरदा	73	108		81	135	सुवहा (3)	66	71
सरणी	81	153	सारसन	110	120	(3)	78	140
सरले	105	86	सारिषक	147	45	सुशकरी	151	70
सर्धज	40	2	सालभजिका	162	29	सुखवा	75	124
सरयू	44	35	सालूर	43	24	सन्ददय	166	3
सरस्वती	44	30	सादस	125	21	सूचि	232	8
सर्वेश	5	15	साहसाङ्क	122	2	सूत्रत	24	26
सवेला	136	94	सिंह	19	78	सूर्यकान्त	155	93
	198	66	सिंहतल	105	85	सूर्यमण्डल	19	33
सविमा	231	2	सिंहद्वार	51	16	सकिन्	} 106	91
सन्द	178	84	सिंहान	} 155	98	सकन्		
सम्यसाकिन्	122	2	सिंघाण		89	सगाली	78	110
सहचरी	92	6	सिंघाणी	} 105	89	सकृत्	91	35
सहन	35	24	सिंघिणी		115	सम्य (2)	83	165
सहस्रदोस्	122	2	सिंघय	109	108	सेती	44	33
सहस्रवेधिन (8)	78	141	सिंघिनी	108	96	सेरन्ग्री	31	4
सहा (8)	66	74	सित	155	33	सोत्कण्ड	167	8
(8)	74	114	सितद्र	44	49	सोत्पास	30	21
सहृदय	166	3	सिद्धसिधु	11	50	सोमपातिन्	114	9
सायेत	49	2	सिद्धन्तिन्	120	15	सोमवत्	114	8
सागरमल	157	105	सिद्धार्थ	5	10	सोमवत्क (3)	62	51
सागराम्बरा	46	3	सिद्धमला	233	8	सोमवर्ती (3)	78	138
साक्ष्य	113	6	सिद्धा	232	31	सोमसस्या	114	8
सातबाहुन	122	2	सिन्दुर	237	36	सोमसिद्धान्तिन्	120	42
साति	232	9	सिन्धुर	127	18	से भुञ्ज	30	21
सागीनक	142	16	सीमन्त	235	99	सै खसाधिक	137	98
सात्वन	120	50	सीव	156	105	संगत	113	6
	119	44	सै सपथ	157	51	सौगन्धिक (3)	83	167
सारिवक	121	52	मुकेशी	11	25	सै निक	160	14
सान्तपन	188	43	मुवण	} 31	9	सौप्तिक	138	111
सान्त्वना	119	42	मुकाण		72	सौम्य	121	51
सान्नासिक	124	12	मुप व	122	106	सौर	18	27
सात्तपदीन	127	36	मुग	72	15	सौराष्ट्रक	155	97
सामज	123	4	मुधाभूति	} 17	111	सोवास्तिक	123	5
सामवायिक	17	16	मुधामूर्ति		35	सोहादं	} 124	12
सामि	14	14	मुनिधित	182	27	सोहद		
सामुद्रिक	130	52	मुमुक्ष	162	46	सोहदाय	127	34
सागराधिक	126	26	मुम्य	232	8	स्वन्धावार	149	61
सांश्रन	59	25	मुरगज	122	57	स्वाधिक	} 98	41
सामातुर	20	3	मुराण	75	121	स्तनधय		
सायम्	157	107	मुरत	(3)	143	स्नय	143	21
सारप			मुरभि			स्नय		

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		
स्तर	235	19	स्ववासिनी	94	9	हालाइल	86	13	
स्तेन	162	25	स्वादुरसा	(3)	79	144	हिवा	138	118
स्त्रीचिह्न	104	76			164	40	हिजा	232	8
स्थगित	115	18	स्वामीन्	9	40	हिगुल			
स्थगति	156		इसपदी	75	119	हिगुल			
स्वपुट	182	113	इंसपाद	157	105	हिगुलक	235	20	
स्थला	46	5	देशे	228	7	हिगुलक	157	105	
स्थविर	5	17	हा	234	18	हिदिम्बजित	124	2	
स्थनरु	135	86	इष्टवर्तनी	49	2	हिन्दोला	130	54	
स्थाल	144	31	इनुमन्			हिपंडार	156	105	
	237	32	इनुमत्	122	2	हिमवत्	47	6	
रिपति	200	85	इम्भा(म्बा)राव	151	73	हिमाचल	52	3	
स्थूल	110	120	हरित्	235	19	हुं	230	20	
लसा	102	66	हरिताल	237	32	हुड	152	76	
लसतक	114	10	हरिद्राग	182	111	हुडका	32	8	
सुहृद्	72	106	हरितकी	55	18	हु	230	20	
सोदाय	112	138	हयंक्ष	14	69	हच्छर	7	26	
सुलिङ्ग			हविष्य	149	52		212	164	
सुलिङ्गा	12	57	इस्नपारण			हव	30	21	
स्नयइ	104	76	इस्नवारण	183	5	इषगन्वा	146	42	
स्पात्	230	19	इस्तसुन	108	107	हेमहृत्	47	6	
स्वादादिक	113	6	इस्लापेइ	131	61	हेमपुष्पिका	(3)	66	72
स्याल	96	32	इल	188	43	हेमपुरिक	159	8	
धुव्	116	24	हारहर	164	40	हेन			
धुवा	68	84	हारहृय	73	108	होले			
त्वज	7	26	हारिन्	173	52	हेमवती	(3)	78	138
स्वधिति	132	71	हाल	124	2	हेयंगवीर	149	52	
स्वरत्	10	47		218	207	होरा	233	10	
	213	169	हल्लल			होदना	44	30	
स्वाजिकाहार	157	109	हालाइल	38	10	हाद	43	25	

I

Index of additional words given by Kshirasvamin, as well as those of Amarasimha which are specially remarked upon in the Commentary.

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
अच्युताग्रजः	6	23	अभिमान्	9	36	अतिसारादिन्	101	9
अच्छ	42	14	अपीयसु	175	62	अतिसौम्य	59	33
अच्छमन्त्र	85	4	अपु	143	20	अनीक्षण	202	94
अज	152	76		175	62	अतीत	230	18
	193	30	अण्ड	90	38	अतीतनौक	42	14
अजगन्धिना	78	140	अण्डमेरा	104	76	अतीन्द्रिय	177	79
अजगर	38	5	अण्डज	42	17	अतीव	227	2
अजगद	8	35		89	34	अतिका	33	15
अजग्य	138	110		173	51	अलक्षण	177	79
अजमेदा	79	145	अत	53	4	अलन्तकोपन	170	32
अजगुडगी	75	120	अतर्हित	228	8	अलन्ती	133	57
अजस्र	14	66	अतस्त्वर्थ	43	15	अवयव	139	117
अजहा	69	87	अनसा	143	20		210	150
अजा	152	76	अनि	228	5	अल्यर्थ	14	66
अजाजा	145	36		224	242	अल्यव	170	62
अजार्जव	159	11	अतिरम	167	93	अल्लाहिन्	199	77
अजित	197	62		210	150	आन	19	28
अजिन	120	46	अतिवरा	79	146	अव	} 225	248
अजिनपत्रा	88	27	अतिमृच्छ	83	167	अयो		
अधिनयोनि	85	8	अति-उत्ता	80	152	जदम	175	63
अजिर	50	13	अनपत्र	133	74	अटर्जन	186	22
	214	182	अतोव	118	34	अदितिनन्दन	3	8
अजिम्भ	176	72	अतिगिहार्ति	26	10	जदशु	101	61
अजिम्भप	135	87	गतिशु	42	1	जदष्ट	127	31
अजमुता	33	11	अतिवधेन्	48	16	जदष्ट	37	38
अजस्रग	76	127	अतिगत	118	37	जदा	229	13
अज	171	38		187	33	जदुन	73	17
	173	48	अतिप्रमिद	220	219		34	19
अशान	26	7	अतिमान	14	66	अधर	169	20
अशित	180	98	अतिमुक्त	66	72	अध	230	21
अजन	15	5	अतिमुक्त	57	26	अध	51	1
अश्वनकेरी	76	130	अतिरित	177	76		212	164
अश्लि	105	83	अतिरन्त	171	35	अद्वयसादिन्	5	14
अशमा	227	2	अतिवद	29	14	अम	174	54
	229	13	अतिवरा	71	100		209	144
अशनी	135	85	आतवेल	14	66	अवमण	111	5
अटक्ष	72	104	अतिवृत्ता	137	104	अधर	106	90
अटनी	53	1	अतिवय	14	66		216	190
आय्यज	118	35		184	11	अतिरुद्ध	167	11
अष्ट	50	12	अतिशस्त	194	41	अतिरुद्ध	111	61
	207	131	अतिमेयन	174	58	अतिरुद्ध	127	32
अणक	174	54	अतिशस्त	200	81	अतिरुद्ध	113	6
अणि	130	57	अतिमर्जन	187	28	अतिरुद्ध	172	42

अभिषेका	52	7	अनन्यवृत्ति	178	80	अनुताप	35	25
शशिप	167	11	अनय	209	149	अनुत्तम	174	57
शशिभू			अनर्थक	30	20	अनुत्तर	216	191
अभिरोहणी	51	18	अनल	12	54	अनुनय	230	18
अधिवसन	112	134	अनवधानता	35	30	अनुपद	177	79
अधिविप्रा	92	7	अनवरत	14	66	अनुपदीना	163	31
अधिप्रयणी	144	29	अनवस्वर	174	56	अनुग्रह	133	72
अधिष्ठान	206	126	अनवरार्थ	174	57	अनुग्रह	202	98
अधीन	168	16	अनस्	130	53	अनुबोध	110	122
अधीर	170	26	अनागतार्तनवा	92	8	अनुभव	186	7
अधीश्वर	122	2	अन तप	211	158	अनुभाव	34	21
अधुना	230	24	अनादर	34	22		219	210
अधृष्ट	170	26	अनामय	99	50	अनुमति	21	8
अधीशुक	109	117	अनामिका	104	82	अनुयोग	29	10
अधोक्षज	6	21	अनायासकृत	180	95	अनुरोध	124	12
अधोमुख	37	1	अनारत	13	65	अनुलाप	30	16
अधीमुख	171	33	अनार्येतिक्त	79	113	अनुलेपन	235	53
अप्यक्ष	123	6	अनाहन	109	112	अनुवर्तन	124	12
	221	226	आनेमिष	220	219	अनुवार	234	17
अप्यशाय	35	29	आनेदद	7	27	अनुसय	209	148
अप्याराम	209	144	आनेल	4	10	अनुष्ण	161	19
अप्यारक	114	7		13	62	अनुदर	185	17
अप्यहार	25	3	आनेत	13	65	अनुर	190	13
अप्युश	92	7	आनीक	134	79	अनूच न	111	10
अप्येयणा	117	32		138	106	अनूचक	175	66
अप्यन	125	17	अनीकस्थ	123	6	अनूच	47	10
अप्यनीन			अनीकिली	134	79	अनूह	19	32
अप्यन्	48	15		134	82	अनूतु	172	46
अप्यन्य	125	17	अनु	225	249	अनूत	30	21
अप्यर	115	13	अनुक	169	23		140	2
अप्यरु	115	17	अनुकम्पा	31	18	अनेदप	127	35
अनसर	30	21	अनुकृप	131	58	अनेदम्क	171	38
अनदग	7	25	अनुकृप	119	40	अनेदम्	20	1
अनरु	42	14	अनुकामीन	133	77	अनेदम्	53	5
अनरुद	119	60	अनुकार	185	17	अन्त	139	118
अनन्त	15	1	अनुक्रम	118	36		178	81
	38	4	अनुक्रे श	34	18	अन्त पुर	50	11
	200	81	अनुग	177	79	अन्तक	13	59
अनन्त	46	2	अनुग्रह	185	13	अन्तर	215	168
	70	92	अनुवर	133	72	अन्तरा	229	11
	78	137	अनुव	98	47	अन्तरामरारण	207	132
	82	149	अनुवर्तन	123	9	अन्तराय	185	19
अन्तरा	7	26	अनुवर्तन	165	43	अन्तरात	15	6

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
अन्तारेक्ष	15	1	अपकारणी	29	14	अपाहृण	106	94
अन्तरिप	41	8	अपक्रम	139	113		191	21
अन्तरीय	109	117	अपघन	103	70	अपान	13	63
अतरे	229	11	अपचय	185	16		103	63
अन्तरेण	229	11	अपचायित	181	102	अपमार्ग	69	89
	228	3	अपचित			अपात्र	168	15
अन्तर्गत	179	87	अपचिन्ति	118	34	अपासन	139	115
अन्तर्द्वार	50	14		198	67	अपि	226	250
अन्तर्ध	16	13	अपचान्तर	176	68	अपिधान	16	13
अन्तर्ध			अपदु	101	58	अपिनद्ध	132	66
अन्तर्ननस्	167	8	अपरय	96	28	अपूर	147	48
अन्तर्बन्दी	95	22	अपघ्नया	34	23	अप्यति	13	61
अन्तर्बाणि	167	6	अपनविष्णु	170	28	अप्यित	12	56
अन्तर्बधिक	123	8	अपथ	48	17	अपकाण्ड	54	9
अन्तर्बसाधिन्	159	10	अपथिन्			अप्रगुण	176	72
अन्तिक	176	68	अपदिग	15	6	अप्रत्यक्ष	177	79
अन्तिकतम	176	69	अपदेश	36	33	अनधान	175	60
अन्तिका	144	29		220	217	अप्रहृत	46	5
अन्तेवासिन्	114	11	अपप्रस्त	171	39	अप्राप्त	175	60
	161	20	अपप्रक्ष	28	2	अप्सरन्	4	11
अम्य	178	81	अपयान	139	113		11	52
अम्य	102	66	अपरस्पर	183	1	अफल	54	7
अम्युक	128	42	अपराजिता	72	104	अवद	30	20
अम्य	101	61		80	150	अवदमुख	171	36
	208	103	अपरन्दृष्टक	132	69	अवन्य	53	6
अम्यकरिपु	8	34	अपराध	126	27	अवला	91	2
अम्यकार	37	8	अपराह	20	3	अनाथ	178	84
अम्यतमस			अपर्णा	9	37	अन्त	17	15
अम्यम्	147	48	अपलाप	30	17		193	32
अम्यु	43	26	अपनर्ग	26	7	अक्षयिनी	5	17
अम्य	147	48	अपवर्जन	117	30	अक्ष	23	20
	182	111	अपवाद	29	13		201	88
अम्य	178	83		201	39	अक्षि	40	1
अम्यतर			अपवर्ण	16	13	अक्षिकक	157	105
अम्यल	177	79		206	125	अक्षय	33	14
अम्यकु			अपराध	28	2	अक्षय	83	165
अम्यय	113	1	अपदु	178	84	अक्षय	64	59
अम्यवाय			अपरा(स)द	160	16	अक्षयण	118	36
अम्यवाय	117	31	अपसव्य	178	84	अभिक	169	24
अम्यिष्ठ	181	105	अपस्कार	130	56	अभिक्रम	237	97
अम्येयणा	117	32	अपस्मान	168	19	अभिरुद्धा	211	156
अम्येवित	181	105	अपहार	185	16	अभिरुद्ध	195	13
अप् (आपः)	40	3	अप्रापति	40	2	अभिरुद्ध	185	14

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अभिधातिन्	124	11	अमाक	169	24	अमर	3	7
अभिचर	133	72	अभीक्ष्ण	227	1	अमरावती	10	45
अभिचार	185	19		229	12	अमर्ल	3	8
अभिनन	113	1	अभीष्टित	174	53	अमर्ष	35	26
अभिजात	200	82		182	112	अमर्षण	170	32
अभिज्ञ	166	4	अभीष्ट	71	101	अमा	226	251
अभितम्	176	68	अभीष्टना			अमास	98	44
	227	256	अभाष्य	183	6	अमात्य	128	4
अभिधान	29	8	अभाषु	220	220	अमावस्या	21	8
अभिध्या	35	24	अभाष	171	53	अम वास्या		
अभिनय	33	16	अभ्यग्र	176	68	अभिन्न	124	11
अभिनवेद्भिद्	53	4	अभ्यन्तर	15	6	अमृत्	228	9
अभिनिर्मुक्त	121	55	अभ्यामत	101	58	अमृणाल	83	165
अभिनिर्वाण	136	96	अभ्यमित्रीण	133	76	अमृत	11	48
अभिनीत	126	25	अभ्यमित्रीय				26	6
	200	81	अभ्यामि-य				40	3
अभिपत्र	206	128	अभ्यर्ण	176	68		117	28
अभिप्राय	186	20	अभ्यर्हित	200	83		140	3
अभिभूत	172	40	अभ्यवर्षण	185	17		199	70
अभिगर	200	215	अभ्यवसनन्दन	138	111	अमृता	63	58
अभिमान	34	22	अभ्यवहन	182	111		64	59
	204	110	अभ्यवधान	29	10		68	83
अभियोग	185	13	अभ्यागम	138	107	अमृता-वस्	3	8
अभिरूप	207	131	अभ्यागमिक	167	12	अमे वा	63	55
अभिलाष	186	24	अभ्यादान	186	26		72	106
अभिराप	35	28	अभ्यन्त	101	58	अम्बर	15	1
अभिरुपुरु	169	22	अभ्याम्	138	107		214	182
अभिरुद्रक	170	28	अभ्यास	176	67	अम्बरिष	144	30
अभिरादन	119	41	अभ्यासादन	138	111	अम्भ	158	1
अभिर्याप्ति	183	6	अभ्युदित	121	55	अम्भष्टा	66	71
अभिरास्त	172	43	अभ्युगम	25	7		68	85
अभिराष	9	11	अभ्युपपत्ति	185	13		78	141
अभिराग	192	21	अभ्युप	147	47	अम्भ	33	14
अभिरापर	120	47	अभ्र	15	1	अम्भिका	9	37
	165	12		15	7	अम्भु	40	4
अभिपत्ति	117	32	अभ्रक	156	100	अम्भुर्षण	16	12
अभिपेयन	136	96	अभ्रपुष्प	58	30	अम्भुज	64	61
अभिरुन	182	110	अभ्रमत्तहृग	10	46	अम्भुभूत	15	7
अभिरापात	138	106	अभ्रमुवन्नम			अम्भुनत	58	30
अभिरा	133	72	अभ्रि	41	13	अम्भुगण	41	11
अभिरिका	93	10	अभ्रिव	16	8	अम्भुवृत्त	30	20
अभिराहार	185	17	अभ्रप	126	25	अम्भुग	40	4
अभिरित	182	108	अभ्रम	145	33	अम्भोहृ	45	41

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अमय	40	5	अद्वय	61	43	अर्धच	137	32
अमल	26	9		216	190	अर्धहृत्	108	106
अमललौकिका	78	141	अहस्	100	54	अर्धोक्त	110	119
अमलवेतस			अरोक	180	100	अर्धुद	235	19
अम्लिका	61	44	अक	19	30	अर्धक	90	39
अम्लान	66	74		189	4	अर्म	238	34
अय	24	27	अकवर्ण	67	81	अर्य	140	1
अयन	22	13	अकवन्धु	5	15		209	146
	48	15	अकाल	67	81	अर्यमन्	19	29
अयस्	155	98	अकाल	51	17	अर्य	93	14
अय प्रतिमा	163	35	अर्ध	192	27	अर्य गी		
अवि	230	91	अर्ध	118	33	अर्या	98	15
अयाम	144	20	अर्ध	118	34	अर्ध	174	54
अधोपन	194	34		164	30	अर्धन्	129	45
अर	13	64	अर्धन	181	102	अर्धक	41	8
अरपट्ट	234	18		203	80		229	17
अरणि	116	19	अर्धम्	12	57	अर्धस	101	59
अरण्य	235	22		222	231	अर्धम्	100	54
	53	1	अर्धक	67	80	अर्धोपन	81	157
अरण्यानी	53	1	अर्धन	27	13	अर्धोपनयुत	101	59
अगति	105	86		61	40	अर्धगा	118	34
अरर	51	17		83	108	अर्धित	181	102
अरल	63	58	अर्धनी	150	67	अरम्	226	253
अरविन्द	45	39	अर्धव	40	1		229	12
अराति	124	11	अर्धम्	40	4	अरक	106	96
अरल	176	71	अर्धन	187	32	अरक	11	70
अरि	124	10	अर्ध	198	68	अरकत	110	125
अरिन्	41	13	अर्ध	154	90	अरकनी	39	2
अरिमद	62	50		201	86	अरकद	88	5
अरिष्ट	50	8	अर्धना	117	32	अरकरीण्य	107	100
	58	31		182	6		170	29
	64	62	अर्धयोग	141	40	अरकदं	107	100
	80	149	अर्धरश्मि	28	5	अरकमीण	168	18
	87	21	अर्धन्	123	11	अरककार	107	101
	148	53		173	49	अरकृत	107	100
	193	36	अर्ध	156	104	अरकिया	107	101
अरिष्टदुष्टी	172	44		211	161	अरक	67	81
अरुण	19	30	अर्धना	183	6		161	22
	19	33	अर्धित	180	98	अरम्	161	19
	27	15	अर्ध	17	16	अरान	144	30
	195	48	अर्धचन्द्रा	73	109	अरानू	81	156
अरुणा	71	100	अर्धनाव	42	14	अरि	86	14
अरुन्द	178	84	अर्धरात्र	21	11		89	30

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अलिक	106	92	अवन	182	4	अवहित्या	36	34
अलिन्	89	30	अवनत	176	71	अवहेलन	34	23
अलं(लि)जर	144	31	अवनाष्ट	98	45	अवाकपुष्पी	81	153
अलिन्द	50	12	अवनाथ	186	27	अवाम	176	71
अलीत	190	12	अवनि	46	11	अवाच्	168	13
अल्य	175	61	अवन्तिसेम	146	39		171	33
अल्पतनु	99	18	अवन्ध्य	53	6	अवचो	15	3
अल्पमारिष	78	136	अवभृव	117	27	अवाच्य	30	21
अल्पसरस्	44	28	अवभ्रष्ट	98	45	अवार	41	8
अल्पिप्र	175	62	अवम	174	54	अवासम्	171	89
अल्पीयस्			अवमत	181	107	अवि	219	208
अरुकर	51	18	अवमद्	138	111	अविम	64	68
अवर्क, र्गिन्	121	54	अवमानना	34	23	अवित	181	106
अवकृष्ट	171	39	अवमानत	181	107	अविद्या	26	7
अवरे शिन्	54	7	अवयव	103	70	अविनीत	169	23
अवकष	152	79	अवर	125	41	आवर्त	13	65
अवगणित	181	107	अवरज	98	43	कविलिप्त		
अवगत	182	108	अवराति	188	38	अविस्मृत	30	21
अवगीत	180	93	अवरचर्मा	158	1	अवीच	39	1
	200	79	अवरीण	180	94	अवार	93	11
अवग्रह	16	11	अवरोध	50	12	अवेक्षा	187	28
	128	39	अवरोधन	50	11	अव्यक्त	197	62
अवपाह	16	11	अवरोह	51	11	अव्यक्ताराध	27	15
अवधूर्णित	180	94	अवर्ण	29	13	अव्यक्तार्थ	69	87
अवज्ञा	34	23	अवलक्ष	27	13	अव्यथा	64	59
अवहृत	181	107	अवलम्ब	104	79		79	146
अवष्ट	37	2	अवलम्बित	203	104	अव्यय	238	34
अगटी	98	45		178	83	अव्यवहित	176	68
अवदु	105	88	अवगुण	70	96	असन यः	148	54
अवतस	22	228	अवराह	126	26	अशानयित	169	20
अवधमस	37	3	अवध्यम्	229	17	असनि	11	47
अवतोका	151	69	अवदय य	17	19	अशित	182	111
अवदेश	164	40	अवष्टब्ध	203	104	अशिक्षा	93	11
अवदत्त	27	13	अवमर	186	24	अशुभ	235	23
	200	80	अव(प)मर्ष	123	13	अशेष	175	65
अवदान	182	3	अवसान	188	39	अशोक	65	65
अवदारण	140	12	अवशित	49	4	अशोकरोहिणी	68	86
अवदाह	83	165		180	99	अदम्यर्ष	155	92
अवदर्श	179	90		182	108	अदम्य	156	104
अवरा	174	54	अवस्कर	102	67	अदमन्	52	4
अवधारण	214	178		213	168	अदम्य	144	29
अवधि	203	99	अवस्था	24	29	अदम्यपुष्प	75	123
अवधस्त	180	94	अवहार	43	21	अदमरी	100	56

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अक्षमसार	155	98	अस्ता	52	2	आकम्भित	179	87
अशान्त	13	65		179	88	आकर	12	7
आधि	136	94	अस्तम्	230	18	आकर्ष	221	222
अधु	106	93	अस्ति	230	19	आकृत्य	107	99
अश्लील	30	19	अस्तु	229	14	आकार	185	15
अथ	129	44	अस्त्र	134	83		212	163
अश्वकर्णक	61	45	अस्थि	102	68	अ.धारगुप्ति	36	84
अश्वत्थ	56	21	अस्थिर	172	43	आधारणा	29	8
अश्वयुज्	18	22	अम्पुटवाक्	171	37	आद्याय	15	2
अश्ववद्ध	234	16	अस	102	64	आद्यर्ग	179	86
अश्व	129	47		106	93	आहुल	175	72
अश्वभरण	195	44		212	165	आहुति	212	163
अश्वारोह	181	61	अस्त्र	13	59	आकृष्ट	201	90
अधिन्	11	51	असु	106	93	आर्कित	58	3
अधिनी	18	22	अम्यच्छन्द	168	16	आक्षेप	29	15
अधिर्नासुत	11	51	अररप्र	3	8	आक्षेपान	183	6
अधीय	129	49	अम्बर	171	37	आक्षरणा	29	15
अपटक्षेण	126	23	अस्वाध्याय	121	54	आक्षरित	172	43
अपटपद्	155	95	अदशु	173	50	अक्षिप	29	13
	165	46	अहंकार	34	22	आम्बुद	10	44
अष्टावन्	103	72	अहंकारवत्	173	50	अ.सु	86	12
अष्टावन्	227	1	आन्	20	2	अ.सुभुज्	85	6
असती	98	10	अहमहमिका	137	103	आलेख	161	24
असर्वाष्टन	95	26	अहपूर्विका	137	102	आस्था	29	8
असन	61	44	अहंमति	26	7	आह्वान	182	108
असमीक्ष्यकारिन्	168	17	अहंमति	19	31	आह्वयिष्य	28	5
असार	174	56	अहर्मुख	20	2	आगन्तु	118	34
अभि	135	90	अहस्कर	19	29	आगम्	126	27
अभिजनी	94	18	अहह	227	258		222	231
अभित	27	14	अहार्य	51	1	आगू	25	5
अभिधातक	159	7	आहि	38	6	अग्रिप्र	115	17
अभिधेनुका	136	93	अहित	223	239	आग्रहायिक	22	14
अभिपुत्री			अहितुष्टिक	124	11	आग्रहायणी	18	24
असिहेति	132	71	अदिभय	39	11	आहू	223	240
असु	140	121	अदिमुज्	127	31	आह्विक	33	16
असुपारण	140	121	अहेर	193	30	आह्विरस	18	25
असुर	4	12	अहो	72	102	आचमन	118	36
असूयण	34	23	अहोरात्र	228	10	आचाम	148	49
असूया	35	24	अहोरात्र	22	12	आचामे	114	7
असूयरा	101	62	अहोरात्र	227	2	आचाम्य	93	14
असूय	102	64	आ	224	241	आचार्यानी	93	15
असूयस्तर	171	37	आम्		17	आचिन	154	87

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
आच्छादन	16	73	आदर्श	112	140	आपामेयक	141	4
	109	115	आदि	178	81	आपान	165	43
आच्छुरितक	36	35	आदिकारण	24	28	आपीड	112	136
आच्छेदन	161	24	आदिनेय	3	8	आपीन	151	73
आजक	152	77	आदित्य	3	8	आपूषिक	144	28
आज्ञानेय	129	45		4	10	आप्त	124	13
आजि	138	107	आदीवन	187	29	आप्य	40	5
	193	32	आहन	200	85	अप्यायन	205	115
आजीव	140	1	आद्य	178	81	आप्येष्टन	184	7
अजू	39	3	आयमापक	153	85	आप्रपद	} 110	119
आज्ञा	126	27	आयून	169	21	आप्रपीन		
आड्य	148	52	आधार	44	29	आडर	110	121
अटि	88	26	आधि	35	28	आधु	119	43
आडम्बर	138	109		202	97	आशर	110	121
	213	169	आधून	179	87	आवन्ध	142	13
आडक	154	86	अधरण	131	60	आयुक्त	33	12
आदिकिक	141	10	आयान	35	29	आभरण	107	101
आदिकी	77	131	आनक	39	6	आभाषण	29	15
आल्य	167	10		189	3	आभस्वर	4	10
आरङ्ग	190	10	आनकदन्दुभि	6	22	आभीर	149	57
आनखन	205	115	आनत	176	71	आभीरप १	51	20
आतिथियन्	172	44	आनद	31	4	आभीरी	93	13
आनप	20	35	आना	105	89	आभीर	39	4
	235	20	आनन्द	} 24	25	आभोग	112	137
आतपत्र	127	33	आनन्दधु			आमगाधिन्	26	12
आतर	41	11	अनन्दन	184	7	आमण्ड	62	52
आतापिन्	87	22	आनर्त	197	64	आमनस्य	39	3
आति	88	26	आनाय	42	16	आमय	59	51
आतिथेय	} 118	33	आनाय	116	21	अमयाविन्	101	58
आतिथ्य			आनाह	100	55	आमलक	237	33
आतुर	101	58		109	114	आमलकी	63	58
आतोष	32	5	आनुपूर्वी	} 118	36	आमिक्षा	116	23
आत्तगन्ध	172	10	आनुपूर्व्य			आमिष	102	63
आत्मशुभा	69	87	अभसिक	144	28		221	224
आत्मपौष	87	21	आनौषिकी	28	5	आमिषाधिन्	168	19
आत्मज	95	27	आपङ्ग	147	47	आमिषो	77	134
आत्मन्	24	29	आपगा	44	30	आमुक्त	132	66
	204	109	आपण	49	2	आमोद	24	24
आत्मभू	5	16	आपणिक	152	78		26	10
	7	26	आपत्राप्त	172	42	आमादिन्	26	11
आत्मभरि	169	21	आपद्	134	83	आम्याय	28	3
आत्रेयी	94	20	आपत्र	172	42		184	7
आयवर्ण	188	43	आपत्रसत्त्वा	95	22	आत्र	59	33

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
आम्रानक	57	27	आरण	128	42	आनुय	13	62
आग्नेहित	29	12	आलप	29	15		135	87
आदन	176	69	आलि	48	14		191	19
आमत्तन	49	7		53	4	आमुशुनि	12	55
आगनि	127	30		93	12	आमवे	34	19
	199	72	आलिङ्गिन्	32	5	आमन	113	4
आमत्त	168	16	आलिङ्ग			आमय	125	19
आम्यम	109	114	आलिङ्ग	135	86	आमयाश	12	54
आमुष	134	83	आल्ल	144	31	आमव	25	5
आमुषिक	182	68	आल्लोह	187	3		169	24
आमुषिय			आल्लोहक	187	31	आधुत	182	100
आमुषमन्	167	6	आवपम	115	33	आध	129	49
अयुम्	140	121	आवर्	40	6	आधय	55	18
आययिन	138	105	आवलि	53	4	आधुज	22	17
आरक्ष	155	97	आवग्नि	143	23	आधिन		
आरम्बध	57	28	आवग	44	29	आधिवेध	11	51
आरनालक	146	39	आवपक	108	107	आधोत	129	48
आरानि	188	38	आवाल	44	29	अपट	22	16
आरम्म	186	26	आविद्ध	176	72		120	45
आरव	30	24		179	88	आवत्त	167	9
आरा	163	35	आविध	187	36	आवन	112	128
आगान्	224	243	आविन	42	14		125	19
आगवन	206	15	आविम्	229	13		128	40
आगाम	53	2	आनुक	33	12	आमना	186	21
आगालिक	144	28	आगन्	118	36	आमन्दी	233	9
आगव	30	24	आगन्	179	91	आमन	176	67
आवेदत	57	24	आवेणी	78	137	आमव	165	42
आगेर	99	50	आवेदान	42	7	आमदिन	181	105
आगेह	223	239	आवेक्षक	118	34	आमार	16	12
आवेदग	51	18	आवेक्षितृ	170	27		137	97
आवेगल	66	75	आवेमु			आमुगी	143	19
आवेव	94	21	आवन	186	20	आमवनक	174	53
आवे	181	106	आमयाश	12	54	आमन्दन	138	105
आवेह	105	37	आमर	13	59	आमदिन्दन	149	49
आवे	33	14	आमा	15	2	आमनर	128	43
	113	31		220	217	आम्या	201	58
आवेवर्	47	8	आमिदगवान	149	59	आम्यान	115	15
आवेव्य	150	62	आमाविश	38	7	आमानी		
आव	156	103	आमिध	272	229	आमर	212	94
आवम्म	139	117	आमिध			आमर	67	81
आवन्	49	5	आमिध	13	56	आमर	163	34
आवश	44	29	आमु	142	15	आमर	65	70
आवन्	161	19				आमर	72	104

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
आस्य	105	89	इन्दीवर	45	37	ईलित	182	110
आस्या	186	21	इन्दु	16	14	ईली	136	92
आस्यव	187	29	इन्दीवरी	71	101	ईश	7	30
आहत	30	21	इन्द्र	9	41		15	4
	179	89		15	4	ईशान	7	30
आहतलक्षण	167	10	इन्द्रद्रु	61	45	ईशितृ	167	10
आहव	138	107	इन्द्रयव	65	67	ईश्वर	7	30
आहवनीय	116	19	इन्द्रवाष्पि	81	157		167	10
आहार	149	56	इन्द्रसुरस	60	69	ईश्वरा	9	36
आहारव	43	26	इन्द्राणिका			इपत्	228	9
आह्वय	38	9	इन्द्राणी	10	45	ईपत्पाण्डु	27	13
आहो	228	5	इन्द्राशुद्ध	16	11	ईषा	142	14
आहोपुष्टिका	137	102	इन्द्रारि	4	12	ईषि	128	39
आह्वय	29	7	इन्द्रावरज	6	20	ईहा	35	27
आहा	29	8	इन्द्रिय	26	8	ईहामृग	85	7
आह्वान				101	62	उक्त	182	108
इधु	83	164	इन्द्रियाधि	26	8		237	30
इधुगन्धा	71	99	इन्धन	55	13	उक्ति	27	1
	72	105	इभ	127	36	उक्थ	237	30
	73	110	इभ्य	107	10	उक्षन्	149	59
	82	163	इरमद्	16	10	उखा	144	31
इधु	72	105	इर	164	40	उरय	147	45
इक्ष्वाकु	81	156		214	177	उष	8	32
इक्ष्वा	177	74	इला	194	42		34	20
	185	15	इव	228	10		158	2
इक्षित	185	15	इष	22	17	उग्रगन्धा	72	103
इक्ष्वादी	61	46	इषु	135	88		79	145
इक्ष्वा	65	27	इषुधि	135	89	उरय	176	70
इक्ष्वावती	92	9	इष्ट	117	26	उरयग	82	160
इक्ष्वाशील	114	8		149	57	उरयशुद्ध	178	13
इक्ष्वर	150	62	इष्टकाप	83	165	उरयार	102	67
इक्ष्वा	191	42	इष्टगन्ध	6	11	उरयवच	178	83
इक्ष्वर	160	16	इष्टार्थोक्त	167	9	उरयधवत्	10	45
	178	82	इष्टि	194	39	उरयधुष्ट	29	12
	216	193	इष्टास	114	84	उरयधुम्	230	18
इति	225	246	इष्टाण	106	93	उरयधुम्	54	10
इतिह	114	12	इष्टाणिका	94	40	उरयधुम्		
इतिहास	28	4	इष्टित	182	110	उरयधुम्	176	70
इक्ष्वा	93	10	इष्टि	198	68		200	85
इक्ष्वा	230	24	इष्टि	197	57	उरयधुम्	139	116
इक्ष्वा	55	13	इष्टि	179	88	उरयधुम्	33	17
इक्ष्वा	204	111	इष्टि	100	54	उरयधुम्	140	2
इक्ष्वा	18	24	इष्टि	35	24	उरयधुम्		

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
उन्मत्त	67	78	उपभृत्	116	25	उपकारण	119	40
	101	60	उपभोग	186	20	उपाकृत	116	25
उन्मदिष्ण	169	23	उत्तमा	164	36	उपाख्य	118	37
उन्मनम्	167	8		164	38		187	33
उन्मथ	139	117	उपमात्	214	177	उपादान	185	16
	162	27	उपमान	164	36	उपाधि	35	28
उन्माद	35	26	उपयम	121	56		167	12
उन्मादवन्	101	60	उपयाम	122	57	उपाध्याय	114	7
उपकल्प	176	68	उपरक्त	21	10	उपाध्याया	93	14
उपकारिणः	50	10		172	43	उपध्यायानी	93	15
उपकार्यो			उपरक्षण	127	34	उपाध्यायी	93	14
उपकुशिका	76	126	उपसाग	21	9		93	15
	145	37	उपराम	188	38	उपानद्	163	31
उपकुल्या	71	97	उपरि	215	184	उपायचतुष्टय	125	21
उपक्रम	115	13	उपल	52	4	उपायन	126	29
	186	26	उपलक्ष्यार्थः	28	5	उपालम्भ	29	14
	208	139	उपलब्धि	25	1	उपावृत्त	130	51
उपलेश	29	13	उपलम्भ	186	27	उपासङ्ग	135	89
उपगत	182	109	उपल	217	200	उपासन	118	35
उपगूहन	187	30	उपगन	53	2		135	87
उपगृह	140	120	उपगृह	112	137	उपाभित	181	102
उपगच्छ	126	29	उपगत्य	47	8	उपाहित	21	10
उपगत	185	19	उपगत	118	38		179	92
उपगते	181	102	उपविश	71	100	उपेन्द्र	6	20
उपगम्य	116	20	उपगीत	120	50	उपाश्चा	82	158
उपगत	179	89	उपगत्य	51	20	उपादात	29	0
उपाधिका	69	68	उपाशय	187	32	उत्तष्ट	141	5
उपाशय	125	22	उपभूत	162	109	उभयपुग्	230	22
उपाश	115	13	उपगृहकान	109	117	उभयेषुग्		
उपाशु	185	14	उपगत	117	26	उम्	230	19
उपाशय	99	51		147	45	उमा	9	36
उपाशय	52	7	उपगत	186	25		113	20
उपाश	126	29	उपगम	138	110	उमापति	8	34
उपाश	125	22	उपाशय	175	60	उगृन्निध	108	104
	205	159	उपाशय	151	70	उग	38	8
उपाशय	112	137	उपाशयक	19	33	उग	152	76
उपाधि	35	20	उपाशय	115	35	उगारा	80	148
उपाश	32	7	उपाशय	103	75	उग	152	76
उपाधि	157	81	उपाशय	118	36	उग	226	255
उपाशय	202	93	उपाशय	126	29	उगारा	182	109
उपाशय	45	18		216	196	उगारा	132	65
उपाशय	29	9	उपाशय	215	184	उग	101	78
उपाशय	27	3	उपाशय	126	24	उग	133	77

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
उरस्य	96	28	करज	104	1	कृपम	31	1
उरसवत्	138	77	करसर्वेन्	103	72		149	59
उरसूक	62	51	कर्ज	22	18		174	59
उर्वरा	46	4	कर्जस्वत	} 133	76	कृप	119	43
उर्वसी	11	52	कर्जस्विन्			कृष्टि	133	90
उर्वी	46	3	कर्जनाम	86	13	कृष्यकेतु	7	27
उरुप	54	9	कर्णी	196	50	कृष्टगन्धिका	78	111
उरुक	86	15	कर्णायु	152	76	कृष्यप्रोक्ता	69	87
उरुयल	144	25		157	107		71	101
उरुपिन्	42	18	कर्षक	32	5	एक	178	82
उरुक्ता	232	8		200	85		178	83
उरुमुक	144	30	कर्ष्यजातु	} 99	47	एकक	190	16
उरुष	100	57	कर्ष्यधु			एकगुह	178	82
उरुषीच	110	120	कर्मि	40	5	एकतान	114	12
उरुल	40	6	कर्मिका	108	107	एकताल	178	80
उरुव	97	38	कर्मिमत्	176	71		31	3
उरुवण	178	82	कप	46	4	एकदन्त	9	38
उरुवानम्	18	26	कषण	145	36	एम्दा	280	23
उरुवीर	83	104	कण्ठा	71	97	एकधुर	} 150	65
उरुपुंथ	12	54	कपर	} 46	5	एकधुरावह		
उरुस्	20	2	कपवत्			एकधुरिण	48	915
उपा	280	19	कम्भक	22	18	एकपरी	14	69
उपापति	7	27	कम्भाम्भ	23	19	एकपिह्वा	108	10
उपित	180	99	कह	25	3	एकपटिका	178	80
कृ	152	75	कृषध	154	90	एकसर्ग	150	68
कृष्ण	23	19	कृक्ष	18	22	एकहायनी	178	82
	161	19		63	57	एकाकिन्	178	80
	235	22		85	4	एकप्र	216	191
उष्णशिम्	19	30	कृ	28	3	एकाग्र	178	80
उष्णिका	148	50	कृवाक	145	82	एकाग्र	178	80
उष्णीष	221	221	कृजु	176	72	एकान्त	14	66
उष्णीषगम	23	19	कृण	140	3	एकव्या	160	68
उक्ष	20	34	कृत	30	22	एकाव्य	} 178	80
उक्ष	150	66		140	2	एकाव्यपत		
ऊत	181	101		94	21	एकावली	108	106
ऊधस्	151	73	कृष्मनी	228	3	एकाष्टील	68	82
ऊन	206	128	कृ	115	17	एकाष्टीला	99	48
ऊन्	230	19	कृषिम्	74	113	एक	152	76
ऊरी	226	255	कृदि	3	8	एकज	79	147
ऊरुथ	140	1	कृसु	10	44	एक	49	4
ऊरी	226	255	कृसुधिन्	86	10	एत	80	10
ऊरीकृत	182	109					27	17
ऊरु	103	73						

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
एतद्दि	230	24	ओषधी	78	136	कच्छप	43	21
एध	55	13	ओषधि	53	14	कच्छपी	207	132
एधस्			ओषधीष	16		कच्छ	100	53
एधा	184	10	ओष्ठ	106	90	कच्छुर	101	58
रधित	177	77	ओक्षक	149	60	कच्छुरा	70	92
एनस्	23	23	ओचिती	238	39	कच्छुक	38	9
एरुध	62	51	ओचिल				131	64
एवीश	81	156	औत्तानपादि	17	21	कच्छुकिन्	123	8
एला	76	125	औदनिक	144	28	कट	103	74
एलापर्णी	78	140	औदरिक	169	21		128	38
एलाय छक	75	121	औपगवक	188	40		144	26
एधम्	226	251	औपयिक	126	25		193	34
	228	10	औषधम्	118	38	कटक	52	5
	229	13	औरघ्नक	152	77		108	107
	229	16	औरस	96	28	कन्मी	80	150
	229	17	और्वदेहिक	117	30	कन्भरा	68	86
एयिका	163	33	और्व	12	56		81	153
एयणिका	163	32	औशीर	215	186	कगक्ष	106	94
ऐनागारिक	162	25	औषध	78	136	कगह	235	21
ऐरुध	55	18		99	50	कटि	103	74
ऐडविड	14	69	औष्टक	152	77	कटिप्रोष	103	75
ऐण	85	6	क	189	5	कटिलक	81	155
ऐणय	85	8	कम्	145	31	कटी	238	38
ऐतिष्ठ	111	12	कसारानि	6	21	कटु	26	9
ऐन्द्रियक	177	79	ककुद	201	92		68	86
ऐरावण	10	46	ककुपती	103	74	कटुतुम्बी	81	156
ऐरान्त	10	46	ककुम्	15	2	कटुरोहिणी	68	86
	15	5	ककुम्	32	7	कटुफल	60	41
	60	38		61	45	कटुवर्ण	63	57
ऐरावती	16	9	ककोरक	111	130	कटिञ्जर	67	80
ऐलेय	75	121	कक्ष	104	79	कटिण	177	76
ऐधर्म		36		220	220	कटोर		
ऐयमस्	230	21	कक्ष्या	128	43	कटुङ्गर	143	22
ओरस्	223	234	कक्ष	87	16	कटुम्ब	145	35
ओध	32	9	कटुगन्धक	132	65	कटार	27	16
	90	40	कटुवर्ण	108	108	कण	175	62
ओङ्कार	28	4	कटु तिक्ता	112	139		195	46
ओगस्	223	234	कटुहाल	103	69	कणप	235	20
ओङ्गुष्प	66	76	कच	106	95	कणा	71	97
ओष्ठ	85	6	कचर	174	55		145	36
ओदन	147	48	कचिन्	229	15	कणिक	65	66
ओम्	229	13	कच्छ	47	10		232	8
ओष	184	9		76	128	कणिश	143	21

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
कष्टक	237	32	कन्दर्प	85	9	कमलोत्तर	157	106
कष्टकारिका	70	94	कन्दु	144	30	कवितृ	169	23
कष्टकिल	64	61	कन्दुक	112	138	कव्य	37	39
कष्ट	105	88	कन्धरा	105	88	कम्पन	177	75
कष्टभूषा	108	104	कन्याराजत	95	25	कम्प		
कष्ट	100	53	कन्या	92	8	कम्पन	109	110
कष्ट			कप	35	30		216	195
कष्टरा	69	87	कपद	8	35	कम्पनिवाद्यक	130	53
कष्टोल	144	26	कपार्दिन्	8	32	कम्पि	115	34
कष्टोलवीणा	163	32	कपाल	102	68	कम्पु	43	23
कत्तृण	83	156	कपालभृत्	8	32		207	133
कथा	28	6	रुपि	84	3	कम्पुमीश	105	88
कदम्बन्	48	16	रुपिकच्छ	69	87	कम्प	169	24
कदम्ब	60	42	रुपिय	56	21	रु	20	34
कदम्बक	90	41	रुपिल	27	16		126	28
	142	17	रुपिला	64	63		212	165
कदर	62	50		75	121	करक	65	65
कदम्प	173	48	रुपिवह्री	71	98		189	6
कदला	74	113	रुपिच	27	16	करका	16	12
	85	9	रुपीतन	57	27	करज	32	38
कदविन्	228	4		61	43		76	129
कदुष्य	20	36		64	63	करषक	62	48
कदु	27	16	कपोत	86	15	काट	87	21
कद्वद	171	37	कपोतपालिका	51	15		193	34
कनक	155	94	कपोताक्षि	76	130	करण	153	2
कनकाक्ष	123	7	कपोल	106	90		190	54
कनकाक्षरा	127	33	कफ	101	62	करण्ड	234	18
कनिष्ठ	98	43	करिन्	101	67	करोला	44	33
	194	41	कपाणि	104	80	करपत्र	163	35
कनिष्ठा	104	82	कनग्ध	40	4	करम	104	81
कनामिका	106	92		139	119		152	75
कनीयस्	175	62	कम्	246	251	करभूषण	108	108
	223	236	कमट	43	21	करमदक	65	68
कन्या	233	■	कमडी	43	24	करम्प	147	48
कद	45	43	कमण्डल	120	46	करह	105	83
	81	157	कमन	169	24	करवाल	135	90
	238	35	कमल	40	3	करवालिका	136	92
कदर	52	■		45	40	करवीर	67	77
कदराज	58	29		216	195	करशाला	104	82
	61	43	कमला	7	27	करधीकर	128	38
कन्दर्प	7	25	कमलासन	5	17	करहाट	45	43

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
करहाङ्क	62	53	कपूर	111	130	कलानिधि	17	15
कराल	218	206	कपूर	13	60	कलाप	206	129
करिगमित	138	109		27	17	कलाय	142	16
करिणी	128	37	कर्मकर	160	15	कलि	138	106
करिन्	127	35		168	19		216	195
करिपिपली	71	97	कर्मकार	168	19	कलिका	55	16
करिशावक	127	36	कर्मक्षम	} 168	18	कलिङ्ग	65	67
करीर	67	77	कर्मठ				87	17
	213	174	कर्मण्यभुज्	168	19	कलिदुम	64	59
करीष	148	51	कर्मण्य	164	38	कलिमारक	62	48
कदना	33	17	कर्मन्दिन्	119	41	कलिम्	178	85
	34	18	कर्मशील	} 168	18	कलुष	23	23
कदेडु	87	20	कर्मथर				42	14
कदेणु	196	52	कर्मसावित्र	123	4	कलेवर	103	70
करोटि	103	69	कर्मोर	82	161	कल्क	190	14
कर्क	129	47	कर्मैन्द्रिय	36	8	कल्प	23	21
कर्कटक	43	21	कर्पूर	155	94		23	22
कर्करी	81	156	कर्पे	154	86		119	40
कर्कधु	59	37	कर्पेक	141	6		126	25
कर्कधू	218	38	कर्पफल	64	59	कल्पना	128	43
कर्करी	144	31	कर्पू	221	223	कल्पतृक्ष	11	50
कर्करिडु	87	20	कल	31	2	कल्पान्त	23	22
कर्कशा	79	147	कलकल	31	26	कल्पव	23	23
	220	218	कलङ्क	17	17	कल्पाव	27	17
कर्काव	81	156		189	4	कल्प	100	57
कर्पूर	81	155	कलत्र	214	179		211	160
कर्पूरक	77	135	कलघौत	199	76	कल्या	30	18
कर्पू	16	94	कलम्ब	135	88	कल्याण	24	25
कर्णत्रलोकसू	86	14		145	35	कलाल	40	6
कर्णधार	41	12	कलम	127	36	कवच	132	65
कर्णवेग्न	107	103	कलम	143	24	कवरी	78	140
कर्णिका	107	103	कलम्पी	82	158		107	97
	190	15	कलरव	86	15		146	40
कर्णिकार	64	61	कलल	97	38	कवल	148	54
कर्णरप	130	53	कलविहङ्क	87	19	कवाट	51	17
कर्णेश	173	47	कलधि	70	93	कवि	18	26
कर्णी	163	34	कलस	144	31		113	5
कर्दम	41	11	कलहस	88	24	कविका	130	50
कर्पट	109	115	कलह	138	106	कविष	238	35
कर्पूर	102	68	कला	17	16	कवोष्ण	20	36
कर्णी	156	101		22	11	कव्य	116	24
कर्णग	238	35		217	199	कशा	163	31
कर्णी	74	116	कलाद्	159	8	कशाई	172	41

	PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA	
कशिपु	207	130	काधी	108	108	काम्बल	190	55
करोर	234	13	काण्ड	195	43	काम्बविक	159	8
करोरका	103	69	काण्डपृष्ठ	132	68	काम्बोज	129	46
करमल	138	111	काण्डवत्	132	70	काम्बोजी	78	139
कर	129	48	काण्डीर			कामदान	183	3
	164	40	काण्डेशु	72	105	काय	103	71
	172	44	कातर	170	26	काय (तीर्थ)	121	51
कप	163	32	कालायनी	9	36	कायस्था	64	59
कषान	26	11		94	17		79	144
	210	103	कादम्ब	88	24	कारण	24	28
कष्ट	39	4	कादम्बरी	164	40	कारणा	39	8
	194	39	कादम्बिनी	16	8	कारणिक	167	7
कस्तूरी	111	129	कादम्बेय	38	4	काण्डव	89	35
कटार	45	36	कानन	53	1	कारन्मा	63	56
कहू	88	23	कानन	95	24	कारवी	73	112
कास्यताल	81	4	कान्त	173	52		81	153
काक	87	21	कान्तलक	76	128		145	37
काकचित्री	71	98	कान्ता	91	3		146	40
काकतिन्दुक	60	39	कान्तार	48	17	कारवेज	81	155
काकनासिका	75	119		213	173	कास	140	120
काकपक्ष	106	96	का-ताक	83	164	कारिका	190	16
कान्तपल्लव	60	39	कान्ति	17	18	कारित	179	90
काकमाषी	80	152	कादविक	144	28	काठीप	188	43
काकमुद्रा	71	114	कादिशीक	172	42	काह	159	5
काकली	31	2	कापय	46	10	काष्ठनिक	168	15
काकाली	75	119	कासौत	91	44	काट्य	34	18
काकिणी	233	9		157	109	कारोत्तम्	165	43
काकु	29	12	कासोत्तान	106	100	कातस्वर	155	95
काकुद	106	91	काम	7	25	कान्तोत्तिक	124	14
काकेन्दु	60	39		35	28	कात्तिक	22	17
काकोदुम्बरिका	64	62		149	57	कात्तिकिक	22	18
काकादर	38	7		208	138	कात्तिकेय	11	39
काकाल	39	10	कामगामिन्	133	77	कार्यम्	108	111
	87	22	कामन	169	24	कार्य	168	18
काशी	77	131	कामगल	6	23	कार्यम्	183	4
काक्षा	35	27	कामम्	229	14	कार्युक्त	134	84
काच	156	99	कामयेतु	169	24	काश्य	61	45
	163	30	कामिनी	91	3	काशायम्	154	88
	192	28		204	112	कार्षिक		
कायन	155	95	कायुक	169	23	काल	13	59
कायनाह्वय	67	78	कायुका	92	9		20	1
कायनी	146	41	कायुकी				27	14
कायिक	146	39	कायित्व	79	147		216	105

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
कालक	99	49	काष्ठट्	159	9	किलस	100	53
कालकण्ठक	87	22	काष्ठा	15	2	किलसिन्	101	61
कालकूट	39	10		22	11	किलिषक	144	26
कालखण्ड	102	66		194	41	किल्विष	23	23
कालधर्म	139	117	काष्ठाभुवाहिनी	41	11		221	224
कालपृष्ठ	134	84	काष्ठीला	74	114	किशोर	129	47
कालमेयिका	69	91	कासमर्द	235	19	किष्कु	189	7
	73	109	कासर	85	4	किसलय	55	14
कालमेपी	70	96	कासार	44	28	कीकस	102	68
कालशेय	148	53	किशाह	143	21	कीचक	82	162
कालसूत्र	39	2		212	164	कानाश	220	216
कालस्कन्ध	60	39	किशुक	58	29	कीर	87	22
	65	68	किकीदिबि	87	16	कीर्ति	29	11
काला	63	55	किकर	160	17	कील	12	57
	70	95	किर्णिनी	108	110		217	198
	78	109	किचित्	218	9	कीलक	151	73
	145	37	किचुलक	43	22	कीलाल	40	3
कालगुह	111	127	किचलक	45	43		217	201
कालानुसार्य	75	123	किटे	84	2	कीलिन	172	42
	111	126	किट्ट	102	60	कीश	84	3
कालायस	155	98	किण	234	18	कु	46	3
कालिका	190	15	किणिही	69	89		224	241
कालिन्दी	44	32	किण्व	167	42	कुकर	99	48
कालिन्दीभेदन	6	24	कितव	67	78	कुकुन्दर	103	75
काल	9	36		165	44	कुकुल	218	204
कालायक	72	102	किनर	4	11	कुकुट	87	18
	111	126		14	71	कुकुभ	90	36
काल	20	2	किनरेश	4	60	कुकर	77	138
कालाक	77	135	किम्	226	202		161	22
काला	151	70		228	0	कुक्षि	104	77
कालाचक	132	67	किमु	228	0	कुक्षिभरि	169	21
कालेय	44	35	किमुत	227	2	कुङ्कुम	110	123
काल	18	26		228	5	कुच	104	77
काश	82	163	किदवान	173	48	कुच-दन	111	132
	100	52	किपुरुष	14	71	कुचर	171	37
काश्मरी	59	36	किवदन्ती	29	7	कुचाप्र	104	77
काश्मर्य			किर	54	2	कुच	18	26
काश्मर	79	146	किरण	20	34	कुचिन्	176	71
काश्मरजन्मन्	110	124	किरात	161	21	कुच	53	8
काश्मरि	19	33	किरातविक्रत	79	143		193	31
काश्मरी	46	2	किरीट	107	102			
काष्ट	55	13	किर्माँर	27	17	कुञ्जराशन	56	20
काष्टकुल	41	13	किल	226	255	कुञ्जल	146	39

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
कुट	53	5	कुन्द	66	73	कुलक	60	39
	145	32		75	122		81	155
कुटक	142	13		235	19		159	5
कुटज	65	67	कुन्दक	75	122	कुलटा	93	10
कुटमट	63	57	कुन्दुकी	75	124	कुलपिका	156	103
	77	132	कुपय	174	54	कुलपानिका	92	7
कुतर	151	74	कुप्य	174	91	कुलपेष्टिन्	149	5
कुतिल	176	72	कुवर	14	18	कुलसंभव	113	2
कुती	40	6		15	4	कुलसी	92	7
	238	38	कुवेरक	76	128	कुलाव	90	38
कुटम्बध्यात	167	11	कुवेराक्षी	63	55	कुलाल	159	6
कुटम्बिनी	92	6	कुलज	99	48	कुलाली	156	102
कुटनी	94	10	कुमार	9	40	कुलित	11	47
कुटिम	238	34		33	12	कुली	70	94
कुटीर	186	93	कुमारक	37	25	कुलीन	113	3
कुटीरक	67	80	कुमारी	65	74	कुलीर	43	21
कुट्टव	154	89		92	8	कुम्भाष	143	18
कुट्टक	234	17	कुमुद	15	5		235	21
कुट्टमल	55	16		45	37	कुम्भाषाभिपुत्र	146	39
कुटीय	49	4	कुमुदवाग्धव	16	14	कुम्भ	102	68
कुणार	140	120	कुमुदिका	60	41	कुम्भा	44	34
कुणि	99	48	कुमुदिनी	15	39	कुम्भ	50*	37
कुण्ड	168	17	कुमुद्र	47	9		239	42
कुण्ड	97	86	कुमुदनी	45	38	कुम्भव	15	37
	144	31	कुम्भा	115	18	कुम्भार	171	37
कुण्डल	107	103	कुम्भ	59	34	कुम्भार	159	6
कुण्डलिन्	38	7		128	38	कुम्भारी	12	16
कुण्डली	120	46		207	134	कुम्भ	83	169
कुणप	117	31	कुम्भाकार	159	6		220	217
कुणर	36	31	कुम्भमभव	17	21	कुम्भ	24	26
कुणव	145	33	कुम्भिमद्य	45	38		166	1
कुण्व				60	11		218	205
कुण्वल	36	31	कुम्भी	43	21	कुम्भी	156	99
कुण्व	29	13	कुम्भीर	85	8	कुम्भीर	160	12
कुण्विन	174	54	कुम्भार	161	24	कुम्भीर	45	40
कुण्व	83	166	कुम्भारक	66	76	कुम्भ	76	126
	128	43	कुम्भारक	66	76		100	54
कुण्व	56	22	कुम्भारक	66	76		238	54
कुण्वी	157	108	कुम्भारक	82	100	कुम्भीर	111	1
कुण्वार	70	92	कुम्भारक	154	86	कुम्भीर	111	5
कुण्व	136	91	कुम्भ	90	42	कुम्भीर	55	17
कुण्वन	106	95		113	1	कुम्भीर	156	103
						कुम्भीर	7	26

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
कुमुम्भ	157	106	कृताभिषेक	99	5	केकिन्	89	31
	208	136	कृतिन्	113	6	केतकी	84	170
कुमति	35	30		166	4	केतन	137	101
कुस्तुम्भ	145	38	कृत	181	104		205	114
कुहना	121	53	कृति	120	46	केतु	194	60
कुहर	37	1	कृतिवासस्	8	31	केदर	235	20
कुह	21	9	कृत्वा	211	159	केदार	142	11
कूट	168	14	कृत्रिमपूषक	111	128	केनिपातक	41	13
	52	4	कृत्स्न	175	65	केयूर	108	107
	91	43	कृपण	173	48	केलि	36	33
	194	37	कृपा	34	18	केवल	218	204
कूटपत्र	162	27	कृपाण	185	90	केस	106	95
कूटशास्त्रलि	61	47	कृपणी	163	34	केशपर्णी	69	89
कूट्य	177	74	कृपालु	168	15	केशमृगामन्	75	122
कृत	43	26	कृपीटयोनि	12	53	केशपाशी	107	97
कूपक	41	10	कृमिरोचोत्प	108	111	केशव	5	18
	41	12	कृमिप्ल	72	107		98	45
	103	75	कृमिज	111	126	केशवेष्ट	107	97
कृतर	181	58	कृथ	175	61	केशिक	}	98
कृते	106	92	कृशालु	12	54	केशिन्		45
कृवर्णीय	79	143	कृशानुरेतन्	8	33	केशिनी	76	127
कृवर्णा	147	44	कृशाधिन्	160	12	केशर	45	43
कृद्वन	35	33	कृपक	142	13		57	25
कृतर	104	80	कृपे	140	2		65	65
कृतीवक	109	118	कृपिक	}	141	केशरिन्	81	1
कृमे	43	21	कृपीवल		6	केशमजित्	6	22
कृत	10	7	कृष्ट	141	8	केश्य	60	41
कृष्णावक	81	156	कृष्टि	113	6	केशव	35	30
कृष्ण	87	20	कृष्ण	5	18		165	45
कृष्णाम	86	13		27	14	केशरक	}	142
कृष्णाङ्ग	87	18		145	36	केशरिक्		11
कृष्णदिवा	105	88	कृष्णराष्ट्रपल	65	68	केश्य	45	37
कृष्ण	39	4	कृष्णरत्ना	70	96	केश	14	70
	121	52	कृष्णभद्रा	68	86	केशम	42	15
कृत	199	77	कृष्णला	71	98	केशत	77	132
कृतपुत्र	132	69	कृष्णनेत्रि	27	16	केशतीमुलक	26	6
कृतमल	57	24	कृष्णकर्मन्	12	54	केश्य	}	106
कृतपुत्र	166	4	कृष्णहृत्	63	55	केशिक		96
कृतलक्षण	167	10	कृष्णमार	86	10	केश	85	7
कृतप्रपन्नका	92	7	कृष्ण	71	97	केश	88	23
कृष्ट	132	69	कृष्णि	143	19	केशव	15	42
कृष्ट	12	58	केशर	99	49	केशवदण्डि	27	15
कृष्ट	197	61	केश	89	32			

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
क्षण	22	11	क्षीर	40	4	क्षेत्र	142	11
	37	39		148	51	क्षेत्री	46	2
	195	47		214	183	क्षोद	137	100
क्षणदा	21	4	क्षीरविकृति	147	44	क्षोदेष	182	112
क्षणन	139	115	क्षीरविदारि	73	111	क्षाम	50	12
क्षणप्रभा	16	9	क्षीरशुद्ध	73	110	क्षोद	157	107
क्षतन	102	64	क्षीरावी	71	100	क्षीम	109	113
क्षतवत	121	54	क्षरिका	61	46	क्षुन	179	91
क्षतृ	181	60	क्षारोद	40	2	क्षमा	46	3
	159	3	क्षीव	169	23	क्षमाभक्त	51	1
	197	63	क्षुत्	100	52		122	1
क्षत्रिय	122	1	क्षुत			क्षेद	38	9
क्षत्रिया	93	14	क्षुताभिजनन	143	19	क्षेदा	188	108
क्षत्रियो	93	15	क्षुद्र	173	48		195	43
क्षत्रियाणा	98	14		214	178	क्षेदित	238	34
क्षपा	21	4	क्षुद्रपणिका	108	110	क्ष	15	1
क्षपाकर	17	15	क्षुद्रशस्त्र	43	23		191	18
क्षम	208	142	क्षुद्रा	70	94		235	22
क्षमा				214	178	क्षवक्ष	177	76
क्षमित्र	170	61	क्षदाण्डमस्यसपात	42	19	क्षग	89	33
क्षमिन्			क्षय	148	54		135	87
क्षमन्	23	22	क्षुधित	169	20		191	19
क्षय			क्षुप	54	8	क्षगेश्वर	7	29
	99	51	क्षुमा	143	20	क्षगाका	145	34
	184	7	क्षुग	72	105	क्षज	99	49
	209	145		235	20	क्षजन	87	16
क्षय	100	52	क्षुग	60	40	क्षजरीद		
	143	19	क्षुग	235	20	क्षट	234	17
क्षयधु	100	52	क्षुरिन्	159	10	क्षट	112	188
क्षयत	180	97	क्षुद्रक	160	16	क्षट	85	4
क्षान्ति	3	24		175	61	क्षट	135	90
क्षार	156	99		190	10	क्षटिन्	85	4
क्षार	5	16	क्षत्र	142	11	क्षट	17	16
आरमृत्तिका	46	1	क्षेत्र	214	181	क्षटपरशु	8	31
क्षारित	172	4	क्षेत्र	24	29	क्षटविकार	146	47
क्षिति	16	2	क्षेत्र	193	23	क्षटिक	112	16
	198	70	क्षेत्री	141	6	क्षटिर	62	0
क्षित	179	88	क्षेत्री	181	11	क्षटिरा	79	142
क्षिप्नु	170	30	क्षेत्री	41	13	क्षटिव	88	29
क्षिप्ति	1	64	क्षेत्री	182	112	क्षटि	52	7
क्षय	181	7	क्षेत्री	24	26	क्षटि	112	12
			क्षेत्री	76	129	क्षटि	51	169

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
भर	20	36	गया	50	8	गन्धर्व	4	11
	152	77	गडक	42	17		11	52
खरणम्	}	99	गड	234	18		86	11
खरणस			गडल	99	48		129	45
खरपुण्या	78	140	गण	90	41		207	132
खरमपरी	69	89		134	82	गन्धर्वदस्तक	62	51
खराश्या	73	112		195	46	गन्धर्वद	}	13
खने	100	53	गणक	124	14	गन्धर्वद		
खजेर	84	170	गणदेवता	4	10	गन्धर्वद	105	89
	155	96	गणनीय	175	65	गन्धर्वद	111	181
खजुरी	84	170	गणराज	21	6	गन्धर्वद	}	156
खने	99	46	गणरूप	67	81	गन्धर्वद		
खल	173	47	गणदत्तक	76	129	गन्धर्वद	75	124
खलपू	168	17	गणाधिप	9	38	गन्धर्वद	164	40
खलिनी	188	42	गणिका	66	72	गन्धर्वद	88	28
खलीन	130	50		94	19	गन्धर्वद	20	34
खल्ल	227	256	गणिकारिका	65	66	गन्धर्वद	42	15
खत्या	188	42	गणित	}	175	गन्धर्वद	}	136
खात	43	27	गणेश			गन्धर्वद		
खादित	182	111	गण्ड	106	90	गन्धर्वद	59	36
खारी	154	88		128	38	गन्धर्वद	42	15
खारीक	}	141	गण्डक	85	4	गन्धर्वद	180	98
खारीबाप			गण्डवाली	79	142	गन्धर्वद	38	9
खिल	46	5	गण्डौल	52	6	गन्धर्वद	65	69
खुर	77	131	गण्डाली	82	159	गन्धर्वद	182	118
	130	50	गण्डीर	81	157	गन्धर्वद	7	29
खुरणम्	}	99	गण्डीपद	48	22	गन्धर्वद	8	19
खुरणस			गण्डीपदी	48	24	गन्धर्वद	19	38
खुर	174	54	गण्डीपा	233	10	गन्धर्वद	90	37
खय	44	29	गन्धर्वसिक	99	46	गन्धर्वद	7	29
खला	36	33	गन्धर्व	99	51	गन्धर्वद	89	35
खोद	99	49	गन्धर्व	237	31	गन्धर्वद	197	58
ख्यात	167	9	गन्धर्वी	130	53	गन्धर्वद	151	74
ख्यातगर्हण	180	93	गन्धर्व	26	7	गन्धर्वद	16	9
ख्याति	184	9	गन्धर्वकुटी	75	123	गन्धर्वद	128	37
गगन	15	1	गन्धर्वन	205	115	गन्धर्वद	37	2
गद्गा	44	31	गन्धर्वनकुटी	74	115	गन्धर्वद	152	77
गद्गाधर	8	34	गन्धर्वपत्नी	63	56	गन्धर्वद	61	43
गज	127	35		64	64	गन्धर्वद	169	22
गजता	128	37		52	3	गन्धर्वद	97	39
गजवन्धनी	129	44	गन्धर्वमादन	81	154	गन्धर्वद	207	135
गजमध्या	75	124	गन्धर्वमूली	156	104	गन्धर्वद	112	135
गजानन	9	38	गन्धर्वस			गन्धर्वद	50	8

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
गर्भाशय	97	38	गारुतमत्	155	92	गुन्द्रा	53	56
गर्भिणी	95	22	गार्भिण	95	22		82	160
गर्भापघातिनी	151	69	गार्हपत्य	116	19	गुप्त	179	89
गर्भुत्	83	166	गालव	59	33		181	106
गर्व	34	22	गिर	27	1	गुप्ति	199	74
गर्वण	29	13	गिरि	51	1	गुरण	184	11
गर्हा	174	54		184	11	गुरु	18	25
गर्भवादिन्	171	37	गिरिकर्णा	72	104		114	7
गल	105	88	गिरिका	86	12	गुर्विणी	95	22
गलकम्बल	150	63	गिरिज	156	104	गुल्फ	103	72
गलान्तिका	144	31	गिरिजामल	156	100	गुल्म	54	9
गलित	181	104	गिरिमालिका	65	67		102	66
गलोदेश	129	49	गिरिश	8	31		134	82
गव्या	188	43	गिरीश				208	142
गवय	86	11	गिलित	182	111	गुल्मिनी	54	9
गवळ	156	100	गीत	31	26	गुल्फ	84	169
गवाक्ष	50	9	गीर्ण	182	110	गुह	9	39
गवाक्षी	81	157	गीर्णि	183	11	गुहा	52	6
गवाश्वर	149	58	गीर्व-ध्य-न्ति	18	25	गुहा	70	98
गवेधु	144	25	गीर्वाण	4	9	गुह्य	210	154
गवेधुका			गुग्गुलु	59	34	गुह्यक	4	11
गवेधुपा	117	32	गुच्छ	143	21	गुह्यकेश्वर	14	68
गवेधित	181	105		108	105	गूढ	179	89
गव्य	148	50	गुच्छक	55	16	गूढपाद्	38	7
गव्या	149	60	गुच्छार्ध	108	105	गूढगुरुप	124	13
गव्युति	48	18	गुञ्जा	71	98	गूष	102	68
गहन	53	1	गुड	194	42	गूल	180	97
	178	85	गुडगुण	57	27	गुञ्जन	80	149
गह्वर	52	6	गुडफल	57	28	गुध्न	169	22
	215	184	गुडा	72	106	गुघ्न	79	22
गाहमेय	155	94	गुडची	68	83	गुघ्नसी	233	10
	210	155	गुण	24	29	गुह	49	4
गाहोदकी	74	117		125	19		49	5
गाढ	14	67		135	86	गुहगोधिका	86	13
गाणिक्य	95	22		144	28	गुहपति	124	15
गाण्डिव	135	85		162	27	गुहयालु	170	27
गात्र	103	70		195	47	गुहस्थुण	237	30
	128	41	गुणकृष्ण	41	12	गुहागत	118	34
गात्रानुलेपनी	111	133	गुणित	179	89	गुहाराम	53	1
गान	31	26	गुणित	179	89	गुहावपद्वी	50	13
गान्धार	31	1	गुणित	103	73	गुहिन	113	3
गायत्री	62	50	गुण	82	162	गुह्यक	91	44
	116	22	गुन्द्र				168	61

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
गेन्दुक	112	138	गोपुर	51	16	ग्रस्थि	82	162
गेह	49	4		77	132	ग्रस्थिक	158	110
गेरिक	53	8		214	183	ग्रन्थिल	60	38
	190	12	गोप्याक	160	17		67	77
गेरेय	156	104	गोमत	149	58	ग्रस्य	30	20
गे	149	60	गोनय	148	50		182	111
	150	66	गोमायु	85	5	ग्रह	21	9
	192	25	गोमिन्	149	58		184	8
गोकण्ठक	71	99	गोरस	148	53		223	237
गोबर्ण	86	10	गोर्द	102	65	ग्रहणी	100	55
	105	83	गोल	235	20	ग्रहपति	19	31
गोकर्णी	68	84	गोलक	97	36	ग्रहवृ	170	27
गौकुल	149	58	गोला	157	108	ग्राम	51	19
गोधुरक	71	99	गोलिह	60	40		208	140
गोचर	26	8	गोलोमी	72	103	ग्रामर्ण	195	49
गोबिद्धा	75	120		82	159	ग्रामतक्ष	159	9
गोवुम्बा	81	157		158	111	ग्रामता	188	43
गेत्र	51	1	गोवन्दनी	63	56	ग्रामाधीन	859	9
	113	1	गोविन्द	6	19	ग्रामान्त	51	20
	214	181		201	91	ग्रामीण	70	95
गेवमिद्	10	12	गोविष्	148	50	ग्राम्य	30	19
गेत्रा	46	3	गोघात	238	40	ग्राम्यधर्म	122	57
	149	60	गोर्धपं	111	131	ग्रामन्	51	1
गेदारण	142	14	गोत्र	48	13		52	4
गेदुह	149	57	गोत्री	115	15		204	106
गेधन	149	58	गोपद	202	94	ग्रस	148	54
गेघा	135	85	गोसह्य	149	57	ग्राह	43	21
गेधावरी	75	119	गोस्तन	108	105		184	8
गेधि	106	92	गोस्तनी	73	108	ग्राहिन्	56	21
गेधिद्धा	43	22	गोस्थानक	48	13	ग्रंवा	105	88
गेधिशामन	85	6	गोत्र	234	18	ग्रंघ्न	22	18
गेधूम	143	18	गोतम	5	15	ग्रंवेष्टक	108	104
गेनर्द	77	132	गोधार			ग्रन्थ	182	111
गेनग	38	4	गोधय			ग्रन्ह	165	45
गेन	123	7	गोघर			ग्रन्तान		
	149	57	गौर	27	13	ग्रन्तास्तु	101	58
	207	130		27	14	ग्रन्थ	17	15
गेपनि	150	62		216	190	ग्रन्थ	145	32
गेपरम	156	104	गौर	0	36	ग्रन्था		
गेपानधी	51	15		92	8	ग्रन्थ	138	108
गेपानीन	181	106	गेटीन	48	13	ग्रन्थकथ	162	28
गपत	149	57	ग्रन्थिर्ण	77	133	ग्रन्थ	234	18
गपी	73	112	ग्रस्थिन	179	86	ग्रन्थ	60	40

	PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA	
घण्टापथ	48	18	घात	179	90	चतुर	161	19
घण्टारवा	72	107	च	224	242	चतुरङ्गुल	57	23
घन	16	8		228	5	चतुरानन	5	16
	31	4	चकोरक	90	36	चतुर्भद्र	122	58
	32	9	चक्र	88	23	चतुर्भुज	6	20
	136	92		130	57	चतुर्वर्ग	122	58
	175	66		134	79	चतुष्पथ	48	17
	204	111		214	183	चतुर्हाथिणी	150	68
घनरस	40	5	चक्रकारक	76	129	चत्वर	50	13
घनसार	111	130	चक्रपाणि	6	20		115	18
घनाघन	204	110	चक्रमर्दक	79	147	चन	228	3
घर्म	36	34	चक्रयान	130	52	चन्दन	111	131
घस्मर	169	21	चक्रला	82	160	चन्दना	73	112
घल्ल	20	2	चक्रवर्तिन्	122	2	चन्द्र	16	14
घाटा	105	88	चक्रवर्तिनी	81	154		79	147
घाजिक	137	98	चक्रवाक	88	23		214	183
घात	139	117	चक्रवाल	15	6	चन्द्रक	89	32
घातुक	170	28		52	2	चन्द्रमस्	16	14
	173	47	चकाङ्ग	88	24	चन्द्रवाला	75	125
घास	83	168	चकाङ्गी	68	86	चन्द्रशेखर	7	30
घुटिका	103	72	चकिन्	38	7	चन्द्रसंह	111	130
घुण	234	18	चकीवत्	152	77	चन्द्रहास	135	90
घूर्णित	170	32	चक्षुःश्रवस्	38	7	चन्द्रिका	17	17
घृणा	34	18	चक्षुः	106	93	चपल	13	65
	187	32	चक्षुःया	156	102		156	99
	196	51	चक्ष	62	52		172	46
घृणि	20	34	चक्षल	177	75	चपला	16	10
घृत	148	52	चक्षला	16	10		71	97
	199	76	चक्षु	90	37	चपे	105	84
घृष्टि	80	151	चटक	87	19	चमर	86	10
	84	2	चटका			चमरिक	56	22
घोटक	129	44	चकाधिरस्	158	110	चमस	238	35
घोणा	105	89	चणक	143	18	चमसी	233	10
घोणिन्	84	2	चण्ड	170	32	चमू	134	79
घोष्टा	59	37	चण्डा	69	88		134	82
	84	169		76	129	चमू	85	9
घोर	34	20	चण्डात	67	77	चम्यक	64	64
घोष	51	20	चण्डातक	110	119	चय	49	3
घोषक	74	118	चण्डाल	158	4		90	41
घोषणा	29	12		161	20	चर	124	13
घ्राण	105	89	चण्डालवहनी	163	32		177	74
	179	90	चण्डिका	9	37	चरक	237	33
घ्राणतर्पण	26	11	चतुःशाल	49	8	चरण	103	71

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
बेल	49	7	छिद्रित	180	100	जनक	96	28
बेप्र	} 22	15	छिन्न	181	104	जनंगम	161	20
बेप्रिक			छिन्नदहा	68	83	जनता	188	43
बेप्रारथ		14	दुरिका	136	93	जनन	24	30
बोच	77	135	ऐक	91	44		113	1
	237	30	ऐदन	184	7	जननी	81	154
बोरपुनी	76	127	अगत	47	6		96	29
बोल	109	118		200	80	जनपद	47	8
बौर	162	25	अगती	47	6	जनविप्री	96	29
बेगिरिका	} 162	26		198	71	जनप्रति	29	7
बोम			अगमण	13	62	जनाईन	11	19
ब्युव		181	अगर	132	65	जनाथय	50	9
छगलक	152	76	अगल	165	42	जनि	24	30
छगलापदी	78	137	अग्य	182	111	जनी	81	154
छप्र	127	33	अग्नि	149	55		92	9
छवा	72	105	अघन	103	74	अनुस्	} 24	30
	83	167	अघनेरला	64	62	अनु		
	145	37	अघन्य	178	81	अनुफल		56
छप्र की	74	115		211	160	जम्भन्	24	30
छद	55	14	अपमयज	98	43	जग्निन्	24	30
	90	37		158	1	अन्य	122	38
छदन	55	14	अद्गम	177	74		138	105
छदिग्	50	14	अद्गमेतर	177	74		211	160
छदन्	35	30	अद्वा	103	72	अन्यु	24	30
छन्द	186	20	अद्वाविरिक	} 133	74	अग	120	47
	201	88	अद्गल				184	12
छन्दग्	116	22	अग		54	अपन	184	12
	222	233		77	131	अपा	60	76
छप्र	126	23		107	97	अप्यती	97	38
	180	98		194	38	अप्याल	41	9
छप्र	138	110	अग्नि	58	32	अप्यार	57	24
छपे	17	16	अगिका	77	134		67	80
	20	35	अग्र	104	77	अग्यु	56	19
छग	} 152	76		216	190	अग्युव	85	5
छगी			अद	17	20		189	3
छग		98		171	35	अग्यु	56	19
	181	101	अद्ग	99	19	अग्म	57	21
छग	114	11	अग्	110	125	अग्मोदित	10	43
छदिग	180	98	अग्द	146	40	अग्मन	} 57	24
छदग्	113	6	अग्वा	85	27	अग्मार		
छद	211	155	अग्वा	} 81	151	अग		65
छिग	181	104	अग्वा				135	111
छिद	17	2	अग्वा		101	अदग्	10	46

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA				
जयन्ती	}	65	66	जातापला	94	16	जीव	18	25	
जया				जाति	25	31		140	121	
जय्य		133	75		66	13	जं वक	61	44	
जरण		145	36		198	68		79	143	
जरव		98	42	जानीरोश	}	111	132	जीवं जीव	90	36
जरद्व		149	61	जानीफल				जीवन	40	3
जरा		98	41	जानु	228	4		140	1	
जरायु		97	38	जातोस	149	61	जीवनी	}	79	142
जगमुज		173	50	जनु	103	72	जं यनीया			
जल		40	3	जामातृ	96	32	जीवनोपध	140	121	
जलजन्तु		42	20	जामि	208	142	जीवनिहा	68	82	
जलधर		15	7	जाम्यव	56	19		68	83	
जलनिधि		40	2	जाम्यूनद	155	95	जीरन्ती	}	79	142
जलनिर्म		40	7	जायक	110	125	जं बा			
जलनीली		45	38	जाया	92	6	जं बातु	140	121	
जलप्राय		47	10	जायाजीव	160	12	जीवास्तक	100	14	
जलमुष्		16	8	जायापनी	97	38	जीविका	140	1	
जलध्याल		38	5	जायु	99	50	जीविनकाळ	140	121	
जलदृक्		43	23	जार	97	35	जुगुप्सा	29	13	
जलधार		43	25	जाल	42	16	जुग	78	138	
जलधय		43	25		217	201	जुहू	116	25	
जले नृप		83	165	जात्रक	55	16	जुति	}	188	39
जले कर्तु		41	10	जालिक	160	14	जुति			
जलैषा	}	43	22	जाली	74	118	जुम्भ	}	37	36
जलपक्ष				जाल्य	160	16	जुम्भग			
जलपक्ष		171	36		168	17	जनु	133	75	
जलपक्ष		182	108	जायाल	159	11		133	78	
जव		13	61	जिपन्तु	169	29	जमन	149	50	
		133	74	जिदगी	69	91	जब	}	133	75
जवन		129	46	जितर	133	78	जेव			
		133	71	जिन	4	13	जेशाफ	17	15	
		188	39	जिणु	10	42		167	6	
जवनिम		110	120		133	78		190	11	
जह्मनया		14	31	जिह्म	176	71	जे हक	111	126	
जागरा		185	19		208	141	जेवम्	226	252	
जगरीतृ	}	170	32	जिह्मग	38	8	ज	113	5	
जगम्भ				जिह्म	106	91	जगिन	}	160	98
जागदी		185	19	जिन	98	42	जस			
जाह्मिक		39	11	जीमूत	16	8	जमि	25	1	
जह्मिक		133	71		65	69	जगविद्यन्त	124	15	
जान		25	31	जीरक	145	36	जगि	96	34	
जागव		155	95	जंन	98	42	जग	170	50	
जानोद		12	53	जीरद	109	115	जग	97	35	

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
ज्ञान	26	6	दिम्मा	98	41	तन्त्रिका	68	83
ज्ञानिन्	124	14	डण्डम	38	5	नन्दू	145	34
ज्या	46	11	दका	32	11	तन्दी	37	37
	135	86	तक	148	53		214	177
ज्यापातवारण	135	85	तक्षक	189	4	तप	23	19
ज्यानि	184	9	तक्षन्	159	9	तप क्लेशमह	119	42
ज्य यष्ट	98	43	तट	40	7	तपन	19	32
	223	236	तटिनी	44	30		39	1
ज्येष्ठ	194	41	तद्याग	44	28	तपनीय	155	94
ज्येष्ठ	22	16	तद्वित्	16	10	तपस्	22	15
ज्योतिरिष्टाण	88	29	तद्वित्त्व	15	7		222	233
ज्योतिष्मती	80	150	तण्डक	237	33	तण्डक	22	15
ज्योतिस्	222	231	तण्डुल	72	107	तण्डुल	119	42
ज्योत्स्ना	17	17	तण्डुलीय	78	136	तण्डुलीय	77	134
ज्योतिषिक	124	14	तत	31	4	नप्त	181	103
ज्योत्स्नी	21	5		179	86	तम	18	27
	74	118	ततस्	228	3	तमस्	24	29
ज्वर	100	56	तत्काल	127	30		37	3
ज्वलन	12	53	तत्त्व	32	9		222	232
ज्वाह	12	57	तत्पर	169	9	तमस्विनी	21	4
ज्ञगिति	227	2	तथा	228	10	तमाल	65	68
ज्ञातमन्त्रा	76	127	तथागत	4	13	तमालपत्र	110	123
ज्ञर	52	5	तथ्य	30	22	तमिघ्न	37	3
ज्ञतर	32	8	तद्	228	3	तमिष्ठा	21	5
ज्ञत्री	233	10	तदा	230	23	तमी	21	4
ज्ञप	42	17	तदात्	127	30	तमोवृद्ध	201	89
ज्ञषा	74	117	तदानीम्	230	23	तमोपह	223	239
ज्ञादल	60	40	तनय	95	27	तरक्षु	84	1
ज्ञादलि	238	38	तनु	103	71	तरङ्ग	40	5
ज्ञावुक	60	40		175	61	तरङ्गिणी	44	30
ज्ञिष्णी	66	75		175	66	तरणि	19	81
ज्ञिष्ठा	88	29		204	113		41	10
दङ्क	163	34	तनुन	132	65		66	74
	237	33	तनू	103	71	तरपण्य	41	11
दिदिम	90	36	तनूकृत	180	99	तरल	107	102
टीका	232	7	तनूनपात्	12	53		177	75
दमर	185	14	तनूरुह	90	37	तरल्य	148	50
दमर	32	8		107	99	तरम्	13	64
दयन	130	58	तन्तु	162	28		137	103
दहु	64	61	तन्त्र	215	186	तरस	102	63
दिदिम	32	8	तन्त्रक	109	112	तरस्विन्	134	74
दिम्भ	185	14	तन्त्रवाय	86	13		206	128
दिम्भ	90	39		159	6	नरि(री)	41	10

	PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA	
तद	53	5	ताक्षवैल	156	102		110	123
तदल	08	42	ताल	32	9		146	43
तदणी	92	8		81	169	तिलकलक	99	49
तदं	25	3		105	85	तिलपणी	111	132
तद्विवा	28	5		156	103	तिलपिष	} 143	19
तद्वै	65	66	तालपत्र	107	103	तिलपत्र		
तद्वैनी	104	81	तालपणी	75	123	तिल्लस	38	5
तद्वै	149	61	तान्मूलिका	75	119	तिल्य	141	7
तद्वै	113	14	तान्मूलिक	112	140	तिल्य	59	38
तद्वै	149	56	तान्मूलिक	6	24	तिल्य	18	28
	183	4	ताल	76	127		209	147
तद्वै	116	19		84	170	तिल्यपत्र	63	58
तद्वै	35	28	तान्मूलिक	106	91	तिल्य	20	36
	149	55	तान्मूलिक	225	247		155	98
तद्वै	135	85	तिल्य	26	9		196	58
	218	203	तिल्य	81	155	तिल्यपत्र	58	31
तद्वै	206	127	तिल्य	57	25	तिल्य	40	7
तद्वै	207	131	तिल्य	20	36	तिल्य	201	86
तद्वै	24	27	तिल्य	144	26	तिल्य	14	67
तद्वै	180	99	तिल्य	35	24	तिल्य	39	3
तद्वै	162	25	तिल्य	170	31	तिल्य	224	240
तद्वै	32	10	तिल्य	90	36	तिल्य	228	5
	238	84	तिल्य	20	1	तिल्य	57	25
तद्वै	96	28	तिल्य	57	26	तिल्य	176	70
तद्वै	124	15	तिल्य	61	44	तिल्य	78	140
तद्वै	119	42	तिल्य	145	35	तिल्य	174	56
तद्वै	61	46	तिल्य	50	39	तिल्य	76	128
तद्वै	65	68	तिल्य	232	8	तिल्य	105	89
तद्वै	45	40	तिल्य	42	19	तिल्य	74	116
तद्वै	76	127	तिल्य	42	20	तिल्य	78	139
तद्वै	21	5	तिल्य	181	106	तिल्य	} 101	61
तद्वै	} 75	120	तिल्य	37	3	तिल्य		
तद्वै			तिल्य	227	257	तिल्य	156	101
तद्वै	155	97	तिल्य	110	120	तिल्य	70	95
तद्वै	159	8	तिल्य	34	22	तिल्य	76	126
तद्वै	87	18	तिल्य	59	33	तिल्य	156	101
तद्वै	31	2	तिल्य	237	30	तिल्य	142	17
तद्वै	2	40	तिल्य	16	13	तिल्य	} 98	44
तद्वै	} 18	22	तिल्य	139	113	तिल्य		
तद्वै			तिल्य	171	34	तिल्य	76	128
तद्वै	97	40	तिल्य	60	40	तिल्य	159	6
तद्वै	7	29	तिल्य	99	49	तिल्य	138	108
	209	145		102	65	तिल्य		

	PAGE	TANZA		PAGE	TANZA		PAGE	TANZA
ज्ञान	26	6	हिम्मा	98	41	तन्त्रिका	68	83
ज्ञानिन्	124	14	उण्डुम	38	5	तन्त्रू	145	34
ज्या	46	2	ढका	32	6	तन्त्री	37	37
	135	86	तक	148	53		214	177
ज्याघातवारण	135	85	तक्षक	189	4	तप	23	19
ज्यानि	184	9	तक्षन्	159	9	तप क्लेशमह	119	42
जय यस्	98	43	तट	40	7	तपन	19	32
	223	236	तटिनी	44	30		39	1
ज्येष्ठ	194	41	तटाग	44	28	तपनीय	155	94
ज्येष्ठ	22	16	तटिव्	16	10	तपस्	22	15
ज्योतिरिङ्गण	88	29	तटित्व	15	7		222	233
ज्योतिष्मती	80	150	तण्डक	237	33	तपस्य	22	15
ज्योतिस्	222	231	तण्डुल	72	107	तपस्विन्	119	42
ज्योत्स्ना	17	17	तण्डुलीय	78	136	तपस्विनी	77	134
ज्योतिषिक	124	14	तत	31	4	नक्ष	181	103
ज्योतिर्नी	21	5		179	86	तम	18	27
	74	118	ततस्	228	3	तमस्	24	29
उग्र	100	56	तरकाल	127	30		87	3
उग्रलन	12	53	तश्च	32	9		222	232
उद्गल	12	57	तत्पर	169	9	तमस्विनी	21	4
उगिति	227	2	तथा	228	10	तनाल	65	68
उद्यमला	76	127	तथागत	4	13	तमालपत्र	110	123
हर	52	5	तथ्य	30	22	तमिन्न	37	3
हर्ष	32	8	तद्	228	3	तमिन्ना	21	5
हर्षरी	233	10	तदा	230	23	तमी	21	4
शष	42	17	तदात्व	127	30	तमोबुद्	201	89
शषा	74	117	तदानीम्	230	23	तमोपह	223	239
शाटल	60	40	तनय	95	27	तरक्षु	84	
शाटलि	238	38	तनु	103	71	तरङ्ग	40	
शावुक	60	40		175	61	तरङ्गिणी	44	
शिष्टी	66	75		175	66	तरणि	19	
सिद्धिका	88	29		204	113		41	
टङ्क	163	34	तनुन	132	65			
	237	33	तन्	103	71	तरपथ्य		
टिडिम	90	36	तनूकृत	180	99	तरल		
टीका	232	7	तनूनयान्	12	53			
दमर	185	14	तनूहृद्	90	37	तरला		
दमर	32	8		107	99	तरस्		
दवन	130	58	तन्तु	162	28			
दु	64	61	तन्त्र	215	186			
दिष्टिम	32	8	तन्त्रक	109	112			
दिम्प	185	14	तन्त्रशाय	86	13			
दिम्मा	90	39		159				

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		
त्वक्क्षीरी	157	109	दधिवत्	}	56	21	दल	55	14	
त्वक्पल	77	135	दधिफल				दव	218	207	
त्वक्पार	82	161	दधिसक्तु		147	48	दविष्ट	}	176	69
त्व	178	82	दनुज		4	12	दवायस्			
त्वच्	54	12	दन्त		106	91	दशन	106	91	
	101	62	दन्ताधान		62	50	दशनवासस्	106	90	
त्वच	77	135	दन्तभाग		128	41	दशनरु	5	14	
त्वचिसार	82	161	दन्तजठ		56	21	दशमिन्	96	43	
त्वरा	186	26			57	24	दशमीत्य	201	87	
त्वरित	13	64	दन्तशय		78	141	दशा	109	114	
	133	74	दन्तावल	}	127	35		220	217	
त्वरितोदित	30	20	दन्तान्				दस्यु	124	11	
त्वष्ट	180	99	दन्तिका		79	145		162	25	
त्वष्ट	159	9	दन्तशक		38	8	दल	11	51	
	193	35	दध		175	61	दहन	12	55	
धिप्	20	35	दम		125	21	दाक्षायया	18	22	
	221	226			183	3	दाक्षाय्य	87	22	
त्विपापति	19	31	दमघ		183	3	दाक्षिम	65	65	
त्सरु	136	91	दमित		180	98		239	42	
दश	88	28	दसनस्		12	56	दाक्षिमपुष्पक	52	49	
दशम	182	65	दम्यती		97	36	दण्डपाता	232	6	
दक्षित	132	66	दम्म		35	30	दात	181	104	
दंशी	88	28	दम्भोक्ति		11	47	दात्युड	87	22	
दष्टिन्	84	2	दम्य		150	62	दान	142	12	
दक्ष	161	19	दया		84	18	दाव	117	29	
दक्षिण	167	8	दयालु		168	15		125	21	
दक्षिणस्य	131	61	दर		34	21		128	38	
दक्षिणा	15	3			215	185	दानव	4	12	
दक्षिणाभि	116	19	दरव		233	■	दानवगिरि	4	9	
दक्षिणाक्ष	161	24	दमिद्र		173	49	दानशोष	167	6	
दक्षिणार्ध	}	5	दरी		52	6	दन्त	119	42	
दक्षिणीय			ददर		43	24		180	98	
दक्षिणैर्मन्	161	24	ददुष्ण		79	147	दाप्ति	183	3	
दक्षिण्य	166	5	ददुष्ण	}	101	59	दापित	172	40	
दग्ध	180	99	ददुगोमिन्				दम	}	151	73
दग्धिका	148	49	दधक		7	25	दामिनी			
दग्ध	19	32	दध्ण		112	140	दामोदर	5	18	
	125	21	दधे		83	166	दायाद	201	89	
	194	42	दधि		145	34	दार	92	6	
दण्डधर	13	59	दधोकर		38	8	दारद	39	11	
दण्डनीति	28	5	दध		21	8	दारित	181	101	
दण्डविधम्म	151	174			120	48	दाह	55	13	
दण्डहत	148	53	दधन		187	31	दाहण	34	20	

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA				
देवनाह	65	69	सुम्न	154	90	इन्द्र	90	39		
देवदारु	63	54	सुन	165	45		219	213		
देवदूष	171	34	सुवधरक	}	165	44	इयातिग	119	44	
देवन	165	45	सुवहन्		3	6	शदशाङ्गुठ	105	84	
	205	117	सो		15	1	शदशाङ्गमन्	19	29	
देववध	57	25			20	35	द्वार	25	3	
देवभूष	121	52	यौत		148	51	द्वार	212	163	
देवमात्रक	47	12	शस		36	33		}	51	16
देवयोगि	4	11	शष		189	112	द्वारपाल			
देवर	96	32			69	88	द्वारस्थ	}	123	6
देवल	159	11	द्वस्ती		130	103	द्वारस्थितदर्शक			
देवसभा	11	48	द्विज		154	90	द्विगुणाह्वय	141	6	
देवाजीविन्	159	11			196	52	द्विज	89	33	
देवी	33	13			235	22		193	30	
	08	84			154	90	द्विजराज	17	15	
	77	133	द्वय		210	154	द्विजा	75	120	
देव	96	32			227	2	द्विजाति	113	4	
देवा	47	8	शक्		73	108	द्विजिह्व	207	133	
देवाख्या	126	25	शक्षा		182	113	द्विजीवा	92	5	
देह	103	71	शशित		77	135	द्विज	127	35	
देहती	50	13	शशितक		53	5	द्विजराज	126	28	
देनेय	}	4	ह-		63	54	द्विज	127	35	
देस		12	हकिनिम		136	92	द्विज	89	30	
देसगुह	18	26	हुपण		86	14	द्विज	124	11	
देसा	75	123	हुग		233	9	द्विज	124	10	
देसाहि	6	19	हुनी		13	64	द्विजपत्नी	150	68	
देसह	109	114	हुत		179	90	द्विज	41	8	
देव	24	28			180	100	द्विजपत्नी	44	30	
	121	51			227	2	द्विजिन्	84	1	
देवता	124	14			53	5	द्विज	124	10	
देवता	94	20	हुमामय		110	125	द्विज	172	45	
देवता	4	9	हुमे यत		64	63	द्विज	125	19	
	23	21	हुमय		153	85	द्विज	130	54	
देवा	70	95	हुमय		5	17	देमागुरु	9	38	
	130	54	हुमय		154	88	द्विज	155	97	
देवता	113	5	हुमय		*87	22	धन	154	90	
देवता	172	46	हुमय		151	72	धननय	12	53	
देवता	104	80	हुमय		41	11	धन	14	68	
देवता	35	27	हुमय		70	95	धन	76	129	
देवता	94	21	हुमय		25	4	धन	14	68	
देवता	17	18	हुमय		141	10	धन	167	10	
देवता	20	35	हुमय				धन	18	23	
देवता	19	31	हुमय							

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
दादहारिद्रा	72	102	दाधिति	20	34	दाविध	173	49
दादहस्तक	184	34	दीन	173	49	दुई	124	10
दादीपात्र	87	17	दीप	112	138	दुलि	43	24
दादिका	75	120	दीपक	190	11	दुअच्यवन	10	44
दादी	72	102	दीप्ति	20	35	दुष्कृत	23	23
दाव	218	207	दप्य	73	112	दुष्ट	230	20
दाविक	45	36	दीर्घ	176	69	दुष्पुत्र	76	129
दश	42	15	दार्घकोशिका	43	25	दुष्प्रघर्षिणी	74	114
दाशपर	77	132	दार्घदर्शिन	113	8	दहित	96	28
दास	160	17	दार्घपृष्ठ	38	8	दत्त	125	16
दासी	66	75	दार्घवृत्त	63	57	द्वी	94	17
दासासभ	236	27	दार्घसूत्र	168	167	द्वल	125	16
दास्य	160	17	दार्घका	44	28	द्वन	181	103
दासेर			दुख	39	3	द्व	176	69
दिगम्बर	171	39	दुख	235	23	द्वदर्शिन	113	6
दिग्गज	15	5	दुपमम्	229	15	द्वर्ण	82	158
दिग्ध	135	89	दुस्पर्श	70	92	द्विका	102	67
	179	90	दुस्पर्शा	70	94	द्विध	110	120
दित	181	104	दुल	109	113	द्विधा	128	43
दितिमुत्त	4	12	दुग्ध	148	51	द्व	14	67
दिविषू	95	23	दुग्धिका	71	100		177	76
दिन	20	2	दुर्दम	80	148		195	45
दिनाप्त	20	3	दुन्दुक	63	57	द्वसधि	177	76
दिप्	3	6	दुन्दुभि	32	6	द्वति	235	19
	15	1		207	135	द्वध	179	86
दिवस	20	2	दुरध	48	16	द्व	106	93
दिवस्पति	10	42	दुरालभा	70	92		223	218
दिवा	228	6	दुरित	23	23	द्वध्	52	4
दिवाकर	19	29	दुरोदर	213	172	द्व	121	31
दिवाकीर्ति	159	10	दुर्ग	125	18	द्वजस्	92	8
	161	20	दुर्गेत	173	49	द्वान्त	197	62
दिविषद्	3	8	दुर्गेति	39	1	द्वि	106	93
दिवोक्त्	3	7	दुर्गेन्ध	26	12		194	38
दिग्धोपपादुक	173	50	दुर्गेसंनर	186	25	देव	3	7
दित	15	3	दुर्गो	9	37		33	13
दिश्य	15	3	दुर्गेन	173	47	देवकीनन्दन	6	21
दिष्ट	20	1	दुर्दिन	16	12	देवकुमुद	110	125
	24	28	दुर्नामक	100	54	देवसातक	43	27
	193	35	दुर्नाम्	43	25	देवसातविल	52	6
दिशान्त	139	117	दुर्गल	98	44	देवस्थान्	108	105
दिष्टा	229	11	दुर्गन्ध	167	8	देवजगदक	83	167
दीक्षित	114	8	दुर्गन्ध	171	36	देवतरु	11	50
दीदिधि	147	48	दुर्गन्ध	155	96	देवता	4	9

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA				
देवताड	65	69	युमन	154	90	दन्द्र	90	39		
देवदारु	63	54	युत	165	45		219	213		
देवदण्ड	171	34	युतकारक	}	165	44	द्रयाविण	119	44	
देवन	165	45	युतकृत		3		द्रादशाङ्गुल	105	84	
	205	117	यो		15	1	द्रादशात्मन्	19	29	
दववल्गु	57	25			20	35	द्रापर	25	3	
देवभूष	121	52	योत		148	51	द्वर्	212	163	
देवमातृक	47	12	द्रस		36	33	द्वार	}	51	16
देवयोनि	4	11	द्रव		139	112	द्वारपाल		123	6
देवर	96	32			69	88	द्रा स्व			
देवल	159	11	द्वन्ती		130	103	द्रा स्थितदर्शक			
देवसभा	11	48	द्विण		154	90	द्रिगुणाकृत	141	6	
देवाजीविन्	159	11			196	52	द्रिज	89	38	
देवी	33	13			235	22		193	30	
	68	84			154	90	द्रिचराज	17	15	
	77	133	द्रव्य		210	154	द्रिजा	75	120	
देवृ	96	32			227	2	द्रिपाति	113	4	
देवा	47	8	द्राह्		73	108	द्रिनिह	207	133	
देवार्क	126	25	द्राहा		182	113	द्रिनीपा	92	5	
देह	103	71	द्राधिष्ठ		77	135	द्रिप	127	35	
देहली	50	13	द्राविहक		53	5	द्रिपाय	126	28	
देतोय	}	4	हु		63	54	द्रिरद	127	35	
देत्य		12	हुकिस्मि		136	92	द्रिरेफ	89	30	
देत्यगुरु	18	26	हुषण		86	14	द्रिप	124	11	
देत्या	75	123	हुण		233	9	द्रिपन्	124	10	
देत्यादि	6	19	हुणी		13	64	द्रिहायनी	150	08	
देराठ	109	114	हुत		179	90	द्रिप	41	8	
देव	24	28			180	100	द्रापवती	44	30	
	121	51			227	2	द्रापिन्	84	1	
देवज्ञ	124	14			53	5	द्रापण	124	10	
देवज्ञा	94	20	हुष		110	125	द्राप्य	172	45	
देवत	4		हुमामय		64	60	द्रिष	125	19	
	23	21	हुमोत्पल		153	85	द्रिप	130	54	
दोश	70	95	हुषय		5	17	द्रिमानुर	9	38	
	130	54	हुदिण		154	88	द्रपष्ट	155	97	
दोपज्ञ	113	5	द्राण		*87	22	घन	154	90	
दोपैकहृ	172	46	द्रोणकाक		}	151	72	घनजय	12	53
दोम्	104	80	द्रोणक्षीर			41	11	घनद	14	68
दोहद	35	27	द्रोणदुषा		70	95	घनाधिप	76	129	
दोहदवती	94	21	द्रोणी		25	4	घनिन्	167	10	
दुति	17	18			141	10	घनिष्टा	18	23	
	20	35	द्रोहविन्तन							
दुमाण	19	31	द्रोषिक							

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
दाहद्विधा	72	102	दाधिति	20	34	दुर्विध	173	49
दाहहस्तक	184	34	दीन	173	49	दुर्हृत्	124	10
दावीषाण	87	17	दीप	112	138	दुलि	43	24
दाविष्ठा	75	120	दापक	190	11	दुःस्थवन	10	44
दावी	72	102	दीप्ति	20	35	दुष्कृत	23	23
दाव	218	207	दाप्य	73	112	दुष्ट	230	20
दाविक	45	36	दीघ	176	69	दुष्टुत्र	76	129
दश	42	15	दार्घकोत्तिका	43	25	दुष्पघर्षिणी	74	114
दाशपर	77	132	दार्घदीर्घीन्	113	11	दहितु	96	28
दासे	160	17	दर्घशृष्ट	38	8	दूत	125	16
दासी	66	75	दार्घवृन्त	63	57	दूती	94	17
दासासम	236	27	दार्घसूत्र	168	167	दूत	125	16
दासय	160	17	दार्घका	44	28	दूत	181	103
दासेर			दुःख	39	3	दूत	176	69
दिगम्बर	171	39	दुःख	235	23	दूतदीर्घीन्	113	6
दिग्गज	15	5	दुःखम्	229	15	दूती	82	158
दिग्घ	135	89	दुःखसे	70	92	दुःखिका	102	67
	179	90	दुःखशो	70	94	दुःख	110	120
दिन	181	104	दुःखल	109	113	दुःख	128	48
दितिमुत	4	12	दुःख	148	51	दुःख	14	67
दिधिषू	95	23	दुःखिका	71	100	दुःख	177	76
दिन	20	2	दुर्दम	80	148	दुःख	195	45
दिनान्त	20	3	दुन्दुक	63	57	दुःखसधि	177	76
दिव्	3	6	दुन्दुभि	32	6	द्यति	235	19
	15	1		207	135	दुःख	179	86
दिवस	20	2	दुःख	48	16	दुःख	106	93
दिवस्पति	10	42	दुःखलभा	70	92	दुःख	223	218
दिवा	228	6	दुःखित	23	23	दुःख	52	4
दिवाकर	19	29	दुःखोदा	213	172	दुःख	121	31
दिवाकीर्ति	159	10	दुर्ग	125	18	दुःखजम्	92	8
	161	20	दुर्गत	173	49	दुःखान्त	197	62
दिविपद्	3	8	दुर्गति	39	1	दुःख	106	93
दितोकम्	8	7	दुर्गन्ध	26	12	दुःख	194	38
दिग्गोपपादुक	173	50	दुर्गसचर	186	25	देव	3	7
दिन	15	2	दुर्ग	9	37		33	13
दिश्य	15	3	दुर्गन	173	47	देवकीनन्दन	11	21
दिष्ट	20	1	दुर्दिन	16	12	देवकुमुद	110	125
	24	28	दुर्नामक	100	54	देवसातक	43	27
दि	193	35	दुर्नाम	43	25	देवसातविल	52	6
दिशान्त	139	117	दुर्ग	98	44	देवसात	108	105
दिष्टा	229	11	दुर्गम्	167	8	देवजगत्	83	167
दोषित	114	8	दुर्गुत्त	171	36	देवतक	11	50
दोषिणे	147	48	दुर्ग	155	96	देवता	4	11

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
नखर	105	83	नमस्त्य	118	54	नागकेसर	65	65
नग	191	19	नमुचिसूदन	10	43	नागजिह्वा	157	108
नगरी	48	1	नय	184	9	नागवज्रा	74	117
नगोकृष्	89	34	नयन	106	93	नागर	105	38
नम	171	39	नर	91	1		215	189
नमदू	165	42	नरक	39	1	नागरहृण	60	38
नामिका	92	8	नरबाहन	14	69	नागलेक	37	1
न	63	57	नर्तक	33	11	नागरश्री	75	120
	160	12	नर्तकी	32	8	नागसंभव	157	105
नदन	32	10	नर्तन	32	10	नागसुगन्धा	74	115
नदी	76	130	नर्भक्ष	44	32	नागान्तक	7	29
नड	82	163	नर्मन्	36	33	नाय्य	32	10
	237	33	नलकृवर	14	70	नाडिका	145	34
नडप्राय	47	9	नलद	83	65	नाडिधम	159	8
नडसंहति			नलमीन	42	18	नाडी	102	65
नध्या	83	168	नलिन				143	22
नइवत्			नलिनी	45	39		195	48
नइवल	47	9	नली	76	130	नारीवण	100	54
नत	176	71	नल्व	48	18	नाथवत्	168	16
नतनामिक	98	45	नव	177	79	नाद्	80	23
नदी	44	25	नवदल	45	43	नदिषी	58	30
नदीमातृक	47	12	नवमीत	148	52		60	38
नदापत्रे	61	45	नवामालिका	66	73		65	66
नध्या	163	31	नयसूतिका	151	71		74	118
ननान्	96	29	नयम्पर	109	112	नाना	225	248
नधु	225	249	नवान	177	78		228	3
नधुच	229	15	नबोधत	148	52	नानारूप	180	94
नन्दरु	7	28	नम्य	177	78	नान्दीकर		
नन्दन	10	45	नष्ट	139	113	नान्दीशदिन्	171	38
नन्दवृक्ष	76	128	नष्टवेस्ता	36	34	नापित	159	10
नन्यानर्त	50	10	नष्टाभि	121	53	नाभि	130	57
ननुसक	97	39	नस्तित				208	136
नपनी	96	29	नस्थेति	150	63		233	9
नमम्	15	1	नहि	229	12	नाम	226	252
	22	16	नाक	3	6	नामधेय		
	222	233		189	2	नामन्	29	8
नभसगम	89	35	नाकु	48	14	नाय	184	9
नमस्त्य	22	17	नाकुली	74	115	नायक	167	11
नमस्वन्	13	63	नाग	38	4	नारक	39	1
नमस्	230	19		127	35	नारद	11	48
नमसित				157	105	नारत्य	135	88
नमस्तियन	181	102		174	59	नारात्नी	163	32
नमस्कारी	79	142		191	21	नारायण	5	18

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
धनुर्धर	132	70	धान्याम्बल	146	39		173	47
धनु पा	59	35	धामन्	206	124	धूर्वह	150	65
धनुष्मत	132	70	धामर्गव	69	89	धूलि	137	100
धनुप्	134	84		74	118	धूसर	27	13
धन्य	166	3	धाग्या	116	22	धृति	199	74
धन्वन्	46	5	धारणा	126	27	धृष्ट	}	169 25
	134	84	धारा	130	50	धृष्टु		
धन्वयात्	70	92	धाराधर	15	7	धेनु	151	71
धन्विन्	132	70	धारासपात	16	12	धेनुका	128	37
धमन	82	163	धार्तराष्ट्र	88	25		190	15
धमनि	102	65	धार्मपत्तन	145	36	धेनुष्या	151	72
धमनी	76	130	धावनि	70	93	धेनुक	149	60
धम्मिल	107	97	धिक्	224	241	धैवत	31	1
धरा	51	1	धिक्वृत्	171	39	धारण	181	59
धराणि	}	46		180	94	धारितक	129	49
धरा			धिषण	18	25	धातकैशिय	109	113
धिश्री			धिषणा	25	1	धैरेय	150	65
धर्तुर	67	78	धिष्य	210	155	धाम्य	83	167
धर्मे	24	24	धी	25	1	धय	17	21
	28	3	धीन्द्रिय	26	8		54	8
	208	138	धीमन्	113	6		176	73
धर्मविन्ता	35	28	धामती	93	12		219	212
धर्मधाविन्	121	54	धीर	113	5	धुवा	74	116
धर्मराज्य	4	1	धीवर	42	15		116	20
	12	58	धीवके	186	25	ध्वज	137	101
	193	31	धीशक्ति	123	4	ध्वजिनी	131	79
धर्मसहिता	28	6	धुनी	44	30	ध्वनि	30	23
धव	97	35	धुर	130	26	ध्वनित	180	95
	218	207	धरधर	}	150	ध्वस्त	181	104
धवल	27	13	धुरीण			ध्वाङ्क्ष	87	21
धवश	150	67	धुर्य	}	181	ध्वान्	30	23
धवित्र	116	23	धृत			ध्वान्त	37	3
धातु	53	8	धृतायित	}	181	न	229	12
	198	65	धृतेत			नकुलेष्टा	74	115
धातुकी	}	76	धूमकेतु	197	58	नक्र	109	115
धातुधुषिता			धूमयोनि	16	8	नक्रम	228	6
धातु	5	17	धूमल	27	16	नक्रमाल	62	48
धाली	214	177	धूम्या	188	43	नक्र	43	21
धाना	147	47	धूम्या	87	17	नक्षत्र	18	22
धानुक्र	132	70	धूम्र	27	16	नक्षत्रमाला	108	106
धान्य	143	21	धूर्नेति	3	33	नक्षत्रेश	17	15
धान्यत्वच्	143	22	धूर्त	67	78	नख	77	131
धान्याक	143	38		165	44		105	83

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
नखर	105	83	नमस्या	118	34	नागकेसर	65	65-
नग	191	19	नमुचिसुदन	10	43	नागजिहिका	157	108-
नगरी	48	1	नय	184	9	नागवला	74	117
नगोद्ध	89	34	नयन	106	93	नागर	105	38
नम	171	39	नर	91	1		215	189
नमदू	165	42	नरक	39	1	नागरद्व	60	38-
नामिका	92	8	नरवाहन	14	69	नागलोक	37	1
न	63	57	नरैक	33	11	नागवल्ली	75	120
	160	12	नरैकी	32	8	नागसंभव	157	105-
नग्न	32	10	नरैन	32	10	नागसुगन्धा	74	115
नदी	76	130	नर्मदा	44	32	नागान्तक	7	29-
नद	82	163	नर्मन्	36	33	नाय्य	82	10-
	237	33	नलकुवर	14	70	नाहिका	145	34
नदप्राय	47	9	नलद	83	65	नाहियम	159	8
नदधृति	83	168	नलभीन	42	18	नाही	102	65
नध्या			नलिन	45	39		143	22
नध्वत्	47	9	नलिनी				195	48
नध्वत्			नली	76	130	नाहीवण	100	54
नत	176	71	नल्व	48	18	नाथवत्	168	16
नतनासिक	98	45	नव	177	79	नाथ	30	23
नदी	44	23	नवदल	45	43	नाथी	58	30
नदीमातृक	47	12	नवनीत	148	52		60	38
नदासने	61	45	नवामालिका	66	73		65	66
नध्वी	163	31	नवसूतिका	151	71		74	118
ननान्द	96	29	नराभर	109	112	नाना	225	248
ननु	225	249	नवान	177	78		228	3
ननुच	229	15	ननोपहत	148	52	नानारूप	180	94
नन्दक	7	28	नन्य	177	78	नान्दीकर	171	38
नन्दन	10	45	नन्य	139	113	नान्दीकविन्		
नन्दितुष्ट	76	128	नन्येष्टता	36	34	ननित	159	10
नन्यावर्त	50	10	नन्यभि	121	53	नभि	130	57
ननुक्तक	97	39	ननित	150	63		208	136
नन्यी	96	29	नन्योत्त				233	9
नमन्	15	1	नदि	229	12	नान	226	252
	22	16	नाक	3	6	नम्पेवय	29	8
	222	233		189	2	नामन्		
नमसगम	89	35	नाहु	48	14	नाय	184	9
नमस्य	22	17	नाकुली	74	115	नायक	167	11
नमस्यन्	13	63	नाग	38	4	नारक	39	1
नमस्	230	19		127	35	नारद	11	48
नमसित	181	102		157	105	नारच	135	88
नमस्यित				174	59	नाराची	163	32
नमस्कारी	79	142		191	21	नारायण	5	18-

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
नारायणी	71	101	निकुण	}	31	25	निबन्धन	32	7
नारी	91	2	निकाष		175	65	निगहण	139	114
नाल	42	2	निखिल	128	42	निभ	164	38	
नाल्य	42	2	निगड	}	184	12	निभृत	169	25
	143	22	निगद		48	1	निमय	152	80
नालिकेर	84	169	निगाद	208	139	निमित्त	199	76	
नाविक	41	12	निगम	188	37	निमेष	32	11	
नाव्य	41	10		129	49	निम्न	42	15	
नाश	139	118	निगार	185	13	निम्नगा	44	30	
नासल्य	11	51	निगरु	187	36	निम्ब	64	68	
नासा	50	13	निग्रह	149	56	निम्बतह	57	26	
नासिका	105	89	निघ	168	16	नियति	24	28	
नासिकता	25	4	नघस	109	116	नियन्तृ	131	60	
नि.कृत	172	41	निघ्न	193	32	नियम	25	5	
नि शलाक	126	23	निचुल	103	74		118	37	
नि शेष	175	65	निचोल	91	3	नियतन	120	49	
नि शोध	174	56	निज	14	67	नियामक	186	27	
नि.श्रेयस	26	6	नितम्ब	14	66	नियुत	41	12	
नि.धम्म	229	15	नितम्बिनी	23	19	नियुद्ध	236	24	
निःसरण	51	19	नितान्त	36	34	नियुद्ध	138	108	
नि.स्व	173	49	नित्य	24	28	नियोग्य	160	17	
निकट	176	67	निदाघ	178	89	निर	226	254	
निकर	90	40		70	94	निरन्तर	175	66	
निकर्षण	51	19	निदान	126	26	निरय	39	1	
निकष	163	32	निदिग्ध	37	37	निरर्गल	178	84	
निकषा	228	7	निदिगियका	}	171	33	निरवग्रह	168	15
	230	20	निदेश		139	118	निरसन	187	31
निक्रवारमज	13	60	निद्रा	206	123	निरस्त	30	20	
निकाम	149	57	निद्राण	14	71		135	89	
निकाय	91	43	निद्राल	122	57	निराकृत	172	40	
निकाय्य	49	5	निधन	187	31	निराकृति	170	30	
निकार	187	36		30	23		172	40	
निकारण	139	114	निधि	29	13	निरामय	121	54	
निकुञ्जक	154	88	निधुवन	145	32	निरिष	187	31	
निकुञ्ज	53	8	निध्यान	}	187	29	निर्गति	100	57
निकुम्भ	79	145	निनद		43	26	निर्गुण्य	142	13
निकुरम्भ	90	41	निनाद	166	4		39	2	
निकृत	172	46	निन्दा			निर्गुण्य	65	69	
निकृति	35	30	निप				66	71	
निकृष्ट	174	54	निपठ			निर्ग्रन्थन	139	115	
निकेतन	48	4	निपाठ			निर्घोष	30	23	
निकोचक	54	29	निपान			निर्गैर	3	7	
			निपुण			निर्जितोद्विग्नग्राम	119	43	

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
निर्लेख	52	5	निर्वाण	21	6	निस्वन	}	30	23
निर्णय	25	3	निर्वाणनी	21	4	निस्तान		139	115
निर्णयक	159	10	निश्चय	25	3	निहनन		43	22
निर्देश	126	26	निश्चये	51	18	निहाका		139	114
निर्धोष	168	13	निष्कृष्ट	135	89	निर्हितन		160	16
निर्भर	14	66	निष्कृष्टिन्	132	70	निहीन		30	17
निर्मद	128	37	निष्कृष्टा	49	2	निह्वय		219	209
निर्मुक्त	38	6	निष्कृष्टर	41	9			164	38
निर्मुक्त	38	9	निष्कृष्ट	52	3	नीकाश		160	16
निर्माण	128	39	निष्कृष्ट	31	1	नीच		230	18
निर्माणन	205	120	निष्कृष्टिन्	161	20	नीचैस्		90	38
निर्माण	228	237	निष्कृष्टिन्	131	60	नीच		89	35
निर्माण	117	30	निष्कृष्ट	139	114	नीचोद्भव		50	14
निर्माण	187	31	निष्कृष्ट	190	14	नीच		60	42
निर्माण	33	15	निष्कृष्ट	94	21	नीच		40	4
निर्माण	26	6	निष्कृष्ट	171	39	नीच		27	14
	183	96	निष्कृष्ट	53	1	नीच		89	31
निर्माण	180	96	निष्कृष्ट	76	125	नीच		194	39
निर्माण	29	13	निष्कृष्ट	55	13	नीच		86	14
	201	90	निष्कृष्ट	186	25	नीच		8	38
निर्माण	139	116	निष्कृष्ट	33	15	नीच		88	27
निर्माण	139	115	निष्कृष्ट	194	41	नीच		6	24
निर्माण	181	101	निष्कृष्ट	147	44	नीच		45	37
निर्माण	164	39	निष्कृष्ट	} 188	38	नीच		60	71
	186	20	निष्कृष्ट			नीच		70	95
	220	216	निष्कृष्ट	30	19	नीच		186	23
निर्माण	37	2	निष्कृष्ट	177	76	नीच		144	25
निर्माण	185	17	निष्कृष्ट	179	88	नीच		152	80
निर्माण	26	11	निष्कृष्ट	188	38	नीच		229	213
निर्माण	30	23	निष्कृष्ट	166	4	नीच		47	8
निष्कृष्ट	49	5	निष्कृष्ट	180	96	नीच		109	118
निष्कृष्ट	90	40	निष्कृष्ट	181	101	नीच		17	19
निष्कृष्ट	200	84	निष्कृष्ट	186	24	नीच		225	249
निष्कृष्ट	117	31	निष्कृष्ट	180	100	नीच		29	11
निष्कृष्ट	109	113	निष्कृष्ट	109	112	नीच		179	88
	120	50	निष्कृष्ट	37	38	नीच		177	78
निष्कृष्ट	179	88	निष्कृष्ट	179	89	नीच		226	251
निष्कृष्ट	127	34	निष्कृष्ट	176	70	नीच		229	17
निष्कृष्ट	21	4	निष्कृष्ट	139	115	नीच		108	109
निष्कृष्ट	146	41	निष्कृष्ट	135	90	नीच			
निष्कृष्ट	49	5	निष्कृष्ट	148	49	नीच			
निष्कृष्ट	16	14	निष्कृष्ट			नीच			
निष्कृष्ट	179	91	निष्कृष्ट			नीच			

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
वृ	91	1	न्युहस	234	17	पटल	50	14
वृत्त	32	10	न्युञ्ज	101	61		217	202
वृष	122	1	न्यून	206	128	पटलप्रान्त	50	14
वृषलक्ष्मन्	127	33	पक्ष	51	20	पटवासक	112	139
वृषसभ	236	27	पक्ष	179	92	पटह	32	6
वृषासन	127	32		180	97		138	109
वृषाग	173	47	पक्ष	22	12	पटु	81	155
मुपेन	238	40		90	37		161	19
मनु	167	11		107	98		171	35
मेघ	106	93		135	88		194	40
	214	181		221	221	पटुगर्णी	78	138
मेनाम्बु	106	93	पक्षक	50	14	पटोल	81	155
मेदिष्ठ	176	69	पक्षति	20	1	पटोलिका	74	118
मेपथ्य	107	99		90	37	पटु	234	17
मेमि	43	27	पक्षद्वार	50	14	पटिका	} 60	41
	57	26	पक्षभाग	128	41	पक्षिन्		
	130	57	पक्षमूल	90	37	पक्षिश	235	21
मेकमेद	178	83	पक्षान्त	21	7	पथ	154	86
मेगम	152	78	पक्षिन्	89	33		164	39
	208	140	पक्षिणी	21	5		165	45
मेचिकी	150	67	पक्षमन्	105	121	पणव	82	■
मेगाली	157	108	पटुह	23	23	पणवित	} 182	110
मेमय	152	80		41	9	पणित		
मेमप्रोथ	55	18	पटुकि	47	10	पणितम्प	153	82
मेमैर	13	60	पटुह	45	40	पण्ड	17	39
	15	4	पटुकि	53	4	पण्डित	113	5
मेमिक्	123	7		199	72	पण्ड	153	82
मेमिक्	132	71	पटुग	99	48	पण्डशीधिका	49	2
मेम	224	12	पणवरा	72	102	पण्ड	80	150
मेम	41	10	पण	184	■	पण्डाजीव	152	78
मेमद्वार	41	13	पणजन	91	1	पणव	89	31
मेमव	41	10	पणना	139	117	पणह्य	88	29
मेम	221	226	पणदशी	21	7		193	20
मेमप्रोथ	58	32	पणम	31	1	पणह्यरा	88	28
	202	96	पणलभग	26	5	पणन्	89	34
मेमपेथ	69	88	पणसा	7	25	पणन्	90	37
मेमरु	86	10	पणसा	104	81	पणन्	89	34
मेम	176	71	पणरुप	62	52	पणन्	112	139
मेम	179	82	पणाम	84	1		235	21
मेम	149	56	पणर	237	31		170	27
मेम	126	25	पणर	232	7		137	101
मेम	126	26	पण	109	116		133	72
मेम	153	81	पणर	103	115			

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
पनि	97	35	पद्मचारिणी	79	146	पराग	55	17
पतिवरा	167	10	पद्मनाभ	6	26		191	21
पतिवन्नी	92	7	पद्मपत्र	79	146	पराहृमुख	171	33
पतिप्रता	92	12	पद्मराग	155	92	पराचित	160	18
पत्तन	48	6	पद्मा	7	27	पराचीन	171	33
पति	182	1		69	90	पराजय	} 139	113
	184	67		79	146	पराजित		
	199	81	पद्माकर	44	28	पराधीन	168	16
पत्तिशक्ति	132	72	पद्माट	80	148	पराज	169	20
पत्नी	92	68	पद्मालदा	7	27	पराभूत	189	113
पत्न	55	5	पद्मिन्	127	36	परारि	230	21
	90	14	पद्मिनी	45	39	परार्थ	174	58
	181	37	पद्म	237	31	परातन	189	114
	214	59	पद्मा	48	15	परागु	189	118
पक्षपरशु	163	180	पद्मम	64	61	परास्कन्दिन्	162	25
पक्षपादश	107	33	पद्माशित	} 182	110	परिकर	212	166
पक्षरप	89	103	पद्मिन			परिधमन्	110	121
पक्षरेखा	110	34	पद्म	181	104	परिक्रम	185	16
पक्षारग	111	122	पद्मग	38	8	परिक्रिया	186	20
	158	182	पद्मगासन	7	29	परिशित	179	88
पद्माङ्गुलि	110	111	पद्मसु	40	3	परिखा	44	29
पद्मिन्	86	122		148	51	परिमह	223	238
	89	15		223	294	परिष	136	92
	185	34	पद्मस्य	148	51		192	27
	204	88	पद्मोक्त	212	164	परिधानन	136	92
पद्मोर्ण	63	106	पद्म	124	11	परिचय	189	28
	109	57		216	192	परिचर	181	68
पद्मिष्ठ	125	113	परजान	160	18	परिचर्या	118	35
पद्मिन्	48	17	परतन्त्र	168	16	परिचाध्य	116	20
पद्म्या	64	15	परविष्काद	169	20	परिचारक	160	17
पद्म	103	59	परभृत्	87	21	परिणन	180	97
पद्म	202	71	परभृत्	87	20	परिषय	122	57
पद्मग	132	93	परमम्	229	13	परिषाम	185	15
पद्मनी	48	67	परमात्र	116	24	परिणाम	165	46
पद्मजि	} 132	15	परमेशिन्	■	16	परिणह	109	114
पद्मजि		61	परपराक	117	26	परितत्	229	14
पद्मति	} 132	68	परवत्	168	16	परित्राप्त	183	5
पद्मि		68	परशु	} 136	93	परिदान	152	80
पद्मि	48	15	परशुद			परिदेवन	30	16
पद्मति	14	71	परशम्	230	23	परिधान	109	117
पद्म	45	39	परशत	175	64	परिधि	19	33
पद्मक	128	40	परकम	187	104		202	97
				208	138	परिधित्थ	131	63

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
परिपण	152 80	परीसार	186 21	पलाश	55 14
परिपन्थिन्	124 11	परोद्दास	36 33		58 29
परिपात्री	118 36	परुत्	230 21		81 155
परिपूर्णता	112 137	परुप	30 19	पलाशिन	53 5
पारपेलव	77 132	परुस्	82 162	पालकनी	93 12
परिह्व	177 75	परेत	139 118	पलित	98 41
परिवर्द्ध	223 240	परेतराज	12 58	परुद्क	112 138
परिभय	34 22	परेयवि	230 22	पल्लव	55 14
परिभाषण	29 14	परेष्टका	151 70	पल्लव	44 28
परिभूत	181 107	परोधत	160 18	पव	186 24
परिमल	26 10	परोष्णी	88 27	पवन	13 63
	185 13	परुणी	58 32		186 24
परिरम्भ	187 30	परुनी	72 102	पवनाशन	38 8
परिवर्जन	139 115	परुम्भ	209 146	पवमान	13 68
परिवादिनी	81 3	परुण	55 14	पवि	11 47
परिवापित	179 86		58 29	परिल	83 166
परिविद्धि	121 56		235 22		120 45
परिवृद्ध	167 11	परुशास्त्र	49 6		174 55
परिवेष्ट	121 50	परुष	67 80	परिवृत्त	42 16
परिवेष्ट	19 33	परुद्क	112 138	पशुपति	7 30
परिव्याध	58 30	परुटन	118 35	पशुमेगण	188 39
	64 61	परुन्तभू	48 14	पशुरज्जु	151 73
परिवाज	119 41	परुय	118 37	पश्चात्	224 244
परिवद्	115 15		187 33	पश्चात्ताप	35 25
परिष्कार	107 101	परुवस्था	186 21	पश्चिम	178 81
परिष्कृत	107 100	परुयस	149 57	पश्चिमा	15 3
परिध्वङ्ग	187 30	परुयति	183 5	पश्चिमोत्तर	47 7
परिसर	48 14	परुयय	118 37	पश्चिमाह	150 63
परिस्तर	186 20		209 147	पश्च	49 5
परिसर्या	186 21	परुयुद्धन	140 3	पशु	137 100
परिस्कन्द	160 18	परुयणा	117 32	पशुला	93 11
परिस्तोम	128 43	परुत	51 1	पाक	90 39
परिस्त्व	112 137	परुन्	21 7		184 8
परिस्तुत्	164 39		82 162	पाकल	76 126
परिस्तुता	164 40		205 121	पाकशासन	9 41
परीक्षक	167 7	परुष्टका	113 69	पाकशासनि	10 46
परीभाव	34 22	पल	154 86	पाकस्थान	144 27
परीवर्त	152 80		218 203	पाक्य	146 42
परीवाद	29 13	पलगण्ड	159 6	पाधजन्य	7 28
परीवाप	206 129	पलकषा	71 99	पाद्यालिका	162 229
परीवार	213 170	पलल	102 63	पाट	228 7
परीवाह	41 10	पलाण्ड	80 148	पाटच्छर	162 25
परीष्टि	117 32	पलल	143 22		

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
पाटल	27 15	पादुका	163 30	पारियात्रिक	52 3
पाटला	142 15	पदू	163 31	पारिषद्	8 35
पाटलि	63 55	पादुका	159 7	पारिहार्य	108 107
	60 40	पाद	118 33	पारी	233 10
	63 55	पानगोष्ठिका	} 165 43	पारुष्य	29 14
पाठ	115 14	पनपात्र		पार्ष्व	122 1
	187 29	पानभाजन	145 32	पार्वती	9 37
पाठा	68 85	पानमदस्थान	164 41	पार्वतीनन्दन	9 39
पादिन्	67 80	पानोय	40 4	पार्श्व	104 79
पाठीन	42 18	पानीयशालिका	49 7		188 42
पाणि	104 81	पान्य	125 17	पार्श्वभाग	128 41
पाणिगृहीती	92 5	पाप	23 23	पार्श्वस्थि	103 69
पाणिष	160 13		173 47	पार्थिव	103 72
पाणिपट्टिन	122 57	पापचेली	68 85	पार्थिपाद	124 10
पाणिनाद	160 13	पप्पन्	23 23	पारुष्य	83 167
पाण्ड	26 12	पामन्	100 53	पारुक्षी	75 122
पाण्डु	27 13	पामन	101 58	पारुष्य	27 14
पाण्डुकम्बलिन्	130 55	पामर	160 16	पारुषि	136 94
पाण्डुर	27 13	पामा	100 53		217 198
पातक	237 33	पावस	111 128	पालिन्दी	73 109
पाताल	37 1	पासु	103 73	पात्रव	232 5
	218 203	पाष्य	153 85	पावक	12 54
पादुक	170 27	पास	41 8	पास	107 98
पात्र	41 8	पासत	156 99	पाशक	165 45
	116 24	पास्योद्देश	114 12	पाशिन्	18 61
	145 33	पासव	219 211	पाशुपत	68 82
	214 180	पास्यविक	132 71	पाशुपत्य	140 2
पानी	239 42	पास्यक	129 46	पादश	188 43
पानीव	238 35	पास्येय	95 24	पाशाल	178 81
पाथम्	40 4	पास्यण	183 2	पाषण्ड	120 45
पाद	52 7	पासवत	86 15	पाषाण	52 4
	103 71	पास्यताडि	80 150	पाषाणदारक	163 34
	154 89	पास्यार	40 1	पिक	87 20
	201 89		238 35	पिदक	27 16
पादकटक	108 110	पास्यशिल्प	119 41	पिदुगल	19 32
पादमण्ड	119 41	पास्यकालिन्	119 42		27 16
पादप	53 5	पास्यचितक	11 50	पिचण्ड	104 77
पादवन्दन	14 58		57 26		234 18
पादस्तोत्र	100 52	पास्यित्य	107 103	पिचण्डिल	98 44
पादाय	103 71	पास्यित	177 75	पितु	157 106
पादाङ्गाद	108 109	पास्यभद्र	57 26	पितुमदे	64 63
पादात	132 68	पास्यभद्रक	62 53	पितुल	60 40
पादातिक	132 67	पास्यभय	76 126	पितुवट	157 105

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
विच्छ	89	32	विपीलिका	232	8	पुंथली	93	10
विच्छा	61	47	विप्ल	56	20	पुंस्	91	1
	233	8	विप्लली	71	97	पुक्क	161	20
विच्छिल	147	46	विप्ललीमूल	158	110	पुहस	234	17
विच्छिला	61	47	विप्ल	99	49	पुहस व	174	59
	64	63	पियाल	59	35	पुच्छ	130	51
विज	139	117	विज	101	60	पुञ्ज	91	43
विज्जर	156	103	विशङ्क	27	16	पुटभेद	40	7
विज्जल	137	100	विशाच	4	11	पुटभेदन	48	1
विटक	100	53	विशित	102	63	पुर्न	239	42
	163	30	विशुन	110	124	पुण्डरीक	15	5
विडर	144	31		173	47		45	41
	215	189		206	127		190	11
विण्ड	144	26	विशुना	77	133	पुण्डरीकाक्ष	6	19
	155	98	विष्टक	147	48	पुण्डर्य	76	128
	156	104	विष्टपवन	145	32	पुण्डू	83	164
	234	18	विष्टात	112	139	पुण्डक	66	72
विण्डक	111	128	पीठ	112	138	पुण्य	24	24
विण्डिका	130	57	पीडन	138	111		211	161
विण्डातक	62	53	पीडा	39	3	पुण्यक	118	37
विण्डाक	189	9		163	30	पुण्यजन	13	60
	237	32	पीत	27	14	पुण्यनेश्वर	14	69
वितामह	5	16	पीतदारु	63	54	पुण्यभूति	47	8
	96	33	पीतदु	64	60	पुण्यवत्	166	3
वितृ	96	28		72	102	प्रातका	88	28
	97	37	पीतन	57	27	पुञ्ज	95	27
वितृदान	117	31		110	124		97	37
वितृपति	12	58		156	103	पुत्रिका	162	29
	15	4	पीतसालक	61	44	पुत्रल	235	20
वितृपितृ	96	33	पाता	146	41	पुन पुनरू	227	1
वितृमसू	20	3	पीतप्रश्नर	6	19	पुनरू	226	254
वितृवन	140	120	पीन	175	61		229	16
वितृव्य	96	31	पीनस	99	51	पुनर्नवा	80	149
वितृसनिभ	168	13	पीनेध्री	151	71	पुनर्भद	105	83
वित्त	101	62	पीनूष	11	48	पुनर्भू	95	23
वि-य	121	51		148	54	पुत्राग	57	25
विस्तत्	89	35	पील	57	28	पुर्	48	1
विधान	16	13		216	194	पुर्	48	1
विनद	132	66	पेलुपर्णी	68	84		59	34
विनाक	8	35		78	139		215	184
	190	14	पीवन			पुर् सर	133	73
विनाकिन्	8	31	पीवर			पुरतम्	228	8
विपासा	149	55	पनिस्तन	151	71	पुद्गर	51	16

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
पुंरंदर	9	41		77	133	पुंरज	98	43
पुंरि	92	6		94	21	पुंरिद्व	4	12
पुंरम्	228	8	पुणक	14	70	पुंरिर्वन	52	2
पुंरन्त	200	84		156	103	पुंरि	15	3
पुंरस्तान्	225	247	पुणदन्त	15	5	पुंरिगुम्	230	22
पुंर	226	254	पुणधन्वन्	7	26	पुंरि	19	30
पुंराण	28	5	पुणधन्व	56	21	पुंरि	184	9
	177	77	पुणधन्व	55	17	पुंरि	29	10
पुंरान	177	77	पुणधन्व	89	30	पुंरि	134	79
पुंरान्त	28	4	पुणधन्व	94	20	पुंरि	134	82
पुंरि	48	1	पुणधन्व	21	10	पुंरि	228	8
पुंरिद्व	102	67	पुणधन्व	22	18	पुंरि	70	98
पुंरिप	102	68	पुणधन्व	18	23	पुंरि	25	81
पुंरि	175	63	पुणधन्व	130	52	पुंरि	118	38
पुंरि	24	29	पुणधन्व	162	29	पुंरि	160	16
पुंरि	57	25	पुणधन्व	84	169	पुंरि	203	105
	91	1	पुणधन्व	191	20	पुंरि	180	94
	220	219	पुणधन्व	118	34	पुंरि	46	3
पुंरि	6	21	पुणधन्व	180	98	पुंरि	145	37
पुंरि	175	60	पुणधन्व	166	5	पुंरि	146	40
पुंरि	9	41	पुणधन्व	210	150	पुंरि	175	60
पुंरि			पुणधन्व	120	45	पुंरि	90	39
पुंरि	133	73	पुणधन्व	143	13	पुंरि	147	47
पुंरि			पुणधन्व	174	55	पुंरि	189	3
पुंरि	235	21	पुणधन्व	64	59	पुंरि	42	17
पुंरि	123	5	पुणधन्व	62	48	पुंरि	175	60
पुंरि	172	46	पुणधन्व	63	54	पुंरि	46	3
पुंरि	123	5	पुणधन्व	26	12	पुंरि	145	37
पुंरि	189	5	पुणधन्व	70	96	पुंरि	146	40
पुंरि	41	9	पुणधन्व	147	48	पुंरि	76	125
पुंरि	161	21	पुणधन्व	238	35	पुंरि	38	8
पुंरि	10	45	पुणधन्व	235	20	पुंरि	20	84
पुंरि	180	97	पुणधन्व	61	47	पुंरि	99	48
पुंरि	15	1	पुणधन्व	180	99	पुंरि	70	98
पुंरि	40	4	पुणधन्व	91	1	पुंरि	40	6
पुंरि	45	41	पुणधन्व	180	99	पुंरि	40	6
पुंरि	79	146	पुणधन्व	227	33	पुंरि	86	10
पुंरि	215	187	पुणधन्व	21	7	पुंरि	135	87
पुंरि	88	23	पुणधन्व	117	28	पुंरि	13	62
पुंरि	43	27	पुणधन्व	175	66	पुंरि	116	24
पुंरि	174	58	पुणधन्व	178	81	पुंरि	104	78
पुंरि	180	97	पुणधन्व	207	133	पुंरि	104	76
पुंरि	55	17				पुंरि	103	96

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
पृष्ठ	129	47	प्रकीर्ण	62	48		210	151
	188	42	प्रकृति	24	29	प्रणव	28	4
पेचक	86	15		37	38	प्रणव	29	11
	189	6		125	18	प्रणाली	44	35
पेचक	163	30		199	73	प्रणिधि	124	13
पेगी	239	42	प्रकोष्ठ	104	80		203	100
पेलव	175	66	प्रक्रम	186	26	प्रणिहित	179	87
पेशल	161	19	प्रक्रिया	127	32	प्रणीत	116	20
पेगीकोश	90	38	प्रक्षण	31	25		147	45
पेडर	147	45	प्रक्षेप			प्रणुन	182	110
पेतृवसेय	95	25	प्रक्षेप	135	88	पणव	169	25
पेतृवसेय			प्रभण्ड	104	80	प्रतन	177	77
पेन	23	21	प्रनतजानुक	99	47	प्रतल	105	84
पेगण्ड	99	46	प्रगल्भ	169	25		105	85
पोगल	82	163	प्रगाढ	195	44	प्रताप	125	20
पान	93	15	प्रगुण	176	72	प्रतापस	67	81
पोन	90	39	प्रगे	230	20	प्रति	225	46
	197	60	प्रमद	140	120	प्रतिकर्मन्	107	99
पोतवणिज्	41	12		223	238	प्रतिकूल	178	84
पोतबाह			प्रमाह	223	238	प्रतिकृति	164	36
पोताधान	42	19	प्रमीष	238	35	प्रतिकृष्ट	174	54
पेप्र	214	181	प्रघण	50	12	प्रतिक्षिप्त	172	42
पोत्रिन्	84	2	प्रघाण			प्रतिग्रह	184	80
पोतव	153	85	प्रवक	137	97	प्रतिग्रह	112	139
पोती	96	29	प्रबलवित	170	32	प्रतिषा	35	26
पोर	83	167	प्रचुर	175	63	प्रतिपातन	139	116
पोरस्य	178	81	प्रवेतस्	13	61	प्रतिच्छाया	164	36
पोरव	105	87	प्रचोदनी	70	94	प्रतिजागर	187	28
पोरोगव	144	27	प्रच्छदप	109	116	प्रतिज्ञात	182	109
पोरोगव	120	48	प्रच्छन्न	50	14	प्रतिज्ञान	25	5
पोरोगव	21	7	प्रच्छिन्न	100	55	प्रतिदान	153	81
पोरोगव	14	69	प्रजन	186	25	प्रतिपाल	31	26
पोरि	147	47	प्रजविन्	133	74	प्रतिनिधि	164	36
पोप	22	15	प्रजा	193	32	प्रतिपद	20	1
पोपक	156	103	प्रजाता	94	16		25	1
प्याद्	228	8	प्रजापति	5	17	प्रतिपन्न	182	108
प्रकण्ड	24	27	प्रजावती	96	30	प्रतिपादन	117	29
	54	10	प्रज्ञा	25	1	प्रतिपद	172	41
प्रकाम	149	57		93	12	प्रतिबन्ध	186	27
प्रकार	212	163	प्रज्ञान	206	122	प्रतिबिम्ब	164	36
प्रकाश	20	35	प्रज्ञु	99	47	प्रतिभय	34	20
	220	219	प्रज्ञान	90	38	प्रतिमानवत	169	25
प्रकारक	127	32	प्रणव	186	25	प्रतिभू	165	44

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
प्रतिमा	164	36	प्रत्यक्षित	124	13	प्रमत्त	219	211
प्रतिमान	128	40	प्रत्यक्षिन्	124	11	प्रमत्त	20	35
	164	36	प्रत्यक्षित	182	111	प्रमाद	19	29
प्रतिपक्ष	132	66	प्रत्यक्षित	172	40	प्रमाद	20	3
प्रतिपक्ष	204	107	प्रत्याख्यात	187	31	प्रमाद	125	19
प्रतिपक्षना	164	36	प्रत्यादिष्ट	172	40		125	50
प्रतिपक्षिन्	162	25	प्रत्यादेश	187	31	प्रमिष	128	37
प्रतिपक्ष	29	10	प्रत्याधीन	135	86	प्रमु	167	11
प्रतिपक्ष	71	100	प्रत्याहार	134	80	प्रभु	175	63
प्रतिपक्ष	187	34	प्रत्याहार	185	16	प्रभुष्ट	112	135
प्रतिपक्ष	99	51	प्रत्युत्पन्न	186	26	प्रमथ	8	85
प्रतिपक्ष	210	153	प्रत्युत्पन्	20	2	प्रमथन	139	116
प्रतिपक्ष	25	5	प्रत्युत्पन्			प्रमथोद्यत	8	31
प्रतिपक्ष	31	26	प्रत्युत्पन्	185	19	प्रमद	24	24
प्रतिपक्ष	186	27	प्रथम	178	81	प्रमद्वन	58	3
प्रतिपक्ष	218	175		209	144	प्रमदा	91	3
प्रतिपक्ष	110	120	प्रथा	184	9	प्रमनम्	167	7
प्रतिपक्ष	172	41	प्रथित	167	9	प्रमा	184	10
प्रतिपक्ष	67	77	प्रद	212	165	प्रमाण	116	54
प्रतीक	108	70	प्रदीप	112	138	प्रमाद	35	30
प्रतीकार	139	112	प्रदीपन	39	10	प्रमादा	189	114
प्रतीकाद्य	164	38	प्रदीपन	126	28	प्रमिति	184	10
प्रतीक्य	166	5	प्रदीपिनी	104	81	प्रमत्त	117	26
प्रतीक्षा	15	3	प्रदीप	21	6		189	119
प्रतीक्षा	167	9	प्रद्युम्न	7	25	प्रदीप्य	37	37
	200	82	प्रमथ	139	112	प्रद्युम्न	174	57
प्रतीपद्विती	91	2	प्रथन	138	105	प्रद्युम्न	181	103
प्रतीर	40	7	प्रथान	24	29	प्रमोद	24	24
प्रतीहार	51	16		123	8	प्रथन	120	45
	123	6		174	57	प्रथन	147	45
	213	71		206	122	प्रथान	186	23
प्रतीहार	213	71	प्रथि	130	57	प्रदीपार्थ	180	26
प्रतीक्षा	49	8	प्रथ	192	28	प्रत्यम्न	6	23
प्रथ	177	77	प्रथ	103	71	प्रत्य	23	22
प्रथ	230	24	प्रथा	49	7		36	34
प्रथ	69	89	प्रथ	52	4	प्रथ	29	16
प्रथ	69	88	प्रथितप्र	96	33	प्रथ	196	56
	79	145	प्रथ	79	147	प्रथम्	UN	42
प्रथ	177	79	प्रथ	76	128	प्रथ	174	57
प्रथ	177	78	प्रथ	51	7	प्रथ	185	18
प्रथ	47	7	प्रथ	28	6	प्रथ	130	53
प्रथ	52	7	प्रथ	110	122	प्रथ	28	6
प्रथ	209	147	प्रथ	13	63	प्रथ	181	3

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
प्रवाल	32	7	प्रसू	96	29	प्राचीना	61	85
	155	93		222	230	प्राचीनावलि	120	50
प्रवाह	185	18	प्रसूना	94	16	प्रच्य	47	7
प्रवासन	139	114	प्रसूति	184	10	प्राजन	142	12
प्रवाहिका	100	55	प्रसूतिका	94	16	प्राजितृ	131	60
प्रविश्याति	187	28	प्रसूतेज	39	3	प्राज्ञ	113	5
प्रविदारण	138	105	प्रसून	55	17	प्राज्ञा	93	12
प्रविशेष	186	20		206	123	प्राज्ञी		
प्रवीण	166	4	प्रसूजनयितारो	97	37	प्राज्य	175	63
प्रवृत्ति	29	7	प्रसूत	179	89	प्राङ्गिवाक	123	5
	185	18	प्रमृता	103	72	प्राण	13	63
प्रवृद्ध	177	77	प्रसूति	105	85		137	104
	179	89	प्रसेव	144	26		140	121
प्रवेक	174	57	प्रसवक	32	7		156	104
प्रवेणी	107	98	प्रस्तर	52	4	प्राणिन्	24	30
	128	43	प्रस्नाव	186	24	प्रातरू	230	20
प्रवेण	104	80	प्रस्थ	52	5	प्रतिहारिक	159	11
प्रव्यक्त	178	82		154	89	प्रथमकालिक	114	11
प्रथ	29	10		201	88	प्रादुम्	227	257
प्राप्रित	169	25	प्रस्थपुष्प	67	79		229	13
प्रष्ट	183	73	प्रस्थान	136	96	प्रादेश	105	83
प्रष्टेही *	151	70	प्रस्फोटन	144	26	प्रादेशन	117	30
प्रगम	42	14	प्रसवण	52	5	प्राध्यम्	228	4
प्रगमता	17	17	प्रस्राव	102	67	प्रागतर	48	17
प्रगता	164	40	प्रहर	21	6	प्राप्त	179	87
प्रगम	138	110	प्रहरण	134	83		181	105
प्रार	186	23	प्रहस्त	105	84	प्राप्तपथत्व	139	118
	186	25	प्रहि	43	26	प्राप्तरूप	207	131
प्रगण	137	97	प्रहलिका	28	6	प्राप्त	198	69
प्रघन	184	10	प्रहम	181	103	प्राप्त	180	93
	219	209	प्रोगु	176	70	प्राप्त	126	28
प्रघवधन	55	15	प्राकार	49	3	प्राय	121	53
प्रगज्य	178	84	प्रहन	160	16		210	153
प्रगश	229	11	प्राग्दक्षिण	47	7	प्रायस्	230	18
प्रगद	17	17	प्राग्दक्ष	115	16	प्राथित	180	98
	201	91	प्राग्दक्ष	174	58	प्राप्त	112	136
प्रगधन	107	99	प्राप्त			प्राप्त	108	101
प्रगधनो	112	139	प्रापार	184	10	प्रसेव	17	19
प्रगधिन	107	100	प्राव	229	17	प्रावार	109	117
प्रगधिनी	81	153		230	24	प्रावृत्त	109	113
प्रगि	167	9	प्राविहा	232	8	प्रावृत्त	23	19
प्रगि	185	14	प्राची	15	3	प्रावृत्तप्राणी	69	87
प्रगि	207	104	प्राचीन	49	3	प्राप्त	136	93

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
प्रासङ्ग	131	58		161	20	पेलिष	58	31
प्रासङ्ग्य	150	64	प्रवग	84	3		59	37
प्रासाद	50	9		192	24	फेरव	85	5
प्राप्तिक	132	71	प्रवद्म	84	3	फेद		
नाहु	20	3	प्राङ्गम	208	137	फला	149	56
विष	97	35	प्राध	55	18	वक	88	23
	174	58	प्राहन्	102	66	वशिष्ठ	42	16
प्रियक	60	42	प्रीहसन्	62	41	वत	224	145
	61	44	प्रन	129	49	वदर	59	37
	63	56	प्रप	180	99	वदरा	74	116
	85	9	प्रप	184	9		80	151
प्रिमन्	63	56	प्रोप	182	111	वदरी	59	37
	143	20	प्रात	38	9	वधिर	99	48
प्रियता	35	27	पणा	67	79	वद	172	42
प्रियवद्	171	36	पणिजक	38	7		180	95
प्रीणन	183	4	पणिन्	36	91	वन्की	98	10
प्रीड	181	3	फल	217	202	वन्धन	126	27
प्रीति	24	24		235	23		185	14
शुष्ट	180	99		136	91	वन्धनाश	140	120
प्रेक्षा	25	1	फलक	133	72	वन्धस्तम्भ	128	42
	221	225	फलकपाणि	158	111	वन्धु	96	34
प्रेङ्गवा	160	54	फलत्रिक	67	79	वन्धुजीवक	66	73
प्रेङ्खिन	179	87	कम्पूर	54	7	वन्धु	97	35
प्रेत	139	118	फलवत्	61	40	वन्धुर	176	70
प्रेता	99	2	फलध्वज			वन्धुल	95	26
प्रेय	228	9	कतिन्	54	7	वन्धुक	66	73
प्रेमन्	35	27	कतिन	63	56	वन्धुवृष	61	44
प्रेष्ठ	182	112	कलिनी	78	137	वन्धु	54	7
प्रेष	220	220		63	56	वन्धु	213	171
प्रेष्य	160	17	कन्	53	6	वन्धु	89	32
प्रेक्षण	117	26	कन्प्रेहि	63	55	वन्धु	223	287
प्रेक्षित			कन्प्रेहा	64	62	वन्धु	89	31
प्रेष	130	50	कन्पु	174	56	वन्धु	4	9
प्रेषपदा	18	23		146	43	वन्धु	12	54
प्रेषी	42	18	कणित	180	95	वन्धु	75	122
प्रेषपद	22	17	काण	108	111	वन्धु	6	24
प्रेष	177	77	पाल	142	13		134	79
प्रेष	58	32		22	15		137	103
	61	44	कान्गुल	54	8		216	196
प्रेष	41	11	कान्गुलविक	157	105	वन्धु	235	22
	43	24	पुष्ट	235	19	वन्धु	5	23
	77	132	पेन					
	89	35						

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
बलभद्रिका	80	151		195	45	वीज्य	113	2
बलवत्	98	44	बादर	108	111	वीमत्स	33	17
	227	2	बाधा	39	3		34	19
बलविन्यास	138	80	बा धकिनेय	95	26	बुद्धा	102	64
बला	72	107	बाधय	96	34	बुद्ध	4	13
बलाका	88	26	बाहेत	56	19		182	108
बलाकार	138	110	बाल	98	42	बुद्धि	25	1
बलाराति	10	43		218	206	बुद्धुद	235	19
बलाहक	15	7	बालगर्भिणी	151	70	बुध	18	27
बलि	115	14	बालतनय	62	50		113	5
	126	28	बालतण	83	168		203	101
	216	196	बालभूषिका	86	12	बुधित	182	108
बलिभसिन्	6	21	बाला	33	14	बुध्न	54	12
बलिपुट	87	21	बालिश	173	48	बुभुक्षा	148	54
बलिभुज्			बालेय	152	77	बुभुक्षेन	169	20
बलिमयन्	37	1	ब लेयशाक	69	90	बुभ	143	22
बलीवर्द्ध	149	59	ब ल्य	97	40	बुभ	238	34
बलव	144	27	बाध	207	130	बुपी	120	46
	149	57	बाधिफा	146	40	बुत्त	138	109
बालगर्भिणी	151	71	बाहु	104	80	बत्	175	60
बालिन	103	73	बाहुज	122	1	बुहतिना	109	17
बालिर्दार	51	16	बाहुदा	44	33	बहनी	70	94
बालिष्ठ	182	114	बाहुमूल	104	79		199	75
बालिस	230	16	बाहुयुद्ध	108	108	बुहदुक्षि	98	44
बाहु	175	63	बाहुल	22	18	बुहद्रावु	12	54
बाहुर	168	17	बहुलेय	9	40	बुहद्रगति	18	25
बाहुगर्भावाञ्	171	36	बाहक	129	40	बोधर	107	98
बाहुपाद्	58	32		189	9	बो बद्रुम	56	20
बाहुप्रद	167	6	बाह्नीक	110	124	बोल	156	104
बाहुमूल्य	109	113		146	40	बम	19	29
बाहुला	111	128	बिड	146	42	बद्धचारिन्	113	3
बाहुल	175	63	बि बु	40	6		119	42
	217	200	बिन्दुबालक	128	40	बद्यथ	60	42
बाहुला	76	125	बिभीतक	63	58	उहावे	121	52
	217	200	बिम्ब	17	16	बद्यदभा	79	155
बाहुलीकृत	143	23	बिम्बिका	78	139	बद्यदाह	60	42
बाहुवारक	59	35	बिल	37	1	बद्यन्	5	16
बाहुविध	180	94	बिलेयथ	38	8		205	114
बाहुमुता	70	101	बि-व	58	32	बद्यपुत्र	39	10
बाहुमूर्ति	121	70	बान	44	28	बद्यय धु	203	104
बद्ध	14	67	बानकोश	45	43	बद्यविन्दु	119	99
	195	41	बापूर	67	79	बन्धु	121	52
बाण	135	87	बाकून	141	8			

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
प्रदीप	115	14	मद्युस्तक	82	160	माभ	24	28
प्रद्युम्न	118	34	मद्युष	65	67		210	155
प्रद्युम्नयुज्य	121	52	मद्युषी	111	131	माजन	145	33
प्रद्युम्न	7	27	मद्युषन	127	32	माष्ट	145	33
प्रदी अलि	119	39	मद्यु	34	21		195	44
प्रद्युम्न			मद्युकर	34	20	मद्यु	22	17
प्रद्युम्ना	8	35	मद्युदुत	172	42	मद्युपद	18	23
प्रद्युम्न	23	21	मद्युलक	33	17	मद्युपदा	19	31
	121	51		34	20	मानु	20	34
प्रद्युम्न	113	4	भर	14	66		208	105
प्रद्युम्नयष्टिका	69	90	भरण	164	39	भारिनी	92	4
प्रद्युम्नी			भरण			भार	155	87
प्रद्युम्न	188	41	भरत	160	12	भारत	47	6
प्रद्युम्नी	27	1	भरद्वाज	87	16	भारती	27	1
	78	138	भंग	8	33	भारद्वाजी	74	117
भ	18	22	भर्तृ	97	35	भार्यष्टि	163	30
भक्त	147	48		197	59	भारवाह	160	15
भक्षक	169	20	भर्तृदाक	33	12	भारिक		18
भक्षित	182	111	भर्तृवारिनी	33	13	भार्गीव	82	139
भक्ष्यकार	144	28	भर्त्तन	29	14	भार्गी	69	90
भग	104	76	भर्त्तु	155	94	भार्ग्या	92	6
	192	26		164	39	भार्ग्यपति	97	38
+ गंदर	100	56	भद्र	235	21	भार्गुक	85	4
भगवत्	4	13	भद्रातकी	61	43	भार	38	12
भगिनी	96	29	भद्रक	81	3		24	21
भद्रग	40	0	भव	8	34		219	208
भद्रगा	143	20		218	207	भद्रोपक	34	21
भद्रगो	232	8	भवन	19	5	भक्षेन	112	134
भद्रमन	126	25	भवानी	9	37		147	46
भद्र	131	62	भक्षिक	24	26		181	105
भद्रिन्	147	45	भक्षितु	170	29	भद्रु	24	26
भद्राक	33	13	भक्षिन्			भद्रा	27	1
भद्रिना			भक्ष	24	26	भद्रेन	27	1
भद्रादी	74	111	भक्त	161	22		182	103
भद्रिल	64	64	भक्षा	163	33	भद्र	237	31
भद्रि	69	91	भक्षनगिरिनी	75	121	भद्र	20	15
भद्रादी			भक्षमर्मा	64	67	भद्र	19	29
भद्र	24	25	भ्रा	20	35	भद्र	19	10
	149	59	भ्राग	154	89	भद्र	183	6
भद्रकुम्भ	127	37	भ्रागधेय	21	28	भद्र	221	22
भद्राक	63	51		126	28	भद्र	113	3
भद्रार्णा	59	34	भ्रागिनेय	96	32			
भद्ररत्न	81	15	भ्रागिनी	41				

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
बलभद्रिका	80	151		195	45	वीज्य	113	2
बलवत्	98	44	बादर	108	111	बीभत्स	33	17
	227	2	बाधा	39	3		34	19
बलविन्यास	138	80	बाधकिनेय	95	26	बुक्का	102	64
बला	72	107	बाधध्व	96	34	बुद्ध	4	13
बलाका	88	26	बाहेत	56	19		182	108
बलात्कार	138	110	बाल	98	42	बुद्धि	25	1
बलराति	10	43		218	206	बुद्बुद्	235	19
बलाहक	15	7	बालगर्मिणी	151	70	बुध	18	27
बलि	115	14	यास्तनय	62	50		113	5
	126	28	बालनय	83	168		203	10
	216	196	बालमूर्धिरा	86	12	बुधित	182	108
बलिधमिन्	6	21	याला	33	14	बुध्न	54	12
बलिपुष्ट	87	21	यालिश	173	48	बुभुक्षा	148	54
बलिभुज्			वालेय	152	77	बुभुक्षित	169	20
बलिनधन्	97	1	व लेयशाक	69	90	बुभ	143	22
बलीवर्द	149	59	व ल्य	97	40	बुस्त	238	34
बालव	144	27	वाण्य	207	130	बुपी	120	46
	149	57	वाणिफा	146	40	बुटित	138	109
बाकयिणी	151	71	बाहु	104	80	बन्	175	60
बाहिन	103	73	बाहुज	122	1	बृहत्तिका	109	17
बाहिर	51	16	बाहुदा	44	33	बह	70	94
बाहिष्ठ	182	11	बाहुमूल	104	79		199	75
बाहिस	230	16	बाहुबुद्ध	118	108	बृहत्कुक्षि	98	44
बाहु	175	63	बाहुल	22	18	बृहद्भानु	12	54
बाहुर	168	17	बहुलेय	9	40	बृहत्पति	18	25
बाहुगर्भात्	171	36	माहक	129	46	बोभर	137	98
बाहुपाद्	58	32		189	9	बोवेदुम	56	20
बाहुप्रद	167	6	बाह्रीर	110	124	बोल	156	104
बाहुमुख्य	109	113		146	40	ब्रह्म	19	29
बाहुका	111	128	बिह	146	42	ब्रह्मचारिन्	113	3
बाहुल	175	63	बिहु	40	6		119	42
	217	200	विन्दुपालक	128	40	ब्रह्मभय	60	10
बाहुला	76	125	विभीतक	63	58	ब्रह्मभ	121	5
	217	200	विम्ब	17	16	ब्रह्मदर्भा	79	1
बाहुलीकृत	143	23	विम्बिका	79	139	ब्रह्मदाह	60	
बाहुपरक	59	35	वित्र	37	1	ब्रह्मन्	5	
बाहुविष	180	94	विलेशध	38	8		205	
बाहुगुता	70	101	वित्र	58	32	ब्रह्मन्	39	
बाहुमूर्ति	121	70	वीन	14	28	ब्रह्मपु	203	
यद	14	6	बाजकोश	15	43	ब्रह्मविन्दु	119	
	195	11	बीगाह	67	79	ब्रह्मन्	121	
बाण	135	87	बीगाह	141	8			

PAGE STANZA

PAGE STANZA

PAGE STANZA

PAGE STANZA

धेय	126	24	मन्दूकपर्णी	69	91				
मकर	42	20	मण्डूर	155	98	ममुरक	216	192	
मकरपञ्च	7	26	मर्तगज	127	35	ममुरसा	79	143	
मकरन्द	55	17	मर्तलिका	24	27		68	84	
मकुष्ठक	142	17	मर्ति	25	1	मधुरा	73	108	
मकुलक	79	144	मन्त्र	128	37	मधुरिका	80	152	
मक्षिका	88	17		169	23	मधुरिपु	72	105	
मख	115	13		181	103	मधुरिह	0	20	
मगध	137	98	मत्तकाग्निनी	92	4	मधुरिह	89	30	
मधवन्	0	41	ममुर	213	173	मधुवार	164	41	
महधु	227	2	मम्य	42	17	मधुयत	89	80	
महगल	24	25	मम्यदी	140	43	मधुशिपु	58	31	
महगत्यक	142	17	मम्यपिता	68	86	मधुश्रेणी	68	84	
महगत्या	111	127	मम्यवेधन	42	16	मधुश्रेल	57	28	
मवर्चिका	24	27	मम्यक्षी	78	138	मधुश्रवा	79	142	
मगजन्	54	12	मम्यधानी	42	16	मधुक	57	27	
मय	112	138	मधिन	148	53	मधुरिष्ट	157	107	
मपरी	55	13	मधिन्	151	74	मधुरक	67	23	
मजिष्टा	69	91	मद	128	38	मधुमेका	68	84	
मर्पर	108	109		184	12	मधु	104	79	
मधु				201	91	मधुदेव	212	162	
मधुल	173	52	मदकल	127	36	मधुम	47	7	
मधुश	163	30	मदन	7	25		31	1	
मठ	50	8	मदिष	164	40		47	7	
महद	32	8	मदिगमूह	50	8	मधुमा	104	79	
मणि	155	93	मदोक्त	127	36		92	8	
मणिक	144	31	मदगु	89	35	मधुमा	104	82	
मणियन्ध	104	81	मदगुर	42	19	मधुमा	20	3	
मह	148	49	मध	164	41	मधुमा	164	41	
मण्डन	107	102	मधु	22	15	मन शिला	157	108	
	170	27		164	41	मनधु	25	31	
मण्डप	50	9		157	107	मनधिर	7	26	
मण्डल	15	0	मधुक	203	103	मनधिर	25	2	
	17	16	मधुकर	73	110	मनाक	228	0	
	19	23	मधुकम	89	30	मनिन	182	108	
मण्डलक	100	54	मधुदुम	164	41	मनीश	25	1	
मण्डलाम	135	90	मधु	57	27	मनीपिन्	118	5	
मण्डलेश्वर	122	2	मधुनिधिका	89	30	मनु	238	38	
मण्डलारक	159	10	मधुनी	59	36	मनुज	91	1	
मण्डित	107	100	मधुनिधिका	63	83	मनुज	14	68	
मण्डक	43	24	मधुनिधिका	88	27	मनुज	157	108	
मण्डकर्ण	63	57	मधुनिधिका	73	110	मण्डक	168	13	
			मधु	26	0	मण्डक	173	52	

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
भित्त	119	41	भूतात्मन्	203	105	भेक	43	24
भित्ति	17	16	भूतावाप्त	64	59	भकी	125	22
भिदा	49	4	भूति	9	36	भद	181	101
भिदुर	183	5	भूतिक	198	69	भदित	32	6
भिन्दपाल	11	47	भूत घ	189	8	भरी	99	50
भिन	136	92	भूतार	8	31	भेषज	120	46
भियज्	178	83	भूदेव	84	2	भैरव	34	19
भिस्सटा	181	101	भूमिम्भ	113	4	भैरव	99	50
भिस्ता	100	57	भूष	79	143	भोग	192	23
भी	148	49	भूषदी	122	1	भोगवर्ती	198	70
भिति	147	48	भूश्रुत	65	70	भागिन	38	8
भीम	34	21	भूमि	197	61	भागिनी	92	5
	8	34	भूमिजम्बुका	46	2	माजन	149	55
	34	20		60	38	भोस्	228	7
भीरु	91	3	भूमिस्तृप्त	74	118	भौम	18	26
	170	26	भूयस्	140	1	भौदिक	123	7
भीरु	170	26	भूयिष्ठ	175	63	भ्रस	126	24
भीलक	170	26	भूरि	175	63	भकुस	33	11
भैषण	34	20		214	183	भकुटि	37	37
भैषम	44	31	भारफेना	79	144	भ्रम	25	4
भैषम्	182	111	भारिमाव	85	5		40	7
भुक्त	149	56	भारुण्डा	65	70		184	9
भुक्तसमुत्थित	176	72	भूर्व	61	46	भ्रमर	89	80
भुम	179	91	भूया	107	101	भ्रमरक	106	96
	101	80	भूयत	107	100	भ्रमि	184	9
भुज	38	6	भूयु	170	29	भ्रष्ट	181	104
भुजग	89	81	भूयुन	83	167	भ्रातृपु	107	101
भुजग	38	6	भृश	52	4	भ्रातृ	97	36
भुजगमुक्	74	115	भृश	77	135	भ्रातृज	96	30
भुजगम	104	78	भृशराज	87	17	भ्रातृजाया	97	36
भुजगाली	104	77	भृशगार	89	30	भ्रतृभगिनी	209	146
भुजगिरि	160	17	भृशगारी	80	152	भ्रातृव्य	97	36
भुजन्तर	40	3	भृशक	127	33	भ्रात्रीय	25	4
भुजिष्य	47	6	भृशक	88	29	भ्रान्ति	144	30
भुवन	46	2	भृशक	160	15	भ्रष्ट	33	11
भू	4	11	भृशक	164	38	भृकुम्भ	37	37
भूत	181	105	भृशक	160	15	भृकुम्भ	106	92
	199	78	भृशक	160	17	भृकुम्भ	33	99
भूतेश	158	111	भृशक	164	38	भृकुम्भ	37	37
भूतेशी	66	71	भृशक	14	66	भृकुम्भ	97	39
			भृशक	147	47	भृकुम्भ	195	45

PAGE STANZA

त्रेय	126	24	मण्डूकपर्णी
मकर	42	20	मण्डूर
मकरध्वज	7	26	मतंगज
मकरन्द	55	17	मतलिका
मकुष्ठक	142	17	मति
मकुलक	79	144	मत्त
मक्षिका	88	17	
मख	115	13	
मयष	137	98	मत्तकानिनी
मयवन्	9	41	मत्सर
मङ्गु	227	2	मत्स्य
मङ्गल	24	25	मत्स्यवण्डी
मङ्गल्यक	142	17	मत्स्यविता
मङ्गल्या	111	127	मत्स्यवेधन
मयविका	24	27	मत्स्याक्षी
मज्जन्	54	12	मत्स्याधानी
मद्य	112	138	मथित
मज्जरी	55	13	मथिन्
मज्जिष्ठा	69	91	मद
मज्जर	108	109	
मज्जु			
मज्जुल	173	52	मदकल
मज्जुवा	163	30	मदन
मठ	50	8	मदिष्ट
मङ्गु	82	8	मदिष्टागुह
मणि	155	93	मदोत्कट
मणिक	144	31	मद्गु
मणियन्त्र	104	81	मद्गुर
मण्ड	148	49	मद्य
मण्डन	107	102	मधु
	170	29	
मण्डप	50		
मण्डल	15	6	मधुक
	17	16	मधुकर
	19	23	मधुकम
मण्डलक	100	54	मधुम
मण्डलाम	135	90	मधुप
मण्डलेश्वर	122	2	मधुपर्णिका
मण्डहारक	159	10	मधुपर्ण
मण्डित	107	100	मधुमक्षिका
मण्डक	43	24	मधुपरिका
मण्डूकपर्ण	63	57	मधुर

PAGE STANZA

69	91	PAGE STANZA
155	98	मधुरक
127	35	मधुरक
24	27	मधुरक
25	1	मधुरा
128	37	मधुरिका
169	23	मधुरिषु
181	103	मधुरिह
92	4	मधुवार
213	173	मधुमव
42	17	मधुशिशु
146	43	मधुश्रेणी
68	86	मधुशैल
42	16	मधुशला
78	138	मधुक
42	16	मधुशिष्ट
148	53	मधुलक
151	74	मधुलिका
128	38	मधु
184	12	
201	91	मध्यदेश
127	36	मध्यम
7	25	
164	40	
50	8	मध्यमा
127	36	
89	85	मध्यम
42	19	मध्यम
164	41	मध्यम
22	15	मध्यम
164	41	मध्यम
157	107	मध्यम
203	103	मध्यम
73	110	मध्यम
89	30	मध्यम
164	41	मध्यम
57	27	मध्यम
89	30	मध्यम
59	36	मध्यम
68	83	मध्यम
88	27	मध्यम
73	110	मध्यम
26	11	मध्यम

PAGE STANZA

216	192
79	143
68	84
73	108
80	152
72	105
6	20
89	30
164	41
89	80
58	31
68	84
57	28
79	142
57	27
157	107
57	28
08	84
104	79
212	162
47	7
31	1
47	7
104	79
92	2
104	82
20	3
164	41
157	108
25	31
7	26
25	2
228	9
182	108
25	1
113	5
238	38
91	1
14	68
157	108
168	13
173	52

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA	
	80	148	माधव	5	18	मालिक	159 5
	145	38		22	16	मालुधान	38 6
मा	229	12	माधवक	164	41	माट्ट	58 32
मांस	102	63	माधवी	66	72	म ल्य	112 135
	235	22	मान	34	22	माल्यनत्	52 3
मानल	98	44		153	85	मापपर्ण	78 139
मासिक	160	14	मानव	91	1	मान	22 12
माक्षिक	157	107	मानस	25	31	मासर	148 49
मागध	137	98	मानसोक्तम्	88	24	मासिक	177 31
	158	2	मानिनी	91	3	मास्य	229 12
मागधी	66	71	मालुप	91	1	माहिष्य	158 3
	71	97	मालुप्यक	188	42	माह्वी	150 66
माध	22	15	माया	159	11	मितपच	173 48
माध्व	66	73	मायाकार			मिन	19 31
माडर	19	32	मायादेवस्तुत	5	15		123 11
माडि	282	8	माय	101	62		124 12
माधवक	98	42	मायूर	91	44		213 168
माणव्य	188	41	मार	7	25	मिथम्	227 257
माणिक्य	287	31	मारजित्	4	13	मिधुन	90 39
माणिक्य	146	42	मारण	139	116	मिथ्या	229 16
मानहा	161	20	मारिष	33	14	मिथ्यारति	25 4
	191	21	मारुत	13	62	मिथ्याभियोग	29 10
मातरपितृ	97	37	मार्कव	80	152	मिथ्याभिराधन	
मातरिभृत्	13	61	मार्ग	22	14	मिथ्यामति	25 4
मातलि	10	45		48	15	मिथ्या	72 106
मातापितृ	97	37	मार्गेण	135	88	मिति	72 105
मातामह	96	33		173	49		80 152
मानुल	67	78		187	30	मिहिका	17 19
	96	31	मार्गदीर्घ	22	14	मिहिर	19 30
मानुलपुनक	67	78	मार्गित	181	105	मिड	180 97
मानुलानी	96	30	मार्जन	59	33	मीन	42 17
	143	20	मार्जना	110	121	मीनकतन	7 25
मातुलहि	38	11	मार्जोर	80	6	मुड	107 102
मातुली	96	30	मार्जिता	147	44	मुन्द	75 122
मानुलङ्गक	67	79	मार्जण	19	30	मुडर	112 140
मातृ	8	35	मार्दङ्गिक	160	13	मुडल	55 16
	33	14	मार्दङ्गिक	164	41	मुलकञ्चुक	38 6
	96	29	मार्दि	110	121	मुला	155 93
	150	66	मालक	64	62	मुलावली	108 105
मात्र	214	179	मालती	66	73	मुलस्फोट	43 23
मात्रा	175	62	माला	112	135	मुक्ति	26 6
	214	178	मालाकार	159	5	मुल	51 19
माद	184	12	मालानुष्क	83	167		105 89

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
मनोरथ	35	27	मरीचि	19	28	मस्तु	148	54
मनोरम	173	52		20	34	मह	37	39
मनोहत	172	41	मरीचिका	20	36	महत्	175	60
मनोहा	157	10	मरु	46	5	महत्	198	69
मन्तु	126	27		212	164	महती	222	232
मन्त्र	213	168	मरुत्	13	62	महत्	80	149
मन्त्रव्याख्याकृत	114	7		15	4	महाकन्द	113	3
मन्त्रिन्	123	4		197	59	महाकुल	152	75
मन्थ	151	74	मरुत्	9	41	महाङ्ग	74	118
मन्थशङ्क	151	74	मरुत्	77	133	महाजाली	8	32
मन्थनी	133	73	मरुत्	62	53	महर्षि	109	113
मन्थर	151	74	मरुत्	84	3	महाधन	144	27
मन्थान	161	19	मरुत्	86	13	महासन	123	5
मन्थ	202	95	मरुत्	62	49	महामात्र	115	14
मन्थामिन्	183	73	मरुत्	69	87	महायज्ञ	155	95
मन्थकिनी	11	49	मरुत्	91	1	महारजत	157	106
मन्थास	34	23	मरुत्	186	22	महारजन	53	1
मन्थार	11	50	मरुत्	32	8	महारथ	4	10
	57	26	मरुत्	237	30	महाराजिक	39	1
	67	81	मरुत्	30	24	महारौष	166	3
मन्दिर	49	5	मरुत्	178	84	महाशय	93	13
मन्दुरा	49	7	मरुत्	126	27	महाशूरी	73	111
मन्दोष्ण	20	36	मरुत्	102	65	महाश्वेत	66	74
मन्त्र	31	2	मरुत्	174	55	महासहा	78	189
मन्मथ	7	25	मरुत्	64	62		9	89
	56	21	मरुत्	111	131	महासेन	91	2
मन्था	102	65	मरुत्	174	55	महिला	63	55
मन्थु	35	25	मरुत्	94	20	महिलाह्वया	85	4
	210	153	मरुत्	162	25	महिष	92	5
मन्वन्तर	23	22	मरुत्	174	55	महिषा	46	3
मय	152	75	मरुत्	235	21	महा	122	1
मयु	14	71	मरुत्	238	37	महीक्षिन्	51	1
मयुष्टक	142	17	मरुत्	65	70	महीध	53	5
मयूख	20	34	मरुत्	88	20	महासह	43	21
	191	18	मरुत्	111	127	महीतता	18	26
मयूर	73	112	मरुत्	233	10	महाधुत	166	3
	89	31	मरुत्	142	17	महच्छ	75	124
मयूरक	69	89	मरुत्	73	109	महेरण	7	30
	156	101	मरुत्	147	46	महेश्वर	149	61
मरकत	155	92	मरुत्	82	161	महाक्ष	40	39
मरण	139	118	मरुत्	119	41	महोपल	166	3
मरीच	145	36	मरुत्	106	95	महासाह	71	100
			मरुत्	102	95	महोपम		
			मरुत्			महोपय		

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA	
	80	148	माधव	5	18	मालिक	159 5
	145	38		22	16	मालवान	38 5
मा	229	12	माधवक	164	41	मालूर	58 32
मासि	102	63	माधवी	66	72	मल्ल	112 135
	235	22	मान	34	22	माल्यवत	52 3
मानल	98	44		153	85	मपपणी	78 139
मासिक	160	14	मानव	91	1	माय	22 12
मासिक	157	107	मानस	25	31	मासर	148 49
मागध	137	98	माननीकस्	88	24	मासिक	177 31
	158	2	मानिनी	91	8	माम्म	229 12
मागधी	66	71	मानुष	91	1	माहिष्य	158 8
	71	97	मानुष्यक	188	42	महेशी	150 66
माप	22	15	माया	159	11	मिर्नरथ	173 48
माध	66	73	मायाकार			मिश्र	19 31
माहर	19	39	मायादेवीपुत्र	5	15		123 0
माडि	232	8	माय	101	62		124 12
माधवक	98	42	मायूर	91	44		213 168
माध्व	188	41	मार	7	25	मिषन्	227 257
मागिक्य	237	31	मारमित्र	4	13	मिपुन	90 39
मागिक्य	146	42	मरण	139	116	मिष्ठा	229 16
मानह्य	161	20	मारिष	33	14	मिष्ठादिति	25 4
	191	21	माश्र	13	62	मिष्ठाभियोग	29 10
मातगित्	97	37	माकैव	80	152	मिष्ठाभिरामन	
मातरिषन्	13	61	मार्ग	22	14	मिष्ठाभिमति	25 4
मातलि	10	45		48	15	मिथेया	72 106
मातागित्	97	37	मार्गन	135	88	मिथ	72 105
मातामह	96	33		173	49		80 152
मानुल	67	78		187	30	मिहिका	17 19
	96	31	मार्गदीर्घ	22	14	मिहिर	19 30
मानुलवृक्ष	67	78	मार्गित	181	105	मिह	180 97
मानुलवर्ग	96	30	मार्गन	59	33	मीन	42 17
	143	20	मार्गन	110	121	मीनचतन	7 25
मानुलहि	38	6	मार्गौर	85	6	मुष्ट	107 102
मानुली	96	30	मात्रिना	147	44	मुष्ट	75 122
मानुलङ्गक	67	79	माष्ट	19	30	मुष्ट	112 140
मानु	8	35	माष्टिक	160	13	मुष्ट	55 16
	33	14	माष्टिक	164	41	मुष्टकजुष्ट	38 6
	96	29	माष्ट	110	121	मुष्ट	155 93
	150	66	माष्ट	64	62	मुष्टवर्ग	108 105
माय	214	179	माष्टी	86	73	मुष्टवर्ग	43 23
माया	175	62	माष्ट	112	135	मुष्ट	26 6
	214	178	माष्ट	159	5	मुष्ट	51 19
माय	184	12	माष्ट	83	167		105 89

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
	235	22	मूर्च्छित	101	61	मृजा	110	121
मुखर	171	36		200	82	मृड	8	31
मुखवासन	26	11	मूर्त	101	61	मृडानी	9	37
मुख्य	119	40		177	77	मृणाच	45	42
	174	57	मूर्ति	103	71	मृत्	46	4
मुण्ड	99	48		198	66	मृत	139	119
	238	34	मूर्तिमत्	177	77		140	3
मुण्डित	99	48	मूर्धन्	106	95	मृतस्वात	168	19
मुण्डिन्	159	10	मूर्धोभिषिक्त	122	1	मृतालक	77	131
मुद्	24	24		197	61	मृत्तिका	46	4
मुदिर	16	8	मूर्वा	68	84	मृत्तु	139	117
मुद्रपणी	74	114	मूल	54	12	मृत्तुजय	8	31
मुद्गर	136	92		217	201	मृत्वा	46	4
मुधा	228	4	मूलक	82	158	मृत्सना	46	4
मुनि	5	14	मूलकर्मन्	183	4		77	131
	119	42	मूलधन	152	80	मृदङ्ग	32	5
	238	38	मूल्य	152	79	मृदु	177	78
मुनीन्द्र	5	14		164	39		202	94
मुरज	32	5	मूपा	163	33	मृदुत्वच्	61	46
मुरा	75	123		238	38	मृदुल	177	78
मुषित	179	88	मुषिक	86	12	मृद्रीका	73	108
मुष्क	104	76	मुषिरूपणी	69	88	मृध	138	105
मुष्कक	60	40	मुषित	179	88	मृषा	229	16
मुष्टिबन्ध	185	14	मृष	85	8	मृषार्थक	30	21
मुसल	144	25		187	30	मृष्ट	174	56
मुसलिन्	6	24	मृषण	187	30	मेकलकन्यका	44	32
मुसली	75	119	मृगतृष्णा	20	36	मेखला	108	108
	86	13	भृगदशक	161	22		136	91
मुसल्य	172	45	मृगधूर्तक	85	5	मेघ	15	7
मुस्तक	} 82	160	मृगनाभि	111	12	मेघज्योतिस्	16	10
मुस्ता			मृगवधाजीव	161	21	मेघनादानुलासिन्	89	31
मुहुस्	227	1	मृगबन्धनी	162	27	मेघनामन्	82	160
मुहुर्भाषा	30	16	मृगमद	111	129	मेघनिर्घोष	16	9
मुहुते	22	11	मृगया	161	24	मेघपुष्प	40	5
मूक	168	13	मृगयु	161	21	मेघमाला	16	8
मूढ	173	48	मृगरामज	108	111	मेघवाहन	10	44
मृत	180	95	मृगव्य	161	24	मेचक	27	14
मृत	102	67	मृगशीर्स्	} 18	24		89	32
मृगश्च्छ	100	56	मृगशीर्ष			मेद्	104	76
मृगित	180	97	मृगाङ्क	17	15		152	76
मृग	173	48	मृगादन	84	1	मेधि	142	15
मृच्छ	138	111	मृगित	181	105	मेदक	165	42
मृच्छल	101	61	मृगेन्द्र	84	1	मेदस्	102	64

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
मेदिनी	46	3	यक्षधूप	111	127	यव्य	141	7	
मेदुर	170	30	यक्षराज्	14	68	यक्ष.पट्ट	32	6	
मेवा	25	2	यक्षमन्	99	51	यक्षस्	29	11	
मेव्य	174	55	यक्षमान	114	8	यष्टि	238	38	
मेव	11	49	यक्षुस्	28	3	यष्टिमधुक	73	110	
मेलक	186	29	यक्ष	115	13	यष्ट	114	8	
मेप	152	76	यक्षसूत्र	120	50	याम	115	18	
मेप.रुचल	157	107	यक्षाङ्ग	56	22	याचक	} 173	49	
मेह	100	56	यक्षिब	117	27	याचनक			
मेहन	104	76	यक्षवन्	114	8	याचना		117	32
मेघावहणि	17	21	यत्	} 228	3	याचित		140	3
मेही	} 238	39	यतस्			याचितक	141	4	
मेड्य			यति	} 119	43	याम्ना	117	32	
मेधुन	122	57	यतिन्				183	6	
	206	122	यथा	228	10	यजक	115	17	
मेरेय	165	42	यथाजात	173	48	यातना	39	3	
मेक्ष	26	7	यथातथम्	129	16	यातयाम	209	145	
	60	40	यथाययम्	229	15	यातु	} 18	60	
मोप	178	82	यथार्यम्	229	16	यातुधान			
मोचक	58	31	यथाहर्वर्ण	124	18	यातु		96	30
मोथा	61	47	यथास्त्रम्	229	15	याना		186	96
	74	113	यथेष्टित	149	57		214	176	
मोदक	287	33	यदि	229	13	याद वलि	40	2	
मोद	158	110	यदच्छा	183	2	यादस्	42	20	
मोददा	68	84	यन्तु	131	60	यादसापति	18	61	
मोषक	162	25		197	59	यान	125	19	
मोह	138	111	यम	12	58		131	59	
मोक्तिक	155	92		120	49	यानमुख	130	56	
मोद्रीन	141	4		185	18	यान्य	174	54	
मीन	118	36	यमराज्	12	58	यान्ययान	130	54	
मीराजिक	160	13	यमानिका	79	145	याम	21	6	
मीर्वा	135	86	यमुना	44	32	यामिनी	21	4	
मोति	216	194	यमुनाधाम्	12	58	यामुन	156	100	
मोहा	232	5	यमु	129	46	यायजूक	114	4	
मोहूर्त	} 124	14	यव	142	15	याव	110	125	
मोहूर्तिक			यवक्य	141	7	यावक	144	18	
म्लिष्ट	30	21	यवशार	157	108	यावत्	225	247	
म्लेच्छदेश	47	7	यवफल	82	161	यवन	111	128	
म्लेच्छमुख	155	97	यवस	83	168	याष्टीक	132	71	
यष्ट	102	66	यवान्	148	50	यास	70	92	
यक्ष	4	11	यवानज	157	108	युज	126	25	
	14	69	यवास	70	92	युक्सा	78	140	
यक्षदर्शन	111	133	यवीयस्	70	43				

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
सुग	90	39		110	124	रति	105	86
	192	24		200	80	रथ	58	30
सुगकीलक	142	14	रक्तक	66	73		130	52
सुगधर	131	58	रक्तचन्दन	111	132	रथकटवा	130	56
सुगपत्	230	23		158	117	रथका	158	4
सुगपत्रक	56	22	रक्तपा	43	22		159	9
सुगपार्श्वग	150	63	रक्तफला	78	139	रथगुप्ति	131	58
सुगल	90	39	रक्तसंध्यक	45	36	रथदु	57	26
सुगम			रक्तमरोहद्	45	41	रथाङ्ग	130	56
सुगय	131	59	रक्ताङ्ग	79	147		130	57
	150	64	रक्तात्पल	45	42	रथिक	133	77
सुद्	138	105	रक्षसभ	236	27	रथिन्		
सुध	188	107	रक्षन्	4	11	रथिर	131	61
सुवति	92	8		13	60	रथिन्	129	47
सुवन	98	42	रक्षित	181	106	रथ	49	3
सुवराज	83	12	रक्षिवर्ग	123	6	रथा	130	56
सुध	90	42	रक्ष	184	8		106	91
सूयनाथ	127	36	रङ्क	86	10	रद	106	90
सूयप			रङ्ग	157	106	रदन	37	2
सूयका	66	72	रङ्गाजीव	159	7	रद्वच्छद्	235	21
सूय	60	42	रचना	112	137	रम्भ	92	4
सूयकटक	115	18	रजक	159	10	रम्भणी	74	113
सूयाप्र	116	19	रजत	155	96	रम्भा	13	64
सूय	238	35		200	79	रथ	109	116
सूयव्र	142	13	रजनी	21	4	रव	30	23
सूयगे	191	22	रजनीमुख	21	6	रवण	171	33
सूयगेष्ट	157	105	रजस्	24	29	रवि	19	32
सूयग्व	74	113		94	20	रक्षना	108	108
सूयजन	237	30		137	100	रक्षिम	208	137
सूयजनवल्ली	69	91	रजस्वला	222	232	रस	26	7
सूयत्र	142	13	रज्जु	94	20		26	9
सूयदृ	131	62	रक्षण	262	27		33	17
सूयध			रजनी	111	132		156	99
सूयसंराव	138	109	रण	70	95		222	228
सूयनि	104	76		137	104	रसगर्भ	156	102
सूयपा	91	2		184	8	रसज्ञा	106	91
सूयपितृ				195	49	रसना		
सूयितक	126	29	रत	122	57	रसा	46	2
सूयित	95	22	रतिपति	7	26	रसातल	37	1
सूयिवन	97	40	रत्न	155	93	रसाल	59	33
सूयहस्	13	64	रत्नसानु	206	126		83	164
रक्त	27	15	रत्नकर	11	49			
	102	64		40	2			

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
रमाळा	147	44	राम	6	23	रदित	37	36
रसित	16	9		86	11	रद	179	91
रसोनक	80	149		208	140	रद	4	10
रहसू	126	23	रामठ	146	40		8	34
	126	24	रामा	92	4	रदाणी	9	37
रहस्य	126	24	राम्म	120	45	रधिर	102	64
राका	21	8	राल	111	127		235	22
रासव	13	59	राधि	91	43	रठ	86	10
राक्षसी	76	128		220	215	रत्	35	18
राक्षा	110	125	राष्ट्र	215	185	रपती	30	18
राष्ट्रक	108	111	गष्टिका	70	94	ररा	82	159
राष्ट्र	122	1	राष्ट्रीय	33	14	रथ	221	226
राजक	122	3	रासम	152	77	रप	26	7
राजन्	122	1	रास्ता	78	140	रुपाजीव	94	19
राजन्व		1	राहु	18	27	रुप्य	154	91
राजन्वक	123	4	रिक्क	174	56		155	96
राजन्वत्	48	13	रिक्क	154	90		211	161
राजवला	81	153	रिङ्गण	37	36	रुप्याप्यक्ष	123	7
राजवजिन्	113	2	रिद्ध	143	23	रुवित	170	89
राजराज	14	68	रिपु	124	10	रुवित	129	49
राजवंश्य	113	2	रिट	193	36	रेणु	137	100
राजवत्	48	13	रिटि	133	90	रेणुका	75	121
राजवृक्ष	57	23	रिटा	34	23	रेतम्	101	62
राजसदन	50	10	रीण	180	93	रेक	174	54
राजमभा	233	9	रीति	155	97	रेवतीमग	6	23
राजसूय	237	31		198	68	रेवा	44	32
राजहृष	88	25	रनिपुण्य	156	103	रे	154	90
राजादन	59	35	रुप्रतिक्रिया	99	50		212	166
	61	46	रुप्रम	155	95	रेक	37	2
राजाई	111	126	रुप्रमकारक	159	8	रीग	99	51
राजि	53	4	रुग	179	91	रीगहारिन्	100	57
राजिका	143	19	रुक्	20	35	रीचन	61	47
राजिल	38	5	रुक्क	62	51	रीचनी	73	109
राजीव	42	19		67	79		79	147
	45	41		146	43	रीचिण्य	107	101
राज्याह्न	125	18		157	109	रीचिण्य	20	35
रात्रि	21	4	रुचि	20	35	रीदन	166	93
रात्रिचर	13	60	रुचिर	193	29	रीदनी	70	92
रात्रिचर				173	52	रीदम्	222	230
रादान्त	25	4	रुच्य	99	51	रीधम्		
राघ	22	16	रुन्			रीधनी	40	7
राधा	18	23	रुजा	31	26	रीध	135	83
			रुत			रीधन्	107	99

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
रोमन्ध	235	19	लट्वा	233	70	लङ्गूल	130	51
रोमहर्षण	}	36	लता	54	9	लाज	147	47
रोमाश				54	11	लान्छन	17	17
रोप				63	56	लाम	152	80
रोहिणी				66	72	लामज्जक	83	165
रोहित				77	133	लालसा	35	28
		27		80	150	लाला	102	67
		42	लतार्क	80	148	लालाटिक	191	17
		86	लपन	105	89	लाव	90	36
रोहितक	}	65	लपिन	27	1	लासिका	82	8
रोहिन्				182	108	लास्य	32	10
रोद्र				181	105	लिकुच	64	61
		33	लक्ष्य	113	6	लिङ्गा	233	10
		34	लक्ष्यवर्ण	114	10	लिखिता	125	16
रोमरु	146	42	लक्ष्य जुह	126	20	लिङ्गवृत्ति	121	54
रोरव	39	1	लभ्य	108	104	लिप	125	15
रोहिणेय	6	24	लम्बन	9	38	लिपिकर	124	15
	18	7	लम्बोदर	32	9	लिप्त	179	90
रोहिण	83	167	लय	91	3		182	111
	86	10	ललना	108	104	लिप्तक	135	89
लङ्कुच	64	61	ललनितका	106	92	लिप्ता	35	27
लक्ष्	135	87	ललट	107	103	लिवि	125	16
लक्षण	17	17	ललाटिका	209	143	लीला	36	32
लक्ष्मण	168	14	ललाम	112	130		217	200
लक्ष्मणा	88	26	ललमरु	36	32	लुठित	130	51
लक्ष्मन्	17	17	ललित	175	62	लुघ	169	22
लक्ष्मी	7	27	लव	186	24	लुब्धक	161	21
	74	113		110	125	लुभाव	85	4
	134	83	लवङ्ग	26	9	लता	86	13
लक्ष्मावत्	168	14	लवन	146	41	लून	181	104
लक्ष्य	36	33		40	2	लम	10	01
	135	87	लवण द	186	24	लेख	3	8
लगुड	234	18	लवण	142	13	लयक	124	15
लम	19	28	लविन	80	149	लेख्यभ	10	42
लमरु	165	44	लगुन	135	86	लखा	53	4
लगु	13	61	लस्तक	110	120	लपक	159	6
	77	133	लाक्षा	60	41	लेश	175	62
	192	28	लक्ष्मसादन	142	13	लेष्ट	142	12
लगुलय	83	165	लाङ्गल	142	14	लेह	149	56
लङ्गना	232	7	लाङ्गलदण्ड	75	119	लोक	47	6
लङ्गोपिका	77	131	लाङ्गलपदति	73	111	लेकचित्	4	13
लजा	34	23	लाङ्गलिकी	84	169	लोकायत	237	32
लक्ष्मील	170	28	लाङ्गली					
लक्ष्मि	179	92						

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
लोकालोक	52	2	ववा	72	103	वध	172	45-
लोकेश	5	16	वञ्ज	11	47	वन	40	3
लोचन	106	93		72	106		53	1
लोचमस्तक	73	112	वज्रनिषेध	16	10		206	126
लोच	162	26	वज्रमुल	66	76	वनतिवित्त	68	85
लोघ्न	59	33	वज्रिन्	10	42	वनधिय	87	20
लोपागुदा	17	21	वधक	85	5	वनमक्षिका	88	28
लोमन्	107	99		173	47	वनमालिन्	6	21
लोमछा	77	134	वधिन	172	41	वनसुत्र	142	17
लोल	177	75	वज्रुल	37	27	वनराहुणाट	71	99
	218	206		58	30	वनसमूह	53	4
लोहप	169	22	वट	65	65	वनस्पति	53	6
लोहभ			वटक	58	32	वनिता	91	2
लोष्ट	142	12	वटावर	234	17		109	74
लोष्टमेवक			वटीगुण	162	27	वनीयक	173	49
लोह	111	120	वट्या	162	27	वनोज्ञा	65	70
	155	98	वट्या	129	47	वनोक्तन्	84	3
	156	99	वट्यामल	12	56	वन्द्या	68	82
	235	23	वड्ड	175	61	वन्द्यक	170	28
लोहकारक	159	7	वणिज्	153	78	वन्दिन्	137	98
लोहपृष्ठ	87	16	वणिन्या	152	79	वन्दी	140	120
लोहल	171	37	वण्टक	154	89	वन्ध्या	151	69
लोहामिश्र	136	95	वत्	228	10	वन्ध्या	58	4
लोहित	27	15	वत्	104	78	वपा	37	2
	102	64		150	62		102	04
लोहितक	155	92		221	227	वपुस्	103	70
लोहितचन्दन	110	124	वत्सक	65	67	वप्र	49	8
लोहिताङ्ग	18	26	वत्पतर	150	62		142	11
वैश	82	161	वत्सनाम	39	11		157	105
	113	1	वत्सरा	22	13	वमधु	100	55
	220	215		22	13		128	38
वैशक	111	126	वत्सल	168	14	वमि	100	55
वैशरोचना	157	109	वत्सादनी	88	83	ववम्	222	231
वज्रुल	65	65	वद	171	35	ववस्थ	98	42
वस्तव्य	211	160	वदन	105	89	वयस्था	63	58
वक्तृ	171	25	वदान्य	167	6		78	138
वकन	105	89		211	161	वयस्या	124	12
वत्	176	72	वदावद	171	35	वयस्या	98	12
वत्स	104	78	वप	139	117	वर	110	124
वह्मण	103	73	वपु	77	134		184	8
वह्म	157	106		91	2		213	174
वचन	27	1		92	9	वरटा	88	26
वचस्	27	1		203	202		88	28

वरण	49	3	वर्तनी	48	15	वलक	54	12
	57	25	वर्ति	111	133	वलकल	129	49
वरण्ड	234	18	वर्तिष्णु	170	29	वल्गित	48	14
वरत्रा	128	43	वर्तुल	176	70	वल्मीक	31	3
	163	31	वर्त्मन्	48	15	वल्लकी	174	53
वरद	167	7		205	121	वल्लभ	208	137
वदवर्णिनी	92	4	वर्धक	69	90		55	13
	146	41	वर्धकि	159	9	वल्ली	54	9
वरा	71	101	वर्धन	170	28	वल्हूर	102	68
वराङ्ग	192	26		184	7	वल्हज	82	163
वराङ्गक	77	135	वर्धमान	62	52	वल्ह	184	8
वराटक	45	43	वर्धमानक	145	32	वल्हकिया	183	4
	288	38	वर्धिष्णु	170	28	वल्हा	128	37
वरारोह	92	4	वर्ध्या	163	31		151	69
वराशि	109	116	वर्मन्	132	65		220	218
वराह	84	2	वर्मित	132	66	वल्हिक	174	56
वरिवसित	181	102	वर्मे	174	57	वल्हिर	146	41
वरिवस्थित	118	35	वर्मा	92	7	वल्ह	169	25
वरिवस्था	155	97	वर्माण	88	27	वल्ह	228	9
वरिष्ठ	182	112	वर्षर	69	90	वल्हक	117	27
	223	236	वर्षरा	78	140	वल्हति	198	67
वरीयस्	13	61	वर्ष	16	11	वल्हन	109	115
वरुण	15	4		47	6	वल्हन्त	22	18
	57	25	वर्षनर	221	225	वल्हा	102	64
वरुणारमजा	168	39	वर्षा	123	9	वल्हिर	71	98
वरुध	131	58	वर्षाभू	23	19	वल्ह	4	10
वरुधिनी	134	79	वर्षाभ्वी	43	24		68	82
वरुध्व	174	57	वर्षावस्	98	43		154	90
वरुध्व	161	23	वर्षावल	16	12		222	229
वर्ण	90	42	वर्धन्	103	70	वल्हक	67	81
वर्णस्	224	232		206	123	वल्हदेव	6	22
वर्णस्क	102	68	वल्हज	193	31	वल्हधा	46	11
वर्ण	113	1	वल्हजा	51	15	वल्हधरा	152	76
	128	43	वल्हमी	105	107	वल्हमती	146	42
वर्णक	195	48	वल्हय	179	91	वल्ह	234	13
	111	133	वल्हवित	98	45	वल्हयोनि	109	115
वर्णित	238	38	वल्हिन	99	49	वल्हवेगमन्	108	110
वर्णिन्	182	110	वल्हिन	50	14	वल्ह	110	120
वर्णिक	119	42	वल्हिक	81	3	वल्हसा	152	79
	90	36	वल्हिक				102	66
वर्णक	190	11	वल्हिक					
वर्णन	170	29	वल्हिक					

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
वह	150	63	वाणी	27	1	वारण	127	35
वह्नि	12	53	वात	13	63	वारणवृषा	74	113
	15	4	वातक	80	150	वारवाज	131	64
वाह्निशिल	157	106	वातकिन्	101	59	वासुध्या	}	94
वाह्निस्तक	67	80	वातपोष	58	29	वाग्नी		19
वा	226	250	वातप्रमी	}	85	वाग्नी	80	151
	228	10	वातभृश		7	वाग्नि	40	3
	229	16	वातरोगिन्	105	59	वाग्नि	15	7
वाह्नी	70	96	वातायन	50	9	वाग्नि	45	38
वाक्यनि	171	35	वातायु	85	8	वाग्नि	52	5
वाक्य	28		वातूल	216	199	वाग्नि	15	7
वागीध	171	35	वातक	149	60	वाग्नि	129	44
वागुरा	162	27	वादिप्र	}	32	वाग्नि	196	52
वागुरिक	160	14	वाद्य		5	वाग्नि	199	66
वाग्निमन्	171	35	वान	55	15	वाग्नि	29	7
वाह्मसु	29	9	वानस्पत्य	57	28	वाग्नि	140	1
वाह्	27	1		113	3	वाग्नि	74	114
वाच्यम	119	42	वावर	84	3	वाग्नि	160	15
वाचक	28	2	वानस्पत्य	53	6	वाग्नि	97	40
वाचस्पति	18	25	वानायुज	129	46	वाग्नि	}	141
वायाद	}	171	वानर	58	30	वाग्नि		5
वायल		36	वानेय	77	139	वाग्नि	80	151
वाचिक	30	17	वान्त	100	57	वाग्नि	75	122
वाचोयुक्तिपट्ट	171	35	वाग्दण्ड	162	28	वाग्नि	106	95
वाज	135	88	वापी	44	28	वाग्नि	130	51
वाग्मयेय	237	31	वाम	209	144	वाग्नि	107	103
वाजिदन्तक	72	104	वामदेव	8	32	वाग्नि	180	51
वाजिन्	89	34	वामन	15	5	वाग्नि	75	122
	129	45		99	46	वाग्नि	108	111
	204	107		176	70	वाग्नि	171	35
वाग्निशाला	49	7	वामदेव	48	14	वाग्नि	179	92
वाग्नि	35	27	वामलोचना	91	2	वाग्नि	72	103
वाग्नी	239	42	वामा	91	3	वाग्नि	199	75
वाग्नालका	72	107	वामी	129	47	वाग्नि	49	5
वाद्य	12	56	वायस	87	21	वाग्नि	72	104
	113	4	वायसासति	86	15	वाग्नि	50	8
	129	47	वायसी	80	152	वाग्नि	66	72
वाद्य	188	41	वायसोली	79	144	वाग्नि	112	134
	66	75	वायु	13	61	वाग्नि	20	2
वाग्नि	162	29	वायुमय	12	55	वाग्नि	10	42
वाग्निज	152	78	वाग्	40	3	वाग्नि	109	115
वाग्निम	152	79	वाग्	90	40	वाग्नि	31	26
वाग्निनी	204	112		212	162		112	134

	PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA	
	147	46	विजलव	172	44	वितुन्न	80	149
वासुकि	38	4	विक्षाव	188	37	वितुन्नक	76	127
वासुदेव	8	20	विगत	180	100		145	37
वासू	33	14	विगतार्तव	94	21		156	101
वास्तु	51	19	विग्र	99	46	रित्त	154	90
वास्तुक	82	158	विग्रह	103	70		167	9
वास्तोष्पति	10	43		125	19		180	100
वास	130	55		138	106	विदर	183	5
वाह	129	45		186	22	विदल	237	32
	154	88	विघस	117	28	विदारक	41	70
वाहद्विपत्	85	4	विघ्न	185	19	विदारी	73	110
वादन	131	59	विघ्नराज	9	38	विदारिगन्धा	74	116
बाहस	38	5	विचक्षण	113	6	विदित	182	108
बाहिरथ	128	40	विचयन	187	30		182	109
बाहिनी	134	79	विचरिका	100	53	विदिश	15	6
	134	82	विचारण	25	2	विदु	128	38
	204	112	विचारित	180	100	विदुर	170	30
बाहनापति	131	63	विचित्रित	25	3	विदुल	58	30
वि	89	34	विच्छर्क	50	11	विदुल	180	100
विशति	153	83	विच्छाय	236	26	विदुवर्णी	68	85
विकर्कत	60	38	विजन	126	23	विद्याधर	4	11
विषय	54	7	विजय	138	111	विद्युत्	16	10
विकर्तन	19	30	विजिल	147	46	विद्युधि	100	56
विशलाह	99	46	विज्ञ	166	4	विद्व	139	112
विक्रमा	69	71	विज्ञात	167	9	विदुत	180	100
विकसित	54	8	विज्ञान	26	6	विदुम	155	93
विकस्वर	170	30	विट	234	17	विदुमलता	76	130
विकार	185	15	विट्क	51	15	विद्वस्	113	5
विकासिन्	170	30	विटप	55	14		223	235
विचिर	89	34		207	131	विद्वेष	35	25
विचिरण	67	81	विद्यपिन्	53	5	विधना	93	11
विकुर्वाण	167	7	विट्खदिर	62	50	विधा	164	38
विहृत	34	19	विन्चर	161	23		203	101
	101	58	विट्क	72	107	विधान	17	17
विकृति	185	15	विडोत्रस्	9	51	विधि	5	17
विक्रम	137	104	विडाल	85	8		25	28
	208	140	वितम्बा	233	9		119	39
विक्रय	153	83	वितथ	30	21	विधिदर्शिन	115	16
विक्रयिक	152	79	वितरण	117	29	विधु	6	22
विक्रान्त	133	78	वितर्दि	51	16		16	14
विक्रिया	185	15	वितस्त	105	84		203	99
विकेत्	152	79	वितान	110	120	विधुत	181	107
विद्वेष	153	82		204	113	विधुतद	18	27

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
विधुर	186	20	विज्ञान	185	14	वितेपन	111	133
विधुवन	183	4	विषय	100	55		186	27
विधुवन			विपुष	3	7	वितेपी	148	50
विधेय	169	24	विभव	154	90	विनय	202	96
विनियमग्रहिन्			विमाकर	19	29	विवर	37	1
विना	228	3	विभावरी	21	4	विवर्ण	160	16
विनायक	5	14	विभावमु	12	56	विवश	172	44
	9	38		19	31	वितस्त्र	19	30
विनाय	186	22		221	227		197	57
विनायोग्यमुक्त	179	92	विभूति	9	36	विवाद	29	8
विनीत	129	45	विभूषण	107	101	ववाह	121	56
विन्दु	170	30	विभ्रम	36	82	विविष	126	23
विन्ध्य	52	3	विभ्राम्	107	101		200	82
विम	180	100	विमनस्	167	8	वितेष	180	94
	181	105	विमर्दन	185	13	विवेक	118	38
विपक्ष	124	11	विमला	79	144	विषाक	36	32
विपक्षी	31	3	विम तूज	95	25		118	8
विपण	153	83	विमान	11	48	विष्	140	1
विपणि	49	2	वियद्	15	3		220	215
	196	52	वियत्रह्या	11	49	विवाहक	175	60
विपत्ति	134	88	वियम	185	18	विपद	26	12
विपय	48	16	विवात	169	25	विशर	139	117
विपद्	184	88	विषाम	185	18	विशस्या	68	83
विपयेय	187	33	विरनस्तमसू	119	44		78	187
विपयौष			विरति	188	38		210	155
विशक्ति	113	5	विरल	175	66	विशसन	139	116
विपद्	44	33	विगन्	122	1	विशक्त	9	40
विपादिना	100	52	विगव	30	24	विशाला	18	23
विपाशा	44	33	विगिष	5	17	विशाम	187	32
विपिन	53	1	विरुगाक्ष	8	32	विशारण	139	114
विपुल	175	61	विरोचन	19	31	विशारद	202	95
विप्र	113	2		204	108	विश ल	175	60
	113	4	विरोध	35	25	विशालता	109	114
विप्रकार	185	15	विरोधन	186	21	विशालत्व	57	23
विप्रकृत	172	41	विशपोषि	30	16	विशाला	81	157
विप्रकृतक	176	69	विरुक्ष	170	26	विशिक्ष	135	87
विप्रतीकार	35	25	विरुक्षण	183	2	विशिक्षा	49	3
विप्रशाम	187	28	विगम्बित	32	9	विशेषक	110	123
विप्रलय	172	41	विरम्भ	187	38	विशानन	117	29
विप्रलय	187	28	विराम	30	16	विधान	187	28
विनलाय	30	16	विराम	36	32	विधुत	167	8
विप्रशिक्षा	94	20	विलीन	180	100	विध	4	10
विधुप्	40	6						

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
	145	38	विष्वाग्रन्	171	34	वीणावाद	160	13
	175	65	विस	45	42	वीत	129	44
विश्वकदु	161	23	विसकण्टिका	88	26	वातस	162	26
विश्वकर्मन्	204	109	विसप्रसून	45	41	वीतिहोत्र	12	53
विश्वमेवज	145	38	विसर	90	40	वीथी	53	4
विश्वभर	6	22	विमर्जन	117	29		201	87
विश्वभरा	46	2	विसपण	186	23	वीघ्न	174	55
विश्वसृज्	5	17	विगवाद	37	36	वानाह	43	57
विस्वस्ता	93	11	विसर	42	17	वीर	33	17
विश्वा	71	100	विसरिन्	170	31		34	18
विश्वास	126	24	वासना	45	39		183	78
विष्	102	68	विमृत	179	86	वारण	}	83 164
विप	38	9	विमृत्वर	}	170	वीरतर		
	221	224	विमृमर			वीरतश्च	61	45
विषधर	38	7	वित्त	154	86	वीरपत्नी	94	16
विषमच्छद्	57	23	विस्तर	}	186	वीरपान	187	104
विषय	26	7	विभार			वीरभार्या	}	94 16
	47	8	विस्तृत	179	86	वीरमातृ		
	210	152	विस्फार	138	109	वीरवृक्ष	61	48
विषयिन्	26	8	विस्फोट	100	53	वीराश्वसन	187	101
विषयैय	39	11	विमय	34	19	वारसू	94	16
विषा	71	100	विस्मयान्वित	170	26	वारहन्	121	53
विषाण	156	46	विस्मृत	179	87	वीरधृ	54	9
विषाणी	75	120	विश्रम्भ	126	24	वर्ष	35	20
विपुर	}	22		207	135		101	62
विपुवत्			विल	26	12		210	154
विष्कर	89	34	विलसा	98	41	वीरघ	202	96
विष्कम्भ	51	17	विहग	}	89	वुरु	68	82
विष्टप	47	6	विहग			वुरु	85	7
विष्टर	213	170	विहगम	}	163	वुरुधूप	111	128
विष्टरभ्रवस्	5	18	विहगिका				111	129
विष्ट	39	3	विहसित	36	35	वृक्ष	181	104
विष्टा	102	111	विहस्त	172	43	वृक्ष	53	5
विष्णु	5	18	विहायस्	15	2	वृक्षभेदिन्	163	34
विष्णुका-ता	72	104		89	33	वृक्षहृदा	68	82
विष्णुपद	15	2	विहापिन	117	29	वृक्षवाटिका	53	2
विष्णुपदी	44	31	विहार	185	16	वृक्षादन	163	34
विष्णुरथ	7	29	विहल	172	44	वृक्षदनी	68	82
विष्य	172	45	वीकाश	220	216	वृक्षाम्ल	145	35
विष्वच्	229	14	वानि	40	5	वृक्षजिन	23	23
विष्वक्सेन	6	19	वीज	24	28		176	71
विष्वक्सेनप्रिया	80	151	वीणा	31	3		204	109
विष्वक्सेना	63	56	वीणादण्ड	32	7	वृत्त	179	92

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
वृत्ति	184	8	वृत्त्यन्ती	92	9	वेपथ्वार	145	35
वृत्त	176	70	वृषा	69	88	वेदत्	151	69
	179	92	वृषाकपायी	211	156	वे	228	5
	199	8	वृषाकपि	207	130	वेकक्षक	112	136
वृत्तान्त	29	7	वृष्टि	16	11	वेरुष्ठ	5	18
	197	63	वृष्य	152	76	वेजनन	97	39
वृत्ति	140	1	वृग	191	20	वेजयन्त	10	46
	199	73	वेगिन्	133	74	वेजयन्तिक	133	72
वृत्त	212	165	वेगि	107	98	वेजयन्तिका	65	66
वृषदन्	10	4	वेगी	65	69	वेजयन्ती	137	101
वृषा	225	248	वेपु	82	161	वेज्ञानिक	166	4
	228	4	वेपुष्पा	160	13	वेणव	55	18
वृद्ध	75	123	वेतन	140	1	वेणविक	160	13
	98	42		164	38	वेणिक		
	103	100	वेनम	58	29	वेणुक	128	42
वृद्धत्व	97	40	वेनस्वन्	47	9	वेतसिक	160	14
वृद्धद्वारक	78	137	वेनास	235	21	वेननिक	160	15
वृद्धनामि	101	6	वेप्रवती	44	34	वेनरणी	39	2
वृद्धभवनम्	9	4	वेद	28	3	वेतालिक	137	98
वृद्धमय	97	40	वेदना	183	6	वेदेहक	152	78
वृद्धा	93	12	वेदि	115	18		158	3
वृद्धि	184	9	वेदिवा	51	16	वेदही	71	97
वृद्धिजीविका	141	4	वेध	184	8	वेध	100	57
वृद्धोक्त	149	61	वेधनिका	163	34	वेधमात्र	72	103
वृद्ध्याजीव	141	5	वेधमुष्टक	77	135	वेधाय	11	51
वृन्त	55	15	वेधम्	5	17	वेधय	173	48
वृन्व	90	41		222	229	वेततेय	7	29
वृन्वारक	4	9	वेपित	180	100	वेनीतक	131	59
	190	16	वेपथु	87	38	वेमात्रेय	95	25
वृन्निष्ठ	182	118	वेमन्	162	28	वेयात्र	130	54
वृन्धिक	86	14	वेला	217	199	वेर	85	25
वृष	24	24	वेला	72	106	वेरनिर्यातन	139	112
	72	104	वेरज	145	35	वेरशुद्धि		
	74	117	वेरिन	176	72	वेरिन्	124	10
	149	59		179	87	वेवधिक	160	15
	221	221	वेरा	49	2	वेवस्तत	13	59
वृषण	104	76	वेरन्त	41	28	वेराय	22	16
वृषदशक	85	6	वेरम्	49	4		151	74
वृषध्वज	8	34	वेरमयू	51	19	वेरय	140	1
वृषन्	10	42	वेरया	94	19	वेयवण	14	69
वृषम	74	117	वेरयाजनसमाधय	49	2	वेयानर	12	53
	149	59	वेग	107	99	वेयारिण	42	17
वृषल	158	1	वेष्ठित	179	91	वेपट्	228	9

	PJOR STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA	
व्याप्त	197	62	व्यास	38	7	शकृत्स्नि	42	17
व्याप्ति	25	31		216	197	शकुन	89	33
व्याप्त	216	191	व्यालपाहिन्	39	11	शकुनि	89	33
व्याजन	112	140	व्यालायुध	76	129	शकुन्त	197	58
व्याजक	39	16	व्यास	186	22		89	33
व्याजन	205	116	व्याहार	27	1	शकुन्ति	42	19
	235	53	व्युत्थान	205	118	शकुल	82	159
व्युद्गम्वर	62	52	व्युष्टि	194	38	शकुलाक्षक	68	86
व्युत्थय	187	33	व्यूह	195	45	शकुलादनी	73	111
व्युत्थास	39	3	व्यूहवहक	132	66		42	17
व्युथा	184	8	व्यूति	162	29	शकुलार्भक	102	67
व्युध	48	12	व्यूह	90	40	शकुत्	150	62
व्यु व	185	17		134	80	शकुत्करि	171	36
व्युय	190	12		223	239	शक्त	125	19
व्युलाक	16	13	व्यूहपार्णि	134	80	शक्ति	137	104
व्युवधा	29	9	व्याकार	159	7		198	66
व्युवहार	122	57	व्योमकेश	8	34		9	40
व्युवाय	205	120	व्योमन्	15	1	शक्तिधर	132	70
व्युसन	172	43	व्योमवान	11	48	शक्तिहेतिक	10	42
व्युसनातै	176	72	व्योप	158	111	शक	65	67
व्युस्त	172	43	प्रज	90	40		16	11
व्याकुल	54	7	प्रजया	118	35	शकधनुस्	62	58
व्यु कौश	84	1		136	96	शकपुष्पी	78	137
व्याघ्र	174	59	प्रज	100	54	शकर	7	30
व्याघ्रनख	76	129	प्रत	118	37	शङकु	42	20
व्यु प्रराव	60	38	प्रतति	54	9		54	8
व्यु प्रपच्छ	62	51		198	67		136	94
व्याघ्र ट	87	16	प्रतिन्	114	7	शख	14	71
व्यु ह्री	70	94	प्रधन	163	33		43	23
व्याप	35	30	प्रत	90	40		77	131
	36	33	प्रात्य	121	54		191	13
व्यु द	194	42	प्राडा	34	23	शखनख	43	23
व्यु ध	161	21	प्रादि	142	15	शाखनी	76	127
व्याधि	76	126		143	21	शची	10	45
	99	51	प्राहभेद	143	20	शचीपति	10	43
व्या प्रघात	57	24	प्रेरेख	141	6	शनी	81	154
व्याधित	101	58	शय	11	17	शठ	172	46
व्यान	13	63	शवर	40	4	शणपर्ण	80	150
व्यापान	25	4		86	10	शणयुधिका	72	107
व्याप्य	76	126	शक्	69	88	शणसूत्र	42	16
व्याम	105	87	शकल	130	50	शण्ड	123	9
				17	16	शतकाटि	11	47

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
शतपु	44	33	शम्पा	16	9	शल	85	7
शतपुत्र	45	40	शम्भारि	7	26	शलम	88	29
शतपुत्रक	87	17	शम्भल	238	34	शलल	}	85 7
शतपदी	86	14	शम्भाकृन्	141	9	शलली		
शतपर्वन्	82	161	शम्भूक	43	23	शलाट्ट	55	15
शतपर्विका	72	103	शम्भली	94	19	शल्ल	190	13
	82	158	शम्भु	7	30	शल्ल	62	53
शतपुष्पा	80	152	शम्पा	142	14		85	7
शतप्राध	67	77	शम्पाक	57	23		136	94
शतमन्त्रु	10	42	शय	104	81	शय	140	120
शतमान	238	34	शयन	37	37	शय	161	31
शतमूली	71	101		112	138	शयराज्य	51	20
शतवीर्या	82	159	शयनीय	112	1 7	शय	86	11
शतवेदिन्	78	141	शयल	}	171 33	शयपर	17	15
शतहृदा	16	9	शयित			शयलेनन्	157	107
शताङ्ग	137	52	शयु	38	5	शयादन	86	15
शतावरो	71	101	शय्या	112	137	शयोरण	157	107
शत्रु	123	9	शर	82	16	शयण	224	244
	124	11		135	88		227	1
शनेधर	18	27	शरजम्भन्	9	39		229	12
शनेत्	230	18	शरग	196	53	शय	83	168
शरय	}	29	शरद	23	19	शयन	24	26
शरन				23	20		182	110
शरक	130	50	शरभ	86	11	शय	194	83
शररा	42	18	शरभ्य	}	135 87		214	180
शरल	27	17	शराभ्यास			शयक	155	98
शरली	150	67	शरारि	88	26	शयनार्ज	159	7
शरद	26	7	शरद	170	28	शयनीय	132	68
शरद	28	2	शराज	145	32	शय्री	136	93
	30	23	शरावनी	44	34	शयमजरी	}	143 21
शरपद	106	94	शरासन	134	84	शयमशुक		
शरधन	171	38	शरीर	103	70	शय	78	186
शर	}	183	शरीरास्थि	103	69		145	34
शरय			शरीरिन्	24	30	शरद	150	64
शरन	12	58	शरीरिन्	47	11	शरद्विक	160	14
	117	26	शरीरिन्	146	43	शरकोक	132	70
शरनस्वय	44	32	शरीरिन्	214	176	शरकमुनि	5	14
शरल	102	67	शरकसवन्	}	47 11	शरकसिद्ध	5	15
शरमित	180	98	शरकरिल			शरका	54	11
शरी	62	52	शरमन्	24	25	शरकनार	49	2
	143	23	शरी	7	33	शरकामृग	84	3
शरीपाथ्य	143	24	शरीर	20	30	शरकिन्	53	5
शरीर	62	52	शरीरणी		37	शरकि	159	8

PAGE STANZA

PAGE STANZA

PAGE STANZA

शीतल	17	20	शुभ्र	26	12	शेफालिका	66	71
	80	150		216	193		232	7
शीतलिका	72	105	शुभ्राशु	16	14	शेमुषी	25	1
	75	123	शुभ्र	162	27	शेमुषी	59	35
शीधु	146	42	शुभ्र	126	28	शेमुषी	14	71
	165	42	शुभ्र	155	97	शेमुषी	45	38
	238	34		235	23	शेमुषी	38	4
शीधु	106	95	शुभ्र	118	35	शेमुषी	114	11
शीधु	131	64	शुभ्र	102	63	शेमुषी	69	89
शीधु	172	45	शुभ्र	137	103	शेमुषी	51	1
शीधु	107	98	शुभ्र	12	54	शेमुषी	} 160	12
	132	65	शुभ्र	143	23	शेमुषी		
शीधु	35	26	शुभ्र	86	14	शेमुषी	75	123
	217	202	शुभ्र	143	24	शेमुषी	44	30
शुभ्र	87	22	शुभ्र	69	87	शेमुषी	97	40
शुभ्र	68	57	शुभ्र	158	1	शेमुषी	35	25
शुभ्र	77	133	शुभ्र	} 93	13	शेमुषी	12	54
शुभ्र	200	83	शुभ्र		13	शेमुषी	20	35
शुभ्र	43	23	शुभ्र	174	56	शेमुषी	27	15
	77	131	शुभ्र	183	78	शेमुषी	44	34
शुभ्र	12	56	शुभ्र	144	26	शेमुषी	155	92
	18	26	शुभ्र	217	198	शेमुषी	102	64
	22	16	शुभ्र	147	45	शेमुषी	100	52
	101	62	शुभ्र	7	30	शेमुषी	80	149
शुभ्र	4	12	शुभ्र	147	45	शेमुषी	51	18
शुभ्र	26	12	शुभ्र	108	109	शेमुषी	147	46
शुभ्र	25	25	शुभ्र	128	42	शेमुषी	174	56
शुभ्र	12	56	शुभ्र	152	75	शेमुषी	63	58
	22	16	शुभ्र	52	4	शेमुषी	100	52
	26	12	शुभ्र	79	143	शेमुषी	173	52
	33	17	शुभ्र	192	26	शेमुषी	17	18
शुभ्र	145	38	शुभ्र	145	37	शेमुषी	99	51
शुभ्र	164	41	शुभ्र	48	17	शेमुषी	91	44
शुभ्र	44	33	शुभ्र	33	17	शेमुषी	39	10
शुभ्र	50	12	शुभ्र	153	66	शेमुषी	169	23
	198	66	शुभ्र	43	25	शेमुषी	159	10
शुभ्र	161	22	शुभ्र	71	100	शेमुषी	71	97
शुभ्र	161	23	शुभ्र	74	117	शेमुषी	5	15
शुभ्र	24	22	शुभ्र	155	96	शेमुषी	11	21
	152	76	शुभ्र	180	96	शेमुषी	137	103
	235	23	शुभ्र	112	136	शेमुषी	159	8
शुभ्र	} 173	50	शुभ्र	104	76	शेमुषी	168	19
शुभ्र			शुभ्र			शेमुषी	181	10

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
इमशान	140	120	श्रीवास	111	129	शस्त्र	230	23
इयाम	27	14	श्रीवेष्ट	110	125	शस्त्रन	13	61
	209	143	श्रीसह	65	70	श्राविष्	62	53
इयामल	27	14	श्रीह सिनी	199	77	शित्र	85	7
इयामा	63	55	श्रुत	28	3	श्वेत	100	54
	73	109	श्रुति	106	94		26	12
	73	112		199	73		155	96
	209	143		53	4	श्वेतमहत्	200	79
इयामाक	83	166	श्रीणा	159	5	श्वेतमहत्	88	24
इयाम	96	32		24	24	श्वेतमहत्	158	110
इयाम	27	16	श्रेयस्	26	6	श्वेतरक्त	27	15
इयाम	26	12		174	58	श्वेत्सुरसा	66	71
इयाम	86	15		64	60	श्वेत्सुरसा	118	4
इयामपाता	232	6	श्रेयसी	68	80	श्वेत्सुरसा	89	30
धडा	203	102		71	97	श्वेत्सुरसा	0	14
धडाह	94	21		174	59	श्वेत्सुरसा	0	39
	170	27	श्रेष्ठ	99	48	श्वेत्सुरसा	62	49
धयम	184	12	श्राण	103	74	श्वेत्सुरसा	72	103
धयम	106	94	श्राणि	103	74	श्वेत्सुरसा	81	154
धयम्		23	श्राणिकस्तक	113	6	श्वेत्सुरसा	81	1
धयिष्ठ	18	23	श्राणिक	228	9	श्वेत्सुरसा	45	42
धयाम	148	50	श्राणिक	175	61	श्वेत्सुरसा	150	62
धयाम	117	31	श्राणिक	184	11	श्वेत्सुरसा	141	7
धयाम	13	59	श्राणिक	101	60	श्वेत्सुरसा	9	40
धयाम	181	12	श्राणिक	101	60	श्वेत्सुरसा	138	107
धयाम	22	16	श्राणिक	101	60	श्वेत्सुरसा	172	42
धयाम		27	श्राणिक	59	35	श्वेत्सुरसा	185	18
धयाम	7	27	श्राणिक	189	2	श्वेत्सुरसा		106
धयाम	138	83	श्राणिक	24	25	श्वेत्सुरसा	138	92
धयाम	8	32	श्राणिक	71	99	श्वेत्सुरसा	179	24
धयाम	5	14	श्राणिक	161	22	श्वेत्सुरसा	30	16
धयाम	14	61	श्राणिक	238	40	श्वेत्सुरसा	30	16
धयाम	6	21	श्राणिक	161	20	श्वेत्सुरसा	229	17
धयाम	65	66	श्राणिक	37	2	श्वेत्सुरसा	23	20
धयाम	196	53	श्राणिक	235	22	श्वेत्सुरसा	183	4
धयाम	63	41	श्राणिक	100	52	श्वेत्सुरसा	23	22
धयाम	59	3	श्राणिक	140	2	श्वेत्सुरसा	4	43
धयाम	58	32	श्राणिक	96	21	श्वेत्सुरसा	71	19
धयाम	70	95	श्राणिक	97	37	श्वेत्सुरसा	186	22
धयाम	60	40	श्राणिक	209	146	श्वेत्सुरसा	25	1
धयाम	168	14	श्राणिक	96	31	श्वेत्सुरसा	25	5
धयाम	168	14	श्राणिक	97	37	श्वेत्सुरसा	201	92
धयाम	6	22	श्राणिक			श्वेत्सुरसा	187	30

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
सवीत	179	91	संभि	149	55	मञ्जर	12	57
मनेग	36	34	संकट	178	85	संज्ञपन	139	115
संवेद	183	6	संकर	51	18	संज्ञा	193	33
संदेश	37	37	संकर्षण	G	24	संज्ञु	99	47
संस्थान	109	118	संकलित	180	93	संज्ञा	107	97
संश्लेषक	137	99	संख्या	25	2	गर्भान	90	38
संशय	25	3	संयमुद्र	172	43	संज्ञ	113	5
संशयापप्रमानम	166	5	संकाश	164	38		200	88
संश्रव	25	5	संकीर्ण	158	1	सनत	18	65
संश्रुत	182	109		179	86	सनी	92	6
संश्रुत	187	30	संकुल	30	19	सतीनक	142	16
संश्रुत	176	68		179	86	सतीप्य	114	12
संश्रुत	115	15	संकोच	110	124	मत्तम	174	58
संश्रुत	48	18	सकम्पदन	10	44	सराव	24	29
	196	55	संकाय	186	25		219	214
संसिद्धि	37	38	संक्षेपण	186	21	मत्पथ	48	16
संस्कारहीन	121	54	संक्षेप	138	105	मल्ल	30	22
संस्कृत	200	81	संक्षेप	25	2		210	154
संस्तर	212	162	संक्षेप	175	63	संक्षेप	163	82
संस्तव	186	23	संक्षेप	113	5	संक्षेप	119	43
संस्ताव	187	34	संक्षेप	153	83	संक्षेप	153	82
संस्तयाय	210	151	संक्षेप	187	29	संक्षेप	140	3
संस्था	126	27	संक्षेप	30	18	संक्षेप	153	82
संस्थापन	206	124	संक्षेप	187	29	संक्षेप	214	182
संस्थित	139	118	संक्षेप	238	84	संक्षेप	228	4
संस्थापन	81	154	संक्षेप	212	167	संक्षेप	124	15
संस्थापन	138	106	संक्षेप	182	109	संक्षेप	13	65
संस्थापन	177	76	संक्षेप	180	93	संक्षेप	49	5
संस्थापन	99	47	संक्षेप	28	6	संक्षेप	115	15
संस्थापन	90	41	संक्षेप	138	107	संक्षेप	115	16
संस्थापन	103	70	संक्षेप	136	91	संक्षेप	280	23
संस्थापन	89	2	संक्षेप	185	14	संक्षेप	13	61
संस्थापन	29	8	संक्षेप	90	42	संक्षेप	176	43
संस्थापन	175	66	संक्षेप	90	40	संक्षेप	44	33
संस्थापन	224	243	संक्षेप	218	207	संक्षेप		
संस्थापन	87	21	संक्षेप	47	10	संक्षेप	164	37
संस्थापन	62	52	संक्षेप	132	66	संक्षेप		
संस्थापन	103	73	संक्षेप	113	3	संक्षेप	176	67
संस्थापन	124	12	संक्षेप	127	34	संक्षेप	49	4
संस्थापन	93	12	संक्षेप	128	43	संक्षेप	218	10
संस्थापन	124	12	संक्षेप	90	40	संक्षेप	171	34
संस्थापन			संक्षेप	94	17	मनकुमार	11	51
संस्थापन	96	34	संक्षेप	49	6	सना	230	16

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
सनातन	176	73	सप्तला	66	73	समा	23	20
सनाभि	96	33		79	143	समासमीमा	151	72
सनि	117	32	सप्तार्चिस्	12	56	समाकपिन्	26	11
सनीह	176	67	सप्ताश्व	19	30	समाधात	138	107
सतत	13	65	मति	129	45	समाहृया	79	142
सतति	113	1	सप्तद्वारिन्	114	11	समान	91	43
सतमस	38	4	समर्तुका	93	12	समाज्ञा	29	11
सतान	11	50	सभा	49	6	समाधि	25	5
	113	1		115	15		202	98
सताप	12	57	सभाजन	184	7	समान	13	63
संतापित	181	103	सभ सद्	115	16		164	87
संदान	151	73	सभास्तार				206	127
सद्वित	180	95	सभिर	165	44	समानोदय	96	34
सदाव	139	112	सभ्य	113	3	समालम्भ	186	27
सदित	180	95		115	16	समारुत	114	10
सदशवाक्	30	17	सम	164	37	समासाद्य	180	98
सदेशहर	125	16		175	65	समासार्था	29	7
सदेश	25	3	समग्र	175	66	समाहार	185	16
सदोह	90	40	समहृया	69	91	समाहित	182	109
सद्राव	139	112	समज	91	43	समाहति	28	6
सुधा	203	102	समज्या	115	15	समाह्वय	165	46
सधान	165	42	समज्ञस	126	25	समेत्	138	107
सधि	125	19	समधिक	177	76	समिति	115	15
•	184	11	समन्ततस्	229	14		188	107
सधिनी	151	69	समन्तदुग्धा	72	106		198	70
सध्या	20	8	समन्तभद्र	4	13	समिधू	55	13
सध्रकदु	59	35	समन्तितल्य	31	3	समीक	138	105
सनद्ध	132	66	समम्	228	4	समीप	176	67
सनय	210	151	समय	20	1	समार	13	62
सनिकर्षण	186	23		209	149	समीरण	18	62
सनिधि			समया	226	253		67	79
सनिवेश	51	19		228	7	समुच्चय	185	16
सपल	124	10	समर	138	106	समुच्छ्रय	210	152
सपदि	227	■	समर्थ	201	87	समुत्तिष्ठत	181	107
	228	10	समर्थन	126	26	समुत्पिण	138	100
सपर्या	115	14	समर्थुक	167	7	समुदक्त	179	90
	118	34	समर्थोद्	176	67	समुदय	90	41
मदिण्ड	96	33	समर्थातिन्	12	58	समुदाय	90	41
सर्पाति	149	55	समवाय	90	41		138	107
सप्तकी	108	108	समष्टिला	81	157	समुद्र	234	17
सप्ततन्दु	115	13	समसन	186	21	समुद्रक	112	139
सप्तपर्ण	57	23	समस्त	175	65	समुद्रन	169	23
सप्तर्षि	19	28	समस्या	29	7	समुद्ररण	196	55

PAGE TANVA

PAGE TANVA

PAGE TANVA

समुद्र	40	1	सरम्	41	28	सव	115	13
समुद्रान्ता	70	92	सर्गी	45	40	गवन	120	47
	71	116	मरखीह	40	1	गवयम्	124	12
	77	134	मरखार	197	57	गवितृ	19	32
समुन्द्रन	187	29		27	1	गवेष	176	67
समुद्र	181	106	सरस्वती	44	34	गव्य	178	85
समुद्रद	203	103		44	29	गव्येन	131	61
समुद्रोपम	229	11	सरित्	40	1	गव्य	55	15
समुद्र	85	9	सरित्पति	38	7	गव्यार	61	45
समुद्र	90	40	गरीम्व	191	22	गह	228	1
गन्ध	116	20	गर्ग	61	45	गह्वर	59	38
समुद्र	167	11	गर्ग	61	44	गह्वर	66	70
समुद्र	184	10	गर्ग	36	6	गहन	96	34
समुद्र	147	46	गर्ग	38	4	गह्वर्मणी	92	5
समुद्र	134	83	सर्वराज	148	52	गहन	170	31
समुद्र	134	82	सर्विम्	175	65	गह्वेज्जन	149	55
समुद्राय	210	100	सर्व	46	3	गह्व	22	11
समुद्र	112	139	सर्वमहा	4	13		137	103
समुद्र	230	24	सर्वेष्ट	8	33		222	289
समुद्राय	184	7		229	14	सरम्	228	8
समुद्राय	126	26	सर्वतम्	50	10	सहस्य	22	15
समुद्राय	138	106	सर्वतम्	64	62	सहस्य	42	18
समुद्र	54	7		59	36	सहस्य	45	40
समुद्र	178	85	सर्वतोमन्त्र	40	4	सहस्य	82	109
समुद्र	44	35	सर्वतोमुख	230	23	सहस्य	146	40
समुद्र	36	34	सर्वदा	150	66	सहस्य	78	141
	186	26	सर्वदुर्गावह	111	37	सहस्य	19	32
समुद्र	24	24	सर्वधुर्ग	136	127	सहस्य	10	44
समुद्र	51	18	सर्वमन्त्राल	120	94	सहा	181	63
समुद्र	183	6	सर्वरग	114	40		66	74
समुद्र	30	22	सर्वल	136	9	सहाय	133	72
समुद्र	122	3	सर्वलिङ्गिन्	73	95	सहायता	188	41
समुद्र	165	43	सर्ववदन्	169	108	सहिष्णु	170	31
समुद्र	88	27	सर्वसुहृन्	136	22	सहृदय	166	3
समुद्र	86	13	सर्वसुहृन्	136	95	सायाधिक	41	12
समुद्र	81	103	सर्वप्रमत्तिन्	5	10	सायुगीन	133	78
समुद्र	48	15	सर्वोद्गीन	136	95	सायुगीन	124	14
समुद्र	161	23	सर्वभिसार	142	17	सायुगीन	166	5
समुद्र	64	60	सर्वोपसिद्ध	40	3	सायुगीन	228	4
	167	8	सर्वोप	75	124	सायुगीन	224	244
समुद्र	111	129	सर्विल			सायुगीन	40	1
समुद्र	73	108	सर्वी					

	PAGE	STANPA		PAGE	STANPA		PAGE	STANPA
सावि	228	7	साधम्	20	3		180	95
साति	188	39		230	20		180	99
	198	64	सार	54	12		200	80
सातिसार	101	59		213	172	सितच्छत्रा	80	152
सात्त्विक	33	16	सारङ्गन	87	17	सिता	146	43
सादिन्	131	61		192	23	सिताम्न	111	130
	204	107	सारथि	131	60	विताम्नोज	45	41
साधन	205	119	सारमेय	161	22	सिद्ध	4	11
साधरण	164	37	सारव	45	36		181	101
	178	82	सारस	45	40	सिद्धान्त	25	4
साधित	172	40		88	23	सिद्धार्थ	143	18
साधिष्ठ	182	113	सारसन	108	109	सिद्धे	74	113
साधीयस्	223	236		131	64	सिष्ण	100	53
साधु	113	3	सार्थ	90	42	सिष्मल	101	61
	173	52	सार्थवाह	152	78	सिष्मल	233	10
	203	101	सार्थम्	228	4	सिष्म	18	23
साधुवाहिन्	129	45	सार्ध	181	106	सिष्मता	232	8
साध्य	4	10	सार्धभौम	15	5	सिनीवाली	21	9
साध्यस	34	21		122	2	सिन्दुक	65	68
साध्वी	92	6	सार	49	3	सिन्दुवार	65	69
साधु	52	5		53	5	सिन्दूर	157	105
सातगन	121	52		61	45		237	31
सान्त	30	18	सालावक	190	12	सिन्धु	40	1
	125	21	सास्ना	150	63		203	101
सादृष्टिक	127	30	साहस	125	21	सिन्धुज	146	42
सान्द्र	175	66	साहस	131	63	सिद्ध	111	128
सान्द्रस्निग्ध	170	30		188	43	सीता	142	14
साभाव्य	117	27	सिंह	84	1	सीत्य	141	8
सातपथीन	124	12		174	59	सीमन्	51	20
सामन्	28	3	सिंहतल	105	85	सीमन्त	235	19
	125	21	सिंहनाद	138	108	सीमन्तिनी	91	2
सामाजिक	115	16	सिंहपुच्छी	70	93	सीमा	51	20
सामान्य	25	31	सिंहसंज्ञन	167	12	सीर	142	14
	178	82	सिद्धान	155	98	सीरपाणि	6	24
सामि	226	250	सिद्धान्त	127	32	सीरा	102	65
सामिधेनी	116	22	सिद्धान्त	72	104	सीवन	183	5
सामुद्र	146	41	सिद्दी	72	103	सीसक	157	105
सापराधिक	128	105		74	114	सीसुण्ड	72	106
सांप्रतम्	229	12	सिद्धता	199	73	सु	227	2
	230	24	सिद्धतामय	41	9		224	5
सार	200	5	सिद्धतावत्	47	11	सुषुन्दक	80	148
	230	20	सिद्धक	157	107	सुकरा	151	70
सायक	189	2	सित	27	13	सुक्ल	167	8

PAGE - PATA

PAGE - PATA

PAGE - PATA

सुत्रमार	177	78		66	73		37	
सुत्रन	24	24	सुमनोरजम्	55	17	सुदिश	76	130
सुहतिन्	166	3	सुमेरु	11	49	सुपेन	65	68
सुख	24	25	सुर	3	7	सुपेनिका	73	109
	235	23	सुराह्या	232	8	सुश्रु	227	2
सुखवर्च	157	109	सुरज्यष्ट	5	16		230	20
सुखसंदेहा	151	71	सुरार्द्धविका	11	49	सुसह्य	147	45
सुगत	4	13	सुरद्विप्	4	12	सुहृद्	124	12
सुगन्धि	26	11	सुरेनिम्नगा	44	31	सूरर	84	2
	75	121	सुरधत	10	43	सूर्य	175	61
सुचारित्रा	92	6	सुरभि	22	18		209	144
सुचैरुक्त	109	116		26	11	सूचक	173	47
सुन	95	27		208	136	सूचि	232	8
	197	60	सुरभी	75	124	सून	131	60
सुनधेर्षा	69	88	सुरार्ध	11	48		156	99
सुनात्मजा	96	29	सुराष्टोक	3	6		158	3
सुनमन्	10	42	सुरात्मन्	15	1		197	62
सुखा	120	47	सुरासा	74	115	सूतिकाश	50	8
सुखन्	114	10	सुरा	164	39	सूतिमात्र	97	39
सुदर्थन	7	28	सुराचर्य	18	25	सुत्पान	161	19
सुदाम	126	29	सुरामण्ड	165	43	सूत	162	28
सुधर	176	69	सुराज्य	11	49	सूतवेदन	186	24
सुधर्मन्	11	48	सुराशूज	77	131	सूत	144	28
सुधा	11	48	सुवचन	30	17		201	91
	203	102	सुवर्ण	154	86	सूना	204	113
सुधाशु	15	14		155	94	सूत्र	95	27
सुधी	113	5	सुवर्णक	57	24	सूत्रत	80	19
सुनासीर	9	41	सुवर्णि	70	96	सूत्रकार	144	27
सुनिपण्यक	80	149	सुवहा	66	71	सूत्र	19	29
सुन्दर	173	52		74	115	सूत्रण	81	157
सुन्दरी	92	4		75	119	सूत्रत	168	15
सुपविन्दु	48	16		75	124	सूत्रसूत	19	33
सुपज	7	29		78	140	सूत्रि	113	6
सुपर्वन्	3	7	सुवासिनी	92	9	सूत्री	163	35
सुपार्थक	61	43	सूत्रता	151	71	सूत्रे	19	29
सुप्रतीक	15	5	सूत्रीय	17	20	सूत्रतनया	44	32
सुप्रयोगविशिख	132	69	सूत्रम	173	52	सूत्रेन्दुसमय	21	8
सुप्रटाय	30	17	सूत्रमा	17	18	सूत्रे	106	91
सुप्रमासुत	95	24	सूत्रवी	81	155	सूत्र	136	92
सुप्रिक्षा	76	125		145	37	सूत्राल	85	5
सुप्रम	143	18	सूत्रि	37	2	सूत्रि	128	42
सुप्रमम्	3	7	सूत्रिर	31	4	सूत्रिका	102	67
	55	17		37	1	सूत्रि	48	15

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
सुपाटी	238	38	सौगन्धिक	45	36	स्तिमित	181	106
सुमर	86	11		83	167	स्तुत	182	110
सुष्ट	194	39		156	102	स्तुति	29	11
संरुपात्र	41	13	सौचिक	159	6	स्तुतिपाठक	137	98
सेचन			सौदामनी	16	10	स्तूप	235	19
सेतु	48	14	सौष	50	10	स्तेन	162	25
	57	25	सौनार्गभेय	95	24	स्तेम	187	29
सेना	134	79	सौनाशन	58	31	स्तेय	162	26
सेनाह्व	127	34	सौम्य	18	27	स्तैन्य		
सेनानो	9	39		212	162	स्तोक	175	61
	131	63	सौरभेय	149	60	स्तोकर	87	17
सेनामुख	134	82	सौरभेयी	150	66	स्तोत्र	29	11
सेनारक्ष	131	62	सोराष्ट्रिक	39	10	स्ताम	90	40
सेवक	123	9	सौरि	18	27		208	141
सेवन	183	5	सौवर्चल	146	43	खी	91	2
सेवा	140	2		157	109	खीवमिणी	94	20
सेव्य	83	165	सोविद	123	8	खीपुंसो	90	39
सैदिकेय	18	27	सोविदल			स्थण्डिल	115	18
सैकत	41	9	सौवीर	59	37	स्थण्डिलशायिन्	119	44
सैतवाहिनी	44	33		146	39	स्थपति	114	9
सैनिक	131	62		156	100		197	61
सेन्धव	129	45	सैहिल्य	149	56	स्थल	46	5
	146	42	स्कन्द	9	39	स्थली		
सेन्य	131	62	स्कन्ध	54	10	स्थविर	98	42
	134	79		104	78	स्थविष्ठ	182	112
सेरन्ध्री	94	18	स्कन्धधारा	54	11	स्थाणु	8	34
सौरिक	150	64	स्खलन	37	36		54	8
सैरिभ	85	4	स्खलित	138	110	स्थाण्डिल	119	44
सेरेयक	66	75	स्तन	104	77	स्थान	205	117
सोड	180	97	स्तनपयो	98	41	स्थानीय	48	1
सोदय	96	34	स्तनपा			स्थाने	229	12
सोपर्व	21	10	स्तनयितु	15	7	स्थापत्य	123	8
सोपाह	51	18	स्तनित	16	9	स्थापनी	68	85
सोम	17	15	स्तपक	55	16	स्थामन्	137	103
सोमपा	114	9	स्तप्यरोमन्	84	2	स्थायुक्	123	7
सोमपीयिन्			स्तम्भ	54	9	स्थाल	237	32
सोमराजी	70	96		143	21	स्थाली	144	31
सोमवन्क	62	51	स्तम्भकरि	143	21	स्थावर	177	74
	189	9	स्तम्भघन	187	35	स्थाविर	97	40
सोमवहरी	78	138	स्तम्भग्न			स्थावक	110	122
सोमवहिका	70	96	स्तम्भेरम	127	36	स्थास्तु	176	73
सोमवहरी	68	83	स्तम्भ	207	134	स्थिति	126	27
सोमोद्गवा	44	92	स्तव	29	11		186	21

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
स्थिरतर	176	73	स्फुट	54	7	स्रोतोञ्जन	156	100
स्थिरा	46	2		178	82	स्व	96	34
	74	116	स्फुटन	183	5		219	212
स्थिरायु	61	47	स्फुरण	184	10	स्वच्छन्द	168	15
स्थूणा	163	35	स्फुरण			स्वगन	96	34
	196	51	स्थूलङ्गा	12	57	स्वतन्त्र	168	15
स्थूल	175	61	स्फूर्जक	69	39	स्वधा	228	9
	218	205	स्फूर्जयु	16	10	स्वधिति	136	93
स्थूललक्ष	167	6	स्फुट	182	113	स्वन	30	23
स्थूलवाक्क	109	116	स्म	228	5	स्वमित	180	95
स्थूलाक्षय	209	148		230	18	स्वप्न	37	37
स्थेयस्	176	73	स्मर	7	25	स्वप्नञ्	171	38
स्थेयेय	77	133	स्मरहर	8	3	स्वभाव	37	38
स्थौरिन्	129	47	स्मश्रु	107	99	स्वभू	5	18
क्षय	184	9	स्मित	36	35	स्वयवरा	92	7
क्षातक	119	43	स्मृति	28	6	स्वयम्	229	17
क्षान	110	122		35	29	स्वयम्	5	16
क्षायु	102	66	स्मद	13	64	स्वर्	3	6
क्षिप्र	124	12	स्मन्दन	57	25		226	255
	147	46		130	52	स्वर	28	5
	168	14	स्मन्दनारोह	131	61		31	1
क्ष	52	5	स्मन्दिना	102	67	स्वस्	11	47
क्षुत	180	93	स्वप्न	180	93		213	168
क्षुपा	92	9	स्वात्	230	19	स्वरूप	37	38
क्षुद्	72	106	स्यूत	144	26		207	131
क्षुडी				181	101	स्वर्ण	3	6
क्षेह	30	27	स्यूते	183	5	स्वर्जिकाक्षार	157	109
क्षरा	26	7	स्वोनाक	63	57	स्वर्ण	155	94
	185	14	स्वसिन्	57	28	स्वर्णकार	159	8
क्षरीन	13	61	स्वञ्	112	135	स्वर्णक्षरी	78	138
	117	20	स्वय	184	9	स्वर्णदा	11	49
क्षरा	124	13	स्वयद्रोर्मा	151	69	स्वर्णोयु	18	27
	220	215	स्वयन्ती	44	30	स्वर्णेत्या	11	-52
स्फुट	178	82	स्वया	68	84	स्वर्णय	11	51
स्फुट्टा	77	133	स्फुट	5	17	स्वस्	96	29
स्फुटी	70	94	स्वस्	181	104	स्वस्ति	224	242
स्फुटि	184	9	स्वस्	227	2	स्वस्तिक	50	10
स्फुहा	30	27	स्वस्	180	93	स्वस्वय	96	32
स्फुट्ट	185	14	स्वस्	116	25	स्वस्ति	238	38
स्फुट्ट	38	9	स्वस्	60	38	स्वादु	202	94
स्फुट्टी	184	9	स्वस्	41	11	स्वादुकण्ठक	59	37
स्फिक्	103	75	स्वस्	223	234		71	99
स्फिर	170	63	स्वस्	44	-30	स्वादुरस	79	144

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
स्वादी	73	108	हरिण	27	13	हृन्मवाहन	12	55
स्वाध्याय	120	47		85	8	हस	34	18
स्वान	30	23		196	51	हसनी	144	30
स्वान्त	25	31	हरिणी	196	50	हसन्ती	144	29
स्वाप	37	37	हरित्	15	2	हस्य	105	86
स्वापतेय	154	90		37	14		107	98
स्वामिन्	125	18		235	19		197	59
	167	10	हरित	27	14	हस्तधारण	183	5
स्वाराज्	10	43	हरितक	145	34	हस्तिन्	127	35
स्वाहा	116	21	हरितालक	237	32	हस्तिनख	51	17
	228	9		156	103	हस्तिपक	}	181 60
स्वित्	224	243	हरिदम्भ	19	30	हस्त्यारोह		
स्वेद	36	34	हरिद्रा	146	41	हा	227	257
स्वेदज	173	51	हरिद्राम	27	14	हाटक	155	94
स्वेर	216	193	हरिद्रु	72	102	हायन	23	20
स्वेरिणी	93	11	हरिद्रमणि	155	92		204	108
स्वेरिता	183	2	हरिद्रिया	7	27	हार	108	105
स्वेरिन्	168	15	हरिमन्यक	143	18	हारीत	89	35
ह	228	5	हरिवालक	75	121	हारै	35	27
हम	19	32	हरिहय	10	43	हाला	164	39
	88	24	हरीतकी	64	60	हालिक	150	64
	221	227	हरेणु	75	121	हाव	36	32
हैषक	108	110		142	16	हास	84	19
हैषिका	69	90	हर्म्ये	50	9	हास्तिक	128	37
हैषे	33	15	हयैक्ष	84	1		34	19
हैष	234	18	हैषे	24	24	हास्य	11	52
हैषिलासिनी	76	130	हयैमाण	167	7	हाहा	227	258
हैष	138	110	हैष	142	13	हि	228	5
हैषे	33	15	हैष	33	13	हैष	222	230
हैष	172	41	हैषायुष	6	23	हैषाकर्मन्	185	19
हैष	76	130	हैषाहल	39	10	हैष	170	28
	106	90	हैषिन्	6	24	हैष	232	8
हैष	224	245	हैषिप्रिय	60	42	हैष	146	40
हैष	180	97	हैषिप्रिया	164	39	हैष	64	62
हैष	129	45	हैष	141	8	हैष	235	20
हैषपुरी	78	139	हैष्या	188	41	हैष	74	114
हैषमारक	67	77	हैषक	45	36	हैष	64	61
हैष	8	33	हैष	184	8	हैष	84	170
हैष	126	29		219	208	हैष	17	19
हैष	84	1	हैष	117	27	हैष	17	20
	214	176		148	52		235	22
हैषबन्धन	11	50	हैष	116	24		52	3
	111	181	हैष	116	22	हैष		

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
हिमवाल्का	111	130	हृद्	25	31	हेमवतो	9	36
हिमसंहति	17	19	हृदयंगम	102	64		64	60
हिमानो	16	14	हृदयालु	166	3		72	103
हिमांशु	78	138	हृथ	174	53	हेयंगवीन	78	138
हिमावर्ता	154	90	हृषीक	26	8	होतृ	148	52
हिमय	154	91	हृषीकेश	5	18	होम	115	17
	155	94	हृथ	181	103	होम	115	14
हिरण्यगर्भ	5	16	हृथमानस	167	7	होम	233	10
हिरण्यवाह	44	34	हे	228	7	होम	230	28
हिरण्यरेतम्	12	55	हेति	12	57	हृद	43	25
हिक्क	228	3	हेतु	198	71	हसिष्ठ	182	113
	228	7	हेतु	24	28	हस्य	99	46
हिलमेचिका	82	158	हेमकुट	52	3	हस्ता	74	117
ही	248	10	हेमकुण्डक	56	22	हस्त्याङ्ग	79	143
हीन	181	107	हेमन्	155	94	हादिनी	11	47
	206	128	हेमन्त	235	23		16	9
हुतभुङ्क्ष्विया	116	21	हेमपुष्पक	22	18		44	30
हुतभुङ्क्ष्व	12	55	हेमपुष्पिका	64	64		75	124
हुम	226	253	हेमादि	66	72		204	112
इति	29	8	हेराम्ब	11	49	ही	34	23
	184	8	हेतु	9	38	हीण	} 179	92
हृद्	11	52	हेपा	36	32	हीन		
हृणीया	187	32	हे	129	48	हीन	75	122
				228	7	हेपा	129	48

ADDITIONAL NOTES.

195. मर्कण्माण्डामन्वेष्टवकारिणाम्—*is the first line of a verse attributed to Vyāsa in the Subhāshitāvali. Cf. Mahābhārata Anusāsana-parvan II. 12.*
205. पर्वतं वजेत्वेनाम्—*See Manu. III. 45.*
208. जामयो यानि गेहानि &c.—*This line is found in Manu III. 58.*
211. तानि ह्यवाहतानीव—*The remaining portion of the line is—विनश्यन्ति समन्ततः in Manu III. 58.*
213. जयं धरिभ्याः पुरमेव सारम्—*This quotation is found in the Brihat-samhitā of Varāhamihira LXXIV. 1.*
224. अहो वन महत्कष्टम्—*The whole stanza runs thus:—अहो वन महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् । येनान्यतः साधुराकाशेन तुष्यति ॥ in the Subhāshitāvali and attributed to Vyāsa.*